MARKSISTLIKU FILOSOOFIA ALUSED

A-22450v

NSV LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA
FILOSOOFIA INSTITUUT

MARKSISTLIKU FILOSOOFIA ALUSED

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN · 1959

Originaali tiitel:
Основы марксистской философии
Государственное издательство политической литературы
Москва. 1958

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
44500

ARHIIVKOGU

EESSÕNA

Käesolevas raamatus, mis on mõeldud õpikuna kõrgemate õppeasutuste üliõpilastele ja iseseisvalt õppijatele, käsitletakse süstemaatiliselt marksistliku filosoofia — dialektilise ja ajaloolise materialismi — aluseid. Autorid loodavad, et sellest raamatust on kasu meie haritlaste laiadel ringkondadel, partei ja nõukogude aktiivil, kõigil neil, keda huvitavad teadusliku maailmavaate küsimused.

Dialektiline ja ajalooline materialism on marksismi-leninismi komponendiks, tema filosoofiliseks aluseks.

Marksism kui revolutsioonilise töölisklassi maailmavaade, kui tema ideoloogia tekkis rohkem kui sada aastat tagasi. Nende aastate jooksul, mis on rikkad hiiglaslikest ajaloolistest sündmustest, on tekkinud ja näitelavalt kadunud paljud kodanlikud sotsioloogilised ja filosoofilised teooriad. Pidamata vastu aja ja ühiskondlik-ajaloolise praktika kontrollile, jäid nad pankrotti. Ainult marksism-leninism ja tema filosoofiline alus — dialektiline ja ajalooline materialism — on aja ja maailma-ajaloolise praktika katsumused auga läbi teinud. Arvutu hulga reaktsiooniliste vaenlaste ägedad rünnakud ei ole suutnud lüüa vähimatki mõra marksistliku maailmavaate terviklikku ja suurejoonelisse hoonesse. Kogu maailma ajaloo käik nende saja aasta jooksul on ümberlükkamatult tõestanud, et marksismi-leninismi printsiibid, tema poolt avastatud seadused on õiged. Kui Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon ja sotsialismi võit NSV Liidus, sotsialistliku revolutsiooni võit Hiinas ja reas teistes Euroopa ja Aasia maades on ajaloolise materialismi triumfiks ja tema seaduste tõesuse kinnituseks, siis on kaasaegse loodusteaduse silmapaistvad avastused dialektilise materialismi triumfiks ja tema tõesuse kinnituseks.

See, kes ei õpi tundma mõtteteaduse kõrgeimat saavutust — dialektilist ja ajaloolist materialismi, ei saa meie ajastul olla eesrindlik haritud inimene, ei saa teadlikult orienteeruda kaasaja sündmustes.

14.—16. novembril 1957 Moskvas toimunud sotsialistlike maade kommunistlike parteide ja töölisparteide esindajate nõupidamise

deklaratsioonis öeldakse põhjendatult: „Marksismi-leninismi teoreetiliseks aluseks on dialektiline materialism. See maailmavaade kajastab looduse, ühiskonna ja inimmõtte üldist arenguseadust. See maailmavaade sobib minevikule, olevikule ja tulevikule. Dialektilisele materialismile vastandlikud on metafüüsika ja idealism. Kui marksistlik poliitiline partei ei lähtu küsimuste läbivaatamisel dialektikast ega materialismist, siis toob see kaasa ühekülgsuse ja subjektivismi tekkimise, mõtete tardumise, praktikast irdumise ning asjadele ja nähtustele vastava analüüsi andmise võime kaotuse, revisionistlikud või dogmaatilised vead ja vead poliitikas. Dialektilise materialismi rakendamine praktilises töös, kaadritöötajate ja laiade rahvahulkade kasvatamine marksismi-leninismi vaimus on üks kommunistlike parteide ja töölisparteide aktuaalseid ülesandeid."

Käesolev raamat, mis valgustab marksistliku filosoofia põhiküsimusi, on sihitud idealismi ja metafüüsika vastu. Autorid seadsid endale ülesande võidelda nii revisionismi vastu, mis on meie päevil töölisliikumises ja kommunistlikus liikumises peamiseks hädaohuks, kui ka dogmatismi vastu, võidelda marksistliku maailmavaate küsimuste loova käsitlemise eest.

Juba möödunud sajandi lõpust alates on revisionistid püüdnud ja püüavad tänapäevalgi revideerida marksistliku teooria põhiprintsiipe, sealhulgas ka marksismi filosoofilisi aluseid. Korrates reaktsioonilisi kodanlikke labasusi, nagu oleks marksism „iganenud" ja filosoofia jagamine materialismiks ja idealismiks „primitiivne", püüavad tänapäeva revisionistid kustutada piiri töölisklassi revolutsioonilise, tõeliselt teadusliku filosoofilise maailmavaate ja kodanluse idealistliku, reaktsioonilise maailmavaate vahelt. Revisionistid panevad ette täiendada dialektilist ja ajaloolist materialismi kaasaegse kodanliku filosoofia ja sotsioloogia järeldustega. Kuid kaasaegne kodanlik idealistlik filosoofia ja sotsioloogia on teadusevastased ja viljatud. Peamine, mis iseloomustab kaasaegset kodanlikku filosoofiat ja sotsioloogiat, on võitlus teadusliku maailmavaate — dialektilise ja ajaloolise materialismi vastu, marksismi vastu, kommunismi vastu. Selle tulemusel aga satuvad kodanlikud filosoofid ja sotsioloogid tegelikkusega, teaduse andmetega vastuollu.

50 aastat tagasi astus V. I. Lenin välja filosoofilise revisionismi vastu oma kuulsa teosega „Materialism ja empiriokritiitsism". Selles teoses, nagu oma teisteski teostes, tõestas V. I. Lenin veenvalt, et kõik revisionistide katsed materialismist ja idealismist — filosoofia kahest põhisuunast — kõrgemale tõusta on marksismi reetmine, positsioonide loovutamine marksismi ideelistele vaenlastele.

Kõik tolleaegsed moodsad filosoofilised voolud — „empiriokritiitsism", „empiriomonism", „energetism", „pragmatism", nagu ka kaasaegsed „ismid", on tegelikult mitmesugused idealismi — religiooni liitlase, teaduse vaenlase — variandid.

Lenini analüüs ja kriitika revisionistide filosoofiliste teoste kohta säilitavad täiel määral oma tähtsuse ka võitluses tänapäeva revisionistide ja teiste dialektilise ja ajaloolise materialismi vaenlaste vastu. V. I. Lenin arendas oma filosoofilistes teostes loodusteaduse ja ühiskonna ajaloolise praktika uusimate andmete üldistamise alusel edasi kõiki marksistliku filosoofia põhiseisukohti, tõstis marksistliku filosoofia uuele, kõrgemale astmele. Dialektilise materialismi filosoofia on marksistlik-leninlik filosoofia. Meie ajal leiab ta loovat edasiarendamist NLKP juhtijate, kõigi kommunistlike parteide juhtijate ja teoreetilise kaadri teostes. Ainult marksistlik-leninlik filosoofia on kaasaja tõeliselt teaduslik maailmavaade, mis on leppimatult vaenulik igasugusele ebausule, müstikale.

Õpiku on kirjutanud autorite kollektiiv. I, XV, XVI peatüki on kirjutanud filosoofiateaduste doktor professor G. J. Glezerman; mõningate esimese peatüki alapunktide läbitöötamisest võtsid osa filosoofiateaduste doktor P. V. Kopnin ja filosoofiateaduste kandidaat I. V. Kuznetsov. II peatüki on kirjutanud NSV Liidu Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige professor M. A. Dõnnik, III, VII, VIII, IX peatüki — filosoofiateaduste doktor professor M. M. Rozental, IV, V peatüki — filosoofiateaduste kandidaat I. V. Kuznetsov, VI, X peatüki — filosoofiateaduste doktor P. V. Kopnin, XI peatüki — NSV Liidu Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige professor F. V. Konstantinov, XII ja XIII peatüki — NSV Liidu Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige professor P. N. Fedossejev, XIV, XVIII peatüki — NSV Liidu Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige professor M. D. Kammari, XVII peatüki — filosoofiateaduste doktor professor A. F. Šiškin ja filosoofiateaduste doktor professor V. F. Berestnev, XIX peatüki — NSV Liidu Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige professor J. P. Frantsev.

Raamatu üldiseks toimetajaks on F. V. Konstantinov.

Raamatu käsikirja lugesid paljud teaduslikud töötajad ja marksistliku filosoofia õppejõud, käsikirja arutati NSV Liidu Teaduste Akadeemia Filosoofia Instituudi laiendatud istungil filosoofia aktiivi ja kõrgemate õppeasutuste õppejõudude osavõtul, samuti ka rea Moskva ja Leningradi kõrgemate õppeasutuste filosoofiakateedrites. Autorid tänavad kõiki seltsimehi, kes tegid oma märkusi, ettepanekuid, andsid nõu. Kõiki väärtuslikke märkusi, parandusi arvestati enne raamatu andmist trükki. Me teame, et õpikuid ja käsiraamatuid ei saa luua järsku, korraga. Neid tuleb „järele proovida" õppetöö praktikas. Me ootame lugejailt kriitilisi märkusi, hinnanguid, ettepanekuid, nõuandeid, mida autorite kollektiiv oma edaspidises töös raamatu kallal tänuga arvesse võtab.

SISSEJUHATUS

I PEATÜKK

FILOSOOFIA AINE

Marksism on terviklik harmooniline õpetus, mis koosneb kolmest komponendist: filosoofiast, poliitilisest ökonoomiast ja teadusliku sotsialismi teooriast. Need marksismi komponendid on üksteisega orgaaniliselt, lahutamatult seotud. Dialektiline ja ajalooline materialism on marksismi, tema poliitilise ökonoomia, teadusliku sotsialismi ning marksistlike parteide strateegia ja taktika üldteoreetiliseks filosoofiliseks aluseks. Marksismi seesmine harmoonia, terviklus, raudne loogika, järjekindlus, mida on sunnitud tunnistama isegi Marxi õpetuse vastased, on selle tulemuseks, et kõigis marksismi komponentides leiab rakendamist ühtne meetod, ühtne maailmavaade. Revolutsioonilise töölisklassi ja tema marksistlike parteide maailmavaateks on dialektiline ja ajalooline materialism. Selleks, et põhjalikult aru saada marksismist-leninismist, on tingimata vaja tunda marksistlikku filosoofiat.

Mida siis uurib marksistlik filosoofia, mis on tema aineks? Milline on marksistliku filosoofia vahekord teiste teadustega ja mitmesuguste ühiskondliku teadvuse vormidega? Nendele küsimustele on hõlpsam vastata siis, kui käsitleme neid ajaloolisest aspektist. Marksistlik filosoofia on tekkinud kogu inimkonna progressiivse filosoofilise ja teadusliku mõtte eelnenud arenemise tulemusel, ta on selle arengu seaduspärane resultaat. Tuginedes filosoofia arenemise varasematele saavutustele, on marksistlik filosoofia ühtlasi kvalitatiivselt uus, kõrgeim aste filosoofia arenemises. Sellepärast tuleb kõigepealt välja selgitada, milliste küsimustega tegeles marksismieelne filosoofia ja kuidas ta neid lahendas. Selle najal saab meile selgeks, mille poolest erineb marksistlik filosoofia kõigist teistest filosoofilistest vooludest, mispärast dialektilise ja ajaloolise materialismi tekkimine tähendas revolutsioonilist pööret filosoofias.

1. Filosoofia põhiküsimus. Materialism ja idealism kui filosoofia põhisuunad

Nimetus „filosoofia" on tuletatud kreekakeelsetest sõnadest „phileo" — „armastan" ja „sophia" — „tarkus", tähendades seega tarkusearmastust. Kuid sõna „filosoofia" otsene tähendus ei määra veel kindlaks filosoofia ainet, ülesandeid ja sisu. Filosoofiat saab õigesti defineerida vaid siis, kui võetakse arvesse tema iseärasusi võrreldes teiste teadustega ja teiste ühiskondliku teadvuse vormidega, milledega koos, üksteist vastastikku mõjutades, on filosoofia arenenud.

Filosoofia peamine iseärasus seisab selles, et filosoofia on oma tekkimisest peale kujutanud endast enam-vähem terviklikku *maailmavaadet*, s. t. on andnud inimestele üldise vaate neid ümbritseva maailma suhtes, on vastanud küsimustele, mis on maailm, kas ta on alati eksisteerinud või on ühel või teisel viisil tekkinud, milline koht kuulub maailmas inimesele, mis on meie teadvus, milline on teadvuse vahekord maailmaga jne.

Üldise maailmavaate annab ka religioon, kuid see on fantastiline, moonutatud maailmavaade. Religioon väidab, et maailm on jumala poolt loodud, et kogu inimese tegevus allub jumala tahtele, et inimese elu on vaid sissejuhatuseks hauatagusele, igavesele, „sealpoolsele" elule. Nagu näeme allpool, on olnud ja on praegugi selliseid filosoofilisi süsteeme, mis toetavad usulist maailmavaadet ja püüavad seda põhjendada. Kuigi nende süsteemide sisu on usuline, müstiline, kuuluvad nad ikkagi erilisse, religioonist erinevasse ühiskondliku teadvuse vormi, sest nad püüavad oma vaateid ja järeldusi loogiliselt põhjendada.

Kui religioon põhineb pimedal uskumisel ja nõuab inimestelt, et nad võtaksid religiooni dogmad omaks ilma järelemõtlemise ja kontrollimiseta, siis teeb filosoofia oma järeldusi faktide ja kaalutluste, loogilise argumentatsiooni alusel ja, kui tegemist on teadusliku filosoofiaga, võtab kokku inimeste tõelisi teadmisi maailma kohta, tugineb teadusele ja praktilistele kogemustele.

Maailmavaate põhiküsimuseks on mõtlemise ja olemise, vaimu ja looduse vahekorra küsimus. Mis on primaarne, esmane: kas loodus, mateeria või siis vaim, mõistus, teadvus, idee? Teiste sõnadega, mis millele eelneb: kas mateeria, loodus, olemine — teadvusele või, vastupidi, teadvus, vaim — mateeriale? Kas olemine, mateeria määrab mõtlemise, teadvuse või ümberpöördult? See küsimus on alati olnud maailmavaate loomisel peaküsimuseks.

Kõik nähtused, milledega meil on tegemist, võib jagada kas materiaalseteks, s. o. väljaspool meie teadvust eksisteerivateks (sellised on välismaailma esemed ja protsessid), või vaimseteks, ideaalseteks, s. o. meie teadvuses eksisteerivateks (sellised on meie tunded, mõtted jne.). „Materiaalne" ja „vaimne" on äärmiselt laiad mõisted; nad hõlmavad eranditult kõike, mis maailmas

olemas on. Sellepärast on igasugune maailmavaade, ükskõik milline ta ka oleks, sunnitud võtma oma lähtekohaks nii- või teistsuguse vastuse andmise materiaalse ja vaimse vahekorra küsimusele.

Olenevalt põhiküsimuse, s. o. mõtlemise ja olemise vahekorra küsimuse lahendamisest jagunevad filosoofid kahte põhisuunda. Neid filosoofe, kes tunnistavad primaarseks mateeria, nimetatakse *materialistideks* (ladinakeelsest sõnast „materialis" — „aineline"); nad on arvamisel, et meid ümbritsev maailm pole kellegi poolt loodud, et loodus eksisteerib igavesti. Materialistid seletavad maailma maailmast endast lähtudes, nad ei tunnusta mingeid üleloomulikke, väljaspool maailma olevaid jõude. *Idealistid* (kreekakeelsest sõnast „idea" — „mõte"), vastupidi, peavad kõige aluseks mõtlemist või „vaimu". Nad väidavad, et vaim eksisteeris enne loodust ja loodusest sõltumatult. Nagu religioongi, tunnustab ka idealism nii või teisiti maailma loomist, ütleb, et mateeria ei ole igavene, ning väidab, et loodusel olevat algus ajas.

Igasugune vähegi järjekindel maailmavaade lähtub tingimata sellest, et ta tunnustab primaarseks ühe substantsi — kas mateeria või vaimu. Niisugust maailmavaadet nimetatakse monistlikuks (kreekakeelsest sõnast „monos" — „ainus, üksik"). Tõsi küll, ajaloo jooksul on esinenud ka selliseid filosoofe, kelle arvates need mõlemad substantsid on primaarsed ja teineteisest sõltumatud. Neid filosoofe nimetatakse *dualistideks* (ladinakeelsest sõnast „duo" — „kaks"). Pidades mateeriat ja vaimu iseseisvateks substantsideks, ei saa dualism neid omavahel siduda. Sellepärast dualist, kui ta hakkab maailma nähtusi seletama, satub paratamatult vasturääkivustesse, mida pole tema süsteemi seisukohalt võimalik lahendada, ja asub kas materialismi positsioonidele või idealismi positsioonidele. Dualism ei ole materialismi ja idealismiga võrreldes mingi printsipiaalselt uus filosoofia põhiküsimuse lahendus, vaid üksnes filosoofilise ebajärjekindluse näide.

Mõtlemise ja olemise vahekorra küsimus on igasuguse filosoofilise maailmavaate põhiküsimuseks sellepärast, et tema lahendamisest oleneb ka vastus teistele küsimustele, millega filosoofia tegeleb. Olenevalt selle küsimuse lahendamisest, mis on primaarne: kas vaim või loodus, on filosoofid erinevalt vastanud näiteks küsimustele, kas maailm eksisteerib igavesti või on tal ajas algus, kas ta on lõputu või on ta ruumis piiratud jne.

Sellega, kas primaarseks peetakse mateeriat või teadvust, on seotud ka maailma nähtuste *seaduspärasuste* olemasolu ja nende seaduspärasuste iseloomu küsimuse lahendamine. Materialistid on arvamisel, et maailm eksisteerib inimese teadvusest sõltumatult. Kui aga see on nii, siis ka seos mitmesuguste maailma nähtuste vahel ei ole loodud inimese mõtlemise poolt, vaid see seos eksisteerib objektiivselt, s. o. teadvusest sõltumatult. Sellepärast tunnustavad materialistid objektiivseid seadusi, milledele alluvad kõik nähtused ja protsessid meid ümbritsevas maailmas.

Idealistid lahendavad selle küsimuse teisiti. Ühed neist (niinimetatud *subjektiivsed idealistid*) peavad primaarseks inimese teadvust. Nad väidavad, et inimesel on otseselt tegemist üksnes

omaenda teadvuse nähtustega: aistingutega, kujutlustega, mõistetega jne. ja et inimesel pole õigust oletada, nagu eksisteeriks miski väljaspool teadvust. Eitades objektiivse maailma olemasolu ja pidades asju aistingute ja ideede summaks, eitab subjektiivne idealism ka nähtuste objektiivset seaduspärasust. Subjektiivsete idealistide seisukohalt väljendavad teaduse poolt avastatavad looduse ja ühiskonna seadused vaid nähtuste järjekorda, nii nagu meie oleme harjunud nähtusi jälgima, kusjuures sellel järjekorral ei olevat mingit paratamatut iseloomu.

Teine idealismi suund — *objektiivne idealism* — peab primaarseks vaimu, ideed, mis eksisteerivat väljaspool inimest ja inimesest sõltumatult. Objektiivsed idealistid tunnistavad, et looduses valitseb teatav kord, nähtuste seaduspärasus, kuid selle seaduspärasuse allikat ei otsi nad loodusest endast, mitte põhjuste ja tagajärgede looduslikust seosest, vaid „maailmamõistusest", „absoluutsest ideest", „universaalsest tahtest". Pole raske näha, et absoluutne idee, maailmamõistus või universaalne tahe on vaid teine nimetus jumalale, kes olevat loonud maailma ja seadnud meile teatud kindlad eesmärgid.

Ükskõik millise filosoofiaküsimuse me ka võtaksime — maailma lõpmatuse ja maailma ühtsuse küsimuse, nähtuste seaduspärasuse küsimuse jne. —, ikka oleneb nende küsimuste käsitlemine nii või teisiti filosoofia põhiküsimuse lahendamisest. Siinkohal, filosoofia põhiküsimuses, on veelahe, mis lahutab teineteisest kaht filosoofia põhisuunda — materialismi ja idealismi.

Esimesel pilgul võib näida, et filosoofia põhiküsimus ei ole oma üldise iseloomu tõttu seotud eluga, inimeste praktilise tegevusega. Niisugune kujutlus aga on täiesti ekslik. Maailmavaate põhiküsimuse lahendamisest tulenevad konkreetsed sotsiaalsed järeldused: inimese nii- või teistsugune suhtumine tegelikkusesse, arusaamine ühiskonna elust, ajaloolistest ülesannetest, kõlbluse printsiipidest jne.

Kui näiteks tunnistada idealistide eeskujul primaarseks teadvus, vaim, siis tuleb nende sotsiaalsete hädade põhjust, mis tekitavad töörahvale klassiühiskondades, eriti aga kapitalismi ajal, nii ränki kannatusi (töörahva hulkade orjastatud olukord ning viletsus, hävitavad sõjad jne.), otsida mitte inimeste materiaalse elu tingimustest, mitte ühiskonna majanduslikust korrast, mitte tema klassistruktuurist, vaid vaimuelu tingimustest, inimeste ekslikest arusaamadest, nende kõlbluse pahedest. Säärane vaade aga ei võimalda leida tegelikke vahendeid ühiskonna elu muutmiseks. Ta ei suuda töörahvale kätte näidata teed kaasaja põhiprobleemide lahendamiseks: rahu tagamiseks, imperialistlike sõdade ärahoidmiseks, kolonialismi likvideerimiseks, rahvusliku rõhumise ja klassirõhumise kaotamiseks.

Idealistlik maailmakäsitus toetab alati nii või teisiti religiooni. Religioon aga täidab klassiühiskonnas täiesti konkreetset sot-

siaalset ülesannet: ta on rahvahulkade vaimse orjastamise vahendiks, ta on, nagu kujukalt ütles K. Marx, rahvale oopiumiks. Religioon, jutlustades usku jumalasse ja hauatagusesse ellu, sisendab töörahvale mõtet, et maapealne elu on üürike ja võitlus klassirõhumisest vabanemise eest — tarbetu, sisendab neile passiivsust, leppimist maa peal valitseva sotsiaalse ebaõiglusega, tõotades vastutasuks õndsust taevariigis.

Idealism ja religioon on teineteisega sarnased peaasjas, maailmavaate põhiküsimuse lahendamises. Igasuguse religiooni aluseks on usk üleloomulikesse jõududesse, mis valitsevat maailma. Sedasama õpetab ka idealism; idealismi seisukohalt on kõigi asjade aluseks mittemateriaalne, vaimne jõud ja maailm on selle jõu poolt loodud. Idealism, nagu ka religioon, kahestab maailma: materiaalse maailma kõrvale ja sellest kõrgemale seab ta ideaalse, üleloomuliku maailma. Tõsi küll, erinevalt religioonist ei nimeta idealistlikud filosoofid alati seda vaimset substantsi, kes nende arvates maailma loob, jumalaks, kuid see ei muuda põrmugi asja. Isegi neil juhtumeil, kus nad heidavad kõrvale primitiivse, naiivse usu jumalasse kui kõikvõimsasse personifitseeritud olendisse, viivad nende õpetused paratamatult välja papimeelsusele, religiooni toetamisele.

Öeldu ei tähenda muidugi, et idealistlikku filosoofiat võib lihtsalt samastada usuga. Religioon ei ole tegelikkuse tunnetamise vormiks. Religioon juhib inimest tunnetamisest eemale, fantastiliste väljamõeldiste valdkonda ja seletab tegelikkust moonutatult. Idealistlik filosoofia on põhiliselt samuti väärõpetus ja kujutab endast liigliha, kuid niisugust liigliha, mis kasvab elava, viljaka, jõulise, kõikvõimsa inimtunnetuse elaval ihul. Mõningad idealistlikud süsteemid on sisaldanud ka ratsionaalseid terakesi teadmistest maailma kohta: paljud silmapaistvad idealistlikud filosoofid on oma üldistustega edendanud mõningate tegelikkuse külgede tunnetamist, kuigi nad maailma kui tervikut käsitasid ühekülgselt, moonutatult. Näitena võib märkida Hegelit, kes oma filosoofias töötas läbi dialektilise arenemise idee, kes aga kui idealist kujutas seda arenemist moonutatult, „absoluutse idee" iseareneemise avaldusena.

Idealistlik maailmavaade moonutab tegelikkust, katab asjade tegelikku olemust ja suhteid müstilise looriga. Seda moonutatud maailmakäsitust kasutavad väga sageli ära reaktsioonilised jõud, kes võitlevad sotsiaalse progressi vastu. Ei ole sugugi juhuslik, et tänapäeva kodanlik filosoofia on tavaliselt idealismi positsioonidel, kuna aga kaks sajandit tagasi, näiteks Prantsusmaal, kaitsesid kodanluse ideoloogiat väljendavad filosoofid materialismi. See filosoofiliste vaadete muutumine seletub asjaoluga, et on muutunud tolle klassi sotsiaalne seisund, kelle ideoloogiat filosoofid väljendavad: kodanlus on progressiivsest, revolutsioonilisest, tõusvast klassist muutunud reaktsiooniliseks, surevaks klassiks.

Vastupidiselt idealismile on materialistlik maailmavaade tavaliselt väljendanud ühiskonna eesrindlike, progressiivsete jõudude huvisid, nende jõudude huvisid, kes on huvitatud ühiskondliku tootmise arendamisest, järelikult ka teaduse arendamisest.

Pärast loodusteaduste tekkimist on materialism kui filosoofiline maailmavaade arenenud tihedas seoses loodusteadusega. Igasugune teaduslik seletus on sisuliselt materialistlik, sest teadus tõlgitseb nähtusi reaalsuse baasil, relvastades inimest maailma ümberkujundamiseks. Teadus lähtub sellest, et tema poolt uuritavad objektid ja kogu ümbritsev maailm eksisteerib objektiivselt, meie teadvusest sõltumatult. Teadus heidab täielikult kõrvale igasuguste üleloomulike jõudude olemasolu. Kogu loodusteaduse arenemine tõestab, et loodus pole kellegi poolt loodud, et mateeria ja tema liikumine on igavene. Mateeria ja tema liikumine lähevad pidevalt üle ühtedest vormidest teistesse, kuid ei teki ega hävi kunagi.

Aastasadade jooksul teaduse ja usu vahel toimunud võitluses on idealism tavaliselt olnud usu, materialism aga teaduse leeris. Materialism on oma olemuselt religiooni suhtes vaenulik. Sellepärast on harilikult materialismi kaitsjateks ajaloos olnud need sotsiaalsed jõud, kes on võidelnud religiooni ja üldse igasuguse ebausu vastu, kes on võidelnud hariduse levitamise eest. V. I. Lenin märkis, et kogu uuema aja jooksul „on materialism osutunud ainsaks järjekindlaks filosoofiaks, mis jäi ustavaks kõigile loodusteaduse õpetustele ja oli vaenulik ebausu, silmakirjalikkuse jms. vastu“[1].

Peale selle probleemi, mis on primaarne — mõtlemine või olemine, on filosoofia põhiküsimusel veel teine külg: milline on meie ideede, mõtete, teadmiste vahekord maailma endaga? Kas meie mõtlemine on võimeline reaalset maailma tunnetama?

Peaaegu kohe filosoofia tekkimisest peale oli üheks filosoofia kõige tähtsamaks ülesandeks tegelikkuse tunnetamise protsessi, tunnetamise meetodi ja vahendite uurimine. Filosoofia püüdis selgitada, mis on meie tunnetuse allikaks, kas meie aistinguid, kujutlusi, mõisteid võib võtta kui maailma peegeldust ja kas nad on suutelised maailma õigesti kajastama.

Nende küsimuste lahendamises avaldub samuti materialismi ja idealismi vastandlikkus.

Materialism väidab, et maailm eksisteerib objektiivselt, teadvusest sõltumatult, inimesed aga on üks osa loodusest ja peegeldavad loodust oma teadvuses. Sellest tuleneb loomulikult järeldus, et maailma ja tema seaduspärasusi on võimalik tunnetada.

Ka paljud idealistid ei ole eitanud maailma tunnetamise võimalust, kuid kõik nad eitavad seda, et tunnetamine on objektiivse reaalsuse peegeldamine. Ühed idealistid (näiteks vana-kreeka filosoof Platon) väitsid, et tunnetuse allikas peitub „sealpoolses

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 4.

maailmas" ja sellepärast peab inimene, kes tahab teada tõde, ennast lahti ütlema ümbritsevast maailmast, sulgema silmad ja kõrvad, püüdma meenutada seda, mida tema surematu hing olevat varem ideede maailmas jälgida võinud. Teised idealistid (näiteks Hegel) käsitlesid tunnetust kui absoluutse idee enesetunnetust, kusjuures see idee loob maailma ja tunnetab inimese näol iseennast. Vaatamata erinevustele, mida esineb mitmekesiste idealistlike koolkondade vaadetes tunnetuse küsimuses, keelduvad nad kõik nägemast inimese aistinguis, mõistetes, ideedes asjade peegeldust, keelduvad pidamast tunnetuse allikaks objektiivset maailma.

Filosoofide kõrval, kes peavad maailma tunnetamist võimalikuks, on ka filosoofe, kes kahtlevad selle võimalikkuses (*skeptitsism*) või isegi püüavad kuulutada maailma tunnetamist võimatuks. Filosoofilist suunda, mis eitab usaldusväärsete teadmiste saamise võimalust, nimetatakse *agnostitsismiks* (kreekakeelsest „a" — „mitte", „gnosis" — „teadmine").

Agnostitsismi iseloomustab sageli see, et katsutakse kõrvale hiilida filosoofia põhiküsimuse lahendamisest, püütakse kuulutada mateeria või teadvuse primaarsuse ja isegi objektiivse maailma enese olemasolu küsimus lahendamatuks. Kuigi agnostitsism pretendeerib mingile „vahepealsele" joonele materialismi ja idealismi vahel, on agnostitsism enamikul juhtudel idealismi leeris[1]. Väga iseloomulik on, et peaaegu kogu kaasaegne kodanlik filosoofia on agnostitsismi positsioonidel: ta väidab, et inimmõistus pole võimeline maailma tunnetama, et loogiline mõtlemine on jõuetu. See on üks fakte, mis näitab, kuivõrd alla käinud on kapitalism ja kodanlus, kes on juba ammu kaotanud üleva usu inimmõistuse loovasse jõudu ja ühiskonna progressi.

Maailma tunnetatavuse eitamine on vastuolus teadusega, alandab teadust. Väites, et maailma pole võimalik tunnetada, avab agnostitsism ukse religioonile, püüab lepitada teadust religiooniga. Kui maailma kohta pole võimalik saada usaldusväärseid teadmisi, siis jääb vaid üle tunnistada, et inimene peab oma praktilise tegevuse rajama mitte teaduse andmetele, vaid usu dogmadele. Tänapäeva tingimustes õõnestab agnostitsism töölisklassi veendumust, et on võimalik tunnetada töölisklassi kapitalistlikust orjusest vabastamise tingimusi ja järelikult ka praktiliselt puruks rebida selle orjuse ahelad.

Seda laadi väidete sotsiaalse tähenduse paljastas kujukalt M. Gorki järgmises „Väljavõttes päevikust".

„Maailmas elab kaks mõtet: üks, vaadates julgelt näkku elu arvukatele mõistatustele, püüab neid lahendada, teine aga väidab, et saladusi pole võimalik lahendada, ja hakkab hirmu ning kartusega neid jumalikeks pidama.

[1] Minevikus esines agnostitsism mõnikord ka materialismi häbeliku vormina. Näiteks tõmbasid mõned XIX sajandi inglise loodusteadlased (T. Huxley jt.), kes ei söandanud kodanlike eelarvamuste mõjul ennast avalikult materialistideks tunnistada, endale selga agnostitsismi rüü.

Ühe jaoks pole olemas midagi niisugust, mida ei saaks tunnetada, on vaid see, mis on seni veel tunnetamata, teine aga usub, et maailma pole iialgi võimalik tunnetada.

Esimene sammub läbi olemisnähtuste kaose, puudutades oma teel kartmatult kõike ja elustades kõike oma energiaga, sundides isegi tummasid kivisid kujukalt jutustama elust, teine aga viskleb arglikult sinna ja tänna, püüdes tagajärjetult leida õigustust oma olemisele.

„Kas ma eksisteerin?" küsib ta iseendalt, kuna aga esimene ütleb: „Mina tegutsen!"

Ka esimest vaevavad sageli kahtlused oma jõu suhtes, kuid skeptitsismi jäine hingus ainult tervendab teda ja ta näeb veelgi tugevamana uuesti enda olemise ja tegutsemise eesmärki, teine aga elab igaveses hirmus iseenda ees, talle näib, et peale tema on olemas midagi kõrgemat — temaga sarnane olend, kes aga on talle vaenulik ja kes karmilt varjab enda olemise saladust.

Esimese eesmärgiks on lõputult liikuda ühelt tõelt järgmise juurde ja läbi kõige — viimse juurde, milline see ka oleks, teise eesmärgiks on leida igavese liikumise, igaveste kõikumiste maailmas surnud punkt ja kinnitada sinna vääramatu dogma, aheldada uurimise ja arvustamise vaim autoriteedi raudsete ahelatega.

Üks filosofeerib armastusest tarkuse vastu, olles mehiselt veendunud oma jõus; teist tõukab mõtisklema hirm, lootus hirmust jagu saada.

Nad mõlemad on vabad, üks — kui igasugune energia, teine — kui kodutu koer, ta ulub iga ukse taga, kus ta tunneb soojust, rahu ja odavaid mugavusi.

Kõige sagedamini roomab see teine mõte jumalakodade treppidel, nurudes almust — jõult, kelle on loonud tema enese hirm.

See on tema, kes kõdunedes rüvetab maad... müstika mürkidega, esimene mõte aga sammub julgelt oma teed ja kaunistab maailma kunsti ja teaduse andidega."[1]

Filosoofia ajalugu — muinasajast tänapäevani — on materialismi ja idealismi võitluse ajalugu. Võitlus nende vahel on toimunud ja toimub niivõrd ägedalt, et see iseendast annab tunnistust, kui ligidalt puudutab filosoofia inimeste elulisi huvisid. Raamatus „Materialism ja empiriokritiitsism", milles V. I. Lenin kaitses materialistlikku maailmavaadet ja leppimatult kritiseeris reaktsioonilist, idealistlikku filosoofiat, iseloomustas ta materialismi ja idealismi kui kaht parteid filosoofias. Uusim filosoofia, rõhutas Lenin, on niisama parteiline kui kaks tuhat aastat tagasi. Võitlevateks parteideks on tegelikult materialism ja idealism; lõppkokkuvõttes väljendab nende võitlus üksteisele vaenulike klasside tendentse ja ideoloogiat.

Materialismi ja idealismi võitlus ei toimu alati avalikult, mitte alati ei deklareeri filosoofid otseselt, et nad kuuluvad sellesse või teise leeri. Filosoofia ajaloos on korduvalt esinenud katseid mööda hiilida materialismi ja idealismi vastandlikkusest, luua filosoofias mingit kolmandat suunda, mis ei oleks ei materialistlik ega idealistlik. Kuid need katsed on viljatud. Nende tulemuseks on eklektitsism[2] või maskeeritud, uute terminite abil väljendatud idealism. See on eriti iseloomulik kaasaegsele kodanlikule filosoofiale. Kaasaegses kodanlikus filosoofias on suundi, mis kaitsevad enam-vähem avalikult idealismi ja religiooni (sellist

[1] М. Горький, Собрание сочинений, т. 14, 1951, стр. 207—208.

[2] Eklektitsismiks (kreekakeelsest „eklektikos" — „valiv") nimetatakse eri ideeliste suundade, voolude, vaadete mehhaanilist, põhimõttetut ühendamist.

filosoofiat jutlustavad näiteks neotomistid, katolitsismi ideoloogi Aquino Thomase õpetuse kaitsjad tänapäeval). Veelgi rohkem on aga selliseid filosoofe, kes väidavad, et neil pole pistmist ei materialismi ega idealismiga.

Positivistid eitavad näiteks sõnades üldse igasugust filosoofiat, deklareerivad, et nemad tunnustavad üksnes positiivseid teadmisi. Paljud kodanlikud filosoofid väidavad, et vaim ja mateeria on ainult mõttetud sõnad ja filosoofia ei pea sellepärast nende vastastikuste suhete küsimusega üldse tegelema. Nende arvates ei kujuta olemise ja teadvuse vahekorra küsimus endast filosoofia põhiküsimust, veel enam — see olevat täiesti tühi küsimus, ta ei väärivat üldse filosoofide tähelepanu.

Milles seisab siis nende filosoofide arvates filosoofia aine? Üks niinimetatud loogilise positivismi ehk neopositivismi rajajaid, tuntud inglise filosoof *B. Russell* väidab, et filosoofia ei saa anda maailma kohta mingeid uusi teadmisi, filosoofia ülesandeks on üksnes loogiliselt analüüsida teaduslikku tunnetust; sellepärast on filosoofia sisuks formaalse teadusena käsitletav loogika. Säärane seisukoht tähendab maailmavaate põhiküsimusest möödahiilimise katset.

Veelgi kaugemale kui Russell läheb teine kaasaegse positivismi esindaja — *R. Carnap.* Ta on arvamisel, et loogiline analüüs on oma põhiolemuselt keele analüüs, et „loogika on süntaks", filosoofia ülesanne aga piirdub sellega, et ta loogiliselt analüüsib sõnu, lauseid jne. Filosoof peab ometi kord aru saama, et tal pole maailma puudutavatele küsimustele vastamiseks vahendeid. „... Filosoofia probleemid", ütleb Carnap, „ei puuduta olemise lõplikku loomust, vaid teaduse keele, igapäevase keele teoreetiline osa kaasa arvatud, semioloogilist (tähenduslikku) struktuuri."[1] Seega peavad Russell ja Carnap filosoofia ainsaks eesmärgiks mõistete, üldterminite loogilist analüüsimist; erinevalt teadusest ei avasta filosoofia tõde, vaid õpetab üksnes, kuidas tõde väljendada.

Niisugune seisukoht tähendab katset likvideerida filosoofia ainet ennast. Filosoofia on ju alati näinud maailma olemuse küsimuses, mõtlemise ja objektiivse tegelikkuse vahekorra küsimuses oma põhiprobleeme. Kuid püüdes nende maailmavaate põhiküsimuste lahendamisele selga pöörata, põigeldes arglikult kõrvale materialismi ja idealismi võitlusest, ei saa iga sorti positivistid tegelikult sellest võitlusest eemale jääda. Nad eitavad objektiivse maailma tunnetamise võimalust, heidavad kõrvale isegi objektiivse olemise mõiste ja asuvad seega subjektiivse idealismi seisukohale.

Ühel seisukohal positivistidega on ses suhtes ka teine suund tänapäeva kodanlikus filosoofias — *eksistentsialism*[2]. Eksistent-

---

[1] R. Carnap, Introduction to Semantics, USA, 1946, p. 250.

[2] Lähemalt positivismi ja eksistentsialismi olemuse kohta vt. XIX peatükis.

sialistid ei tunnista objektiivset olemist ei filosoofia aluseks ega ka filosoofia aineks. Mõtlemise ja olemise vahekorra küsimus on prantsuse filosoofi-eksistentsialisti A. Camus' väljenduse järgi samasugune „täiesti tarbetu" ja „ülearune" küsimus, nagu on seda tema arvates ka kõik teised teaduslikud küsimused, näiteks see, kas Maa tiirleb ümber Päikese või ümberpöördult. Ainus asi, millel on mõte, on „eksisteerimine", kusjuures sellega mõeldakse minu „mina" isiklikku, individuaalset eksisteerimist, „seda, mis ma iseenda jaoks olen". Niisuguse äärmusliku subjektivismi tulemusel taandatakse filosoofia täielikult individuaalsele moraalile, subjekti psühholoogiale, psühholoogiat aga tõlgitsetakse egotsentrismi vaimus. Lääne-saksa eksistentsialist Jaspers nimetas oma filosoofia „maailmavaateliseks psühholoogiaks"[1]. Õõnestades usaldust inimmõistuse jõu ja loogilise mõtlemise vastu, kutsus ta oma järelkäijaid „vaatlema psühhopatoloogiliselt, esitama küsimusi psühhopatoloogiliselt, analüüsima psühhopatoloogiliselt ja õppima mõtlema psühhopatoloogiliselt".

Mida aga tähendab loobuda objektiivse olemise ja tema tunnetamise võimalikkuse tunnustamisest, loobuda objektiivsest tõest? See tähendab idealismi joone kaitsmist. Kuidas ka tänapäeva kodanlikud filosoofid püüaksid filosoofia põhiküsimuse lahendamisest mööda hiilida ja väljapoole materialismi ning idealismi asuda, neist kõrgemale tõusta, pole see tegelikult võimalik: nad on ikkagi sunnitud nii või teisiti, ehkki küll mitte alati otseselt, vastama küsimusele, kas objektiivne maailm eksisteerib meie teadvusest sõltumatult ja milline on meie mõtlemise vahekord meid ümbritseva maailmaga.

Analoogiliselt sellele, nagu antagonistlikeks klassideks jagunenud ühiskonnas astuvad poliitika alal välja mitmesugused parteid, kes väljendavad ühe või teise omavahel võitleva klassi huvisid, nii kuuluvad ka filosoofia alal kõik mitmekesised filosoofilised suunad ja voolud lõppkokkuvõttes kas materialismi leeri või idealismi leeri. Klassiühiskonnas ei saa olla klassidest kõrgemal seisvat filosoofiat, parteitut filosoofiat. Eriti tuleb seda meeles pidada progressi ja reaktsiooni jõudude ideoloogilise võitluse teravnemise perioodidel.

Meie epohh on kasvava sotsialismi ja sureva kapitalismi jõudude vahel toimuva ägeda võitluse epohh. See võitlus on mitte ainult majanduslik ja poliitiline, vaid ka ideoloogiline, mis kajastub ka maailmavaate küsimustes. Arvukad reaktsionäärid, sealhulgas ka mõned riigitegelased, ründavad kapitalismimaades ägedalt kommunistliku maailma „ateistlikke kontseptsioone", kusjuures nad ei põlga kasutamast ka otsest laimu kommunismi ja materialismi kohta. Soovides iga hinna eest materialismi mustata, kuulutavad nad, et kommunistid on jõhkrad inimesed, kes eelis-

[1] K. Jaspers, Psychologie der Weltanschauungen, Berlin 1954, S. 6.

tavad materiaalseid hüvesid vaimsetele. Need rumalad ja absurdsed kujutlused kommunismist ja materialismist ei ole uued. Neid pilkas juba F. Engels raamatus „Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp", iseloomustades saksa kodanlast-filistrit, kellele materialism tähendab „õgimist, lakkumist, silmahimu, lihahimu ja kõrkust, rahaahnust, ihnsust, aplust, kasu tagaajamist ja börsikelmusi, lühidalt — kõiki neid räpaseid pahesid, mida ta ise salaja harrastab; idealismi all aga mõistab ta usku voorusesse, üldist inimarmastust ja üldse usku „paremasse maailma", millega ta teiste ees hoopleb, kuid millesse ta ise usub paremal juhul ainult niikaua, kui ta oma harjumuspärastele „materialistlikele" ekstsessidele paratamatult järgnevat kassiahastust põeb või pankrotti jääb . . ."[1]

Levinud võtteks, mida kodanluse ideoloogid marksistliku materialismi „ümberlükkamise" eesmärgil kasutavad, on ka marksistliku materialismi samastamine XIX sajandi keskpaiga *vulgaarmaterialismiga* või XVII — XVIII sajandi *mehhanistliku materialismiga*. Tegelikult aga on marksistlik filosoofia *kaasaegne* materialism, mis erineb põhjalikult kõigist Marxi-eelse materialismi vormidest, sealhulgas ka mehhanistlikust materialismist.

Vanade materialistlike koolkondade nõrkus seisis selles, et nende mõtlemisviis oli peamiselt metafüüsiline; nad ei olnud relvastatud õige, dialektilise meetodiga.

Metafüüsiliseks[2] meetodiks nimetatakse niisugust käsitlusviisi, kui asju, loodusnähtusi ei käsitleta nende orgaanilises vastastikuses seoses, kui neid käsitletakse oma olemuselt muutumatuina, ilma seesmiste vastuoludeta. See meetod peegeldab ühekülgselt mõningaid tegelikkuse külgi: näeb asjade suhtelist püsivust, ignoreerides nende arenemist; eraldab välja üksikud elemendid, unustades terviku, mille nad moodustavad.

Metafüüsilisele meetodile vastandlikku tunnetusmeetodit nimetatakse *dialektiliseks*[3]. Dialektiline meetod käsitleb asju, nähtusi ja nende vaimseid peegeldusi, mõisteid, vastastikuses seoses, liikumises — tekkimises, vastuolulises arenemises ja kadumises. Dialektika mittetundmine oli paljude endise aja materialistlike

[1] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 22—23.

[2] Sõnal „metafüüsika" on olnud filosoofia ajaloo jooksul erinevaid tähendusi. Esialgselt kasutati seda terminit (kreekakeelsest „meta ta physika" — sõna-sõnalt „pärast füüsikat") selleks, et tähistada neid Aristotelese teoseid, mis järgnevad tema füüsika-alastele töödele. Kuna aga oma teoste selles osas käsitles Aristoteles „spekulatiivselt kättesaadavaid olemise printsiipe", siis hakati terminiga metafüüsika tähistama igasugust filosoofilist õpetust „meeleelunditele kättesaamatutest olemise printsiipidest"; tavaliselt käsitlesid filosoofid neid „printsiipe" muutumatuina. Edaspidi (Hegeli ajast) hakati metafüüsikaks nimetama antidialektilist tunnetusmeetodit, mis käsitleb maailma liikumatuna.

[3] Sõna „dialektika" pärineb kreekakeelsest „dialegesthai" — „vestlema, polemiseerima". Antiikajal mõisteti dialektika all oskust jõuda vastandlike arvamiste kokkupõrkamiste kaudu tõeni.

koolkondade tõsiseks nõrkuseks.[1] See ei lasknud neid oma materialistlikke vaateid järjekindlalt arendada. Eriti kujukalt avaldus see ühiskondliku elu nähtuste käsitamises; ühiskondliku elu nähtusi tõlgitsesid nad idealistlikult.

Marx kõrvaldas vana materialismi piiratuse. Ta rikastas materialismi dialektikaga — igakülgse ja sügava arenemisõpetusega.

Teaduslik dialektiline tunnetusmeetod on oma iseloomult revolutsiooniline, sest selle asjaolu tunnustamine, et kõik muutub, areneb, toob järeldustele, et kõik vana, väljasurev, ajaloolist progressi takistav tuleb hävitada. Just sellepärast vihkavad kodanluse ideoloogid marksistlikku dialektikat. „Kapitali" teise trüki järelsõnas märkis Marx oma meetodit iseloomustades: „Oma ratsionaalsel kujul äratab ta [dialektika] kodanluses ja selle doktrinäärides-ideoloogides viha ja õudust, sest koos positiivse arusaamisega kõigest olemasolevast sisaldab ta arusaamist olemasoleva eitamisest ning olemasoleva paratamatust hukkumisest; iga kujunenud vormi vaatab ta liikumises, järelikult ka kaduvast küljest; ta ei lase end millestki mõjutada ja on oma olemuselt kriitiline ja revolutsiooniline."[2]

Teadusliku dialektilise meetodi väljatöötamisega tõsteti materialism kõrgemale astmele. Marksismi rajajad jätkasid sajandeid kestnud materialistliku joone arendamist filosoofias ja lõid ühtlasi täiesti uue maailmavaate — dialektilise materialismi, milles dialektiline tunnetusmeetod on orgaaniliselt ühte sulanud nii loodus- kui ühiskonnanähtuste materialistliku seletamisega.

2. Marksistliku filosoofia aine. Filosoofia vahekord teiste teadustega

Dialektiline materialism kujutab endast ainsat teaduslikku filosoofiat, mis tugineb kogu kaasaegse teaduse kindlale alusmüürile.

Paljud tänapäeva kodanlikud filosoofid ei sea filosoofiat ühte ritta teiste teadustega. Mõningad neist vaatlevad filosoofiat isegi kui ühenduslüli religiooni ja teaduse vahel, väidavad, et filosoofia ülesandeks on „ühendada konkreetsete teaduste tulemusi moraali ja religiooni printsiipidega", või on arvamisel, et filosoofia on midagi teaduse ja teoloogia (usuteaduse) vahepealset. „Mina näen filosoofias", kirjutab „Lääne filosoofia ajaloos" B. Russell, „midagi teoloogia ja teaduse vahepealset. Ühest küljest arutab filosoofia nagu teoloogiagi küsimusi, millede suhtes

[1] Nagu näidatakse järgmises peatükis, oli minevikus ka selliseid materialiste, kellel materialistlik maailmavaade oli ühendatud stiihilise dialektilise lähenemisega maailma tunnetamisele või siis dialektika elementidega. Kuid see ei olnud veel teaduslikult läbitöötatud dialektiline meetod. Selle meetodi lõi alles Marx.

[2] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 18.

praeguse ajani pole saavutatud täpseid teadmisi, teisest küljest aga apelleerib ta nagu teaduski rohkem inimese mõistuse poole kui autoriteedi poole, mille juured peituvad traditsioonis või siis ilmutuses. Igasugused *täpsed* teadmised, selles olen ma täiesti kindel, kuuluvad teadusele. Kõik *dogmad* selle suhtes, mis ei mahu täpsete teadmiste raamidesse, kuuluvad teoloogiale. Teoloogia ja teaduse vahel on aga eikellegimaa, mida rünnatakse mõlemalt poolt. See eikellegimaa on filosoofia."[1] See iseloomustus on tõepoolest rakendatav kaasaegse kodanliku idealistliku filosoofia suhtes, mis oma sisult erineb väga vähe religioonist ja võtab teaduselt üksnes arutluse vormi. Ses mõttes on Russellil õigus. Kuid ta eksib täielikult, kui ta peab seda iseloomustust maksvaks igasuguse filosoofia suhtes. On olemas tõeliselt teaduslik filosoofia, mille järeldused ja tunnetamise meetodid on niisama teaduslikud ja religiooniga niisama ühendamatud kui füüsika, keemia, bioloogia jne. andmed. See filosoofia on dialektiline materialism.

Dialektiline materialism tekkis filosoofia ja teaduse ajaloolise arenemise tulemusel. Selle arengu protsessis muutus arusaamine filosoofia ainest ja ülesannetest, filosoofia kohast teiste teaduste hulgas.

Filosoofia tekkis vanal ajal kui kõikehõlmav teadmiste kogu. Tol ajal oli juba inimestel mõningaid teadmisi matemaatikast, astronoomiast, füüsikast ja teistelt aladelt, kuid need teadmised polnud veel kujunenud erilisteks, spetsiaalseteks teadusteks ja kuulusid filosoofia koosseisu. Vana-aja filosoofide traktaadid kandsidki sageli pealkirju: „Loodusest", „Universumist" jne. Otseste filosoofiliste küsimuste kõrval käsitleti neis ka paljusid teisi küsimusi, mis tänapäeval on spetsiaalteaduste uurimisaineks: taimede, loomade, inimese päritolu, keele tekkimist, riikliku elu vormide küsimust jne. Need teosed sisaldavad mitmeid geniaalseid oletusi, mis tohutult ennetasid teaduse edasist arengut. Mõte, et kehad koosnevad aatomitest, esitati näiteks vana-aja filosoofias rohkem kui kaks tuhat aastat enne seda, kui loodusteadus eksperimentaalselt tõestas kehade aatomilise ehituse teooria. Juba vana-aja materialistlikus filosoofias esitati seisukoht, et materia on igavene, et ta ei teki ega hävi; hiljem kinnitas loodusteadus selle seisukoha õigsust.

Filosoofia arenemise alguses kujunes esialgse, naiivse materialistliku maailmakäsituse kõrval stiihiliselt ka dialektiline lähenemine maailma tunnetamisele. Loodus- ja ühiskonnanähtuste jälgimise tulemusel tekkis mõte, et kõik liigub („kõik voolab, kõik muutub") ja on üksteisega vastastikku seotud. Kuid see oli niisugune teadmine või õigemini oletus üldise kohta, mis ei rajanenud veel üksiku, s. o. üksikute asjade ja nähtuste detailsel uurimisel. Selles oli tema ajalooline piiratus.

---

[1] B. Russell, A History of Western Philosophy, N. Y., 1945, p. XIII.

Esialgselt üldiselt maailmakäsituselt, mille andsid vana-aja eesrindlikud filosoofilised õpetused, oli vaja üle minna üksikute asjade ja loodusprotsesside teaduslikule uurimisele. See muutus eriti tarvilikuks siis, kui tootmise arenemine nõudis teaduste andmete rakendamist tehnoloogiliste protsesside suhtes. Seoses sellega tekkisidki spetsiaalteadused, mis olid ühiskondliku praktika teenistuses. Teadused hakkasid filosoofiast eralduma. Juba vanal ajal algas astronoomia, matemaatika, mehhaanika eraldumine iseseisvateks teadusteks. See protsess muutus kiiremaks renessansi ajajärgust ja eriti XVII sajandist alates. Tootmine ei saanud enam ilma teaduseta areneda. Tootmise vajadused andsid tõuke selliste iseseisvate, looduse eksperimentaalsele uurimisele rajatud teaduste tekkimiseks, nagu füüsika, keemia, hiljem — bioloogia ja teised teadused.

Teadused tegelesid tol perioodil peamiselt faktide kogumisega ja nende süstematiseerimisega, klassifitseerimisega, s. o. üksiku uurimisega. Mitmesuguste teadmiste vahelist seost aga püüdis kindlaks teha filosoofia. Engels märkis tolle ajajärgu teaduslike teadmiste seisukorda iseloomustades: „Kaheksateistkümnendale sajandile oli iseloomulik entsüklopeedia idee; see idee põhines arusaamisel, et kõik teadused on omavahel seotud, kuid ta ei olnud veel võimeline sooritama üleminekuid ühelt teaduselt teise juurde, vaid võis neid ainult lihtsalt üksteise kõrvale seada."[1] Filosoofia püüdiski kõiki teadusi ühendada, neid ühtseks süsteemiks siduda. Spetsiaalteadusi käsitleti sageli kui filosoofia osasid, filosoofia aga esines mingi inimteadmiste entsüklopeediana ja püüdis olla „teaduste teadus". XVII sajandi prantsuse filosoof Descartes kirjutas oma raamatu „Filosoofia printsiibid" eessõnas: „Kogu filosoofia sarnaneb puuga, mille juurteks on metafüüsika[2], tüveks — füüsika ja sellest tüvest hargnevateks okstes kõik muud teadused, mis on taandatavad kolmele peamisele teadusele: arstiteadusele, mehhaanikale ja eetikale."[3]

Filosoofia pretensioonid „teaduste teaduse" osale olid teatud määral põhjendatud niikaua, kui eksperimentaalne loodusetunnetamine oli nõrgalt arenenud. Inimteadmistes oli arvukalt tühje kohti ja neid püüdis täita filosoofia. Neid rea teaduste üldisi küsimusi, millede lahendamiseks ei jätkunud eksperimentaalandmeid, lahendati spekulatiivselt, s. o. loogiliste arutluste abil. Geniaalsete oletuste kõrval tekitas see ka suure hulga väljamõeldisi, mis pidurdasid loodusteaduse arenemist.

Sedamööda, kuidas spetsiaalteadused asusid eksperimentaalse tunnetuse kindlale pinnale, eraldusid nad filosoofiast, muutusid iseseisvateks. Ja see oli mitte ainult konkreetsete teaduste, vaid ka filosoofia enda seisukohalt progressiivne, sest see sundis filo-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, 1955, стр. 599.

[2] Descartes nimetab metafüüsikaks õpetust olemise ja tunnetuse printsiipidest.

[3] Р. Декарт, Избранные произведения, Госполитиздат, 1950, стр. 421.

soofiat loobuma teostamatust ülesandest — katsest kõiki teisi teadusi asendada.

XIX sajandil saavutati loodusteaduse avastuste tulemusel suurt edu looduses toimuvate protsesside vastastikuste seoste tunnetamisel ja sealjuures mitte ainult nende seoste tunnetamisel, mis valitsevad mingil üksikul alal toimuvate protsesside vahel, vaid ka eri teaduste poolt uuritavate mitmesuguste alade omavaheliste seoste tunnetamisel. Loodusteaduse andmete abil osutus võimalikuks luua üldist pilti loodusest kui orgaanilisest tervikust. Kuivõrd iga üksik teadus võis nüüd ise välja selgitada oma koha üldises teadmiste süsteemis, siis osutus üleliigseks niinimetatud natuurfilosoofia (looduse filosoofia), mis püüdis spekulatiivselt luua üldist pilti loodusest. Analoogiliselt sellele muutsid ühiskonnateaduste arenemine ja eriti Marxi ja Engelsi poolt teadusliku ühiskonnateooria — ajaloolise materialismi — loomine üleliigseks endise ajaloofilosoofia, mis püüdis niisama spekulatiivselt anda seostatud pilti inimkonna ajaloost ja asendas ajaloonähtuste tõelise seose väljamõeldud seosega.

Marksistliku filosoofia tekkimine XIX sajandi neljakümnendail aastail tähendas vana, „teaduste teaduse" osale pretendeeriva filosoofia lõppu. Marksistlik filosoofia tunnustas avalikult, et seda laadi filosoofia, mis püüab teadustest kõrgemale tõusta, pole vajalik. Engels rõhutas, et ülesanne pole selles, et nähtuste vahel valitsevaid seoseid peast välja mõtelda, vaid selles, et avastada seosed, seadused tegelikkuses eneses. Marksistlik filosoofia on Engelsi sõnade järgi „maailmavaade, mis peab kinnitust leidma ja end avaldama mitte mingisuguses erilises teaduste teaduses, vaid tegelikes teadustes"[1].

Tänapäeva teadused kujutavad endast äärmiselt hargnenud teadmiste süsteemi. Ükskõik millise nähtuste valdkonna meid ümbritsevast maailmast me ka võtaksime, ikka uurib seda mingi spetsiaalne teadus. Mis aga jääb sellisel juhtumil järele filosoofiale? Kas tema olukord teaduste keskel ei meenuta kurba saatust, mis tabas Shakespeare'i kangelast kuningas Leari, kes jagas ära oma kuningriigi tütarde vahel, ise aga jäi kõigest ilma?

Ei, selline järeldus ei oleks õige. Sellega, et kadus vana filosoofia kui „teaduste teadus", ei ole filosoofia kaotanud oma ainet. Filosoofia uurib sedasama maailma, mida uurivad spetsiaalteadused. Kuid filosoofia tunnetab üldisemaid seoseid ja suhteid kui spetsiaalteadused, mis uurivad ühtesid või teisi üksikuid nähtuste valdkondi. Spetsiaalteaduste arenemine ei ole kõrvaldanud vajadust lahendada maailmavaate põhiküsimusi, millega on alati tegelnud filosoofia. Raamatus „Materialism ja empiriokrititsism" rõhutas Lenin korduvalt, et kõige tähtsamaks filosoofiliseks küsimuseks on mateeria või teadvuse primaarsuse küsimus, meie tunnetuse allika küsimus. Seda igasuguse maailmavaate põhiküsi-

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 122.

must ei tohi segi ajada nende konkreetsete küsimustega, mida lahendavad füüsika, keemia ja teised teadused. Lenin vaidles resoluutselt vastu mahhistide katsetele segi ajada „õpetust mateeria ühest või teisest struktuurist gnoseoloogilise kategooriaga, — segi ajada mateeria uute liikide (näiteks elektronide) uute omaduste küsimust tunnetusteooria vana küsimusega, meie teadmuse allikate, objektiivse tõe olemasolu jms. küsimusega"[1].

Mateeria kui meie aistingute objektiivse allika olemasolu tunnustamise küsimus, rõhutas Lenin, on just gnoseoloogiline, mitte aga füüsika- või keemia-alane küsimus[2]. Erinevalt konkreetsetest teadustest — füüsikast, keemiast, ajaloost ja teistest — lahendab filosoofia kõige üldisemaid maailmavaate küsimusi. Siia kuuluvad kõigepealt sellised küsimused: teadvuse ja mateeria vahekord, kumb neist on primaarne ja kumb sekundaarne, kas meie aistingud, kujutlused, mõisted on objektiivse maailma peegelduseks, mis tingimustel kujutab see peegeldus endast objektiivset tõde, milles on tõe kriteerium, mis on mateeria, millised on mateeria eksisteerimise vormid, millised on tema arenemise üldised seadused jne.

Kõigile neile maailmavaate põhiküsimustele annab õige vastuse Marxi filosoofiline materialism.

Loodus- ja ühiskonnateaduste arenemine vabastas filosoofia üksikute seaduspärasuste uurimise ülesandest. Need seaduspärasused on spetsiaalteaduste uurimisaineks. Iga spetsiaalteadus uurib ühtede või teiste liikumise vormide seadusi: mehhaanika — mehhaanilise liikumise, kehade ümberpaiknemise seadusi; keemia — aatomite jne. liikumist ja ühinemist; bioloogia — elusorganismide arenemise seadusi; ühiskonnateadused — ühiskonna arenemise või teatavate ühiskondliku elu protsesside ja nähtuste arenemise seadusi.

Erinevalt nendest teadustest on marksistliku filosoofia (ehk materialistliku dialektika kui filosoofiateaduse) aineks igasuguse liikumise ja arenemise kõige üldisemate seaduste uurimine. Kui spetsiaalteadused uurivad ühtesid või teisi maailma nähtuste valdkondi, külgi, siis dialektiline materialism avastab selle üldise, mis on kõigi nähtuste ja protsesside aluseks, annab teadmisi nende üldiste seaduste kohta, millele allub igasugune liikumine ja arenemine, ükskõik millises nähtuste valdkonnas see ka toimuks: looduses, ühiskonnas või inimeste mõtlemises.

Muidugi ei oleks õige arvata, et üldised seadused toimivad lahus üksikutest. Mateeriat üldse ja liikumist üldse väljaspool konkreetseid kehasid ja protsesse olemas ei ole. Sellest aga ei järeldu, et ainsateks reaalseteks seadusteks on üksikud, spetsiifilised seadused. Säärane vaade ignoreerib maailma ühtsust, kujutab maailma üksikute isoleeritud aladena, milledel puudub iga-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 113.
[2] Vt. sealsamas, lk. 250.

sugune omavaheline seos. Tegelikult aga on maailm ühtne, kõik meid ümbritseva maailma nähtused kujutavad endast mitmesuguseid liikuva materia vorme. Sellepärast on ka olemas ühtsed, üldised seadused, mis on niisama reaalsed kui üksikseadused.

Marksistlik filosoofia uurib mitte üksnes kõige üldisemaid seadusi, mis toimivad kogu maailmas, vaid ka nende rakendamist tunnetusprotsessis. Tunnetuse arenemise üldisi seaduspärasusi ei uuri ükski spetsiaalteadus, vaid need on filosoofia uurimisaineks.

Mis vahekorras on teineteisega objektiivse maailma arenemise üldised seadused ja tunnetuse arenemise seadused?

Inimtunnetus, nagu juba eespool ütlesime, peegeldab objektiivset maailma. Sellepärast ei saa tunnetus areneda seaduste järgi, mis oleksid maailma enese arenemise seadustest täiesti erinevad. Kui inimene mõtleb loogika seaduste järgi, lähtudes sealjuures õigetest eeldustest, siis jõuab ta järeldustele. mis on tegelikkusega kooskõlas. See näitab, et mõtlemine ja tegelikkus alluvad põhiliselt ühtedele ja samadele üldistele seadustele. Marksistlik dialektika ongi teadus, „mis käsitleb niihästi välismaailma liikumise kui ka inimese mõtlemise üldisi seadusi . . ."[1]

Dialektiline materialism käsitleb maailma sellisena, nagu seda maailm tegelikult on, s. o. pidevas muutumise ja arenemise olekus. Kui aga kõik asjad muutuvad ja arenevad, siis on see maksev ka kategooriate (mõistete) kohta, mis neid asju peegeldavad. Igasugune teadus kasutab teatavaid üldmõisteid, kategooriaid, mis on üksteisega loogiliselt seotud. Sealjuures peegeldub teaduse kategooriate loogilises seoses ja järgnevuses üldistatud kujul tegelikkuse enese ajalooline arenemine ja tunnetuse arenemine.

Marx näiteks alustab „Kapitalis" kapitalismi analüüsi kauba kategooria uurimisest, toob esile kauba sisevastuolud ja nende arenemise, näitab, kuidas nende vastuolude dialektiline arenemine viib välja raha tekkimisele ja kuidas raha muutub kapitaliks. See kategooriate loogiline seos *(kaup — raha — kapital)* ei ole lihtsalt mõistuse konstruktsioon, vaid see peegeldab üldistatud kujul kapitalismi arenemise ajaloolist protsessi. Teatavasti eelneb kaup mitte ainult loogiliselt, vaid ka ajalooliselt kapitalile, kapitalistlik tootmine tekib kaubatootmisest. Nii peegeldab Marxi loogiline analüüs kokkusurutud kujul ajaloolist protsessi. Ühtlasi kajastub kõigis Marxi poliitilise ökonoomia kategooriates tunnetuse ajaloolise arenemise kokkuvõte. Näiteks on kauba kategooria Marxil sisu poolest võrratult rikkam kui tema eelkäijatel — W. Pettyl, A. Smithil, D. Ricardol. Kasutades kõike väärtuslikku, mis leidus nende õpetuses, läks Marx neist kaugemale, tungis sügavamalt kauba olemusse, näitas kaubas kehastatud töö kahesugust iseloomu.

Erinevalt spetsiaalteaduste, näiteks poliitilise ökonoomia kategooriatest (kaup, raha, kapital jt.) on filosoofia kategooriad kõige üldisemad mõisted, mida rakendatakse kõigis teadustes. Ükski teadlane, olgu ta loodusteadlane, ajaloolane, majandusteadlane, kirjandusteadlane jne., ei saa läbi ilma selliste kõige üldisemate

[1] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 32.

mõisteteta nagu seadus, seaduspärasus, vastuolu, olemus ja nähtus, põhjus ja tagajärg, paratamatus ja juhuslikkus, sisu ja vorm, võimalus ja tegelikkus jne. Need loogilised kategooriad väljendavad kõige üldisemaid tegelikkuse nähtuste seoseid ja on ühtlasi ka maailma tunnetamise astmeteks, mõtlemise tööriistadeks, üldistavad ajaloolisi kogemusi, mis inimesed on omandanud maailma uurimisel.

Loomulikult ei ole loogiliste kategooriate uurimisega võimalik asendada konkreetsete protsesside uurimist. Marksismi-leninismi filosoofia on juhtnööriks kõige mitmekesisemate tegelikkuse valdkondade tunnetamisel, kuid ta ei asenda spetsiaalteadusi. Ta ei anna valmis lahendusi neile küsimustele, millega tegelevad spetsiaalteadused, vaid relvastab kõiki teadusi õige mõtlemisteooriaga ja *meetodiga* nende lahenduste leidmiseks.

Õigel meetodil on tegelikkuse tunnetamises määratu suur tähtsus. Kuulus XVII sajandi inglise materialist F. Bacon võrdles meetodit laternaga, mis valgustab teekäijale teed. Teadlast, kes ei ole relvastatud õige meetodiga, võrdles ta teekäijaga, kes eksleb pimeduses ja otsib endale kobamisi teed.

Missugust tunnetusmeetodit tuleb aga pidada õigeks? Kas ühe või teise meetodi valik ei ole teadlase enda maitseasi, nagu teele asuv rändaja võib oma äranägemise järgi valida ühe või teise laterna?

Ei, õige tunnetusmeetod ei saa olla subjektiivse maitse tulemuseks. Tunnetamise meetodit ei ole võimalik lihtsalt taandada tehniliste uurimisvõtete ja -tavade summale: meetod peab olema tegelikkuse analoogiks, s. o. objektiivse maailma enese seaduste peegelduseks.

Tõepoolest: mõtlemise meetod on mõtlemisviiside summa, millede abil meie mõistus läheb üle teadmistelt, mis antud momendil, antud tingimustes on olemas ühe või teise objekti kohta, teadmistele sama objekti kohta, kuid teisel momendil, teistes tingimustes; või teadmistelt antud objekti kohta — teadmistele teise objekti kohta, mis on esimesega mingi põhjuste ja tagajärgede aheliku kaudu seotud jne. Et meetod oleks tõesti teaduslik, s. o. oleks õigete teadmiste saamise vahendiks, peab ta juhtima inimese mõtlemist justkui rööbiti selle teega, mida mööda toimub uuritava tegelikkuse enese arenemine. Meetod peab peegeldama neid nähtustevahelisi seoseid, mis tegelikult nende nähtuste vahel valitsevad, peab väljendama neid objekti muutusi, mida see reaalselt läbi teeb, — ainult sel juhtumil jõuab meie mõte antud nähtuse uurimises sellesse lõpp-punkti, kuhu jõuab see nähtus ise.

Niisiis, selleks et mõtlemine läheks õiget teed mööda, peab see liikuma ühest faasist teise nendesamade seaduste järgi, mille järgi liigub uuritav tegelikkus ise. Teaduslik tunnetusmeetod tugineb järelikult sellele, et tunnetuse suhtes rakendatakse kõige üldisemaid looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise seadusi.

Neid seadusi uurib aga materialistlik dialektika: „... just dialektika," kirjutas Engels, „on tänapäeva loodusteadusele kõige tähtsamaks mõtlemise vormiks, sest ainult dialektika kujutab endast analoogi ja ühtlasi meetodit looduses toimuvate arenemisprotsesside, looduse üldiste seoste, ühelt uurimisalalt teisele üleminekute seletamiseks"[1].

Marksistlik filosoofia relvastab kõigil teaduse aladel tegutsevaid õpetlasi tervikliku ja järjekindlalt teadusliku, dialektilis-materialistliku mõtlemisteooriaga, üldise uurimismeetodiga. Lahutada teadus filosoofiast tähendab panna teadlased niisugusesse olukorda, kus neil tuleb teha oma määratu suurt tööd tegelikkuse tunnetamise alal pimesi, kobamisi, ilma suunavate maailmavaateliste metodoloogiliste ideedeta. See tähendab sundida neid ammu lahendatud probleeme uuesti lahendama, kusjuures neil tuleb neid probleeme lahendada piiratud ja ebatäieliku materjali najal, võtmata arvesse kogu inimmõtlemise ajaloo kogemusi. Nii talitada tähendab teadust pidurdada ja teda ummikusse ajada.

Säärasesse ummikusse tõukavad teadust muuseas mitmesugused *positivismi* liigid. Positivism hakkas kodanlikus filosoofias levima XIX sajandi keskpaigast alates. Positivistid väidavad, et teadus ei vaja mingit filosoofiat; nende loosungiks on: „teadus on iseendale filosoofia".

Kuid positivistid heidavad filosoofia kõrvale ainult sõnades, kui nad kutsuvad teadlasi piirduma positiivse, kogemusliku teadmusega. Tegelikult propageerivad ka nemad filosoofiat, kuid üksnes ebateaduslikku filosoofiat, mis taandab kogemuse meeleliste tajude summale, keeldudes lahendamast küsimust, mis neid meelelisi tajusid tekitab. Tulemuseks on see, et positivistid jõuavad välja objektiivse maailma tunnetamise võimalikkuse eitamiseni, agnostitsismi ja idealismini.

Ometi aga on silmanähtav, et ükski teadus ei saa viljakalt areneda juhul, kui ta eitab, et inimene on suuteline tegelikkuse seaduspärasusi tunnetama ja oma teadmisi praktilises tegevuses kasutama, sest — nagu õigesti märkis K. A. Timirjazev — „mingi nähtuse seletamisele asudes ei saa lähtuda seisukohast, et seda nähtust pole võimalik seletada"[2].

Paljud loodusteadlased on positivismi mõjul deklareerinud, et nad loobuvad igasugusest filosoofiast. Tegelikult aga pole see võimalik. Teaduses ei saa jääda „üksi faktidega", jätta teooriat laboratooriumi ukse taha ja sundida teda vaikima, oodates, mida ütlevad faktid nende „puhtal kujul", faktid „iseendast". Teadus ei saa eksisteerida ilma teoreetilise mõtlemiseta, sest teaduse ülesandeks pole üksnes nähtusi kirjeldada, vaid ka neid seletada. Niipea aga, kui teadlane seab endale ülesande seletada ühte-

---

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 22.
[2] К. А. Тимирязев, Витализм и наука, Соч., т. V, 1938, стр. 188.

sid või teisi nähtusi, kindlaks teha nendevahelist seost, peab ta mõtlema, sealjuures aga tuleb tal tahes-tahtmata kasutada loogilisi kategooriaid, filosoofilisi mõisteid. Tõsi küll, neid mõisteid ei kasutata alati õigesti. Sageli omistatakse neile see tähendus, mille neile on kaela määrinud vana, levinud kodanlik idealistlik koolifilosoofia. Kuid teaduslikud mõisted, kategooriad on teoreetilise mõtlemise, filosoofia pikaajalise arenemise tulemuseks. Seal, kus teadus läheb faktide kogumiselt, protsesside kirjeldamiselt üle seaduste kindlakstegemise, teoreetiliste järelduste juurde, astub iga laiemalt mõtlev füüsik, keemik, bioloog, sotsioloog niisugusele pinnale, kus ta ei tule toime ilma filosoofiata, ilma maailmavaateta, ilma tunnetusteooriata. Kogu küsimus on vaid selles, *missugust filosoofiat* ta kasutab — teaduslikku, materialistlikku filosoofiat või ebateaduslikku, idealistlikku filosoofiat või siis, nagu seda sageli juhtub, eklektilist filosoofiat, mis kujutab endast materialismi ja idealismi segu; kas ta kasutab kodanlikus maailmas domineeriva pinnapealse ja eklektilise mõtteteaduse produkte, mis seal nii moes on, või dialektilise materialismi teaduslikku filosoofiat, mis on filosoofia ja loodusteaduse sajanditepikkuse arenemise kõrgeimaks tulemuseks.

Artiklis „Loodusteadus vaimude maailmas" kirjutab Engels, et filosoofia maksab kätte nendele loodusteadlastele, kes on filosoofia hüljanud. Tuues näitena bioloogi A. Wallace'i, füüsiku W. Crookesi ja teised, kes hakkasid uskuma vaimude olemasolu ja langesid barbaarse ebausu — spiritismi — ohvriks, rõhutas Engels, et teooriat põlgav labane empirism viib loodusteadusest müstitsismi juurde.

Teaduslik filosoofia, andes ühtse maailmakäsituse, moodustades tervikliku maailmavaate, võimaldab uurijal vaadelda iga uuritavat probleemi avaramalt seisukohalt. Selle tõttu on võimalik uurimisobjekti käsitlemisel üle saada sellest ühekülgsusest, mis teaduste spetsialiseerumise puhul paratamatult tekib.

Ükskõik kui kõrgesti arenenud ka oleksid spetsiaalteadused, kui diferentseerunud, hargnenud ka oleks teadus, ei kaota filosoofia iialgi oma eluõigust. Teaduse arenemine on ühest küljest piiranud ja justkui kitsendanud nende küsimuste ringi, mis vajavad filosoofilist üldistamist, teisest küljest aga on ta seda ringi ka laiendanud. Teaduse progress seab spetsiaalteaduste eneste ette niisuguseid küsimusi, milledele mingi üksiku ala eriteadlased ei suuda vastata, kui nad ei tunne teaduslikku filosoofilist maailmavaadet.

Ägeda ideoloogilise võitluse olukorras ei osutu ühe või teise ala eriteadlane, kes pole relvastatud õige materialistliku filosoofiaga, sageli suuteliseks vastu panema reaktsioonilise ideoloogia survele ja satub ebateadusliku, teaduse arenemist takistava, idealistliku filosoofia kammitsaisse. „Et selles võitluses vastu pidada ja see täie eduga lõpuni viia," rõhutas Lenin, „peab loodusteadlane olema kaasaegne materialist, selle materialismi teadlik pool-

daja, mille esindaja oli Marx, see on — peab olema dialektiline materialist."[1]

Marksistlik filosoofia on juhtivaks meetodiks ka ühiskonnateadustele. Ta relvastab ühiskonnateadusi inimkonna ajaloolise arenemise seaduspärasuste mõistmisega. Igasuguse liikumise ja arenemise üldised seadused, millede uurimine on dialektilise materialismi aineks, leiavad rakendamist ka ühiskondliku elu tunnetamises. Marx ja Engels laiendasid materialismi ja dialektikat ka ühiskondliku elu nähtuste tunnetamisele, lõid teadusliku ühiskonnakäsituse — ajaloolise materialismi.

Ajalooline materialism on Marxi ja Engelsi poolt loodud filosoofilise maailmavaate lahutamatu osa. Ilma õige arusaamiseta kõige üldisematest ühiskonna arenemise seadustest ei saa olla terviklikku teaduslikku maailmavaadet. Materialism kui filosoofiline maailmavaade oli poolik, ta ei saanud hõlmata ühtse tõlgitsusega kogu maailma, niikaua kui materialismi ei olnud inimühiskonna tunnetamise suhtes rakendatud. Marx ja Engels lahendasid selle ülesande ning viisid sellega materialismi hoone ehitamise lõpule. Ajaloolise materialismi avastamise tulemusel loodi seega esmakordselt terviklik, järjekindel ja igakülgselt väljaarendatud materialistlik maailmavaade, mis hõlmab nii loodust kui ka ühiskonna elu.

Ainult materialistliku ajalookäsituse baasil, inimeste ühiskondlik-ajaloolise tegevuse tähtsuse avastamise baasil oli võimalik vabaneda ühest endise materialismi peapuudusest — passiivsest, vaatlevast suhtumisest tegelikkusse ja selle tunnetamisse. Selgitades oma filosoofia printsipiaalset erinevust kogu eelnevast filosoofiast, märkis Marx, et filosoofid on siiamaani ainult maailma seletanud, ülesanne aga seisab selles, et maailma muuta. Seda aktiivset osa täidabki marksistlik filosoofia, olles maailma revolutsioonilise ümberkujundamise tööriistaks.

3. Dialektiline ja ajalooline materialism — revolutsioonilise proletariaadi ideeline relv

Kõiki ajaloo murranguepohhe iseloomustab äärmiselt terav võitlus mitte üksnes poliitika ja majanduse alal, vaid ka ideoloogia alal. Niisugustel epohhidel on vajadus ühiskonna elus toimuvate sügavate muutuste filosoofilise lahtimõtestamise järele eriti suur ning erinevate maailmavaadete vastandlikkus kerkib esile eriti kujukalt. Piisab, kui mainime näiteks renessansiaega, kus purunesid feodalismi ja tema vaimse toe — kiriku — alussambad. Tol ajajärgul toimus kas avalikult või usulise kesta taha varjatud kujul võitlus progressiivsete ja reaktsiooniliste jõudude vahel, ning see väljendus maailmavaadete võitluses. Kopernikuse,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 206.

Giordano Bruno, Galilei, Thomas More'i ja teiste tolle aja mõtteteadlaste töödes vastandati kiriku vaimsele diktatuurile filosoofilise materialismi ja humanismi ideed. Analoogiliselt sellele eelnes Prantsusmaal XVIII sajandil Bastille' vallutamisele rünnak vana korra reaktsiooniliste vaimsete alustugede vastu. Prantsuse valgustajad, kritiseerides feodalismi ideoloogiat ja institutsioone, viisid oma teostega läbi revolutsiooni inimeste mõistuses, mis oli sissejuhatuseks poliitilisele revolutsioonile.

Praegusel epohhil on toimumas ajaloo sügavaim sotsiaalne pööre, mille eesmärgiks on teha lõpp inimese ekspluateerimisel põhinevale klassiühiskonnale ja luua uus, kommunistlik, kõigist klassirõhumise ja rahvusliku rõhumise vormidest vaba ühiskond. Ühtlasi toimub praegusel epohhil äärmiselt äge võitlus oma aja ära elanud kapitalistlikku korda kõigest jõust kaitsta püüdva kodanluse maailmavaate ja revolutsioonilise proletariaadi maailmavaate vahel.

Marksistlik filosoofia tekkis kui proletariaadi, ajaloo kõige revolutsioonilisema klassi ideoloogia, selle klassi ideoloogia, kes juhib töörahva hulki võitluses kapitalismi kukutamise ja kommunismi ehitamise eest.

Marxi filosoofiline materialism, nagu märkis Lenin, näitas proletariaadile kätte väljapääsu vaimsest orjusest, milles olid enne seda virelnud kõik rõhutud klassid. Marksistlik filosoofia võimaldas eesrindlikel töölistel vabaneda religiooni vaimsest ikkest, naiivsest usust kapitalistliku maailma valitsejate ja peremeeste headesse kavatsustesse, aru saada, et töölisklass võib ekspluateerimisest vabaneda üksnes omaenda aktiivse võitluse tulemusel. Just sellepärast on õigel, teaduslikul maailmavaatel määratu suur tähtsus selle vabadusvõitluse seisukohalt, mida peab töölisklass, kes viib laiu rahvakihte võitlusse ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise eest.

Tänu dialektilise ja ajaloolise materialismi loomisele, samuti ka oma majandusteadusliku õpetuse väljatöötamisele muutsid Marx ja Engels sotsialismi utoopiast, paremat tulevikku lootvast unistusest, — teaduseks, mis näitab proletariaadi parteile kätte õige tee võitluseks uue ühiskonna ülesehitamise eest.

Alles marksism andis maailma revolutsioonilise ümberkujundamise praktikale järjekindlalt teadusliku baasi.

Sotsiaalsete õpetuste ajaloos esineb palju juhtumeid, kus inimesed, kes kuulutasid oma teooriad äärmiselt revolutsioonilisteks, kuid kes ise olid idealismi positsioonil, piirasid töörahva vabastamise ülesanded üksnes sellega, et tuleb vabaneda väärideedest, illusioonidest. Juba oma tegevuse alguses kritiseerisid Marx ja Engels hävitavalt pahempoolseid heegellasi[1], kes nägid

---

[1] Pahempoolseteks heegellasteks (ehk noorheegellasteks) nimetati XIX sajandi 30.—40. aastate saksa kodanliku liberalismi ideolooge (Bruno Bauer, D. Strauss jt.). Üksikasjalisemalt nende kohta vt. III peatükis.

tööliste rõhutud olukorra põhjust nende mõtlemises ja püüdsid töölisi veenda, et nad likvideerivad kapitali, kui nad mõttes vabanevad kapitali *kategooriast*. Töölised teavad, rõhutasid Marx ja Engels, et eraomandus, kapital, palgatöö, tööliste ekspluateerimine kapitalistide poolt ei ole hoopiski kujutlusvõime viirastused, vaid reaalsed suhted, ja et sellepärast tuleb need likvideerida praktikas, tegelikult.

Pole raske näha, et selles vaidluses kerkib esile seesama materialismi ja idealismi vastandlikkus, mida nägime filosoofia põhiküsimuse käsitlemisel. Marx ja Engels esinevad ka siinkohal järjekindlate materialistidena, kes näevad tööliskassi rõhutud olukorra põhjust tema ühiskondliku olemise kapitalistlikes tingimustes ja peavad sellepärast vajalikuks seda olemist praktiliselt ümber kujundada, kapitalistlik kord revolutsiooniliselt hävitada. Vastupidi, pahempoolsed heegellased, keda nad arvustasid, olid täielikult idealistliku ajalookäsituse seisukohal, mille järgi määrav osa ühiskonna elus kuulub inimeste ideedele, vaadetele.

Selle idealistliku vaate kohaselt lakkavad töölised „tegelikkuses olemast palgaorjad, niipea kui nad oma mõtlemises likvideerivad mõtte palgatööst, niipea kui nad mõtteliselt lakkavad ennast pidamast palgatöölisteks ja kooskõlas nende jaburate kaalutlustega enam ei luba, et neile makstaks palka kui üksikisikutele. Absoluutsete idealistidena, õhuliste olenditena võivad nad seejärel elada puhta mõtlemise õhust“[1].

Samasugusel idealistlikul seisukohal on ka need tänapäeva parempoolsed sotsialistid, kes nagu omaaegne prantsuse parempoolsete sotsialistide liider L. Blum püüavad asendada kapitalistliku ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise ülesannet inimeste kõlbelise enesetäiustamise jutlustamisega. „Me peame muutma elu paremaks ja selleks iseennast täiustama“, kutsuvad nad silmakirjalikult üles. Sotsiaalse ebaõigluse allikat näevad nad inimeste kõlbelistes puudustes, nende likvideerimise vahendit — enesetäiustamises. Tegelikkuses aga, vastupidi, on kõlbeliste pahede allikaks ebainimlikud elutingimused, mis valitsevad eraomandusele ja inimeste ekspluateerimisele rajatud kapitalistlikus maailmas. Sellepärast on ajaloolise materialismi pooldajad vastupidiselt idealistidele arvamisel, et sotsiaalsete pahede kaotamise vajalikuks tingimuseks on ühiskondliku olemise põhjalik muutmine, mis teostatakse proletariaadi sotsialistliku revolutsiooniga. Materialistlik lähenemine ühiskondliku elu nähtustele viib seega välja sotsiaalse revolutsiooni paratamatuse tunnustamisele.

Teoreetiliseks aluseks sotsiaalse revolutsiooni ideele, mille sünnitab kapitalistlik tegelikkus, on dialektilismaterialistlik arusaamine looduse ja ühiskonna arenemisest. Kui kõik muutub,

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, 1955, стр. 58.

nagu seda õpetab dialektika, siis ei saa ka ühiskonnakord olla muutumatu; iga ühiskonnaelu vorm, mille omal ajal tekitasid ajaloolise arenemise vajadused, hakkab edaspidi välja surema ja ta tuleb vahetada uue, kõrgema vormiga. Klassikokkupõrgete kaudu arenevas klassiühiskonnas teostatakse see vahetus sotsiaalse revolutsiooni abil.

Muidugi ei oleks õige öeldust aru saada nii, nagu oleks Marxi teaduslik sotsialism vaid puhtloogiline järeldus marksistlikust materialismist ja dialektikast. Teaduslik sotsialism on kapitalismi, tema arenemise seaduste sügava analüüsi tulemus. Marksistlik poliitiline ökonoomia näitab kapitalismi vastuolusid, millede paratamatuks tulemuseks on klassivõitluse teravnemine ja proletariaadi sotsialistlik revolutsioon. Kuid rõhutades seda, milline tähtsus on teadusliku sotsialismi põhjendamise seisukohalt marksismi majandusteoorial, ei saa ühtlasi mööda minna seesmisest seosest, mis ühendab Marxi materialistlikku dialektikat ja tema õpetust klassivõitlusest, sotsialistlikust revolutsioonist ja proletariaadi diktatuurist.

Marxi majandusteooria metodoloogiliseks, filosoofiliseks aluseks on samuti dialektiline ja ajalooline materialism. Lenin kirjutas, et Marxi „Kapitalis" on „ühe teaduse suhtes rakendatud materialismi loogikat, dialektikat ja tunnetusteooriat"[1], et „... kodanliku ühiskonna dialektika Marxil on vaid dialektika erijuhtum..."[2] Sellepärast pole dialektikat õppimata võimalik täielikult mõista Marxi „Kapitali", eriti selle I peatükki.

Marxi filosoofiline materialism ja dialektiline meetod läbivad kõiki Marxi õpetuse komponente, ühendades neid ühtse harmoonilise maailmavaatena. II Internatsionaali oportunistid, samuti ka tänapäeva revisionistid on sageli väitnud ja väidavad praegugi, et marksismil ei olevat oma filosoofiat; nad püüavad piirata Marxi õpetust ajaloo- ja majandusteooriaga, mida olevat võimalik ühendada ükskõik millise filosoofilise süsteemiga[3].

Eklektikud, kes on püüdnud marksistlikku ühiskonnaõpetust ühendada mittemarksistlike filosoofiliste süsteemidega, on alati omadega läbi kukkunud. Nende katsed annavad tunnistust sellest, et nad ei ole mõistnud ega ole tahtnudki tõeliselt mõista

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 215.

[2] V. I. Lenin, Dialektika küsimusest, Tallinn, 1958, lk. 5.

[3] Karl Kautsky, omaaegne II Internatsionaali silmapaistvaim teoreetik, kirjutas 1898. aastal, perioodil, kus revisionistid püüdsid ühendada marksismi neokantianismiga, oma kirjas Plehhanovile järgmist: „Igatahes pean avalikult ütlema, et neokantianism teeb mulle kõige vähem muret. Ma pole kunagi filosoofias tugev olnud ja, kuigi asun täielikult dialektilise materialismi seisukohal, arvan siiski, et Marxi ja Engelsi majandusteaduslik ja ajalooline seisukoht on äärmisel juhul neokantianismiga ühendatav." Kümme aastat hiljem, kui revisionistid hakkasid marksismi ühendama Machi idealistliku filosoofiaga, ütles Kautsky: „Mina võtan marksismi mitte kui filosoofilist õpetust, vaid kui empiirilist teadust, kui erilist ühiskonnakäsitust. Tõsi küll, tema vaateid pole võimalik idealistliku filosoofiaga ühendada, kuid Machi tunnetusteooriaga nad vastuolus ei ole."

ei marksistlikku filosoofiat, poliitilist ökonoomiat ega ka teaduslikku sotsialismi. Loobuda marksismi filosoofiast — dialektilisest ja ajaloolisest materialismist — tähendab rookida marksistlikust teooriast välja tema revolutsiooniline vaim, võtta ära teaduslik alus nii Marxi ühiskonnaõpetuselt kui ka tema sotsialismiteoorialt.

Niisama vaenulikud marksismi suhtes on ka tänapäeva revisionistide katsed kuulutada filosoofiliste suundade jagamine materialismiks ja idealismiks „iganenuks". Seda laadi väited tähendavad tegelikult, et revisionistid on libisenud kodanliku filosoofia positsioonidele, on loobunud dialektilisest materialismist, et nad kordavad seda, millest alustasid marksismi reetmist Bernstein, seejärel Bogdanov, Kautsky, Max Adler ja teised marksismi revideerijad.

Marksistliku partei strateegia ja taktika on lahutamatult seotud tema maailmavaate — dialektilise ja ajaloolise materialismi — põhiteesidega. Lenin rõhutas korduvalt, et kommunistliku partei poliitika ei ole rajatud subjektiivsetele soovidele, vaid objektiivsete tingimuste, eriti klassijõudude vahekorra rangele materialistlikule arvestusele. Oma strateegiat ja taktikat koostades käsitleb partei klasse ja nende vastastikusi suhteid mitte staatilistena, vaid liikuvatena, ja sealjuures käsitleb ta neid mitte üksnes mineviku seisukohalt, vaid ka tuleviku seisukohalt, nagu seda nõuab revolutsiooniline dialektika.

Kommunistliku partei jaoks pole maailmavaate küsimused kunagi olnud ega saagi olla tema üksikute liikmete „eraasjaks". Oportunistid kinnitavad, et filosoofilised vaated ja usutunnistus on iga sotsiaaldemokraadi eraasi, et partei ei seo ennast mingi filosoofiaga. Säärane propaganda avab pärani uksed kodanlike vaadete tungimiseks töölisparteisse, marksismi revideerimiseks ja marksismi asendamiseks idealistliku kodanliku filosoofia ja sotsioloogiaga. Vastupidiselt oportunistide püüetele on kommunistlik partei üles kasvanud ja karastunud kui monoliitne organisatsioon, mida liidavad ühised ideelised, poliitilised, taktikalised ja organisatsioonilised printsiibid. Marksismi teoreetiliste, filosoofiliste aluste kaitsmist käsitleb kommunistlik partei kui oma parteilist ülesannet, sest marksistlikus filosoofias näeb ta töölisklassi vaimset relva.

Kas teooria proletaarne, kommunistlik parteilisus ei ole vastuolus teooria teaduslikkusega? Kodanluse ideoloogid, nende kannul aga ka revisionistid, ülistavad tavaliselt teooria parteitust kui objektiivsuse, erapooletuse, teaduslikkuse sünonüümi. Tegelikult aga igasugune filosoofiline, sotsioloogiline ja majandusteaduslik teooria, mis püüab ühiskondliku elu aktuaalseid küsimusi seletada, väljendab ühe või teise klassi huvisid ning on selles mõttes parteiline. Kogu küsimus on selles, milline on see klass, millises vahekorras on tema huvid ühiskonna progressiga. Reaktsioonilise kodanluse huvid nõuavad inimeste ekspluateerimise ja rõhumise

säilitamist. Sellepärast moonutab selle kodanluse ideoloogia kitsarinnalistes egoistlikes klassihuvides tõde, kujutab tegelikkust võltsitult. Et säilitada kapitalistlikku korda ja oma klassi võimu, püüavad tänapäeva kodanluse ideoloogid kujutada kapitalismi paremas valguses, maskeerivad kapitalismi vastuolusid ja teevad igati maha sotsialismi. Reaktsioonilised klassid ei saa omaks võtta revolutsioonilist, materialistlikku dialektikat. Proletariaat kui järjekindlalt revolutsiooniline klass on, vastupidi, huvitatud ühiskonna põhjalikust ümberkujundamisest, igasuguse rõhumise kaotamisest. Proletariaat võtab võimu mitte selleks, et üht ekspluateerimise vormi teisega asendada, vaid selleks, et igasugune ekspluateerimine ja igasugused klassid likvideerida. Seda ülesannet täita, maailma ümber kujundada on aga võimalik ainult siis, kui tuntakse maailma seaduspärasusi. Sellepärast on proletariaat ja tema marksistlik partei huvitatud sellest, et tunnetada maailma sellisena, nagu maailm seda tõeliselt on, ilma vähimagi moonutuseta, et avastada need arenemise tendentsid, mis tekivad tegelikkuses endas. Ainult teaduslik maailmavaade saab olla õigeks juhtnööriks revolutsioonilisele tegevusele. Sellepärast ei olegi teaduse, muuhulgas filosoofia proletaarne, kommunistlik parteilisus objektiivsusega vastuolus, vaid nõuab maailma objektiivset tunnetamist, langeb ühte range objektiivsusega, teaduslikkusega.

Tänapäeva revisionistid väidavad, et marksistid, tunnustades teooria parteilisust, kalduvad lihtsustatult jagama filosoofe kahte leeri — materialistideks ja idealistideks, tõukavad endast eemale suure osa filosoofidest ja teiste ühiskonnateaduste esindajatest, loobuvad kõigest sellest väärtuslikust, mida leidub mittemarksistlikus filosoofias, sotsioloogias, majandusteoorias, historiograafias jne.

Marksistidel pole vajadust filosoofe kahte leeri jagada, sest see jagunemine on ükskõik kelle hinnangust sõltumatult olemas tegelikus elus endas. Seda tõsiasja eitada on niisama mõttetu kui eitada klasside olemasolu tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas. Kuid selle tõsiasja tunnustamine ei ole sugugi samaväärne nihilistliku suhtumisega kodanlike õpetlaste uurimuste positiivsetesse tulemustesse. Marksistid oskavad eraldada neid väärtuslikke faktilisi uurimisi, mida sageli teostavad kodanlikud õpetlased, kes ausameelselt uurivad tegelikkust, nende vääratest teoreetilistest, filosoofilistest järeldustest. Heites kõrvale selle, mis kannab kodanliku piiratuse ja eelarvamuste pitserit, kasutavad marksistid ära kõiki kodanlike uurijate saavutusi. Neid saavutusi ignoreerida — see tähendaks langeda sektantluse positsioonidele, võtta aga koos saavutustega omaks ka nende autorite filosoofilised järeldused — see tähendaks loovutada oma ideelised positsioonid, sattuda vaenuliku ideoloogia kammitsasse.

Edasi. Tänapäeva idealismi kui filosoofilise õpetuse reaktsioonilisus ei tähenda, nagu oleksid kõik selle õpetuse pooldajad ka

ise poliitilised reaktsionäärid, rahu ja demokraatia vaenlased. Kodanlike õpetlaste idealistlike ekslemiste allikaks ei pruugi tingimata olla nende isiklik omakasupüüdlik huvi kapitalismi kaitsmise vastu, nagu seda väidavad marksismi vulgariseerijad. Need ekslemised on sageli kodanlike eelarvamuste mõju, piiratud ühiskondliku silmaringi jne. tulemuseks. Pidamata võimalikuks mingeid kompromisse kodanliku ideoloogiaga, filosoofilise idealismiga, ei tõuka marksistlikud parteid endast eemale sellest ideoloogiast läbi imbunud kodanliku haritlaskonna kihte, vaid, vastupidi, püüavad neid kaasa tõmmata ühisesse võitlusse rahu, demokraatia ja sotsialismi eest. Mida enam süveneb kapitalismi kriis, seda ilmsemaks muutub, et kapitalism pole suuteline tagama inimühiskonna edasist majanduslikku, poliitilist ja vaimset progressi, seda rohkem parimaid intelligentsi esindajaid vabaneb kodanlikest eelarvamustest, pöörab oma pilgu sotsialismi poole.

Tänapäeval on isegi marksismi vaenlased sunnitud oma meelehärmiks tunnistama, et marksistliku filosoofia mõju töörahva hulkadele kasvab kogu maailmas. Mõned neist nimetavad marksismi õpetust kõige silmapaistvamaks ja ühtlasi kõige häirivamaks ideeliseks jõuks tänapäeva maailmas. „On käimas suur võitlus inimeste teadvuse pärast," nii alustab oma raamatut „Filosoofia elulised probleemid" ameerika professor Harold Titus. „Selle võitluse tulemust ei määra sõjalised võidud ja relvad. Kas me võime eelseisvatel aastakümnetel võita lahingu tsivilisatsiooni eest? Kas me võime võita ideede lahingus, võitluses inimeste teadvuse ja veendumuste eest? Me elame nüüd maailmarevolutsiooni olukorras, mis avaldab mõju kõigile inimeste ja ühiskonna elu külgedele ja tungib nende kõige sügavamatesse alustesse. On võimalik, et see on periood, mis sarnaneb Rooma langusele, renessansile, reformatsioonile või tööstuslikule revolutsioonile... Endised seisukohad ja normid on justkui lagunenud, paljudel inimestel on raskusi uute, püsivate elualuste leidmisega... Kommunism ähvardab meie traditsioonilisi uskumusi ja muudab teravamaks võitluse inimeste teadvuse ja südamete pärast."[1]

Kapitalismi kaitsjad ei muretse asjatult. Suured ajaloolised muutused, mis viimastel aastakümnetel maailmas on toimunud, — sotsialismi võit NSV Liidus, sotsialistlikud ümberkujundused Hiinas ja teistes rahvademokraatiamaades, imperialismi koloniaalsüsteemi jätkuv lagunemine — kinnitavad marksismi-leninismi tõesust. Kogu maailma töörahvas näeb, et kapitalism variseb kokku, nagu seda ennustas Marx, et saabub Lenini ennustatud uus periood maailma ajaloos, kus Idamaade rahvad hakkavad ise otsustama oma saatust ja kujunevad uueks võimsaks teguriks rahvusvahelistes suhetes.

---

[1] Harold H. Titus, Living Issues in Philosophy, N. Y., 1953, p. 1, 3.

Üksnes marksismi-leninismi ideed on suutelised näitama rahvastele nende tõelisele vabanemisele viivat teed, andma vastuse küsimustele, mis maailma ajaloo praegune epohh on päevakorrale seadnud.

Niisugustel murrangulistel epohhidel, mida elab praegu üle inimkond, muutub eriti suureks õige, teadusliku maailmavaate tähtsus, selle maailmavaate tähtsus, mis sisendab töörahva hulkadele veendumust oma õiglase võitluse võidus. Töölisklassi maailmavaate — dialektilise ja ajaloolise materialismi — tekkimise ja arenemise protsessi, dialektilise materialismi põhisisu käsitletakse käesoleva raamatu järgmistes peatükkides.

II PEATÜKK

MATERIALISMI JA IDEALISMI VÕITLUS MARKSISMI-EELSE AJAJÄRGU FILOSOOFIA AJALOOS

Maailma ajalugu on madalamate ühiskonnavormide kõrgematega asendumise seaduspärane protsess. Rahvaste filosoofilise mõtte arenemine muinasajast meie päevini on ühiskonna arenemise protsessi komponent ja üks selle protsessi peegeldusi.

Filosoofia kui eriline ühiskondliku teadvuse vorm tekkis maailma ajaloo tollel epohhil, kus ürgkogukondlik kord asendus arenenuma, orjandusliku korraga. Tol ajajärgul hakkasid muistses Indias, Hiinas, Kreekas, Roomas ja teistes maades tekkima esimesed filosoofilised õpetused. Käesolevas peatükis käsitletakse lühidalt rahvaste filosoofilise mõtte arenemist muinasajast kuni marksistliku filosoofia tekkimiseni.

1. Vana-aja naiivne materialism ja stiihiline dialektika

Juba väga kaugete ajajärkude rahvaloomingus, mütoloogias, muistendeis jumalatest ja kangelastest esineb rööbiti usulis-müstiliste kujutlustega üleloomulikest, jumalikest olenditest — kõikide asjade loojatest — ka algelisel kujul naturalistlikku, loomulikku arusaamist inimest ümbritseva maailma nähtustest. Näiteks räägitakse muistsete egiptlaste müütides, et kõik on tekkinud veest-ookeanist ja et õhk on kõikides asjades. Üks india mütoloogia vanimaid mälestisi — Rigveda — sisaldab rööbiti müütidega devidest — ürgse religiooni jumalatest — ka kujutlusi asjade looduslikust tekkest. Maailm on tekkinud veest — see Rigveda mütoloogiline metafoor sarnaneb vanade egiptlaste, babüloonlaste ja paljude teiste rahvaste vaadetega.

Seda laadi naturalistliku loodusekäsituse algeod, mida esineb muistsetes müütides, said hiljem vana-aja filosoofiliste õpetuste ideeliseks allikaks.

Muistse Egiptuse, Babüloonia, India, Hiina, Kreeka, Rooma ja teiste maade eesrindlikud mõtteteadlased vastandasid ürgajal kujunenud usulis-müstilistele, mütoloogilistele vaadetele loodus-

teadusliku, materialistliku loodusnähtuste käsituse. Nad käsitlesid maailma sellisena, nagu ta seda tegelikult on, nagu ta kerkib vahetult meie silmade ette, ilma et temasse lisataks eelarvamuslikke ideid.

Vana-aja filosoofid seadsid esimestena üles küsimuse — mis on maailma aluseks? On täiesti loomulik, et maailmavaate kujunemisel tõuseb esiplaanile inimest ümbritseva tegelikkuse, selle mitmekesiste nähtuste põhialuse ja ühtsuse küsimus. Sisuliselt seisiski tol ajal filosoofia ülesanne selles, et püüti haarata ühe pilguga kogu loodus- ja ühiskonnanähtuste ääretut ja kirevat mitmekesisust, leida ühtsust ja seost seal, kus pealispinnal kerkib esile asjade ja protsesside kaootiline läbipõimumine.

Vana-aja filosoofidele-looduseuurijatele oli *maailma materiaalsus* ja tema *materiaalne ühtsus* midagi endastmõistetavat, näidata oli vaja ainult seda, mis nimelt on asjade ühtseks materiaalseks aluseks. Ühed filosoofid pidasid kõikide asjade materiaalseks aluseks ja „algaineks" tuld, teised — vett, kolmandad — õhku, neljandad ei näinud asjade materiaalset alust mingis ühes konkreetses elemendis, vaid mitmesuguste kvalitatiivselt erinevate „algelementide" — tule, õhu, vee, maa, mõnikord isegi puidu või metalli — kogusummas. Need olid küll naiivsed, aga siiski julged katsed seletada loodust, maailma tema enese najal, loomulike põhjuste abil. Vana-aja mõtteteadlaste arutlused kõigi asjade materiaalsest alusest tähendasid esialgset loodusteaduslikku lähenemist loodusnähtustele.

Muistses Indias astusid materialistlikud filosoofid (tšarvakid) välja Indias levinud brahmanismi vastu. Nad esinesid nõudmisega seletada maailma, loodust nii, et poleks vaja otsida abi mingist jumalikust olendist. Tšarvakkide arvates koosnesid kõik loodusnähtused nelja materiaalse elemendi — tule, õhu, vee ja maa[1] — kombinatsioonidest.

Vana-aja hiina mõttetargad õpetasid, et loodusnähtused koosnevad materiaalsetest osakestest *tsi* ja et nad alluvad objektiivsele looduslikule seaduspärasusele *tao*. Niisugused kujutlused tekkisid juba IX—VII sajandil e. m. a.

Vana-kreeka materialistid *Thales, Anaximandros* ja *Anaximenes*, kes elasid VI sajandil e. m. a., tunnustasid loodusnähtused materiaalseteks ja nägid nende alust ühtses „algaines". Thales pidas materiaalseks „algaineks" vett, Anaximandros — piiritut, määramatut mateeriat (apeironi), Anaximenes — õhku. Kõik kosmose nähtused on nende filosoofide õpetuse järgi seletatavad materiaalsete „algainete" igavese liikumisega, nende lõpmatu muundumisega.

„Seega kerkib siinkohal juba täiel määral meie ette esialgne stiihiline materialism, mis oma arenemise esimeses staadiumis

---

[1] Sellest on mõnede uurijate arvates tulnud ka selle materialistliku õpetuse nimetus — „tšär vāk", mis tähendab „neli sõna".

peab endastmõistetavaks ühtsust loodusnähtuste lõpmatus mitmekesisuses ja otsib seda millestki konkreetselt kehalisest, millestki erilisest, nagu Thales veest."[1]

Vana-kreeka materialistid võitlesid usuliste kujutluste vastu. Anaximandrose õpetuse järgi ei võta jumalad vähimalgi määral osa lõputu universumi arvutute maailmade tekkimisest, arenemisest ega hävimisest; Anaximenes väitis, et jumalaid, nagu ka loodusnähtusi, tuleb seletada lähtudes materiaalsest „algainest" — õhust.

Materialistlikku filosoofiat arendas oma õpetuses edasi *Herakleitos Efesosest*, kes elas VI sajandi lõpul — V sajandi alguses e. m. a. Vana-kreeka materialisti ja dialektiku Herakleitose õpetuse järgi ei ole maailm jumala poolt loodud, vaid on eksisteerinud ja eksisteerib igavesti. Kõigi maailmanähtuste ühtsus on seletatav sellega, et nende aluseks on ühtne „algaine", materiaalne protsess — tuli. Kõik maailmas, kosmoses areneb tule süttimise ja kustumise tulemusel. „Seda kosmost, kõige eksisteeriva jaoks üht ja sama, ei ole loonud ükski jumal ega ükski inimene, vaid ta on alati olnud, on ja jääb igavesti elavaks tuleks, mis seaduspäraselt sütib ja seaduspäraselt kustub."[2] V. I. Lenin nimetab seda Herakleitose seisukohta väga heaks algseks dialektilise looduskäsituse sõnastuseks[3].

Vana-aja mõtteteadlaste õpetus maailma materiaalsusest oli tihedasti seotud nende kujutlustega loodusnähtuste *arenemisest*. Heitnud kõrvale usulised, fantastilised kujutlused, mille järgi maailm on jumala loodud, hakkasid inimesed maailma vaatlema eelarvamusteta ja nende ette kerkis filosoofiline probleem — materia liikumise, muutumise ja arenemise probleem. Herakleitose õpetuses tuleb reljeefselt ilmsiks orgaaniline seos vana-aja filosoofide materialismi ja stiihilise dialektilise tegelikkusekäsitluse vahel. Esimene asi, mis looduse ja ühiskondliku elu vaatlemisel silma torkab, on üldine muutumine, ühtede nähtuste vahetumine teistega, nähtuste tekkimine ja kadumine. Vana-aja materialistlikud filosoofid, kes võtsid maailma sellisena, nagu maailm seda on ja nagu ta esialgsel vaatlemisel näib, peegeldasid oma õpetustes seda üldise muutumise, liikumise ja arenemise protsessi. Stiihiline dialektika tekkis seega üheaegselt vana-aja mõtteteadlaste materialismiga. „See algne, naiivne, kuid sisult õige maailmakäsitus oli omane vana-kreeka filosoofiale ning on esmakordselt selgesti väljendatud Herakleitose poolt: kõik on ja ei ole ka, sest kõik *voolab*, on alalises muutumises, on alalises tekkimises ja kadumises."[4]

„Algaine" — tule — muutused on Herakleitose arvates loodus-

---

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 147.

[2] «Материалисты древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура». М. 1955, стр. 44.

[3] Vt. В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 294.

[4] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 19.

nähtuste üldise ringkäigu aluseks. „Kõik vahetub tule vastu ja tuli — kõige vastu, nagu kaubad — kulla vastu ja kuld — kaupade vastu."[1] Tuli muundub õhuks, õhk — veeks, vesi — maaks ja ümberpöördult.

Herakleitos kui „üks dialektika rajajaid..."[2] õpetas, et kõik voolab, kõik muutub, ei ole midagi liikumatut. Seda dialektilist mõtet väljendas ta piltlikult, võrreldes kõike eksisteerivat jõega, voolusega. „Ühte ja samasse jõkke ei saa kaks korda astuda."[3] See tähendab, et looduses muutub kõik analoogiliselt jõe voolule; nagu jões voolab üha uus vesi, nii tekivad ka looduses üha uued nähtused. Loodusnähtuste üldist vahetumist käsitas Herakleitos kui asjade üleminekut omaenda vastandiks. „Külm soojeneb, soe külmeneb, niiske kuivab, kuiv niiskub."[4] Fragmentides (katkendites), mis on säilinud Herakleitose teosest „Loodusest", on piltlikult esitatud tema suurepärane oletus, et liikumine, arenemine toimub vastandite võitluse tõttu: „...kõik toimub võitluse kaudu"[5]. Herakleitos nimetab vastandite võitlust igavesti eksisteerivaks „üldiseks logoseks", s. o. seaduspärasuseks. Analoogilisi vaateid arendasid vana-hiina filosoofid, kes õpetasid samuti, et maailma ei juhi mingi „taevane valitseja", vaid maailm areneb omaenda loodusliku seaduspärasuse järgi. Vana-hiina filosoofias nimetati seda maailma arenemise looduslikku seaduspärasust *tao* (tee). Herakleitos nimetas seda *logos* (seadus). Herakleitosel kohtame ka mõtet, et mateeria üleminekuolekute üldine ringkäik on „tee üles" (maa — vesi — õhk — tuli) ja „tee alla" (tuli — õhk — vesi — maa). *Tao, logose* jne. kohta käivad kujutlused olid algseteks katseteks luua filosoofilist seaduse, seaduspärasuse kategooriat.

Vana-aja mõtteteadlaste õpetused loodusnähtuste materiaalsest alusest ja nende arenemise seaduspärasusest muutsid oma kuju ja muutusid täiuslikumaks. Mõtteteadus liikus elava kaemuse andmete esialgselt üldistamiselt filosoofiliste küsimuste sügavama käsitlemise, mateeria ehituse küsimuse lahendamise, loodusnähtuste vahel valitsevate seoste iseloomu selgitamise poole.

Kuigi vana-kreeka filosoofidel *Leukipposel* ja *Demokritosel* (V saj. e. m. a.) polnud veel võimalik tugineda looduse eksperimentaalsele uurimisele, esitasid nad ometi suurepärase mõtte mateeria atomistliku ehituse kohta ja kõigi loodusnähtuste põhjusliku seose kohta. Erinevalt neist materialistidest, kes kogu loodusnähtuste mitmekesisust käsitasid mingi ühise „algaine" — vee, õhu, tule — muundustena, rajas Leukippos vana-kreeka atomistika põhialused, Demokritos aga arendas välja tervikliku atomistliku materialismi süsteemi.

---

[1] «Материалисты древней Греции», 1955, стр. 49.
[2] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 291.
[3] «Материалисты древней Греции», 1955, стр. 49.
[4] Sealsamas, lk. 52.
[5] Sealsamas, lk. 42.

Kõigi loodusnähtuste aluseks tunnistas Demokritos aatomid („atomos" — „jagamatu") ja tühjuse. Demokritose aatomid on jagamatud kvaliteedita materiaalsed osakesed, mis erinevad üksteisest oma vormilt. Looduses esinevate kehade mitmekesisus on seletatav oma järjekorralt ja asetuselt erinevate aatomite kombinatsioonidega. Universumi moodustavate lõputu hulga maailmade tekkimine ja häving, kõik looduses toimuvad muutused taanduvad Demokritose õpetuse järgi mitmesugustele aatomite kombinatsioonidele, nende ühinemistele ja üksteisest eraldumistele, kusjuures aatomid ise liiguvad tühjuses ja nende liikumine toimub loodusliku paratamatuse kohaselt. Aatomite liikumist käsitas ta igavesena, sellisena, millel pole algust ajas. Seega seletas Demokritos loodust materialistlikult, looduse enese najal.

Atomistlik mateeria ehituse teooria oli vana-aja mõtteteaduse hiigelsaavutuseks, milles kujukalt avaldus teoreetilise mõtlemise jõud ja võimsus. Muidugi olid vana-aja filosoofide ja looduseuurijate kujutlused aatomist kui jagamatust ja lihtsast materiaalsest osakesest oma iseloomult naiivsed, kuid oma aja kohta oli see geniaalne oletus mateeria ehituse suhtes, oletus, mis sai eksperimentaalse kinnituse ja tõestuse alles rohkem kui kahe tuhande aasta pärast.

Demokritose arvates on universum lõputu ja igavene; ta koosneb lõputust hulgast igavesti tekkivatest, arenevatest ja hävivatest maailmadest. Demokritose mõte, et kõiki asju moodustavate aatomite liikumine on eksisteerinud ja eksisteerib igavesti, etendas mateeria ja liikumise kategooria (mõiste) arendamises suurt osa. Kui Herakleitosel kerkis esiplaanile liikumise kui vastandite võitluse kaudu toimuva arenemise, kui ühe vastandi teiseks ülemineku probleem, siis Demokritos käsitles aatomite liikumist kui ümberpaiknemist, kui nende liitumist ja üksteisest eraldumist. Selles avaldus Demokritose filosoofia mehhanistlik tendents. Juba siin hakkas ilmnema lahkuminek filosoofide vahel *liikumise* kategooria käsitamises.

Atomistika ei olnud üksnes vana-kreeka mõtteteadlaste saavutuseks. Ka vana-india filosoofias asendus esialgne meelelis-kaemuslik kujutlus loodusnähtuste materiaalsest alusest mateeria ehituse atomistliku teooriaga. Nii pidas vana-india Njaja-Vaišešika filosoofiline koolkond kõigi loodusnähtuste aluseks jagamatuid materiaalseid osakesi *paramanu*. Erinevalt vana-kreeka atomistikast tunnistas india atomistika aatomid kvalitatiivselt mitmekesisteks, ja nimelt: tule, õhu, vee ja maa osakesteks, s. o. säilitas tunduval määral need iseärasused, mis olid omased meelelis-kaemuslikule mateeriakäsitusele. Vana-kreeka ja vana-india atomistlikud teooriad olid mõtteteaduse hiiglasuureks saavutuseks.

Vana-aja atomistlik materialism etendas märkimisväärset osa *determinismi* (loodusnähtuste arenemises esineva seaduspärasuse, paratamatuse tunnustamise) ajaloos. Vastavalt Leukippose

ja Demokritose õpetusele „ei teki ükski asi ilma põhjuseta, vaid kõik tekib mingil põhjusel ja paratamatuse sunnil"[1]. Sellest, kui tähtsaks pidas Demokritos nähtuste põhjusliku seose avastamist, räägivad tema sõnad, et ta „eelistaks ühe põhjusliku seletuse leidmist Pärsia troonile pääsmisele"[2]. On säilinud andmeid selle kohta, kuidas Demokritos tõestas nähtuste üldist põhjuslikku seost. Ta rääkis: oletame, et möödaminejale kukkus pähe kilpkonn. Kas see on juhuslikkus? Vaata üles, ja sa näed taevas kotkast. Vana-aja materialist tahtis sellega ütelda, et kilpkonna kukkumisel möödaminejale pähe oli oma põhjus, et kilpkonna laskis kukkuda lendav kotkas. Kõigel sellel, mida nimetatakse juhuseks, juhuslikkuseks, on oma põhjused. Kõik eksisteeriv on põhjuslikult tingitud. Demokritos tegi sellest eksliku järelduse, et midagi juhuslikku olemas ei ole. Demokritos käsitas juhuslikkust kui põhjuseta nähtust ja eitas sellepärast juhuslikkust, pidas juhuslikkust subjektiivseks mõisteks, mille abil inimesed varjavad oma rumalust[3]. Demokritose õpetus, et igal nähtusel on oma põhjus, etendas väga suurt osa teaduslike teadmiste arenemises.

Suurt tähelepanu pöörasid vana-kreeka filosoofid „hinge" ja keha vahekorra küsimusele. Vastupidiselt usulistele kujutlustele hingest kui erilisest surematust vaimsest olendist õpetasid materialistlikud filosoofid, et hing on materiaalne ja surelik. Herakleitos ütles, et hing on üks tule, s. t. maailma materiaalse algaine muundusi. Demokritos kujutas hinge ümmarguste ja kiirestiliikuvate — tule aatomite sarnaste — aatomite ühendina. Sellised olid esimesed katsed materialistlikult seletada *teadvust*. Muidugi olid seda laadi vaated väga kaugel õigest arusaamisest teadvusest, mille järgi teadvus on kõrgestiorganiseeritud mateeria omadus; kogu oma primitiivsusest hoolimata etendasid nad siiski märkimisväärset osa religiooni ja idealismi fantastiliste väljamõeldiste arvustamises, nende väljamõeldiste arvustamises, millede kohaselt hinge peeti surematuks.

Filosoofia progressiivsest kasvust annab tunnistust rea tunnetusteoreetiliste küsimuste ülesseadmine. Thales ja teised vana-kreeka filosoofid VI saj. e. m. a. ei tegelnud veel tunnetusteooria küsimustega; mõtteteadus ei olnud veel muutnud tunnetusprotsessi oma uurimisobjektiks. Herakleitosel esineb juba mõningaid oletusi selle osa suhtes, mida etendavad tõe tunnetamises meeled ja teoreetiline mõtlemine. V sajandil e. m. a. jõudsid vana-kreeka materialistid vahetult tunnetusteooria probleemi ülesseadmiseni.

---

[1] «Материалисты древней Греции», 1955, стр. 66.

[2] Sealsamas, lk. 70.

[3] Nagu allpool näeme, ei piirdu teaduslik, dialektiline arusaamine juhuslikkusest selle deklareerimisega, et „miski ei toimu ilma põhjuseta", vaid läheb kaugemale: põhjuste eneste hulgas teeb ta vahet ühelt poolt juhuslike põhjuste, selliste põhjuste vahel, mis võiksid ka mitte esineda, ja teiselt poolt paratamatute põhjuste vahel, mis tulenevad nähtuste arenemise seesmistest protsessidest. Juhuslikkus on objektiivne kategooria.

Demokritos hakkas juba järele mõtlema niisuguste küsimuste üle nagu tunnetuse objekt, meelte ja mõtlemise osa tunnetuses. Ta väitis näiteks, et „tõeliselt" eksisteerivad üksnes aatomid ja tühjus. Aatomitele on tema õpetuse järgi omane tihedus, suurus, jagamatus, vorm, liikumine. Sellised kehade omadused aga nagu värvus, maitse, lõhn, heli, soojus ja külmus eksisteerivad ainult „üldises arvamuses" ja ei ole omased aatomitele kui niisugustele. Demokritose arvates on kvalitatiivne mitmekesisus omane mitte aatomitele, vaid aatomitest koosnevatele kehadele. Aistingute abil tunnetavad inimesed asjade omadusi, mitte aga aatomeid. Nägemise, kuulmise, lõhna, maitse aistingud („tume" tunnetus) ei anna teadmisi aatomite kohta; aatomite tunnetamiseks on vaja peenema, „tõelise" tunnetuse — mõistuse (teoreetilise mõtlemise) vahelesegamist. Kuid teadmiste usaldusväärsuse saab mõistus Demokritose järgi meeltelt, aistingutelt.

Demokritose tunnetusteoreetilised vaated olid antiikaja materialistliku filosoofia silmapaistvaks saavutuseks. Eriti väärtuslik oli Demokritose mõte, et teadmiste, teoreetilise mõtlemise aluseks on meelelised kogemused.

Vana-kreeka filosoof *Epikuros* (341—270) ja rooma poeet *Lucretius* (99—55) arendasid Demokritose atomistlikku materialismi edasi. Nad tunnistasid, et aatomid oma liikumises ei lange ainult raskusele alludes püstjoones, vaid neil on ka omadus spontaanselt kõrvale kalduda. Seega tegid Epikuros ja Lucretius katset üle saada Demokritose determinismis esinevast teatavast fatalistlikust varjundist ja jõudsid dialektilise oletuseni, et mateeria liikumise allikas peitub mateerias eneses. Epikuros ja Lucretius tegid väga palju ära ateistlike ideede levitamiseks antiikmaailmas.

Lucretiuse poeem „De rerum natura" („Asjade loomusest") on ainus peaaegu täiel kujul meieni jõudnud teos, mis käsitleb vana-kreeka ja vana-rooma materialistliku filosoofia aluseid. Kõigi teiste vana-kreeka ja vana-rooma materialistide teostest on säilinud ainult fragmente (katkendeid). Poeemi elav, väljendusrikas keel, suurepärane kunstiline vorm filosoofiliste probleemide esitamisel, — kõik see annab Lucretiuse materialistlikele ja ateistlikele ideedele erilise jõu ja veenvuse. Arendades näiteks vana-aja materialistide toredat mõtet, et eimiskist ei saa midagi tekkida, ütleb rooma luuletaja ilmekalt:

„Kui eimillestki võiks miski nii tekkida tõesti,
siis olendeid igat seltsi ka seemneta ilmale sünniks.
Ilmuksid nii mereveest inimlapsed, ja maaema mullast
saaks kalu soomusekandjaid ja linde, või langeks siis taevast
sarvpäid-veiseid ning pudukarja, ent kõnnul ja kõrbes
tekiksid — teadmata kuidas — kõiksugu metsikud kiskjad.
Ei siis ripuks ka puil samu vilju nii ühtlaselt ikka,
vaid üha nad muutuks: võiks iga puu neist kanda ju kõiki"[1].

Lucretiuse poeem, mis kaitses ja arendas antiikaja mõtteteadlaste materialistlikku maailmavaadet, innustas aastasadade jooksul parimaid filosoofe võitlusse reaktsiooniliste ideede vastu, uute, veelgi täiuslikumate materialistlike õpetuste loomisele.

[1] Лукреций, О природе вещей, изд. Академии наук СССР, 1946, стр. 15—17.

Me käsitlesime vana-aja materialismi tähtsamaid seisukohti, selgitasime tema progressiivset osa võitluses teaduse eest, religiooni vastu. Kuid filosoofia ei olnud ühtne. Juba vanal ajal võitlesid filosoofias kaks vastandlikku suunda: materialism ja idealism. Lugeja võib küsida: millised siis olid vana-aja idealistide vaated? Mis küsimustes toimus tol ajal võitlus materialismi ja idealismi vahel?

Vana-aja idealistid kaitsesid tavaliselt religiooni, püüdsid anda usulisele maailmavaatele teoreetiliselt põhjendatud kuju. Kogu edaspidine filosoofia ajalugu näitab, et idealistid on alati olnud ja on ka tänapäeval usu leeris, teaduse vastasrinnas, et demokraatia vaenlased on alati võidelnud materialismi vastu.

V saj. alguses e. m. a. astusid materialistlike vaadete vastu välja *pütaagorlased.* Kõige eksisteeriva aluseks ja olemuseks ei pidanud pütaagorlased mingit materiaalset substantsi, vaid arvu. Pütaagorlaste arvuõpetus sisaldas ratsionaalset mõtet loodusnähtuste kvantitatiivse uurimise vajalikkusest, kuid edasi muutsid nad arvud mingiteks salapärasteks iseseisvateks olenditeks ja arvasid, et asjade aluse moodustavad arvud. Pealegi pooldasid pütaagorlased religioosset hinge surematuse õpetust ja fantastilisi kujutlusi, et „hinged rändavad" inimeste ja loomade kehadesse.

Antiikse Kreeka silmapaistvamateks idealistideks olid *Sokrates* (469—399 e. m. a.) ja tema õpilane *Platon* (427—347 e. m. a.), kes lõi objektiivse idealismi süsteemi. Platon nimetas loodusnähtusi „meelelisteks asjadeks" ja pidas neid sekundaarseteks, „ideedest" tuletatuteks, kusjuures „ideed" pidid tema arvates eksisteerima objektiivselt, väljaspool inimese teadvust ja moodustama oma kogusummana üleloomuliku „ideede maailma". Et idealismil on õigus, seda püüdis Platon tõestada järgmiselt. Oletame, et näeme mingit „meelelist asja", näiteks lauda. Iga „meeleline asi", sealhulgas ka laud, tekib, muutub ja hävib. Filosoofia ülesandeks on aga leida seda, mis ei teki, ei muutu ja ei hävi, — seda, mis moodustab „meeleliste asjade" „muutumatu olemuse". Laudade jaoks on Platoni arvates selliseks „muutumatuks olemuseks" ja eeskujuks „laud üldse", „laua idee", mis eelneb kõigile konkreetsetele meelelistele laudadele. Igal asjade liigil on Platoni õpetuse järgi oma „idee", mis eelneb meelelistele asjadele.

Platon muutis üldmõiste (idee), mis tegelikult on vaid reaalsete üksikasjade üldiste omaduste peegeldus, absoluudiks, omistas talle iseseisva eksistentsi väljaspool inimese teadvust ja muutis ta reaalsete asjade „prototüübiks", kuulutades sealjuures need asjad ideede varjuks. Platon väitis, et „idee" on igavene ja muutumatu, reaalsed, meeleliselt tajutavad asjad aga tekivad, muutuvad ja hävivad. Igaveste ja muutumatute „ideede" kogusumma moodustab Platoni õpetuse järgi „ideede maailma", loodus aga kujutab endast muutlikku „meeleliste asjade maailma".

Inimeste elu „meeleliste asjade maailmas", s. o. reaalses maa-

ilmas, võrdles Platon ahelatesse needitud vangide viibimisega pimedas koopas, kusjuures nad ei saa pöörata nägu koopa suu poole. Ühtlasi aga kannavad teekäijad koopa suust mööda mitmesuguse kujuga asju ja nende varjud langevad koopa tagaseinale. Ainult need varjud on nähtavad vangidele, kes ei saa näha ei teekäijaid ega asju, mida nad kannavad, ega ka päikest, mis neid valgustab. Platon tahab selle võrdlusega ütelda, et inimesed ei tunneta oma meelte abil „asjade maailma", vaid tunnetavad üksnes varje, „ideede" ilmutusi.

Vastupidiselt vana-kreeka materialistidele, kes pidasid inimese teadvust, hinge mateeriast tulenevaks, kaitses Platon usulist vaadet hingele kui surematule olendile, mis on ajutiselt vangistatud surelikku kehasse. Astudes välja materialistide tunnetusteooria vastu, väitis Platon, et meeled (aistingud) ja kogemused ei saa anda tõeseid teadmisi asjade olemuse kohta, nende põhjal on võimalik saada üksnes mitteusaldatavaid teadmisi meelelistest asjadest. Tõe tunnetamiseks soovitas Platon „silmad sulgeda ja kõrvad kinni toppida". Platoni arvates on tõese tunnetuse allikaks surematu hinge mälestused sellest, mida ta nägi „ideede maailmas", kui ta polnud veel sattunud keha vangikambrisse ja viibis alles jumalate seltsis, „ideaalses paigas". Platoni õpetuse järgi on võimeline tõde tunnetama üksnes mõistus, mis moodustab parima osa inimese surematust hingest. Ta väitis, et mõistus tõuseb spekulatiivsel, ülemeelelisel teel tõese teadmuseni, mille objektiks pole loodus, vaid „ideede maailm".

Hüljates materialistide dialektilise loodusekäsitluse, uurisid vana-kreeka idealistid dialektikat mõistete valdkonnas. Platoni õpetaja Sokrates kõrvutas vastandlikke eetilisi mõisteid ning püüdis analüüsi ja võrdlemise abil leida üksikutest voorustest „üldist". Seda „Sokratese meetodit" arendas oma õpetuses edasi Platon. Platoni, nagu ka Sokratese dialektika tähendas kõigepealt oskust filosoofiliste probleemide lahendamiseks küsimusi esitada ja nendele vastata. Oma sisult aga oli Platoni dialektika omapärane loogikateooria. Platon käsitas dialektikat kui vastandlike mõistete, näiteks „üks" ja „palju", vastandamise meetodit. Platoni arvates soodustab vastandite vaatlemine tõe tunnetamist. Kui Platoni fantastilised, idealistlikud vaated pidurdasid teaduse arenemist, siis etendas tema dialektika loogika ajaloos teatavat positiivset osa.

Vana-kreeka materialistide determinismile, loodusnähtuste põhjusliku tingituse õpetusele seadis Platon vastu teleoloogia, idealistliku õpetuse, mille järgi kõik maailmas areneb sihikindlalt, eesmärgipäraselt[1]. Seega kaitsesid antiikaja materialistid ka selles küsimuses teaduslikku tegelikkusekäsitlust, sest nad tunnustasid loodusnähtuste arenemise objektiivset seaduspära-

[1] Teleoloogia — õpetus eesmärgist, loodusnähtuste eesmärgipärasest arenemisest (kreekakeelsetest sõnadest „telos" — „eesmärk" ja „logos" — „sõna", „õpetus").

sust, idealistid aga astusid välja teaduse vastu, fantaseerisid mingist eesmärgipärasusest, mis pidi olema loodusele algusest peale omane. Teleoloogiline maailmakäsitus oli otseselt seotud religiooniga: kes muu kui jumalus saab seada kõigi loodusnähtuste arenemisele eesmärgi! Selline mõte oli Platoni ja teiste idealistide arutlustel looduse eesmärgipärasusest.

Platon süüdistas Demokritose pooldajaid jumalasalgamises, tolleaegsete Ateena seaduste järgi aga karistati usuvastaste väljaastumiste eest surmanuhtlusega. Ta tahtis kokku osta Demokritose teosed ja need ära põletada — nii kangesti vihkas idealist materialistlikku filosoofiat[1]. Demokritose ja Platoni vaadete kokkupõrgetes avaldus täie teravusega materialismi ja idealismi võitlus, mis peegeldas antiikse Kreeka klasside, progressiivsete ja reaktsiooniliste jõudude võitlust. Materialistid esinesid juba tol ajal tavaliselt progressiivsete jõudude ideoloogidena, idealistid aga — reaktsiooniliste jõudude vaadete väljendajatena, vana kaitsjatena, demokraatlike jõudude vastu võitleva orjandusliku aristokraatia ideoloogidena.

Üks kõige silmapaistvamaid antiikmaailma teaduse esindajaid oli *Aristoteles* (384—322 e. m. a.). Marx nimetas Aristotelest kreeka filosoofia Makedoonia Aleksandriks. Tõepoolest, Aristotelese teostes on ühendatud antiikse Kreeka filosoofiliste, loodusteaduslike ja sotsiaalpoliitiliste ideede arenemise tulemused, analoogiliselt sellele, nagu Makedoonia Aleksandri hiigelriik hõlmas antiikmaailma maid. Aristotelese tähtsamad teosed on „Metafüüsika", „Füüsika", „Organon" (kogumik töid loogika alalt), „Poliitika".

Aristoteles kritiseeris põhjalikult Platoni „ideede"-õpetust. Platoni „ideed", ütleb Aristoteles, ei seleta looduslikke asju, vaid vastupidi — nad üksnes kahekordistavad asjade arvu, mida on vaja seletada. Aristoteles väitis, et Platoni liikumatute „ideede" abil pole võimalik seletada looduse liikumist. Kui nõustuda Platoni õpetusega — märkis Aristoteles —, siis tuleb lugeda „ideid" asjade põhjusteks, ometi aga eitab Platon ise põhjuslikku seost „ideede" ja asjade vahel.

Arvukate ja väga õnnestunud argumentide hulgas, mida Aristoteles esitas Platoni idealismi vastu, on kõige sügavamõttelisem järgmine argument. Platon nägi asjade olemust „ideedes", kuid olemus peitub asjades enestes, mitte aga kuskil väljaspool neid; sellepärast peab filosoofia tegelema loodusnähtuste uurimisega ja heitma kõrvale Platoni „ideede maailma".

Kritiseerides Platoni idealismi, ei teinud Aristoteles ise, nagu näeme edaspidi, sellest kriitikast järjekindlaid materialistlikke järeldusi, kuid ikkagi sai tema kriitikast kasu materialism, teaduslik maailmavaade. Heites kõrvale Platoni „ideede maailma", tões-

[1] Reaktsioonilised kodanlikud filosoofid võitlevad tänapäevani materialist Demokritose kui elava vaenlase vastu ja ülistavad igati idealist Platonit, püüavad tema ideid uuesti ellu äratada loosungiga „tagasi Platoni juurde".

tas Aristoteles, et üldist ei saa käsitleda üksikust lahus. *Üksikut* ja *üldist* pole Aristotelese arvates võimalik teineteisest lahutada; peale olemasolevate üksikute majade pole mingit fantastilist „maja üldse" Platoni „idee" tähenduses, mis oleks vastandatud „meelelistele asjadele". Aristoteles tegi sellest järelduse, et üldise tunnetamiseks tuleb lähtuda üksikust; teoreetiline mõtlemine peab tuginema meelte andmetele. See oli vana-aja filosoofi väärtuslik ja viljakas katse mõtelda dialektiliselt. Kuid Aristoteles ei suutnud mõista üldise ja üksiku dialektikat selle kogu komplitseerituses.

Stiihiline dialektika kerkib esile Aristotelese arutlustes, mis puudutavad mateeria ja vormi ühtsust, võimalikkust ja tegelikkust. Aristoteles käsitles loodusnähtusi nende arenemises, mõistes arenemist kui mateeria vormistumise protsessi, kui võimalikkuse muutumist tegelikkuseks. See loodusnähtuste arenemise idee on aluseks Aristotelese õpetusele nelja liiki „põhjustest": materiaalsest, vormilisest, produtseerivast ja lõpp-põhjusest. Materiaalne põhjus on asja koosseisu kuuluv mateeria, millest asi tekib; näiteks vask skulptuuri ja hõbe peekri jaoks. Vormiline põhjus ehk vorm on see, mis vormistab mateeria ja on „mustriks". Produtseerivaks põhjuseks nimetab Aristoteles seda, mis produtseerib või mis muudab; isa on näiteks lapse põhjus; inimene, kes annab nõu, on põhjus. Lõpp-põhjuseks on Aristotelese määrangu järgi eesmärk; jalutuskäigu eesmärgiks on näiteks tervis.

Loodusnähtuste arenemise tõlgitsemisel võtab Aristoteles eeskujuks inimeste sihikindla loova tegevuse. Arhitekt, kes ehitab maja, ühtlasi ka tema kunst on produtseeriv põhjus; plaan on vorm; ehitusmaterjal — mateeria; lõpuleviidud hoone — eesmärk. Analoogiliselt sellele, nagu kujur, kes kehastab raidkujus oma idee, muudab tegelikkuseks selle võimalikkuse, mis peitub vormitus marmorirahnus, on ka arenemine looduses võimalikkuse muutumine tegelikkuseks.

Rõhutades sisu ja vormi, võimalikkuse ja tegelikkuse dialektilist ühtsust, seost, pidas Aristoteles ekslikult mateeriat passiivseks, omistades aktiivsuse üksnes vormile. Peale selle vastandas Aristoteles loodusele „kõigi vormide vormi", mis on looduse suhtes väline, on mateeriast täiesti vaba. See „kõigi vormide vorm", mis meenutab Platoni „ideed", on jumal, looduse „esimene liikumapanija", loodust produtseeriv põhjus ja tema lõpp-põhjus, üldise arenemise eesmärk. Olles ise liikumatu, paneb „esimene liikumapanija" kogu looduse eesmärgipäraselt liikuma. See idealistlik õpetus eemaldas Aristotelese „Demokritose joonest" filosoofias. Demokritose materialistlikule determinismile seadis Aristoteles vastu teleoloogia.

Aristotelesele kuulub ka üks esimesi filosoofiliste kategooriate, s. o. põhimõistete klassifikatsioone. Tema teeneks on, et ta püüdis neid kategooriaid käsitleda mitte üksteisest isoleerituina,

vaid teatud kindlas seoses. Olemuse kategooriat pidas Aristoteles põhiliseks, kvantiteedi, kvaliteedi, suhte, aja, ruumi jt. kategooriad aga täpsustavad ja konkretiseerivad tema arvates meie teadmisi asjade olemusest.

Hoolimata kõigist oma kõikumistest materialismi ja idealismi vahel andis Aristoteles palju väärtuslikku materialistlikku loodusekäsitusse ja aitas kaasa dialektika muistse, esialgse vormi arendamisele.

Mitmekesistes vana-aja filosoofilistes koolkondades olid ennetatud kõik filosoofiateaduse tulevase arenemise põhitendentsid. Kõige väärtuslikumateks vana-aja filosoofia saavutusteks olid *naiivne materialism* ja *stiihiline dialektika,* mis panid aluse teaduslikule tegelikkusekäsitusele ja rikastasid kultuuri varasalve esialgse, naiivse, kuid sisult õige maailmavaatega.

2. XVII—XVIII sajandi materialism ja selle võitlus religiooni ja idealismi vastu. Metafüüsiline meetod

Feodalismi perioodi algusega saabus filosoofia arenemises uus ajajärk. Feodalism, samuti nagu orjanduslik kordki, ei tekkinud kõigis maades kaugeltki üheaegselt. Hiinas toimus orjanduslikult korralt feodaalkorrale üleminek tunduvalt varem kui Lääne-Euroopas, nimelt ajavahemikul II saj. e. m. a. — II saj. m. a. j. Feodalismi ajajärgul ei olnud materialismi ja idealismi võitlus hiina filosoofias vähem terava iseloomuga kui eelmisel, orjanduse ajajärgul. Feodalismi ajajärgul lõi Idamaade rahvaste mõtteteadus rea väärtuslikke, materialistlikke õpetusi. Hiinas olid feodalismi ajajärgul materialistlikest filosoofidest eriti silmapaistvad Vang Tšung (I saj.), Fan Tšõn (V saj.), Dai Tšõn (XVIII saj.). Indias arendasid materialismi edasi *tšarvakid;* auväärne koht filosoofia ajaloos kuulub iraani-tadžiki filosoof Ibn Sinale (Avicennale — 980—1037) ja araabia filosoofile Ibn Rušdile (Averroësile — 1126—1198).

Feodalismi ajajärgul olid teised ühiskondliku teadvuse vormid allutatud religioonile. „Kirik koos oma feodaalse maavaldusega", kirjutas Engels, „oli reaalseks sidemeks eri maade vahel; kiriku feodaalne organisatsioon kuulutas religiooni abil pühaks ilmliku feodaalse riigikorra. Pealegi olid vaimulikud ainus haritud klass. Siit järgnes iseendast, et kiriklik dogma oli igasuguse mõtlemise lähtemomendiks ja aluseks. Õigusteadus, loodusteadus, filosoofia — kõigi nende teaduste sisu kooskõlastati kiriku õpetusega."[1]

Religiooni reaktsiooniline ühiskondlik osa avaldus eriti selles, et religioon allutas endale rahvahulkade teadvuse ja toetas oma vaimse ikke abil rahvahulkade halastamatut ekspluateerimist feodaalide poolt.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 1, 1937, стр. 295.

Keskaegsed skolastikud[1] Lääne-Euroopas muutsid filosoofia jumalasõna teenriks. Filosoofia ülesannet nägid nad selles, et ortodoksaalselt tõlgitseda ja formaalselt põhjendada usudogmasid, mis oli kehtestanud valitsev katoliku kirik eesotsas Rooma paavstiga. XIII sajandil süstematiseeris teoloog (usuteadlane) *Aquino Thomas* (1225—1274) katoliku õpetuse. Esinedes paavstivõimu vaimse diktatuuri teoreetiku ja apologeedina, võrdles Aquino Thomas oma teoloogilises süsteemis Rooma paavsti maapealset võimu „jumala võimuga taevas". Katoliku usk ja Aquino Thomase teoloogiline õpetus (niinimetatud tomism) olid vaimulike ja ilmlike feodaalide peamiseks ideoloogiliseks relvaks.[2]

Keskaja teoloogide vahel esines arvamuste lahkuminekuid filosoofia küsimustes; neis lahkuminekuis avaldus omapärasel kujul materialistliku ja idealistliku tendentsi võitlus. Vaidlus skolastikute vahel toimus selle üle, mida kujutavad endast üldmõisted („universaalid"). Niinimetatud *realistid* väitsid, et universaalid on reaalsed, et nad eksisteerivad väljaspool inimese pead objektiivselt; sellega muutsid nad üldmõisted absoluudiks. Sealjuures tunnistasid mõned neist (keskaegsed platonistid), et universaalid eksisteerivad „enne asju", teised aga (keskaegsed Aristotelese õpetuse järglased) olid arvamisel, et universaalid eksisteerivad „asjades". „Realistide" vastu astusid välja *nominalistid*, kes õpetasid, et universaalid on asjade nimed ja et seega nad eksisteerivad „pärast asju". Mõned nominalistidest käsitasid universaale „kontseptidena", inimeste mõistetena asjadest. Selles avaldus materialistlik tendents keskaegses teoloogilises filosoofias. Tõsi küll, nominalistid ei saanud aru mõistete tegelikust olemusest, sellest, et mõiste on üldistus, et mõiste näol peegeldub teadvuses see üldine, mis eksisteerib üksikutes asjades ja nähtustes, ja vastandasid üksiku üldisele, nägemata nende omavahelist seost. Nominalistide ja realistide vaidlus kestis mitu sajandit.

Olulised muutused ühiskonna materiaalses elus, tootlike jõudude üha kiirem edasiarenemine tõid kaasa vajaduse feodaalse tootmisviisi revolutsiooniliseks asendamiseks kapitalistliku tootmisviisiga. „Ameerika avastamine ja ümber Aafrika viiva meretee leidmine lõid tõusvale kodanlusele uue tegevusvälja. Ida-India ja Hiina turg, Ameerika koloniseerimine, kaubavahetus asumaadega, vahetusvahendite ja üldse kaupade hulga suurenemine kutsusid esile kaubanduse, laevanduse ja tööstuse ennenägematu õitsengu ning kiirendasid seega revolutsioonilise elemendi arenemist lagunevas feodaalses ühiskonnas."[3] Feodaalsed omandussuhted muutusid arenevate tootlike jõudude ahelateks. Need ahelad purustati kodanlikes revolutsioonides.

---

[1] Skolastik — kreekakeelsest „scholastikos" — „õpetlane".

[2] Imperialismi ajajärgul on Aquino Thomase usulis-idealistlik õpetus mõnevõrra muudetud kujul (neotomism) saanud üheks reaktsioonilise kodanliku filosoofia suunaks ja marksismi vaenlaste tööriistaks.

[3] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 20.

Tolle ajajärgu ühiskondlik elu seadis filosoofiale ajalooliselt küpseks saanud ülesande: kritiseerida keskaegset usulist maailmavaadet, vabastada inimeste teadvus teoloogia ja müstika ahelatest, skolastika viljatutest veiderdustest.

Katoliku kirik aga ei kavatsenud sugugi loobuda oma privileegidest ilma võitluseta. Ta võttis oma kartmatute vastaste suhtes kasutusele halastamatud repressioonid, hävitas tule ja mõõgaga tuhanded „ketserid" ja pani keelatud raamatute nimekirja — „Index librorum prohibitorum" — inimkonna geniaalseimate esindajate teosed. Ta mõistis hukka Kopernikuse teooria kui ketserliku õpetuse, põletas tuleriidal silmapaistva filosoofi Giordano Bruno, heitis vangikongi Galilei. Kuid teaduse ja materialistliku filosoofia progressiivset arengut ei suutnud miski pidurdada.

Loodusteaduse eraldumine antiikaja ühest üldisest, jagunemata teadusest hakkas teataval määral ilmnema juba Aleksandria perioodil (viimased kolm sajandit enne meie ajaarvamist), kus õpetlased asusid loodusnähtusi liigendama ja analüüsima. Need loodusnähtuste täpse uurimise algeod arenesid edasi araablastel. XV sajandi teisest poolest alates aga hakkasid endisest üldisest, jagunemata teadusest eralduma spetsiaalteadused. See muutis oluliselt filosoofia ja loodusteaduse vahekorda. Materialistlik filosoofia arenes tihedas liidus loodusteadusega. Just sel ajaloo perioodil hakkas arenema loodusteadus kui teadus selle sõna otseses tähenduses. Kopernikuse ja Galilei suurtele avastustele, mis panid aluse astronoomiale ja mehhaanikale, järgnes loodusliste teadmiste kiire ja viljakas arenemine, mis näitas, kui paikapidamatud on endised spekulatiivsed kujutlused loodusest.

Tootmise arenemine ja sellega seotud tehnika kasv aitasid kaasa täpsete eksperimentaalsete ja matemaatiliste uurimismeetodite levikule. Eesrindlikel teadlastel tuli lahendada uusi ülesandeid, mida esitas elu ise, nagu see ajaloos alati on olnud. Nii kerkis seoses kaubanduse ja laevanduse arenemisega teaduse ette täpse geograafilise pikkuse ja laiuse määramise ülesanne. Selle ülesande lahendamise käigus rikastus märkimisväärselt astronoomia. Mehhaanika arenemist stimuleerisid inseneriasjandusele ja teadusele seatud tootmistehnilised ülesanded, näiteks Itaalia mägijõgede voolu reguleerimise vajadus. XVII sajandil alanud masinate kasutamine tootmises kiirendas mehhaanika ja matemaatika arenemist.

Liikumise mehhaanilist vormi õppisid loodusteadlased teistest mateeria liikumise vormidest varem tundma mitte üksnes sellepärast, et see vastas tootmise arenemise ja kogu tolleaegse ühiskonna majanduselu arenemise elulistele vajadustele. Mehhaaniline liikumise vorm on suhteliselt lihtne ja teda eelnevalt tundma õppimata polnud võimalik uurida mateeria liikumise teisi vorme. „On endastmõistetav," kirjutas Engels, „et liikumise loomuse uurimine pidi algama liikumise madalamatest, lihtsamatest vormidest ja et neid tuli mõistma õppida enne, kui saadi anda midagi

liikumise kõrgemate ja keerulisemate vormide seletamiseks. Ja tõepoolest, me näeme, et loodusteaduse ajaloolises arenemises töötatakse kõigepealt välja lihtsa ümberpaiknemise teooria, taevakehade ja maapealsete masside mehhaanika . . ."[1]

Tolle ajajärgu loodusteaduse tähtsaimaks saavutuseks oli eksperimentaalne uurimismeetod. Vana-aja õpetlased piirdusid peamiselt vahetute kogemustega, keskaja skolastikud aga suhtusid igasugustesse kogemustest saadud teadmistesse vaenulikult. Endine natuurfilosoofiline loodusnähtuste käsitlemine, nende käsitlemine üldise arenemisprotsessi aspektist, ilma üksikasjade, detailide uurimiseta, ei vastanud XVII—XVIII sajandil saavutatud tootmise arengutaseme juures enam praktika nõuetele. Eesrindlike looduseuurijate ülesanne seisis nüüd üksikasjade uurimises, analüüsimises, looduse mõttelises liigendamises üksikosadeks ja üksikute looduse objektide ning protsesside eksperimentaalses uurimises, nende jagamises klassideks, mateeria liikumise konkreetsete seaduste avastamises üksikutel looduse aladel.

Analüüsi meetodi rakendamine oli tähtsaks etapiks eksperimentaalse looduseuurimise arenemises ning tõi kaasa loodusteaduse suured edusammud XVII—XVIII sajandil. Kuid loodusteaduse ajaloos XVII—XVIII sajandil viljakat osa täitnud analüüsi meetod, kuivõrd teda laiendati väljapoole tema rakendatavuse piire, muutus ühekülgseks, kitsaks. Asjaolu, et õpetlased uurisid loodusnähtusi ja nende koostisosi ainult analüütiliselt, ilma sünteesita, tekitas neil harjumuse vaadelda asju ja protsesse looduses üksteisest eraldatult, väljaspool nende üldist seost ja vastastikust mõju, s. o. mitte dialektiliselt, vaid metafüüsiliselt.

Nii pääses loodusteaduses, seejärel ka XVII ja XVIII sajandi filosoofias võimule metafüüsiline loodusekäsitlus. See, et kõigi teaduste hulgast olid kõige rohkem arenenud mehhaanika ja matemaatika, et loodusnähtustele läheneti metafüüsiliselt, tingis XVII—XVIII sajandi materialismi spetsiifilise vormi — tema *mehhanistliku* ja *metafüüsilise* iseloomu.

XVII—XVIII sajandi eesrindlikud mõtteteadlased, tuginedes nendele kaasaegse loodusteaduse saavutustele, valmistasid ideoloogiliselt ette ühiskonna elu revolutsioonilist ümberkujundamist ja viisid edasi filosoofiateadust. Materialismi ja idealismi, teaduse ja religiooni võitlus võttis sel ajajärgul veelgi teravama iseloomu kui vanal ajal. Võitlus religiooniga kui sureva feodaalse absolutistliku korra valitseva ideoloogiaga, võitlus katoliku kiriku ja paavstivõimu vaimse diktatuuriga vastas XVII—XVIII sajandil ühiskonna progressiivse arenemise kõige elulisematele ülesannetele.

Juba varaste kodanlike revolutsioonide ajajärgul (XVI—XVII saj.) esitati kõige rohkem arenenud Lääne-Euroopa maades rida materialistlikke teooriaid, mis arenesid võitluses feodaalühis-

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 44.

TRÜ Raamatukogu

konna reaktsioonilise ideoloogilise pealisehituse vastu — teoloogia ja skolastika vastu. XVI sajandi lõpus — XVII sajandi alguses tekkis Inglismaal tugev materialistlik suund, mis arenes viljakalt kogu XVII sajandi ja osaliselt ka XVIII sajandi jooksul. XVII sajandi inglise materialismi esindavad Francis Baconi, Thomas Hobbesi ja John Locke'i filosoofilised teooriad.

Silmapaistev ajalooline osa keskaegse ideoloogia arvustamises, materialismi võitluses idealismi vastu kuulub ühe kõige väljapaistvama XVII sajandi inglise mõtteteadlase — *Francis Baconi* (1561—1626) õpetusele, kes elas kodanliku Inglise revolutsiooni ettevalmistamise perioodil. Bacon võitles keskaegse skolastika vastu, olles arvamisel, et skolastika on teadusliku looduseuurimise seisukohalt viljatu ja kahjulik, idealistlik filosoofia aga — tühi ja sisutu. Ta väitis õigesti, et looduse tunnetamiseks on kõigepealt vaja likvideerida inimeste hulgas levinud eksiarvamused, mida ta nimetas „viirastusteks" ehk „pettepiltideks" („iidolid"). Nende hulka arvas ta skolastika ja vanad idealistlikud õpetused, sealhulgas Pythagorase ja Platoni idealismi. „Teatri viirastusteks" nimetas Bacon ekslikke vaateid, mis on juurdunud tänu usule vanadesse autoriteetidesse ja mis kerkivad inimeste vaimusilma ette teatrietenduste taoliselt. Ta astus välja ka „turu viirastuste" vastu — eksiarvamuste vastu, mis on tingitud sisutute sõnade kasutamisest (nagu seda esineb turul), ja „koopa viirastuste" — vigade vastu, mis on omased ühele või teisele üksikisikule või inimeste rühmale (kes nagu istuksid koopas). Lõpuks oli Bacon arvamisel, et on eksiarvamusi, mis on omased kogu inimsoole, — „soo viirastused", mis on tingitud meelte ebatäpsetest andmetest või loogilistest vigadest. Selleks et kõiki neid eksiarvamusi kõrvaldada, et soodustada teaduse arenemist, on vaja õiget tunnetusmeetodit.

Bacon esitas oma filosoofilisi vaateid ilmekas, kujundirikkas keeles. Mispärast on terved idealistide teoste kogud antiikajast meieni jõudnud, materialistide teosed aga on hävinud? Selle põhjuseks on, märgib inglise mõtteteadlane vaimukalt, et laevahuku puhul läheb väärtuslik last põhja, tühjad vaadid aga jäävad merepinnale ujuma. Skolastika, ütleb Bacon, on niisama viljatu nagu ennast jumalale pühendanud neitsi. Inimesed vajavad filosoofiat, mis õpetaks neid loodust tunnetama, sest teadmistes on jõud. Looduse üle valitsemiseks tuleb tema sõna kuulata — uurida looduse „vorme", s. o. loodusjõudusid ja looduse seaduspärasusi. Selleks et saada looduse valitsejateks, peavad inimesed looma „uue teaduse", mis uurib universumit sellisena, nagu universum seda tegelikult on. Teaduse tõeliseks ülesandeks on Baconi arvates materiaalse maailma uurimine. „Inimene, Looduse teener ja tõlgitseja, paneb toime ja mõistab nii palju, kui palju ta on tabanud Looduse korrast tegude või järelemõtlemise abil, sellest rohkemat ta ei tea ega suuda."[1]

[1] Ф. Бэкон, Новый органон, М. 1938, стр. 33.

Bacon oli arvamisel, et mateeria on aktiivne, et tal on mitmesugused omadused, seesmine pinge ja liikumine, et ta võtab mitmesugustes loodusnähtustes mitmesuguse kuju. Materiaalse maailma teaduslik tunnetamine tugineb Baconi arvates kogemustele ja kujutab endast kogemuste andmete ratsionaalset läbitöötamist. Katse, eksperiment on tõe kriteeriumiks. Bacon on seega oma tunnetusteoreetiliste vaadete poolest empiirik. Õpetlasi-dogmaatikuid, kes ei hooli eksperimentaalsetest teadmistest, võrdleb ta ämblikkudega: iseenda kehast koovad nad abstraktsete arutluste võrku. Kitsarinnalisi empiirikuid, kes piirduvad üksikfaktide kogumisega, peab ta sipelgate taolisteks. Tõeline teadlane aga korjab nagu mesilane õiemahlu — eksperimentaalseid andmeid — ja valmistab neid teoreetiliselt läbi töötades teaduse mett.

Sügava iseloomustuse Baconi filosoofia põhijoontele ja Baconi ajaloolisele osale teaduse arendamises andis Marx: *„Inglise materialismi* ja kogu *tänapäeva eksperimenteeriva* teaduse tõeliseks esivanemaks on *Bacon.* Loodusteadus on tema arvates tõeline teadus ja meelelistele kogemustele tuginev *füüsika* — loodusteaduse tähtsaim osa. *Anaxagorast* ja tema *homöomeere* ning *Demokritost* ja tema aatomeid toob ta sageli esile kui autoriteete. Tema õpetuse kohaselt on *meeled* eksimatud ning nad on igasuguste teadmiste *allikaks.* Teadus on *eksperimentaalne teadus* ja seisab *ratsionaalse meetodi* rakendamises meelte andmete suhtes. Induktsioon, analüüs, võrdlus, vaatlus, eksperiment on peamised ratsionaalse meetodi tingimused"[1].

Baconi peateoses „Uus Organon" käsitletakse teadusliku meetodi küsimusi. Eriti tähtsaks pidas Bacon induktsiooni kui üksikult üldisele liikumise, üksikutelt empiirilistelt andmetelt teadusliku üldistuseni tõusmise meetodit. Induktiivne meetod, mille Bacon loodusteaduse saavutuste filosoofilise üldistamise teel välja töötas, etendas eksperimentaalse teaduse arenemises tähtsat osa.

Baconi materialismi jätkajaks ja süstematiseerijaks ning ühtlasi ka uue, originaalse filosoofilise süsteemi loojaks oli *Thomas Hobbes* (1588—1679). Hobbesi filosoofiline õpetus on iseloomulik musternäide XVII sajandi materialismist. See õpetus on süstemaatilisel kujul esitatud tema kolmes teoses: „Kehast" (1655), „Inimesest" (1658) ja „Kodanikust" (1642); Hobbesi põhiteoste hulka kuulub ka „Leviathan" (1651). Hobbesi käsituse järgi on loodus teatava ulatuvuse ja kujuga kehade kogusumma; liikumine on mehhaanilise iseloomuga ja tähendab ümberpaiknemist ruumis. Filosoofia on Hobbesi arvates tundmatute tagajärgede tunnetamine tuntud põhjuste najal või tundmatute põhjuste tunnetamine tuntud tagajärgede najal. Nii Hobbesi vaated mateeria ja liikumise suhtes kui ka teadusliku meetodi käsitlemine uuritavate kehade omaduste liitmise ja lahutamisena annavad tunnistust

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, 1955, стр. 142.

tema filosoofiliste vaadete mehhanistlikust ja metafüüsilisest piiratusest.

Hobbesi suureks teeneks filosoofia ajaloos oli see, et ta kaitses materialistlikku maailmakäsitust tervikuna religiooni vastu. Silmapaistev inglise mõtteteadlane tegi oma materialistlikest veendumustest ateistlikke järeldusi ja hülgas religiooni, olles veendunud, et religioon on teadusega vastuolus. Hobbesi õpetuse järgi on religioon tekkinud harimatute inimeste hirmust tundmatu tuleviku ees. Kuid Hobbes ei olnud võitlev ateist, ta oli isegi arvamisel, et religioon kui abinõu rahvahulkade ohjades hoidmiseks on riigile kasulik.

Eesrindliku teadusliku mõtte hiilgavaks esindajaks XVII saj. Prantsusmaal oli silmapaistev loodusteadlane, matemaatik ja filosoof *René Descartes* (1596—1650). Kui Bacon üldistas peamiselt füüsika saavutusi, siis Descartes pidas kõige täiuslikumaks teaduseks matemaatikat ja oli arvamisel, et kõik teised teadused tuleb rajada matemaatika eeskujul. Sellega kooskõlas omistas ta tõe tunnetamises peaosa mitte kogemustele, mis oli iseloomulik Baconi *empirismile*, vaid teoreetilisele mõtlemisele, mõistusele. Vastupidiselt Baconile oli Descartes *ratsionalist*. Descartes'i tähtsamad filosoofilised teosed on „Arutlus meetodist" (1637), „Metafüüsilisi mõtisklusi" (1641) ja „Filosoofia printsiibid" (1644).

Descartes'i filosoofilises süsteemis ilmneb lahkuminek „füüsika" (loodust käsitleva õpetuse) ja „metafüüsika" („olemusi" käsitleva õpetuse) vahel. „Füüsikas" oli Descartes materialist, „metafüüsikas" — dualist. Oma metafüüsilises süsteemis tunnustas Descartes kahe iseseisva — materiaalse ja vaimse substantsi olemasolu. Kuna *substantsi* all ta mõistis „asja, mis eksisteerib teise asja eksisteerimisest sõltumatult", siis järeldub sellest, et ta tunnistas looduse, mateeria primaarseks ja vaimust, teadvusest tuletamatuks. Ühtlasi aga pidas ta ka vaimu, teadvust primaarseks ja loodusest, mateeriast tuletamatuks. Sealjuures oli ta arvamisel, et materiaalse substantsi atribuudiks (lahutamatuks omaduseks) on ulatuvus, vaimse substantsi atribuudiks aga mõtlemine. Kuid Descartes'i „füüsika" on vastuolus tema „metafüüsikaga" ning on rajatud üksnes materiaalse substantsi tunnustamisele.

Marx iseloomustab Descartes'i materialismi järgmiselt: „Oma *füüsikas* omistas *Descartes mateeriale* iseseisva loova jõu ja käsitles *mehhaanilist* liikumist kui mateeria eluavaldust. Ta lahutas täielikult oma *füüsika* oma *metafüüsikast*. Tema füüsika *raamides* on *mateeria* ainsaks *substantsiks*, ainsaks olemise ja tunnetuse aluseks"[1].

Descartes'i „füüsikas" esitatud materialistlik maailmavaade oli rajatud mehhanistlikule arusaamisele mateeriast ja liikumisest. Descartes'i teooria järgi koosneb mateeria kolme liiki jagatava-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, 1955, стр. 140.

test osakestest (korpuskulitest): tule, õhu ja maa elementidest. Korpuskulid erinevad üksteisest suuruselt ja kujult ning täidavad kogu ruumi. Mateeria atribuudiks, lahutamatuks olemuslikuks omaduseks on ulatuvus. Mateeria liikumine on mateeria osakeste ümberpaiknemine. Liikumise hulk võrdub massi ja kiiruse korrutisega. Seda mehhanistlikku teooriat kasutas Descartes võitluseks skolastika vastu, keskaegsete Aristotelese järglaste õpetuse vastu.

Descartes'i tunnetusteooria ja tema loodud teadusliku uurimise meetod panid aluse XVII sajandi ratsionalismile. Descartes ei eitanud kogemuste, eksperimendi tähtsust ja suhtus austusega Baconisse, kuid ta ei pidanud kogemust ainsaks teadmiste allikaks ja tõe kriteeriumiks. Kui empirism ülehindas ühekülgselt tunnetuse esimese astme — meelelise kogemuse — tähtsust, siis ratsionalism ülehindas samuti ühekülgselt tunnetuse teise astme — teoreetilise mõtlemise — tähtsust. Descartes'i tunnetusteooria lähtekoht on: *cogito, ergo sum* (ma mõtlen, järelikult ma olen olemas). Descartes oli arvamisel, et loogika ja matemaatika põhimõisted ja põhiprintsiibid on inimestele *kaasa sündinud* ega ole pärit kogemustest. Tõe kriteeriumiks tunnistas ta intellektuaalse intuitsiooni — selge ja täpse kujutluse objektist.

Lähtudes neist empirismi vastu sihitud tunnetusteoreetilistest seisukohtadest, rajas Descartes oma õpetuse meetodi kohta, mille ta esitas teostes „Arutlus meetodist" ja „Juhtnööre mõistusele". Descartes'i poolt välja töötatud meetod seisab järgmises neljas põhinõudes: 1) pidada tõeseks ainult seda, mis on täiesti selgesti ja täpselt mõeldav; 2) jagada iga uuritav probleem nii mitmeks osaks, kuivõrd see on tema paremaks lahendamiseks võimalik ja vajalik; 3) alustada uurimist kõige lihtsamatest ja kergemini tunnetatavatest esemetest ja liikuda järk-järgult keerulisema tunnetamise poole; 4) koostada loetelud nii täielikena ja ülevaated nii üldistena, et võiks olla kindel, et midagi pole vahele jäetud.

Kui võrrelda Descartes'i ja Baconi meetodit, siis ilmneb erinevus, mis seisab selles, et Baconil, kes orienteerus füüsikale, on lähtekohaks kogemus, Descartes'il aga, kes tugines matemaatikale, — teoreetiline mõtlemine. Baconil kerkib esiplaanile induktsioon, järelduste tegemine üksikult üldisele, Descartes'il — deduktsioon, järelduste tegemine üldiselt üksikule. Baconi jaoks on tõe kriteeriumiks kogemus, eksperiment, Descartes'i jaoks — mõtlemise selgus ja täpsus. Seega ei mõistnud ei Bacon ega Descartes ühiskondliku praktika osa tõe kriteeriumina.

Auväärne ja silmapaistev koht XVII sajandi eesrindlike mõtteteadlaste hulgas kuulub hollandi filosoofile *Benedictus Spinozale* (1632—1677). Spinoza peateos „Geomeetriliselt tõestatud eetika" on XVII sajandi materialistliku mõtteteaduse klassikaline teos. Spinoza lähtus Descartes'i õpetusest, kuid sai üle Descartes'i dualismist ning rajas monistliku materialistliku loodusekäsituse. Spinoza õpetuse kohaselt eksisteerib ainult üks, materiaalne

substants, mis on lõputu, igavene, jagamatu ning on kõigi loodusnähtuste aluseks. Mateeria atribuutideks pidas Spinoza ulatuvust ja mõtlemist.

Sügav filosoofiline mõte peitub Spinoza teesis, et maailma tuleb seletada tema enese najal, et ta on iseenda põhjus (causa sui). *„Iseenese põhjuse all . . .“*, kirjutas Spinoza, „mõtlen ma seda, mille olemus sisaldab olemist, teiste sõnadega seda, mille loomust ei saa kujutleda teisiti kui eksisteerivana.“[1] Spinoza õpetuse järgi on substants loodus tervikuna; substants eksisteerib iseendast; substantsi kujutlemiseks pole vaja kujutleda mõnd teist asja. Mis aga puutub mitmekesistesse loodusnähtustesse, siis on need Spinoza arvates substantsi modused, substantsi olekud.

Spinoza nimetab substantsi looduseks, ühtlasi aga nimetab ta teda ka jumalaks. Substants on jumal ehk loodus. Nagu näeme, kannab Spinoza materialism veel teoloogilist kesta. Kuid Spinoza omistab loodusele selle loova jõu, mille teoloogid omistasid jumalale. Tunnistanud looduse iseenda põhjuseks, kõige eksisteeriva põhjuseks, kõrvaldas Spinoza oma materialistlikust süsteemist igasuguse loodusest kõrgemal seisva, üleloomuliku olendi ja jõudis ateismini. Klerikaalid, sealhulgas ka juudiusu tegelased, nägid õigesti Spinozas ateisti. Rabid panid õilsa mõtteteadlase Spinoza kirikuvande alla.

Öelda XVII saj. kellegi kohta, et ta on Spinoza õpetuse pooldaja, tähendas öelda, et ta on ateist. Reaktsionäärid, vihates Spinozat kui jumalasalgajat, tahtsid sundida unustama mitte ainult suure filosoofi ideid, vaid ka tema nime. Kuid Spinoza ateistlik õpetus rajas endale teed üle kõigi takistuste ja tal oli nii usulise maailmavaate arvustamise kui ka materialistliku mõtteteaduse edasiarendamise seisukohalt väga suur tähtsus.

Spinoza materialismile omane piiratus on seletatav tolleaegsete ajalooliste tingimustega. Nagu juba nägime, esines Spinoza materialism teoloogilises kestas. Teoloogilised lisandid materialistliku maailmavaate juurde tähendasid ajavaimule andami maksmist. Spinoza materialismi iseloomulikuks iseärasuseks on ka *hülozoism* — selle tunnustamine, et mitte ainult orgaanilisele loodusele, vaid ka kogu loodusele tervikuna, järelikult ka looduse anorgaanilisele osale, on omane elu, teadvus. Spinoza õpetuse järgi on teadvus substantsi atribuut ja väljendab koos ulatuvusega substantsi olemust. Ühtlasi oli Spinoza arvamisel, et liikumine ei ole substantsi atribuudiks; liikumist käsitas ta vaid kui lõputut modust, s. o. kui olekut, mitte aga kui substantsi, mateeria lahutamatut omadust. Selles, kuidas Spinoza käsitas substantsi, avaldus tema materialismi kaemuslik iseloom. Abstraktne substants on kaemuse objektiks: Spinoza käsitas substantsi täiesti lahus inimese praktilisest tegevusest. Spinoza substants, Marxi

[1] Б. Спиноза, Избранные произведения, т. I, Госполитиздат, 1957, стр. 361.

iseloomustuse järgi, on metafüüsiliselt ümberrõivastatud loodus selle eraldatuses inimesest.

Spinoza ratsionalistlik tunnetusteooria eristab kolme liiki tunnetust. Esimest liiki tunnetuse — arvamuse või ettekujutuse allikaks on kas korrapäratu kogemus (üksikute asjade meeleline tunnetamine) või mälestused sellest, mida oleme kuulnud teistelt inimestelt. Teist liiki tunnetus — mõistus, ratsionaalne tunnetus — tekib asjade omaduste kohta käivatest üldistest mõistetest. Kolmas tunnetuse liik on asjade olemuse intuitiivne tunnetamine; ainult sel viisil tunnetame me Spinoza arvates substantsi; intuitsiooni, käsitades seda Descartes'i eeskujul intellekti võimena, pidas Spinoza tunnetuse kõrgeimaks liigiks ja tõe kriteeriumiks. Spinoza muutis ratsionalismi empirismi äärmiseks vastandiks ja tema süsteem on kujukaks näiteks spekulatiivsest, oma põhialuselt metafüüsilisest XVII sajandi filosoofiast.

Kuigi XVII sajandi filosoofia oli üldiselt metafüüsilise iseloomuga, esitasid mõned selle filosoofia silmapaistvamad esindajad mitmeid sügavalt dialektilisi seisukohti (näiteks Descartes, Spinoza, Leibniz).

Varaste kodanlike revolutsioonide ajajärgu materialistlik mõtteteadus, mida käsitlesime selle kõige silmapaistvamate esindajate näol, tugines loodusteaduse saavutustele. Ta tõstis materialistliku maailmavaate vana-aja materialismiga võrreldes kõrgemale astmele ja õõnestas keskaegse usulise maailmavaate alussambaid.

XVII sajandi lõpus — XVIII sajandi alguses, pärast varaste kodanlike revolutsioonide tsükli lõpulejõudmist, tõusis Lääne-Euroopa maades eesrindliku, materialistliku maailmavaate ja ateismi vastu reaktsiooniline religiooni ja idealismi laine, materialismi ja ateismi vastu astus välja rida klerikaale ja idealistlikke filosoofe. Milliseid argumente tõid idealistid materialismi vastu? Millist ühiskondlikku osa etendas idealistlik filosoofia tol perioodil?

Üks tolle ajajärgu kõige aktiivsemaid materialistliku maailmavaate vastaseid oli inglise piiskop *George Berkeley* (1684—1753). Jälgides vaenulikult materialistlike ja ateistlike õpetuste laialdast levikut ja nähes nende õpetuste edu võitluses keskaegse teoloogia ja skolastika vastu, otsustas Berkeley „uut moodi" põhjendada religiooni. Tegelikult tähendas see katset kohandada religiooni Inglismaal kindlustunud kodanliku korra tingimustega. Ristiusk, mis tekkis juba orjandusliku ühiskonna tingimustes ja mis hiljem läks feodaalse ühiskonna ideoloogilise pealisehituse koostisse, muutus valitsevate klasside ideoloogide jõupingutuste tulemusel kapitalistliku baasi ideoloogiliseks pealisehituseks. See ekspluataatorlike klasside ideoloogia ajaloolise seose protsess peegeldus Berkeley idealistlikus filosoofias. Võitluses materialismi ja ateismi vastu oli Berkeley subjektiivse idealismi positsioonidel. Selles on tema filosoofiliste vaadete põhiline eri-

nevus antiikaegsest platonismist ja keskaegsest tomismi filosoofiast, mis olid objektiivse idealismi liigid. Berkeley peateos on „Traktaat inimese tunnetuse alustest" (1710).

Berkeley ründas materialistlikku maailmavaadet, kasutades ära XVII sajandi materialismi metafüüsilist piiratust. See piiratus avaldus Locke'i poolt esitatud „primaarsete" ja „sekundaarsete" „kvaliteetide" (omaduste) teoorias.[1] „Primaarsed" omadused on materialist Locke'i arvates kehadel objektiivselt; sellisteks omadusteks on ulatus, kuju, läbimatus, liikumine ja paigalseis. Niisugused omadused aga nagu värv, heli, lõhn, maitse on Locke'i õpetuse järgi „sekundaarsed", nad ei ole kehadele objektiivselt omased, neil on subjektiivne iseloom. Selline metafüüsiline „kvaliteetide", s. o. asjade omaduste objektiivseteks ja subjektiivseteks jaotamine oli XVII sajandi materialismi nõrgaks küljeks ja seda kasutas ära Berkeley, kuulutades mitte ainult „sekundaarsed", vaid ka „primaarsed" omadused subjektiivseteks. Berkeley vaadete järgi kujutavad asjad, loodusnähtused endast ainult aistingute komplekse („ideede kollektsioone", sest ta nimetab mõistete kõrval ka aistinguid „ideedeks").

Berkeley subjektiivse idealismi gnoseoloogilised juured seisavad tunnetuse esimese astme — aistingute ja tajude — absolutiseerimises, aistingute ja tajude lahutamises objektiivsest maailmast. Tegelikult on aistingud kujundid, mis peegeldavad reaalseid, objektiivselt eksisteerivaid asju ja nende omadusi. Berkeley aga ei tahtnud näha aistingute objektiivset allikat, ei pidanud aistinguid asjade ja nende omaduste peegelduseks, ei tunnistanud, et aistingute taga peitub mingi objektiivne sisu.

Võtnud materiaalselt substantsilt kõik omadused, kuulutab Berkeley selle mõttetuks; asjade objektiivse olemasolu taandab ta teadvuse abil tajumiseks. Ta väidab, et asjade olemine, eksisteerimine (esse) — see tähendab olla tajutav (percipi). Vastuolus tegelikkusega ning loodusteaduse andmete ja materialistliku filosoofia saavutustega eitas Berkeley materiaalse maailma objektiivset olemasolu.[2] Seda laadi seisukoha järjekindla läbiviimise korral oleks ta pidanud jõudma *solipsismini*, s. o. ilmselt absurdse väiteni, et olemas on üksi tema ise, subjekt, kogu maailm aga, sealhulgas ka kõik teised inimesed, on vaid tema isiklikud, subjektiivsed aistingud, tajud. Berkeley jätab selle viimse järelduse tegemata ja läheb subjektiivse idealismi positsioonidelt üle objektiivse idealismi positsioonidele. Ta tunnistab, et on olemas vaimne substants maailmavaimu — jumala — näol, ja väidab, et

---

[1] *Locke'i* (1632—1704) materialistlik filosoofia avaldas viljakat mõju XVIII saj. prantsuse materialismi arenemisele, Helvétiuse, Holbachi, Diderot' vaadetele. Locke'i peateos on „Essee inimese tunnetuse kohta" (1690). Locke'i filosoofia nõrgad küljed said lähtekohaks Berkeley idealistlikele vaadetele.

[2] Berkeley subjektiividealistlikud vaated said hiljem üheks teoreetiliseks allikaks paljudele reaktsioonilise kodanliku filosoofia suundadele: mahhismile, pragmatismile, neorealismile jt.

asjade jaoks tähendab eksisteerida olla tajutav, kuid asjad eksisteerivad ka siis, kui inimesed neid ei taju, sest neid tajub jumal. Niiviisi püüdis ta näidata, nagu eksisteeriksid asjad ka väljaspool inimeste teadvust, eitas aga ühtlasi asjade materiaalsust.

Kuid kõik Berkeley ja teiste idealistide katsed materialistlike ja ateistlike ideede levikut peatada ei andnud tulemusi. XVIII sajandil muutus materialismi võitlus religiooni ja idealismi vastu veelgi ägedamaks. Selle võitluse põhiliseks keskuseks sai Lääne-Euroopas Prantsusmaa.

XVIII sajandi *prantsuse materialism* oli võitlev maailmavaade, mis valmistas ideoloogiliselt ette Prantsuse kodanlikku revolutsiooni. Prantsuse materialistid astusid resoluutselt välja feodaalse usulise maailmavaate vastu, valitseva katoliku kiriku vastu, feodaalkorra aluste vastu. Nad paljastasid kartmatult keskaegset obskurantismi, astusid kartmatult välja absolutismi ja pärisorjuse vastu.

„Suurmehed, kes Prantsusmaal valgustasid inimesi, valmistades neid ette lähenevaks revolutsiooniks," kirjutas Engels, „esinesid ise väga revolutsiooniliselt. Nad ei tunnustanud ühtki välist autoriteeti, ükskõik mis laadi see ka oleks olnud. Religioon, loodusekäsitus, ühiskond, riigikord, — kõik võeti halastamatu kriitika alla; iga asi pidi kas oma olemasolu mõistuse kohtulaua ees õigustama või oma olemasolust loobuma."[1]

XVIII sajandi alguse prantsuse materialismi ja ateismi silmapaistvaks esindajaks oli revolutsioonilisdemokraatlik valgustaja *Jean Mellier* (1664—1729), kangru poeg, kes tegutses külavaimulikuna. Mellier' „Testament" kajastab külakehvikute huvisid ja püüdlusi, keda halastamatult ekspluateeritakse, ning kutsub rahvahulki üles ekspluateerijate ikke kukutamisele. Mellier põhjendab materialistlikku filosoofiat, arvustab järsult religiooni ja idealismi, arendab utopistliku kommunismi ideid.

Kõigi loodusnähtuste ainsaks aluseks tunnistab Mellier igavese ja lõputu mateeria; mateeria koosneb aatomitest, mis oma liikumise ja kombinatsioonidega moodustavad kõik mitmekesised loodusnähtused. Mateeria, ruum, aeg, liikumine, looduse seaduspärasus on Mellier' materialistliku teooria järgi täies ulatuses loodusteaduslikult seletatavad, nende mõistmiseks pole vaja tunnustada jumala olemasolu. Mellier kaitses teesi, et mateeria on nii oma olemise kui ka oma liikumise põhjuseks.

Mellier eitas resoluutselt ükskõik millist jumalikku jõudu, mis oleks kõikide asjade esialgseks liikumapanijaks. Ta ei pidanud võimalikuks, et mateeria oleks saanud liikumisjõu olendilt, kes ei ole mateeria, ja sidus oma materialistliku loodusekäsituse otseselt ateismiga. Vaidlus ateistide ja jumalakummardajate vahel, ütleb

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения в двух томах, т. II, М. 1955, стр. 107.

Mellier, toimub selle üle, mis on kõigi asjade millestki tuletamatuks algpõhjuseks. Ateistid väidavad, et selleks millestki tuletamatuks algpõhjuseks on loodus, mateeria. Maailm on eksisteerinud ja eksisteerib igavesti: ta on materiaalne ja meeleliselt tajutav olemine. Jumalakummardajad tunnistavad kõige põhjuseks jumala, kuid nende argumendid ei kannata kriitikat. „... Kõik, mis me näeme," ütleb Mellier, „kõik, mis me tajume ja tunnetame, on kahtlemata ainult mateeria. Võtke meilt silmad. Mida me näeme? Mitte midagi. Võtke meilt kõrvad. Mida me kuuleme? Mitte midagi. Võtke meilt käed, mida me saame kompida? Mitte midagi, vahest ainult väga puudulikult teiste kehaosadega. Võtke meilt pea ja meie aju, mida me saame mõtelda? Mida me saame tunnetada? Mitte midagi."[1]

Mellier' revolutsioonilised demokraatlikud ideed ei olnud vastuvõetavad isegi prantsuse kodanluse eesrindlikele ideoloogidele. Kuid võitlus absolutistliku feodaalkorra ideoloogia vastu, mida pidasid XVIII sajandil kogu kolmanda seisuse juhiks oleva prantsuse kodanluse ideoloogid, lähendas neid paljudele Mellier' materialistlikele ja ateistlikele seisukohtadele ja tema filosoofilised ideed avaldasid prantsuse materialismi edasisele arengule teatavat mõju.

XVIII sajandi keskpaiku sai materialism Prantsusmaal valgustusfilosoofias juhtivaks suunaks. Materialismi peaesindajateks olid *Julien La Mettrie* (1709—1751), *Denis Diderot*[2] (1713—1784), *Claude Adrien Helvétius* (1715—1771) ja *Paul Henri Holbach* (1723—1789).

XVIII sajandi prantsuse materialismi teoreetilisteks allikateks olid Descartes'i „füüsika", XVII sajandi inglise materialism ja ka Newtoni füüsikaõpetus.

Prantsuse materialistide peateosed on: *La Mettrie'* „Inimenemasin" (1747); *Diderot'* „Mõtteid looduse seletamisest" (1754), „D'Alembert'i ja Diderot' vestlus" (1769), „Mateeria ja liikumise filosoofilised printsiibid" (1770); *Helvétiuse* „Mõistusest" (1758), „Inimesest" (1773); *Holbachi* „Looduse süsteem" (1770).

XVIII sajandi prantsuse materialism oli XVII sajandi materialismiga võrreldes mõtteteaduse kõrgem arenemisaste. XVII sajandi materialistid kritiseerisid keskaegset teoloogiat ja skolastikat, kuid nende kriitika usu kohta ei olnud XVIII sajandi Prantsuse revolutsiooni ideoloogilise ettevalmistamise perioodi jaoks küllalt järjekindel ja põhjalik, sest selle revolutsiooni viis kodanlus läbi ilma igasuguse usulise liputa. XVII sajandi materialistid, astudes välja feodaalse maailmavaate vastu, ei jõudnud veel võitleva ateismini, religiooni tingimusteta eitamiseni ja kõigi feodaalühiskonna iganenud ideoloogiliste dogmade revolutsioonilise kukutamiseni. Peamine ajalooline ülesanne, mille ühiskondlik

---

[1] Ж. Мелье, Завещание, т. III, М. 1954, стр. 277.

[2] Diderot'le avaldas märkimisväärset mõju Spinoza õpetus.

elu ise oli seadnud XVIII sajandi prantsuse materialistide ette, seisis selles, et tuli otsustavalt rünnata kogu feodaalset usulist maailmavaadet tervikuna. Neis tingimustes ühinesid materialism ja ateism orgaaniliselt üheks võitlevaks usuvastaseks maailmavaateks.

Prantsuse materialism oli XVIII sajandil Lääne-Euroopas kõige eesrindlikum filosoofiline suund. Esinedes teoloogia leppimatute, võitlevate vastastena, ei piirdunud XVIII sajandi prantsuse materialistid üksnes religiooni sõjaka, halastamatu arvustamisega, vaid nad muutsid ka religiooni oma teravmeelse, satiirilise pilke objektiks. Usuvastases võitluses tuginesid nad materialistliku loodusekäsituse kindlale alusmüürile. Nad tõid kujukalt ja veenvalt esile religiooni reaktsioonilise ühiskondliku osa. Nad paljastasid igati religiooni kui feodaalide tööriista, mille abil need rahvast rõhuvad ja ekspluateerivad, näitasid kiriku ja absolutismi tihedat omavahelist seost, püüdsid õõnestada religiooni kui absolutistliku feodaalkorra ideoloogilist tugisammast.

Teoses „Kaine mõistus ehk loomulikud ideed, vastu seatuna üleloomulikele ideedele" kirjutab Holbach: „Religioon on nähtavasti üksnes selleks välja mõeldud, et rahvaid orjastada ja neid piiramatu võimuga käskijatele alistada. Niipea kui inimesed tunnevad endid maa peal liiga õnnetuina, sunnitakse neid jumala vihaga ähvardades vaikima; nende silmad pööratakse taeva poole, et nad ei näeks oma kannatuste tõelisi põhjusi ja et neil ei tuleks pähe võidelda oma kannatuste vastu nende vahendite abil, mis loodus inimestele on andnud"[1].

XVIII sajandi prantsuse materialistide ateistlik propaganda etendas Prantsusmaa ajaloos suurt progressiivset osa. Ka meie päevil ei ole ta oma tähtsust kaotanud. Isegi nüüd võib inimeste äratamisel religioossest unest olla kasulik, nagu märgib V. I. Lenin, „XVIII sajandi ateistide löögivalmis, elav, andekas, teravmeelne ja valitsevat papimeelsust avalikult ründav publitsistika..."[2]

Prantsuse materialismi progressiivne ajalooline osa ei seisnud üksnes religiooni vastu võitlemises, vaid ka materialistliku maailmavaate arendamises. XVII sajandi materialistidega võrreldes astusid XVIII sajandi prantsuse materialistid suure sammu edasi kõigepealt materiaalse maailma, looduse mõistmise osas. Nende jaoks mateeria on reaalsete asjade lõputu kogusumma, kogu materiaalne maailm tema elavas mitmekesisuses.

Ka mateeria liikumise probleemi lahendasid nad sügavamalt kui XVII sajandi materialistid. Nad tunnistasid liikumise mateeriale igavesti omaseks. Kuigi nad, kooskõlas tolleaegse loodusteadusega, käsitasid liikumist peamiselt kui lihtsat ümberpaiknemist, oli kahtlemata nende teeneks see, et nad sidusid liikumise tihedasti mateeriaga ja vaatlesid kõiki loodusnähtusi liikuvaina, üksteisega paratamatult seotuina.

Holbachi raamatus „Looduse süsteem" on antud suurepärane pilt materiaalsest maailmast kui liikuvate loodusnähtuste lõputust summast, kui pidevast

[1] П. Гольбах, Письма к Евгении. Здравый смысл, изд. Академии наук СССР, М. 1956, стр. 369.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 203.

põhjuste ja tagajärgede ahelast: „Universum, see kõige eksisteeriva kolossaalne ühendus, näitab meile kõikjal vaid mateeriat ja liikumist; tema kogusumma avab meile vaid lõputu põhjuste ja tagajärgede aheliku..., kusjuures tagajärjed seisavad oma algpõhjustest sageli väga kaugel.

Kõige mitmekesisemad ained, ühinedes omavahel tuhandel viisil, saavad ja annavad üksteisele lakkamatult edasi igasuguseid liikumisi. Nende ainete mitmekesised omadused, nende mitmekesised kombinatsioonid, nende mitmekesised mõjuviisid, mis on selle paratamatuteks tagajärgedeks, moodustavad meile kõige eksisteeriva *olemuse* ja nende olemuste erinevustest sõltuvad mitmesugused režiimid, kategooriad või süsteemid, mille võtavad need olendid, mis oma kogusummas moodustavad selle, mida me nimetame *looduseks*"[1].

Mõtteteaduse suureks saavutuseks oli, et XVIII sajandi prantsuse materialistid määratlesid liikumist, ruumi ja aega kui mateeria eksisteerimise viisi. Hinnalise panuse teadusesse andsid nad sellega, et käsitlesid teadvust kui kõrgestiorganiseeritud mateeria omadust. Prantsuse materialistid näitasid õigesti teadvuse sõltuvust kehalisest, materiaalsest organisatsioonist.

Suurt edu saavutasid XVIII sajandi prantsuse materialistid tunnetusteooria alal. Eriline tähelepanu, mida nad tunnetusteoreetilistele küsimustele pöörasid, oli seotud usulise maailmavaate arvustamise ülesandega ja teaduse ning ühiskondliku elu uute nõuetega. Prantsuse materialistid rõhutasid, et maailma on võimalik tunnetada, ja astusid välja mõistuse, teoreetilise mõtlemise alahindamise vastu. Keskaegsele vaimupimedusele seadsid nad vastu „mõistuse sajandi". Ühtlasi aga, erinevalt XVII sajandi ratsionalistidest, hindasid nad kõrgesti aistingute, tegelikkuse meelelise tajumise osa tunnetuses. Tuginedes XVII sajandi materialistide teaduslikele kogemustele, said nad teataval määral üle nii empirismi kui ka ratsionalismi ühekülgsusest. Nad iseloomustasid aistingute ja mõistuse tähtsust tunnetuses hoopis sügavamalt kui XVII sajandi filosoofid.

Teoses „Mõtteid looduse seletamisest" iseloomustab Diderot teadusliku loodusetunnetamise teed järgmiselt: „Meie käsutuses on kolm peamist uurimisvahendit: looduse vaatlemine, järelemõtlemine ja eksperiment. Vaatlemine kogub fakte; järelemõtlemine kombineerib neid; eksperiment kontrollib kombinatsioonide tulemusi. Looduse vaatlemiseks on vaja hoolikust, järelemõtlemiseks — sügavamõttelisust ja eksperimendiks — täpsust."[2]

XVIII sajandi prantsuse materialism, nagu ka XVII sajandi materialism, oli eeskätt mehhanistliku ja metafüüsilise iseloomuga. „...Kõigist loodusteadustest", kirjutab F. Engels, „oli tol ajal teatava lõplikkuse saavutanud ainult mehhaanika, ja nimelt ainult tahkete kehade (taevakehade ja maapealsete kehade) mehhaanika, lühidalt — massimehhaanika. Keemia oli alles lapsekingades, seal valitses flogistoni teooria. Bioloogia ei olnud veel mähkmeist välja jõudnud; taime- ja loomaorganismi oli uuritud

[1] П. Гольбах, Система природы или о законах мира физического и мира духовного, М. 1940, стр. 12.

[2] Дени Дидро, Избранные философские произведения, Госполитиздат, 1941, стр. 98.

ainult jämedais joontes ja seda seletati puhtmehhaaniliste põhjustega . . ."[1] XVIII sajandi materialismi piiratus seisis ka selles, et ta ei olnud suuteline materialistlikult käsitama ühiskonna elu. Oma ühiskonnateoorias pooldasid XVIII sajandi materialistid seda idealistlikku seisukohta, et „arvamused valitsevad maailma".

Prantsuse materialismi põhipuudused näitas ära F. Engels raamatus „Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp" ning V. I. Lenin võttis teoses „Materialism ja empiriokritiitsism" nad kokku järgmises üldistavas iseloomustuses:

„Esimene piiratus: vanade materialistide maailmavaade oli „mehhaaniline" *selles mõttes,* et nad „rakendasid keemilise ja orgaanilise looduse protsessidele eranditult mehhaanika mõõdupuud". . . Teine piiratus: vanade materialistide vaadete metafüüsilisus *„nende filosoofia antidialektilisuse"* mõttes . . . Kolmas piiratus: idealismi säilitamine „ülalpool", ühiskonnateaduse alal, ajaloolise materialismi mittemõistmine"[2]. Märkides kogu vana materialismi puudusi, piiratust, rõhutab Marx tema kaemuslikku iseloomu, ühiskondliku praktika osatähtsuse mittemõistmist. See puudus on omane ka XVIII sajandi prantsuse materialismile, hoolimata revolutsioonilisest osast, mida ta XVIII sajandi Prantsuse revolutsiooni ideelises ettevalmistamises etendas. Kuigi XVIII sajandi prantsuse materialism oli üldiselt metafüüsilise iseloomuga, esineb mõningate tema esindajate, näiteks Diderot' vaadetes dialektika elemente.

Kokku võttes oli XVIII sajandi prantsuse materialism üks materialistliku maailmavaate arenemise põhietappe. Tal oli eesrindliku mõtteteaduse ajaloos väga suur tähtsus.

XVIII sajandi materialistliku filosoofia arendamisele aitas palju kaasa suur vene teadlane *M. V. Lomonossov* (1711—1765). Maailma materiaalsuse ja tunnetatavuse tunnustamine on Lomonossovi õpetuse põhiteesiks. Teaduse peaülesannet näeb ta selles, et tuleb tunnetada „meelelisi kehasid" moodustavate ülipisikeste materiaalsete osakeste omadusi ja ühendeid, uurida materia liikumise seadusi, välja selgitada nähtuste põhjused. Kõigi loodusnähtuste seletamise aluseks võttis Lomonossov atomistlik-korpuskulaarse (molekulaarse) teooria: materia koosneb igaveses liikumises olevatest aatomitest ehk elementidest; teadus võib ja peab tungima looduse „salapärasesse sisemusse". Ruum ja aeg on Lomonossovi õpetuse järgi objektiivsed ja materiaast lahutamatud. Loodusnähtuste materiaalsuses, loodusseaduste ühtsuses nägi Lomonossov maailma ühtsuse alust. Tema õpetus sisaldas dialektika elemente, oletusi looduse arenemise kohta. Lomonossovile kuulub aine jäävuse seaduse avastamise au. See seadus sai materialismi loodusteadusliku põhjendamise aluseks.

[1] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 18—19.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 220. (Jutumärkides toob V. I. Lenin ära F. Engelsi sõnad. — *Toim.)*

XVII saj. empiirikute ja ratsionalistide filosoofilist vaidlust käsitles Lomonossov uuelt seisukohalt. Ta hoidus nii empirismi kui ka ratsionalismi ühekülgsusest. Ta seadis kujutlusvõime ekslikele väljamõeldistele vastu teaduse eksperimentaalse põhjendamise ning rõhutas ühtlasi ka teoreetilise mõtlemise tähtsust. „Tõetruu kunst", s. o. õige teaduslik meetod, on Lomonossovi arvates eksperimendi ja arutluse ühendamine. Teoreetilist mõtlemist käsitas ta kui eksperimentaalandmete üldistamist ja kui teaduslike hüpoteeside loomise meetodit, kusjuures hüpoteese omakorda kontrollitakse eksperimendi abil.

Lomonossovi materialistlik tunnetusteooria käsitab ideid kui „tõeliste", s. o. reaalsete asjade ja nende liikumise kujutusi mõistuses. Lihtne idee on kujutlus — ühe reaalse asja või tema liikumise kujutus mõistuses; „keeruline" idee on mitme lihtsa idee ühendus.

Lomonossovi materialistlikud vaated olid tihedasti seotud tema uurimustega füüsika, keemia, geoloogia, geograafia ja teiste teaduste alalt, mida ta püüdis seada praktiliste eesmärkide teenistusse, Venemaa tehnilise mahajäämuse likvideerimise teenistusse. Pärast Lomonossovit arendas Venemaal materialistlikke ideid *A. N. Radištšev*, kes püüdis põhjendada pärisorjuse, despotismi ja kiriku vaimse ülevõimu kaotamise vajalikkust.

Seega oli materialistlik filosoofia, tuginedes tihedale liidule eesrindliku loodusteadusega, XVIII sajandi lõpuks tunduvalt kindlustanud oma positsioone võitluses idealismi ja religiooni vastu. XVIII sajandi materialistlikud filosoofid tõid veenvalt päevavalgele usulise maailmavaate reaktsioonilisuse ja viljatuse ning kritiseerisid põhjalikult idealistlikke teooriaid.

3. Hegeli idealistlik dialektika ja Feuerbachi materialism

XVII—XVIII sajandi materialism, nagu selgitasime, etendas väga progressiivset ajaloolist osa, kuid teda iseloomustas see puudus, et ta käsitles loodusnähtusi metafüüsiliselt. XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses hakkasid loodusteaduse, filosoofia ja ühiskondliku mõtte eesrindlikud esindajad juba metafüüsilisest mõtlemisviisist suuremal või vähemal määral üle saama. Üha rohkem hakkas endale teed rajama looduse ja ühiskonna arenemise idee. Metafüüsiliste vaadete kritiseerimises ja dialektilise meetodi teoreetilises ettevalmistamises etendasid silmapaistvat osa klassikalise saksa filosoofia esindajad Kant, Fichte, Schelling ja eriti Hegel.

Tolle aja ühiskonna-ajaloolised sündmused, eriti tööstuslik pööre Inglismaal ja 1789.—1794. aasta suur Prantsuse kodanlik revolutsioon, näitasid, et ühiskond ei ole muutumatu, vaid ühiskonnas toimub tõusujoones minev arenemisprotsess. Prantsuse revolutsioon avaldas kaasaeglaste teadvusele ja filosoofia aren-

gule tohutu suurt mõju. Saksa klassikaline filosoofia alates Kantist kuni Hegelini arenes niihästi Saksamaa ühiskondliku elu kui ka Prantsuse kodanliku revolutsiooni ja sellest tingitud sündmuste mõjul.

Võrreldes Hollandi, Inglismaa ja Prantsusmaaga, kus kodanlikud revolutsioonid olid tolleks ajaks juba toimunud, oli XVIII sajandi lõpu — XIX sajandi alguse Saksamaa majanduslikult ja poliitiliselt mahajäänud maa. Saksamaa oli killustatud väikesteks iseseisvateks vürstiriikideks, kus valitses feodaalne absolutistlik kord. Erinevalt prantsuse kodanlusest, kes juhtis kogu kolmanda seisuse liikumist vaimulike ja ilmlike feodaalide võimu vastu, feodaalse ühiskonna aluste vastu, saksa pürjerid ainult unistasid ühiskonna elu ümberkorraldamisest, tegelikus elus aga otsisid poliitilist kokkulepet aadliga ega astunud avalikult välja feodaalse absolutistliku korra põhialuste vastu. Kuid ikkagi lähenes Saksamaa pika ja vaevarikka majandusliku ja poliitilise arengu kaudu kodanlikule revolutsioonile. „Nagu XVIII sajandil Prantsusmaal, nii oli ka XIX sajandil Saksamaal filosoofiline revolutsioon poliitilise pöörde sissejuhatuseks."[1]

1789.—1794. aastal Prantsusmaal toimunud revolutsiooniline ühiskonna elu ümberkujundamine näitas praktikas, et feodaalse absolutistliku korra „vääramatud" materiaalsed ja vaimsed alussambad on iganenud ja reaktsioonilised, ning sai teedvalgustavaks tuletorniks teiste maade, sealhulgas ka Saksamaa progressiivsele ühiskondlikule ja filosoofilisele mõttele. Isegi Prantsuse revolutsiooni poliitilised vastased olid sunnitud arvestama revolutsiooni ideelist mõju.

XIX sajandi alguseks muutus mitmes suhtes ka loodusteaduse iseloom; loodusteadust ei rahuldanud enam vanad, kitsad metafüüsilise mõtlemisviisi raamid. XVIII sajandi teisel poolel lõi metafüüsilisse loodusteadusse suure mõra Kanti teooria päikesesüsteemi looduslikust päritolust. Kanti kosmogooniline teooria näitas, et ei ole õige käsitleda päikesesüsteemi igavese ja muutumatuna.

Iga uus avastus, mida saavutati teadusliku uurimistöö praktikas, näitas üha rohkem metafüüsilise loodusekäsitluse piiratust ja ühekülgsust. Matemaatika, mida rikastasid Descartes'i, Leibnizi, Newtoni, Euleri ja paljude teiste XVII—XVIII sajandi silmapaistvate õpetlaste suured avastused, jõudis teiste spetsiaalteaduste hulgast esimesena stiihiliselt dialektikani. Seda mõistis juba Hegel, kes energiliselt tegeles matemaatika uurimisega ja tugines oma dialektika läbitöötamisel matemaatikale.

Kuid tolleaegsele teadusele iseloomulikke dialektilisi tendentse ei tohi ülehinnata. Kuigi loodusteaduses ilmnes dialektilisi tendentse, käsitles ta loodust põhiliselt ikka veel metafüüsiliselt.

---

[1] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 5.

Sellest hoolimata hakkas küpsekssaanud ülesanne, metafüüsika kriitilise revideerimise ja dialektika läbitöötamise ülesanne juba kristalliseeruma eesrindlike filosoofide teadvuses. Saksa klassikalise filosoofia teeneks on see, et tema esindajad lahendasid selle ülesande, niivõrd kui see tolleaegsetes tingimustes neile jõukohane oli. Saksa idealistlikud filosoofid, sattudes vastuollu oma spekulatiivsete süsteemidega, kritiseerisid metafüüsilist mõtlemisviisi, rikastasid filosoofiat dialektilise arenemise ideega, töötasid läbi dialektilise meetodi (idealistlikul kujul) ja andsid sellega silmapaistva panuse eesrindliku mõtteteaduse varasalve.

Klassikalise saksa filosoofia rajaja *Immanuel Kant* (1724—1804) uuris oma tegevuse varasemal perioodil palju loodusteaduse küsimusi ja esitas teooria päikesesüsteemi päritolu ja arenemise kohta. Oma filosoofiliste vaadete osas on Kant peamiselt metafüüsilistel seisukohtadel, kuigi tal leidub ka dialektika elemente. Kanti filosoofilised peateosed on „Puhta mõistuse kriitika" (1781), „Praktilise mõistuse kriitika" (1788) ja „Otsustusvõime kriitika" (1790). Oma filosoofilises õpetuses pani Kant peamõhu tunnetusteooria küsimustele. Ta pidas oma filosoofia põhiülesandeks tunnetusvõime kriitilist uurimist.

Kanti filosoofilisele süsteemile on iseloomulik kompromiss kahe teineteist välistava tendentsi — materialistliku ja idealistliku — vahel. Materialistlik tendents avaldub Kanti filosoofias selles, et ta tunnustab objektiivse reaalsuse olemasolu; Kant õpetab, et olemas on „asjad iseendas", mis ei sõltu tunnetavast subjektist. Kui Kant oleks seda seisukohta järjekindlalt arendanud, siis ta oleks jõudnud materialismini. Vastuolus selle materialistliku tendentsiga väidab ta aga, et „asjad iseendas" ei ole tunnetatavad. Agnostitsism viib Kanti välja idealismile. Tema idealism esineb apriorismi kujul[1], õpetuse kujul, et igasuguse teadmuse põhiteesid eelnevad kogemusele, et nad on kogemusest sõltumatud — aprioorsed — teadvuse vormid.

Kanti filosoofilist õpetust iseloomustades kirjutab Lenin: „Kanti filosoofia põhijooneks on materialismi lepitamine idealismiga, kompromiss esimese ja teise vahel, erisuguste, vastandlike filosoofiliste suundade ühendamine üheks süsteemiks. Kui Kant eeldab, et meie kujutlustele vastab miski väljaspool meid, mingi asi iseeneses, — siis siin Kant on materialist. Kui ta kuulutab selle asja iseeneses tunnetamatuks, transtsendentseks, sealpoolseks, — siis esineb Kant idealistina. Tunnistades kogemuse, aistingud meie teadmuste ainsaks allikaks, suunab Kant oma filosoofia sensualismi joont mööda, sensualismi kaudu aga teatavail tingimustel ka materialismi joont mööda. Tunnistades ruumi, aja, põhjuslikkuse jne. aprioorsust, suunab Kant oma filosoofia idealismi

---

[1] „A priori" (lad.) — „enne", filosoofilises tähenduses — enne kogemust; vastavalt ka „a posteriori" — „pärast", filosoofilises tähenduses — pärast kogemust, kogemuse põhjal.

poole. Selle Kanti poolikuse pärast pidasid tema vastu halastamatut võitlust nii järjekindlad materialistid kui ka järjekindlad idealistid..."[1]

Ruum ja aeg ei ole Kanti õpetuse järgi mateeria eksisteerimise objektiivsed vormid, vaid inimteadvuse vormid, meelelise kaemuse aprioorsed vormid, mis peituvad teadvuses enne igasugust kogemust.

Kant tõstis üles ka nende põhimõistete, kategooriate iseloomu küsimuse, millede abil inimesed tunnetavad loodust[2], kuid lahendas ka selle küsimuse apriorismi positsioonidelt lähtudes. Näiteks ei pidanud ta põhjuslikkust looduse objektiivseks seoseks, seaduspärasuseks, vaid inimaru aprioorseks vormiks. Kõik aru kategooriad kuulutas Kant teadvuse aprioorseteks vormideks.

Tunnetuse objekti kujutas Kant väga omapäraselt, idealistlikult. Kanti õpetuse kohaselt konstrueerib inimese teadvus tunnetuse objekti aprioorsete ruumi ja aja vormide, põhjuslikkuse kategooria ja teiste kategooriate abil. Seda teadvuse poolt konstrueeritavat objekti nimetab Kant looduseks.

Kant tunnistab formaalselt, et tunnetuse objektiks on loodus, tegelikult aga vastandab ta looduse objektiivsele maailmale. Loodus on Kanti arvates mitte asjad iseeneses, mitte objektiivne reaalsus, vaid see, mille konstrueerib teadvus. Sellest tulenebki lõhe ühelt poolt „asjade iseeneses" (neid pidas Kant mittetunnetatavaiks) ja teiselt poolt looduse vahel (loodus on Kantil tunnetatav, kuid loodus ei eksisteeri objektiivselt, väljaspool inimese teadvust). Kui me räägime loodusnähtusest, siis mõtleme sellega mingit asja või protsessi materiaalses maailmas. Kant aga vastandab nähtumused (nähtused) ja asjad iseendas teineteisele, lahutab nad teineteisest ülepääsmatu piiriga. See nähtumuste lahutamine nende olemusest, asjadest iseendas, on Kanti filosoofia metafüüsiliseks jooneks.

Kuid Kanti idealistlikus filosoofias on ka väärtuslikke dialektika sugemeid. Kanti teeneks tunnetusteooria alal on see, et ta selgitas analüütilise meetodi puudulikkust ja seadis üles küsimuse sünteesi tunnetuslikust osast teaduslikus uurimistöös. Kant lükkas ümber metafüüsikute hulgas levinud vaate, nagu piirduks teaduslik meetod ainuüksi analüüsiga, mis lähtub ühest formaalse loogika printsiibist — vasturääkivuse lubamatuse printsiibist. Väljapaistev saksa filosoof kaitses viljakat mõtet, et sünteesil on matemaatika, loodusteaduse ja filosoofia jaoks alustrajav tähtsus.

Dialektilist iseloomu kandis ka Kanti kriitika aru abil toimuva mõtlemise kohta. Kant eristas aru ja mõistust; ta oli arvamisel, et looduse tunnetamine aru abil (metafüüsika) ei ole küllaldane, et mõistuse abil tunnetamine on kõrgem ning oma loomuselt dialektiline. Selles suhtes pakub erilist huvi tema õpetus mõistuse vastu-

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 178—179.

[2] Ruumi ja aega Kant kategooriate hulka ei arvanud.

oludest („antinoomiatest"). Kanti õpetuse järgi satub mõistus, kui ta lahendab maailma lõplikkuse või lõpmatuse, lihtsuse või keerulisuse jne. küsimust, iseendaga vastuollu.

Dialektikal on Kanti arvates negatiivne, eitav iseloom. Ühtviisi veenvalt võib tõestada, et maailm on ajas ja ruumis lõplik (tees) ja et ta on ajas ja ruumis lõpmatu (antitees). Niisamuti võib tõestada, et kõik maailmas on lihtne (tees) ja et kõik maailmas on keeruline (antitees). Kant kui agnostik arvas ekslikult, et neid küsimusi pole võimalik lahendada. Sellele vaatamata oli tema õpetus mõistuse antinoomiatest sihitud metafüüsika vastu ja aitas juba üksnes vastuolu küsimuse ülesseadmisega kaasa dialektilise meetodi arendamisele.

Kõrgeima arenemisastme saavutas dialektika oma idealistlikul kujul *Georg Wilhelm Friedrich Hegeli* (1770—1831) filosoofias. Hegel oli objektiivse idealismi filosoofia esindaja. Tema peateosed on „Vaimu fenomenoloogia" (1806), „Loogikateadus" (1812—1816), „Filosoofiateaduste entsüklopeedia" (1817) kolmes osas: „Loogika", „Looduse filosoofia" ja „Vaimu filosoofia", „Õiguse filosoofia" (1821), „Loengud filosoofia ajaloost" (1833—1836), „Ajaloo filosoofia" (1837), „Loengud esteetikast" (1831—1838). Hegeli idealistliku süsteemi kohaselt on kõigi loodusnähtuste ja ühiskondlike nähtuste aluseks maailmavaim. Seda „maailmavaimu" nimetab Hegel absoluutseks ideeks, absoluutseks vaimuks, samuti ka jumalaks.

Hegeli objektiivse idealismi süsteem koosneb kolmest põhiosast. Oma süsteemi esimeses osas — „Loogikateaduses" — kujutab Hegel maailmavaimu (siin nimetab ta seda „absoluutseks ideeks") sellisena, nagu see oli tema arvates enne looduse tekkimist, s. o. tunnistab vaimu primaarseks, millestki tuletamatuks. Idealistliku õpetuse loodusest esitab Hegel oma süsteemi teises osas — „Looduse filosoofias". Hegel kui idealist peab loodust sekundaarseks, absoluutsest ideest tuletatuks; just selles mõttes nimetab ta loodust „vaimu teisitiolemiseks". Hegeli idealistlik ühiskonnaelu teooria moodustab tema süsteemi kolmanda osa — „Vaimu filosoofia". Siin muutub „absoluutne idee" Hegeli õpetuse järgi „absoluutseks vaimuks". Marx nimetas Hegeli filosoofilist süsteemi „spekulatiivseks konstruktsiooniks".

Hegel kui objektiivne idealist muudab üldmõiste, idee, mille inimesed on loonud tegelikkuse peegeldusena, iseseisvaks, inimesest ja reaalsusest lahutatud olemuseks, salapäraseks vaimseks „substantsiks", nimetab ta absoluutseks ideeks, absoluutseks vaimuks ning tuletab seejärel sellest vaimust loodusnähtused.

„Kui ma reaalsetest õuntest, pirnidest, maasikatest, mandlitest", kirjutab Marx, „loon üldise kujutluse *„puuvili"*, kui ma lähen kaugemale ja *kujutan ette*, et minu abstraktne, reaalsetest puuviljadest tuletatud kujutlus „p u u v i l i" [*„die* Frucht"] on väljaspool mind eksisteeriv olemus, veel enam — pirni, õuna jne.

tõeline olemus, siis sellega ma, *spekulatiivses keeles* väljendatult, kuulutan „p u u v i l j a" pirni, õuna, mandli jne. *„substantsiks"*. Ma ütlen järelikult, et pirni jaoks pole oluline, et ta on pirn, õuna jaoks pole oluline, et ta on õun. Ma ütlen, et neis asjades on oluline mitte nende reaalne, meeleliselt tajutav konkreetne olemine, vaid olemus, mille ma olen neist abstraheerinud ja nende alla toppinud, olemus minu kujutluses, „p u u v i l i"."[1] Nii paljastab Marx Hegeli idealismi gnoseoloogilisi juuri.

Hegeli idealistliku filosoofia oluliseks iseärasuseks on see, et ta käsitleb absoluutset ideed, absoluutset vaimu liikuvana, dialektiliselt arenevana. Hegeli õpetus „saamisest" (Werden), arenemise idee on Hegeli idealistliku dialektika[2] tuumaks ja on täielikult sihitud metafüüsika vastu. Eriline tähtsus oli Hegeli dialektilises meetodis kolmel arenemisprintsiibil, millede kohaselt pidi toimuma idealistlikult käsitatav arenemine kui mõistete liikumine. Need printsiibid olid: kvantiteedi üleminek kvaliteediks, vastuolu kui arenemise allikas ja eituse eitamine. Nende kolme printsiibi näol avastas Hegel, ehkki küll idealistlikus vormis, tõelised üldised arenemisseadused. Esimesena filosoofia ajaloos õpetas Hegel, et arenemise allikaks, arenemise hingeks on nähtustele seesmiselt omane vastuolu. Hegeli mõte arenemise seesmisest vastuolulisusest oli filosoofia väärtuslikuks saavutuseks.

Astudes välja metafüüsikute vastu, kes käsitlesid mõisteid väljaspool nende vastastikust seost, kes absolutiseerisid analüüsi, liigendamist, esitas Hegel dialektilise seisukoha, et mõisted on mitte ainult üksteisest erinevad, vaid ka „vahendavad" üksteist, s. t. on vastastikku seotud.

Hegeli meetodi iseärasusi iseloomustades ütleb Lenin, et Hegel aimas geniaalselt mõistete dialektikas asjade dialektikat, ja lisab juurde: „Just *a i m a s*, mitte rohkem"[3]. Hegeli meetod on mõistete dialektika, kusjuures mõisteid ta käsitab idealistlikult. Uteldes aga, et mõisted „vahendavad" üksteist, aimab Hegel looduses valitsevat asjade, nähtuste vastastikust seost. Tema õpetus mõistete „vahendamisest" sisaldab geniaalset aimdust, et loodusnähtused on vastastikku seotud.

Hegel rikastas seega filosoofiat dialektilise meetodi läbitöötamisega. Tema idealistlikus dialektikas peitub sügav ratsionaalne sisu. Filosoofia ja loodusteaduse põhimõisteid käsitledes lähenes ta teataval määral dialektiliselt ka looduse tõlgitsemisele, kuigi ta oma süsteemis eitas looduse arenemist ajas.

„Hegelil," kirjutab Engels, „pole loodus kui paljas idee „võõrandus" võimeline mingiks arenemiseks ajas, vaid ainult oma mitmekesisuse levitamiseks ruumis, nii et temas on samaaegselt

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, 1955, стр. 63.

[2] Dialektilist meetodit käsitleb Hegel spetsiaalselt kahes teoses — üksikasjaliselt „Loogikateaduses" ja lühidalt „Filosoofiateaduste entsüklopeedia" esimeses osas, niinimetatud väikeses „Loogikas".

[3] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 169.

ja üksteise kõrval esindatud kõik temas sisalduvad arenemisastmed ning temal lasub alati ühtede ja samade protsesside igavese kordamise needus."[1]

Sellele vaatamata esitas Hegel „Looduse filosoofias" terve rea suurepäraseid dialektilisi ideid: mateeria ja liikumise ühtsuse kohta, ruumi, aja ja liikumise kategooria vastuolulise iseloomu kohta, keemiliste omaduste sõltuvuse kohta kvantitatiivsetest muutustest jt. Kuigi ta käsitas tegelikkust idealistlikult, esitas ta idealistlikult käsitatava tegelikkuse dialektilise iseloomu tõestamiseks näiteid loodusest.

Hegeli filosoofias valitseb vastuolu metafüüsilise süsteemi ja dialektilise meetodi vahel. Hegeli metafüüsiline süsteem eitab looduse arenemist. Tema dialektiline meetod aga tunnustab arenemist, ühtede mõistete asendumist teistega, nende vastastikust mõju ja lihtsamalt keerulisema poole liikumist. Ühiskondliku elu arenemist nägi Hegel ainult minevikus. Ta oli arvamisel, et ühiskonna ajalugu jõuab lõpule Preisi konstitutsioonilises seisuslikus monarhias, kogu filosoofia ajaloo krooniks kuulutas ta aga oma objektiivse idealismi süsteemi. Seega saavutas Hegeli süsteem lõppkokkuvõttes võidu tema meetodi üle. Kuid Hegeli idealistlik ühiskonnateooria — „vaimu filosoofia" — sisaldab mitmeid väärtuslikke dialektilisi ideid ühiskondliku elu arenemise kohta. Hegel avaldas mõtet, et ajalooline protsess on seaduspärase iseloomuga. Tsiviilühiskond, riik, õiguslikud, esteetilised, usulised, filosoofilised ideed on, Hegeli dialektika järgi, läbi teinud pika ajaloolise arenemise.

„Haripunkti jõudis see uuem saksa filosoofia Hegeli süsteemis," ütleb Engels, „milles esmakordselt — ja see on Hegeli suur teene — kujutati kogu looduslikku, ajaloolist ja vaimset maailma protsessina, s. o. pidevalt liikuvana, muutuvana, ümberkujunevana ja arenevana, ning püüti näidata selle liikumise ja arenemise seesmist seost. Sellest seisukohast lähtudes ei paistnud inimkonna ajalugu enam mõttetute vägivallaaktide metsiku virvarrina, mis nüüd küpseks saanud filosoofilise mõistuse kohtulaua ees on kõik ühtviisi taunitavad ja mida on kõige parem võimalikult kiiresti unustada, vaid vastupidi: inimkonna ajalugu esines nüüd inimkonna enda arenemise protsessina, ja mõtlemise ülesandeks sai nüüdsest peale jälgida selle protsessi üksteisele järgnevaid astmeid läbi kõigi ta eksirännakute ja tõestada tema sisemist seaduspärasust kõigis näilistes juhuslikkustes.

Et Hegeli süsteem ei lahendanud seda ülesannet, mis ta endale oli seadnud, on siinkohal tähtsuseta. Tema ajalooliseks teeneks oli see, et ta selle ülesande püstitas."[2]

Hegeli idealistlik ja metafüüsiline süsteem oli tema reaktsioo-

[1] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 19.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения в двух томах, т. II, М. 1955, стр. 123.

niliste sotsiaalpoliitiliste vaadete filosoofiliseks aluseks. Sõda pidas ta igaveseks ja paratamatuks nähtuseks ajaloos. Ta pooldas euroopatsentristlikku teooriat, mille kohaselt Idamaade rahvad ei ole võimelised arenema, oma kultuuri edasi viima. Hegeli šovinistlikest ideedest haarasid hiljem kinni imperialistliku kodanluse ideoloogid. Üks kõige reaktsioonilisemaid imperialismi ajajärgu kodanliku filosoofia suundi, uusheegellus, äratab ellu kõik selle negatiivse, mida leidub Hegeli süsteemis.

Hegeli dialektiline meetod avaldas, vastupidi, suurt viljakat mõju filosoofia, sealhulgas ka vene filosoofia edasisele arenemisele ja — see on eriti tähtis — oli üheks marksismi teoreetiliseks allikaks.

Seega seisis XVIII sajandi lõpu — XIX sajandi alguse saksa mõtteteadlaste filosoofiliste õpetuste ja eriti Hegeli õpetuse ajalooline osa selles, et need Saksamaa väljapaistvad filosoofid arendasid dialektilist meetodit. Marx ja Engels hindasid kõrgelt Hegeli filosoofia osatähtsust, hoolimata tema idealismist ja vastuolust dialektilise meetodi ning filosoofilise süsteemi vahel.

Engels kirjutas: „Niisiis, juba ainuüksi süsteemi seesmised vajadused seletavad, mille tõttu äärmiselt revolutsiooniline mõtlemismeetod viis väga taltsale poliitilisele lõppjäreldusele. Selle lõppjärelduse spetsiifiline vorm tuleneb aga igatahes sellest, et Hegel oli sakslane ja et temas, nagu ta kaasaeglases Goetheski, oli parasjagu filistrit. Nii Goethe kui ka Hegel olid mõlemad omal alal Olümpose Zeusid, aga kumbki neist ei saanud kunagi täiesti lahti saksa filisterlusest.

See kõik ei takistanud aga Hegeli süsteemi hõlmamast võrratult suuremat ala kui ükski teine süsteem enne teda ja arendamast sel alal niisugust mõtete rikkust, mis veel praegugi imestust äratab. Vaimu fenomenoloogia (mida võiks nimetada vaimu embrüoloogia ja paleontoloogia paralleeliks, individuaalse teadvuse arenemiseks läbi tema mitmesuguste astmete, mis lühendatud kujul reprodutseerib neid arenemisastmeid, mis inimeste teadvus on läbi teinud ajaloo käigus), loogika, natuurfilosoofia, vaimufilosoofia, mis omakorda on läbi töötatud selle üksikutes ajaloolistes allvormides nagu ajaloo-, õiguse- ja usundifilosoofia, filosoofia ajalugu, esteetika jne. — kõigis neis erinevais ajaloolistes valdkondades püüab Hegel leida ja näidata neid läbivat arengujoont. Ja kuna Hegel ei olnud üksnes loov geenius, vaid ka entsüklopeedilise haridusega mees, siis esineb ta kõikjal epohhiloovana. On endastmõistetav, et „süsteemi" vajaduste tõttu oli ta siin küllaltki sageli sunnitud kasutama niisuguseid meelevaldseid konstruktsioone, mille üle tema tühised vastased tänapäevani nii jubedat kära teevad. Kuid need konstruktsioonid on ainult tema poolt püstitatava hoone raamid ja tellingud; kui neist tarbetult kinni ei peeta ja sügavamalt võimsasse ehitusse tungitakse, siis leitakse loendamatuid aardeid, mis on kuni tänapäevani oma väärtuse täiel määral säilitanud"[1].

Kuid saksa filosoofide idealistlikud spekulatiivsed süsteemid olid ikkagi suurel määral liiglihaks võimsa inimtunnetuse elaval ihul. Mõtteteaduse edasiarenemise huvides oli vaja saada üle neist süsteemidest, hoides sealjuures alles selle väärtusliku, ratsionaalse, mida sisaldas idealistlik dialektika. Ajalooliselt küpseks saanud ülesande — XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse

[1] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 9—10.

saksa idealismi kritiseerimise ülesande — täitis suurel määral klassikalise saksa filosoofia lõpuleviija *Ludwig Feuerbach* (1804—1872). Feuerbach kui saksa kodanluse radikaalsete demokraatlike ringkondade ideoloog 1848. aasta revolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise perioodil taastas materialismi tema õigustes.

Enne kui Feuerbachist sai materialist, tegi ta läbi Hegeli filosoofia kooli. Peagi aga sai talle selgeks Hegeli filosoofia piiratus ja paikapidamatus. Teoses „Hegeli filosoofia kriitikast" (1839) astus Feuerbach välja materialismi leeris, Hegeli idealismi vastu. Feuerbach põhjendas oma materialistlikku filosoofiat teostes „Ristiusu olemus" (1841), „Esialgsed teesid filosoofia reformi kohta" (1842), „Tulevikufilosoofia põhiseisukohad" (1843), „Religiooni olemus" (1845) jt. Feuerbach võitles resoluutselt Hegeli idealismi vastu ja üldse kogu idealistliku filosoofia vastu. Ta äratas ellu XVII—XVIII sajandi materialistlikud traditsioonid ja rikastas loovalt materialistlikku maailmavaadet. Vana, idealistlik filosoofia, nagu ütleb Feuerbach, oli vales liidus teoloogiaga, uus filosoofia on astunud viljakasse liitu loodusteadusega. Feuerbach õpetas, et loodus on kõige oleva alus.

Feuerbachi materialismi iseärasuseks on filosoofia *antropoloogiline* käsitamine. Kritiseerides Hegeli filosoofiat, et see ei hooli elavast inimesest ja ignoreerib meeli kui tunnetuse allikat, võtab Feuerbach oma materialistliku filosoofia lähtekohaks elava, meelte abil tegelikkust tajuva inimese. Selles seisabki Feuerbachi arvates tema antropoloogiline lähenemine filosoofiale (kreekakeelsest „anthropos" — „inimene"). Kui idealistlik filosoofia, ütleb Feuerbach, lähtus seisukohast, et subjekt on abstraktne, ainult mõtlev olend, et keha ei kuulu inimese olemusse, siis antropoloogiline filosoofia alustab, vastupidi, seisukohast, et subjekt on materiaalne, meelte abil tegelikkust tajuv olend, et just keha kogu tema omaduste kogusummas ongi subjekt, inimese olemus. Antropoloogiline filosoofia, käsitledes inimest koos loodusega kui ainsat filosoofia ainet, muudab Feuerbachi arvates antropoloogia, füsioloogia kaasa arvatud, universaalseks teaduseks.

Feuerbach lükkab tagasi idealistliku õpetuse mõtlemise prioriteedist, primaarsusest olemise suhtes. Ta tõestab, et inimese teadvus on aju eriline omadus. Lahendades filosoofia põhiküsimuse materialistlikult, väidab Feuerbach, et „mõtlemise ja olemise tegelik vahekord on selline: *olemine on subjekt, mõtlemine — predikaat*"[1]. Alustanud inimese vaatlemisest, läheb Feuerbach edasi üle looduse juurde. Näidanud, et usuline ja idealistlik käsitus, millega inimest kujutatakse kahepalgelisena, kehast ja hingest koosneva olendina, on põhjendamatu ja vale, laiendab ta uurimise ainet ja esitab argumenteeritult oma materialistliku õpetuse. Feuerbachi antropologism oli vahedaks relvaks idealismi ja

[1] Л. Фейербах, Избранные философские произведения, т. I, М. 1955, стр. 128.

religiooni materialistlikul arvustamisel. Selle relva abil paljastas ta, kui fantastiline on religiooni õpetus hinge ja keha dualismist, ning näitas idealistliku filosoofia abstraktsust ja reaalsusest irdumist.

Kuid Feuerbachi antropologismil oli ka negatiivne külg. Negatiivne oli see, et Feuerbach käsitas inimest kui füsioloogilist, bioloogilist, mitte aga kui ühiskondlikku olendit. Tegelikult aga ei saa reaalset inimest käsitleda väljaspool ühiskonda, väljaspool ühiskondlikke suhteid. Sellepärast ilmneb, niipea kui Feuerbach hakkab vaatlema ühiskonna elu, tema ühiskonnakäsituse idealism ja tema niinimetatud „konkreetse" inimese abstraktsus.

Looduse käsitamises oli Feuerbach aga järjekindel materialist. Feuerbachi arvates peab filosoofia alustama mitte jumalast, mitte maailmavaimust või inimese teadvusest, vaid loodusest ja inimesest kui looduse osast. Silmapaistev saksa materialist vaidleb vastu idealistlikule arusaamisele, millega looduses nähakse midagi sekundaarset, vaimust, teadvusest tuletatut. Heitnud kõrvale Kanti õpetuse, mille järgi loodus konstrueeritakse inimese teadvuse poolt, ja Hegeli õpetuse, mille järgi loodus on maailmavaimu „teisitiolemine", kaitseb ja põhjendab Feuerbach materialistlikku seisukohta, et mateeria on primaarne, et loodus eksisteerib iseenesest ja et loodust on võimalik seletada üksnes looduse enese najal.

Feuerbachi filosoofiline õpetus oli mitte ainult sihitud idealismi ja religiooni vastu ning kaitses XVII—XVIII sajandi materialistlikke traditsioone, vaid peale selle oli see õpetus ka vaba mõnedest materialismi mehhanistliku vormi piiratuse joontest. Feuerbach loobus abstraktsest mehhanistlikust vaatest, mis nägi mateerias midagi ühtlast, ühesugust. Feuerbachi õpetuse järgi on loodus kvalitatiivselt mitmekesine ja inimene tajub seda mitmekesisust kõigi oma meelte abil.

Palju viljakaid ja uusi ideid avaldas Feuerbach ka tunnetusteooria küsimuses. Sel alal astus ta samuti välja saksa idealistide vastu ning eriti Hegeli vastu. Arvustades Hegeli objektiivse idealismi süsteemi, rääkis Feuerbach põhjendatult sellest, et Hegeli süsteemis ei tehta vahet mõtlemise objektide ja mõtlemise olemuse vahel ja et sellepärast objektiivse idealismi süsteem ei lähe kaugemale mõtlemise raamidest ning jääb võõraks tegelikkusele.

Feuerbachi antropoloogilise filosoofia kohaselt ei ole tunnetuse subjektiks loogiline abstraktsioon, vaid reaalne inimene; inimene näeb ainult nägemisvõimelise olendina ja kuuleb ainult kuulmisvõimelise olendina. Ei saa olla tunnetust ilma inimeseta ja väljaspool inimest. Filosoofia, mis ignoreerib meelte tähtsust, ei ole suuteline tunnetusprotsessi õigesti mõistma. Nägemisaisting ei ei ole võimalik ilma nägemise objektita, valguseta; nägemine on valguse aistimine või tajumine. Sensualismi rehabiliteerimisega kaitses Feuerbach oma tunnetusteoorias kõigepealt materialist-

likku arusaamist aistingutest. Kritiseerides saksa looduseuurija Mülleri „füsioloogilist idealismi", mis eitas objektiivset sisu aistingutes, põhjendas Feuerbach materialistlikku sensualismi, mille kohaselt aistingud kui materiaalse maailma objektide tajumine on teoreetilise mõtlemise allikaks. Tunnetuse esimeseks astmeks on meeled. „*Vahetu* teadmuse saladus peitub *sensuaalsuses.*"[1]

Tõustes tunnetusprotsessis mõtlemise astmele, ei jõua inimene Feuerbachi arvates sellega hoopiski, nagu seda väidavad idealistid, mingisse teise, mittemaisesse maailma, mingisse erilisse, maailmast kõrgemal seisvasse riiki, vaid jääb endiselt maa peale ja sensuaalsuse pinnale.

Kuid Feuerbachi tunnetusteooria väärtus ei piirdu ainult sellega. Sensualismi rehabiliteerimise kõrval iseloomustab Feuerbachi tunnetusteooriat ka usk inimmõistuse jõusse ja võimsusse. „Ära püüa olla filosoof *vastuoksa inimesele, ole ainult mõtlev* inimene; ära arutle kui *mõtteteadlane,* s. t. *tuginedes* reaalse inimolendi *täiusest väljakistud, sisuliselt isoleeritud* võimele; arutle *kui elav, reaalne* olend, kellena sa ennast usaldad elumere elavatele ja virgutavatele lainetele... Kuidas võiks mõtlemine kui reaalse olendi tegevus mitte hõlmata reaalseid asju ja olendeid?"[2]

Feuerbachi suureks teeneks filosoofia ajaloos oli, et ta järjekindlalt kaitses seisukohta, et maailm on tunnetatav, võitles agnostitsismi ja müstika vastu. Kanti agnostitsismis nägi Feuerbach subjekti lahutamist objektist, mõtlemise lahutamist olemisest, eksisteerimise lahutamist olemusest. Feuerbachi seisukohad, nagu tõe tunnetamise võimalikkus, loodus kui tunnetuse objekt, elav inimene kui tunnetuse subjekt, meelte ja mõistuse seos ja nende tunnetuslik tähtsus, moodustavad oma kogusummas ühtse, sisurikka materialistliku tunnetusteooria.

Hoolimata Feuerbachi suurtest teenetest materialistliku filosoofia arendamises ning idealismi kritiseerimises, oli tema filosoofia oluliseks puuduseks asjaolu, et selles polnud arvesse võetud Hegeli dialektika progressiivset tähtsust. Saanud üle Hegeli idealismist, heitis Feuerbach koos sellega kõrvale ka Hegeli dialektika. Engels ütleb selle puhul Feuerbachi kohta, et Feuerbach viskas koos veega vannist välja ka lapse.

Tähtsat osa eesrindliku mõtteteaduse ajaloos etendas Feuerbachi kriitika teoloogia ja usu kohta. Feuerbach väitis õigesti, et jumalad on inimeste eneste loodud ja inimesed kannavad jumalatele üle oma inimliku olemuse, muutes oma sõltuvus-, hirmu-, armastus-, tänu-, aukartus- jt. tunded absoluudiks. Feuerbach läheneb õigele arusaamisele usu gnoseoloogiliste juurte suhtes.

Heitnud aga kõrvale endised religioonid, kuulutab Feuerbach välja uue religiooni — „ilma jumalata", armastuse religiooni.

---

[1] Л. Фейербах, Избранные философские произведения, т. I, 1955, стр. 187.

[2] Sealsamas, lk. 199.

Alandades teoloogiat antropoloogia astmeni, tahtis ta, nagu ta seda ise ütleb, ülendada antropoloogiat teoloogia astmele.

Olles looduse käsitamisel materialist, oli Feuerbach ühiskonna käsitamisel idealist. Nii väitis ta, et mitmesugused inimkonna ajaloo perioodid erinevad üksteisest ainult religioonis toimunud muutuste poolest. „Kuivõrd Feuerbach on materialist, sedavõrd on ajalugu väljaspool tema vaatevälja; kuivõrd ta aga vaatleb ajalugu, sedavõrd pole ta üldse materialist. Materialism ja ajalugu on tal üksteisest täielikult lahutatud..."[1]

Feuerbachi materialism tervikuna jäi metafüüsilise mõtlemisviisi raamidesse. Feuerbachi materialismi, nagu ka kogu eelneva materialismi põhipuuduseks oli tema passiivne vaatlev iseloom. „Kogu senise materialismi — Feuerbachi oma kaasa arvatud — peamiseks puuduseks," kirjutas Marx, „on see, et eset, tegelikkust, meelelisust käsitatakse ainult *objekti* või *kaemuse* vormis, mitte *inimese meelelise tegevusena, praktikana,* mitte subjektiivselt."[2]

Kogu oma piiratusest hoolimata avaldas Feuerbachi materialistlik maailmavaade viljastavat mõju mitte üksnes saksa, vaid ka teiste maade, sealhulgas ka vene filosoofia edasisele arenemisele. Feuerbachi filosoofia aitas kaasa vene revolutsiooniliste demokraatide — Herzeni, Belinski, Tšernõševski, Dobroljubovi ja teiste — materialismi kujunemisele. Feuerbachi materialism oli Hegeli dialektika kõrval üks marksistliku filosoofia teoreetilisi allikaid.

4. XIX sajandi revolutsiooniliste demokraatide materialism ja dialektika

Hegeli dialektika ja Feuerbachi materialism oli kõrgeim aste, milleni jõudis filosoofia arenemine Lääne-Euroopas XIX sajandi keskpaigaks. XIX sajandi neljakümnendail aastail panid suured marksismi rajajad K. Marx ja F. Engels, töötades kriitiliselt läbi inimmõtte paremad saavutused ja teostades revolutsioonilise pöörde filosoofias, aluse materialistliku maailmavaate kõrgeimale vormile — dialektilisele materialismile.

Tol ajal loodi Venemaal tema omapäraste ajalooliste tingimuste tõttu (kapitalismieelsete ühiskondlike suhete valitsemine, proletariaat oli alles kujunemas) talurahva revolutsioonilise demokraatia materialistlik maailmavaade. XVIII sajandi prantsuse materialistide filosoofiliste teooriatega ja Feuerbachi filosoofiaga võrreldes oli vene revolutsiooniliste demokraatide maailmavaade uus, kõrgem etapp materialistliku filosoofia arenemises.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, 1955, стр. 44.

[2] Vt. F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 48.

Alates XIX sajandi neljakümnendatest aastatest hakkas Venemaal laienema ja tugevnema revolutsiooniline demokraatlik liikumine pärisorjuse ja tsarismi vastu. Vene revolutsioonilise demokraatia materialistliku maailmavaate esindajateks olid 40. aastail Belinski, Herzen, Ogarjov, petraševskilased. XIX sajandi 50.—60. aastail, pärisorjusliku korra langemise ja tööstuskapitalismile ülemineku perioodil, jõudis vene revolutsioonilise demokraatia materialistlik maailmavaade Tšernõševski, Dobroljubovi ja nende kaasvõitlejate filosoofilises teoorias oma arengu kõrgtipule.

Revolutsiooniliste demokraatide materialistlik maailmavaade vabanes suurel määral endise materialismi kaemuslikust iseloomust. Revolutsioonilised demokraadid nägid filosoofias ideelist relva poliitiliseks võitluseks isevalitsuse ja pärisorjuse vastu. Nende jaoks olid filosoofia ja poliitika teineteisega tihedasti seotud: revolutsioonilised demokraadid püüdsid panna materialistlikku teooriat revolutsioonilise praktika teenistusse.

XIX saj. vene revolutsioonilised demokraadid tuginesid oma maa kultuuripärandile ja tundsid peale selle ka väga hästi Lääne-Euroopa eesrindliku filosoofia ja sotsioloogia saavutusi: inglise poliitilist ökonoomiat, prantsuse utoopilist sotsialismi, Hegeli dialektikat ja Feuerbachi materialismi. Need süsteemid avaldasid revolutsioonilistele demokraatidele viljakat mõju, kuid nad ei järginud neid süsteeme pimesi, vaid, võtnud loovalt omaks nende eesrindlikud ideed, arendasid materialismi edasi.

Revolutsiooniliste demokraatide materialismi üleolek XVII—XVIII sajandi metafüüsilisest ja mehhanistlikust materialismist on suurel määral seletatav XIX sajandil loodusteaduse arenemises saavutatud kõrgema tasemega. Vene materialistidel oli võimalik tugineda mitte üksnes mehhaanikateaduste, vaid ka füüsika, keemia, bioloogia, ühiskonnateaduste saavutustele. Sellepärast oli neile võõras püüe seletada kõiki loodus- ja ühiskonnanähtusi mehhaanika mustri järgi ning taandada kõiki mitmekesiseid liikumise vorme mehhaanilisele liikumisele. Erinevalt endistest materialistidest töötasid vene revolutsioonilised demokraadid Hegeli filosoofia saavutustele tuginedes loovalt läbi dialektika kui tunnetusmeetodi ja kui „revolutsiooni algebra" *(Herzen)*.

A. I. Herzeni (1812—1870) filosoofiline peateos — „Kirjad looduse uurimise kohta" — on üks kõige väärtuslikumaid eesrindliku mõtteteaduse saavutusi XIX sajandi esimesel poolel. Herzeni filosoofilisi vaateid iseloomustades kirjutab V. I. Lenin: „XIX sajandi 40-ndate aastate pärisorjuslikul Venemaal suutis ta tõusta sellisele kõrgusele, et oli samal tasemel omaaja suurimate mõtlejatega. Ta omandas Hegeli dialektika. Ta sai aru, et see kujutab endast „revolutsiooni algebrat". Ta jõudis kaugemale kui Hegel, jõudis Feuerbachi järel materialismini. Esimene „Kirjadest looduse uurimise kohta" — „Empiiria ja idealism", kirjutatud aastal 1844, — näitab meile mõtlejat, kes isegi praegu on peajagu kõr-

gem musttuhandest tänapäeva looduseuurijast-empiirikust ja nüüdisaegsete filosoofide, idealistide ja poolidealistide arvutust hulgast. Herzen jõudis õige lähedale dialektilisele materialismile ja jäi peatuma — ajaloolise materialismi ees"[1].

Herzeni materialismi põhiteesiks on väide, et mateeria on „iseseisev", s. t. teadvuse suhtes primaarne. Loodusnähtused on Herzeni sõnade järgi „oma iseloomult inimesest sõltumatud, iseseisvad; nad olid olemas siis, kui inimest ei olnud; neisse ei puutu see, millal inimene ilmus; nad on lõputud, piiritud; nad tekivad, ilmuvad, kaovad lakkamatult ja igal pool"[2].

Herzeni materialistlik tunnetusteooria on sihitud „skolastilise müstitsismi" ja ühtlasi ka „ühekülgse empirismi" vastu, mis ignoreerib „spekulatsiooni", teoreetilise mõtlemise tähtsust. Kogemust ja „spekulatsiooni" võrdles Herzen teineteisest lahutamatute Magdeburgi poolkeradega. Herzen luges aistinguid tõe tunnetamise aluseks ja pidas ühtlasi tähtsaks ka teoreetilist mõtlemist; kui kogemus kogub fakte, siis „spekulatsioon" tungib neile toetudes nende mõttesse, sisusse; siit tulenes filosoofia ja loodusteaduse liidu nõudmine, siit tulenes Herzeni võitlus agnostitsismi ja skeptitsismi vastu.

Materialismi kaitstes arvustas Herzen mitmeid tol ajal levinud idealistlikke teooriaid. Nii näitas ta Schellingi idealistliku süsteemi reaktsioonilist iseloomu, võitles slavofiilide idealistliku õpetuse vastu.

Herzen kuulus nende XIX sajandi eesrindlike mõtteteadlaste hulka, kes hakkasid juba aimama, et materialistliku maailmavaate ja dialektilise meetodi ühendamise ülesanne on ajalooliselt küpseks saanud. Dialektilise meetodi käsitlemisel lähtus ta sellest, et idealistid on põhimõtteliselt valel seisukohal, kui nad tuletavad looduse ja ajaloo mõtlemisest, et, vastupidi, loogikat on vaja tuletada loodusest ja ajaloost. „Loogika uhkustab sellega, et ta a priori tuletab looduse ja ajaloo. Kuid loodus ja ajalugu ei vaja seda, nad on iseendast suured; veel enam — nad ise tuletavad loogika a posteriori."[3]

Kritiseerides metafüüsilist materialismi liikumise mehhanistliku käsitamise pärast, näitas Herzen, et liikumise allikas peitub mateerias endas, et mateeriat ei saa taandada passiivsele ruumi täitmisele. Silmapaistev vene materialist ja dialektik nõudis, et loodust tuleb käsitleda sellisena, nagu loodus seda tegelikult on, et loodust tuleb uurida liikuvana ja arenevana. „Kui te", ütleb Herzen, „panete looduse hetkekski seisma kui millegi elutu, siis te ei jõua kunagi mõtlemise võimalikkuseni, veel enam — te ei jõua isegi infusooride võimalikkuseni, vetikate ja sammalde võimalikkuseni; vaadelge loodust sellisena, nagu ta seda on, loodus aga on liikumises; ärge piirake teda, vaadelge ta elu-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 9—10.

[2] А. И. Герцен, Собрание сочинений, т. III, изд. Академии наук СССР, М. 1954, стр. 130.

[3] А. И. Герцен, Избранные философские произведения, т. I, Госполитиздат, 1948, стр. 327.

lugu, tema arenemise ajalugu — ainult siis avaneb ta seoses. Mõtlemise ajalugu on looduse ajaloo järg; ei inimkonda ega loodust pole võimalik mõista väljaspool ajaloolist arenemist."[1]

Elu sisaldab Herzeni arvates dialektikat, sest elus toimub pidev ja lakkamatu liikumine, igavene vastandite võitlus ja vastastikune mõju, progressiivne arenemine madalamatelt vormidelt kõrgemate poole. Töötades materialistlikult ümber Hegeli dialektikat, jõudis Herzen järeldusele, et dialektika kategooriad on tuletatud „füüsilise maailma dialektikast".

Herzeni teeneks filosoofia arendamises oli materialismi rikastamine dialektikaga, dialektika käsitamine „revolutsiooni algebrana". Kuid Herzen ei avastanud põhilisi dialektika seadusi, ta ainult jõudis dialektilisele materialismile õige lähedale. Jäädes ühiskondliku elu käsitamises idealistiks, ei suutnud ta avastada ühiskondliku elu seaduspärasust; ta jäi peatuma ajaloolise materialismi ees.

Kõige silmapaistvamaks revolutsioonilise demokraatia materialismi esindajaks oli *N. G. Tšernõševski* (1828—1889). Lenin kirjutas Tšernõševski maailmavaadet iseloomustades, et ta „astus Herzeniga võrreldes hiiglasuure sammu edasi. Tšernõševski oli palju järjekindlam ja võitlevam demokraat. Tema teostest õhkub klassivõitluse vaimu"[2].

XIX sajandi keskpaigaks Venemaal teravnenud feodaalkorra kriis tõi kaasa 1859.—1861. aasta revolutsioonilise situatsiooni, kuid tol ajal polnud Venemaal organiseeritud klassi, kes oleks võinud asuda rahvahulkade etteotsa nende võitluses feodaalkorra vastu. Venemaa proletariaat kui revolutsiooniline klass ei olnud veel kujunenud, talurahvas aga, keda rõhusid mõisnikud ja tsaariisevalitsus ning kes neis ajaloolistes tingimustes oli ainsaks Venemaa revolutsiooniliseks klassiks, ei olnud organisatsiooniliselt ühendatud. Talurahvaliikumisel puudusid selged poliitilised eesmärgid, talupoegade väljaastumised pärisorjusliku korra vastu olid stiihilise iseloomuga.

Revolutsioonilise liikumise teoreetilise põhjendamise ja tema poliitilise programmi väljatöötamise ülesande võttis enda peale vene raznotšinetsite-haritlaste eesrindlik osa eesotsas N. G. Tšernõševskiga. Tšernõševski ja tema kaasvõitlejate materialistlik filosoofia oli talurahvarevolutsiooni ideoloogiliseks ettevalmistuseks Venemaal. Tšernõševski sügava ideelise sisuga teosed „Antropoloogiline printsiip filosoofias", „Kunsti esteetilised suhted tegelikkusega", „Esseed vene kirjanduse Gogoli perioodist" jt. rikastasid vene revolutsioonilise demokraatia materialistlikku maailmavaadet.

Erinevalt metafüüsilistest materialistidest oli Tšernõševski arvamisel, et filosoofia ei saa piirduda üksnes sellega, et ta pas-

[1] А. И. Герцен, Собрание сочинений, т. III, изд. Академии наук СССР, М. 1954, стр. 128.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 220.

siivselt vaatleb tegelikkust. Filosoofia peab olema „lihtrahva" huvide teenistuses, peab talle kätte näitama revolutsioonilise võitluse perspektiivid, valgustama parema elu, sotsialismi poole viivat teed. Tšernõševski oli veendunud, et selliseks filosoofiaks võib olla üksnes teaduslikult põhjendatud materialistlik maailmavaade. Tšernõševski materialistlik filosoofia oli tema utoopilise sotsialismi ja revolutsioonilise demokratismi teoreetiliseks aluseks.

Tšernõševski käsitas maailma materialistlikult. „See, mis eksisteerib, on mateeria", kirjutas ta. „Mateerial on omadused. Nende omaduste avaldusteks on jõud. See, mida me nimetame loodusseadusteks, on jõudude mõju viisid."[1] Loodus allub objektiivsele seaduspärasusele, — Tšernõševski oli järjekindel determinist. Oma materialistliku tunnetusteooria lähtepunkti sõnastas ta järgmiselt: „Juba oma loomult eeldab aisting tingimata kahe mõtteelemendi olemasolu, mis on seotud ühte mõttesse: esiteks on siin välisobjekt, mis tekitab aistingu, teiseks — olend, kes tunneb, et temas tekib aisting . . ."[2] Tšernõševski rõhutas, et meie teadmised on teadmised asjade, reaalse elu kohta. Ta pidas julgelt ideelist võitlust XIX sajandi teise poole reaktsiooniliste filosoofide vastu, kes eitasid objektiivse tõe tunnetamise võimalikkust.

Sügav filosoofia ajaloo uurimine võimaldas Tšernõševskil jõuda põhjendatud järeldusele, et muinasajast kuni meie päevini on filosoofias toimunud ja toimub kahe põhisuuna — materialismi ja idealismi võitlus. Sealjuures nägi Tšernõševski filosoofilise võitluse seost poliitilise võitlusega ja jõudis vahetult filosoofia parteilisuse mõistmise lähedale.

Tšernõševski, nagu ka Feuerbach, pooldas „antropoloogilist printsiipi", võitles usulise ja idealistliku dualismiõpetuse vastu, mis väidab, et inimene koosnevat hingest ja kehast. Iseloomustades seda, kuidas ta ise käsitab inimest, kirjutas Tšernõševski: „Filosoofia näeb inimeses seda, mida näevad arstiteadus, füsioloogia, keemia; need teadused tõestavad, et mingit dualismi inimeses ei ole näha, filosoofia aga lisab juurde, et kui inimesel oleks peale oma reaalse loomuse veel mingi teine loomus, siis peaks see teine loomus ilmtingimata milleski avalduma, kuna ta aga milleski ilmsiks ei tule, sest kõik, mis inimeses toimub ja avaldub, toimub üksnes tema reaalse loomuse järgi, siis teist loomust inimeses ei ole"[3].

Ulaltoodud väljavõttest nähtub, et Tšernõševski „antropoloogiline printsiip" on lähedane Feuerbachi antropologismile; ometi aga oleks suur viga nende kahe mõtteteadlase filosoofilisi vaateid selles küsimuses täielikult samastada. Erinevalt Feuerbachist võttis Tšernõševski inimese iseloomustamisel juba arvesse ühiskondliku elu, „materiaalse elulaadi" osatähtsust, üksiku inimese ja

[1] Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. III, Госполитиздат, 1951, стр. 707.
[2] Sealsamas, lk. 236.
[3] Sealsamas, lk. 185.

tervete rahvaste vaimsete ja kõlbeliste omaduste sõltuvust nende ajalooliselt muutuvatest elutingimustest.

Erinevalt Feuerbachist saavutas Tšernõševski silmapaistvat edu dialektika küsimuste läbitöötamisel. Ta arvustas põhjalikult Hegelit ja tema idealismi, ühtlasi aga oskas ta hinnata Hegeli dialektika tähtsust ja püüdis seda materialistlikult ümber kujundada. Looduses ja ühiskonnas toimub Tšernõševski arvates igavene vormide vahetumine; sealjuures toimub tegelikkuse arenemine nii, et „kvantitatiivne erinevus läheb üle kvalitatiivseks erinevuseks"[1]. Tšernõševski tõlgitses ka Hegeli „eituse eitamise" printsiipi materialistlikult. Ta kirjutas, et kõik maailma elu nähtused, alates üldistest olekutest ja lõpetades kõige pisemate üksikasjadega, teevad oma arenemises läbi terve rea olekuid, kusjuures „arenemise kõrgeim aste on vormilt sarnane selle algusega . . ."[2]

Nõudmine, et mõtelda tuleb *konkreetselt*, et iga fakti tuleb käsitleda seoses teiste faktidega, koha ja aja tingimustega, on üks Tšernõševski dialektilise meetodi kõige väärtuslikumaid seisukohti. Abstraktset tõde olemas ei ole, ütles Tšernõševski, tõde on alati konkreetne, s. o. „konkreetse otsustuse võib teha ainult konkreetse fakti kohta, kui on uuritud kõiki asjaolusid, milledest ta sõltub"[3]. Ta selgitab lihtsa näite abil, mida tähendab konkreetne tõde: „ . . . kas vihm on hea või halb?" — selline küsimus on abstraktne; konkreetset vastust sellele anda ei saa: mõnikord on vihm kasulik, mõnikord, kuigi harvemini, — kahjulik; tuleb küsida selgesti: „pärast seda, kui viljakülv oli lõpetatud, sadas viis tundi kõvasti vihma, — kas see oli viljale kasulik?" — ainult siin on vastus selge ja tal on mõtet: „see vihm oli väga kasulik". — „Kuid samal suvel, kui jõudis kätte viljalõikus, sadas terve nädal paduvihma, — kas see oli viljale hea?" Vastus on niisama selge ja õige: „ei, see vihm oli kahjulik""[4].

Suuri teeneid on Tšernõševskil ka esteetikaõpetuste ajaloos. Tema materialistliku esteetika põhiseisukohad on: „kaunis on elu", „elu on kõrgem kui kunst". Tšernõševski õpetuse järgi on kunsti ülesanne õigesti reprodutseerida kõike, mis inimest elus huvitab, seletada elu ja teha elu kohta oma otsus. Tšernõševski esteetika iseloomulikuks jooneks on revolutsiooniline demokratism ja humanism.

Ühiskondliku elu teoorias omistas Tšernõševski suure tähtsuse majandusele, kuid materialistliku ajalookäsituseni ta ei tõusnud. Ta arvustas kodanlikku poliitilist ökonoomiat ja jõudis õige lähedale ühiskonna ajaloos klasside ja klassivõitluse poolt etenda-

---

[1] Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. III, Госполитиздат, 1951, стр. 188.

[2] Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. II, Госполитиздат, 1950, стр. 457.

[3] Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. I, 1950, стр. 666.

[4] Sealsamas, lk. 666—667.

tava osa mõistmisele. Marx andis kõrge hinnangu Tšernõševski töödele poliitilise ökonoomia küsimustes.

Seega on Tšernõševskil materialismi ja dialektika läbitöötamises silmapaistev tähtsus; tema teeneks on ka see, et ta järjekindlalt võitles mitmesuguste idealistliku filosoofia koolkondade ja koolkonnakeste vastu. Lenin kirjutas Tšernõševski filosoofia ajaloolist tähtsust iseloomustades: „Tšernõševski on ainus tõesti suur vene kirjanik, kes oskas 50. aastatest alates kuni 88. aastani jääda tervikliku filosoofilise materialismi tasemele ja heita kõrvale uuskantlaste, positivistide, mahhistide ja teiste vassijate viletsa loba. Kuid Tšernõševski ei osanud, õigemini ei suutnud vene elu mahajäämuse tõttu, tõusta Marxi ja Engelsi dialektilise materialismini"[1].

Venemaa ja teiste maade revolutsiooniliste demokraatide filosoofia oli metafüüsilise materialismiga võrreldes uueks sammuks materialistliku mõtteteaduse arenemises, kuid revolutsioonilised demokraadid ei andnud ega saanudki anda rangelt teaduslikku vastust äärmiselt tähtsatele küsimustele, mida teaduse, ühiskondliku elu, rahvahulkade revolutsioonilise liikumise arenemine oli filosoofia ette seadnud. Nendele akuutsetele küsimustele oli võimalik vastust anda ainult revolutsioonilise proletariaadi positsioonidelt, looduse, ühiskonna ja tunnetuse järjekindla dialektilis-materialistliku käsitamise positsioonidelt. Selle hiiglasuure ajaloolise ülesande täitis alles marksistlik filosoofia — dialektiline ja ajalooline materialism.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 335.

III PEATÜKK

MARKSISTLIKU FILOSOOFIA TEKKIMINE JA ARENEMINE

1. Marksistliku filosoofia tekkimise ajaloolised tingimused. Marx ja Engels — dialektilise ja ajaloolise materialismi suured loojad

XIX sajandi 40. aastail toimus mõtteteaduse arenemises suur revolutsiooniline murrang: tekkis marksistlik filosoofia — dialektiline ja ajalooline materialism. Marksistlik filosoofia, mida me täie õigusega loeme kaasaja ainsaks tõeseks ja teaduslikuks maailmavaateks, on nagu iga filosoofiline õpetus konkreetse ajaloojärgu saadus. Kui filosoofid varasematel aegadel ei andnud ega saanudki anda sellist õpetust, siis on see seletatav mitte nende filosoofide nõrkusega, vaid eeskätt ajalooliste tingimustega, milledes nad tegutsesid.

Möödunud sajandi keskpaik sai dialektilise ja ajaloolise materialismi sünniajaks sel põhjusel, et kogu ühiskondliku arenemise käik, samuti loodusteaduse edusammud ja kogu eelnev filosoofia arenemine olid seaduspäraselt, paratamatult välja viinud selle pöördemomendi juurde. Marksism tervikuna ja marksistlik filosoofia kui marksismi koostisosa tekkisid küpsenud ajaloolise vajaduse tõttu kui vastus neile nõudmistele, mida esitasid ühiskonna objektiivne arenemine ja inimkonna teadmiste arenemine.

„Filosoofia ajalugu ja ühiskonnateaduse ajalugu," kirjutas V. I. Lenin, „näitavad täiesti selgelt, et marksismis ei ole midagi sarnast „sektantlusega" mingi suletud, kivinenud õpetuse mõttes, mis on tekkinud *eemal* maailma tsivilisatsiooni arenemise peateest. Vastupidi, Marxi kogu geniaalsus selles just seisabki, et ta andis vastused nendele küsimustele, mis inimkonna eesrindlik mõtlemine oli juba üles seadnud. Tema õpetus tekkis filosoofia, poliitilise ökonoomia ja sotsialismi suurimate esindajate õpetuse otsese ja vahetu *järjena*."[1]

Need suurepärased Lenini sõnad iseloomustavad niihästi orgaanilist seost, järjekestvust, mis ühendab marksismi, marksist-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 3.

likku filosoofiat inimmõtte kogu eelneva arenemisega, kui ka seda uut, mis marksismi tekkimise muudab pöördepunktiks, revolutsiooniliseks murranguks inimkonna vaimuelu ajaloos. Ilma varasemate aegade eesrindliku mõtteteaduse saavutuste kriitilise omandamise ja läbitöötamiseta ei olnud võimalik dialektilise ja ajaloolise materialismi tekkimine. Marksistlik filosoofia on mõtteteaduse pikaajalise arenemise kokkuvõte ja lõpuleviimine, ta on kõige selle parema seaduslik pärija, mis on loodud teadusliku maailmavaate väljatöötamise keerukal ja äärmiselt vastuolulisel arenemisteel. Kuid marksistlik filosoofia erineb kõigist eelmistest õpetustest põhjalikult selle poolest, et ta suutis anda vastused neile küsimustele, mida eelmine filosoofia küll üles seadis, kuid mida ta ei suutnud oma ajaloolise ja klassipiiratuse tõttu lahendada. Marksism suutis seda teha sellepärast, et ta tekkis kui uute ajalooliste tingimuste, XIX sajandi esimestel aastakümnetel sotsiaalsele areenile kerkinud uute ühiskondlike jõudude teoreetiline väljendus.

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses varises kokku vana, feodaalne kord ja võitis uus, kapitalistlik kord real maadel, eeskätt Inglismaal ja Prantsusmaal. Kapitalism arenes ka teistes maades. Kodanlik revolutsioon oli küpsemas Saksamaal. Kapitalism tõi kaasa ühiskonna tootlike jõudude seninägematu arengu, mille alusel hakkas kiiresti arenema loodusteadus. Kuid kodanlik ühiskond tõi kaasa ka uued, oma jõult ja teravuselt enneolematud sotsiaalsed vastuolud. Nende vastuolude sügavaimaks avalduseks sai kodanluse ja proletariaadi võitlus.

Ka feodaalühiskonnas olid klassivastuolud. Kuid neis vastuoludes ja nende lahendamises ei sisaldunud veel võimalust niisuguse ühiskonna loomiseks, kus ei ole sotsiaalset rõhumist, ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt. Esmakordselt ajaloos loob kapitalistlik tootmisviis omaenda majandusseaduste toime tulemusel objektiivsed eeldused igasuguse ekspluateerimise, kõigi sotsiaalse orjuse vormide likvideerimiseks. Kapitalistlik tootmisviis lõi ka proletariaadi — selle ühiskondliku jõu, kes on suuteline teostama sügavaimat revolutsioonilist pööret inimkonna elus ja üles ehitama uue ühiskonna, mis rajaneb ekspluateerimisest vabade inimeste koostööl ja vastastikusel abistamisel. Sellepärast, erinevalt endistes formatsioonides toimunud klassivõitlusest, on proletariaadi klassivõitluse objektiivseks eesmärgiks mitte ühe ekspluateerimisvormi asendamine teisega, vaid üldse igasuguse ekspluateerimise kaotamine, inimese ja inimkonna sotsiaalne vabastamine.

Kodanliku ühiskonna olemasolu esimestest sammudest peale algab proletariaadi võitlus kodanluse vastu. XIX sajandi 30. ja 40. aastail areneb see võitlus väga intensiivselt. Üksteise järel puhkevad reas riikides suured proletariaadi ülestõusud. Lyoni tööliste ülestõusud Prantsusmaal, võimas proletariaadi tšartistlik liikumine Inglismaal, Sileesia kangrute ülestõus Saksamaal —

need ja teised sündmused kuulutasid jõuliselt töölisklassi kasvavat vabadusvõitlust kodanluse vastu.

Selles võitluses aga ei olnud töölistel veel selget programmi. Nad võitlesid oma olemasolu eest, eluõiguse eest, julma ja ebainimliku ekspluateerimise koorma kergendamise eest, kuid nad ei näinud ega mõistnud veel töölisliikumise maailma-ajaloolist tähtsust, neil polnud oma organisatsiooni, kes oleks juhtinud nende võitlust ja suunanud seda õiget teed mööda. Nende väljaastumisi ei valgustanud veel teaduslik revolutsiooniline teooria, ilma milleta ei saa olla edukat revolutsioonilist liikumist.

Kodanliku ühiskonna kisendavate vastuolude, töörahva hulkade viletsuse ja valitsevate klasside rikkuse vastandlikkuse peegeldusena tekkisid *utopistliku* sotsialismi süsteemid. Kõige silmapaistvamateks *utopistliku* sotsialismi esindajateks XIX sajandi alguses olid Henri Saint-Simon, Charles Fourier ja Robert Owen. Nende sotsialistlikud vaated olid üheks marksismi teoreetiliseks allikaks. Utopistliku sotsialismi tugevaks küljeks oli kodanliku korra arvustamine, kapitalismi vastuolude ja pahede reljeefne kujutamine. Utopistlikud sotsialistid uskusid kõikumatult inimkonna paremasse tulevikku, nad tabasid geniaalselt mõningaid tulevase ühiskonna jooni, propageerisid ennastsalgavalt sotsialismi ideid. See aga polnud veel teaduslik sotsialism. Nad ei mõistnud proletariaadi sotsiaalset loomust, ei osanud näha proletariaadis seda ajaloolist jõudu, kes on kutsutud ühiskonda sotsialistlikult ümber kujundama. Utopistlikud sotsialistid ei tundnud üldse kapitalistliku korra hävitamise ja sotsialistliku ühiskonna loomise teid ja vahendeid. Oma propagandaga pöördusid nad mitte rahva, mitte töörahva hulkade poole, vaid kõigi klasside, poliitikategelaste, kodanluse, „valgustatud monarhide" poole, lootes nende abiga teostada oma plaane. Arusaadavalt ei saanud utopistlik sotsialism kõigist oma positiivsetest külgedest hoolimata abistada proletariaati tema kodanlusevastases võitluses. Veel enam, kuivõrd utopistid ei mõistnud, et ilma proletariaadi klassivõitluseta jääb sotsialism kättesaamatuks unistuseks, hakkasid nende teooriad aja jooksul takistama töölisklassi revolutsioonilise liikumise eluliste ülesannete lahendamist.

Uuel, koos kapitalismi võiduga ning proletariaadi ja kodanluse klassivõitluse arenemisega saabunud epohhil kujunes *teadusliku* sotsialismi loomine ajalooliselt küpsekssaanud ülesandeks. Selle ülesande tõstis esile kogu ajaloo käik ja selle lahendasid proletariaadi ideoloogid — Marx ja Engels.

Teadusliku sotsialismi loomine oli äärmiselt keeruline ja raske ülesanne. „Selleks, et muuta sotsialism teaduseks," märkis hiljem Engels, „tuli ta kõigepealt asetada reaalsele pinnale."[1] Sotsialismi reaalsele pinnale asetada tähendas aga teaduslikult tõestada, et sotsialism pole ühe või teise geniaalse mõistuse juhuslik avastus,

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 18.

nagu seda arvasid utopistlikud sotsialistid, vaid kapitalistliku majanduse ja klassivõitluse arenemise paratamatu ja seaduspärane tagajärg. Selleks oli vaja avastada kapitalistliku tootmisviisi olemus, tunnetada tema arenemise seadused, tuua päevavalgele kodanliku ühiskonna kahe põhiklassi — proletariaadi ja kodanluse — võitlust tingiv kapitalistliku ekspluateerimise mehhanism.

Tähtsaks ja lahutamatuks eelduseks teadusliku sotsialismi loomisel oli uue filosoofilise maailmavaate väljatöötamine. Ilma selleta polnud võimalik astuda ühtki sammu utopistlikult sotsialismilt teadusliku sotsialismi poole. Utopistlikul sotsialismil polnud reaalset pinda peale muude asjaolude ka sel-põhjusel, et ta tugines tol ajal valitsevale idealistlikule ajalookäsitusele, et üksikuist geniaalsetest dialektika sugemetest hoolimata käsitles ta ühiskondlikku elu üldiselt metafüüsiliselt. Metafüüsika positsioonidelt polnud ka võimalik luua *teaduslikku majandusteooriat,* mis selgitab kapitalistliku tootmisviisi olemust.

Ei saa ütelda, et enne Marxi ja Engelsit ei oleks tehtud katseid tunnetada kapitalismi olemust ja seadusi. Ses suhtes on suuri teeneid silmapaistvatel inglise poliitilise ökonoomia esindajatel — A. Smithil ja D. Ricardol, kes panid aluse tööväärtusteooriale. Nende majandusteooria, nagu ka utopistlik sotsialism, oli üks marksismi teoreetilisi allikaid. Oma poliitilise ökonoomia loomisel kasutas Marx kriitiliselt Smithi ja Ricardo õpetust. Kuid kodanluse huvide väljendajatena ei suutnud need majandusteadlased näha kapitalismi möödaminevat iseloomu, nad käsitlesid kapitalismi metafüüsiliselt, nägid kapitalismis inimühiskonna igavest, muutumatut ja absoluutset vormi. See ei lasknud neid avastada kapitalistliku tootmisviisi olemust.

Selleks et muuta sotsialism utoopiast teaduseks, tuli üle saada idealismist tervikuna, eriti aga idealistlikust ajalookäsitusest, mis oli omane kõigile endistele filosoofidele, isegi neile, kes looduse seletamisel olid materialistlikul seisukohal. Tuli lahti ütelda ka metafüüsilisest mõtlemisviisist, mis ei võimaldanud näha tegelikkuse arenemist ja muutumist, vanadelt, iganenud vormidelt uutele üleminekuid. Tuli luua teaduslik filosoofiline meetod tegelikkuse tunnetamiseks. Ühesõnaga, marksismi, marksistliku sotsialismi tekkimine ei olnud võimalik ilma revolutsioonilise pöördeta tol ajal valitsenud filosoofilistes vaadetes. Selle revolutsiooni filosoofias teostasid Marx ja Engels, kes lõid dialektilise ja ajaloolise materialismi.

Ainult tänu dialektilisele ja ajaloolisele materialismile suutsid marksismi rajajad teaduslikult analüüsida kapitalismi, näidata, et sotsialism on ühiskonna arenemise paratamatu, seaduspärane tagajärg, selgitada proletariaadi maailma-ajaloolist osa kapitalismi hauakaevajana, näidata töölisklassile teed, mis viib poliitilise võimu kättevõitmisele ja uue, s. o. sotsialistliku ühiskonna loomisele. Järelikult tekkis marksistlik filosoofia lahutamatus seoses marksismi kui proletariaadi ideoloogia kujunemise üldise

protsessiga. Rööbiti poliitilise ökonoomiaga ja teadusliku sotsialismiga on dialektiline ja ajalooline materialism marksismi komponent, marksismi filosoofiline alus.

Kui Marx ja Engels teostasid filosoofias revolutsiooni ja lõid filosoofilise õpetuse, mis annab õige ja sügavalt teadusliku maailmakäsituse süsteemi, siis on see seletatav mitte üksnes asjaoluga, et nad olid geniaalsed mõtteteadlased, vaid ka eeskätt sellega, et nende ajaks olid kujunenud kõik selleks vajalikud eeldused. Teaduse, eriti loodusteaduse areng oli juba jõudnud sellisele tasemele, kus oli võimalik luua tõeliselt teaduslikku filosoofilist maailmavaadet. Loodusteaduse arenemise tulemusi hinnates märkis Engels, et loodusteadus valmistas uue, nii idealismi kui ka metafüüsika suhtes vaenuliku loodusekäsituse ette ligikaudu XIX sajandi keskpaigaks.

Ei ole võimalik mõista dialektilise ja ajaloolise materialismi tekkimise ja kujunemise protsessi, kui ei võeta arvesse selle protsessi orgaanilist seost loodusteaduse arenemisega. Marksismi rajajad jälgisid oma tegevuse esimestest sammudest peale kuni oma elupäevade lõpuni tähelepanelikult teaduse ja tehnika edusamme. Dialektilise materialismi põhiprintsiipe — õpetust maailma materiaalsest olemusest, mateeriast ja tema eksisteerimise vormidest, kõige üldisematest olemise arenemise seadustest, mateeria ja teadvuse vahekorrast — oli võimalik välja töötada üksnes loodusteaduse kindlale alusmüürile tuginedes. Marxi ja Engelsi poolt filosoofias teostatud revolutsioon, mis seisis dialektilise materialismi loomises, oli loodusteaduse arenemise ja ühiskonna-ajaloolise praktika geniaalse üldistamise tulemuseks. Kapitalismi, tema vastuolude, proletariaadi ja kodanluse klassivõitluse teaduslik uurimine andis võimaluse välja kihutada idealismi ka tema viimsest varjupaigast — ühiskonnateaduse valdkonnast, ajaloost — ja luua ajaloolise materialismi.

Ainuüksi objektiivsetest tingimustest aga oli dialektilise materialismi loomiseks veel vähe. Oli vaja niisuguseid ideolooge, kes oleksid suutelised teaduse uusi andmeid ja kapitalismi uusi vastuolusid analüüsima ja üldistama; oli vaja tõetruud analüüsi, mis ei kardaks fakte ega seoks ennast kodanluse omakasupüüdlike huvidega. Seda oli võimalik teha ainult töölisklassi, kapitalistliku ühiskonna kõige revolutsioonilisema klassi positsioonidelt. Marxi ja Engelsi ajalooliseks teeneks ongi, et nad läksid julgesti üle proletariaadi positsioonidele ning sooritasid suure teadusliku kangelasteo.

Saksamaa, kus elasid Marx ja Engels, seisis kodanliku revolutsiooni künnisel. Kuigi Saksamaa oli majanduslikult mahajäänud maa ja astus kapitalistliku arenemise teele Inglismaast ja Prantsusmaast hiljem, oli Saksamaal juba olemas võrdlemisi arenenud proletariaat. Revolutsioonilise liikumise keskus kandus tol ajajärgul Saksamaale ja sellega seletub, mispärast just Saksamaa sai marksismi sünnimaaks.

Marksism tekkis Saksamaa sotsiaalsel pinnal, kuid oli ühtlasi ka kogu inimkonna arenemise maailma-ajalooliste kogemuste kokkuvõtmise tulemuseks. Eriti suur tähtsus marksismi loomises oli tolle aja kõige rohkem arenenud kapitalistliku maa — Inglismaa — ühiskondliku elu uurimisel.

Marx ja Engels ei asunud otsekohe, oma tegevuse esimestest sammudest peale, töölisklassi poolele, ei sõnastanud ühekorraga uue maailmavaate printsiipe. Kui tulevased marksismi rajajad astusid ühiskondlikule areenile, oli Saksamaal valitsevaks filosoofiaks Hegeli idealistlik õpetus. See filosoofia etendas suurt osa Marxi ja Engelsi vaadete evolutsioonis ja kujunemises. Nad hindasid alati kõrgelt Hegeli tähtsust üldse mõtteteaduse arenemises ja ka nende eneste arenemises. Nagu näitasime eelmises peatükis, on Hegeli filosoofia vastuoluline. Kui tema dialektiline meetod on oma olemuselt revolutsiooniline, siis tema idealistlik süsteem on konservatiivne. Teadusliku maailmavaate loomisel töötasid Marx ja Engels Hegeli dialektika kriitiliselt läbi, võttes sellest ratsionaalse tuuma, idee, et arenemine toimub vastuolude, hüpete kaudu. Nende filosoofiliste vaadete kujunemise protsess seisis otsustavas vabanemises Hegeli idealismist ja materialismi positsioonidele asumises. 30. aastate lõpus kuulusid Marx ja Engels niinimetatud noorheegellaste hulka. Noorheegellased moodustasid pahempoolse tiiva Hegeli filosoofias ja väljendasid tõusva radikaalse saksa kodanluse ideid, kes taotles feodalismi likvideerimist. Marxi ja Engelsi esimesed väljaastumised (1841—1842) kannavad heegelluse pitserit. Kuid nende vaadete iseärasus seisis seiles, et nende ideaaliks on revolutsioonilisdemokraatlik võitlus rahva huvide kaitseks. Selle poolest erines Marxi ja Engelsi positsioon algusest peale teiste noorheegellaste positsioonist, kes põlgasid rahvast, kartsid teda ja keda Marx ja Engels peagi võtsid halastamatu kriitika alla.

Suur tähtsus oli Marxi filosoofiliste ja poliitiliste vaadete arenemises ajajärgul, kus ta töötas „Reini Ajalehes" — feodalismivastase kodanliku opositsiooni häälekandjas. Marx andis ajalehele võitleva revolutsioonilisdemokraatliku suuna. „Reini Ajalehes" töötades põrkab Marx kokku tegelikkuse sotsiaalsete vastuoludega, rea majanduslike küsimustega ja näeb, et Hegeli idealistlikku filosoofiat tabab eluga kokkupuutumisel üks kaotus teise järel. Nii näiteks, käsitledes idealistlikult üht tolle aja aktuaalset probleemi — ajakirjanduse vabaduse küsimust — ja vaadeldes ajakirjanduse vabadust kui „vaba vaimu" avaldust, veendub Marx, et tegelikult kaitseb ajakirjandus ühtede klasside huvisid teiste klasside vastu, ekspluateerijate huvisid rahva huvide vastu. Niisamuti ei pane elu kontrollile vastu idealistlik arusaamine riigist kui universaalse vaimu, kõigi klasside ühiste huvide kehastusest. Marx veendub, et tegelikult kaitsevad Preisi riik, tema seadused, õigus ainult rikaste huvisid, „vaene inimene aga tuuakse seaduseks muudetud valele ohvriks". Marx hakkab

rääkima töörahva nimel. „Me nõuame kehvikutele *tavalist õigust* . . .", kirjutab ta ühes oma varastest artiklitest. „Me läheme veelgi kaugemale ja kinnitame, et tavaline õigus võib oma loomuselt olla *ainult* selle kõige alama, õnnetu, organiseerimatu massi õigus."[1] Samm-sammult jõuab Marx veendumusele, et materiaalsetele suhetele kuulub ühiskonnas ideaalsete suhetega võrreldes prioriteet. Reas artiklites tõestab ta, et klasside ja sotsiaalsete rühmade käitumise määravad ära kõigepealt materiaalsed huvid. Artiklites, mis on kirjutatud seoses puuvarguste kohta käiva seadusega, näitab ta kujukalt, et riik on metsaomaniku majanduslike huvide kaitsmise tööriistaks. „ . . . Metsaomaniku huvid", kirjutab Marx, „peavad saama kogu mehhanismi suunavaks hingeks."[2] Halastamatult ja kartmatult tõstab ta esile valitsevate klasside ja töörahva hulkade vastuolu: „ . . . kui looduslikus loomariigis töömesilased tapavad leskmesilasi, siis vaimses loomariigis, vastupidi, leskmesilased tapavad töömesilasi — tapavad neid tööga kurnates". Peagi keelati „Reini Ajaleht" selle revolutsioonilise suuna pärast. Marx jätkab intensiivselt tööd Hegeli filosoofia revideerimise ja oma materialistlike vaadete kujundamise alal.

Sama teed läks iseseisvalt ka Engels. Engelsi vaadete arenemises etendas tähtsat osa tema viibimine Inglismaal. Hiljem, meenutades oma arenemisteed, kirjutas Engels: „Manchesteris olin ma selgelt ära näinud, et majanduslikud faktid, mis senises ajaloolises kirjanduses ei etendanud mingit osa või etendasid tähtsusetut osa, on vähemalt kaasaegses maailmas otsustavaks ajalooliseks jõuks . . ."[3]

Määratu suurt mõju Marxi ja Engelsi filosoofiliste vaadete kujunemisele avaldas Feuerbachi filosoofia. Feuerbachi terav ja kirglik kriitika Hegeli idealismi kohta aitas neil õiendada arveid filosoofilise idealismiga ja asuda kindlalt materialismi teele. Feuerbachi raamatu „Ristiusu olemus" kohta, milles on esitatud Feuerbachi materialistlik filosoofia, kirjutas Engels teoses „Ludwig Feuerbach . . .": „Peab olema ise läbi elanud selle raamatu vabastava mõju, et sellest ettekujutust saada", s. o. sellest, milline tähtsus oli Feuerbachil Hegeli idealismist vabanemises. Feuerbachi materialismi nimetab Engels „vahelüliks" Hegeli filosoofia ja marksistliku filosoofia vahel. Erinevalt Feuerbachist aga ei heitnud Marx ja Engels kõrvale Hegeli filosoofia väärtuslikku külge — dialektikat, arenemisõpetust, vaid nad töötasid dialektika materialismi vaimus ümber. Seega oli saksa klassikaline filosoofia, eriti Hegeli dialektika ja Feuerbachi materialism, üks kõige tähtsamaid teoreetilisi allikaid marksismi, marksistliku filosoofia kujunemises.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, 1955, стр. 125.
[2] Sealsamas, lk. 142.
[3] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения в двух томах, т. II, 1955, стр. 326.

1844. aasta kujunes Marxile ja Engelsile murranguaastaks, vanadelt vaadetelt uutele ülemineku aastaks. Nad mõlemad, minnes kumbki oma teed, töötasid välja oma põhilised materialistlikud vaated ja neist said proletaarsed revolutsionäärid. 1844. aastal ilmusid ajakirjas „Saksa-Prantsuse Aastaraamat" üheaegselt Marxi ja Engelsi artiklid, milles nad esitasid oma uusi vaateid.

See oli tähtis moment inimmõtte ajaloos. Aastasadade jooksul seisis filosoofia eemal rahvast, materiaalsete hüvede loojatest, kelle töö on alati moodustanud kogu ühiskondliku progressi põhialuse. Veel rohkem, enamik endiste aegade filosoofilisi süsteeme nägi rahvahulkade töös ühiskonna arenemise seisukohalt kõige viljatumat inimtegevuse vormi. Ja jõudiski kätte moment, kus filosoofia laskus taevast alla maa peale. Marksistlik filosoofia nägi rahvahulkade töö otsustavat osa ühiskonna elus. Vastupidiselt idealistlikele traditsioonidele kuulutas ta just tööinimesed „maa soolaks". Artiklis „Hegeli õigusfilosoofia kriitikast" paljastab Marx põhjalikult idealismi filosoofia, idealistliku ajalookäsituse paikapidamatust ja kuulutab välja proletariaadi maailma-ajaloolise missiooni, näidates, et proletariaat on ainus jõud, kes võib tuua töötavale inimkonnale vabaduse. Marx deklareerib, et „filosoofia leiab proletariaadis oma *materiaalse* relva... proletariaat leiab filosoofias oma *vaimse* relva..."[1] Saksa marksisti F. Mehringi tabava väljendi järgi tähendas see, et filosoofia hakkas aru saama proletariaadist ja proletariaat — filosoofiast.

1842. aastal toimus Marxi ja Engelsi esimene, 1844. aastal nende teine kohtumine ja sellest ajast asuvad nad ühiselt, käsikäes läbi töötama dialektilismaterialistlikku maailmavaadet. 1844.—1846. aastal kirjutatud teostes „Püha perekond" ja „Saksa ideoloogia" analüüsivad nad üksikasjaliselt Hegeli ja Feuerbachi filosoofiat, näitavad ära nende tugevad ja nõrgad küljed, arvustavad noorheegellasi, löövad puruks nende idealistliku teooria, mille kohaselt „kriitiliselt mõtlev isiksus" on ajaloos kõik, rahvas aga — eimiski, annavad esimese ülevaate ajaloolisest materialismist[2].

Tähtsaks sammuks üldse marksistliku õpetuse ja eriti dialektilise ja ajaloolise materialismi läbitöötamises oli Marxi teos „Filosoofia viletsus". Selles teoses lööb Marx puruks Proudhoni väikekodanlikud utoopiad ja töötab läbi teadusliku sotsialismi printsiibid, dialektilise materialismi ja materialistliku ajalookäsituse alused.

Marx ja Engels ei piirdunud ainult oma uue maailmavaate väljatöötamisega. Nende peaeesmärgiks oli ühendada teaduslik sotsia-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, 1955, стр. 428.

[2] Mõned kaasaja revisionistid ülistavad Marxi ja Engelsi varaseid töid, ignoreerides nende põhilisi, küpseid teoseid. Revisionistid püüavad tõlgitseda neid varaseid töid abstraktse idealistliku „humanismi" vaimus, rookides neist välja revolutsioonilise sisu. Kuid sellised püüded on täiesti alusetud, sest marksismi rajajad olid juba neis varastes töödes kindlalt revolutsioonilise proletariaadi positsioonidel.

lism töölisliikumisega, suunata tööliste stiihiline võitlus teadlikele revolutsioonilistele rööbastele. 1847. aastal tekkis nende aktiivsel osavõtul esimene proletaarne organisatsioon — Kommunistide Liit.

1848. aastal ilmus „Kommunistliku partei manifest", mille kirjutasid Marx ja Engels Kommunistide Liidu ülesandel. See kuulus teos sisaldab mitte üksnes proletaarse partei programmi, vaid siin on esitatud ka uus, Marxi ja Engelsi poolt loodud maailmavaade. Selles teoses, kirjutas Lenin, „on geniaalse selguse ja kujukusega esitatud uus maailmavaade, järjekindel materialism, mis hõlmab ka sotsiaalse elu valdkonna, dialektika kui kõige mitmekülgsem ja sügavam arenemisõpetus, klassivõitluse teooria ja proletariaadi — uue, kommunistliku ühiskonna looja — maailma-ajaloolise revolutsioonilise osa teooria"[1].

1848. aastani rajasid Marx ja Engels oma õpetuse, sealhulgas ka filosoofia aluseid. Pärast 1848. aastat algab selle õpetuse põhjalik ja igakülgne viimistlemine ja arendamine. Ajalooliseks tähiseks sellel teel oli Marxi tähtsaim teos — „Kapital", mille kallal ta töötas kogu elu ja mis on teadusliku sotsialismi peateoseks. „Kapital" on majandusteaduslik teos, kuid tal on ka filosoofia seisukohalt ääretult suur tähtsus. Marx rakendas selles teoses kapitalistliku sotsiaalmajandusliku formatsiooni analüüsimisel dialektilise materialismi meetodit, avas selle meetodi põhiprintsiibid, töötas kapitalismi uurimise materjali alusel läbi materialistliku tunnetusteooria ja loogika. Lenin kirjutas, et kui Marx, erinevalt Hegelist, ei jätnud endast järele suure tähega „Loogikat", s. o. spetsiaalset tööd dialektika alalt, siis jättis ta meile „Kapitali" loogika. Lenin märkis, et enne „Kapitali" oli ajalooline materialism hüpotees, tänu „Kapitalile", kus on antud materialistlik seletus niisugusele komplitseeritud formatsioonile nagu kapitalism koos kõigi selle külgedega, muutus aga ajalooline materialism kontrollitud ja ümberlükkamatuks, ainsaks teaduslikuks ühiskonnateooriaks.

Mitu tööd, mis on spetsiaalselt pühendatud dialektilise ja ajaloolise materialismi põhjendamisele ja läbitöötamisele, kirjutas Engels. Sellised on tema kuulsad raamatud „Anti-Dühring", „Ludwig Feuerbach . . .", „Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine" ning teised teosed, milledes loodusteaduse andmete ja ajaloolise praktika üldistamise alusel, marksismile vaenulike filosoofiliste voolude arvustamise alusel on põhjalikult ja eredalt valgustatud kõiki marksistliku filosoofia külgi — materialismi, dialektikat, tunnetusteooriat, materialistlikku ajalookäsitust. Nende teoste hulgas on suur tähtsus Engelsi lõpetamata jäänud tööl „Looduse dialektika". Selles teoses tegi Engels grandioosse katse näidata oma kaasaegse teaduse — matemaatika, füüsika, keemia, bioloogia, kosmogoonia jne. — materjali najal looduse dialektilist ise-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 32.

loomu, põhjendada materialistlikku dialektikat kui tänapäeva loodusteaduse ainsat õiget filosoofilist meetodit.

Marksismi rajajad töötasid oma teooriat läbi tihedas ja lahutamatus seoses organisatoorse revolutsioonilise tegevusega, töölisliikumise praktika üldistamise alusel.

1864. aastal organiseerisid Marx ja Engels „Rahvusvahelise Tööliste Ühingu" — I Internatsionaali. Kogu oma tegevuse jooksul võitlevad nad selle eest, et puhastada töölisliikumine väikekodanlikest ideedest, oportunismist, võitlevad teadusliku sotsialismi võidu eest.

Milles on siis Marxi ja Engelsi poolt filosoofias teostatud revolutsioonilise pöörde olemus? Millised on need uued põhijooned, mis tõstavad marksistliku filosoofia kõrgemale kogu endisest filosoofiast ja tingivad tema põhjaliku, kvalitatiivse erinevuse vanadest filosoofilistest vaadetest ja süsteemidest?

2. Marksismi poolt filosoofias teostatud revolutsioonilise pöörde olemus

Dialektilise ja ajaloolise materialismi otsustavat iseärasust väljendas Marx ühes esimeses visandis, kus ta esitas oma uut maailmavaadet, — „Teesides Feuerbachi kohta": „Filosoofid on maailma ainult mitmeti *seletanud,* kuid asi seisab selles, et teda *muuta.*"

Selles teesis on näidatud üht marksistliku filosoofia põhierinevust kogu eelmisest filosoofiast. Neid Marxi sõnu ei saa muidugi tõlgitseda selles mõttes, nagu oleksid kõik vanad filosoofid üksnes passiivselt vaadelnud maailma ja nagu ei oleks nende hulgas leidunud revolutsioonilisi võitlejaid, kelle eesmärgiks oli ühiskonnakorra muutmine. Ülalpool nägime XVIII sajandi prantsuse materialistide hiilgavat plejaadi, kes pidasid halastamatut sõda feodaalkorra, pärisorjuse vastu. Nad taotlesid sotsiaalseid muutusi ja nende poolt propageeritavad ideed olid filosoofiliseks sissejuhatuseks ühele kõige suuremale kodanlikule revolutsioonile, mis andis hoobi feodalismi pihta. Ja sellegipoolest näitab Marxi tees täpselt vana filosoofia olemust. Isegi need endiste filosoofide hulgast, prantsuse materialistid kaasa arvatud, kes taotlesid ühiskondlikke ümberkujundusi, olid arvamisel, et sotsiaalsete pahede — inimeste feodaalse õigusetuse, sõdade, viletsuse, usulise uima jne. — juured peituvad selles, et inimesed saavad maailmast, inimese enese loomusest jne. valesti aru. Nende seisukohalt oli vaid vaja valedest vaadetest loobuda ja maailma õigesti seletada, õigesti aru saada inimese loomulikust ja nende arvates igavesest olemusest, et muuta ühiskonnas valitsevat olukorda. Nad ei teadnud, et mitte üksnes ühiskonnakord, vaid ka need väärideed, mida nad kritiseerisid, on täiel määral tingitud ühiskonna materiaalse elu objektiivsetest tingimustest

ja et sellepärast üksnes nende tingimuste muutmine on ainsaks reaalseks teeks sotsiaalse progressi poole.

Prantsuse materialistid arvustasid näiteks järsult religiooni, seadsid oma võitluse eesmärgiks inimeste vabastamise usulistest vaadetest, nähes õigesti selles üht vahendit inimese vabastamiseks orjusest. Kuid nad olid arvamisel, et religiooni hävitamiseks, inimese vabastamiseks usu kammitsaist on tarvis vaid maailma õigesti seletada, et selleks pole vaja ümber kujundada neid materiaalseid sotsiaalseid tingimusi, mis on usu toitepinnaks.

Sellepärast oli endiste filosoofiliste süsteemide keskpunktiks mitte *praktika*, mitte inimkonna praktiline revolutsiooniline tegevus, mis ainsana on võimeline maailma ümber kujundama, vaid peamiselt vaimne tegevus, maailma vaatlemine, seletamine. Selles näeb marksism kogu eelnenud materialismi peamist puudust. Tegelikkust, asju — nagu märgib Marx nendessamades „Teesides Feuerbachi kohta" — võetakse ainult kaemuse kujul, mitte aga seoses praktilise tegevusega.

Vastupidiselt sellele filosoofiale omistab marksistlik filosoofia otsustava tähtsuse inimeste praktilisele ümberkujundavale tegevusele. See ei tähenda, et marksism alahindab inimkonna vaimse tegevuse osatähtsust. Just Marx, proletariaadi ideoloogia rajaja, avastas ideede hiiglasuure tähtsuse ühiskondliku elu arenemises. Ülalmainitud teoses „Hegeli õigusefilosoofia kriitikast", milles Marx esitas oma uued vaated, märkis ta, et „ka teooria muutub materiaalseks jõuks, kui ta vallutab rahvahulgad"[1].

Teooria muutub materiaalseks jõuks siis, kui ta on praktikaga seotud, praktikale allutatud ja kui ta tugineb praktikale kui oma alusele. Inimese meeleelundite ja aju arenemist, millede abil inimene tunnetab loodust, mõtleb, on võimalik mõista üksnes kui inimeste töö, looduse praktilisele ümberkujundamisele suunatud tegevuse tulemust.

Arvustades oma varastes töödes Hegeli filosoofiat, mis tunnistas inimtegevuseks üksnes vaimse tegevuse, paljastasid Marx ja Engels selle piiratuse klassijuured. Idealistlik filosoofia omistab ühiskonna arenemises peatähtsuse vaimsele tegevusele ja kisub niiviisi töörahva hulkade pilgud eemale nende orjuse materiaalsetest alustest. Idealism võib endale isegi lubada seda luksust, et ta arvustab sotsiaalset orjust, rõhumist. Kuid see on, nagu näitasid Marx ja Engels, „näiline kritiitsism": idealism muudab reaalse asja mõtteliseks asjaks ja kritiseerib seda kui vaimset nähtust. Sellepärast ei lähegi rõhumise likvideerimine välja puhta mõtte raamidest.

Hegel väitis näiteks, et „üldse on orjuse aluseks see, et inimene ei mõista veel oma vabadust..." Muidugi on see, et inimene saab aru oma orjastatud seisundist, samm vabaduse poole. Kuid reaalseid ahelaid ei saa lõhkuda üksnes teadvuse raamides. Hegeli

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, 1955, стр. 422.

järelkäijad — noorheegellased — rääkisid palju „vabadusest", inimese „emantsipeerimisest", kuid pidasid ainsaks inimese vabastamise viisiks religiooni filosoofilist arvustamist ja inimeste moraalset enesetäiustamist. Neid arvustades märkis Marx, et nad on Hegelilt õppinud „vähemalt kunsti muuta *reaalsed, objektiivsed, väljaspool mind* eksisteerivad ahelad *ainuüksi ideaalseteks*, ainuüksi *subjektiivseteks*, ainuüksi *minus* eksisteerivateks ahelateks ja muuta sellepärast kõik *välised*, meelelised lahingud paljaste ideede lahinguteks"[1].

Tegelikult aga on reaalseid orjuseahelaid võimalik hävitada ainult reaalselt, s. o. praktilise tegevuse, võitluse abil. Rõhumise materiaalset jõudu saab võita ainult samuti materiaalse jõuga. Proletariaat on otseselt oma elutingimuste tõttu sunnitud vahet tegema *reaalse* ja *kujuteldava* elu vahel, *tegelikkuse* ja *teadvuse* vahel. „... *Massilised* kommunistlikud töölised, kes töötavad näiteks Manchesteri ja Lyoni ettevõtetes," kirjutas Marx, „ei ole arvamisel, et *„puhta mõtlemise abil"*, ainuüksi arutluste abil on võimalik vabaneda oma peremeestest ja oma praktilisest alandatud seisukorrast. Nad tunnevad väga valusalt *erinevust olemise* ja *mõtlemise* vahel, *teadvuse* ja *elu* vahel. Nad teavad, et omandus, kapital, raha, palgatöö ja muud sellised asjad ei ole hoopiski kujutlusvõime viirastused, vaid vägagi praktilised, vägagi konkreetsed tööliste enesevõõrandamise produktid ja et sellepärast nad tuleb likvideerida samuti praktiliselt ja konkreetselt, selleks et inimesest võiks saada inimene mitte ainult *mõtlemises, teadvuses*, vaid ka massilises *olemises*, elus."[2]

Marksism on filosoofia, mis, seadnud kõigi küsimuste keskpunkti praktika, näitas kätte tõelise, reaalse tee maailma *muutmiseks*, selleks et vabastada inimkond sotsiaalsest rõhumisest. Sellepärast on marksistlikule filosoofiale iseloomulik aktiivsus, see, et ta on suunatud looduse ja ühiskonna praktilisele revolutsioonilisele ümberkujundamisele. Marksistlik filosoofia seletab samuti maailma, kuid ta ei piirdu ainult maailma seletamisega: kogu tema seletuse mõte on selles, et inimesed saaksid aru, et maailma tuleb mitte ainult seletada, vaid ka ümber kujundada. Ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise tähtsaimaks vahendiks peab marksism proletariaadi diktatuuri kehtestamist.

Marksism ja marksistlik filosoofia relvastab miljoneid töölisklassi kuuluvaid inimesi ja kõiki töötajaid ning nende eelväge — kommunistlikku parteid — maailma revolutsioonilise ümberkujundamise seaduste tundmisega. Varemalt oli filosoofia kitsa inimesteringi pärisvaraks. Marksistlik filosoofia on muutunud ja muutub järjest rohkem üha laiemate rahvahulkade pärisvaraks, kes võitlevad sotsialismi eest. Meie ajastul liigub maailma ajalugu kommunismi poole ja dialektiline ning ajalooline materialism on selle liikumise filosoofiline, teoreetiline alus.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, 1955, стр. 90.
[2] Sealsamas, lk. 58.

Edasi. Marksistliku filosoofia tekkimise maailma-ajalooline tähtsus seisab selles, et marksistlik filosoofia tõi otsustava võidu materialistlikule, ainsale teaduslikule suunale filosoofias ja lõi materialismi kõrgeima vormi — dialektilise materialismi.

Dialektilise materialismi tekkimine oli materialismi ja idealismi vahel, samuti ka metafüüsika ja dialektika vahel toimunud pikaajalise võitluse seaduspäraseks tulemuseks. Marksismieelse ajajärgu materialism etendas võitluses filosoofilise idealismi ja religiooni vastu tähtsat osa. Materialismi esindajad kaitsesid teaduse positsioone, nende ideedes olid kokku võetud oma aja teaduse saavutused ja need ideed andsid ka loodusteadusele võimsaid stiimuleid arenemiseks. Kuid marksismieelse materialismi ajaloolise piiratuse tõttu ei olnud ta suuteline võitma otsustavat lahingut filosoofilise idealismi vastu ja lõplikult maksma panema materialismi printsiipe. See materialism oli metafüüsiline, mehhanistlik, ta jättis paratamatult pilusid idealismi jaoks. Metafüüsilise meetodi positsioonidelt, selle meetodi positsioonidelt, mis käsitleb loodust kui tardunud, muutumatute asjade kogusummat, ei olnud võimalik rahuldavalt seletada maailma ühtsust, seaduspärast seost ja üleminekut anorgaaniliselt looduselt orgaanilisele loodusele, teadvuse tekkimist ja paljusid teisi küsimusi, milledel teadusliku maailmavaate seisukohalt on esmajärguline tähtsus. Seda kasutasid ära idealistid selleks, et kindlustada usku jumalasse, üleloomulikku jõudu, mis valitsevat loodust ja inimest.

Samal ajal aga sattus loodusteaduse arenemine üha enam vastuollu metafüüsilise maailmavaatega. XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses loodusteaduses alanud uue perioodi iseloomulikuks jooneks oli loodusnähtuste arenemise, seose ja vastastikuse mõju ideede, maailma ühtsuse ideede tungimine teadusesse. Engels märkis, et kui loodusteadus oli varemalt teadus, mis käsitles lõplikke asju, siis XIX sajandil muutus ta teaduseks, „mis käsitleb protsesse, nende asjade tekkimist ja arenemist, neid looduses toimuvaid protsesse suureks tervikuks ühendavat seost“[1].

Eriti suure tähtsusega arenemisideede võidule loodusteaduses olid kolm suurt loodusteaduses tehtud avastust: 1) taime- ja loomaraku avastamine, 2) energia jäävuse ja muundumise seaduse avastamine ja 3) Darwini teooria taime- ning loomaliikide tekkimise ja arenemise kohta. Need avastused näitasid looduse arenemise dialektilist iseloomu. Tuginedes loodusteaduse arenemisele, kõrvaldas marksism vana materialismi metafüüsilise piiratuse ja andis materialismile dialektilise iseloomu.

See oli suur võit mõtteteaduse ajaloos: tekkis filosoofiline õpetus, mis käsitleb kogu loodust, kõige lihtsamatest kuni kõige komplitseeritumate nähtusteni, ühtse tervikuna ja seletab kõiki

---

[1] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 34.

nähtusi ja protsesse teaduslikult, materia seaduspärase arenemisega, tema enese üleminekutega ühest olekust teise, madalamatelt vormidelt kõrgematele. See tähendas teaduses esinevate lahendamata probleemide ja metafüüsilise materialismi nõrkuste arvel parasiteeriva filosoofilise idealismi täielikku lüüasaamist.

Materialismi kõrgeima, dialektilise vormi loomises etendas tähtsat osa Hegeli dialektilise meetodi väärtuslike külgede kasutamine. Marx ja Engels töötasid Hegeli dialektika materialistlikul alusel ümber ja lõid uue dialektilise meetodi, mis on teadusliku tunnetamise ja tegelikkuse revolutsioonilise ümberkujundamise tööriistaks. Analoogiliselt sellele, nagu dialektika rakendamine materialismi suhtes võimaldas materialismi ümber kujundada ja anda materialismile kaasaegse teadusliku kuju, nii võimaldas ka dialektika materialistlik ümbertöötamine luua dialektika kõrgeima ja ainsa teadusliku vormi — materialistliku, marksistliku dialektika.

„Minu dialektiline meetod," kirjutas Marx, „on põhiolemuselt Hegeli omast mitte ainult erinev, vaid selle otsene vastand. Mõtlemisprotsess, mille Hegel muudab idee nime all koguni iseseisvaks subjektiks, on temal reaalse demiurg [looja], kuna reaalne on ainult mõtlemisprotsessi väline avaldus. Minul, seevastu, ei ole ideaalne midagi muud kui inimpähe üle kantud ja seal ümberkujundatud materiaalne."[1]

Idealist Hegel eitas looduse arenemist. Ta arvas, et materia, mida ta pidas inertseks, ei saa areneda, et areneda saab ainult vaim, absoluutne idee. Marksistlik filosoofia tõestas ümberlükkamatult looduse dialektilist iseloomu. Materialistlik dialektika, kirjutas Engels, „muutub absoluutseks paratamatuseks loodusteadusele, mis on lahkunud neist valdkondadest, kus piisas liikumatutest kategooriatest..."[2] Üha uute loodusteadlaste asumine marksistliku dialektika seisukohtadele kinnitab meie päevil seda Engelsi mõtet.

Rakendades omal viisil, idealistlikult, dialektilise arenemise ideed ühiskonna suhtes, oli Hegel arvamisel, et pärast teatavale astmele jõudmist arenemine lõpeb. Selliseks astmeks pidas ta tolleaegset feodaalset Preisi riiki, mida ta tahtis kodanlikus vaimus uuendada. Marksistlik dialektika ei sea ühiskonna arenemisele, nagu ka looduse arenemisele, mingeid piire. Marksistlik dialektika on pööratud mitte ainult minevikku, vaid ka olevikku ja tulevikku; ta avab inimkonnale piiritud võimalused arenemiseks. See materialistliku dialektika, Hegeli idealistliku dialektika piiratusest vaba dialektika iseärasus väljendab kõige revolutsioonilisema klassi — proletariaadi seisukohta.

Rakendades materialistlikku dialektikat inimmõtlemise suhtes, lõi marksism sügava ja järjekindlalt teadusliku tunnetusõpetuse,

---

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 17.
[2] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 160.

dialektilise materialismi tunnetusteooria. Marksismieelse materialismi teeneks oli see, et ta mõtlemist, tunnetust pidas objektiivselt eksisteeriva välismaailma peegelduseks. Kuid marksismieelne materialism ei mõistnud tunnetuse dialektilist olemust, ei käsitlenud tunnetust kui arenemise protsessi, ei näinud mõtlemises toimuvat tegelikkuse andmete keerulist läbitöötamist, mõtles liikumatute mõistete ja kategooriate abil, ei pannud gnoseoloogia raskuspunkti praktikale.

Marksistlik filosoofia, dialektilismaterialistlik loogika avas esmakordselt filosoofiateaduse ajaloos kogu tunnetusprotsessi ja tunnetuse vormide rikkuse, tegi seda materialistlikul alusel, tõstis esile praktika kui ainsa usaldusväärse kriteeriumi tunnetuse tõesuse kohta. Dialektilise materialismi tunnetusteooria on üks kõige suurepärasemaid inimmõtte saavutusi.

Marksism tõi otsustava võidu filosoofilisele materialismile mitte üksnes sellega, et ta lõi materialismi kõrgeima vormi — dialektilise materialismi, vaid ka sellega, et ta laiendas materialismi ühiskondliku elu seletamisele. Enne Marxi ja Engelsit oli ühiskonnateooria idealismi ligipääsmatuks kantsiks. Kõik filosoofid olid veendunud, et ühiskonna elus on määrav tähtsus ideedel, inimeste arvamustel, arvamuste võitlusel. Muidugi, üksikuid materialistliku ühiskonnakäsituse elemente võib leida ka rea marksismi eelkäijate vaadetes: nii prantsuse materialistidel kui ka XIX sajandi alguse prantsuse ajaloolastel — Thierryl, Guizot'l, Mignet'l —, nii eesrindlikel inglise majandusteadlastel kui ka Feuerbachil, Hegelil ja utopistlikel sotsialistidel. Kuid need olid vaid aimdused, mis ei muutnud üldist olukorda — idealismi täielikku valitsemist ajaloo valdkonnas.

Marx ja Engels said idealismist ka sel alal võitu, rakendades dialektilist materialismi ühiskonna elu suhtes, luues ajaloolise materialismi teooria. Selle teooria peatähtsus on selles, et ta muutis ühiskonda ja selle seadusi käsitleva õpetuse niisuguseks teaduseks, mis on nagu teisedki teadused suuteline andma täpseid teadmisi ning teaduslikult ette nägema tulevikku.

Ajaloolise materialismi teooria loomises etendas tähtsat osa kapitalistliku ühiskonna uurimine. Rohkem kui ükski teine formatsioon tõi kapitalism koos proletariaadi ning kodanluse klassivõitlusega päevavalgele vastandlikud *materiaalsed* huvid, mis on igasuguse klassiühiskonna antagonismi aluseks. Kodanlik ajastu, kirjutasid Marx ja Engels „Kommunistlikus manifestis", „on klassivastuolusid lihtsustanud"; „on asendanud usuliste ja poliitiliste illusioonidega varjatud ekspluateerimise avaliku, häbitu, otsese, kalgi ekspluateerimisega". Kapitalistliku korra sügav objektiivne analüüs lükkas ümber idealistliku ajalookäsituse ja viis välja vääramatule järeldusele, et ühiskonna arenemise peamiseks liikumapanevaks jõuks ei ole mõistus ega ideed, vaid materiaalsed vajadused, majandussuhted.

Kapitalistliku ühiskonna liikumapanevate jõudude uurimine tõi

selguse ka kogu eelmise ajaloo suhtes. Kodanliku ühiskonna anatoomia kujunes teatavas mõttes kogu eelneva ühiskondliku arengu anatoomia võtmeks.

Marx ja Engels tõestasid, et ühiskonna arenemises, nagu ka looduse arenemises, toimivad objektiivsed, inimeste teadvusest ja tahtest sõltumatud seadused. Nad avastasid igasuguse ühiskondliku protsessi üldised seadused, mis ongi ajaloolise materialismi sisuks.

Loonud dialektilise materialismi, muutis marksism filosoofia iseloomu, tema ainet. Marksism tegi jäädavalt lõpu filosoofia pretensioonidele olla „teaduste teadus", s. o. hõlmata kõiki teadusi, kõiki teadmiste alasid, pidada kõiki neid vaid filosoofia üksikuteks külgedeks ja osadeks. Dialektiline materialism avab maailma materiaalse olemuse, annab õpetuse kõige üldisematest looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise seadustest, annab tunnetusteooria ja meetodi, mis relvastavad õige käsitlusviisiga tegelikkuse seletamiseks ja selle praktiliseks revolutsiooniliseks ümberkujundamiseks.

Niisugused on lühidalt selle revolutsiooni põhijooned, mille teostasid filosoofias Marx ja Engels ja mille tulemuseks oli dialektilise ja ajaloolise materialismi — meie aja ainsa teadusliku maailmavaate — tekkimine.

3. Marksistliku filosoofia loov iseloom ja marksistliku filosoofia edasiarendamine V. I. Lenini poolt

Marxi ja Engelsi poolt loodud filosoofia — dialektilise ja ajaloolise materialismi — üheks põhiiseärasuseks on tema loov iseloom. Peegeldades objektiivset maailma, selle arenemist ja muutumist maksimaalse täpsusega, areneb marksistlik filosoofia sealjuures ise, rikastub, täpsustub kooskõlas ajalooliste tingimuste muutumisega, uute teaduslike andmete ilmumisega. Marksismile ja marksistlikule filosoofiale on täiesti võõras arusaamine teooriast kui dogmade, tardunud tõdede summast. Dogmatism ja vaimne inertsus on vastuolus marksistliku dialektikaga, igavese ja lakkamatu liikumise printsiibiga.

Dialektiline ja ajalooline materialism põhineb kõigi konkreetsete teadusalade andmete ja kõigi ühiskonna arenemise ajalooliste kogemuste uurimisel ja üldistamisel. Arusaadavalt ei saa marksistlik filosoofia jätta tähele panemata teaduse ja ühiskonna-ajaloolise praktika arengut. Selleks, et eduga täita oma ülesannet kui maailmavaade ja tegelikkuse uurimise meetod, tunnetuse ja praktilise tegevuse instrument, peab marksistlik filosoofia arvesse võtma uusi teaduse ja praktika saavutusi, neid pidevalt üldistama ja nende alusel oma printsiipe ja seisukohti konkretiseerima, rikastama.

Goethe tuntud väljend: „Kõik teadus, sõbrake, on hall, ja haljas

elu kuldne puu" — on õige, kuivõrd see näitab elu prioriteeti teooria suhtes, tegelikkuse enda prioriteeti tema vaimse peegelduse suhtes. Kuid ka teooria ei kaota hetkekski oma jõudu ja värskust, kui ta võtab arvesse elu lakkamatut arenemist ja areneb ise koos eluga. Just niisugune on marksistlik teooria, marksistlik filosoofia.

Pärast Marxi ja Engelsi surma arendas marksismi tervikuna ja dialektilist ning ajaloolist materialismi kui marksismi filosoofilist alust edasi oma töödes V. I. Lenin. Lenini nimega on seotud marksismi arenemise uus epohh, mis algas XIX ja XX sajandi vahetusel. Kapitalism astus oma arenemise viimsesse, imperialistlikku staadiumi. Sellel perioodil toimub kapitalismi kokkuvarisemine ja tekib uus, sotsialistlik ühiskond. Ühiskonna suhteliselt aeglane, evolutsiooniline arenemine, mis oli omane Marxi ja Engelsi ajajärgule, asendus kiire, konfliktiderikka, revolutsioonilise arenemisega. Proletariaadi ja tema partei ülesanded, revolutsioonilise liikumise strateegia ja taktika probleemid kerkisid nüüd uut moodi üles. II Internatsionaali oportunistlikud juhid ei võtnud arvesse neid uuel ajaloojärgul toimunud sügavaid muutusi ja ajasid revolutsioonilise võitluse asemel kodanlusega kokkuleppimise poliitikat, kapitalismi teravnenud vastuolude nüristamise, kinnimätsimise poliitikat.

Imperialismile omane üldise poliitilise reaktsiooni kõvenemine avaldub ka kodanliku filosoofia valdkonnas. Imperialismi ideoloogid püüavad materialismi puruks lüüa, restaureerides sel eesmärgil kõige reaktsioonilisemaid idealismi vorme, mida minevikus on esinenud. Propageerides, Lenini sõnade järgi, tuhat korda närusemat ja labasemat idealismi kui Hegeli idealism, võitlevad nad dialektika, selle „revolutsiooni algebra" vastu, mida nad vihkavad, püüavad kõigest väest kindlustada metafüüsikat. Kodanliku filosoofia sabas sörgib ka revisionism, mille esindajad võitlevad dialektilise materialismi vastu ja peavad põhimõttelagedalt võimalikuks marksismi ühendada idealismi ühe või teise liigiga.

Filosoofia probleemid kerkisid uuel ajajärgul esiplaanile mitte üksnes seoses sotsiaalsete vastuolude teravnemisega, vaid ka seoses teaduse, eriti füüsika kiire arenemisega. XIX sajandi lõpust alates on füüsikas toimunud tõeline revolutsioon. Elektronide, radioaktiivsuse avastamine, keemiliste elementide muundumise avastamine jt. suured avastused tõid kaasa murrangu seni mateeria ja tema omaduste suhtes valitsenud vaadetes. Vanade, mehhanistlikul materialismil põhinevate vaadete purunemine tekitas füüsikute hulgas idealistlikke kõikumisi. Neid kõikumisi kasutasid aegaviitmata ära idealistid. Idealism parasiteerib teaduses esinevatel „valgetel laikudel", inimteadmiste lünkadel. Peale selle aga püüab idealism ka teaduse saavutusi, mis tegelikult kinnitavad dialektilist materialismi, tõlgitseda idealismi vaimus. Füüsika uusimaid avastusi püüdis idealistlikult tõlgitseda

mahhism — üks XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse levinud subjektiividealistlikke voolusid. Oma subjektiivset idealismi kujutasid mahhistid mingi „erapooletu" filosoofiana, mis seisvat filosoofias võitlevatest leeridest — materialismist ja idealismist — kõrgemal. Oli vaja otsustavalt puruks lüüa idealism ja materialistlikult üldistada füüsika ning üldse kogu kaasaegse loodusteaduse uusimaid avastusi.

Seega nõudsid niihästi uue ajaloojärgu majanduslikud ja poliitilised tingimused kui ka loodusteaduse uued saavutused marksismi ja marksistliku filosoofia loovat edasiarendamist. See töö jäi Lenini ja tema õpilaste ülesandeks. Lenin arendas edasi kõiki kolme marksismi komponenti — filosoofiat, poliitilist ökonoomiat ja teaduslikku sotsialismi, tõstis need kõrgemale astmele, andes vastused uuel ajajärgul üleskerkinud akuutsetele ja elulistele küsimustele. Nagu märkis J. V. Stalin, on leninism marksismi otsene jätkamine uutes ajaloolistes tingimustes — imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajajärgul[1], kapitalismi kokkuvarisemise ja sotsialistliku maailma ülesehitamise ajajärgul. Marksism-leninism on ühtne, lahutamatu tervik, töölisklassi ja tema kommunistliku partei suur kaasaegne õpetus.

Venemaa ei saanud leninismi sünnimaaks juhuslikult, vaid seaduspäraselt. XX sajandi algusest muutus Venemaa maailma revolutsioonilise liikumise keskpunktiks. Juba XIX sajandi 80. aastail oli marksism Venemaal üks rahvusvahelise marksismi kindlaid tugipunkte. Suured teened on selles suhtes Plehhanovil, kes tegi marksistliku õpetuse, eriti marksistliku filosoofia kaitsmiseks, propageerimiseks ja arendamiseks ära palju väärtuslikku. Plehhanov paljastas meisterlikult igasuguseid filosoofilise idealismi varjundeid, sealhulgas ka vene narodnikute subjektiividealistlikku teooriat, puhastades sellega Venemaa vabadusliikumises teed marksistlikule õpetusele. Kuigi Plehhanovi tööd filosoofia ajaloo, dialektilise ja ajaloolise materialismi küsimustes ei ole vabad reast puudustest ja vigadest, moodustavad nad siiski ühe väljapaistvaima lehekülje marksistliku filosoofia arendamises. Kuid Plehhanov ei olnud suuteline arendama marksismi vastavalt imperialismi ajastu tingimustele, vene ja rahvusvahelise revolutsioonilise töölisliikumise nõudmistele. Samal ajal aga küpses Venemaal kodanlik-demokraatlik revolutsioon, mis omas tendentsi üle kasvada proletaarseks revolutsiooniks. Venemaa töölisklass murdis esimesena läbi imperialismi rindest ja teostas 1917. aastal sotsialistliku revolutsiooni, millega maailma ajaloos algas uus ajastu. Vene revolutsioonilise liikumise ja proletariaadi rahvusvahelise liikumise poolt uuel ajaloojärgul omandatud kogemuste üldistamise alusel kasvaski üles leninism.

Samuti nagu Marx ja Engels, arendas ka Lenin marksistlikku filosoofiat tihedas seoses töölisklassi liikumise vajadustega, võit-

[1] Vt. J. Stalin, Leninismi küsimusi, Tallinn, 1952, lk. 2.

luses marksistliku maailmavaate vaenlaste vastu. Lenin rajas Venemaal uut tüüpi marksistliku partei — kommunistliku partei. Selle partei juhtimisel lõi Venemaa töölisklass maailma esimese sotsialistliku riigi. Lenin arendas marksismi igakülgselt edasi, üldistades rahvahulkade poolt sotsialismi eest peetava võitluse hiiglaslikke kogemusi.

Seda uut, mida tegi ära Lenin dialektilise ja ajaloolise materialismi arendamiseks, võib lühidalt iseloomustada järgmiste joontega. Võtnud marksistliku filosoofia positsioonidelt kokku teaduse, eriti XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse füüsika suured saavutused, paljastas Lenin nende avastuste idealistliku, mahhistliku võltsimise ja arendas loodusteaduse uute avastuste valguses edasi dialektilise materialismi õpetust. Lenin täitis selle ülesande, millest rääkis Engels, ja nimelt — et materialism peab omandama seoses loodusteaduste uute suurte avastustega uue kuju. Oma töös „Materialism ja empiriokrititsism" Lenin konkretiseeris ja arendas edasi teaduste uute saavutuste alusel kõiki dialektilise materialismi põhiküsimusi. Niisuguste küsimuste hulka kuuluvad mateeria ja liikumise küsimus, ruumi ja aja küsimus, põhjuslikkuse küsimus, vabaduse ja paratamatuse küsimus, arenemise dialektilise iseloomu küsimus, peegeldusteooria küsimused ja paljud teised probleemid. Lenin andis suunavad filosoofilised ideed, mis valgustavad teed tänapäeva loodusteadusele. Piisab, kui viidata kas või sellele Lenini seisukohale, et dialektiline materialism ei tunnusta mingit muutumatut materiaalset olemust, absoluutset substantsi ja et elektron on niisama ammendamatu kui aatomgi. See seisukoht, mille Lenin esitas enne seda, kui elektronide muutlikkuse ja muundumise fakt oli eksperimentaalselt tõestatud, leidis hiljem hiilgavalt kinnitust ja on nüüd üks kaasaegse füüsika nurgakive.

Uuel ajajärgul kerkisid täie teravusega üles gnoseoloogia, tunnetusteooria küsimused. Raamatus „Materialism ja empiriokrititsism" märkis Lenin, et Marx ja Engels pöörasid „kõige rohkem tähelepanu materialismi filosoofia tipuni väljaehitamisele, s. o. mitte materialistlikule gnoseoloogiale, vaid materialistlikule ajalookäsitusele"[1]. Uuema loodusteaduse arenemine, nende vanade seisukohtade lammutamine, mis olid senini füüsikal mateeria suhtes, — kõik see nõudis tunnetusteooria läbitöötamist, rea gnoseoloogiliste probleemide lahendamist. Nagu märkis Lenin, oli see ülesanne eriti tähtis sellepärast, et kodanlik filosoofia „spetsialiseerus" gnoseoloogiale ja „pööras peamist tähelepanu idealismi kaitsmisele või taastamisele allpool, aga mitte idealismile pealpool"[2].

Oma teoses „Materialism ja empiriokrititsism" töötas Lenin igakülgselt läbi dialektilise materialismi tunnetusteooria kui

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 306.
[2] Sealsamas.

objektiivselt eksisteeriva maailma peegeldamise teooria. Lenin näitas tunnetuse arenemise ajaloolise protsessi keerulist dialektilist iseloomu, põhjendas absoluutse ja suhtelise tõe dialektikat. Näidates, et dialektika on tunnetusteooria, analüüsis ja üldistas Lenin hiilgavalt teaduse uusi andmeid marksistliku meetodi seisukohalt, avas selle meetodi uusi elemente ja varjundeid, näitas dialektilise meetodi käsitlusviiside rikkalikkust loodusnähtuste uurimisel.

Lenin pani alati erakordselt suurt rõhku marksistliku dialektilise meetodi edasiarendamisele. Ja see on ka loomulik. Ainult materialistliku dialektika baasil, tema loova rakendamise baasil oli võimalik tunnetada ja proletaarse partei poliitikas, strateegias ja taktikas kajastada kaasaja uusi iseärasusi — vana tormilise lammutamise ja uue võimsa sünni ajastu iseärasusi. Lenin pidas järjekindlat võitlust vulgaarsete evolutsionistlike teooriate vastu, mida propageerisid reformistid ja oportunistid, kes revideerisid marksistlikku dialektikat. Mitte üksnes Lenini spetsiaalsed filosoofilised teosed, vaid ka tema tööd majanduse, poliitika, taktika alalt on hinnaliseks ideede ja mõtete varasalveks dialektika küsimustes.

Esimese maailmasõja eelõhtul ja sõjaperioodil tegeles Lenin spetsiaalselt materialistliku dialektika, dialektilise loogika uurimisega. Dialektika uurimises Lenin otsis ja leidis metodoloogilisi lähenemisviise tolle aja keerukaimate küsimuste lahendamiseks. Selle uurimistöö tulemuseks olid Lenini „Filosoofilised vihikud", milledes ta käsitleb peamiselt dialektika probleeme. Kuigi „Filosoofilised vihikud" ei ole lõpuleviidud teos, on raske ülehinnata seda tähtsust, mis on neil „Vihikutel" materialistliku dialektika loova arendamise seisukohalt. „Filosoofilistes vihikutes" on formuleeritud rida väga tähtsaid marksistliku meetodi seisukohti ja ühtlasi on siin ära näidatud terve programm dialektika kui teaduse edasiarendamiseks. Eriti suur tähtsus on Lenini juhenditel, milles ta räägib vajadusest läbi töötada dialektikat kui loogikat ja tunnetusteooriat.

Tõeline filosoofiline meistriteos on väike fragment „Dialektika küsimusest", milles Lenin teeb lühidalt kokkuvõtte oma tööst dialektika küsimuste alal.

Väga palju tegi Lenin ära marksistliku sotsioloogia, ajaloolise materialismi teooria arendamiseks. Lenin pidas Marxi ajaloolist materialismi teaduse suurimaks saavutuseks. Lenin ise ei piirdunud üksnes sellega, et ta kaitses seda õpetust mitmesuguste marksismi vaenlaste vastu, vaid ta rikastas ka seda õpetust, kasutades materialistlikku ajalookäsitust ühiskondliku arengu uute küsimuste uurimisel. Lenini töödes on üldistatud kõik grandioossete sotsiaalsete konfliktide ja murrangute ajastul toimuva komplitseeritud ühiskondliku protsessi küljed ja Leninile kuuluvad suured teaduslikud avastused, mis valgustavad teed miljonitele uue elu eest võitlevatele inimestele. Eriti suurt tähelepanu pööras

Lenin rahvahulkade ja kommunistliku partei kui nende eelväe osale proletaarse revolutsiooni ja sotsialistlike ümberkujunduste ajastul.

Pärast Leninit arendasid marksismi filosoofiat edasi tema õpilased, nende hulgas silmapaistev marksist Stalin. Hoolimata reast puudustest ja vigadest, mis olid seotud isikukultusega Stalini elu viimasel perioodil, on Stalini tööd väärtuslikuks panuseks marksistliku teaduse varasalve. Marksistlikku teooriat arendavad loovalt edasi Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei juhtijad. Partei juhtivate tegelaste esinemistes, Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kongresside, Keskkomitee pleenumite materjalides, mis käsitlevad majanduse, poliitika, kultuuri küsimusi, partei teoreetilise kaadri töödes on kokku võetud revolutsioonilise liikumise ja ühiskonna sotsialistliku ümberkujundamise maailma-ajaloolised kogemused.

Marksismi ja marksistlikku filosoofiat arendavad loovalt edasi ka teised kommunistlikud ja töölisparteid, nende juhtivad tegelased suure Hiina revolutsiooni ja rahvademokraatiamaades teostatava sotsialistliku ülesehitustöö ajalooliste kogemuste alusel, nende kogemuste alusel, mida omandatakse kaasaegsel etapil võitluses sotsialistliku revolutsiooni eest maades, kus valitsevaks klassiks on veel kodanlus.

Tõelise olukorra võltsimist ja marksismi laimamist tähendavad iga sorti revisionistide väited, nagu oleks marksismi arenemine viimastel aastakümnetel seisma jäänud, nagu oleks marksism peaaegu kivinenud. Seda laadi väited, mida maskeeritakse murega marksismi arendamise pärast, on tegelikult dikteeritud marksismile võõrastest eesmärkidest. Tänapäeva revisionism püüab marksismi kohandada kodanluse maitse ja huvidega, rookida marksismist välja tema revolutsioonilist sisu — sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri õpetust. Kuna filosoofiliseks aluseks marksismi-leninismi õpetusele sotsialistlikust revolutsioonist ja proletariaadi diktatuurist on dialektiline materialism, siis on loomulik, et tänapäeva revisionistid püüavad samuti nagu omal ajal E. Bernstein, K. Kautsky, A. Bogdanov jt. revideerida marksistlikku filosoofilist maailmavaadet. Kuigi rida tänapäeva revisioniste tunnustab küll sõnades dialektikat, reedavad nad tegelikult dialektika, asendades dialektika sofistikaga. Kaasaja nähtuste analüüsimisel mätsivad revisionistid kinni praeguse epohhi põhivastuolu — kapitalismi maailmasüsteemi ja sotsialismi maailmasüsteemi vastuolu, kapitalistlike maade suhtes aga — proletariaadi ja kodanluse vastuolu. Tänapäeva revisionism libiseb reformismi positsioonidele. Tegelikult asendavad kaasaegsed reformistid seega revolutsioonilise dialektika lameda evolutsiooniteooriaga. Sellepärast ongi revolutsioonilise marksismi eest võitlemiseks tänapäeva tingimustes vaja järjekindlalt võidelda filosoofilise revisionismi vastu, mis propageerib filosoofilise maailmavaate alal kodanlikke ideid.

Marksism-leninism kui loovalt arenev õpetus elab praegusel ajaloojärgul üle enneolematut triumfi. See on maksev ka marksistliku filosoofilise maailmavaate suhtes. Filosoofilise õpetuse elujõulisuse proovikiviks on see, kuivõrd see õpetus leiab kinnitust praktikas ja kuivõrd ta on suuteline loovalt arenema, omandama, üldistama ja läbi töötama uusi kogemusi ning niiviisi rahuldama ühiskondliku progressi vajadusi. Dialektilismaterialistliku maailmavaate tekkimise momendist on möödunud veidi üle saja aasta. Oma tähtsuselt võrdub see aeg paljude sajandite pikkuse arenemisega minevikus. Selle aja jooksul on toimunud grandioossed ajaloolised sündmused, mis on muutnud ühiskonna palge. Teadus on astunud hiiglasuuri edüsamme, teinud palju avastusi. Kui palju kodanlikke „teooriaid" ja filosoofilisi koolkondi on selle perioodi jooksul tekkinud ja kuulsusetult unustuse hõlma vajunud! Marksistlik õpetus, töölisklassi maailmavaade aga pole hiiglaslike ajalooliste muutuste läbi midagi kaotanud, vastupidi — on pidevalt rikastunud uute teadmiste ja praktiliste kogemustega, on kogu aeg olnud kaasaegse arenemise võimsaks ideeliseks tõukejõuks.

Milles on marksismi niisuguse ammendamatu elujõu „saladus"? Lenin andis sellele küsimusele lühikese, kuid kõikehõlmava vastuse: „Marxi õpetus on kõikvõimas, sest ta on õige". Dialektilise ja ajaloolise materialismi, nagu ka marksismi-leninismi kui terviku tõesust on ümberlükkamatult tõestanud töölisklassi poolt sotsialismi eest peetava võidurikka võitluse maailma-ajalooline praktika.

ESIMENE OSA

DIALEKTILINE MATERIALISM

IV PEATÜKK

MATEERIA JA TEMA EKSISTEERIMISE VORMID

Eelmistes peatükkides näitasime, mis on marksistliku filosoofia aineks ja kuidas seda filosoofiat ajalooliselt ette valmistati, kuidas ta tekkis ja arenes. Nüüd tuleb asuda süstemaatiliselt käsitlema marksistliku filosoofia, dialektilise materialismi põhialuseid. Dialektilise materialismi lähtekohaks on igavesti liikuva ja areneva mateeria, looduse objektiivse olemasolu tunnustamine. Sellepärast vaatleme alguses, mis on mateeria ja millised on tema eksisteerimise vormid.

1. Mateeria

Meid ümbritseb lõputu hulk kehasid, milledel on kõige mitmekesisemad omadused. Ühed neist kehadest kuuluvad elusolendite hulka, teistel ei ole üldse mingeid elu tunnuseid; ühed kehadest on kõvad, teised — pehmed või vedelad; ühed on ääretult väikesed ja kerged, teised on oma mõõdetelt hiiglaslikud ja kujutlematult rasked; mõned kehad on elektriliselt laetud, teised aga mitte jne. jne. Kõik see kogusummas moodustab selle, mida nimetatakse looduseks. Kuidas looduse objektid üksteisest ka erineksid, on neile kõigile omane, et nad eksisteerivad väljaspool teadvust, aistingut, vaimu ja nendest sõltumatult. Et see tõepoolest nii on, kinnitavad iga inimese elukogemused, kogu inimkonna praktika, teaduse andmed.

Loodusteadus on näiteks ümberlükkamatult tõestanud, et meie planeet ei ole alati olnud niisugune, nagu ta on seda tänapäeval. Kaua aega tagasi oli maakera sellises olekus, mille puhul ei saanud eksisteerida ei inimene tema aistingute ja teadvusega ega saanud olla ka üldse mingeid elusolendeid. See fakt tähendabki, et Maa, Päike, päikesesüsteem, loodus üldse on olemas väljaspool igasugust teadvust ja sellest sõltumatult. Inimteadvus tekkis alles looduse arenemise teataval astmel kui looduse produkt. Mingit muud, „üleinimlikku teadvust", „absoluutset teadvust" või „abso-

luutset vaimu" aga olemas ei ole ega saagi olla. Kooskõlas sellega õpetab materialistlik filosoofia, et loodus, mateeria on primaarne, vaim, teadvus aga sekundaarne. Kui meid ümbritseva maailma kehad mõjutavad nii või teisiti meie meeleelundeid, tekitavad nad vastavaid aistinguid — valguse või pimeduse, külma või sooja, kareda või sileda, magusa või hapu jne. aistinguid.

Võttes kokku filosoofia ja loodusteaduse pikaajalise ajaloolise arenemise tulemused ja praktika andmed, töötas filosoofiline materialism järk-järgult välja *mateeria* mõiste.

Tavaliselt defineeritakse mingit mõistet selle abil, et ta viiakse mõne teise, laiema mõiste alla. Kui me näiteks ütleme: „võilill on taim", siis viime kitsama mõiste „võilill" laiema mõiste „taim" alla. Teisiti on aga lugu siis, kui tegemist on selliste kõige laiemate tunnetusteooria mõistetega nagu mateeria ja teadvus. Siinkohal, märgib Lenin, „ei saa, sisuliselt ei saa anda kahele viimasele gnoseoloogia mõistele muud definitsiooni peale selle, et osutatakse, kumba neist lugeda primaarseks"[1].

Mateeria teadusliku definitsiooni esitas V. I. Lenin oma töös „Materialism ja empiriokritiitsism": „Mateeria on filosoofiline kategooria selleks, et tähistada objektiivset reaalsust, mis on inimesele antud tema aistingutes, mida kopeerivad, fotografeerivad, peegeldavad meie aistingud, mis eksisteerib neist sõltumatult"[2].

Selles definitsioonis on väljendatud materialistliku maailmavaate sisu, materialismi vastandlikkus idealismile, samuti ka agnostitsismile.

Võtame näiteks subjektiivse idealismi. Kuigi subjektiivsed idealistid armastavad palju rääkida subjektiivse ja objektiivse, psüühilise ja füüsilise erinevusest, on subjektiivse idealismi olemus selles, et kõik reaalne, objektiivne, füüsiline *samastatakse* aistingutega, *taandatakse* aistingutele. Seega tunnustatakse, et olemas on ainult subjekti aistingud. Vastavalt sellele väitsid Berkeley, Mach ja teised subjektiivsed idealistid, et kõik asjad meid ümbritsevas maailmas ei ole midagi muud kui aistingute „kombinatsioonid" või „kompleksid"; et objektiivne on see, mis esineb inimese aistingus püsivana, või see, mis on rea inimeste aistingutes ühine, mis on „üldtähenduslik". Vastupidiselt sellele on V. I. Lenini poolt esitatud mateeria definitsiooni alusmüüriks printsipiaalne *vahetegemine* ühelt poolt välismaailma, kõigi tema objektide, meid ümbritseva tegelikkuse ja teiselt poolt aistingute vahel. Esimesed ei ole teistega identsed, neid ei ole võimalik teistele taandada. Objektiivne ei ole see, mis esineb inimese aistingutes kõige püsivamana, ja ka mitte see, mis on rea inimeste aistingutes ühine, vaid see, mis eksisteerib *väljaspool* igasuguseid aistinguid. Täpset ja selget vahetegemist objektiivse reaalsuse ja aistingute vahel nimetavad subjektiivsed idealistid „maa-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 129.
[2] Sealsamas, lk. 113.

ilma kahestamiseks", „dualismiks", monistlikust maailmakäsitusest taganemiseks. Kuid see süüdistus dualismis, monistlikust maailmakäsitusest taganemises on täiesti alusetu. Kuigi käesolevas definitsioonis tehakse selgelt ja järsult vahet mateeria ja aistingute vahel, ei öelda siin hoopiski, et mateeria ja aistingud kujutavad endast mingit kaht täiesti iseseisvat „alget" või „olemust", mis oleksid aluseks kahele teineteisest lahutatud nähtuste klassile, kahele maailmale. Aistingud ei ole mateeriale vastandlik, iseseisev, sõltumatu „olemus", vaid mateeria koopia, ülesvõte mateeriast, tema peegeldus. See peegeldus eksisteerib mateerias ja tänu mateeriale. Sellega konstateeritakse, et mateeria on *aistingute allikas*. Subjektiivsete idealistide „monism" avaldub selles, et nad kuulutavad mateeria aistingutele taandatuks. See on muidugi vaid näiline monism, monism ainult sõnades, sest tegelikult pole võimalik mateeriat aistingutele taandada ja tegelikus elus on subjektiivsed idealistid sunnitud vaikides tunnistama, et eksisteerivad mitte üksnes nende eneste aistingud, vaid et eksisteerivad ka teised inimesed, eksisteerib meid ümbritsev materiaalne välismaailm. Kuna aga aistingute ja materiaalse maailma vahekorra tõeline iseloom jääb sealjuures avamata, siis tekib subjektiivsete idealistide vaadetes kisendav vastuolu, mis lükkab ümber kogu nende väljamõeldud „monismi".

V. I. Lenini mateeria definitsioon väljendab täpselt tõelist järjekindlat monismi, mis annab tervikliku maailmakäsituse.

Subjektiivsed idealistid väidavad, et Maad, loodust, füüsilist maailma inimeseta olemas ei ole. Mis puutub objektiivsetesse idealistidesse, siis nende arvates on loodus, füüsiline maailm ka ilma inimeseta, ilma tema individuaalsete aistinguteta olemas. Selle tõttu aga ei lakka objektiivne idealism olemast idealism, ei muutu materialismiks. Kuigi objektiivne idealism ei sea materiaalset maailma, loodust sõltuvusse üksiku inimese aistingutest, muudab ta maailma, looduse täielikult *sõltuvaks* „psüühikast üldse", mingist „absoluutsest ideest" jne. kui millestki niisugusest, mis *loob* looduse. Kuid, nagu märkis V. I. Lenin, „psüühiline üldse", „absoluutne idee" jne. — kõik see on needsamad inimese aistingud, tema mõtlemine, teadvus, mis on vaid inimesest lahutatud ja muudetud fantastiliseks abstraktsiooniks. Seisukoht, et objektiivne reaalsus on aistingutest, teadvusest, vaimust *sõltumatu*, mis moodustab V. I. Lenini poolt antud mateeria definitsiooni tuuma, on seega sihitud täiel määral ka objektiivse idealismi vastu.

Loobumist objektiivse reaalsuse tunnustamisest püüavad idealistid põhjendada viitega sellele, et inimesele on antud üksnes tema enese aistingud. Rääkida aga millestki niisugusest, mis asub väljaspool aistinguid, tähendab nende arvates lahkuda reaalsete faktide pinnalt, minna kaugemale kogemuse raamidest. Sellepärast tundvatki me üksnes omaenda aistinguid. Neist kaugemale minna ei ole lubatav. Sellest tehakse järeldus, nagu kujutaksid

aistingud endast ainsat reaalsust. Väide, et inimesele olevat antud ainult aistingud, s. o. et inimene aistivat üksnes omaenda aistinguid, on idealismi põhiliseks lähteseisukohaks, mis võetakse omaks puhtdogmaatiliselt. Mateeria mõiste definitsioon, mille esitas V. I. Lenin, lükkab selle idealistliku dogma ümber. Selles definitsioonis rõhutatakse äärmiselt tähtsat mõtet, et inimene aistib ja tajub *mitte* aistinguid ja tajusid, vaid materiaalse maailma asju ja nähtusi, s. o. aistingutes on inimesele antud *mateeria*.

Seisukoht, et mateeria on inimesele *antud* tema aistingutes, teeb lõpu ka agnostikute igavestele kahtlustele, kas välismaailm on olemas või mitte, sest see selgitab ühtlasi agnostikute lähteseisukoha ekslikkust. Võtavad ju agnostikud koos idealistidega oma õpetuse aluseks seisukoha, mille järgi meile olevat antud ainult aistingud, kuid jätavad ainult astumata lõpliku sammu nii idealismi kui materialismi poole, jäädes nende vahepeale kõikuma. Rõhutades, et aistingud kopeerivad, fotografeerivad, peegeldavad tegelikkust, näitas V. I. Lenin oma definitsioonis ka seda, et mateeria tunnetamise võimalused on piiritud.

Sellel definitsioonil on veel üks tähtis iseärasus: ta on üldine ja kõikehõlmav, ta ei ole seotud sellega, et tunnustatakse ainult mingeid konkreetseid mateeria liike, mida tuntakse antud momendil ja millel on vaid teatud kindlad füüsikalised või keemilised omadused. Niisugune üldistus sai võimalikuks loodusteaduse ja filosoofia pikaajalise arenemise tulemusel. Nagu märkisime II peatükis, samastas vana-kreeka filosoof Thales mateeria veega. Anaximenes pidas kõigi asjade aluseks õhku, Demokritos aga — aatomeid. Analoogiliselt käsitlesid mateeriat ka paljud XVIII ja XIX sajandi filosoofid ja loodusteadlased, kes pidasid aatomeid muutumatuteks, jagamatuteks ja läbimatuteks osakesteks. Sammsammult aga sai selgeks, et mateeria mõiste on vaja vabastada neist kitsendustest, mida tingis mateeria ja tema füüsikaliste omaduste kohta saavutatud teadmiste ajalooliselt möödaminev tase.

Püüe anda mateeriale „absoluutseid", igavesi ja muutumatuid füüsikalisi omadusi (näiteks jagamatus, muutumatus) pidi paratamatult, kas varem või hiljem, sattuma järsult vastuollu sellega, mis tegelikult looduses olemas on. See juhtuski XIX ja XX saj. vahetusel, kus füüsika elas üle tormilise revolutsioonilise arengu perioodi. Radioaktiivsuse avastamine, mis näitas aatomite lagunemist, purustas aastasadu valitsenud kujutluse, nagu oleksid aatomid muutumatud ja jagamatud. Kuna aga metafüüsilised materialistid sidusid mateeria mõiste üksnes aatomiga, siis asjaolu, et avastati elektron — aatomi koosseisu kuuluv ülipisike elektriliselt laetud osake, mis erineb oluliselt aatomist, andis idealistidele võimaluse rääkida, et aatom „dematerialiseerub".

Just tol ajal, idealismiga peetava terava võitluse olukorras, esitas V. I. Lenin ülaltoodud mateeria definitsiooni. Selles filo-

soofilises definitsioonis ei ole mateeria üldine mõiste seotud ühtede või teiste konkreetsete füüsikaliste omadustega, mis on materiaalsetel objektidel üksnes teatavates tingimustes, teatavates olekutes. Tänu sellele sai selgeks, et küsimused, kas aatom koosneb ainuüksi elektronidest või mingitest teistest osakestest, kas aatomi mass erinevates tingimustes muutub või jääb püsivaks jne., ei saa puudutada mateeria filosoofilist mõistet, „sest *ainus* mateeria „omadus", mille tunnustamisega on seotud filosoofiline materialism," rõhutas V. I. Lenin, „on omadus *olla objektiivne reaalsus*, eksisteerida väljaspool meie teadvust"[1].

Selle ülitähtsa seisukoha esitamine ja läbitöötamine etendas väga silmapaistvat osa mitte üksnes marksistliku filosoofia arengus, vaid ka loodusteaduse arengus.

Selle fakti avastamine, et aatomite koosseisu kuuluvad elektronid, millede omadused suuresti erinevad aatomi omadustest, seadis raskesse olukorda looduseuurijad, kellele hakkasid survet avaldama idealistid, väites, et „mateeria asendub elektriga", et „mateeria kaob". V. I. Lenin kõrvaldas täielikult selle raskuse ja, defineerides mateeriat kui objektiivset reaalsust, näitas materialismi kõikumatust. Kas elektron oma füüsikaliste omaduste poolest sarnaneb tavalise ainega või mitte, kas elektroni omadused on antud tingimustes muutumatud või mitte — kõigel sellel ei ole filosoofia põhiküsimuse lahendamise seisukohalt tähtsust. Põhiküsimuseks, mis lahutab filosoofilisi peasuundi ja mille lahendamisest oleneb nende saatus, on küsimus, kas elektronid või teised osakesed on objektiivne reaalsus, kas nad eksisteerivad väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult? Loodusteadus vastab sellele küsimusele kindlalt ja lõplikult: jah! Kui aga asi on nii, siis jutud aatomi „dematerialiseerumisest", mateeria „asendumisest" elektriga jne. on lihtsalt mõttetud, sest elektron on vaid eriline mateeria liik, millel on omad erilised omadused.

Pärast seda, kui avastati elektroni ja positroni muundumine footoniteks (valguse osakesteks), rääkisid idealistlikult mõtlevad füüsikud „mateeria annihilatsioonist", s. t. „mateeria muundumisest eimiskiks". Kuid selle nähtuse avastamine, nagu ka omal ajal elektroni avastamine, ei lükanud hoopiski ümber materialismi, vaid tõestas hiilgavalt dialektilismaterialistliku mateeriakäsituse õigsust. Kas footonid, milleks muunduvad elektron ja positron, on eimiski? Kas nad ei ole objektiivne reaalsus, mis eksisteerib väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult?

Neile küsimustele annab tänapäeva füüsika selge ja kindla vastuse: valguse osakesed, footonid, on mateeria osakesed, ehkki elektronide ja positronidega võrreldes on neil rida erilisi füüsikalisi omadusi. Nagu kõik teised mateeria liigid, eksisteerivad ka footonid väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult. Nagu selgus, on olemas ka vastupidine protsess, footonite muun-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 240.

dumine osakeste paariks: elektron — positron. Seega ei ole tegemist „mateeria kadumisega", vaid mateeria eri liikide üksteiseks muundumisega. Nii kinnitas teadus veel kord, et dialektilisel materialismil on õigus, kui ta peab mateeriat igaveseks, hävimatuks.

Võib aga tekkida küsimus: ehkki iga elektron ja footon eksisteerib väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult, ei taju me ühtki neist üksikult oma meeleelundite abil; kas võib siis lugeda, et nad on „aistingus antud", ja kas seega võib nende suhtes rakendada V. I. Lenini definitsiooni mateeria kohta? Jah, kahtlemata seda võib ja tulebki teha. Asi on järgmine. See definitsioon ei ole kuidagi seotud sellega, *mis viisil* nimelt peab üks või teine materiaalne objekt mõjutama meie meeleelundeid, tekitades meis vastava aistingu. Samuti nagu dialektilismaterialistlik mateeria mõiste ei ole seotud mingite konkreetsete, jäädavalt kindlaksmääratud füüsikaliste või keemiliste omadustega mateerialiikide tunnustamisega, ei ole ta ka seotud väitega, et kõigil mateeria liikidel on võime meie meeleelundeid otsese kontakti kaudu vahetult mõjutada. See mõju võib olla ka vahendatud mõnede teiste materiaalsete objektide kaudu, mis selliste mateerialiikide mõju ümber kujundavad niisugusteks vormideks, mida meie meeleelundid vahetult tajuvad.

Tegelikult kasutame me praktilises elus alatasa niisuguste materiaalsete objektide-vahetalitajate abi, mis ühendavad meie meeleelundeid teiste kehadega, millede mõju me püüame tajuda, kuid mis ühel või teisel põhjusel ei ole või ei saa olla meie kehaga kontaktis. Kui me näiteks vaatame Päikest ja teda meeleliselt tajume, siis mõjutab ta meid selle materiaalse objekti kaudu, mida kutsutakse valguseks. Kui me kuuleme endast teatavas kauguses oleva inimese häält, siis on see meile antud meie vahel asuva õhu kaudu, mis on pandud võnkuma. Meist eemal seisev inimene, keda me näeme ja kuuleme, on meile antud nii valguse kui õhu kaudu.

Tegelikult on lugu samuti ka elektronide ja footonite puhul. Neid on võimalik tajuda spetsiaalselt selleks loodud seadmete — materiaalsete kehade kaudu, millede ülesandeks on ümber kujundada nende uuritavate objektide mõju, mida meie meeleelundid vahetult ei taju, tajumisele kättesaadavasse vormi. Seega on need seadmed, nende poolt etendatava osa seisukohalt, vaid meie looduslike meeleelundite jätkamine ja täiustamine, mis seob tajuvat subjekti üha uute maailma valdkondadega.

Vastupidiselt metafüüsilisele materialismile lükkab dialektiline materialism tagasi kujutlused mingist „lõplikust", „muutumatust asjade olemusest", „absoluutselt lihtsast substantsist", mille „lõplikeks" omadusteks ja avaldusteks taandatakse kõik eksisteeriv. Mingit muutumatut olekut, mingit absoluutselt lihtsat substantsi looduses olemas ei ole. Kui lihtsana üks või teine materiaalne objekt meile näikski, on ta tegelikult lõputult keeruline ja ammendamatu. Mateeria on oma sügavustes ammendamatu.

Seisukoht, et mateeria on oma sügavustes ammendamatu, lõputu, on üks dialektilismaterialistliku mateeriaõpetuse olulisemaid jooni. Seda seisukohta arendas ja põhjendas Lenin. Kogu teaduse ajalugu kinnitab vaieldamatult selle seisukoha õigsust. Niisuguste kehade keerukus, nagu seda on inimorganism oma kõrgema närvitalitlusega, torkab kohe silma ja seda pole vaja tõestada. Võtame aga niinimetatud „elementaarsed" mateeria osakesed — elektronid, prootonid, neutronid jne., milledest koosnevad kõik teised materiaalsed moodustised ning mis on kõigi tänapäeval tuntud materiaalsete objektide hulgas kõige lihtsamad.

Kui avastati elektron, siis arvati algusès, et elektronil on üksnes mass ja elektrilaeng. Need omadused näisid muutumatutena ja algsetena, kõigest muust sõltumatuina, temale „iseendast" omastena. Hiljem aga avastati, et elektroni liikumisel tema mass muutub ja et mass on seotud elektromagnetilise väljaga — elektroni ümbritseva materiaalse objektiga. Kuid sellega asi veel ei piirdunud. Edaspidine uurimine näitas, et elektronil on veel teisigi omadusi — niinimetatud magnetiline moment ja „spin"[1]. Väga suure tähtsusega oli elektroni laineomaduste avastamine, mille tulemusel elektron kerkis meie ette väga komplitseeritud objektina, millel on mitte üksnes osakeste (korpuskulite) omadused, vaid ka lainetuse omadused. See, et avastati elektronide võime muunduda vastastikuses mõjus positronidega footoniteks, oli veel üheks sammuks edasi mateeria ülipisikeste osakeste komplitseerituse tunnetamises.

Fakt, et elektronid võivad vastastikuses mõjus positronidega kaduda, muundudes footoniteks, ja footonite arvel tekkida, näitas eriti kujukalt, kuivõrd kaugel on elektron sellest „absoluutselt lihtsa ja muutumatu substantsi", „viimse substantsi" ideaalist, millest unistasid metafüüsiliselt mõtlevad õpetlased. Tänapäeva füüsika on avastanud ka teisi elektroni omadusi, muuhulgas ka selle, et aatomis ei saa olla kaht või rohkem elektroni, mis oleksid ühes ja samas olekus. On selge, et pole vähimatki alust arvata, nagu oleksid nüüd kõik elektroni omadused juba teada ja nagu oleks elektroni loomus lõpuni avastatud ja ammendatud. Vastupidi, sel alal võib täie õigusega oodata üha uusi avastusi.

See, mida ütlesime siinkohal elektroni kohta, on täiel määral maksev ka kõigi teiste „elementaarosakeste" suhtes.

Kõigepealt on oluline see tõsiasi, et avastatud „elementaarosakeste" arv suureneb iga aastaga. Praegusel ajal tuntakse neid osakesi juba kolmekümne ümber, kaasa arvatud niinimetatud antiosakesed — antiprootonid, antineutronid jne., mis avastati alles hiljuti ja mis erinevad oma osakestest-antipoodidest vastu-

[1] Spin kujutab endast mikroosakese enese liikumise hulga momenti, suurust, mis on analoogiline pöörleva keha liikumise hulga momendiga klassikalises mehhaanikas, kuid on tingitud mitte mehhaanilisest liikumisest, vaid erilistest kvantnähtustest.

pidise märgiga elektrilaengu või spini vastupidise suuna poolest. Kujutades endast kvalitatiivselt omapäraseid mateeria liike, ei eksisteeri „elementaarosakesed" üksteisest isoleerituina, tardunuina ja muutumatuina. Vastupidi, vastavate tingimuste olemasolu korral kõik nad muutuvad nii või teisiti, muunduvad üksteiseks. Kõigi nende protsesside silmapaistvaks iseärasuseks on, et iga „elementaarosake" võib muunduda ükskõik milliseks teiseks osakeseks. Prooton ja antiprooton võivad näiteks teineteise vastastikusel mõjul muunduda väga suure energiaga footoniteks ja ümberpöördult — kaks väga suure energiaga footonit võivad muunduda prootoniks ja antiprootoniks.

„Elementaarosakeste" uurimisel tulevad samm-sammult ilmsiks nende üha mitmekesisemad omadused, milledest ükski ei ole midagi lihtsat, vaid igaüks neist seab teaduse ette väga keerulised tunnetuslikud ülesanded. Iseloomustades neid „elementaarosakeste" uusi omadusi, mida ei ole võimalik taandada mingitele varemtuntud mateeria omadustele, võtavad füüsikud tarvitusele sellised mõisted nagu „isotoopiline spin", „paarsus", „kummalisus", „tuumalaeng" („barioonne laeng"), „neutrinolaeng" („leptoonne laeng"), „spiraalsus". Nende uute mõistete tekkimine annab tunnistust sellest, kui komplitseeritud on tegelikult need kõige lihtsamad tänapäeval tuntud materiaalsed objektid![1]

Teadusele avanevad piiritud perspektiivid edasiseks tungimiseks mateeria sügavustesse. Alles hiljuti eitasid paljud õpetlased seda, et on üldse võimalik üles tõsta elektroni ja teiste „elementaarosakeste" seesmise ehituse küsimust. Nüüd aga on füüsika jõudnud nende struktuuri uurimise vajaduseni ja sellest on saanud üks kaasaegse loodusteaduse aktuaalsemaid ülesandeid.

50 aastat tagasi, varsti pärast elektroni avastamist, kirjutas V. I. Lenin: „Elektron on niisama *ammendamatu* kui aatomgi, loodus on lõpmatu . . ."[2] See suurepärane ja julge ennustus on oma ettenägelikkuse poolest otse hämmastav. See ennustus ei olnud juhuslik oletus, vaid otsene järeldus dialektilismaterialistlikust mateeriakäsitusest, mille arendamiseks Lenin nii palju ära tegi.

Ei tohi segamini ajada kaht täesti erinevat küsimust — ühelt poolt seda, kas looduse objektid eksisteerivad väljaspool meie teadvust ja sellest sõltumatult, ja teiselt poolt seda, milline on nende objektide ehitus, millistest füüsikalistest elementidest nad koosnevad, millised on nende elementide füüsikalised omadused. Teise küsimuse lahendamine on loodusteaduse, sealhulgas füüsika ülesanne. Loodusteadus uurib reaalset, objektiivset maailma,

[1] Selle tõttu tuleb terminit „elementaarosakesed" lugeda ebaõnnestunuks. See termin võib tekitada mõtte, nagu oleksid need materiaalsed objektid absoluutselt lihtsad. Tegelikult on „elementaarosakesed" ainult selles mõttes lihtsad osakesed, et ükski neist ei koosne mingitest teistest tänapäeval tuntud osakestest.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 242.

selle maailma mitmekesiseid kehasid, nende ehitust, omadusi, nende vastastikusi seoseid, neile omaseid seaduspärasusi. Teadus ei saa eksisteerida, kui ta ei tunnusta meid ümbritseva maailma objektiivset reaalsust. Selle objektiivse reaalsuse peegelduseks on mateeria mõiste. Sellepärast ongi mateeria mõiste, mille töötas välja marksistlik filosoofia, loodusteaduse seisukohalt nii tähtis.

Vaevalt küll on mõni teine materialistliku filosoofia mõiste esile kutsunud nii palju idealistide rünnakuid kui mateeria mõiste. Selles pole aga midagi imestamapanevat. See mõiste on materialistliku maailmavaate nurgakiviks ja sellepärast ründavadki teda alatasa materialismi vastased. Lugematu arv kordi on idealistid kuulutanud, et mateeria kui objektiivse reaalsuse mõiste on ümber lükatud või iganenud, kuid teaduse arenemine ja praktika andmed kinnitavad vaieldamatult, et seda ümber lükata pole võimalik.

Andes järele loodusteaduse progressile, on idealistid sunnitud tunnistama aatomite, elektronide, footonite jne. olemasolu. „Ainus asi", mida nad eitavad, on see, et need osakesed on objektiivne reaalsus, et nad on materiaalsed. See „ainus asi" aga lahutabki täielikult üksteisest materialiste ja idealiste. Sellepärast võitlevad idealistid kõigest väest mateeria mõiste vastu. Paljud neist käivad sisuliselt piiskop Berkeley jälgedes, kelle vaateid arvustas V. I. Lenin oma raamatus „Materialism ja empiriokritiitsism". Berkeley kirjutas: „Et need asjad, mida ma näen oma silmaga ja puudutan oma kätega, on olemas, — on reaalselt olemas, selles ma ei kahtle põrmugi. Ainus asi, mille olemasolu me eitame, on see, mida *filosoofid* nimetavad mateeriaks ehk kehaliseks substantsiks"[1]. Berkeley tahab sellega ütelda, et inimesed ei kaota midagi, kui nad eitavad mateeria olemasolu. Kuid see on vaid subjektiivse idealisti trikk. Kui ta ütleb, et asjad on reaalselt olemas, siis mõtleb ta sellega asjade eksisteerimist meie teadvuses, aistingutes. Materialismi seisukohalt, mis on täielikult kooskõlas kogu inimeste praktikaga, tähendab aga asjade reaalne olemasolu nende materiaalsust, s. o. sõltumatust subjekti teadvusest.

Üks argumente, mille abil tänapäeva idealistid püüavad mateeria kui objektiivse reaalsuse eitamist põhjendada, seisab järgmises. Oletame, et füüsik tahab väga täpselt kindlaks teha mikroobjekti asendit ja kiirust antud momendil. Selleks tuleb tal kasutada vastavaid katseseadmeid. Sealjuures on asendi (koordinaadi) täpseks mõõtmiseks vaja üht, kiiruse mõõtmiseks aga teist tüüpi seadmeid. Esimest tüüpi seadmete kasutamine paneb mikroobjekti sellisesse olekusse, kus kiirus ei saa olla täpselt määratud, teist tüüpi seadmete kasutamine aga paneb ta teistsugusesse olekusse, kus tema asend ei ole määratud. Sellest tehakse idealistlik järeldus: ei ole võimalik rääkida mikroobjektist „omaette", vaid temast võib rääkida üksnes lahutamatus seoses teatavate kindlate vaatlustingimustega, seoses vaatlejaga, järelikult — objekti ilma subjektita olemas ei ole. Kui aga tunnistatakse, et objekt eksisteerib „lahutamatus

[1] Tsiteeritud V. I. Lenini raamatu „Materialism ja empiriokritiitsism" järgi, Teosed, 14. kd., lk. 17.

seoses" subjektiga, siis see tähendab, et eitatakse mateeriat kui objektiivset reaalsust.

Sisuliselt ei ole kõik need kaalutlused midagi muud kui katse teisel kujul ellu äratada subjekti ja objekti „printsipiaalse koordinatsiooni" teooriat, mille autoriks oli R. Avenarius. Selle teooria kohaselt ei saavat objekt (loodus) eksisteerida ilma subjektita. V. I. Lenin näitas Avenariuse teooria täielikku paikapidamatust. Niisama paikapidamatu on selle teooria „kaasaegne" variant. Kui objekti ja subjekti vahel valitseks tõesti „lahutamatu seos", siis see tähendaks, et objekt ei saa eksisteerida ilma teda tajuva teadvuseta, aistinguteta. Tegelikult aga see muidugi nii ei ole. Siinkohal vaadeldaval juhtumil avaldab mikroobjekti uurimiseks kasutatav katseseade mikroobjektile teatud kindlat mõju ja võib isegi ühtesid või teisi mikroobjekti omadusi järsult muuta. Sellepärast ei tohi muidugi mikroobjekti käsitleda abstraktselt, „omaette", vaid teda tuleb võtta ainult tema vaatlemise konkreetsetes tingimustes ja neid tingimusi arvestades. Kuid katseseade, kuigi seda kasutab vaatleja, ei ole veel vaatleja ise ning veelgi vähem tema teadvus või aistingud, vaid see on objektiivselt eksisteeriv füüsiline keha (või füüsiliste kehade summa), mille vastastikune mõju mikroobjektiga on täielikult materiaalne.

See materiaalsete asjade omavaheline reaalne seos — seos, mis nagu ka need asjad ise eksisteerib väljaspool igasugust teadvust ja sellest sõltumatult, — on hoopis midagi muud kui väljamõeldud „lahutamatu seos" asjade ja teadvuse vahel.

Asjaolust, et katseseade mõjutab mikroobjekti, ei järeldu seega kuidagi, et mikroobjekti olemasolu on „lahutamatult seotud" subjektiga. Säärane järeldus, nagu näeme, on rajatud sellele, et füüsikaline mõiste „katseseade" asendatakse põhjendamatult gnoseoloogilise kategooriaga „subjekt".

Taibanud lõppude lõpuks, et säärane võte pole veenev, kasutavad mõned positivistid veidi teistsugust argumentatsiooni. Nad ei väida enam, et katseseade tuleb vahetult samastada subjektiga, vaid räägivad, et mikroobjekt on printsipiaalselt seotud katseseadmega nimelt kui füüsilise kehaga, sest viimane määrab mikroobjekti oleku. Seega olevat isegi puhtfüüsikalisest seisukohast võttes mõttetu rääkida mikroobjektist lahus seadmest, väljaspool selle seadme abil teostatavaid vaatlusi. Kuna aga seadmeid loob ja eksperimente ning vaatlusi teostab vaatleja, siis järelduvatki sellest, et ilma vaatlejata ei ole olemas mikroobjekti, teiste sõnadega: ilma subjektita ei ole objekti.

Samuti nagu ülalpool, asendatakse ka siin loogika seadusi kisendavalt rikkudes üks tees teisega. Ja nimelt — tees, et „katseseadme tingimustes eksisteeriva mikroobjekti olek oleneb sellest katseseadmest", hoopis teise teesiga, mis ei ole esimesega identne ega tulene esimesest: „mikroobjekt eksisteerib üksnes seoses katseseadmega, üksnes tänu vaatlusele".

Muidugi, *kui* mikroobjekt asub katseseadmes, ei saa teda tõepoolest vaadelda sellest seadmest lahus, isoleeritult selle seadme mõjust temale. Kuid kogu asi on selles, et mikroobjekt eksisteerib *mitte ainult* katseseadmes, *mitte ainult* seoses seadmega. Katseseade, mõõteriist on vaid üks neist arvutust hulgast kehadest, milledega mikroobjekt võib astuda vastastikusesse toimesse, mis määrab tema oleku. Pealegi astub, esiteks, sellesse seosesse ainult tühine osa kõigist maailmas eksisteerivatest mikroobjektidest ja, teiseks, selle seose kestus on üldiselt äärmiselt lühike. Väide, nagu eksisteeriks mikroobjekt printsipiaalselt *ainult* katseseadmes, nagu tuleks teda *alati* käsitleda üksnes seoses seadmega, nagu eksisteeriks ta *ainult* tänu seadme abil teostatavale vaatlusele, omistab seadmele mingi fantastilise jõu, mis lahutab ta kogu muust reaalsete asjade maailmast. Tegelikult tähendab see väide, et keeldutakse tunnustamast kõigi materiaalse maailma kehade reaalset olemasolu, välja arvatud mõõteriistad ja see, mis neis toimub. See on omamoodi „mõõteriistade idealism", mis pretendeerib küll sellele, nagu tugineks ta kaasaegsele kvantide mehhaanikale, kuid mis tegelikult vaid dogmaatiliselt esitab soovitavat tõestatu pähe.

Mikroobjektide olemasolu pole printsipiaalselt seotud katseseadmega, mõõteriistaga, vaatluse aktiga. Mõõteriistu ja vaatlusi ei kasutata teaduses sugugi sellepärast, et mikroobjektide olemasolu oleks neist tingitud ja et

mikroobjektid oleksid reaalsed ainult neis tingimustes ja ainult neil momentidel, kus toimub vaatlus. Mõõteriistu luuakse, et uurida seda, mis eksisteerib väljaspool mõõteriista ja vaatlustest sõltumatult, kuigi selle *saavutamiseks* tuleb paratamatult uurida seda, mis toimub mõõteriistas. See, et mõõteriistad on paratamatult vajalikud mikroobjektide *tunnetamiseks*, nende vaatlemiseks, ei tähenda sugugi, et mõõteriistad on paratamatult vajalikud mikroobjektide *eksisteerimiseks*. Uurides, milline on mikroobjekti ja mõõteriista vastastikune toime, kuidas selle vastastikuse toime puhul muutuvad mikroobjekti olek ja omadused, teeb füüsikateadus kindlaks, milline on mikroobjekti käitumine vastastikuses toimes teiste füüsiliste objektidega, millistele seaduspärasustele allub tema liikumine seal, kus ei ole mingeid mõõteriistu ja vaatlusi. See ongi teaduse peaeesmärk. Kui füüsik räägib näiteks Päikese energia allikast ja näeb seda allikat vesinikuaatomite tuumade muundumises heeliumi tuumadeks, siis ei saa juttugi olla mingitest mõõteriistadest või vaatlustest, mis tingiksid nende osakeste olemasolu tulikuumal Päikesel. Need osakesed eksisteerivad igasugustest mõõteriistadest ja vaatlustest sõltumatult. Ja kui füüsikateaduses räägitakse vesinikumolekuli tekkimisest, siis peetakse samuti silmas kahe vesinikuaatomi vastastikust toimet, mis ei ole üldse seotud mõõteriistade juuresolekuga või vaatluste teostamisega.

Kvantide mehhaanikat käsitlevas kirjanduses võib kohata arvamust, nagu kujutaks igasugune mikroobjektiga vastastikuses toimes olev makroskoopiline keha endast „mõõteriista" ja mikroobjekti ning selle keha vastastikune toime — „mõõtmist". See on täiesti väär seisukoht, mis vassib täielikult asja sisu ja avab võimaluse idealistlikeks spekulatsioonideks. Mõõteriist ei ole lihtsalt füüsiline keha, vaid niisugune füüsiline keha, mille inimene on seadnud oma meeleelundite ja välismaailma esemete vahele, selleks et neid esemeid uurida. Üksnes sellise seisundi ja sellise osa puhul võib füüsilist keha vaadelda kui mõõteriista. Analoogiliselt sellele ei ole ka kehade füüsiline vastastikune toime iseendast, ilma selle toime suhteta tunnetusprotsessi, mõõtmine selle sõna täpses tähenduses.

Selleks et ümber lükata kujutlust mateeriast kui objektiivsest reaalsusest, püüavad mõned tänapäeva „füüsikalised" idealistid (Jeans jt.) ära kasutada ka elektronide ja teiste mateeriaosakeste laineomadusi. Nad kuulutavad, et laineomadused ei ole materiaalsed, vaid vaimsed omadused — puhtmõttelised konstruktsioonid, „meie teadmuse lained". Kuna aga näiteks mikroobjektide ruumiline jaotus pärast seda, kui nad läbivad üksteise lähedal asuvate piludega ekraani (difraktsioonivõre), oleneb laineomadustest, siis teevad idealistid järelduse: „Vaimne juhib materiaalset".

Kuid mikroobjektide laineomadused ei ole hoopiski vaimsed omadused. Laineomadused, nagu ka mateeria teised omadused, muuhulgas korpuskulaarsed omadused, eksisteerivad väljaspool teadvust ja sellest sõltumatult. Mikroobjekti mitmesuguste omaduste vahel valitsev seos on materiaalne seos, ja pole midagi imestamapanevat selles, et ühed neist omadustest mõjutavad teisi ja osutuvad protsessi käigu seisukohalt antud konkreetsetes tingimustes olulisemaks.

Ükski materiaalne asi ei ole muutumatu; nad kõik on lõplikud ja piiratud. Seal aga, kus üks asi kaob, tuleb tema asemele teine, ja sealjuures nii, et ükski mateeriaosake ei kao jäljetult ega muutu eimiskiks, ühtlasi aga ei teki ükski pisimgi osake eimiskist. Seal, kus lõpevad ühe materiaalse objekti piirid, algavad teise materiaalse objekti piirid, ja see materiaalsete objektide üksteisele järgnemine ja vastastikune mõju on lõputu. Mateeria, loodus on igavene, lõputu, piiritu.

Mateeria ei ole midagi ühetaolist ja ühesugust. Mateeria eksisteerib arvutu hulga mitmekesiste kehade, objektide kujul, mis erinevad üksteisest kvalitatiivselt ja kvantitatiivselt. Nad moo-

dustavad oma omadustelt üksteisele lähedaste objektide rühmi, mida me nimetame mitmesugusteks mateeria liikideks.

Mateeria eri liike iseloomustab suurem või väiksem komplitseeritus ja nad on mitmesuguste teaduste — füüsika, keemia, bioloogia jne. — uurimisobjektideks. Suhteliselt lihtsad on mateeria „elementaarosakesed" — footonid, elektronid, positronid, mesonid, prootonid, antiprootonid, neutronid, antineutronid jne. Keerulisem ehitus on aatomitel ja molekulidel. Järgmisel astmel on oma komplitseerituse poolest gaasid, vedelikud ja tahked kehad, milledega meil on tegemist oma igapäevases elus, samuti ka mitmesugused taevakehad — planeedid, tähed, tähesüsteemid. Tunduvalt keerulisemad on orgaanilise looduse kehad ja eriti selle kõrgeim produkt — inimene. Eriline materiaalne objekt on inimühiskond, mille eri külgi ja avaldusi uurib terve rida teadusi, millede hulgas võib nimetada ajaloolist materialismi, ajalugu, poliitilist ökonoomiat, majandusstatistikat jne.

2. Mateeria liikumine

Meid ümbritsevas maailmas on kõik, alates ülipisikestest mateeria „elementaarosakestest" ja lõpetades hiiglaslike planeetide ja tähesüsteemidega, liikumise, muutumise olekus. Elusorganismides toimub pidev ainevahetus, nad reageerivad neid ümbritseva keskkonna mõjudele. Maakera, millel me elame, pöörleb ümber oma telje ja liigub ümber Päikese. Kuid ka Päike ei ole liikumatu. Koos kõigi tema ümber tiirlevate planeetidega liigub ta maailmaruumis; aine aga, millest koosneb Päike, sarnaneb lakkamatult möllava tulekeerisega. Aatomid igas kehas, milledest see keha koosneb, on alatises liikumises, igal üksikul aatomil on samuti oma siseliikumine: aatomi väliskestas liiguvad elektronid, aatomituumas aga liiguvad intensiivselt prootonid ja neutronid, kusjuures nad ei liigu lihtsalt ühest tuuma osast teise, vaid muunduvad hämmastava sagedusega üksteiseks.

Liikumine ei ole mateeria juhuslik olek, vaid tema lahutamatu, üldine, igavene omadus, tema eksisteerimise viis, atribuut. Just neile omase liikumise tõttu ongi asjad seda, mida nad on. Päikesesüsteem on spetsiifiline materiaalne objekt just sellepärast, et igale sinna kuuluvale planeedile on omane teatav kindel liikumine. Katkestage spetsiifiline ainevahetus elusorganismis, samuti ka organismi ja keskkonna vahel — ja organism lakkab eksisteerimast, muutub elutuks kehaks, ehkki ka selles toimuvad füüsikalised ja keemilised protsessid. Kui aatomi kestas olevate elektronide liikumine lõpeks, siis lakkaks aatom kui kvalitatiivselt määratletud objekt eksisteerimast. Füüsika näitab, et kui aatomituumas ei toimuks lakkamatult prootonite ja neutronite liikumist, mis väljendub nende vastastikuses muundumises üksteiseks, siis

ei oleks ka aatomituuma; tuumajõud, mis ühendavad neid osakesi kindlalt aatomituumaks, on tingitud just sellest liikumisest.

Mateeriat ilma liikumiseta olemas ei ole ega saagi olla. Mateeria ja liikumine on teineteisest lahutamatud. Teiste sõnadega: *liikumine on mateeria olemise igavene vorm.*

Öeldes *liikumine*, mõtleb dialektiline materialism mitte üksnes kehade mehhaanilist ümberpaiknemist ruumis, vaid igasugust muutumist üldse. F. Engels kirjutas: „Liikumine, mida vaadeldakse selle sõna kõige üldisemas tähenduses, s. o. käsitatakse kui mateeria olemise vormi, kui mateeriale seesmiselt omast atribuuti, hõlmab kõiki universumis toimuvaid muutusi ja protsesse, alates lihtsast ümberpaiknemisest ja lõpetades mõtlemisega."[1]

Vastavalt loodusnähtuste mitmekesisusele on olemas ka palju mitmesuguseid mateeria liikumise liike. Selle mitmekesisuse hulgast võib aga välja tuua mõned *liikumise põhivormid*, milledest igaüks hõlmab suuremat või väiksemat üksteisele teatavas suhtes lähedaste nähtuste ringi.

Esiteks kuulub nende põhivormide hulka liikumise mehhaaniline vorm, kehade ruumiline ümberpaiknemine üksteise suhtes. Teiseks — niisuguste liikumise vormide rühm, mida uurib füüsika, nagu soojus- ja elektromagnetilised protsessid, sealhulgas ka valgusnähtused; vastastikused gravitatsioonimõjud; aatomisisesed ja tuumasisesed protsessid ning osakeste muundumised. Kolmandaks — liikumise keemiline vorm (keemilised protsessid). Neljandaks — liikumise bioloogiline vorm (orgaaniline elu). Viiendaks — liikumise sotsiaalne vorm (sotsiaalsed protsessid, inimühiskonna ajalugu).

Ei tohi arvata, nagu oleks igaüks neist liikumise vormidest midagi lihtsat. Kuigi me räägime liikumise mehhaanilisest vormist kui millestki ühtsest, peituvad selle ühtsuse taga mitmesugused mehhaanilise liikumise eriliigid, näiteks sirgjoonelised ja kõverjoonelised liikumised, ühtlased ja muutuvad liikumised, pöörlevad ja translatoorsed liikumised jne. Liikumise keemiline vorm hõlmab tohutut hulka keemilisi reaktsioone ja aine keerulisemaks muutumise protsesse, kaasa arvatud need, millede tulemusel tekivad valkaine ühendid.

Mateeria ja liikumise teineteisest lahutamatus väljendub mitte üksnes selles, et mateeriat ei saa olla ilma liikumiseta, vaid ka selles, et iga liikumisvormi ja nende materiaalsete objektide vahel, millede eksisteerimise vormideks nad on, valitseb täiesti kindel vastavus, teatav kindel seesmine seos. Elu on liikumise vorm, mis on omane valkkehadele; anorgaanilistes kehades elu ei ole ega saagi olla. Liikumise keemiline vorm on omane keemilistele elementidele ja nende ühenditele, seda vormi aga ei esine niisugustel materiaalsetel objektidel nagu footonid, elektronid, positronid, mesonid ja teised seda laadi osakesed, mida uurib

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 44.

füüsika. Liikumise liikide ja materiaalsete objektide tüüpide vahel valitsevat seost näeme ka siis, kui vaatleme suhteliselt lihtsaid kehasid, mida nimetatakse „elementaarosakesteks". Footonitele on näiteks omane spetsiifiline liikumise liik, mille põhiiseärasusi väljendavad Maxwelli võrrandid elektrodünaamikas. Elektronide ja positronide liikumine allub seadustele, mida väljendab Diraci võrrand, mis Maxwelli võrranditest oluliselt erineb. Raskemate osakeste — mesonite — liikumine allub teistele seadustele.

Kuna liikumise liikide ja materiaalsete objektide tüüpide vahel valitseb märgitud seesmine seos, siis on ka liikumise uurimine ühtlasi teeks materiaalsete objektide eneste tunnetamise poole.

Samuti nagu mateeria on ammendamatu, nii on ammendamatu ka tema liikumise liikide ja nende omaduste mitmekesisus. Samuti nagu pole olemas mingit „kõige lihtsamat mateeriat", „asjade lõpp-olemust", nii pole olemas ka mingit „kõige lihtsamat", „lõplikku" mateeria liikumise vormi. Tänapäeval tuntud liikumisvormide hulgast kõige lihtsamate vormide „lihtsus" on suhteline. Tungides mateeria sügavustesse, avastab meie mõistus üha uusi liikumise vorme ja koos sellega ka nende üha uusi iseärasusi.

Mateeria ei saa eksisteerida teisiti kui liikumises, kuid see ei tähenda, nagu ei saaks materiaalsete muutuste üldises, lakkamatus voolus esineda paigalseisu momente, tasakaalu momente. Kuid paigalseis ja tasakaal on suhtelised: esiteks esinevad nad üksnes ühtede või teiste üksikute materiaalsete objektide suhtes, mitte aga kogu mateeria suhtes; teiseks võib paigalseisu ja tasakaalu esineda ainult ühe või teise üksiku liikumise liigi suhtes, mitte aga kõigi antud objektidele omaste liikumise liikide suhtes.

Näiteid paigalseisu ja tasakaalu suhtelise iseloomu kohta leiame meid ümbritsevast tegelikkusest igal sammul. Kui näiteks reisija lamab diivanil kiiresti kihutavas rongis, siis *liigub* ta koos rongiga maapinna suhtes, kuid on samal ajal vaguni ja kõigi vagunis olevate asjade suhtes *paigal*. Samast näitest näeme, et paigalseis esineb mitte ainult teatava kehade summa suhtes, vaid ka ainult teatava liikumise liigi suhtes. Samal ajal kui reisija keha ei muuda oma asendit vaguni suhtes, s. t. ei ole vaguni suhtes mehhaanilises liikumises, toimub reisija kehas suur hulk mitmekesiseid protsesse (liikumisi), millede tulemusel reisija eksisteerib kui elusolend.

See tõsiasi, et materiaalsed objektid võivad olla suhtelise paigalseisu ja tasakaalu olekus, etendab looduse arenemises väga tähtsat osa. Nagu märkis F. Engels, „kehade suhtelise paigalseisu võimalus, ajutiste tasakaalu olekute võimalus on mateeria diferentseerumise oluline tingimus ja ühtlasi kõige olulisem elu tingimus"[1]. Just tänu sellele tekivad ja on lühemat või pikemat aega olemas kvalitatiivselt määratletud asjad, mis erinevad üksteisest.

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 195—196.

Näiteks omavad kehad teatud kindlat vormi üksnes sellepärast, et nende koostisosad on üksteise suhtes paigalseisu olekus.

Suhteline paigalseis avaldub mitte ainult selles, et kehad säilitavad oma asendi üksteise suhtes ja et mingitel materiaalsetel kehadel, ei esine liikumist ühes või teises konkreetses vormis. Üks tähtsamaid suhtelise paigalseisu vorme on protsesside püsivus, kehadele omase liikumise säilimine, antud tingimustes eksisteerivate liikumise vormide suhteline püsivus. Kvalitatiivselt omapärased elusorganismid eksisteerivad üksnes sellepärast, et neis toimub pidevalt üht ja sama tüüpi ainevahetus, et nad on üht ja sama laadi vastastikuses mõjus väliskeskkonnaga. Elutalitluse tüübi suhtelises muutumatuses, püsivuses väljendub suhtelise paigalseisu, tasakaalu moment. Kuid selle paigalseisu, tasakaalu taga peitub lakkamatu liikumine, muutumine, organismi uuendumine. See on, nagu märgib Engels, „liikumise ja tasakaalu elav ühtsus".

Paigalseis ja tasakaal ei ole ainult suhtelised, vaid ka ajutised. Varem või hiljem hävitab, likvideerib, ületab nad igas objektis universaalne liikumine. Liikumine ise aga, kas varem või hiljem, kuid ikkagi paratamatult, tekitab ühel või teisel kujul, teistes tingimustes, paigalseisu ja tasakaalu. Ja see avab võimaluse kvalitatiivselt uute asjade tekkimiseks, mateeria diferentseerumiseks.

Käsitleme nüüd suhteliselt lihtsate ja keerulisemate liikumise vormide vahekorda veidi üksikasjalisemalt. Kui me ütleme, et ühele või teisele kõrgesti organiseeritud objektile on omane teatav kindel liikumise vorm, siis kas see tähendab, et antud objektis ei esine teisi, lihtsamaid liikumise vorme? Ei, ei tähenda. Kui me näiteks väidame, et elu on valgule omane liikumise vorm, siis see ei tähenda sugugi, nagu ei oleks valkkehades keemilisi ja füüsikalisi protsesse või aine mehhaanilist ümberpaiknemist. Sellega me väljendame üksnes mõtet, et selles kehas esinevate liikumise vormide hulgas on kõrgeimaks vormiks just liikumise orgaaniline vorm. Kuid orgaaniline elu kui liikumise spetsiifiline vorm sisaldab tingimata ka ületatud ning allutatud kujul liikumise lihtsamaid vorme. Kuigi orgaaniline elu kujuneb liikumise lihtsamate vormide alusel, ei ole ta neile taandatav. Ta on midagi erilist, kõigist neist kvalitatiivselt erinevat, ühtlasi on ta neist lahutamatu, ta ei saa ilma nendeta eksisteerida. See on omapärane ühtsus, mis seob mitmesugused liikumise vormid teatud lahutamatuks tervikuks, „sest", nagu kirjutas F. Engels, „organism on kahtlemata *kõrgeim ühtsus, mis ühendab endas üheks tervikuks mehhaanika, füüsika ja keemia,* nii et seda kolmainust ei saa enam lahutada"[1]. See ühtsus, niikaua kui ta eksisteerib, paneb maksma teatavad kitsendused organismis toimuvate füüsikaliste ja keemiliste protsesside suhtes, allutab need protsessid teatavale korrale ja tempole. Nii valitseb paljudes organismide liikides keha teatav

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 199.

kindel temperatuur, on loodud tingimused, mis takistavad organismile kahjulikke protsesse jne.

Ühtlasi tagab elu olemuse moodustavate bioloogiliste, füüsikaliste ja keemiliste protsesside lahutamatu ühtsus niisuguste tingimuste loomise, millede eesmärgiks on organismi alalhoidmine, luues muuhulgas tingimused elusorganismile vajalike keeruliste valkainete sünteesiks. Kui lõhkuda liikumise lihtsamate vormide ühtsus, lahutada nad üksteisest, siis me „taandame" elu nendele vormidele, kuid siis pole ka meie ees elavat organismi, vaid elutu keha ja selles toimuvad füüsikalised ja keemilised nähtused.

Iga kõrgem liikumise vorm sisaldab tingimata kõiki lihtsamaid liikumise vorme, muuhulgas ka mehhaanilist liikumist, kuid kõrgemat liikumise vormi ei ole võimalik taandada neile lihtsamatele vormidele.

Selle tõttu, et liikumise kõrgemaid vorme pole võimalik taandada lihtsamatele vormidele, eksisteeribki näiteks keemia kui eriline teadus, kuigi liikumise keemiline vorm pole ilma füüsikaliste protsessideta võimalik. Just sellepärast, et elu pole võimalik taandada teistele liikumise vormidele, ongi vajalik eriline teadus, mis uurib elu — bioloogia, kuigi elu ei saa eksisteerida ilma füüsikaliste ja keemiliste protsessideta. Samuti on vajalikud ka ühiskonnateadused, mis uurivad inimühiskonna elu, kuigi ühiskondlik elu pole ilma liikumise mehhaanilise, füüsikalise, keemilise ja bioloogilise vormita võimalik.

Selle tunnustamine, et iga liikumise vorm on kvalitatiivselt omapärane, et ühtki neist vormidest ei ole võimalik taandada lihtsamatele vormidele, on üks peamisi jooni, mis iseloomustab dialektilise materialismi vaateid mateeria liikumise küsimuses, erinevalt mehhanistlikust materialismist.

Mateeriat ei saa olla ilma liikumiseta, kuid ka liikumist ei saa olla ilma mateeriata. Ühes inglise muinasjutus võib selle peategelane, kass, kaduda nii, et tema naeratus jääb alles. See on muidugi ainult muinasjutus võimalik. Kui absurdne ka on kujutlus, et on kassi naeratus, kassi aga ei ole, siiski kuulutab idealistlik filosoofia midagi analoogilist, väites, et liikumine saab eksisteerida ilma mateeriata.

Kui ei ole mateeriat, siis ei saa üldse midagi toimuda, siis ei eksisteeri üldse midagi. Mõte, et liikumine võib eksisteerida ilma mateeriata, on müstika, absurd, idealismi positsioonidele asumine, teadusest loobumine. Püüame kujutleda võimatut, seda, et mateeria on kadunud, kuid oletame ühtlasi, et liikumine on alles jäänud. Niisuguse oletusega me eeldame, esiteks, et liikumine on mittemateriaalne, mida tegelikult ei ole ega saagi olla, ja teiseks, et mõte on võimalik ilma mateeriata. Kuid arvamine, et mõte, teadvus eksisteerib ilma mateeriata, tähendabki teadusest loobumist, sest teadus on veenvalt tõestanud, et mõte, teadvus pole ilma mateeriata võimalikud. Pole tähtis, kuidas sealjuures käsitletakse mateeriast lahutatud mõtet: kas mingi üksiku subjekti

mõttena (subjektiivne idealism) või teatava abstraktse „mõtte" või „ideena" (objektiivne idealism). „Oluline on see," rõhutab V. I. Lenin, „et katse *mõelda* liikumist ilma mateeriata toob sisse *mõtte*, mis on eraldatud mateeriast, ja see ongi filosoofiline idealism."[1]

Üks katseid mõelda liikumist ilma mateeriata oli niinimetatud „energeetika", millega tuli välja W. Ostwald — suur keemik ja väike filosoof, nagu Lenin teda nimetas. XIX sajandi lõpuks oli füüsikas märkimisväärset edu saavutanud termodünaamika, mis teoreetiliselt analüüsides soojusprotsessides toimuvate energia muunduste tingimusi võimaldas leida paljude füüsikaliste ja keemiliste nähtuste seaduspärasusi. Nende seaduspärasuste tuletamisel võisid teadlased jätta arvesse võtmata mateeria aatomilise ehituse. Kuna aga metafüüsiliselt mõtlevad loodusteadlased samastasid aatomid mateeriaga üldse, siis tehti järgmine enneaegne järeldus: „mateeriat ei ole olemas", olemas on vaid muunduv energia; see energia ongi ainus „maailma substants". „Likvideerinud" mateeria, lahutasid energetismi pooldajad liikumise mateeriast. Selles ongi energetismi põhiviga. Muidugi, mitmete teaduse probleemide puhul, kus oluline on protsesside energeetilise külje analüüsimine, võib (ja mõnikord tulebki) mitte arvestada mateeria aatomilist struktuuri, kuid see ei anna mingit alust üldse kõrvale heita energia materiaalset kandjat, mateeriat kui objektiivset reaalsust. Energia on üksnes selle liikumise väljendus, mida omab materiaalne objekt, ja mateeriast isoleeritult energiat olemas ei ole ega saagi olla. Loodusteadus käsitleb energeetilisi muundusi kui objektiivset protsessi, mis toimub väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult. See tähendab, et energia on mateeria omadus. Sellepärast on mõttetu väita, nagu seda teevad energeetikud, et energia „kõrvaldavat" mateeria.

Energetismi pooldajate viga on selles, et nad heidavad kõrvale objektiivse reaalsuse, mis eksisteerib väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult, ning tõlgitsevad energiat mingi „puhta sümbolina", millegi säärasena, mis oleneb teadvusest, vaimust, tahtest jne. Just nii tõlgitses energiat W. Ostwald, kui ta arendas oma „energeetikat". Ostwald väitis, et füüsikalisi nähtusi võib kujutada energiate vahel toimuvate protsessidena ja et see olevat tingitud teadvuse omadusest. See aga, nagu kirjutas V. I. Lenin, „on puhas idealism: mitte meie mõte ei peegelda energia muundumist välismaailmas, vaid välismaailm peegeldab meie teadvuse „omadust"!"[2] Muide, Ostwald taganes sageli sellest seisukohast ja käsitles nagu teisedki loodusteadlased energeetilisi protsesse objektiivselt reaalsete, teadvusest sõltumatute protsessidena.

Mõned tänapäeva füüsikud on teinud katset W. Ostwaldi „energeetikat" uuesti ellu äratada. Sealjuures on nad püüdnud toetuda

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 247.
[2] Sealsamas, lk. 250.

sellistele kaasaegse füüsika poolt avastatud uutele faktidele nagu elektroni ja positroni muundumine footoniteks ja seadus, mis seob teineteisega materiaalsete objektide massi ning energiat ja näitab, et materiaalse objekti energia (E) võrdub tema massi (M) ja valguse kiiruse ruudu (C^2) korrutisega. Esimesel juhtumil samastavad nad footonid „puhta energiaga", ilma igasuguse materiata energiaga, ja kuulutavad selle põhjal: materia (elektron ja positron) kaob, muundub energiaks (footoniteks). Teisel juhtumil samastavad nad materia massiga ja, võttes aluseks võrrandi $E = MC^2$, väidavad: materia „muundub" energiaks, materia on „kondenseeritud" energia.

Tegelikult aga, nagu juba nägime, ei ole footonid „puhas energia", vaid nad on materiaalsed objektid, mis omavad energiat, samuti nagu omavad energiat elektronid ja positronid. Siin on tegemist mitmesuguste materiaalsete osakeste üksteiseks muundumisega. Täiesti paikapidamatu on ka väide, et materia „muunduvat" energiaks, olevat energiaga „identne" või „ekvivalentne". Esiteks, materiat ei saa samastada ühe tema omadusega — massiga. Seadus $E = MC^2$ ei seo aga energiaga materiat, vaid seob energiaga massi. Teiseks, sellest faktist, et mingi füüsikaseadus seob teineteisega kaht füüsikalist suurust, ei järeldu hoopiski, et need suurused ise oleksid teineteisega identsed või et üks suurus oleks teiseks taandatav. Mingeid fakte, mis kinnitaksid materia „muundumist" energiaks, olemas ei ole. Materia ei saa muunduda ühekski iseenda omaduseks ja pealegi veel nii, et see omadus jääks ilma tema materiaalsest kandjast. Massi ja energia vastastikuse seose seaduse mõte on selles, et materiaalne objekt, mis antud tingimustes omab teatavat massi, omab ka teatavat energiat, mis vastab sellele massile.

Niisiis, liikumist ilma materiata ei ole ega saagi olla. Liikumine on materiast lahutamatu. Ja kuivõrd materia ise on igavene, kuivõrd teda pole võimalik hävitada ega luua, sedavõrd on ka materia liikumine igavene, ka materia liikumist pole võimalik hävitada ega luua. Seisukoht, et materiaalne liikumine on hävimatu ja loodamatu, on üks dialektilise materialismi ja tänapäeva loodusteaduse põhiseisukohti.

Materia liikumise hävimatuse loodusteaduslikuks väljenduseks on energia jäävuse ja muundumise seadus. F. Engels nimetas seda seadust „suureks liikumise põhiseaduseks"[1]. Energia on liikumise mõõt. Mis protsessid välismaailmas ka ei toimuks, mis muundusi liikumise vormid ka läbi ei teeks, kõikjal ja alati jääb energia üldhulk muutumatuks. Energiat ei looda ja energia ei kao, vaid ta üksnes muundub, minnes üle ühest liigist teise ja kandudes ühelt materiaalselt objektilt üle teisele. Igaüks meist on tuhandeid kordi näinud, kuidas paigalseisev keha hakkab liikuma, omandades teatava hulga energiat. Kui kõiki selle liikumise tekki-

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 12.

misega seotud asjaolusid hoolikalt uurida, siis selgub, et alati on olemas mingi teine materiaalne keha või materiaalsete kehade süsteem, mille liikumise arvel algaski antud keha liikumine. Kui palju energiat omandas antud keha, sama palju energiat kaotasid need kehad, millede mõju tulemusel tekkis antud keha liikumine. Üksnes liikuvate kehade materiaalse vastastikuse mõju arvel toimuvad muutused nende liikumises, kusjuures need muutused toimuvad nii, et nendest protsessidest osavõtvate kehade energia üldhulk jääb muutumatuks.

Liikumise hävimatus ja loodamatus avaldub ka selles, et mitmesuguste energia vormide vahel on olemas püsivad ekvivalentsuse suhted. Ükskõik millistes tingimustes ka toimub näiteks mehhaanilise liikumise muundumine soojuseks, alati tekitab 426,9 kilogramm-meetrit mehhaanilise liikumise energiat 1 suure kalori soojust. Samasugused püsivad ekvivalentsuse suhted valitsevad ka soojusenergia muundumisel elektrienergiaks jne. Ei miski, ei ükski „ime" ei saa näiteks tekitada 426,9 kilogramm-meetri töö arvel ei rohkem ega vähem kui 1 suur kalor soojust — ei rohkem ega vähem kui see hulk, mis tuleneb energia jäävuse ja muundumise seadusest.

Kuid mateeria liikumise hävimatusest ei tule aru saada üksnes *kvantitatiivses* mõttes — energia hulga püsivuse mõttes. F. Engels, analüüsides põhjalikult energia jäävuse ja muundumise seaduse sisu, rõhutas ka selle seaduse teist tähtsat külge, mis peegeldab liikumise *kvalitatiivset* hävimatust. Liikumise kvalitatiivse hävimatuse all mõtleb F. Engels materiaalse liikumise igavesti püsivat võimet muunduda üha uuesti ühest vormist teiseks. Energia *jäävuse ja muundumise* seadus väljendab neid liikumise hävimatuse mõlemaid külgi nende lahutamatus omavahelises seoses.

Liikumise hävimatuse kvalitatiivse külje ignoreerimine toob paratamatult kaasa tõsiseid raskusi, otseseid vastuolusid energia jäävuse ja muundumise seaduse olemusega. Kujukaks kinnituseks selle kohta oli niinimetatud „universumi soojussurma" teooria, millega XIX sajandi teisel poolel esinesid mõned loodusteadlased. Selle teooria pooldajad väitsid, et kõik liikumise vormid peavad paratamatult muunduma soojusliikumiseks, soojus aga, hajudes ühtlaselt kogu universumis, saavutab tasakaalu ja kaotab edaspidiste muundumiste võime, mille tulemusena kõik looduses toimuvad protsessid lõpevad. Kui aga protsessid lõpevad, siis järelikult kaob alguses eksisteerinud liikumine, sest, nagu märkis F. Engels, „liikumine, mis on kaotanud võime muunduda talle omasteks mitmesugusteks vormideks, omab küll veel dynamis (võimalust. — *Toim.*), kuid ei oma enam energeia (aktiivsust. — *Toim.*), ja on seega osaliselt hävitatud. Kuid nii üks kui teine pole mõeldav"[1].

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 17.

F. Engels kritiseeris üksikasjaliselt universumi soojussurma teooriat. Ta näitas, et see teooria on järsult vastuolus energia jäävuse ja muundumise seadusega, et selle teooria pooldajad, kaitstes oma seisukohta, on lõppude lõpuks sunnitud loobuma ka liikumise puhtkvantitatiivse hävimatuse tunnustamisest ning seega lõplikult lahti ütlema teadusest. Tõepoolest: kui liikumine lõppude lõpuks universumist kaob, siis kustkohast tekkis ta alguses? Kasutades võrdlust, millega universum muudetakse „maailma kella" sarnaseks, näitab Engels, kuidas peavad paratamatult arendama oma arutluste ahelat soojussurma teooria pooldajad: „Maailma kell tuleb alguses üles keerata, edasi kell käib, kuni ta jõuab tasakaalu olekusse, ja üksnes ime võib kella sellest olekust välja tuua ning uuesti käima panna. Kella üleskeeramiseks kulunud energia on läinud kaotsi, vähemalt kvalitatiivselt, ja seda saab taastada üksnes *välise tõuke* abil. Järelikult oli väline tõuge vajalik ka alguses; järelikult ei ole universumis leiduv liikumise ehk energia hulk alati ühesugune; järelikult peab energia olema loodud; järelikult on energia loodav; järelikult on ta hävitatav. Ad absurdum! (Absurdsuseni! — *Toim.*)"[1]. Niimoodi purustas Engels oma kriitikaga universumi soojussurma teooria. Kaasaegsed katsed seda teooriat uuesti ellu äratada ei sisalda mingeid vähegi tõsiseid uusi argumente selle teooria kasuks. Füüsikateadused on aga toonud uusi tõestusi liikumise kvalitatiivse hävimatuse teesi kohta, uusi tõestusi energia jäävuse ja muundumise seaduse üldise ja universaalse iseloomu kohta.

Järjekindlalt teaduslik materialistlik maailmavaade on lahutamatult seotud liikumise hävimatuse tunnustamisega. Seal, kus ühel või teisel kujul taganetakse liikumise kvalitatiivse või kvantitatiivse hävimatuse tunnustamisest, kerkivad esile ebateaduslikud väited „algtõukest", mis ei ole midagi muud kui jumala, „maailma looja" varjunimi. Sellepärast määrabki see seadus, nagu märkis V. I. Lenin, kindlaks materialismi põhilaused[2].

Selles, et liikumine on igavene, s. o. hävimatu ja loodamatu, et mateeria ei saa iialgi ega kuskil eksisteerida ilma liikumiseta, et ta mingites tingimustes ei kaota üha uute muutumiste võimet, avaldub liikumise *absoluutsus*. Kuid liikumine eksisteerib üksikute konkreetsete protsesside näol, need protsessid aga on möödaminevad, nad pole igavesed, nad vahetavad üksteist. Selles üksikute protsesside, liikumise liikide paratamatus vahetumises, nende üksteiseks muundumises avaldub liikumise *suhtelisus*. Teiste sõnadega: liikumine on oma loomult absoluutne, oma konkreetsetelt avaldumisvormidelt aga suhteline.

See seisukoht, et liikumine on nii absoluutne kui ka suhteline, peegeldab tähtsat tõsiasja — liikumise *seesmist vastuolulisust*. Iseloomustades liikumise vastuolulist loomust, peame märkima

---

[1] Ф. Энгельс. Диалектика природы, 1955, стр. 229.
[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 308.

veel järgmist. Oma olemuselt on liikumine muutumine. Kuid selles muutumises endas on muutumatuse, püsivuse, stabiilsuse momente. Mitmesuguste füüsikaliste liikumise vormide vahel on näiteks püsivad ekvivalentsuse suhted, mis maksavad alati ja kõikjal; igale liikumise vormile on omane teatav kindel materiaalsete objektide olekute muutumise tüüp, teatav kindel seadus. Sellepärast ongi igal konkreetsel liikumise vormil oma spetsiifilised iseärasused, millede poolest ta teistest vormidest erineb.

Liikumine on vastuoluline ka selles mõttes, et ta sisaldab pidevuse ja mittepidevuse (diskreetsuse) momente. Liikumise mittepidevus avaldub selles, et liikumine eksisteerib mitte kui midagi ühetaolist, vaid kui kvalitatiivselt erinevate, üksteisele taandamatute vormide kogusumma. Hoolimata aga nende vormide erinevusest, ei ole nad mingite absoluutselt ülepääsmatute vaheseintega üksteisest eraldatud, ei ole üksteisest isoleeritud, vaid nad lähevad üle üksteiseks, ühed neist tekitavad teisi. Selles orgaanilises seesmises seoses, mis ühendab kõiki kvalitatiivselt omapäraseid liikumise vorme, avaldub liikumise pidevus.

Liikumise pidevuse ja mittepidevuse vastastikust suhet võib näha, kui vaatleme näiteks aatomisisest liikumist. Tänapäeva füüsika on näidanud, et aatomi siseenergia väärtuste rida ei ole pidev, vaid on mittepidev, diskreetne. Sellest järeldub, et aatomisisestes protsessides on liikumisel diskreetsed ergutusastmed. Kuid seesama liikumine, kantuna aatomist üle väliskeskkonda, näiteks elektromagnetilise kiirguse kujul, võib teistele materiaalsetele objektidele jaotuda täiesti pidevalt.

3. Ruum ja aeg

Ükskõik millise materiaalse objekti me ka võtame, alati on tal ühe- või teistsugune ulatus: ta on kas lühike või pikk, lai või kitsas, kõrge või madal. Pole olemas asju, milledel ei oleks pikkust, laiust ja kõrgust, milledel ei oleks nii- või teistsugust mahtu. Kõik asjad meid ümbritsevas maailmas asuvad teiste asjade seas ühes või teises kohas — ühtedele lähemal ja teistest kaugemal; ühtedest paremal ja teistest vasakul; ühtedest kõrgemal ja teistest madalamal jne. Kehadel on oma ulatus, nad asuvad ühes või teises kohas, paiknevad nii või teisiti üksteise suhtes, neil on üks või teine väline kuju — kõiges selles väljendub tõsiasi, et kehad eksisteerivad ruumis.

Üks ja sama keha võib meile näida suuremana või väiksemana, olenevalt sellest, kui kaugel ta meist asub. See aga ei tähenda hoopiski, et asjade ruumiline ulatus on subjektiivne. Ei, see on asjade objektiivne omadus ja see ei olene meie aistinguist, tajudest, teadvusest. Me tajume ühtede ja samade objektide mõõteid erinevalt sellepärast, et vahemaa meie ja nende vahel on muutunud ja nad on meiega objektiivselt teistsuguses suhtes, nende kehade ulatus ise aga ei olene meie aistinguist. Seesama on maksev ka mitmesuguste kehade vahemaade ja nende

vastastikuse paigutuse kohta: need on reaalsete kehade vahel valitsevate reaalsete suhete objektiivsed karakteristikad. Kaugemalt näib kehade kaugus üksteisest meile väiksemana, kui ta seda tegelikult on. Kui aga nende vahele võis mahtuda mingi kolmas keha (või teatud kehade rühm), siis mahub see viimane kahe vaadeldava keha vahele sellest olenemata, kuidas me nende vahekaugust tajume — kas nende läheduses või neist kaugemal olles.

Iga konkreetne materia liikumise vorm on paratamatult seotud ühtedele või teistele seadustele alluvate suurte või väikeste kehade ruumilise ümberpaiknemisega. Sellest järeldub, et ruum on materia liikumise põhitingimuseks.

Niisiis, *ruum on objektiivselt reaalne liikuva materia eksisteerimise vorm.* Ruumi mõiste väljendab asjade kooseksisteerimist ja nende eemaldatust üksteisest, nende ulatust, nende paiknemise korda üksteise suhtes.

Materiaalsed protsessid toimuvad mitte üksnes ruumi eri kohtades, vaid ka ühed varem, teised hiljem. Protsessid erinevad üksteisest mitte ainult selle poolest, millal nad algavad, vaid ka selle poolest, kui kaua nad kestavad. Selles, et materiaalsed protsessid toimuvad teatud järjekorras (üks varem või hiljem kui teine), selles, et protsessid erinevad oma kestuse poolest ja et neil on üksteisest erinevad faasid või staadiumid, — kõiges selles avaldub fakt, et kehad eksisteerivad ajas.

Üks ja sama ajavahemik mingi kahe sündmuse vahel võib näida eri inimestele lühikesena või pikana — olenevalt nende meeleolust, huvist vaadeldavate sündmuste vastu, psühholoogilisest seisukorrast jne. Kuid see ei tähenda hoopiski, et ajavahemik, ajaline kestus on midagi subjektiivset. Protsesside ajaline kestus on objektiivne, s. t. ta ei sõltu meie aistinguist, meie teadvusest. Selle kohta annab kinnitust tõsiasi, et ükskõik millisena ka näiks nähtusi lahutav ajavahemik — lühikesena või pikana —, sellesse ajavahemikku mahub antud tingimustes alati ühe ja sama objektiivse, meie tahtest ja teadvusest sõltumatu protsessi kestus.

Asjaolu, et protsesside eri faasid, staadiumid on ajaliselt erinevad, s. t. et neid lahutab üksteisest mingi ajavahemik, on nende protsesside eksisteerimise põhitingimus. Kui ei oleks seda kestust, kui ei oleks ühe ja sama protsessi mitmesuguste staadiumide eriaegsust, siis ei oleks ka neid staadiume endid, järelikult aga ei oleks mingeid seaduspäraseid muutusi, mis viiksid nähtusi üle ühest staadiumist teise, ei oleks võimalik nähtuste, protsesside arenemine, madalamatelt vormidelt kõrgematele üleminek. See tähendab, et väljaspool aega ei ole materia liikumine võimalik.

Niisiis, *aeg on objektiivselt reaalne liikuva materia eksisteerimise vorm.* Selles materia eksisteerimise vormis avaldub materiaalsete protsesside toimumise järgnevus, nende protsesside eri staadiumide eraldatus üksteisest, nende kestus, nende arenemine.

„Maailmas ei ole mitte midagi muud", kirjutas V. I. Lenin,

„peale liikuva mateeria, ja liikuv mateeria ei saa liikuda teisiti kui ruumis ja ajas."[1]

Idealistlikud filosoofid eitavad ruumi ja aja objektiivset reaalsust. Nad peavad ruumi ja aega millekski niisuguseks, mis eksisteerib teadvuses või tänu teadvusele, on loodud vaimu, teadvuse poolt. Berkeley väitis näiteks, et ruum ja aeg on subjektiivsete elamuste vormid. Kant, nagu juba märkisime, käsitles ruumi ja aega mingite aprioorsete (kogemusest sõltumatute) kaemuse vormidena, mis on tingitud meie teadvuse loomusest. Machi jaoks on ruum ja aeg vaid meie, inimeste poolt korrastatud aistingute ridade süsteemid. Hegeli filosoofias on ruum ja aeg sünnitatud „absoluutse idee" poolt, kusjuures „absoluutne idee" sünnitab nad alles oma teataval arenemisastmel ja pealegi nii, et alguses tekib ruum ja alles seejärel aeg; seega on ruum ja aeg teineteisest lahutatud.

Kogu inimeste praktika, kõik inimeste elukogemused, kogu loodusteadus lükkavad ümber idealistlikud kujutlused ruumist ja ajast. Kuidas võib nõustuda väitega, et ruum ja aeg on loodud teadvuse, vaimu, idee poolt või et nad eksisteerivad teadvuses, kui, nagu õpetab loodusteadus, maakera eksisteeris ruumis ja arenes ajas palju miljoneid aastaid enne seda, kui tekkis inimene koos oma teadvuse, vaimu, ideedega? See fakt on idealistliku ruumi- ja ajakäsituse paikapidamatuse paljastamiseks otsustava tähtsusega. V. I. Lenin rõhutas: „Looduse olemasolu *ajas*, mida mõõdetakse miljonite aastatega, *enne* inimese ja inimliku kogemuse tekkimist, näitab selle idealistliku teooria mõttetust"[2].

Kuigi nii ruum kui aeg on ühevõrra mateeria eksisteerimise vormid, on nad mateeria eksisteerimise erinevad vormid. Neil on rida ühiseid omadusi, ühtlasi aga on neil teineteisega võrreldes ka olulisi erinevusi. Ühine on neile esiteks see, et nad on objektiivsed, nad eksisteerivad väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult. Teiseks, kuivõrd mateeria eksisteerib igavesti, sedavõrd on ka ruum ja aeg igavesed. Nad on alati olemas olnud ja jäävad igavesti alles, sest mateeria ei saa eksisteerida teisiti kui ainult ruumis ja ajas. Kolmandaks on ruum ja aeg piiritud ja lõputud. Ükskõik kuhupoole me ruumis liiguksime ja ükskõik millise vahemaa võrra me sealjuures algpunktist ka eemalduksime, ei tule kuskil ega kunagi sellist piiri, millest ei saaks enam kaugemale liikuda. Piiritus ja lõpmatus on ruumi eri karakteristikad. Et seda selgitada, võtame kera pinna. Seda mööda liikudes ei leia me mingeid piire, milledest kaugemale ei saaks enam edasi minna. Kuid kera pind on lõplik ja me võime selle täita, ammendada, kattes selle näiteks paberitükikestega. Universumi ruum on aga mitte ainult piiritu, vaid ka lõputu. Teadus tungib lõputusse universumi samm-sammult järjest kaugemale. Alles hiljuti

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 157.
[2] Sealsamas, lk. 160.

võimaldas astronoomiatehnika heita pilku niisuguste vahemaade taha, mille valgus, liikudes kiirusega 300 000 kilomeetrit sekundis, läbib miljardi aastaga. Nüüd võimaldavad raadioteleskoobid avastada veelgi kaugemaid tähtedesüsteeme, milledelt valgus jõuab meieni alles kümne miljardi ja veelgi rohkema aastaga. Neid hiiglaslikke vahemaid pole võimalik endale piltlikult ette kujutada. Muidugi aga ei ole need veel ülim piir. Kui kaugel need tähtedesüsteemid meist ka asuksid, on ikkagi nende taga üha uued hiiglaslikud taevakehad ja ääretud materiaalsete objektide ulatused.

Aeg on samuti piiritu ja lõputu. Kui palju aega ka ei mööduks mingi sündmuseni, kestab aeg ikka edasi, jõudmata iialgi piirini, pärast mida ei oleks enam mingit kestust, pärast mida ei tuleks enam lõputut hulka protsesse, mis toimuvad üksteise järel ja moodustavad kokkuvõttes lõputu kestuse. Analoogiliselt sellele, kui kaua aega tagasi ka oleks mingi sündmus toimunud, on talle eelnenud lõputu hulk teisi sündmusi, milledel kokkuvõttes on lõputu kestus.

Ruumi ja aja lõpmatuse tunnustamisest loobumine tähendab materialismile selja pööramist. Kui aeg ei ole lõputu, kui maailm ei eksisteeri igavesti, siis järelikult oli kunagi moment, kus maailma ei olnud, — järelikult on maailm loodud kellegi poolt, kes eksisteerib väljaspool aega. Kui ruum ei ole lõputu, kui materiaalne maailm on lõplik, siis eksisteerib järelikult väljaspool selle maailma piire midagi mitteruumilist, mittemateriaalset. Kuid nii üks kui teine on mõttetus. Väljaspool aega ja ruumi pole mingi olemine võimalik.

Üheks katseks ümber lükata kujutlust ruumi lõpmatusest, maailma lõpmatusest on idealistlik „paisuva universumi" teooria. Astronoomilised vaatlused on näidanud, et väljaspool meie Galaktika piire asuvate udukogude spektrid on nihkunud mõnevõrra kõrvale suuremate lainepikkuste poole (niinimetatud punanihe). Selline spektrite nihkumine võib muuseas olla tingitud sellest, et valguseallikas ja seda valgust vastuvõttev seade eemalduvad teatud kiirusega teineteisest. Mida suurem on sealjuures kiirus, millega valguseallikas ja valguse vastuvõtja teineteisest eemalduvad, seda suurem on spektri nihkumine. Nihke suuruse järgi võib otsustada, kui kiiresti liigub vastuvõtja suhtes valguseallikas. Kuna mingeid teisi seletusi udukogude spektri punanihke kohta ei ole leitud, siis kalduvad teadlased üldiselt seletama seda nähtust sellega, et udukogud eemalduvad meie Galaktika keskpunktist, kusjuures kiirus, millega eemaldub iga udukogu, loetakse ligikaudu proportsionaalseks tema kaugusega Maast. Mida kaugemal asub seega udukogu, seda suurem on ta eemaldumise kiirus.

Selle põhjal tegid idealistlikud filosoofid ja astronoomid järelduse, et kunagi oli kogu universum kontsentreeritud äärmiselt väikesesse lõplikku ruumalasse, omamoodi „algaatomisse", mingil hetkel aga hakkas see „algaatom" äkki paisuma ja koos sellega hakkas ka „paisuma ruum", mis alguses oli lõpmatult väike. Sellele lisaks kuulutati, et see „algaatom" oli jumala loodud ja et ta hakkas paisuma jumala tahtel.

See reaktsiooniline, avalikult fideistlik „paisuva universumi", „paisuva ruumi" teooria ei kannata kriitikat. Esiteks pole vähimatki alust samastada väljaspool Galaktikat asuvate udukogude summat, mis on praegu meie vaatlustele kättesaadav, kogu universumiga üldse. See on vaid mõõtmatult väike

osake kogu universumist. Teiseks ei ole mingit alust arvata, et üldse kõikide väljaspool Galaktikat asuvate udukogude liikumine toimub kõikjal analoogiliselt — ainult eemale „tsentrist" ning et ei esine mingeid teiste udukogude vastassuunalisi või veelgi keerulisemaid liikumisi. Kolmandaks pole alust oletada, et isegi meie poolt vaadeldavas universumi osas on udukogude liikumine alati ühesugune olnud. Niisiis, ei ole alust kujutada kohalikku, lokaalset nähtust, mis leiab aset üksnes väga kitsas universumi osas, mida on jälgitud vaid võrdlemisi lühikesel ajavahemikul, kogu lõpmatu universumi liikumise üldise seadusena. Pealegi ei ole väljaspool Galaktikat asuvate udukogude spektrite punanihke seletamine nende laialilendamisega rangelt võttes ainuvõimalik ja lõplik seletus, sest tulevikus võidakse avastada veel teisigi tegureid, mis võivad esile kutsuda sellesama efekti.

Seega ei ole „paisuva universumi" teooria mingil määral teaduslik teooria. See teooria ei suuda kõigutada teesi, et universum on ruumis ja ajas lõputu.

Peatume nüüd ruumi ja aja erinevustel. Nagu märkis F. Engels, olla ruumis — see tähendab eksisteerida „üksteise kõrval paiknemise kujul", kuna olla ajas — see tähendab eksisteerida „üksteisele järgnevuse kujul"[1]. Ruumi tähtis iseärasus on see, et ruumil on kolm mõõdet, kuna ajal on üks mõõde. Ruumi kolmemõõtmelisus tähendab, et igast punktist on võimalik tõmmata kolm — ja ainult kolm — üksteisega perpendikulaarset sirgjoont. Ruumi kolmemõõtmelisus avaldub ka selles, et iga punkti asukoht ruumis on täielikult määratud, kui on näidatud selle punkti kolm kaugust ükskõik millisest kolmest üksteisega risti olevast tasapinnast, mis on valitud koordinaadistikuks. See iseärasus on objektiivse ruumi enese iseärasus ega ole mingil määral seotud inimese aistingutega, teadvusega.

Aja ühemõõtmelisuse mõistes avaldub see fakt, et iga ajamoment, mis vastab mingi protsessi algusele, lõpule või vahepealsele staadiumile, on määratud ühe arvuga, mis väljendab selle ajavahemiku suurust, mis on selle momendini möödunud mingist teisest, arvestuse aluseks võetud momendist. Kõik sündmused voolavad ainult ühes suunas — minevikust olevikku ja olevikust tulevikku. See protsesside suunatus on nende objektiivseks jooneks ja ta ei olene neid protsesse tajuvate inimeste aistingutest, teadvusest. Ruumis võib kehasid ümber paigutada paremalt vasakule ja vasakult paremale, ülevalt alla ja alt üles jne. Kuid põhjuslikult seotud protsesse ei ole võimalik ajas ümber pöörata, neid tulevikust minevikku kulgema sundida. Aeg ei ole pööratav. Selle poolest erineb ta samuti oluliselt ruumist.

Ruumi tähtsaks iseärasuseks on sümmeetria omadused. Ühesugused osakesed võivad paikneda ruumis nii, et üks pool täidetud ruumist on justkui teise peegelpilt; neid võib paigutada ka nii, et üks osa täidetud ruumist saadakse justkui teise osa pööramisega teatud nurga võrra jne. Niisugustel osakeste asenditel ruumis on teatud kindel sümmeetria. Silmapaistev vene kristallograaf J. S. Fjodorov tõestas, et niisuguseid ruumilise sümmeetria

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 8.

gruppe on 230. Nende 230 sümmeetriagrupi olemasolu on ruumile niisama oluline ja iseloomulik kui ruumi kolmemõõtmelisus.

Sageli kasutatakse teoreetilises füüsikas ja matemaatikas kujutlust niinimetatud „paljumõõtmelistest ruumidest", milledel on 4, 5, 6 jne. mõõdet ja isegi lõputu hulk mõõtmeid. See kujutlus on paljude teaduslike probleemide uurimise seisukohalt viljakas. Kas see ei ole vastuolus seisukohaga, et ruum on kolmemõõtmeline? Ei, ei ole vastuolus. Tegelikuks, reaalseks ruumiks, milles eksisteerivad kõik kehad ja meie ise, on tavaline kolmemõõtmeline ruum. Paljumõõtmeline „ruum" aga on abstraktsioon, mis mõtteliselt hõlmab teatud arvu suuruste kogusummat, kusjuures need suurused iseloomustavad mitte üksnes uuritavate objektide ulatust, vaid ka nende igasuguseid teisi omadusi.

Kolorimeetrias (värviõpetuses) räägitakse näiteks sageli värvide „ruumist", kusjuures selle all mõeldakse vaadeldavatele objektidele omaste värvivarjundite kogusummat ja selle „ruumi" igaks „mõõtmeks" võetakse üksikud põhivärvid. Ukskõik millise objekti värvust on niisuguse „ruumi" kujutluse abil hõlpus väljendada teatud „punkti" või „vektori" kujul. On selge, et niisugusel „ruumil" pole midagi ühist reaalse kolmemõõtmelise ruumiga ja et ta ei saa seda ruumi asendada.

„Paljumõõtmeliste ruumide" rakendamist teaduses kasutavad idealistid selleks, et võidelda materialismi vastu, mis eitab igasugust võimalust mingite kehade eksisteerimiseks väljaspool ruumi. Idealistid kuulutavad, et teadus olevat tõestanud neljanda ja teiste ruumimõõtmete olemasolu ja et sel ajal, kus inimesed ja kõik harilikud kehad asuvad kolmemõõtmelises ruumis, paiknevad kehatud, „vaimsed olemused", „vaimud" neljandas ja teistes, harilikele olenditele kättesaamatutes ruumimõõtmetes. Sealt võivat „vaimud" materiaalseid protsesse mõjutada, juhtida, jäädes ise väljapoole meie tajumist. Tegelikult mingit „neljandat mõõdet" ruumil ei ole. Idealistide spekuleerimine „paljumõõtmeliste ruumidega", millede abil püütakse materialismi ümber lükata, on täiesti alusetu. Teaduslikud kujutlused paljumõõtmelistest „ruumidest" lähtuvad alati sellest, inimkonna praktika poolt tõestatud faktist, et tegelikult pole olemas mingit muud ruumi peale objektiivse, reaalse kolmemõõtmelise ruumi.

Tänapäeva teaduslikus ja populaarteaduslikus kirjanduses räägitakse sageli „neljamõõtmelisest maailmast". See kujutlus ei anna samuti vähimatki alust idealistlikele vaadetele. „Neljamõõtmelise maailma" all mõeldakse füüsikas seda lihtsat ja vääramatut tõsiasja, et maailm eksisteerib mitte ainult ruumis (millel on kolm mõõdet), vaid ka ajas (millel on üks mõõde), ja et kõikide reaalsete protsesside käsitlemisel tuleb arvesse võtta materia mõlema eksisteerimisvormi seost, kusjuures nende mõõtmete üldarv võrdub neljaga. Kujutluses „neljamõõtmelisest maailmast", mida kasutab tänapäeva füüsika, ei ole ega saagi olla midagi müstilist, salapärast.

Järk-järgult muutuvad, arenevad ja süvenevad meie kujutlused objektiivselt reaalsest ruumist ja ajast. See avaldub muuseas ka selles, et hakati kasutama „neljamõõtmelise maailma" kujutlust, mis peegeldab ruumi ja aja seesmist seost, samuti ka uute geomeetria seaduste avastamises jne. Kuid seda, et muutuvad meie kujutlused ruumist ja ajast, ei tohi segi ajada, nagu rõhutas V. I. Lenin, „selle tõsiasja muutumatusega, et inimene ja loodus on olemas ainult ajas ja ruumis, need olendid aga, mille on loonud papid ja mida toetab harimatu ja rusutud inimkonna massi kujutlusvõime, olendid väljaspool aega ja ruumi, on haiglane fantaasia, filosoofilise idealismi veiderdused, kõlbmatu ühiskonnakorra kõlbmatu produkt"[1].

Kvantide mehhaanika näitab, et mikroobjektid ei saa olla niisugustes olekutes, milledes nad omaksid üheaegselt niihästi täpselt määratletud koordinaati, nagu omab seda punkt, kui ka täpselt määratletud liikumise hulka (või kiirust). Nende osas on võimalikud kas teatud kindla koordinaadiga olekud või siis teatud kindla liikumishulgaga olekud (võimalik on ka kolmas juhtum: määramatu liikumishulga ja määramatu koordinaadiga olekud, kuid asja lihtsuse huvides me seda juhtumit siinkohal ei vaatle). Kummas neist kahest tähendatud olekust mikroobjekt on, see oleneb materiaalsetest tingimustest.

Tänapäeva idealistid, püüdes põhjendada kujutlust olemisest väljaspool ruumi ja aega, kasutavad neid kvantide mehhaanika andmeid ja arutlevad järgmiselt: kui mikroobjekt on olekus, kus tema koordinaat on määratud, siis ta eksisteerib ruumis ja ajas, kui ta aga läheb olekusse, kus tal ei ole kindlat koordinaati, siis ta eksisteerib „väljaspool ruumi ja aega". Kuna aga mikroobjekti olek sõltub vaatleja poolt kasutatava katseseadme tüübist ja seadme valik sõltub vaatleja tahtest, siis saavat vaatleja oma tahtmise järgi ruumi ja aega kas likvideerida või reaalseks muuta.

Need arutlused on täiesti valed. Esiteks, see, et mikroobjektil puudub kindel koordinaat — selline nagu klassikalise mehhaanika materiaalsel punktil —, ei tähenda hoopiski, et mikroobjekt ei eksisteeri ruumis ja ajas. Tõsiasi, et mikroobjekt võib olla olekus, kus tal pole kindlat koordinaati, mis sarnaneks materiaalse punkti koordinaadiga, tähendab vaid seda, et mikroobjekt on keerulisem keha kui klassikalise mehhaanika materiaalne punkt. Küsimust, kas mingi objekti olekut on võimalik iseloomustada punktkoordinaadiga, ja küsimust, kas see objekt eksisteerib ruumis ja ajas, pole lubatav omavahel segi ajada. Teiseks, mikroobjekti oleku muutumine sõltub objektiivsete materiaalsete põhjuste toimest, reaalsetest füüsilistest tingimustest, mitte aga vaatleja tahtest, tema meelevallast. Inimene võib näiteks lennukil õhku tõusta ja lennata, võib aga ka langevarjuga alla hüpata. Talitades nii või teisiti, *oma tahte järgi*, ei likvideeri inimene

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 167.

maakera külgetõmbejõudu, kui ta lennukil õhku tõuseb, ega pane seda külgetõmbejõudu oma äranägemisel tegutsema, kui ta alla hüppab. Nii on lugu ka mikroobjektide puhul: füüsikaseadmete kasutamine ei saa kuidagi likvideerida asjade ruumilist ning ajalist eksisteerimist ja viia mikroobjekte väljapoole ruumi ja aega. Nagu seadmed ise, nii eksisteerivad ka nende abil uuritavad mikroobjektid ruumis ja ajas. Ja mitte keegi ei saa iialgi, mitte mingite vahendite abil seda põhjapanevat tõsiasja kõrvaldada.

Me ütleme, et ruum ja aeg on mateeria eksisteerimise vormid. See seisukoht tähendab, et ruum ja aeg on objektiivselt reaalsed ja et nad on liikuva mateeriaga lahutamatult seotud. Samuti nagu ei ole mateeriat väljaspool ruumi ja aega, ei saa ka olla ruumi ja aega ilma mateeriata.

Sellest liikuva mateeria ja ruumi ning aja lahutamatust seosest järeldub, et ruumi ja aja olemasolu, kuidas ka nähtused ning materiaalsed objektid muutuksid, ei olene neist muutustest, sest kõigi oma muutuste juures eksisteerib mateeria igavesti.

Fakt, et ruumi ja aja objektiivne olemasolu ei sõltu nähtuste vahetumisest, mingitest materiaalsetes asjades toimuvatest muutustest, väljendab ruumi ja aja *absoluutsust*. Kuid ruumi ja aja omadused muutuvad, olles tingitud muutuva mateeria omadustest. Olenevalt materiaalsetest tingimustest muutuvad objektide ruumilised vormid, muutub nende ulatus, muutub geomeetria seaduste iseloom, nähtuste ajaline kestus muutub teistsuguseks, aeg voolab teistmoodi. Selles avaldub ruumi ja aja *suhtelisus*.

Ruumi ja aja ning mateeria lahutamatu seose tunnustamine on oluline erinevus, mis lahutab dialektilist materialismi metafüüsilisest materialismist. Metafüüsiline materialism, tunnustades ruumi ja aja objektiivset reaalsust, peab ruumi ja aega iseseisvateks olemusteks, mateeriast sõltumatuteks tühjadeks panipaikadeks materiaalsete kehade ja protsesside jaoks. Nagu piltlikult ütles saksa matemaatik Weyl, vaadeldi ruumi kui „üürikasarmut", mida võivad kasutada mingid üürnikud, kui aga neid ei ole, siis jääb see täiesti tühjaks. Seda laadi vaadet pooldas Newton — silmapaistev inglise teadlane, klassikalise mehhaanika rajaja. Newton oli arvamisel, et ruum ja aeg on objektiivsed, kuid nad eksisteerivad liikuvast mateeriast sõltumatult, on täiesti muutumatud ega ole teineteisega seotud. Niimoodi käsitatud ruumi ja aega nimetas ta „absoluutseks" ruumiks ja „absoluutseks" ajaks. Newtoni kujutlused „absoluutsest ruumist" ja „absoluutsest ajast" püsisid teaduses kuni XX sajandi alguseni, kus loodusteadlastele, seoses relatiivsusteooria loomisega, sai lõpuks selgeks, et ei ole õige lahutada ruumi ja aega liikuvast mateeriast ja teineteisest. Kahjuks ei olnud loodusteadlased tuttavad dialektilise materialismi vaadetega, mis kaua aega enne seda märkis ruumi ja aja seost liikuva mateeriaga ja nende omavahelist seost.

Teatavates piirides võib nende probleemide uurimisel, mis on seotud tavaliste maapealsete kehade ja taevakehade suhteliselt

aeglaste liikumistega, ruumi ja aja seost mateeriaga ja nende omavahelist seost ignoreerida. Analoogiliselt sellele ei võeta näiteks real juhtudel arvesse materiaalsete kehade ruumilist ulatust ja neid käsitletakse kui ilma ulatuseta materiaalseid punkte. Selle põhjal aga ei saa teha järeldust, et kehadel pole üldse ulatust. Niisamuti ei saa ka teha järeldust, nagu oleksid ruum ja aeg liikuvast mateeriast printsipiaalselt sõltumatud, nagu puuduks neil omavaheline seos ja nagu oleksid nad muutumatud. Ainult sellepärast, et tegelikult alati eksisteeriv ruumi ja aja seos mateeriaga ei avalda paljudel juhtumitel olulist mõju protsesside käigule, sisaldab Newtoni kujutlus „absoluutsest" ruumist ja „absoluutsest" ajast ratsionaalset tuuma ja seda kujutlust oli võimalik kasutada klassikalise mehhaanika seaduste formuleerimisel. Kuid klassikaline mehhaanika ei ole rakendatav tohutu suurte, valguse kiirusega võrreldavate kiirustega toimuvate liikumiste puhul just sellepärast, et ta on ülaltähendatud piiratuse kammitsais.

Nendel juhtumitel, kus ruumi ja aja reaalne seos mateeriaga ja ruumi ning aja omavaheline seos ei ole uuritavate nähtuste seisukohalt oluline, võib seda seost mitte arvestada. Selles pole mingit metafüüsikat. See on täiesti õigustatud teaduslik abstraktsioon. Metafüüsika aga on see, kui väidetakse, et ruum ja aeg on printsipiaalselt, oma olemuse poolest, mateeriast ja teineteisest lahutatud ja et sellepärast nad jäävad alati ja igal pool muutumatuiks. Ruumi ja aja põhimõtteline lahutamine mateeriast ja teineteisest toob kaasa tõsiseid tagajärgi, viib ühel või teisel kujul välja materialismist taganemisele.

Ruum ja aeg eksisteerivad üksnes materiaalsetes asjades, üksnes materiaalsete asjade kaudu, üksnes nende tõttu. „Endastmõistetavalt", märkis F. Engels, „ei ole need mõlemad mateeria eksisteerimise vormid ilma mateeriata mitte kui midagi, nad on tühjad ettekujutused, abstraktsioonid, mis eksisteerivad vaid meie peas."[1] See, kes lahutab ruumi ja aja mateeriast ning rõhutab, et nad eksisteerivad mateeriast isoleeritult, omistab iseseisva, sõltumatu eksistentsi sellele, mis on olemas vaid meie peas. See aga ongi üleminek idealismi positsioonidele, mille kohaselt meie mõtlemistegevuse produktid kuulutatakse iseseisvateks olemusteks. Sellepärast märkiski V. I. Lenin: „Aeg väljaspool ajalisi asju = jumal"[2].

Teaduslike kujutluste arendamiseks, mis näitavad ruumi ja aja seost liikuva mateeriaga, tegi väga palju ära N. I. Lobatševski — silmapaistev vene matemaatik, mitte-eukleidilise geomeetria rajaja. Geomeetria probleemide läbitöötamisel oli Lobatševski peamõtteks, et ruumi omadused ei ole muutumatud, alati ja igal pool ühesugused, vaid nad muutuvad olenevalt mateeria

---

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 187.
[2] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 48.

omadustest, materiaalsetes kehades toimuvatest füüsilistest protsessidest. Oma töös „Uued põhimõtted geomeetrias koos täieliku paralleelideteooriaga" kirjutas Lobatševski: „... meie mõistuses ei saa olla mingit vasturääkivust, kui me oletame, et ühed jõud looduses käivad ühe, teised — oma erilise Geomeetria järgi"[1]. Ja Lobatševski, kui uskumatuna see tema kaasaeglastele näiski, lõi täiesti uue geomeetria, mis erines Eukleidese geomeetriast. Üks Lobatševski mitte-eukleidilise geomeetria iseärasusi on see, et kolmnurkade nurkade summa ei ole muutumatu ega võrdu 180°, vaid muutub olenevalt kolmnurkade külgede pikkuse muutumisest ning on sealjuures alati väiksem kui 180°. Hiljem lõi Riemann veel ühe mitte-eukleidilise geomeetria, milles kolmnurga nurkade summa on suurem kui 180°.

Mitte-eukleidilise geomeetria loomine avas ruumi ja mateeria sügava seose, näitas ruumi omaduste sõltuvust mateeria omadustest. See oli hoop idealistliku ruumikäsituse pihta. Lähtudes sellest, et juba vanas Kreekas loodud Eukleidese geomeetria jäi paljude aastasadade jooksul muutumatuks, kuulutas Kant, et ruum on kogemusest sõltumatu, aprioorne kaemuse vorm, mis on omane meie teadvusele ja mille abil tunnetav subjekt „korrastab" nähtuste paigutust. Kanti arvates pidi geomeetria olema muutumatu just sellepärast, et ruum kuulub subjekti teadvuse, mitte aga väljaspool toimuvate muutlike nähtuste juurde. Kui Lobatševski tõestas, et Eukleidese geomeetria ei ole ainus geomeetria, et olenevalt materiaalsetest tingimustest realiseeruvad ruumis hoopis teistsuguste geomeetriate seadused, olid Kanti aprioristlikud kujutlused sellega ümber lükatud.

Tänapäeva füüsika on Lobatševski materialistlikke ideid veelgi süvendanud ja edasi arendanud. A. Einsteini poolt loodud relatiivsusteooria avastas ruumi ja aja ning liikuva mateeria vahel valitseva seose ja ruumi ning aja omavahelise seose konkreetsed vormid, väljendades neid seoseid matemaatiliselt, kindlates seadustes. Üks fakte, mida esimesena märkis relatiivsusteooria ja milles väljendub ruumi ja aja seos mateeria liikumisega, on see, et sündmuste samaaegsus ei ole absoluutne, vaid suhteline. Sündmused, mis ühe materiaalse süsteemi suhtes, s. t. ühtedes liikumise tingimustes, on samaaegsed, ei ole teise materiaalse süsteemi suhtes, s. t. teistes liikumise tingimustes, samaaegsed. Selle alustrajava tõsiasjaga on seotud teised tähtsad seisukohad. Selgub, et vahemaa mingite kehade vahel, mis on ruumis teineteisest lõplikul kaugusel, ei ole erinevates liikuvates materiaalsetes süsteemides ühesugune; kiiruse kasvades vahemaa (pikkus) lüheneb. Analoogiliselt sellele on mingeid sündmusi lahutav ajavahemik erinevates liikuvates materiaalsetes süsteemides erinev; kiiruse kasvades see ajavahemik väheneb. Tähendatud muutused

---

[1] Н. И. Лобачевский, Полное собрание сочинений, т. 2, М.-Л. 1949, стр. 159.

ruumilises ulatuses (pikkustes) ja ajavahemikkudes olenevalt liikumise kiirusest toimuvad ranges vastavuses üksteisele. Selles avaldub ruumi ja aja seesmine seos. Selle peegelduseks on niinimetatud Lorentzi teisendused.

Gravitatsioonivälja uurimine üldises relatiivsusteoorias aitas veelgi sügavamalt avastada ruumi ja aja sõltuvust liikuvast mateeriast. Tehti kindlaks, et ruumi reaalsed omadused kalduvad Eukleidese geomeetrias väljendatud omadustest seda rohkem kõrvale, mida suurem on selles ruumis asuvate kehade mass ja mida tugevam on järelikult gravitatsiooniväli. Seda ruumi omaduste kõrvalekaldumist Eukleidese geomeetria seadustes väljendatud omadustest nimetatakse füüsikas ruumi „kõverdumiseks" (ehk „kõveruseks"). Ruumi kõverus oleneb seega materiaalsete masside suurusest, nende jaotusest ja liikumisest, gravitatsioonivälja pingest. Koos gravitatsioonivälja muutumisega muutuvad mitte ainult ruumi, vaid ka aja omadused. Gravitatsiooniväli muudab aja voolu, selle rütmi. Mida suuremad on materiaalsed massid, mida tugevam on gravitatsiooniväli, seda aeglasem on aja kulg. Sealjuures ei muutu ruum ja aeg teineteisest sõltumatult, vaid tihedas omavahelises seoses, täiesti kindla seaduse järgi.

Relatiivsusteooria poolt avastatud ruumi ja aja orgaaniline seos mateeriaga, mateeria liikumisega on uueks loodusteaduslikuks tõestuseks ruumi ja aja objektiivse reaalsuse kohta, selle kohta, et ruum ja aeg ei sõltu teadvusest, tunnetavast subjektist.

Arvestamata ruumi ja aja omavahelist seost ja nende seost liikuva mateeriaga, ei ole võimalik mõista tohutu suure füüsikanähtuste valdkonna olemust, nende nähtuste olemust, mis on seotud liikumistega, millede kiirus on võrreldav valguse kiirusega, samuti ka nende protsesside olemust, mis on seotud suurte energia väärtustega; samuti pole võimalik mõista kehade liikumist tugevates gravitatsiooniväljades. Õpetus ruumi ja aja seosest mateeriaga ja ruumi ning aja omavahelisest seosest on kujunenud üheks tänapäeva teaduse juhtideeks.

Seda, et ruumi omadused sõltuvad mateeriast, kinnitavad mitte üksnes füüsika, vaid ka teiste teaduste, muuhulgas bioloogia andmed. Nii näitab orgaanilise looduse kehade ruumiliste vormide uurimine, et elavale mateeriale on omased oma erilised sümmeetria liigid, mida anorgaanilise looduse kehadel üldse ei esine. Kui näiteks kristallidel on sellised ruumilised omadused, et nende sümmeetriasse kuuluvad 1., 2., 3., 4., 6., ∞ järku sümmeetriateljed, siis elaval ainel esinevad niisugused sümmeetria liigid, milledesse kuuluvad 5., 7., 8., 9. (ja nendega kordset) järku sümmeetriateljed. Kui anorgaanilise looduse kehade hulgas esineb ühe sümmeetriatsentriga sümmeetria, ei esine elusorganismides üldse niisugust sümmeetriat.

Uurimused tunnistavad, et molekulid, mis kuuluvad elava protoplasma koosseisu ja milledel on ühesugune koosseis, võivad eksisteerida kahes erinevas vormis — „vasakus" ja „paremas" —, mis erinevad üksteisest niisamuti nagu näiteks vasak käsi paremast. Molekulide „vasakud" ja „paremad" vormid eksisteerivad ka anorgaanilises looduses. Kuid elusorganismide seesmist ruumilist struktuuri iseloomustab see reljeefselt väljenduv iseärasus, et elusorganismis prevaleerib alati üks neist kahest vormist — kas „vasak" või „parem". Anorgaanilise looduse kehades, vastupidi, sellist ühe vormi ülekaalu ei esine.

Võiks viidata veel mitmetele teistele orgaanilise mateeria ruumiliste vormide iseärasustele. Need iseärasused on niivõrd olulised, et silmapaistev nõukogude loodusteadlane V. I. Vernadski jõudis nende põhjal järeldusele, et eksisteerib spetsiifiline elava mateeria ruumi geomeetria, mis erineb Euklei-dese geomeetriast.

Kuna mateeria tekitab arenedes üha uusi vorme koos neile omaste seaduspärasustega, siis tekivad vastavalt sellele looduses uued ruumi- ja ajasuhted. *Seega alluvad ruum ja aeg, nagu ka mateeria ise, olemise suurele üldisele seadusele — arenemise seadusele.*

Ruumi ja aja ning mateeria vahel valitseva seose avastamine, selle avastamine, kuidas ruum ja aeg sõltuvad mateeriast, toob kaasa järeldused, milledel on ruumi ja aja lõpmatuse mõistmise seisukohalt väga suur tähtsus.

Ruumi lõpmatus — see on üheskoos eksisteerivate materiaalsete objektide üksteisega liituvate ulatuste (lineaarsete ja mahuliste ulatuste) mitte millegi poolt piiratud järgnevuse lõpmatus. Kuid materiaalsete objektide kvalitatiivse erinevuse tagajärjeks on erinevus antud materiaalsete objektide juurde kuuluvate ruumielementide omadustes, seesmises struktuuris. Sellepärast ei ole ruumi lõpmatus täiesti identsete elementide lihtsa kuhjumise või liitumise tulemus. Ühtlasi aga, kuidas need ruumielemendid üksteisest ka erineksid, on neil kõigil üks ühine omadus — lineaarne ja mahuline ulatus. Sellepärast moodustavadki nad kokku, oma kogusummas, materiaalse maailma lõputu ruumi.

Analoogiliselt sellele ei ole ka aja lõpmatus täiesti identsete kestuse elementide kuhjumise või liitumise tulemus. Asjaolu, et aja omadused sõltuvad mateeriast, toob kaasa materiaalsete objektide kvalitatiivsele erinevusele vastavate kestuse elementide seesmiste omaduste (voolamise kiiruse, „rütmi") muutumise. Kuid kõigist erinevustest hoolimata ei saa tähendatud elemendid kaotada oma põhiomadust: omadust olla nii- või teistsuguse kestusega. Selle tulemusel moodustavadki nad kokku, oma kogusummas, lõputu aja, milles eksisteerib kogu materiaalsete objektide arvutu mitmekesisus, milles toimub nende olekute muutumine.

Öeldust järeldub, et ruum ja aeg on seesmiselt vastuolulised. See vastuolulisus avaldub esiteks selles, et ruum ja aeg on oma loomult nii absoluutsed kui ka suhtelised. Teiseks avaldub vastuolu selles, et ruumi lõpmatus kujuneb üksikute materiaalsete objektide lõplikest ulatustest ja aja lõpmatus — üksikute materiaalsete protsesside lõplikest kestustest. Kolmandaks on ruum ja aeg pidevad ja ühtlasi ka mittepidevad (diskreetsed). Ruum on pidev selles mõttes, et kahe ükskõik millise vabalt valitud (suure või väikese, väga lähedase või kauge) ruumilise ulatuse elemendi vahel on alati reaalselt olemas selline ulatuse element, mis ühendab mõlemad tähendatud elemendid ühtseks ruumiliseks ulatuseks; ruumilise ulatuse elementide vahel ei ole mingit absoluutset lahutatust, liigendatust; nad lähevad üle üksteiseks. Analoogiliselt sellele on aeg pidev selles mõttes, et ükskõik millise kahe ajavahemiku vahel on alati reaalselt olemas niisugune ajaline

kestus, mis ühendab need ajavahemikud ühtsesse ajalise järgnevuse voolu. Ühtlasi aga on ruum ja aeg ka mittepidevad. Nende mittepidevus seisab selles, et nad koosnevad elementidest, mis erinevad oma seesmiste omaduste poolest, struktuuri poolest — vastavalt kvalitatiivsele erinevusele diskreetsete materiaalsete objektide omadustes.

4. Maailma ühtsus

Leidub küllaltki palju inimesi, kes ei vaidle vastu sellele, et meid ümbritsev loodus eksisteerib reaalselt väljaspool meie teadvust ja aistinguid ning neist sõltumatult, kuid kes väidavad, et peale selle, kõigile tuntud materiaalse maailma on olemas mingi muu, mittemateriaalne maailm — „vaimude", „ülema mõistuse", „kõrgema tahte" jne. asupaik. Kujutlus neist kahest maailmast („maine elu" ja „taevariik") kujunes juba kauges minevikus ja valitses religiooni mõjul pika aja jooksul.

Teadus tõestas samm-sammult, et kujutlused kahe erineva maailma olemasolust on täiesti alusetud. Maailm on ühtne. See reaalne materiaalne maailm, kuhu kuulume ka meie ise, meie oma teadvuse, meelte ja tundmuste, aistingutega, on ainus reaalselt eksisteeriv maailm.

Mõned endise aja filosoofid, kes tahtsid olla materialistid ja heitsid kõrvale kujutlused „sealpoolsest" maailmast, püüdsid tõestada maailma ühtsust, lähtudes väitest, et maailm olevat ühtne sellepärast, et me *mõtleme* teda ühtsena, või siis — et maailm olevat ühtne sellepärast, et ta *eksisteerib*. Niisugusel seisukohal oli selles küsimuses E. Dühring, kelle vaateid põhjalikult arvustas F. Engels raamatus „Anti-Dühring", paljastades Dühringi taganemise materialismist. F. Engels näitas, et mõlemad eespool mainitud argumendid ei ole õiged. Tõepoolest, kui maailm on ühtne üksnes sellepärast, et meie mõtleme teda ühtsena, siis see tähendab, et mõtet loetakse maailma suhtes määravaks. Tegelikult aga ei peegelda maailm mõtte omadusi, vaid vastupidi — mõte peegeldab maailma omadusi. Engels ütles, et meie mõtlemine võib ühendada „ühtseks" saapaharja ja imetaja, kuid seeläbi ei teki veel saapaharjal piimanäärmeid. Ka sellest, kui väidetakse, et maailm eksisteerib, ei järeldu veel, et maailm oleks ühtne, sest eksisteerimise (olemise) mõistet võib tõlgitseda väga erinevalt — nii materialistlikult kui idealistlikult. Eksisteerivaks võib tunnustada mitte üksnes seda, mis eksisteerib väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult, vaid ka seda, mis esineb üksnes teadvuses (selline on näiteks kujutlus hauataguse maailma „eksisteerimisest"). Järelikult ei ole üksnes maailma olemasolu tunnustamisega võimalik teostada järjekindlat joont filosoofias ja õigesti mõista maailma ühtsuse tegelikku sisu.

„Maailma ühtsus", rõhutab F. Engels, „ei seisa mitte tema ole-

mises, kuigi tema olemine on tema ühtsuse eelduseks, sest kõigepealt peab maailm *olema*, enne kui ta saab olla *ühtne* . . . Maailma tõeline ühtsus seisab tema materiaalsuses, ja see viimane on tõestatav mitte paari žongleeriva lausega, vaid filosoofia ja loodusteaduse pika ja vaevarohke arenemisega."[1]

Üheks väga tähtsaks tähiseks sellel teel, mis viis maailma materiaalse ühtsuse tunnetamisele, oli Kopernikuse heliotsentrilise süsteemi loomine. Enne Kopernikust valitses arvamine, et universumi keskpunktiks on Maa, mille ümber paikneb „taevasfäär" oma „ideaalsete" taevakehadega — Päikese, planeetide, Kuu ja tähtedega. Taevakehade täiuslikkus pidi väljenduma nende rangelt sfäärilises kujus ja absoluutselt puhtas pinnas. Maa peal on kõik ajutine, kaduv, taevasfääris aga on kõik igavene ja muutumatu. Heliotsentrilise õpetuse loomisega lükkas Kopernikus need kujutlused ümber. Ta tõestas, et Maa ei ole hoopiski universumi keskpunkt, vaid üks neist planeetidest, mida varemalt peeti ideaalsesse taevasfääri kuuluvaiks. Seega osutus „maise elu" vastandamine „taevariigile" täiesti alusetuks.

Kopernikuse poolt alustatud tööd jätkas Galilei. Kui Galilei ehitas esimese teleskoobi ja hakkas selle abil taevalaotust uurima, tegi ta avastuse, mis hämmastas kõiki tema kaasaeglasi: Kuul, mida peeti üheks „ideaalseks taevakehaks", ei ole hoopiski täiuslikku sfäärilist kuju. Kuul on oma orud ja mäed, mis sarnanevad maapealsetega. Galilei avastas samuti, et Päikese pinnal esineb väga korrapäratu kujuga tumedaid laike. Teoloogid ei tahtnud kuidagi leppida sellega, et taevakehadel ei ole seda puhtust ja täiuslikkust, mida nad neile omistasid. Nad asusid julmalt arveid õiendama silmapaistvate teadusmeestega, kes õpetasid inimesi nägema maailma niisugusena, nagu maailm seda tegelikult on. Inkvisitsiooni tuleriidal hukkus oma julgete ideede eest G. Bruno. Bruno väitis, et universumi lõpmatus ruumis — seal, kus teoloogide väite kohaselt asub vaid ideaalne „taevariik", — on arvutul hulgal samasuguseid materiaalseid maailmu nagu meie maapealne maailm. Ka Galilei sattus oma suurte avastuste eest inkvisitsiooni küüsi. Kõik see takistas suuresti teaduse arenemist, kuid ei suutnud surmata juba avastatud tõde: peale materiaalse maailma mingit muud maailma olemas ei ole.

Mehhaanika seaduste ja üldise gravitatsiooniseaduse avastamine tõi sellele tõele uusi kinnitusi. Kahe erineva maailma olemasolu pooldajad väitsid, et maapealsete kehade ja taevakehade liikumine alluvat printsipiaalselt erinevatele seadustele. Mõtet, et need seadused võiksid olla identsed või vähemalt omavahel sarnasedki, pidasid nad pühaduse teotamiseks. Newtoni suureks teeneks teaduse ees oli selle tõestamine, et maapealsete kehade ja taevakehade mehhaanika seadused on ühed ja samad; et oma loomult seesama jõud, mis sunnib kõiki kehasid, milledel pole

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 39—40.

tugipunkti, langema Maale, sunnib ka Kuud tiirlema ümber Maa ja kõiki planeete, sealhulgas Maad — ümber Päikese. Selgus, et eranditult kõik kehad lõputus maailmas on seotud oma olemuselt ühtse materiaalse vastastikuse toimega, mis ei tee mingit vahet maapealsete kehade ja taevakehade vahel.

Tähtsa sammu maailma materiaalse ühtsuse tõestamiseks astus teadus spektraalanalüüsi abil. Spektraalanalüüs on meetod, mis võimaldab uurida kehade keemilist koosseisu selle valguse iseloomu järgi, mida nad hõõguvas gaasilises olekus kiirgavad. Iga hõõguvas gaasilises olekus oleva keemilise elemendi aatomid kiirgavad täiesti kindla lainepikkusega valguskiiri, mida niinimetatud spektroskoop fikseerib suurema või väiksema hulga värviliste joonte (spektraaljoonte) kujul. Iga keemiline element kiirgab oma spetsiifilist joonte rühma (spektrit). Hõõguv Päike, arvutud tähed ja komeedid, mis on laiali pillatud kogu lõpmatus maailmaruumis, saadavad välja valguskiiri, millede järgi võib kindlaks teha Päikese, tähtede ja komeetide keemilist koosseisu. Uurimised näitasid, et taevakehad koosnevad nendestsamadest elementidest mis Maagi. Muidugi, nende elementide suhtelised hulgad on eri taevakehadel ja nende eri osades erinevad. Päikesel on näiteks avastatud 60 tuntud keemilise elemendi olemasolu, millede seas aatomite arvu poolest esikohal on vesinik; heeliumi on 4—5 korda vähem, kõigi ülejäänud elementide aatomite arv aga moodustab kõigest umbes ühe tuhandiku vesinikuaatomite arvust.

Õpetlik on keemilise elemendi heeliumi avastamise lugu. Kõigepealt avastati see element spektraalanalüüsi abil ainult Päikesel. Sellepärast nimetatigi ta „heeliumiks" („helios" — „päike"). Maal kaua aega seda elementi ei leitud. Näis, et lõpuks ometi on avastatud midagi niisugust, mis on omane ainult Päikesele, mitte aga Maale. Kuid mõne aja möödudes leiti heeliumi ka Maal, kusjuures ilmnes, et ta ei olegi nii väga haruldane element. Tänapäeval kasutatakse heeliumi ulatuslikult paljudel praktilistel eesmärkidel teaduses ja tehnikas.[1]

Maailmaruumi sügavustest lendavad Maale väiksemad või suuremad taevakehade killud, mida nimetatakse meteoriitideks. Paljud neist ei jõua maapinnani, vaid põlevad hõõrdumise tõttu Maa atmosfääris. Mõned aga ei põle täielikult ära ja langevad maa-

[1] XIX sajandi teisel poolel avastati gaasiliste udukogude spektrites spektraaljooned, mis ei langenud ühte Maal eksisteerivate keemiliste elementide spektraaljoontega. Sellega seoses esitati hüpotees, et gaasilistes udukogudes on olemas mingi eriline element, mida hakati nimetama „nebuuliumiks". See hüpotees eksisteeris kuni 1927. aastani, millal tehti täpselt kindlaks, et need spektraaljooned ei kuulu mingile erilisele taevasele elemendile, vaid reale elementidele, mis on olemas ka Maal, kuid mis kiirgavad neid jooni ainult siis, kui aine on väga hõredas olekus (niinimetatud „keelatud jooned"). Niisuguste spektraaljoonte olemasolu Maal esinevatel elementidel tõestati mitte ainult teoreetiliselt, vaid ka eksperimentaalselt. Seega lakkas „nebuulium" kui eriline taevane aine eksisteerimast.

kera pinnale. Sellega avaneb võimalus igakülgselt uurida nende koosseisu ja omadusi. Uurimised on näidanud, et meteoriitide peamiseks koostisosaks on raud ja et neis ei esine mingeid elemente, mida ei leiduks meie Maal.

Need teadlaste pikaajalise, vaevarikka töö tulemusel kogutud füüsika ja keemia andmed, mis valgustavad kehade keemilist koosseisu Maal ja teda ümbritsevas kosmilises ruumis, on vankumatult kinnitanud maailma materiaalse ühtsuse suurt ideed.

Kujutlegem aga, et kunagi avastatakse mingil taevakehal element, mida maakera tingimustes ei esine. Kas see tähendaks, et maailma materiaalne ühtsus on lõhutud? Muidugi mitte. See ei oleks vastuolus kujutlusega maailma materiaalsest ühtsusest, samuti nagu ei ole vastuolus kujutlusega Maa taimestiku materiaalsest ühtsusest see fakt, et paljudes maakera piirkondades ei leidu üldse niinimetatud „alpitaimestikku" (s. o. kõrgmägestike tingimustes esinevat taimestikku). Asi pole selles, et kõigil päikesesüsteemi kehadel, kõigil tähtedel ja kõigis galaktikates peaksid esinema ühed ja samad keemilised elemendid. Tähtis on see, et kõik elemendid — olenemata sellest, kas nad on igal pool levinud või mitte, — kujutavad endast ühtesid või teisi mateeria liike, milledel on ühesugused põhilised omadused ja mis alluvad objektiivsetele loodusseadustele. Just selle tõestamine ongi üks loodusteaduse suurimaid võite.

Kõigi keemiliste elementide aatomid on materiaalsed süsteemid, mis koosnevad üht ja sama tüüpi „elementaarosakestest" (prootonitest, neutronitest ja elektronidest) ja millel on ühesugust tüüpi struktuur, kusjuures selle struktuuri peamised jooned seisavad selles, et neil on a) keskne tuum, mis koosneb raskematest „elementaarosakestest" ja moodustab sellepärast suurema osa aatomi massist; b) tuuma ümbritsev kihiline kest, mis koosneb kergematest „elementaarosakestest"; c) vastasnimelised elektrilaengud tuumal ja kestal. Seega on keemiliste elementide aatomid oma koostiselt ja ehituselt ühtsed. Selle tulemusel ei kujuta kogu nende mitmekesisus endast mingit juhuslikult üksteise kõrval eksisteerivate kehade kuhjumist, vaid omavahel seesmiselt seotud materiaalsete objektide ühtset kogumit, mida ühendab ühtne perioodilisuse süsteem, ühtne D. I. Mendelejevi perioodilisuse seadus. Selles mõttes ütles akadeemik A. J. Fersman, et meid ümbritsev maailm on „Mendelejevi maailm".

Vastandades „maisele elule" „taevariigi", näevad teoloogid nende erinevust ka selles, et Maal on kõik möödaminev, muutlik ja kõik jõuab siin varem või hiljem oma lõpuni, kuna aga taevas olevat kõik „muutumatu, alatine, igavene". Kus aga on taevakehade muutumatus ja igavene püsivus? Loodusteadus on tõestanud, et see taevakehade süsteem, mida nimetatakse päikesesüsteemiks, ei ole olnud alati hoopiski selline, nagu ta on seda praegu. Tal on oma ajalugu. Päikesesüsteemi kuuluvad kehad ei ole ühekorraga omandanud seda kuju ja neid omadusi, mis on

neil praegu. Käesoleval ajal ei suuda teadus veel luua kõigis üksikasjades pilti kogu sellest protsessist, kuid on vaieldamatu, et kogu päikesesüsteemi ajalugu on looduslik, materiaalne protsess, milles pole ruumi mingitele imedele, mingile „sealpoolsete jõudude" vahelesegamisele. Paljusid Päikese muutusi võib jälgida isegi lihtsa pikksilma abil. Aeg-ajalt purskuvad Päikese pinnalt sadade tuhandete kilomeetrite kõrgusele protuberantsid, mis annavad tunnistust hõõguva aine hiiglaslikest ümberpaiknemistest; tekivad ja kaovad tumedad laigud, mis kujutavad endast suhteliselt külmemaid Päikese mateeria osasid. Päikese sisemuses, varjatuna meie pilkude eest, toimuvad vahetpidamatult keerulised vesiniku heeliumiks muutumise protsessid, millede tagajärjel Päikese keemiline koosseis järk-järgult muutub; ühe osa oma mateeriast paiskab Päike maailmaruumi. Ka tähed ei jää muutumatuiks. Paljud neist plahvatavad, suurendades palju kordi oma eredust, muudavad oma suurust, lagunevad jne. Hävivad ja tekivad terved tähtedesüsteemid.

Igavene liikumine, muutumine on omane kõigele, mis üldse kuskil eksisteerib. Ja ei ole mingit erilist maailma, mis ei alluks sellele olemise seadusele. Kuid seal, kus ühed mateeria vormid kaovad, tekivad paratamatult uued vormid, mis alustavad omaenda ajalugu. Ükski pisimgi mateeriaosake ei kao jäljetult ega teki eimillestki: mateeria muundub vaid ühest vormist teise, kaotamata iialgi oma põhiomadusi. Kui näiteks kaob teatud kindla massiga materiaalne objekt, siis tekib tingimata üks või mitu teist materiaalset keha, millede mass on kadunud keha massiga täpselt võrdne. Kõigis muundumisprotsessides jääb summaarne elektrilaeng muutumatuks. Siin, nagu teisteski analoogilistes loodusseadustes, avaldub see, et mateeria on igavene.

Maailma materiaalse ühtsuse kinnitamise seisukohalt on ääretult suur tähtsus energia jäävuse ja muundumise seadusel, mis räägib mateeria liikumise hävimatusest ja loodamatusest. Tänu sellele seadusele, nagu märkis F. Engels, „kustub viimne mälestus väljaspool maailma olevast loojast"[1]. Peale mõne teise materiaalse keha reaalse mõjutuse, kus see keha annab kas täielikult või osaliselt üle omaenda liikumise, ei saa miski muu anda ühelegi materiaalsele kehale, isegi kõige pisemale, mingit liikumist. Niipalju liikumist, kui saab üks keha, samapalju kaotab teine. Ei ole ühtki juhtumit, kus see suur loodusseadus ei oleks maksev. Ja miski ei saa selle seaduse toimet kõigutada. Kõik, mis maailmas eksisteerib, allub sellele seadusele.

Selle seaduse tagajärjel moodustavad kõik protsessid ühtse vastastikku seotud aheliku, milles pole ega saagi olla midagi, mis ei oleks tekitatud mateeriast. Kogu inimkonna praktika, kõik teaduse andmed kinnitavad, et energia jäävuse ja muundumise seadus on maksev eranditult kõigis protsessides.

---

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 12.

Mitte kuskil, mitte mingites looduse ja ühiskonna nähtustes ei saa olla sündmusi, mille allikaks oleks mingi salapärane „mittemateriaalne maailm" või mis annaksid tunnistust sellise maailma olemasolust. Kõigil asjadel on oma loomulikud põhjused, mis peituvad ühtedes või teistes materiaalsetes kehades, nende mõjudes ja omadustes. Kui antud momendil teadus ei saa veel anda ühele või teisele küsimusele ammendavat vastust, siis annab ta varem või hiljem selle ikkagi, ilma et oleks vaja otsida abi mingitest materiaalsest maailmast kõrgemal seisvatest „üleloomulikest olemustest". Teadus seletab materiaalset maailma selle maailma enese põhjal.

Oli aeg, kus inimesed ei teadnud, milles on elu olemus. Elusorganismide iseärasused, mis nii järsult eraldavad elavat elutust, andsid mõningatele filosoofidele alust väita, nagu oleks elu aluseks mingi mittemateriaalne „elujõud", mis juhib kõiki elusorganismides toimuvaid protsesse. Muuseas püüdsid idealistid loomades ja taimedes toimuvat anorgaanilise mateeria muundumist orgaaniliseks mateeriaks kuulutada selle „elujõu" tegevuse tagajärjeks. Kuid loodusteadus tõestas, et elu olemuse moodustab eriliselt kulgev reaalne ainevahetuse protsess, mis allub massi ja energia jäävuse seadustele, neile seadustele, mis on maksvad ka kogu ülejäänud looduses. Selle fakti tõestamises etendasid väga tähtsat osa K. A. Timirjazevi klassikalised uurimused taimede rohelistes lehtedes toimuva fotosünteesi alalt. Fotosünteesi tulemusel muutuvad anorgaanilised ained, mida taim võtab teda ümbritsevast keskkonnast, orgaanilisteks aineteks. K. A. Timirjazev tõestas, et fotosüntees toimub materiaalse põhjuse — päikesevalguse mõjul, kusjuures fotosünteesi intensiivsus sõltub täpselt sellest päikeseenergia hulgast, mida neelavad taime lehed.

„Roheline leht või õigemini — mikroskoopiline roheline klorofülliterakene", kirjutas K. A. Timirjazev, „on selleks fookuseks, punktiks maailmaruumis, kuhu ühelt poolt voolab päikeseenergia ja kust teiselt poolt saavad alguse kõik eluavaldused maakeral. Taim on vahetalitajaks taeva ja maa vahel. Ta on tõeline Prometheus, kes on röövinud taevast tule. Tema poolt röövitud päikesekiir põleb nii vilkuvas pirrus kui ka silmipimestavas elektrisädemes. Päikesekiir paneb liikuma niihästi hiiglasliku aurumasina tohutu hooratta kui ka kunstniku pintsli ja luuletaja sule."[1]

Oli aeg, kus ei teatud, kuidas on tekkinud inimene. Ka sel juhtumil andsid teadusliku probleemi lahendamises esinevad ajutised raskused põhjust kujutlusele, nagu oleks tegemist mingite mittemateriaalsete jõududega, mis on „ime" abil loonud inimese. Kuid tuli aeg, ja see probleem lahendati täiesti teaduslikult, millega kõik usulised kujutlused heideti täielikult kõrvale. Lahenduse sellele probleemile andis F. Engelsi poolt loodud antropogeneesi teooria, mis Ch. Darwini evolutsiooniteooriale tuginedes

[1] К. А. Тимирязев, Избранные сочинения, т. II, М. 1948, стр. 382—383.

näitab töö määravat tähtsust inimese kujunemises. Nii kihutati ka sellelt nähtuste alalt välja kujutlus mittemateriaalsetest jõududest ja salapärasest üleloomulikust maailmast.

Eriti palju ebaõigeid kujutlusi on seotud inimühiskonna eluga, inimühiskonna ajalooga. Inimeste tegevus, sotsiaalne progress kuulutatakse sageli „jumala tahte" tulemuseks või „ideede", „teadvuse" toime tulemuseks, kusjuures arvatakse, et need „ideed" ja „teadvus" seisavad materiaalsest tegelikkusest kõrgemal ja valitsevad selle tegelikkuse üle. Ajalooline materialism, avastades ühiskonna arenemise materiaalsed põhjused, näitas nende vaadete ekslikkust.

Kõigi kvalitatiivselt erinevate mateeriavormide, nagu ka neile vastavate liikumisvormide vahel eksisteeriva geneetilise seose universaalse iseloomu avastamine on maailma ühtsuse põhjendamise seisukohalt otsustava tähtsusega. See mitmesuguste mateeriavormide ja mitmesuguste liikumisvormide seos on eksisteerinud ja eksisteerib alati ja kõikjal — minevikus, olevikus ja tulevikus, eranditult kõigis lõputu ruumi valdkondades. Seega *ei ole maailmas iialgi ega kuskil olnud, ei ole ega tule midagi niisugust, mis ei oleks liikuv mateeria või ei oleks tekitatud liikuva mateeria poolt.* Selles seisabki maailma ühtsus.

Mateeria- ja liikumisvormide vahel valitseva konkreetse vastastikuse seose üha ulatuslikum ja sügavam tunnetamine avaldub spetsiifiliselt selles asjaolus, et viimastel aastakümnetel on tekkinud palju uusi, „vahepealseid" teadusi. Nende teaduste aineks on just need materiaalse tegelikkuse sfäärid, mis asuvad kvalitatiivselt erinevate nähtustevaldkondade „piiril", kusjuures varemalt neid valdkondi uurisid üksteisest enam-vähem eraldatud teadused. Niisugused uued, „vahepealsed" teadused on näiteks biofüüsika ja biokeemia, milledest esimene uurib bioloogiliste ja füüsikaliste protsesside piiriala ja teine — bioloogiliste ja keemiliste protsesside piiriala, samuti ka geokeemia, mis ühendab geoloogiat keemiaga, ja biogeokeemia, mis ühendab üheks tervikuks bioloogiat, keemiat ja geoloogiat. Alles hiljuti tekkis niinimetatud küberneetika. Küberneetika näitab sügavat seost (muidugi aga mitte identsust) mitmete mõtlemises toimuvate loogiliste operatsioonide ja „juhtivates süsteemides", eriti elektronarvutusmasinates toimuvate füüsikaliste protsesside vahel.

Kui üleloomulikku, mittemateriaalset maailma ei ole mitte kuskil — ei kosmose sügavustes, ei minevikus ega olevikus, ei suures ega väikeses, ei elavas ega elutus —, kui ta ei ilmuta ennast üheski loodus- ja ühiskonnanähtuste lülis, siis kus ta on? Ta eksisteerib vaid nende inimeste fantaasias, kes ei taha tunnistada silmanähtavaid fakte, kes eelarvamuse orjadena ei näe teaduslikku tõde, teaduslikku seletust kõigele sellele, mis toimub neis endis ja neid ümbritsevas maailmas.

Maailm on materiaalne. Ta on ühtne, igavene ja lõputu. Ja inimene ise, materiaalse maailma kõrgeim looming, on üks osa sellest suurest tervikust, mida nimetatakse looduseks.

V PEATÜKK

MATEERIA JA TEADVUS

Me teame juba, et mateeria on primaarne ja teadvus sekundaarne. See tees on materialistliku filosoofia lähteseisukohaks. Olles selgitanud mateeria ja tema eksisteerimise vormide küsimust, vaatleme üksikasjalisemalt, mis on teadvus ja millised on tema iseärasused.

1. Teadvus kui kõrgestiorganiseeritud mateeria omadus

Teadvus on mateeria, looduse kõrgeim produkt. Teadvuse tekkimise ja tema olemuse küsimus on teaduses üks kõige raskemaid küsimusi. Kuidas ja millisel arenguastmel tekitab mateeria mõtleva vaimu, kuidas tekivad inimese aistingud, tajud, kujutlused ja mõtlemine, kuidas toimub üleminek aistingutelt ja tajudelt mõtlemisele, — kõik need küsimused olid kaua aega teaduse poolt lahendamata. See võimaldas täiesti ebaõigete vaadete levimist, millede järgi teadvust peetakse mittemateriaalse substantsi — „hinge" — omaduseks või funktsiooniks. Seda substantsi peetakse mateeriast, inimkehast täiesti sõltumatuks, arvatakse, et ta võib ka ilma kehata omaette eksisteerida; kui materiaalne keha varem või hiljem sureb, siis mittemateriaalne „hing" koos oma teadvusega jääb „igavesti" elama. Seda laadi vaated tekkisid juba ürginimestel, kes seletasid unenägusid või inimese surma sellega, et „hing" lahkub ajutiselt või alatiseks kehast. Idealistlik filosoofia mitte ainult ei lükanud ümber selliseid fantastilisi kujutlusi, vaid koguni vastupidi — ta kinnitas neid oma mitmesugustes süsteemides. Iga idealistlik süsteem kuulutas nii või teisiti teadvuse (või „vaimu") iseseisvaks üleloomulikuks substantsiks, mis on mateeriast mitte ainult sõltumatu, vaid veelgi enam — on mateeria looja.

Kerge polnud see probleem ka materialistliku filosoofia jaoks. Seletades õigesti teadvuse olemust, nähes teadvuses mateeria erilist omadust, tegi materialistlik filosoofia aga selles küsimuses ka

tõsiseid vigu. Mõned materialistlikud filosoofid, suutmata leida vastust teadvuse tekkimise probleemile, kuulutasid näiteks teadvuse mateeria atribuudiks, mateeria igaveseks omaduseks, mis on iseloomulik kõigile mateeria vormidele. Mõned materialistid aga, suutmata õigesti mõista maailma materiaalse ühtsuse printsiipi, jõudsid tegelikult teadvuse eitamiseni. Nad kuulutasid teadvuse mateeria eriliigiks, mida eritavat peaaju, samuti nagu näiteks maks eritab sappi. Need olid *vulgaarmaterialistid*. Teaduse arengu alusel saadi nendest vigadest üle. Järk-järgult, samm-sammult lähenes materialism loodusteaduse andmeile toetudes õigele, üha sügavamale arusaamisele teadvuse olemusest.

Raskused, mis on seotud psüühiliste protsesside, teadvuse nähtuste uurimisega, seisavad selles, et me ei taju neid protsesse ega nähtusi vahetult ühegi oma meeleelundiga. Aistingut, taju, kujutlust, mõtet ei saa ei näha ega kuulda, ei haista ega kompida. Võib näha mõtlemise elundit — aju, mikroskoobi abil võib näha ajurakke, võib vastavate aparaatide abil uurida elektrivoole, mis tekivad närvikoes ja aju aines jne., kuid mitte kunagi ja mitte kuskil pole võimalik ka kõige täiuslikuma mikroskoobi abil mõtet näha, pole võimalik seda kaaluda või joonlaua abil mõõta. Teadvusel, mõtlemisel pole füüsilisi omadusi, mis on materiaalsetel kehadel. Kuid sellest ei järeldu sugugi, et teadvus kuulub mingisse üleloomulikku maailma, mis on materiaalsest maailmast printsipiaalselt erinev, et ta on mateeriast sõltumatu. Samuti ei järeldu sellest, et teadvust pole üldse võimalik uurida nende rangelt teaduslike objektiivsete meetoditega, mis on tänapäeva teaduse käsutuses.

Kuigi me meelte abil vahetult ei taju teiste inimeste teadvust ennast, tajume me inimeste reaalset tegevust, nende käitumist, nende kõnet, milles avalduvad inimeste vastastikused suhted ning seosed ümbritseva keskkonnaga. Isiku tegevuses, tema ja teda ümbritseva keskkonna vastastikuste suhete ning seoste iseloomus avalduvad kõik antud isiku teadvuse olulised iseärasused. Mitte asjata ei öelda: „Selleks, et tunda inimest, on vaja vaadata tema tegusid". Inimese praktilise tegevuse, tema ja teda ümbritseva ühiskondliku ning loodusliku keskkonna vastastikuste suhete ja seoste hoolikas uurimine (see kõik on aga objektiivsele uurimisele kättesaadav) annab inimese teadvuse uurimise seisukohalt võrratult rohkem, kui tema enese tähelepanekud selle kohta, mis toimub tema teadvuses. Teadvust, psüühikat käsitlev teadus on teinud eriti silmapaistvaid edusamme just sellest ajast alates, kui ta leidis objektiivsed meetodid teadvuse uurimiseks. Eriti suured teened on selles suhtes väljapaistvatel vene teadlastel I. M. Setšenovil ja I. P. Pavlovil, kes loodusteadusliku meetodi rakendamise baasil lõid tervikliku teooria loomade ning inimese kõrgema närvitalitluse kohta.

Psüühika on lahutamatult seotud peaaju materiaalse tegevusega, on selle tegevuse tulemuseks. Sellest kõneleb eelkõige tõsi-

asi, et psüühilised nähtused toimuvad ainult normaalselt funktsioneerivates elusorganismides, kelledel on närvisüsteem. Sealjuures on *loogiline abstraktne mõtlemine* kui teadvuse kõrgeim vorm seotud kõige kõrgemalt organiseeritud närvisüsteemi ning tema kõrgema osa — peaajuga; niisugune närvisüsteem on ainult inimesel; mida madalamatel evolutsiooniredeli astmetel seisavad loomad ja mida lihtsamalt on organiseeritud nende närvisüsteem, seda elementaarsemad on psüühilised nähtused, taandudes nende lihtsaimale liigile — *aistingule*. Kõige lihtsamatel olenditel, kellel ei ole kesknärvisüsteemi, ei esine üldse mingeid jälgi psüühilistest nähtustest.

Teadvuse seos kindlal viisil organiseeritud mateeriaga avaldub kergesti nendel juhtudel, kus peaaju normaalne tegevus on mingite traumade või haiguste tagajärjel rikutud. Kui inimesel on vigastatud peaaju suured poolkerad, siis tema psüühika, tema teadvus on kas täielikult või osaliselt häiritud; peaaju vigastuste kõrvaldamine või peaaju haiguse likvideerimine toob kaasa normaalselt funktsioneeriva teadvuse taastamise. Seda, et teadvus sõltub peaaju seisukorrast, on näha juba sellistest tuntud faktidest, nagu inimeste uinutamine ja hallutsinatsioonide esilekutsumine mitmesuguste narkootiliste ainete abil.

Inimese teadvuse jaoks on otsustav tähtsus peaaju koorel. Viimane ei ole kõigis oma osades ühetaoline, homogeenne. Ta on äärmiselt keerukas materiaalne moodustis, mille erinevad osad on erinevate omadustega ning erineva struktuuriga. Peaaju koor jaguneb reaks väljadeks — nägemisväli, kuulmisväli, motoorne väli jne. Iga välja iseloomustab eriline mikroskoopiline ehitus — rakkude kuju, rakukihtide asetus — ja iga väli täidab kogu ajukoore tegevuses teatud kindlat funktsiooni. Kuid nende erinevate piirkondade ehituses on ka ühiseid jooni; peaaju on ühtne tervik. Need väljad kujutavad endast peaaju koores asuvaid nägemis-, kuulmis-, liigutus- ja teiste analüsaatorite lõppmoodustisi[1]. Ajukoores asuvad analüsaatorite osad (analüsaatorite tuumikud) ei ole üksteisest eraldatud teravate piiridega; nad tungivad üksteisesse, on üksteisega seotud eriliste närvimoodustiste abil. Analüsaatorite tuumikud täidavad kõige kõrgemaid funktsioone — ajusse saabuvate ärrituste analüüsimise ning sünteesimise funktsioone. Analüsaatorite perifeersed osad ajukoores kujutavad endast neidsamu retseptoreid ja võivad täita mõningaid sama tüüpi funktsioone mis analüsaatorite tuumikudki, ainult tunduvalt elementaarsemaid. Kui mingi analüsaatori tuumiku tegevus on operatsiooni, trauma jne. tagajärjel häiritud ja see ei võimalda täita peaaju antud väljale omaseid kõige kõrgemaid funktsioone, siis analüsaatorite perifeersed osad on veel võimelised täitma elementaarsemaid funktsioone, mis on seotud samade retseptoritega. I. P. Pavlov näitas seda järgmiste katsetega: koer, kellel oli eemaldatud peaaju poolkerade kuklapiirkond (s. o. nägemistajude ja nende kõrgema analüüsi ning sünteesi piirkond), ei teinud vahet esemete vahel, kuid tegi vahet valguse ja pimeduse vahel ja eristas lihtsamaid vorme; koer ilma peaaju kiirupiirkonnata (s. o. ilma kuulmistajude ja nende kõrgema analüüsi ning sünteesi piirkonnata) ei eristanud komplitseeri-

[1] Analüsaatoriteks nimetatakse keerukaid närvimehhanisme, mis peale mainitud peaaju koores asuvate osade koosnevad veel vastuvõtvatest aparaatidest ehk retseptoritest (ärritust tajuvate ja seda närvierutuseks ümberkujundavate tundeerkude lõppmoodustistest) ja närviteedest, mis annavad närvierutuse retseptoritest edasi peaaju koorde.

tud hääli, näiteks oma nime, kuid tegi vahet üksikute helide, näiteks ühe ja teise tooni jms. vahel. I. P. Pavlov pidas seda asjaolu otsustavaks tõestuseks selle kohta, et peaaju koore struktuuril on kõrgema närvitalitluse protsessides esmajärguline tähtsus. Tuginedes täpsetele eksperimentaalsetele uurimustele, näitas I. P. Pavlov, et vigastades üht või teist piirkonda looma peaaju koores, kusjuures ülejäänud piirkonnad jäävad terveks, võib looma kõrgemas närvitalitluses esile kutsuda teatud kindla häire.

Näidates, et närviprotsesside dünaamika sõltub peaaju struktuuri detailidest, ning rõhutades selle fakti erakorralist tähtsust, pidas Pavlov kõrgemat närvitalitlust käsitleva õpetuse üheks põhiprintsiibiks „dünaamika sidumist struktuuriga". Seega arendas I. P. Pavlov dialektilise materialismi seisukohta, mille järgi psüühika on *erilisel* viisil organiseeritud mateeria omadus, psüühika on peaaju funktsioon. Kuid I. P. Pavlov ei käsitlenud peaaju koort kui üksikute kõrvuti eksisteerivate, ainult väliselt seotud struktuurimoodustiste lihtsat summat. Ta rõhutas nende struktuurimoodustiste orgaanilist vastastikust seost, nende ühtsust. „Kui ühest seisukohast", kirjutas I. P. Pavlov, „võib suurte poolkerade koort vaadelda kui mosaiiki, mis koosneb loendamatust hulgast üksikutest punktidest, milledel antud momendil on teatud kindel füsioloogiline ülesanne, siis teisest seisukohast on meil tegemist pidevalt ühinemisele (integratsioonile) ning ühendatud tegevuse stereotüüpsusele püüdleva keeruka dünaamilise süsteemiga."[1] Selline dialektiline arusaamine terviku ning osade orgaanilisest seosest peaaju koore töös on üheks tähtsamaks I. P. Pavlovi õpetust iseloomustavaks jooneks. Dialektilise lähenemise tõttu vältis I. P. Pavlov kahte ekslikku äärmust peaaju töö käsitlemises: ühest küljest niinimetatud lokalistlikku suunda, mille pooldajad absolutiseerivad peaaju üksikute piirkondade funktsioonide spetsiifikat, ignoreerides peaaju ühtsust, teisest küljest seda suunda, mis täielikult ignoreerib peaaju üksikute struktuurimoodustiste tähtsust, nähes ainult aju ühtsust.

Niisiis, teadvus on peaaju produkt, kõrgestiorganiseeritud mateeria produkt, peaaju funktsioon; peaaju aga on teadvuse elund, mõtlemise elund.

Nimetades teadvust mateeria produktiks, ei taha me öelda, et mateeria poolt tekitatav ja sellest sõltuv teadvus eksisteerib kui midagi mateeria suhtes välist, tema kõrval seisvat, nii nagu näiteks õunapuu oksal ripub tema poolt loodud ja temast sõltuv õun. Füsioloogilised protsessid mõtlevas peaajus ja mõtlemine, teadvus ei ole kaks paralleelset protsessi, *vaid üks, ühtne protsess,* mille seesmiseks olekuks ongi teadvus. V. I. Lenin rõhutas, et „teadvus on mateeria seesmine olek . . ."[2] Seega ei saa teadvust kuidagi lahutada mateeriast, mis mõtleb.

Samal ajal on aga ebaõige käsitada mõtlemist, teadvust mateeriana, millegi materiaalsena, nagu seda teevad vulgaarmaterialistid. Juhul, kui pidada teadvust mateeriaks, „kaotab oma mõtte mateeria gnoseoloogiline vastandamine vaimule, materialismi vastandamine idealismile" (Lenin). Gnoseoloogiliste uurimuste piires on selline teadvuse ja mateeria vastandamine vajalik. „Oleks määratu suur viga opereerida väljaspool neid piire mateeria ja vaimu, füüsilise ja psüühilise vastandlikkusega kui absoluutse vastandlikkusega."[3]

---

[1] И. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. IV, М.-Л. 1947, стр. 195.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 72.
[3] Sealsamas, lk. 225—226.

Kaasaegne teadus, mis on saavutanud suurt edu peaaju tegevuse tunnetamisel, psüühiliste protsesside, teadvuse protsesside uurimisel, seab oma eesmärgiks mitte ainult neid nähtusi seletada, vaid ka neid valitseda, neid juhtida. „Võib olla veendunud," kirjutas I. P. Pavlov, „et sellel teel, millele on astunud loomade aju range füsioloogiline uurimine, ootavad teadust samasugused hämmastavad avastused ja koos nendega samasugune erakordne võim kõrgema närvisüsteemi üle, mis ei jää maha teistest loodusteaduse saavutustest."[1]

Kui silmanähtavad loodusteaduse andmed ka on, püüavad idealistlikud filosoofid ikkagi vastu vaielda sellele, et teadvus on teatud viisil organiseeritud mateeria produkt, funktsioon, omadus, et inimene mõtleb peaaju abil. Nii väitis F. Paulsen[2], et olevat mõttetu rääkida, nagu toimuks mõtlemine peaajus; tema arvates võivat samasuguse õigusega väita, et mõtted asuvad maos või Kuu peal. See „vastuväide" materialismile on niivõrd rumal, et üks psühhiaater tähendas: ainult hullumeelsetelt ning nõrgamõistuslikelt olen ma kuulnud, et nende hing on sattunud makku või Kuu peale.

Seisukoha, et mõte, aisting on peaaju funktsioon, omadus, lükkas kategooriliselt tagasi subjektiivne idealist R. Avenarius, kelle filosoofilisi vaateid põhjalikult arvustas V. I. Lenin oma teoses „Materialism ja empiriokritiitsism". R. Avenarius püüdis oma seisukohta põhjendada viitega sellele, et mitte keegi pole vahetult näinud, kuidas peaajus tekivad aistingud. Tema arvates eksisteerivad aistingud alati, ainult meie pole neist alati teadlikud; kui toimub materiaalse liikumise (ärrituse) ülekanne substantsi, mida meie peame aistivaks, siis samal ajal — kuid mitte selle tagajärjel! — „vabanevad" varem eksisteerinud aistingud ning muutuvad tajutavateks. Avenariuse järgi ei ole aistingud ja mõte peaaju funktsioon, produkt.

Nõustume hetkeks Avenariusega ja oletame, et protsessid peaajus ei tekita aistinguid, vaid ainult kuidagi „vabastavad" neid. Siis peame jõudma järeldusele, et näiteks valuaisting, mille ma sain täna, kui lõikasin noaga sõrme, oli mul olemas juba varemalt, enne sõrme lõikamist, et selle roosi lõhna aisting, mida ma nuusutan alles homme, on mul juba olemas, ainult ma pole sellest veel teadlik jne.

Kas võib nõustuda Avenariusega, lahti ütlemata kõige elementaarsematest teadusliku, loogilise mõtlemise normidest? Muidugi mitte. Iga inimene näeb sõna otseses mõttes igal sammul seda ilmset fakti, et tema aistingud tekivad materiaalse välismaailma mõjutustest tema meeleelunditele. Ainult tänu sellele ongi tal võimalik õigesti orienteeruda välismaailma nähtustes, võita tema ette kerkivaid takistusi, vältida ebasoodsaid tingimusi, leida oma

[1] И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, кн. 1, изд. Академии наук СССР, М.-Л. 1951, стр. 289.

[2] Vt. Фридрих Паульсен, Введение в философию, М. 1904, стр. 138.

olemasoluks ja tegevuseks soodsaid võimalusi. Avenarius ja tema pooldajad viivad meid tagasi Platoni teooria juurde, mille järgi hing meenutab „ideede maailmas" nähtud ideid.

Loodusteadlastele, kes pidasid mõtet, aistingut peaaju funktsiooniks, heitis R. Avenarius ette seda, et nad teostavad lubamatu „introjektsiooni", s. o. asetavad peaajju mõtteid ning aistinguid, mida seal ei ole. Ta väitis, et loodusteadlased taganevat niiviisi „loomulikust maailmakäsitusest" ja see taganemine viivat välja idealismi juurde. Iseenese aga kuulutas Avenarius idealismi vastaseks sel alusel, et ta tunnistab nii „mina" kui ka keskkonna ühesugust reaalsust. Kuid tegelikult Avenarius sõdis tõelise „loomuliku maailmakäsituse", s. o. materialismi vastu ja kaitses idealismi, sest sisuliselt on tema jaoks nii „mina" kui ka keskkond vaid aistingute kompleksid. Lõppkokkuvõttes R. Avenarius ei tõestanud, vaid lihtsalt postuleeris seda, mida ta oleks tahtnud tõestada: aistingud eksisteerivad ilma mõtleva mateeriata, ilma peaajuta. „Kuna me veel ei tunne kõiki selle seose tingimusi, mida me iga hetk märkame aistingu ja teataval viisil organiseeritud mateeria vahel," ütleb V. I. Lenin, „siis tunnistame sellepärast eksisteerivaks ainuüksi aistingu, — selles on Avenariuse sofism."[1]

Mõningad kaasaegsed idealistid „ei vaidle vastu" sellele, et teadvus on seotud peaajuga. Kuid seda seost nad mõistavad nii, et peaaju on vaid teadvuse avaldumise „instrument", teadvust ennast peavad nad aga peaajust sõltumatuks. Pole raske näha, et see on vaid Avenariuse eksliku teooria teistsugune sõnastus.

Teisiti kui Avenarius lähenes peaaju ja teadvuse seose küsimusele subjektiivne idealist E. Mach. Et mitte sattuda otsesesse vastuollu loodusteaduse andmetega, mis annavad tunnistust teadvuse, aistingu lahutamatust seosest peaajus ning närvisüsteemis toimuvate materiaalsete protsessidega, püüdis E. Mach neid andmeid sobitada oma filosoofilise doktriiniga, mille järgi kehad on aistingute kompleksid. Kuid see katse, nagu näitas V. I. Lenin, viis samuti haletsusväärsete tagajärgedeni. Kuna peaaju on keha, on ta seega Machi järgi aistingute kompleks. Peaaju aga kuulub mulle ja ka mina olen samuti aistingute kompleks; järelikult, kui me midagi aistime, siis peame ütlema: üks aistingute kompleks („mina") aistib teise aistingute kompleksi (peaaju) abil kolmandat aistingute kompleksi! Kui segane see „aistingute komplekside" kuhjumine ka on, me võime asja suhtes selgusele jõuda, kui alustame lähtepunktist. On kerge näha, et E. Machi teooria on täiesti ekslik ning eklektiline: alguses ta kuulutab, et kõik on ainult aistingud, pärast aga tunnistab vastupidiseid vaateid, nimelt seda, et aistingud on seotud protsessidega, mis kujutavad endast materiaalse liikumise vahetust organismide ja välismaailma vahel.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 38.

Üks mooduseid, mille abil püütakse eitada materialistlikku seisukohta, et teadvus on peaaju funktsioon, omadus, et peaaju on psüühika materiaalseks aluseks, on niinimetatud lokalistlikud teooriad. Näiliselt arutleksid nende teooriate pooldajad nagu õigesti, seades ülesandeks leida need kohad peaajus, kus tekivad psühholoogilised protsessid. Tegelikult aga on nende vaated vastuolus kaasaegse loodusteaduse andmetega ning on filosoofiliselt põhjendamatud. Lokalistliku suuna pooldajad, kuhu kuulub ka rida kaasaegseid välismaa füsiolooge ja neurolooge, jõuavad välja selleni, et väidavad, nagu vastaks igale peaaju punktile oma eriline, absoluutselt isoleeritud psüühiline funktsioon: nii asuvat ühes punktis „arvude tundmise", teises — „lausetest arusaamise", kolmandas — „tähtede tundmise", neljandas — „elusolendite kujundite moodustamise", viiendas — „eluta asjade tundmise", kuuendas — isikliku „mina", seitsmendas — religioosse „mina" keskus jne. lõputult. Ja kuigi need psüühilised funktsioonid seotakse peaaju eri piirkondadega, eitavad lokalistlike teooriate pooldajad tegelikult psüühika ja peaaju vahelist sisemist seost, lahutavad psüühika peaajust. Olles jaotanud peaaju isoleeritud osakesteks, mis on üksteisest ja välismõjutustest lahutatud, kaotavad lokalistlike teooriate pooldajad igasuguse võimaluse mõista peaaju ühtset sünteetilist tegevust. Sellepärast nad kujutlevadki psüühilisi funktsioone täiesti iseseisvaina, mis ainult langevad kohalt ning ajalt ühte peaaju koore füsioloogilise tegevusega, kuid toimuvad oma eriliste seaduste järgi, milledel pole midagi ühist peaaju tegevuse seadustega. Faktiliselt ei tähenda need vaated midagi muud, kui juba ammu hüljatud dualismi, psühhofüüsilise parallelismi teooria elustamist.

Sinnasamasse jõuavad ka need, kes kujutlevad peaaju mingi diferentseerimata, struktuuritu massina. Olles arvamisel, et peaaju analüsaatorite tegevuse allikaks ei ole väliskeskkonna toime, mitte nähes analüsaatorite töö spetsiifikat, mis on tingitud erinevusest materiaalsete välismõjutuste kvaliteedis, püüavad selle vaatekoha pooldajad tõlgendada psüühikat kui mingi ühtse, kogu peaajus levinud ning peaaju materiaalsest alusest lahutatud „peaajuaktiivsuse", „spontaanse peaajuenergia" tulemust. Seega asuvad ka nemad psühhofüüsilise parallelismi seisukohale.

I. P. Pavlovi töödega ja paljude teiste teadlaste uurimustega kõrgema närvitalitluse alalt on kõik need dualistlikud teooriad täielikult ümber lükatud. Ka siinkohal näeme, kui tähtis õigete järelduste saamiseks on igakülgne dialektiline lähenemine uuritavatele nähtustele, kui tõsiseid vigu põhjustab ühekülgne, metafüüsiline käsitlusviis.

Kõik vastuväited materialismi tähtsaimale seisukohale, loodusteaduse poolt täielikult tõestatud seisukohale, et teadvus on kõrgestiorganiseeritud mateeria omadus, — on rajatud liivale, sest nad on juba oma põhialuselt loodusteaduse andmetega vastuolus.

2. Teadvus kui materiaalse maailma peegeldus

Seega on teadvus peaaju tegevuse produkt. Kuid teadvus tekib ja kujuneb peaajus ainult seetõttu, et peaajul on materiaalne seos välismaailmaga. Peaaju on välismaailmaga seotud perifeersete meeleelundite: silma, kõrva, nina limanaha, keelenäsade, naha närvilõppude jne. kaudu.

Aistingud tekivad peaajus ainult siis, kui peaajju jõuab närvierutus, mille on põhjustanud mingi materiaalse teguri ärritav toime meeleelunditele. Nii tekitab kuulmisaistinguid helilainete toime kuulmiselundile, haistmisaistinguid — aineosakeste toime ninaõõnes asuvatele haistmisrakkudele jne.

Seega on aistingute allikaks välismaailm, mateeria, materiaalne keskkond, selle keskkonna nähtused ning esemed.

Aistingud on selleks teadvuse elementaarseks vormiks, millel põhinevad kõik teised, keerulisemad teadvuse nähtused. Aistinguteta on tunnetus võimatu. Ainult aistingute kaudu omandab teadvus kogu oma rikkaliku sisu. Mida laialdasem ja mitmekülgsem on teadvuse seos ümbritseva materiaalse maailmaga, seda sisukam on teadvus.

On teada juhtumeid, kus inimesed on sündimisest saadik üheaegselt pimedad, kurdid ning tummad. Kui selliste inimeste suhtes ei rakendata spetsiaalseid abivahendeid, siis seisneb nende elu põhiliselt puhtfüsioloogiliste funktsioonide kulgemises ja nende teadvus on äärmiselt vaene. Kui aga tänu arstide abile õnnestub elustada kas või mõnedki senini puudunud meeltest, siis inimese teadvus laieneb ning rikastub, inimene muutub ühiskonna täisväärtuslikuks liikmeks, kes on võimeline elama aktiivset loovat elu. Kui peaajul poleks meeleelundite kaudu üldse seost välismaailmaga, siis ei saaks peaajus tekkida aistinguid ja seega ka teadvuse teisi vorme. Järelikult ei oleks peaajul üldse teadvust. „Kui füüsiliselt väga väsinud inimene jääb magama *sügavasse unne,*" kirjutas I. M. Setšenov, „siis langeb ühest küljest sellise inimese psüühiline tegevus nullini — sellises olekus inimene ei näe unenägusid —, teisest küljest on ta välisärrituste suhtes äärmiselt tundetu: teda ei ärata ei valgus, ei tugev heli ega isegi valu. Psüühilise tegevuse kadumisega kaasnev tundetus välisärrituste suhtes esineb ka viinast ja kloroformist tingitud joobumuse ning minestuste puhul. Inimesed teavad seda ning mitte keegi ei kahtle, et mõlemad aktid on põhjuslikus seoses. Vaadete erinevus antud küsimuses on vaid selles, et ühed peavad teadvuse kadumist tundetuse põhjuseks, teised aga vastupidi. Ent kõikumine nende vaadete vahel on võimatu. Tulistage raskelt magava inimese kõrva juures ühest, kahest, kolmest, sajast jne. kahurist, ta ärkab ning psüühiline tegevus algab silmapilkselt; kui tal aga ei oleks kuulmist, siis võiks teoreetiliselt tulistada ka miljonist kahurist — teadvust ei tuleks. Poleks inimesel nägemist — juhtuks seesama ükskõik kui tugeva valgusärrituse puhul; poleks nahal tundlikkust, siis jääks ka kõige hirmsam valu tagajärgedeta. Uhesõnaga, raskelt uinunud inimene, kes on kaotanud aistivad närvid, magaks rasket und kuni surmani.

Öeldagu nüüd, et psüühiline tegevus ja tema väljendus — lihaste liikumine — on kas või silmapilgukski mõeldav ilma välise meelelise ärrituseta."[1]

[1] И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, Госполитиздат, 1947, стр. 178. Kuulsa teadlase S. P. Botkini kliinikus oli haige, kes oli pime ja kurt ning oli kaotanud naha tundlikkuse kogu kehal, välja arvatud ühel käel. See haige tavaliselt magas. Ta ärkas ainult siis, kui puudutati seda kätt, millel oli tundlikkus säilinud.

Mingi kindla eseme üks ja sama omadus tekitab ühtedes ja samades tingimustes meie peaajus ühe ja sama aistingu. Ei juhtu näiteks, et ühtedes ja samades tingimustes tekitaks üks ja sama piljardikuul meis ühel hetkel valge värvuse aistingu, teisel hetkel aga musta, siis rohelise või sinise, edasi uuesti valge värvuse aistingu jne.; või et me aistiksime teda praegu siledana, seejärel aga karedana; et alguses aistiksime teda kõvana, hetk hiljem aga — pehmena jne. Materiaalsete objektide omadused ei tekita meis juhuslikke, kaootiliselt vahelduvaid aistinguid, vaid täiesti kindlaid aistinguid — selliseid, mis vastavad nende objektiivsele loomusele. Kui me tunneme näiteks mõne aine lõhna, siis see tähendab, et antud ainel on võime endast eraldada ümbritsevasse ruumi üliväikesi osakesi, milledel on teatavad füüsikalis-keemilised omadused, mida ei ole mittelõhnavate ainete osakestel. Lõhnavus on objektiivne omadus. Seda, et õhus on lõhnava aine osakesi, eriliste omadustega osakesi, võib avastada mitte ainult haistmiselundi abil, vaid ka füüsika ning keemia meetodite abil.

Just seepärast, et materiaalsete objektide teatavad kindlad omadused kutsuvad meis esile teatavaid kindlaid aistinguid, ongi meil võimalik neid omadusi üksteisest eristada. Kehade ühesugused omadused, mis erinevad oma astme või intensiivsuse poolest (kõrgem või madalam temperatuur, suurem või väiksem kaal jms.), tekitavad üldiselt ühetüübilisi aistinguid, mis aga seejuures erinevad nende omaduste intensiivsusega seotud iseärasuste poolest. Materiaalsete objektide toime poolt põhjustatud aistingute sarnasuses ning erinevuses väljendub nende objektide omaduste sarnasus ning erinevus.

Materiaalsetel objektidel pole mitte ainult mingi üks omadus, vaid palju omadusi: kuju, kaal, värvus, lõhn, nad on kas kõvad või pehmed, siledad või karedad jne. Meie meeleelundid annavad peaajju edasi üheaegselt mitmesuguseid mõjutusi, mille allikaks on need omadused. Selle alusel kujuneb peaajus esemetest ühtne, terviklik taju. Taju on aistingute kogusumma, milles aistingud on seotud üksteisega vastavalt sellele, kuidas on seotud üksteisega antud taju tekitanud eseme omadused. Igale materiaalsele objektile vastab teatav kindel taju temast subjektis; taju iseärasustes väljenduvad materiaalsete objektide iseärasused, nende sarnased ning erinevad jooned.

Aistingute ja taju vastavus välisesemetele ei ole mitte tingmärkide vastavus nende poolt tähistatavatele asjadele, vaid esemete koopiate vastavus esemetele enestele. Aistingud ja tajud on materiaalsete objektide *kujutused, ülesvõtted, kujundid.* See seisukoht on üks dialektilise materialismi tunnetusteooria nurgakivisid. Loodusteadus on vaieldamatult tõestanud selle seisukoha õigsust.

Selle seisukoha põhjendamiseks, et aistingud on välismaailma esemete õiged kujutused, kujundid, ülesvõtted, tegi palju ära I. M. Setšenov. Kasutades

Setšenovi tõestusmeetodit, veendume, et nägemisaistingud annavad meile tõesti õigeid kujutusi vaadeldavatest esemetest.

Kui pilk on suunatud mingile välisesemele, tekib silma põhjas, niinimetatud võrkkestal, selle eseme kujutus. Kujutuse tekitab optika seaduste järgi silmalääts, millel on kaksikkumera läätse kuju. Kuid see füüsikaline kujutus pole veel nägemiskujund, mis eksisteerib teadvuses: ta on vaid vahelüli välisesseme ning teadvuses tekkiva kujundi vahel, ja me ei tea, kas teadvus ei transformeeri võrkkestal olevat kujutust, luues oma kujundi. Järelikult on meil kolmest omavahel seotud liikmest koosnev rida: 1) välisese, 2) kujutus silma võrkkestal, 3) kujund teadvuses. Meid huvitab küsimus: kas teadvuses tekkiv kujund (3) on sarnane välisesemega (1)? Küsimuse teeb komplitseerituks asjaolu, et me ei tea, milline on ese iseenesest, väljaspool tema kujundit teadvuses; vahetult on meile antud ainult see kujund. Et saada sellele küsimusele vastust, tuleb kasutada kaudset teed.

Võtame hariliku kaksikkumera läätse. Tekitame tema abil ekraanil kujutuse esemest, mida me vaatleme. Kujutus ekraanil ning välisese on omavahel sarnased. See sarnasus on tagatud optika seadustega. Peale selle võime nende sarnasuses veenduda ka vahetult, neid teineteisega võrreldes: nii kujutus ekraanil kui ka vaadeldav ese on meie silma jaoks võrdsel määral välisobjektideks; asjaolust, et nendest mõlematest saadud aistingud on omavahel sarnased, on meil õigus järeldada, et ka nad ise on omavahel sarnased. Et silmalääts funktsioneerib nagu harilik lääts (seda võib tõestada katsetega), siis on seega ka tema poolt võrkkestal antav kujutus sarnane välisesemega. Kui me vaatame ekraanile, näeme me faktiliselt sedasama, mis on võrkkestal, sest need mõlemad kujutused on saadud ühesuguste füüsikaliste protsesside tulemusel. Kui aga meie pilk on suunatud välisesemele, on meie peaajul tegemist kujundiga teadvuses. Järelikult, vaadates ekraanile ja välisesemele, kõrvutame me sisuliselt võrkkestal tekkiva kujutuse teadvuses tekkiva kujundiga. Mida annab see võrdlus? I. M. Setšenov võtab selle tulemused kokku järgmiselt: „Kolmnurka, ringi, kuusirpi, aknaraami jne. võrkkestal tajub ka teadvus kolmnurgana, ringina, kuusirbina jne. Ebaselge kujund võrkkestal annab ebaselge kujundi ka teadvuses. Liikumatu punkt paistab liikumatuna, lendav lind näib liikuvana; kujutuse nõrgalt valgustatud kohti tajutakse varjutatuina, säravad punktid helendavad jne. Ühesõnaga, teadvus pole võrkkestal tekkivate kujundite suhtes mitte vähem tõetruu peegel kui võrkkest koos valgust murdva keskkonnaga silmas on seda väliseseme suhtes. Kui rea esimene liige on sarnane teisega, teine aga kolmandaga, siis on ka kolmas sarnane esimesega. Tähendab, *tundmatu välisese ehk ese ise on sarnane tema optilise kujundiga teadvuses*"[1].

Nägemisaistingud annavad õige kujundi mitte ainult igast üksikust esemest, vaid ka tajutavate esemete rühmadest. Et seda kontrollida, võib kasutada sedasama arutlust mis ülalpoolgi, käsitledes ainult kogu rühma kui üht komplitseeritud, erisugustest osadest koosnevat eset.

Kas aga silm peegeldab õigesti esemete vastastikust asetust ruumis? Ka sellele küsimusele vastab teadus jaatavalt. Et hinnata esemete asetust ruumis, nende kaugust meist, me viime pilgu järjekorras ühelt esemelt teisele ning lähendame seejuures rohkem või vähem silmade telgi ninale; kui ese paikneb lähedal, lähenevad silmade teljed rohkem, kui kaugemal, siis vähem. Silma pööravate lihaste kokkutõmbumisel tekkiva tunde alusel saab hinnata pöördenurki, sellega aga on vahetult seotud vastava

[1] И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, 1947, стр. 333.

eseme nii- või teistsuguse kauguse aisting. Inimene, kui ta vaatleb teda ümbritsevat maastikku, sooritab tegelikult silmadega samu geomeetrilisi operatsioone mis topograafid, kui nad teostavad paikkonna kaardistamist. Ja nii nagu topograafide geomeetrilised konstruktsioonid annavad õige pildi esemete vastastikusest asetusest ruumis, nii annavad sellest asetusest üldiselt õige pildi ka nägemisaistingud. Muidugi toimub nurkade hindamine nurgamõõtmisriistade abil täpsemalt kui silmi pööravate lihaste abil. Seetõttu on ka kauguste silmamõõduline hindamine maastikul väiksema täpsusega; eriti annab see end tunda kaugel asuvate esemete suhtes. Kuid ka sel juhtumil reprodutseerib silm tegelikkust üldiselt õigesti. Samuti võib näidata, et silm annab ligikaudselt õige peegelduse ka esemete suhtelisest suurusest.

Et nägemisaistingud peegeldavad välismaailma õigesti, selle üldiseks kinnituseks on järgmine asjaolu. Liikudes suure kiirusega teda ümbritsevate esemete vahel, mis on sageli väga keerulise kujuga ja asetsevad tema teel tihti äärmiselt segipaisatult, ja juhindudes sealjuures silmade näitudest, väldib inimene edukalt kõiki takistusi. See on võimalik ainult sel tingimusel, et silmad annavad välismaailma esemetest õige ning seejuures äärmiselt kiiresti tekkiva kujutuse. Silm etendab välismaailma kehade kuju ning liikumise suhtes samasugust osa nagu erakordselt tundlik fotoplaat, mis fikseerib nii liikumatuid kui ka liikuvaid esemeid.

Ka teised aistingud on välismaailma peegeldusteks, kujunditeks. Seepärast võib kõnelda välismaailma protsesside „fotografeerimisest" mitte ainult valguse, vaid näiteks ka heli abil. Meie heliaistingud peegeldavad õigesti kehade helilliikumist. Et see on tõesti nii, selle üle saame otsustada füüsikaaparaatide näitude järgi, mis täpselt registreerivad kehade helilliikumisi ja nende karakteerseid iseärasusi. Kui keha tekitab heli, siis tekib ka heliaisting. Helilliikumise lõppemisega lakkab ka heliaisting. Samal momendil, kui helilliikumised muutuvad oma intensiivsuselt, sageduselt või kestuselt, muutuvad heliaistingud tugevuselt, toonilt ning vältuselt. Erinevusele tajutava heli tämbris vastab objektiivne erinevus heli põhjustava liikumise iseloomus jne.

Aistingul (ja tajul) kui maailma peegeldumise vormil on kaks tähtsat iseärasust. Esimeseks iseärasuseks on see, et aisting on materiaalse maailma *vahetu* peegeldus. Aistingu kui teadvuse elemendi ja tema poolt peegeldatava objektiivse reaalsuse vahel pole mingeid vahelülisid. Aistingu teiseks iseärasuseks on see, et ta peegeldab alati *konkreetsete* materiaalsete objektide teatavaid omadusi: mitte värvust üldse, vaid antud värvust antud momendil, antud olukorras; mitte kaalu üldse, vaid antud keha kaalu antud hetkel, antud olukorras jne.

Inimene on mitte ainult bioloogiline, vaid ka ühiskondlik olend. Inimese meeleelundid on mitte ainult bioloogilise, vaid ka ühiskondliku arengu tulemuseks. Mõjutades loodust, muutus inimene samaaegselt ka ise, muutusid tema meeleelundid. Kotkas näeb

kaugemale kui inimene palja silmaga, kuid kotkas ei erista sajandikkugi sellest, mida on võimeline nägema inimese silm. Nägemine, samuti nagu kuulmine, kompimine ja haistmine, on inimese ajaloolise arengu tulemus. Aistimis- ja tajumisvõime on kõigil inimestel, kuid kunstnik on võimeline eristama rohkem värvitoone kui teised inimesed. Paljud metsloomad on võimelised kuulma väga nõrka sahinat, kuid musikaalse inimese kõrv on võimeline kuulma võrratult suuremat arvu helisid kui kõige tundlikumagi looma, näiteks koera kõrv.

Inimene ei taju maailma passiivse kaemuse kujul, maailm ei peegeldu tema tajumises kui elutus peeglis, vaid inimene tajub maailma aktiivselt. Inimene aistib, tajub teda ümbritseva maailma nähtusi ning esemeid ühiskondliku ümberkujundava tegevuse protsessis. See võimaldab tal maailma sügavamalt tunnetada. Ümbritseva maailma tajumise protsessis etendavad oma osa mitte ainult tajutavad objektid ning meeleelundid, vaid ka kõik inimese ning inimkonna ajaloolised kogemused.

Paljude meid ümbritseva keskkonna objektidega on meil sageli tegemist. Tänu ühtede ja samade objektide sagedale tajumisele on meie peaaju omandanud võime luua terviklikke kujundeid esemetest mitte ainult siis, kui need esemed vahetult tekitavad kogu nende aistingute kompleksi, mida nad üldse on võimelised meis esile kutsuma, vaid ka siis, kui nad faktiliselt tekitavad vaid mõningaid aistinguid nende aistingute rühmast. Kui ma näiteks vaatan tuttavat metallist küünlajalga, tajun ma teda mitte ainult kui teatud välise kujuga eset, vaid ka kui siledat, kõva, külma ning rasket eset. Vahetult ei tekita küünlajalg antud hetkel minus ei kompimis-, temperatuuri- ega kaaluaistingut, kuna ma teda ei puuduta. Kuid sellised aistingud tekkisid minevikus, kui ma mitte ainult ei vaadanud küünlajalga, vaid võtsin ta ka kätte, kompisin, hindasin teda kergitades tema kaalu. Selle tagajärjel kujunes minu teadvuses püsiv aistingute kompleks, mis annab kujundi esemest tervikuna, annab kujutluse temast. Nüüd, kui ma ainult näen küünlajalga ja saan ainult nägemisaistinguid, tekib mul assotsiatsiooni põhjal kujutlus ka selle keha teistest omadustest.

Meie peaaju võib luua *kujutlusi* — kujundeid sellistest esemetest, mis antud hetkel meis aistinguid ei tekita. Sellised kujundid näivad olevat teadvuse meelevaldse tegevuse produkt. Kuid see pole nii. Kujutlused võivad tekkida ainult sellistest objektidest, mis on meis kunagi reaalselt põhjustanud aistinguid, millede jäljed on jäädvustunud peaajus. Kujutlused, samuti nagu aistingud ja tajud, mille alusel nad tekivad, on materiaalse maailma peegeldusteks, kujunditeks.

Aga kuidas seletada niisuguseid peaaju psüühilise tegevuse produkte, nagu seda on kentauri — pooleldi inimese, pooleldi hobuse — või näkineiu — pooleldi naise, pooleldi kala — kujud? Kentaure ning näkineide pole keegi mitte kunagi näinud ega

kompinud, mingeid aistinguid pole kentaurid ja näkineitsid põhjustanud, sest looduses neid ei ole. Ometi on nende mõttelised kujundid olemas. Kas ei lükka see ümber materialistlikku seisukohta, et aistingud, tajud ning kujutlused on objektiivse reaalsuse, materiaalse maailma kujundid, peegeldused? Ei, ei lükka. Seda näitavad selgesti need elemendid, millest on loodud kentauri ning näkineiu kujud. Inimesed, kes pole kunagi näinud hobust ja kala, poleks võinud luua kentauri ja näkineiu kujusid.

Kuivõrd kujutlused pole seotud aistimisega antud hetkel, on nad suhteliselt iseseisvad ja neid võib mõistuses meelevaldselt üksteisega ühendada. Inimese kujutlusvõime võib omavahel ühendada üksikuid elemente kõige mitmekesisematest kujutlustest, mis on loodud kunagi esinenud aistingute ja tajude põhjal, kuid lõppkokkuvõttes on kõik need elemendid objektiivse reaalsuse peegeldused. Isegi kõige ohjeldamatuma fantaasia puhul on tegemist materjaliga, mille on andnud välismaailma peegeldavad aistingud. Inimese fantaasia produktid, kui kaugetena tegelikkusest nad ka ei näiks, on kas õigeks või moonutatud reaalsuse peegelduseks. Tegelikkust moonutavate väärkujutluste hulka kuuluvad jumal, kurat jne., kuid ka nendes fantastilistes kujundites on selgesti näha maised, inimlikud jooned.

Erinevalt aistingutest ning tajudest ei peegeldu välismaailma esemed ja nähtused kujutluses mitte kogu oma individuaalsete iseärasuste rikkuses, vaid ilma rea üksikasjadeta; kujutluses nihkuvad esiplaanile sarnaste esemete ning nähtuste mõningad *üldised, tüüpilised* jooned.

Ka *mõistetega* opereeriv mõtlemine on välismaailma peegelduseks. See maailma peegeldamise vorm ei ole samuti ilma aistinguteta võimalik. Kuid erinevalt aistingutest, tajudest ning kujutlustest pole mõtlemisel konkreetset meelelist iseloomu. Mõtlemine ei peegelda mitte ainult üksikuid asju ning nähtusi, vaid peamiselt *üldist* esemetes ning nähtustes, nende seesmist olemust, neile omaseid seoseid, seaduspärasusi. See tegelikkuse üldistatud peegeldumine mõtlemises toimub mõistete abil.

Võtame näiteks mõiste „mass". Oma sisult peegeldab ta seda objektiivset, eranditult kõigile materiaalsetele kehadele — olgu nad suured või väikesed, siledad või karedad, mustad või valged, külmad või kuumad, lõhnavad või lõhnata jne. jne. — ühist omadust, et nende kiiruse teatud muutmiseks antud ajavahemikus on nendele vaja rakendada teatud kindlat tungi. Sealjuures ei ole tähtsad ei kehade individuaalsed iseärasused ega ka individuaalsed erinevused nendele kehadele rakendatavate tungide loomuses. Kuid selleks, et jõuda arusaamisele, et kehadel on see ühine omadus, mida peegeldab mõiste „mass", pidi inimese teadvuses aistingute kaudu peegelduma miljoneid ja miljoneid konkreetseid juhtumeid, kus kehade kiirus muutub tungide mõjul.

Materiaalse maailma õigeks peegelduseks on ka kõik tõeliselt *teaduslikud teooriad,* kui abstraktsed nad oma vormilt ka oleksid. Võtame näiteks „ideaalse vedeliku" liikumise teooria hüdrodünaamikas. Ideaalne vedelik on selline vedelik, millel pole sise-

hõõrdumist (viskoossust) ning soojajuhtivust. Täpselt selliste omadustega vedelikku looduses olemas ei ole. Kas see tähendab, et sellise vedeliku liikumise teooria ei peegelda midagi reaalset? Ei, ei tähenda. Teatud tingimustes on mõningate vedelike viskoossus niivõrd väike, et ta ei avalda olulist mõju vedeliku liikumise iseloomule; ka nende soojajuhtivus on niivõrd väike, et see olulist mõju ei avalda. Ideaalse vedeliku mõiste on reaalse vedeliku peegelduseks just sellistes tingimustes, ideaalse vedeliku liikumise teooria aga peegeldab reaalse vedeliku voolamist.

„Füüsikute teooria," märkis V. I. Lenin, „osutub väljaspool meid ja meist sõltumata eksisteerivate kehade, vedelike ja gaaside peegelduseks, kusjuures see peegeldus on muidugi ligikaudne, kuid nimetada seda ligikaudsust või lihtsustamist „meelevaldseks" ei ole õige."[1] See kehtib samuti kõigi teaduslike teooriate suhtes teistes teadmuse harudes.

Maailm ei peegeldu abstraktses mõtlemises lihtsalt ja vahetult, sest mõtte ning objektiivse reaalsuse vahel seisavad aistingud, tajud ning kujutlused. Õige ja igakülgne tunnetus saavutatakse mõistuse pika ja raske tööga; sellega võivad kaasneda ka vead. Muuhulgas kuuluvad selliste vigade hulka sellised kunagi eksisteerinud mõisted nagu „kaalutu soojusaine" ja „flogiston". Kuid isegi nendes ekslikes mõistetes peegeldusid mõningad reaalsete nähtuste iseärasused. Nii peegeldusid „soojusaine" mõistes mõningad soojusvoogude omadused, mis võimaldas luua soojajuhtivuse teooria, mille põhiseisukohtade tähtsus on säilinud tänapäevani.

Aga kuidas saab eraldada õiget teadmist, materiaalse maailma objektiivset peegeldust vigadest ning eksimustest? Kas inimkonna käsutuses on usaldusväärset vahendit, mis võimaldaks kontrollida, kas tegelikkus peegeldub teadvuses õigesti? Jah, selline vahend on olemas. See on inimeste praktiline tegevus. Kümnendas peatükis me peatume spetsiaalselt tõe kriteeriumi küsimusel ja selgitame välja tunnetuse dialektika, tunnetuse arengu seadused.

„Materialisti põhiline erinevus idealistliku filosoofia pooldajast," rõhutas V. I. Lenin, „seisab selles, et aistingut, tajumust, kujutlust ja inimese teadvust üldse peetakse objektiivse reaalsuse kujundiks. Maailm on selle objektiivse reaalsuse liikumine, mida peegeldab meie teadvus. Kujutluste, tajumuste jne. liikumisele vastab mateeria liikumine väljaspool mind."[2]

Peaaju võime peegeldada aistingutes, kujutlustes ja mõistetes välismaailma on muidugi hämmastav. See andiski idealistidele põhjust seada teadvust kõigi teiste maailmanähtuste suhtes erandlikule kohale, tegelikult teda jumalustada, talle üleloomulikku jõudu omistada. Kuid midagi üleloomulikku teadvuses ei ole. Ta

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 51.
[2] Sealsamas, lk. 246.

on üks mateeria omadusi. Tõsi küll, teadvus on omane ainult erilisel viisil organiseeritud materiaalsetele kehadele. Kuid see ei tähenda, et teadvus tekib aistivas mateerias täiesti ootamatult, äkki, ilma et tal oleks alust mingites teistes, lihtsamates mateeria omadustes. Aisting kasvab seaduspäraselt välja kogu mateeriale omase peegeldusvõime arengust ning täiustumisest. V. I. Lenin näitas, et ei ole õige mõelda, nagu oleks kogu mateeria „teadlik", kuid „on loogiline oletada, et kogu mateerial on omadus, mis oma olemuselt on lähedane aistingule, nimelt peegeldamise omadus . . ."[1]

Mis omadus see on? Eranditult kõik materiaalsed kehad on nii või teisiti vastastikuses toimes. Lihtsaimaks, kogu mateeriale omaseks peegeldumise vormiks on ühtede materiaalsete objektide selline reageerimine teiste objektide mõjutustele, mille puhul välismõjutuste iseärasused kuidagi reprodutseeruvad, jäädvustuvad nendes materiaalsetes objektides. Anorgaanilises looduses on hästi tuntud selline peegeldumisvorm nagu esemete peegeldumine peeglis. Selle olemuseks on valguskiirte voo ümberjaotumine esemete ning peegli mõjul. Kiirte ruumiline ümberjaotus on valgusvoo reaktsiooniks esemete ning peegli mõjutuste suhtes, kiirte ümberjaotuse iseärasustes aga jäädvustuvad peegeldatud esemete iseärasused. Raua omaduste muutumine magnetvälja toimel on samuti omapäraseks peegelduseks. Raua omaduste muutumine kujutab endast raua reaktsiooni välismõjutusele, tema magnetiseeritud olekus on aga jäädvustatud selle mõjutuse iseärasused.

Välismõjutuste tagajärjel tekkiva peegelduse iseloomu määravad nii mõjutuste loomus kui ka peegeldava keha iseärasused, tema kvalitatiivne spetsiifika. Sedamööda, kuidas tekivad üha keerukamad materiaalsed objektid, miljede seos ja vastastikune mõju teiste kehadega muutub üha keerukamaks, ilmuvad ka uued, keerukamad peegeldumisvormid. Kõige lihtsamatele teadaolevatele materiaalsetele objektidele vastab *peegelduse füüsikaline vorm*, mis väljendub selles, et muutub nende objektide füüsikaline olek ning tekivad füüsikalised reaktsioonid, mis on nende välismõjutustega seaduspäraselt seotud. Nii näiteks vastab elektron temale toimiva välise elektrivälja mõjutusele kiiruse muutumisega (kiirendusega), elektroni enda välja struktuuri muutumisega, elektromagnetilise kiirgusega. Nendes muutustes jäädvustuvad teatud kindlal viisil selle elektrivälja iseärasused, mis elektroni mõjutab.

Valkkehade ilmumisega tekkis uus, neile omane peegeldumise vorm — *tundlikkus*. Valgud on haruldaselt plastilised ning nad reageerivad väga tugevasti väliskeskkonna mõjutustele. Ühtede mõjutuste puhul toimub valgu füüsikaliste ja keemiliste omaduste enam või vähem järsk muutus (mittepöörduv või pöörduv „valgu denaturatsioon"); teiste mõjutuste puhul toimuvad väga peened, keskkonna uute tingimustega adekvaatsed struktuuri muutused ja ilmuvad uued katalüütilised omadused (s. o. keemiliste reaktsioonide kiirust järsult suurendavad või vähendavad omadused), milledel on muutunud välistingimuste suhtes kohanemise iseloom. Üheks valkude tundlikkuse avalduseks on nende võime muuta oma mõõteid ja kuju rea välistegurite mõjul; see võime on seotud eriliste osade — reaktiivsete ehk funktsionaalsete gruppide olemasoluga valgu struktuuris.

Koos elava aine tekkega ilmus veelgi keerukam *bioloogiline peegeldus-*

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 78; vt. samuti lk. 33.

vorm — *ärrituvus*, mille suhtes valkude tundlikkus on ainult omamoodi „keemiliseks eelkäijaks". Ärrituvus on kõige elava võime vastata välismõjutustele ainevahetuse kiirenemise või nõrgenemisega, kasvukiiruse muutumisega, ruumilise ümberpaiknemisega jne., mille tulemusel saavutatakse organismi kohanemine keskkonna muutunud tingimustega. Elu arenemise protsessis muutus see peegeldusvorm samm-sammult komplitseeritumaks. Lihtsamatel organismidel on ärrituvus võrdsel määral omane keha kõikidele osadele ja need organismid võivad reageerida välismõjutustele ainult siis, kui nad on vahetult kontaktis nende mõjutuste allikaga. Sealjuures vastab ärrituse piirkonna ulatus selle piirkonna ulatusele, kuhu on koondunud välismõjutus. Evolutsiooni käigus toimus elusorganismide keha mitmesuguste kudede diferentseerumine, spetsialiseerumine. Kõige plastilisemad koed ning keha osad, mis välismõjutusi kõige paremini vastu võtsid, kujunesid järk-järgult nagu vahendajateks kogu organismi ja keskkonna vahel, muutusid erilisteks peegeldus-elunditeks. Edaspidi moodustusid nendes järk-järgult mitmesugused veelgi enam diferentseerunud elemendid, mis on kohanenud kindlate funktsioonide täitmiseks ühtses bioloogilise peegeldamise protsessis. Eelkõige kujunesid elemendid, milledel on eriline võime edasi anda ärritust sellest piirkonnast, millele ärritaja vahetult mõjub, keha teistesse osadesse, kus välisärritaja toime puudub. Selle tõttu ei jäänud ärritus mitte staatiliseks, lokaalseks omaduseks, vaid muutus levinud omaduseks. Elundite sellise spetsialiseerumise puhul tekib ärritus peale ärritaja toime algust tunduvalt kiiremini kui enne, vastavalt organismide täiustumisele omandab ärritus üha suurema levikukiiruse. Seega muutus välismõjutuste peegeldamine organismi poolt tunduvalt täiuslikumaks, nende mõjutuste suhtes adekvaatsemaks. Peegeldumise täiustumisele viis ka teiste spetsialiseerunud kudede kujunemine (lihaskude, näärmed jne.), mis täidavad täiesti kindlaid, neile omaseid funktsioone. Diferentseerunud kudede ärrituvuse oluliselt uued iseärasused annavad alust teda spetsiaalselt välja eraldada; teda nimetatakse *erutuvuseks*, mille all mõistetakse spetsialiseerunud kudede spetsiifilist reageerimist välismõjutustele: närvikoed — leviva närviimpulsi tekkega, lihaskoed — kokkutõmbumise või lõdvenemisega, näärmed — vastava sekreedi eritamisega jne.

Mitmesuguste kudede ja kehaosade funktsioonide süveneva spetsialiseerumise alusel hakkasid organismid oma evolutsiooni käigus üha täiuslikumalt peegeldama väliskeskkonna tingimusi. Ühtlasi toimusid vastavalt ümbritseva keskkonna tingimustele ka muutused organismide eneste ehituses. I. V. Mitšurin rõhutas, et „iga organismi kõik elundid, kõik omadused, kõik tema seesmised ning välised osad on tingitud tema eksisteerimise väliskeskkonnast. Kui taime ehitus on selline, nagu ta on, siis seda seepärast, et iga tema detail täidab teatud funktsiooni, mis on võimalik ja vajalik ainult antud tingimustes. Kui muutuvad need tingimused, muutub ka funktsioon võimatuks või tarbetuks ning teda täitev elund atrofeerub järk-järgult"[1]. Organismide elundite funktsioonid ning ehitus on seega väliskeskkonna tingimuste adekvaatne bioloogiline peegeldus. Organism ja keskkond on ühtsed. See on elusloodus arengut käsitleva mitšuurinliku õpetuse tähtsaim seisukoht. See võimaldab võtta bioloogilist peegeldust väga laiast aspektist. Bioloogiliseks peegelduseks ei tule lugeda ainult elusorganismide konkreetseid reaktsioone väliskeskkonna antud mõjutustele antud ajamomendil, vaid ka kogu organismide arengut, seda lõputut evolutsiooniprotsessi, mille käigus organismid adekvaatselt kohanevad muutuvatele väliskeskkonna tingimustele.

Koos sellega, et organismidel kujunes arenenud närvisüsteem, mis kasvas välja ärrituste edasiandmiseks spetsialiseerunud kudedest, omandas bioloogiline peegeldus uued, printsipiaalse tähendusega jooned. Bioloogilise peegelduse olemus muidugi ei muutunud — see seisab endiselt sellise seose loomises organismi ja keskkonna vahel, mille puhul organismi iseärasused, tema funktsioneerimine on keskkonnaga vastavuses. Kuid kesknärvisüsteemi olemasolu korral ei astu organism keskkonnaga seosesse mitte ainult selliste keskkonna tegurite kaudu, milledel on looma jaoks otsene bioloogiline tähtsus (niinime-

[1] И. В. Мичурин, Соч., т. 1, М. 1948, стр. 590.

tatud biootilised tegurid), vaid ka paljude niisuguste tegurite kaudu, milledel vahetut bioloogilist tähtsust ei ole (abiootilised tegurid). Need viimased on looma jaoks vaid otsese bioloogilise tähtsusega tegurite ilmumise ettekuulutajateks, signaalideks. Seda laadi seosed kujunevad loomade individuaalse arengu protsessis neil juhtudel, kui mingi abiootilise teguri toime ühel või teisel põhjusel vahetult eelneb mingi biootilise teguri toimele. Kui selline kokkusattumine on toimunud küllaldane arv kordi, siis isegi sel juhul, kui biootilise teguri toimet ei järgne, kutsub üksnes teise, abiootilise teguri olemasolu loomal esile sama reaktsiooni, mille põhjustas esimene, vahetu elulise tähtsusega tegur. Kui näiteks enne koera söötmist süttib kusagil talle nähtaval kohal lamp, siis pärast seda, kui toidu saamine ning lambi süttimine on rida kordi ühte langenud, hakkab koeral erituma sülge ka siis, kui lamp süttib, toit ise aga puudub. Lambi süttimine, millel ei ole vahetut bioloogilist tähtsust ning mis iseenesest on koerale ükskõik, on nendes tingimustes temale toidu — bioloogilise tähtsusega teguri — ilmumise *signaaliks*. See signaal põhjustab samasuguse reaktsiooni kui see tegur, mille signaaliks on lambi valgus. Loomade reaktsioonid mitte biootilistele teguritele, vaid nende signaalideie, need reaktsioonid, mis kujunevad igal loomal tema individuaalse elu protsessis, antud eksisteerimistingimustes saadavate konkreetsete kogemuste alusel, avastas esimesena I. P. Pavlov, kes nimetas need *tingitud refleksideks*. Kuni I. P. Pavlovi avastuseni olid tuntud ainult niinimetatud *tingimata refleksid*, mis kujutavad endast loomade reaktsioone vahetutele biootilistele teguritele. Need reaktsioonid on kujunenud antud liiki kuuluvate loomade evolutsioonilise arengu protsessis, on püsivalt kinnistunud ning nad antakse pärilikkuse teel edasi põlvest põlve. Tingimata reflekside hulka kuulub näiteks sülje eritumine loomadel söömise ajal, silmade pilgutamine mingi eseme äkilisel ilmumisel silmade ette jne. Kõige keerukamaid tingimata reflekse nimetatakse instinktideks. Nimetusega „tingitud" refleks rõhutatakse seda asjaolu, et sedasama reaktsiooni võiks loomal vastavates tingimustes põhjustada mistahes teine abiootiline tegur, kui tema toime langeks ajaliselt ühte biogeense iseloomuga teguri toimega. Tingitud refleksid on liikuvad ja muutuvad. Ühed neist võivad kaduda, kui tingimused, milledes nad tekkisid, enam ei kordu, teised aga võivad vastavalt looma muutuvatele elutingimustele tekkida. Ja just tingitud reflekside abil toimub kõrgeltarenenud organismide kõige täiuslikum kohanemine ümbritseva keskkonnaga. Tingimata refleksid aga, mis on väga püsivad ja kogu antud loomaliigile tervikuna iseloomulikud, on selleks aluseks, millel kujunevad tingitud refleksid. Kuid mõlemat tüüpi reflekside vahel ei ole absoluutset, ületamatut piiri. Nagu märkis I. P. Pavlov, on olemas võimalus tingitud reflekside muutumiseks tingimata refleksideks.

Loomade tingitud ning tingimata reflekside kogusumma ei ole midagi muud kui kõige kõrgem vorm, milles nad peegeldavad oma eksisteerimistingimusi; tingimata refleksides on peegeldunud see, mis jääb liigi elu vältel peaaegu täiesti muutumatuks; tingitud refleksides on fikseeritud loomale mõjuvad mitmekesised muutuvad tegurid ja seosed keskkonnaga. Maailma peegeldumine refleksides allub erilistele seaduspärasustele, mille avastas I. P. Pavlov ja mille ta esitas oma õpetuses tingitud refleksidest, kõrgemast närvitalitlusest, õpetuses, mis on üks kaasaegse loodusteaduse suurimaid saavutusi.

Tingitud refleksi eriline tähtsus teiste peegeldumise vormide hulgas, mis on omased erineva komplitseerituse astmega mateerialiikidele, seisab järgmises: esiteks, tingitud refleks on loomade kesknärvisüsteemi kõrgema osa — nende peaaju tegevuse liik; teiseks, tingitud refleks ei ole enam puhtfüsioloogiline protsess, vaid on ühtlasi ka *psüühiline nähtus*. Ta on kõige elementaarsem psüühiline nähtus.

Loomariigi arenemise käigus muutus peaaju tingreflektoorne tegevus järk-järgult keerukamaks ning täiuslikumaks. Kuid see ei olnud üksnes evolutsiooniprotsessi passiivne tagajärg. Kui peaaju tingreflektoorne tegevus oli kord tekkinud, muutus ta evo-

lutsiooniprotsessi aktiivseks jõuks. Tegelikkuse peegeldamine tingitud reflekside abil lõi äärmiselt soodsad tingimused loomariigi kiiremaks evolutsiooniks, sest selline peegeldamine tagas organismi funktsioonide ja ehituse maksimaalselt kiire ning adekvaatse ümberkujunemise vastavalt keskkonna tingimustele. See lähendas ajastu saabumist, kus Maal ilmus esmakordselt inimene ja tekkis spetsiifiline, *inimesele omane peegeldusvorm.*

Vaatleme selle uue peegeldusvormi iseloomulikke jooni. Loomad peegeldavad väliskeskkonda ainult seoses nende puhtbioloogiliste vajadustega — nad peegeldavad eelkõige seda, mis kuulub vahetult nende eksisteerimise põhiliste bioloogiliste tingimuste hulka, ja ümbritseva maailma ülejäänud mitmekesistest nähtustest seda, mis on muutunud nende bioloogiliste tingimuste signaalideks. See peegeldus ei ole teadvuslik. Peaosa etendab siin signaalide abil peegeldumine. Loomadele on tegelikkuse signaalideks konkreetsed kehad või abiootilise iseloomuga nähtused, mis on ajutises seoses biootiliste nähtustega. I. P. Pavlov nimetas niisuguste signaalide kogusummat, mis väljendab looma ja keskkonna vahel valitsevate seoste kogu rikkust, *esimeseks signaalsüsteemiks.* Loomadel on ta ainukeseks signaalsüsteemiks. Kuna selle süsteemi signaalideks on vaid konkreetsed kehad ja nähtused, siis on ka tema alusel kujunev loomade psüühika, isegi selle kõige kõrgemates vormides, konkreetne meeleline peegeldus — „konkreetne meeleline mõtlemine". Esimene signaalsüsteem ei ole omane ainult loomadele, vaid ka inimesele. Lastel on ta nende elu kõige varasemal perioodil põhiliseks signaalsüsteemiks; ka täiskasvanud inimestel on tal oluline koht. Seega on esimene signaalsüsteem loomadel ja inimesel ühine. Kuid inimesel ta ei ole ainus ega ammenda kaugeltki kogu inimesele omase peegeldusvormi sisu. Inimesel etendab otsustavat osa *teine signaalsüsteem,* ja selle poolest erineb inimesele omane peegeldusviis põhjalikult isegi kõige kõrgemate loomade juures esinevast peegeldusest. Teist signaalsüsteemi ei moodusta konkreetsed välismaailma kehad ja nähtused, vaid sõnad — kuuldavad ja nähtavad, inimkõne. Sõnad on samasugused reaalsed ärritajad nagu kõik teisedki välised ärritajad. Kuid nende iseärasuseks on asjaolu, et nad kujutavad endast nende kehade ja nähtuste tähistusi, signaale, mis moodustavad esimese signaalsüsteemi. Järelikult on nad sisuliselt võttes signaalide signaalid.

„Inimeses," kirjutas I. P. Pavlov, „lisandub ... teine signaliseerimise süsteem, esimese süsteemi signaliseerimine — kõne abil ... Seega tuleb juurde uus närvitalitluse printsiip — abstraheerimine ja ka eelneva süsteemi arvutute signaalide üldistamine ... — printsiip, mis tingib piiritu orienteerumise ümbritsevas maailmas ja mis loob inimese kõrgeima kohanemise — teaduse ..."[1]

---

[1] И. П. Павлов, Собрание сочинений, т. III, кн. 2, изд. Академии наук СССР, М.-Л. 1951, стр. 214—215.

Juba sellest osast, mida esimese signaalsüsteemi suhtes etendab sõna, kõne (signaalide signaalid), järeldub, et mõlemad signaalsüsteemid ei funktsioneeri teineteisest isoleeritult, vaid tihedas seoses ning keerukas vastastikuses toimes teineteisega. Teine signaalsüsteem kujuneb ainult esimese alusel ja kannab endas tema iseärasuste jälgi; selle tõttu aga, et olemas on teine signaalsüsteem, kujuneb esimene kui teadvuslik meeleline peegeldus ja see asjaolu vajutab talle kustutamatu pitseri.

See, mis on peegeldunud esimeses signaalsüsteemis ja millest seejärel signaliseerib uus signaal — sõna, muutub *teadvuslikuks.* Inimesele omase peegelduse teadvuslik iseloom on peamiseks iseärasuseks, mis eraldab teda loomadele omasest peegeldusest. Seda iseärasust rõhutades nimetataksegi inimesele omast peegeldust *teadvuseks.*

Selle iseärasuse tõttu on inimesele omasel peegeldusvormil, teadvusel, veel üks tähtis joon — ta on äärmiselt aktiivne tegelikkuse muutmise tegur. Tänu temale inimene loob vastavuse enda ja välistingimuste vahel mitte ainult enda muutumise, mitte ainult oma tegude muutumise abil, vaid ka välistingimuste eneste muutmise abil. Loomad aga tegelikult alati üksnes kohanevad väliskeskkonnaga. Inimese teadvus, olles tema eksisteerimistingimuste, tema elupraktika produkt, muutub ise nende tingimuste ümberkujundamise vahendiks, instrumendiks, mis suunab inimese praktikat.

Välismaailma teadvuslik peegeldamine võimaldab inimestel oma mõistuse abil täielikult kontrollida oma käitumist. Inimene ei ole mingitele „alateadvuslikele", „irratsionaalsetele" jõududele, „pimedatele instinktidele" alluv automaat, armetu mängukann, nagu seda püüavad kujutada näiteks Freudi õpetuse pooldajad. Kogu inimese käitumises etendavad otsustavat osa mõistus ja tahe. See eraldab inimest loomadest ning tõstab ta kõrgemale kogu ülejäänud loodusest, mille osaks ta on.

Vaadeldes ajaloolist arengut, mille on läbi teinud see mateeria omadus, mida V. I. Lenin nimetas peegeldamise omaduseks, jõuame seega järeldustele: 1) teadvus tekkis alles teataval mateeria arenemise etapil; 2) teadvus on lahutamatult seotud kõige kõrgemalt organiseeritud mateerialiigiga — inimese peaajuga, teadvus on peaaju funktsioon; 3) teadvus ei ole oma tekkelt, oma sisult, oma osalt midagi muud kui materiaalse maailma kõige täiuslikum peegeldus.

Need järeldused kinnitavad, et filosoofia põhiküsimuse marksistlik lahendus on vääramatult õige; kõigist nendest järeldustest tuleneb kõikumatult, et mateeria on primaarne, teadvus aga sekundaarne. Mateeria primaarsust ei tule mõista ainult selles mõttes, et mateeria tekitab teadvuse, vaid ka selles mõttes, et teadvuse sisu määrab see materiaalne tegelikkus, mida teadvus peegeldab. Peegeldamise omaduse arengu ajalugu annab ühtlasi ka vastuse maailma tunnetatavuse küsimusele. Kui teadvus tekkis

ja kujunes algusest peale kui maailma peegeldamise omadus, kui ümbritsevas materiaalses tegelikkuses orienteerumise vahend, kui välistingimustega kohanemise vahend, siis juba see tõsiasi, et loomad ja inimene on välistingimustega adekvaatselt kohanenud, et nad nendes tingimustes kindlalt orienteeruvad, annab tunnistust, et praktika najal kontrollitud teadvus on tegelikkuse *õige* peegeldus.

3. „Sümbolite teooria" kriitika. Objektiivne tõde

Seisukoht, et teadvus on materiaalse maailma peegeldus, on materialistliku tunnetusteooria aluseks. Kui teadvus on välismaailma peegeldus, siis on ta järelikult selle maailma suhtes sekundaarne, maailm aga eksisteerib objektiivselt, teadvusest sõltumatult, sest peegeldus ei saa eksisteerida ilma selleta, mis peegeldub, peegeldatav aga eksisteerib oma peegeldusest sõltumatult. Tunnustada seda tähendab heita kõrvale idealismi seisukoht ja asuda materialismi seisukohale.

Üks argumente, mille abil idealistid püüavad peegeldusteooriat ümber lükata, on asjaolu, et näiteks valgusaistingud tekivad mitte ainult valguse toimel silmale, vaid ka teiste mõjutuste, muuhulgas elektrivoolu ning löögi tagajärjel silmale. Sel alusel lõi saksa füsioloog J. Müller teooria, mille järgi aistingud ei sõltu välismaailma esemete toimest, vaid meeleelunditest endist, neile omasest „spetsiifilisest energiast". Milline ka oleks mõjutus silmale, alati vastab silm sellele ühe ja samaga — valgusaistinguga; sama lugu on ka teiste meeleelunditega. Sellest järeldas Müller, et meie aistingud ei ole meid ümbritseva materiaalse maailma peegeldusteks. L. Feuerbach nimetas neid vaateid „füsioloogiliseks idealismiks". „Füsioloogiliste idealistide" poolt esitatud kaalutlusi ei saa tunnistada veenvateks.

Rõhutades õigesti meeleelundite reaktsiooni spetsiifilist iseloomu, käsitles J. Müller aga seda nende spetsiifikat ekslikult mingisuguse algusest peale antud omadusena. Tegelikult ei ole see meeleelundite võime välismõjutustest sõltumatu, vaid ta on tingitud välisärritajate loomusest. See võime kujunes pikaajalises evolutsiooniprotsessis selle alusel, et meeleelundite funktsioonid kohanesid teatud välisärritajate toimele. Silm kohanes näiteks valguskiirte mõju tajumisele; ta reprodutseerib võrkkestal valguskiirte kimpude struktuuri ning erutuse alusel tekib peaajus nägemisaisting — vaadeldava esemega sarnane kujund. Muidugi põhjustavad erinevad ärritajad, mis mõjuvad ühele ja samale meeleelundile, sealhulgas ka silmale, üht tüüpi aistinguid. Kuid ei tohi ignoreerida tohutut erinevust selle valgusaistingu vahel, mille me saame näiteks meie ees laiuva maastiku vaatlemisel, ning aistingu vahel, mis tekib löögist silma pihta. Esimene on konkreetne mõtestatud pilt, tulvil värvide ning vormide har-

mooniat, selgestiväljendatud struktuuriga, kõigi osade seaduspärase kooskõlaga. Teine on midagi ebamäärast ning vormitut, ilma selgete kujunditeta, struktuurita ning individuaalsuseta. Esemete vaatlemisel ning silma pihta löömisel saadud valgusaistingud on oma aluselt nagu sarnased. Mõlemal juhul on närvisüsteemil ning peaajul tegemist oma tüübilt, oma loomuselt ühesuguse materjaliga, samuti nagu ühesugused värvid on nii paletil kui ka pildil. Kuid sellel materjalil on täiesti erinev vorm (värvilaikude kaos paletil ja pilt), ja just see erinevus ongi otsustava tähtsusega. Vastava vormi tõttu loovadki valgusaistingud välismaailma esemete kujundeid.

Väljapaistev XIX sajandi looduseuurija *H. Helmholtz*, kes oli Mülleri vaadete pooldaja, asus seisukohal, et kuigi aistingud tekivad välisesemete toimest meeleelunditele, pole aistingutel sellest hoolimata mingit sarnasust nende välisesemetega, vaid nad on ainult viimaste sümboliteks või tingmärkideks. Oma töös „Füsioloogiline optika" kirjutas Helmholtz: „ . . . Ma tähistasin aistingud välisnähtuste *sümbolitena* ja heitsin kõrvale nende igasuguse analoogia asjadega, mida nad kujutavad"[1]. See oli väga tõsine viga, mis õõnestas Helmholtzi materialistlikku lähteseisukohta — eeldust, et esemed eksisteerivad väljaspool meie aistinguid.

G. V. Plehhanov, esitades üldiselt õigeid materialistlikke vaateid, nimetas ühes oma töödest aistinguid mitte materiaalsete esemete peegeldusteks, kujunditeks, koopiateks, vaid nende hieroglüüfideks. Selle küsimuse erakordse tähtsuse tõttu analüüsis V. I. Lenin oma raamatus „Materialism ja empiriokritiitsism" spetsiaalselt sümbolite ehk hieroglüüfide teooriat.

Sümbolite ehk hieroglüüfide teooria toob tunnetusteooriasse umbusalduse meeleelundite tunnistuste vastu. See teooria paneb meid kahtlema esemete eksisteerimises väljaspool meid, sest sümbolid, tingmärgid või hieroglüüfid võivad kujutada ka seda, mida tegelikult olemas ei ole. Sellised väljamõeldud, reaalselt mitte eksisteerivate asjade sümbolid on näiteks jumalate kujutused mitmesugustes religioonides.

Meeleelundite kaudu avaneb meile objektiivne reaalsus; nende abil me tunnetame teda — seda tunnistab iga inimene, kes pole segadusse viidud idealistliku filosoofia poolt. „Sümbolite teooria", kirjutas Lenin, „ei lepi seesuguse (täielikult materialistliku, nagu nägime) vaatega, sest ta toob kaasa teatava umbusu meelelise vastu, umbusu meie meeleorganite tunnistuste vastu. On vaieldamatu, et kujutus ei või iialgi olla täielikult võrreldav mudeliga, kuid kujutus on iseasi; sümbol, *leppemärk* — hoopis teine asi. Kujutus eeldab tingimata ja vältimatult selle objektiivset reaalsust, mis „peegeldub". „Leppemärk", sümbol, hieroglüüf on mõisted, mis toovad kaasa täiesti tarbetu agnostitsismi elemendi."[2]

[1] Tsiteeritud V. I. Lenini raamatu „Materialism ja empiriokritiitsism" järgi, Teosed, 14. kd., lk. 213.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 215—216.

Niisiis ei saa olla tunnetusteoorias lõpuni järjekindel materialist, kaitsmata seda vaatekohta, mille järgi aistingud on materiaalse maailma esemete ning nähtuste peegeldused, kujundid, koopiad, aga mitte nende tingmärgid või hieroglüüfid. Kas lugeda aistinguid välismaailma esemete kujunditeks, koopiateks või nende sümboliteks, see on vaidlus mitte sõnade, terminite üle, vaid tunnetusteooria olemuse enda üle.

Püüdes külvata umbusku meeleelundite näitude vastu, umbusku, mis, nagu nägime, tekitab kahtlusi objektiivse reaalsuse eksisteerimise suhtes ja viib isegi otseselt objektiivse reaalsuse eitamiseni, viitavad materialismi vastased väga sageli niinimetatud „meelepetetele".

Võtke, ütlevad nad, selline fakt: ühes ja samas toas, ühtedes ja samades tingimustes asuvad metallist ning puust ese. Te puudutate käega alguses esimest ja seejärel teist ning tunnete selgesti, et metallist ese on külmem kui puust ese. Kuid te võtate kraadiklaasi ja veendute, et tegelikult on mõlema eseme temperatuur ühesugune. Meeled on teid ilmselt petnud! Veelgi enam, meeleelundid võivad anda ühel ja samal ajal ühest ja samast esemest otse vastupidiseid tunnistusi. Hoidke paremat kätt kuumas vees, vasakut aga külmas, ja pistke nad seejärel nõusse, kus on toatemperatuuriga vesi. Parem käsi tunnistab, et see vesi on külm, vasak käsi aga, et vesi on soe. Mis on siis õige? Kas võib sellisel juhul usaldada meeleelundite tunnistusi?! Võtke veel kõigile tuntud näide: te vaatate pooleldi vette pistetud keppi ja näete selgesti, et ta on murdunud. Kui te aga kepi veest välja tõmbate, selgub, et kepp pole murdunud, pole isegi paindunud. Järelikult petsid nägemisaistingud teid; nad näitasid seda, mida tegelikkuses ei ole. Selliste kaalutlustega esinevad need, kes eitavad, et aistingud peegeldavad välismaailma.

Kas normaalselt funktsioneerivate meeleelundite tunnistused tõesti petavad meid ja ei anna objektiivse reaalsuse õiget peegeldust? Vaatleme esimest mainitud näidetest: metallist ese näib käega katsudes külmemana kui puust ese, kuigi termomeeter näitab, et nende temperatuur on ühesugune. Meie käe temperatuur on umbes 36° C, vaadeldavatel esemetel on aga toatemperatuur, s. o. 18—20° C. Kui me neid puudutame, siis soojus läheb käelt üle esemetele, sest vastavalt füüsika seadustele soojus läheb soojematelt kehadelt üle vähem soojadele. Kuid puust eseme puhul toimub soojuse äravool käest aeglaselt, sest puu juhib soojust halvasti ja põhiliselt soojeneb ainult see osa, millega käsi on otseselt kontaktis. Metallist eseme puhul toimub soojuse äravool käest intensiivsemalt, sest metall juhib soojust hästi ja see levib kogu esemele. See, mida näitavad puust ja metallist esemega kokkupuutuva käenaha aistingud, peegeldabki erinevust soojuse äraandmise kiiruses. Need aistingud ei peta meid, vaid vastupidi, peegeldavad meile tegelikkuse uut külge — puu ja

metalli erinevat soojajuhtivust ning sunnivad meid hoolikalt uurima tegelikkust.

Samuti seletub ka meeleelundite tunnistuste vastuolulisus. Meeleelundid ei peta meid, vaid peegeldavad seda asjaolu, et protsessid kehades toimuvad erinevalt, olenevalt sellest, mis toimus kehadega varem, milline oli nende eelnev „ajalugu" enne antud protsessi algust. Antud juhul oli parem käsi soojendatud, vasak aga jahutatud. Kui me pistsime nad ühte ja samasse vette, hakkas parem käsi jahtuma, vasak aga soojenema. Nimelt seda näitavadki meie aistingud. Asendage käed kahe termomeetriga, kusjuures üks neist on välja võetud keevast veest, teine aga on toodud külma käest, ja asetage nad ühte ja samasse veeanumasse. Mida nad näitavad? Ühel neist hakkab temperatuur langema, teisel aga tõusma. Te võite esitada sama küsimuse: kumba neist uskuda? Kuid kas pole selge, et uskuda tuleb mõlemaid. Sama on lugu meie aistingutega. Kui mõlemad käed on olnud vees küllalt kaua ning järsk erinevus nende esialgsetes olekutes enam ei avaldu, siis muutuvad soojusaistingud mõlemal käel ühesugusteks. Ka sel juhul võib samuti rahulikult usaldada nende tunnistusi: teatud aja järel hakkavad mõlemad termomeetrid näitama üht ja sama temperatuuri.

Muidugi, pooleldi vette pistetud kepp näib meile murtuna, kuigi ta tegelikult on terve. Siin me oleksime nagu tabanud oma nägemisaistingud pettuselt. Kuid meenutame, et kepi ja meie silma vahel on vahendaja, mis teebki võimalikuks nägemisaistingud. Selleks vahendajaks on valguskiired. Kepi erinevatelt osadelt peegeldunud ja meie silma langevad erinevad kiired läbivad erineva tee: ühed läbivad ainult õhu, teised aga nii õhu kui ka vee. Füüsika õpetab, et üleminekul ühest keskkonnast teise valguskiired murduvad. Ja nende valguskiirte murdumist, mis läbivad mitte ainult õhu, vaid ka vee, peegeldab meie nägemisaisting täiesti õigesti. Järelikult ei peta meeleelundite näidud ka siin meid, vaid annavad tunnistust nähtuste uuest küljest, mida me varem või hiljem asume uurima.

Erinevate meeleelundite tunnistused täiendavad ja kontrollivad üksteist. Näiteks kompimise abil võib keppi veest välja võtmata veenduda, et ta ei ole murdunud; silma poolt peegeldatavat valguse murdumist kompimise abil meie ei taju.

Öeldust järeldub, et meeleelundite näitusid, mis on allikaks kõigile meie teadmistele maailma kohta, tuleb *osata* õigesti lugeda ning analüüsida, ja siis ilmneb, et nad peegeldavad palju rohkem ning õigemini, kui me esialgu arvasime. See ei tohi meid hämmastada. Tegelikult me õpime oma elus järk-järgult avastama selle mõtet, mida meile annavad meeleelundite näidud. Laps ei taju varases eas erinevusi esemete kaugustes. Kuu näib talle mitte kaugemana kui pall ja ta püüab ühesuguse usinusega haarata nii üht kui teist. Pimedana sündinud inimene, kellel täiskasvanuna on nägemine operatsiooni abil taastatud, ei taju esialgu peale ope-

ratsiooni esemete kaugusi; talle näib, nagu asuksid kõik esemed temale lähedal, ja ta kardab kokku põrgata asjadega, millest ta asub kaugel. Ainult järk-järgult õpib ta nägemiselundit õigesti kasutama ja avastab nägemise abil üha uusi tegelikkuse külgi. Kuid „osata kasutada" meeleelundeid tähendab seostada nende tegevust mõtlemisega. Ainult aistingute ja mõtlemise lahutamatu ühtsuse tulemusena saavutatakse õige peegeldus tegelikkusest.

Seega ei saa olla juttugi printsipiaalsest umbusust meeleelundite tunnistuste vastu. Kuid see ei tähenda, nagu looksid aistingud täiesti täpse kujundi objektiivsest reaalsusest samal hetkel, kui ta vaid muutub meie meeleelundite tajumise objektiks. Materiaalsetest esemetest esialgselt tekkiv kujund järk-järgult täpsustub, rikastub, täiustub mitmekordse tajumise, mõtlemise baasil, kusjuures erinevad meeleelundid kontrollivad mõtlemise tulemusi inimese mitmekülgse praktilise tegevuse alusel.

Asjade peegeldumine meie teadvuses ei ole ühekordne hetkeline akt, ei ole liikumatu, elutu jäljend, vaid erinevaid staadiume läbiv *protsess*, aktiivne otsingute, katsetamise protsess, mis mõnikord viib mõtte eemaldumisele reaalsusest. Nii nagu kunstnik, kellel on lõuend ja värvid, ei saa luua pilti, kui ta istub passiivselt nende kõrval ega tööta pintsliga, nii ei saa ka teised inimesed sügavalt peegeldada oma teadvuses välismaailma, kui nad ei tegutse aktiivselt, kui nad ei aseta asju erinevatesse suhetesse üksteisega. Sellest, kuidas nimelt toimub tunnetamise protsess, milline on tema dialektika, räägitakse X peatükis.

V. I. Lenin rõhutas, et „aisting on objektiivse maailma ... subjektiivne kujund"[1]. See tähendab, et peegeldus, kujund eksisteerib subjekti teadvuses, et ta pole materiaalne, vaid *ideaalne*. Ta eksisteerib vormides, mis on tingitud närvisüsteemi, peaaju ehitusest ning funktsioonide loomusest. Kuid see subjektiivne kujund on *objektiivse* maailma peegeldus. Materiaalse maailma peegeldus teadvuses on objektiivne oma päritolult, oma allikalt, oma sisult. Meie aistingutes, meie teadvuses on selline sisu, mis ei sõltu subjektist, ei sõltu inimese ega inimkonna teadvusest. Meie kujutluste ning mõtete sellist sisu, mis õigesti peegeldab välismaailma ja ei sõltu ei inimesest ega inimkonnast, nimetatakse *objektiivseks tõeks*. Objektiivse tõe tunnustamine on üks materialismi põhiteese. „Olla materialist", kirjutas Lenin, „tähendab tunnustada objektiivset tõde, mille avastavad meile meeleorganid."[2] See fakt, et eksisteerib objektiivne tõde, tähendab, et maailm pole mitte ainult materiaalne, vaid ka tunnetatav, sest maailma tunnetatavus ongi võimalus saavutada objektiivset tõde. Objektiivse tõe tunnustamisega annab materialism õige lahenduse ka filosoofia põhiküsimuse teisele küljele ja lükkab ümber agnostitsismi.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 103.
[2] Sealsamas, lk. 116.

See, et teadvus ei anna tegelikkuse õiget kujundit mitte ühekorraga, vaid annab selle samm-sammult, viib agnostiku kahtluste rägastikku. Ta on nõutu: kas me võime sellisel juhul objektiivset reaalsust üldse tunnetada? Kui aga on kahtlane, kas me tunnetame teda õigesti, siis kuidas me võime teada, kas see objektiivne reaalsus ise eksisteeribki?

Kuid kõik need kahtlused on tunnetusprotsessi metafüüsilise, antidialektilise käsitlemise vili. Asjaolust, et me ei tunneta kogu tegelikkust ühekorraga, ei järeldu, nagu oleks see, mida me temast praegu teame, ebaõige. Agnostikud eitavad objektiivset tõde. Kuid objektiivse tõe olemasolu väljendub juba selles, et meie, lähtudes oma teadmistest asjade kohta, välismaailma kohta, saame praktikas üldiselt neid tulemusi, mida ootame. Kui seda aga ei juhtu, siis leiame varem või hiljem vea oma teadmistes ja arutlustes ning parandame neid nii, et meie praktilise tegevuse tulemused hakkavad vastama meie eesmärkidele. Kui inimesed usuksid agnostikuid, siis ei suudaks nad midagi teha, vaid piirduksid viljatute kahtlustega, kas me võime asjade kohta midagi õigesti teada.

Agnostitsismi viljatu skeptilise skolastika naeris teravmeelselt välja N. G. Tšernõševski oma artiklis „Inimteadmiste iseloom", võttes näitena agnostiku arutlused sellest, kas inimesel on käed või mitte. Tšernõševski kirjutas: „... inimesele, kellele näib, et ta mõlemad käed on terved, näib, et tal on kaks kätt; ja kui tal oleks teada, et tal on käed, siis oleks tal kaks kätt; kas tal aga on käed või mitte, see ei ole talle teada ja ei võigi teada olla; ei temale ega mitte kellelegi inimestest. Me tunneme ainult oma kujutlusi asjadest, asju endid me aga ei tunne ega võigi tunda. Kuna me asju ei tunne, siis me ei saa võrrelda nendega oma kujutlusi neist; seepärast ei või me teada, kas meie kujutlused asjadest sarnanevad asjadega. Võib-olla sarnanevad; kuid võib-olla ei sarnane... Meil on kujutlus käest. Järelikult eksisteerib miski, mis tekitab meis kujutluse käest. Kuid me ei tea ega võigi teada, kas meie kujutlus käest on sarnane selle „miskiga", mis tekitas selle kujutluse. Võib-olla on sarnane: sel juhul see, mida me endale käena kujutleme, on tõesti käsi ja meil on tõesti käed. Kuid võib-olla meie kujutlus käest ei ole sarnane selle tegelikult eksisteeriva „miskiga", millega me ta ühendusse viime; sel juhul seda, mida me endile käena kujutleme, ei eksisteeri, ja meil ei ole käsi; käte asemel on meil mingisugused millegi grupid, mingisugused meile tundmatu millegi grupid, mis pole kätega sarnased, käsi aga meil ei ole..."[1]

Objektiivne tõde on selline, et ta, esiteks, ei sõltu sellest, kas teda tunnistab vähe või palju inimesi. Väga sageli, eriti kui tegemist on komplitseeritud teaduslike küsimustega, tunnistavad teda alguses hoopis vähesed. Teiseks, varem või hiljem vallutab ta miljonite mõistuse, võites eelarvamused ning eksimused, isegi kui neid viimaseid püütakse jõuga säilitada. Meenutagem Kopernikuse õpetust. Isegi selle õpetuse pooldajate tagakiusamine kiriku poolt ei suutnud peatada tema levikut. Võtame marksismi. Sada aastat tagasi tunnistas teda vaid väike arv inimesi. Nüüd on marksism saanud miljoniliste masside õpetuseks, on vallutanud

[1] Н. Г. Чернышевский. Избранные философские сочинения, т. III, Госполитиздат, 1951, стр. 536—537.

nende mõistuse ning südame. Kolmandaks, objektiivne tõde, kui teda õigesti rakendatakse, viib edukatele tulemustele praktilises tegevuses.

Maailmas ei ole vist filosoofe, kes väidaksid, et tõde ei ole üldse olemas. Säärased filosoofid takerduksid väljapääsmatuisse vastuoludesse ja neid tabaks otsekohe krahh. Nad ei saaks isegi öelda, et tõe eitamine vastab tõele, sest sellega nad tunnistaksid, et on olemas vähemalt üks tõde, ja järelikult variseks kogu nende seisukoht kokku. Paljud materialismi vastased eitavad mitte tõde üldse, vaid „ainult" objektiivset tõde. Tõlgendades tõde omal viisil, kuulutavad ühed neist (mahhistid) tõeseks selle, mis on „üldtähenduslik", teised aga (pragmatistid) — selle, mis toob edu.

Tõe olemus peitub objektiivsuses. Ilma objektiivsuseta tõde lihtsalt ei ole. Seepärast ei ole mahhistide ja pragmatistide katsetel konstrueerida „tõde" nii, et ei tunnustata tõe objektiivsust, mitte midagi ühist reaalse, kõikvõimsa tunnetusega. Muidugi muutub objektiivne tõde varem või hiljem „üldtähenduslikuks", s. o. üldtunnustatuks, kuid mitte selles pole tema olemus. Tähtis pole see, kuipalju inimesi tõde tunnustab (sest tõde ei sõltu ei inimesest ega inimkonnast), vaid see, et ta on õige, et ta vastab objektiivsele reaalsusele. Väärõpetused, näiteks mitmesugused usundid, on teatavasti sageli vallutanud erakordselt suure hulga inimeste mõistuse, kuid selle läbi ei muutunud need õpetused õigeteks. Üks või teine seisukoht pole tõde mitte seepärast, et ta on üldtähenduslik, vaid seepärast, et ta peegeldab tegelikkust õigesti ning teda kinnitab praktika.

Tõsi küll, praktikas õigesti kasutatud tõde toob edu. Kuid kaugeltki mitte kõik, mis üldse edu toob, pole tõde. Seda tõestab fakt, et vale ja pettus toovad mõnikord „edu" ebaausatele inimestele.

Objektiivne tõde on see hindamatu aare, mille saavutamiseks väsimatult, üksteist täiendades, töötavad meie meeled ning meie mõtlemine ja tänu millele inimtunnetus tõuseb ühelt astmelt teisele.

4. Kõne ja mõtlemine

Üldistatud, abstraktne mõtlemine, sõnade abil väljendatud mõistetega mõtlemine on omane ainult inimesele. Bioloogiline evolutsioon viis loomariigi arengu selle punktini, kus me leiame inimeste vahetud eelkäijad — inimese ahvisarnased esivanemad, kellel on kõrgestiorganiseeritud närvisüsteem, mis on võimeline edasi täiustuma. Kuid inimese esivanemate muutumine inimeseks endaks toimus juba uute, mitte enam bioloogiliste tegurite mõjul, toimus ühiskondliku töö tulemusel. Ühiskondlik töö sai lähtepunktiks muus looduses seninägematule arengule. Töö on

teatud mõttes loonud inimese, kirjutas Engels. Ja nimelt tänu tööle tekkisid inimesel kõne ning mõtlemine.

Juba esimesed juhtumid, kus looduses leiduvaid esemeid hakati esmakordselt rakendama tööriistadena, eriti aga tööriistade teadlik valmistamine laiendasid erakordselt ürginimese silmaringi, avades talle teda ümbritsevate esemete uued omadused. Ühiskondliku töö edasises protsessis tegid inimesed üha uusi avastusi, mis rikastasid nende meeleliste tajude ning kujutluste ringi ja arendasid järk-järgult nende mõtlemist. Mõtlemine omakorda andis uusi võimalusi töö arenguks ja inimestele said üha selgemaks ühise töö eelised. „Lühidalt, kujunemisprotsessis olevad inimesed," märgib F. Engels, „jõudsid selleni, et neil *oli vaja* üksteisele *midagi öelda*. Vajadus lõi endale organi: ahvi arenematu kõri kujunes modulatsiooni teel aeglaselt, kuid kindlalt ümber järjest arenenuma modulatsiooni jaoks, suu organid aga õppisid pikapeale hääldama üht artikuleeritud häälikut teise järel."[1] Nii sündis artikuleeritud kõne, keel, koos temaga aga ka mõtlemine. Kõne ja mõtlemine ei võinud tekkida ühe või teise indiviidi mingisuguse isikliku iseärasusena. Oma allika ja sisu poolest on kõnel ja mõtlemisel selgesti väljendatud ühiskondlik iseloom. Nagu näitasid Marx ja Engels, „teadvus ... on algusest peale ühiskonna produkt ja jääb selleks, kuni inimesed üldse eksisteerivad"[2].

Olles tekkinud, avaldab kõne tohutut mõju kogu tootmistegevusele. Ilma keeleta on ratsionaalselt korraldatud ühiskondlik tootmine väikeseski ulatuses võimatu. Kõne avaldab mõju ka teda kasutavatele inimestele endile. Töö ja artikuleeritud kõne saavad kaheks peateguriks, mille mõjul peaaju täiuslikumaks muutub. Sellega aga kaasneb kõigi meeleelundite täiustumine. Selle üle, kui tugevasti mõjutab töö meeleelundite arengut, võib otsustada järgmiste näidete põhjal[3]. Vilunud tekstiilitöölised, kes on spetsialiseerunud mustade kangaste töötlemisele, eristavad neis kuni 40 musta värvuse varjundit, samal ajal kui teised inimesed näevad 2—3 varjundit. Suurte töökogemustega möldrid võivad kompimise abil täpselt määrata nii jahu kvaliteedi kui ka piirkonna, kus kasvas jahvatatud vili. Erakordselt peene tundlikkuse saavutavad ka inimese haistmisaistingud, kui selleks on olemas praktiline vajadus. Nii leiavad Aafrika bušmanid lõhna järgi lõvisid, kaelkirjakuid või seebrasid paremini kui jahikoerad; on inimesi, kes määravad lõhna järgi madude asukoha.

Inimmõte väljendub harilikult sõnades, ta eksisteerib tavaliselt keelelises vormis. Kui keegi teatab teisele oma mõtet, väljendab ta selle valjusti lausutud sõnades, et teda kuuldaks. Mõningatele inimestele näib, et sõnad, kõne on vajalikud ainult selleks, et teha

---

[1] F. Engels, Töö osa ahvi kujunemisel inimeseks, Tallinn, 1958, lk. 6.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, 1955, стр. 29.
[3] Vt. Б. М. Теплов, Психология, Госполитиздат, 1946, глава II.

mõte teisele inimesele arusaadavaks, iseenda jaoks aga inimene ei vaja mõtte väljendamist sõnades. Selline arvamus on ekslik. Nii nagu kunstniku poolt maalitud pilt eksisteerib seepärast, et on olemas lõuendile pandud värvid, nii eksisteerib ka normaalsete inimeste mõte seetõttu, et on olemas sõnad, on olemas kõne. Üks on ilma teiseta võimatu. K. Marxi väljenduse järgi on keel teadvuse vahetu tegelikkus. Keel on mõtte looduslik materiaal.

Ekslikku arvamust, nagu võiksid mõtted eksisteerida ilma sõnadeta, põhjustab asjaolu, et omaette mõeldes inimene faktiliselt ei lausu ei valjusti ega endamisi kõiki neid sõnu, mis oleksid talle vajalikud antud mõtte teatamiseks teistele inimestele. Vahel me isegi tunneme suurt raskust vajalike sõnade ning väljenduste valikul, „ei leia sõnu", et avaldada oma mõtet teistele, teha seda neile arusaadavaks, ometi aga on meile endile see mõte täiesti selge. Näib, et sõnad ei väljenda siin mõtet, vaid vastupidi, raskendavad sellest arusaamist.

Kuid see ei tähenda sugugi, nagu eksisteeriks antud mõte meie endi jaoks ilma sõnalise rüüta. Kui me endamisi mõtleme, ei anna me väga sageli oma mõtetele üksikasjalist sõnalist väljendust. Kui aga siin ei ole *kõiki* sõnu, mis on vajalikud mõtte üksikasjaliseks, väljaarendatud formuleeringuks, siis ühed või teised sõnad esinevad alati. Saades jagu raskustest vajalike sõnade valikul, töötame me välja mõtet ennast.

Kui mõttele antakse väljaarendatud sõnaline väljendus, omandab ta selguse, järjekindluse ja täpsuse. Selles detailiseeritud sõnalises rüüs omandab ta suurima täiuslikkuse mitte ainult vormilt, vaid ka oma sisult.

Sellest, et mõte ja keel on lahutamatud, ei järeldu, et nad on teineteisega identsed. Erinevus mõtte ja sõna vahel seisab selles, et mõte on objektiivse reaalsuse peegelduseks, kuna sõna on moodus mõtte väljendamiseks, fikseerimiseks ning ühtlasi vahend mõtte edasiandmiseks teistele inimestele. Nimelt tänu sõnale võime me vastu võtta teiste inimeste mõtteid. Kui aga pole mõtet ilma sõnadeta, siis ka sõnad ilma selleta, mida mõte peegeldab, on mõttetud. Mõtlemine ja keel on teineteisega tihedalt seotud, tingivad vastastikku teineteist.

Meid ümbritseva maailma esemed, nähtused peegelduvad vahetult aistingutes, mida nad tekitavad. See on konkreetsete esemete ja nähtuste meeleline peegeldus, kus kajastuvad kõik nende üksikute, individuaalsete iseärasuste varjundid. Kuid aistingute alusel, nagu nägime, tekib niisugune peegeldusvorm, mille puhul peegeldub ka see, mis antud momendil meeleorganeid vahetult ei mõjuta, kuid mis on esindatud teise, temast signaliseeriva eseme või nähtusega. See on samuti konkreetne meeleline tegelikkuse peegeldus, kuid siin on juba tehtud samm abstraktsiooni, üldistamise suunas. Abstraktsiooni võimalikkus on tingitud asjaolust, et meeleelundite poolt tajutav signaal on midagi täiesti erinevat sellest, mida ta oma ilmumisega esindab. Abstraktsiooni võimalikkuse tingib samuti asjaolu, et ühest ja samast nähtusest võivad signaliseerida erinevates tingimustes erinevad signaalid. Ühtlasi on iga seda laadi signaal, olles ise konkreetne ese või nähtus, ka mingi täiesti kindla nähtuse esindajaks. Need on konkreetsete esemete ja nähtuste konkreetsed signaalid.

Teise signaalsüsteemi kujunemine inimesel avas tõepoolest piiritud võimalused üha rohkem abstraheeritud ja üldistatud peegelduse — mõistete abil peegeldamise arenguks. Sõna kui signaalide signaal ei esinda mingit üht signaali, vaid tohutu suurt hulka üht tüüpi signaale, mis küll detailide poolest üksteisest erinevad, kuid on samal ajal peamise, olulise osas üksteisega sarnased. Seega ei peegelda sõna mingit üht konkreetset eset, vaid suurt hulka üht tüüpi esemeid või nähtusi, nende arvukaid seoseid.

Nii ei tähista sõna „sirkel" mingit üksikut eset tema individuaalsete iseärasustega, vaid sirklit „üldse" — teatavat esemete *tüüpi* või *liiki*, ükskõik, kas ta on 15, 16 või 14 sentimeetrit pikk, kas ta on tehtud üleni metallist või on mõned tema osad valmistatud plastmassist jne. Sama lugu on ka teiste sõnadega. Siit tuleneb see erakordselt tähtis järeldus, et sõna, kõne on tegelikkuse abstraktsioon, on abstraheerimise, üldistamise vahend. Nagu märkis V. I. Lenin, „iga sõna (kõne) juba *üldistab*"[1].

Selle sõnade iseärasusega on seotud inimesele omane psüühilise tegevuse vorm — mõistete kujundamine, mõistetega opereerimine, s. o. teoreetiline mõtlemine. Just kõne tõttu omandas meie teadvus võimaluse opereerida mitte ainult sellega, mida aistingud antud momendil annavad, vaid ka sellega, mida nad on varem andnud ja võivad anda tulevikus. Tänu sellele tekkis võimalus mõtteliselt lahutada omadust sellest esemest, mille omaduseks ta on, eraldada kehade ühed omadused teistest jne. See laiendas suuresti tunnetuse sfääri.

Sõna on signaalide signaaliks ainult sel juhul, kui ta on kujunenud vastavaid materiaalseid esemeid peegeldavate aistingute alusel. Kui viimaseid ei ole, siis on sõna tühi, tal pole mõtet ega tähendust.

Oletame, et joonestaja saadab sirkli järele kellegi inimese, öeldes talle: „Palun, tooge mulle sirkel." Sõna „sirkel" iseenesest ei tekita sellel inimesel neid aistinguid, mida põhjustab sirkel, kui teda vaadata või kätte võtta; see sõna näitab ainult seda, milliseid aistinguid peab inimene kogema, kui ta leiab sirkli. Kui aga inimene, kelle poole joonestaja pöördus, ei ole kunagi sirklit näinud ega seosta selle sõnaga oma isiklike meeleliste kogemuste alusel täiesti konkreetset aistingute kompleksi, siis ei saa sõna „sirkel" etendada signaalide signaali osa.

Üeldust ei järeldu, nagu ei peegeldaks aistingud üldist konkreetsetes nähtustes ja asjades. Kui see oleks nii, siis ei peegelduks üldine mitte kunagi ka mõttes, sõnas. Kui me näiteks aistime mitmesuguste lillede lõhna, siis saame meeleliselt tajuda ka seda üldist, mis on omane ühe ja sellesama liigi lillede lõhnale. Kuid aistingus on see üldine üksikuga lahutamatult seotud. Sõnas aga on üldine üksikust lahutatud, abstraheeritud. Enne aga, kui teos-

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 256.

tus see abstraheerimine sõna abil, muutus võime eraldada aistingute abil üldist üksikus järk-järgult täiuslikumaks.

Seda üldistuste ulatust, mis esineb abstraktse mõtlemisega harjunud tänapäeva kultuurinimese kõnes, sõnades, ei omandanud inimesed kaugeltki mitte kohe koos sõna tekkimisega. Ürginimesel oli üldistatud mõtlemise võime vaatamata sellele, et ta oli juba rääkima hakanud, veel väga väike. Tema keel sisaldas vähe üldisi mõisteid, ja ka viimaste üldisus oli piiratud. Selle üle me võime otsustada kas või mõnede praegusaegsete mahajäänud suguharude keele järgi, kes ometi on ürginimestega võrreldes mõõtmatult kaugemale edasi jõudnud. Nii on teada, et ühe suguharu keeles on 75 sõna käimise tähistamiseks, kusjuures igaüks neist tähistab teatud käimisprotsessi, mis teistest millegi poolest erineb, ja enam kui 10 sõna keetmise tähistamiseks, üldisi mõisteid „käima" ja „keetma" aga selles keeles ei ole. Mõned Põhjas elavad hõimud tähistavad erinevate sõnadega „lund maas", „sadavat lund", „lumetormi", „lund hangedes" (selliseid sõnu on neil rohkem kui 40), samal ajal aga pole neil üldist sõna „lumi". Mõnedel hõimudel pole üldist sõna „merihobune", vaid on sõnad, mis tähistavad „merihobust jääpangal", „merihobust vees", „jääpangale ronivat merihobust". Kui vähe üldistatuna selline kõne meile ka näib, on ta tegelikult esimesest signaalsüsteemist ning isegi esimestest kõne algetest kaugele edasi jõudnud. Ta sisaldab juba tohutu suuri üldistusi, tänu millele näiteks lund kõigis hangedes tähistatakse ühe ja sama sõnaga või nimetatakse ühe sõnaga jääpangal lebavat merihobust, vaatamata merihobuste arvukatele individuaalsetele erinevustele. Selles on fikseeritud pikk tee, mis lahutab inimteadvuse antud arengutaset sellest tasemest, millel oli ürginimese teadvus.

Kõne koosneb eelkõige sõnadest, sõnad aga üksikutest artikuleeritud häälikutest. Millises vahekorras on need häälikud nende poolt tähistatavate esemete ja nähtustega? Need on leppemärgid, mille on loonud rahvas inimeste üksteisega suhtlemise pikaajalises praktikas. Mingisugust salapärast seost nende häälikute ning nende poolt tähistatavate esemete vahel ei ole ega saagi olla. Kujutlusel, et sõnade häälikute ja esemete vahel valitseb mingi varjatud seos, pole mingit reaalset pinda ning selline kujutlus on omane maagiale; sealjuures arvavad maagia pooldajad, et esemetel ja inimestel on mingid „tõelised" nimed, mida lausudes võib mõjuda nendele esemetele ja inimestele, määrata nende saatust. Et tegelikult mingit maagilist, salapärast seost esemete ja nende sõnaliste tähistuste vahel olemas ei ole, on näha sellest, et erinevad rahvad nimetavad üht ja sama eset erinevalt, erinevate häälikute abil. Näiteks lauda nimetavad venelased „стол", sakslased — „der Tisch", inglased — „the table" jne.

Kui aga see, millistest häälikutest sõnad koosnevad, on tinglik ja juhuslik, siis see, *mida* nimelt need sõnad ning sõnaühendid tähistavad, ei ole tinglik ega juhuslik. Oma praktilises tege-

vuses on inimestel tegemist mitmesuguste esemete ja nähtustega. Seepärast peavad keeles tingimata esinema need sõnad, mis tähistavad inimeste jaoks eluliselt vajalikke esemeid ja nähtusi. Inimesed kasutavad mitmesuguseid esemete ja nähtuste omadusi. Sellest tuleneb paratamatult, et keeles peavad esinema ka neid omadusi tähistavad sõnad. Täpselt samuti peavad tekkima sõnad, mis väljendavad esemete liikumist, ühtede esemete mõju teistele, nende omavahelisi seoseid, sest see kõik on inimestele tähtis. Inimeste praktiline tegevus tõi kaasa ka asjade ruumilisi ning ajalisi suhteid tähistavate sõnade loomise. Samuti tekivad vältimatult sõnad, mis tähistavad inimeste suhteid üksteisega ja neid ümbritsevate nähtustega. Teaduste arengu vajadused viisid uute sõnade tekkimisele, mis väljendavad mitte ainult meeleliselt tajutavaid esemeid ning nende omadusi, vaid ka nende sügavuses varjatud seoseid, seaduspärasusi, nende olemust; tekivad sellised sõnad, mis tähistavad asjade suhete ning seoste omadusi, ja samuti ka sõnad, mis tähistavad teisi sõnu ja sõnadevahelisi seoseid.

Mis nimelt saab sõnalise tähistuse ning läheb sõnade näol keele koosseisu, — see pole järelikult juhuslik ega tinglik, vaid tuleneb paratamatuse jõul rahva eluliselt tähtsatest praktilistest tarvidustest ja areneva mõtlemise vajadusest üha täpsemalt peegeldada objektiivset reaalsust. Keeles ja mõtlemises peegeldub see, mida inimesed teavad välismaailmast ja iseendist, samuti ka sellest, millised on antud momendil nende käsutuses olevad tunnetusvahendid.

VI PEATÜKK

TEGELIKKUSE NÄHTUSTE SEADUSPÄRANE SEOS

1. Nähtuste vastastikune seos. Põhjus ja tagajärg

Eespool näitasime, et mateeria atribuudiks, tema lahutamatuks omaduseks on liikumine selle mitmekesistes vormides. Esimene asi, mis paistab silma liikuva mateeria vaatlemisel, on nähtuste universaalne, üldine vastastikune seos ning vastastikune tingitus, nende lõputu läbipõimumine.

Nähtuste üldise seose ning vastastikuse tingituse tunnistamine ja õige hindamine on dialektilise tunnetusmeetodi tähtsaimaks momendiks.

Mitmesuguste nähtuste, iga nähtuse kõigi külgede vastastikust sõltuvust ja seost, mis annab ühtse ülemaailmse liikumisprotsessi, tõestab kogu teaduse arengukäik. Teadus näitab, et maailm on ühtne tervik, kus üksikud osad, nähtused ja protsessid on omavahel lahutamatult seotud. Mateeria liikumise erinevad vormid lähevad üksteiseks üle. Orgaaniline loodus on seotud anorgaanilise loodusega ja on temast tekkinud. Inimeste elu on võimatu ilma vastastikuse toimeta inimeste ja looduse vahel. Inimühiskond ei eksisteeri väljaspool loodust, vaid kujutab endast spetsiifilist looduse osa, erilist liikumise vormi, mis allub mitte ainult üldistele, vaid ka erilistele, ainult ühiskonnale omastele seadustele. Ühiskondliku elu erinevad küljed on omavahel seotud.

Teaduse ülesandeks on avastada see uuritavate nähtuste universaalne seos. Mõista mingit eset tähendab uurida teda tema seoste ja vahenduste kogu mitmekesisuses.

Üks nähtuste üldise seaduspärase seose vorme on *põhjuslikkus* (kausaalsus). Kõik teadused püüavad nähtuste uurimisel avastada nende tekkimise, arenemise ning hävimise põhjusi. Teadmine on eelkõige põhjuste tundmine. Luues põhjuse ja tagajärje mõiste, eraldab inimene ühtsest objektiivsest protsessist selle ühed või teised küljed. „Et mõista üksiknähtusi, peame nad välja kiskuma üldisest seosest ning käsitlema neid isoleeritult ja *sellisel juhul* kerkivad üksteist vahetavad liikumised meie ette — üks põhjusena ja teine tagajärjena."[1]

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 184.

Põhjus ja tagajärg on korrelatiivsed mõisted. Nähtus, mis kutsub esile teise nähtuse, esineb tema suhtes põhjusena. Põhjuse toime tulemus on tagajärg. Põhjuslikkus on selline nähtustevaheline seos, mille puhul iga kord, kui on olemas üks, järgneb talle teine. Näiteks vee kuumenemine on tema auruks muutumise põhjuseks, sest iga kord, kui toimub kuumenemine, tekib aur.

Põhjuse ja tagajärje kategooriatel on määratu suur tähtsus; nende abil peegeldab mõtlemine väga olulist objektiivse maailma seaduspärasust, mille tundmine on vajalik inimeste praktiliseks tegevuseks. Põhjuse ja tagajärje mõisted on välja töötatud ühiskondliku praktika ning maailma tunnetamise protsessis. Töö abil on näiteks inimene tunnetanud, et hõõrdumine tekitab soojust.

Põhjus eelneb alati ajaliselt tagajärjele ning kutsub selle esile. Kuid see ei tähenda, et iga eelnev nähtus on järgnevaga põhjuslikult seotud. Öö eelneb hommikule, kuid ta ei ole hommiku põhjuseks. Ei tohi ära segada põhjuslikku seost nähtuste ajalise järgnevusega. Ebausklik inimene kaldub pidama sõja põhjuseks enne sõja algust ilmunud komeeti, päikesevarjutust või mingit teist eelnenud nähtust.

Tuleb teha vahet põhjuse ja *ajendi* vahel. Ajend on sündmus, mis vahetult eelneb teisele sündmusele, päästab selle valla, kuid ei tekita teda. Seos ajendi ja tagajärje vahel on olemas, kuid see on väline, ebaoluline seos. Nii oli näiteks 1914. aastal Austria-Ungari poolt Serbia vastu alustatud anastussõja ajendiks see asjaolu, et serbia natsionalist-terrorist tappis Sarajevo linnas Austria-Ungari troonipärija. Esimese maailmasõja põhjuseks aga oli imperialismi vastuolude, imperialistlike riikide vaheliste vastuolude teravnemine. Sarajevo atentaat on seotud sõjaga väliselt, juhuslikult. Kui teda poleks olnud, oleks leidunud mingi teine sündmus, mis oleks vallandanud sõja. Õigus on kõnekäänul, et oleks vaid põhjust, küll ajend leidub.

Nähtuste põhjuslik seos on universaalse, üldise iseloomuga. Kõik nähtused, kõik muutused maailmas tekivad põhjuste toime tulemusel. Põhjuseta nähtusi olemas ei ole. Inimene tunnetab nähtuste põhjuslikku seost erineva täpsusastmega; mõningate nähtuste põhjused on meile siiamaani teadmata, kuid objektiivselt need põhjused eksisteerivad. Nii ei ole arstiteadus veel avastanud vähktõve põhjust, kuid see põhjus on olemas ja lõppude lõpuks see põhjus avastatakse. Võib anda mitmesuguseid põhjuslikkuse definitsioone, võib omada erinevaid arvamusi selle kohta, kas põhjuslikkuse seaduse matemaatiline või mingi teistsugune formuleering on lubatav või mitte. Kuid mitte see ei eralda teineteisest materialistlikku ja idealistlikku põhjuslikkuse käsitust.

Materialismi ja idealismi vahel toimub võitlus põhjuslikkuse ümber sellepärast, et nad lahendavad erinevalt küsimuse, millisest allikast on pärit meie teadmised põhjuslikkuse kohta. Materialism tunnistab nähtuste objektiivset, inimeste tahtest ning teadvusest

sõltumatut põhjuslikku seost ja selle seose enam või vähem õiget peegeldumist inimese peas. Idealistid eitavad tegelikkuse nähtuste põhjuslikku tingitust või siis tuletavad põhjuslikkuse mitte objektiivsest maailmast, vaid teadvusest, mõistusest, eraldades sellega mõtlemise loodusest.

Seisukoht, et kõik nähtused maailmas on põhjuslikult tingitud, väljendab põhjuslikkuse seadust. Filosoofe, kes tunnistavad selle seaduse objektiivsust ja laiendavad tema kehtivuse kõigile nähtustele, nimetatakse *deterministideks* (lad. „determinare" — „määrama"). Filosoofe, kes eitavad põhjuslikkuse seadust, nimetatakse *indeterministideks.* Põhjuslikkuse seadus nõuab kõigi nähtuste seletamist loomulike põhjustega ning ei luba seletada looduse ja ühiskonna nähtusi üleloomulike, sealpoolsete jõudude abil. Järjekindel materialistlik determinism ei jäta ruumi jumala, imede jms. jaoks.

Filosoofia ajaloos eitas põhjusliku seose objektiivsust näiteks *D. Hume.* Hume esines õige väitega, et oma teadmised nähtuste põhjusliku seose kohta me saame kogemusest, kuid tema arutluste edasine käik ning kogemuse enda käsitamine on ekslikud. Ta taandas kogemuse subjektiivsetele aistingutele ning eitas kogemuse objektiivset sisu. Kogemuses me näeme, et üks nähtus järgneb teisele, kuid Hume asus seisukohal, et esiteks meil pole alust arvata, et eelnev võib olla järgneva põhjuseks, ja teiseks pole alust teha minevikus esinenud ning olevikus esineva kogemuse põhjal mingit otsust tuleviku suhtes. Hume'i järeldus on: põhjuslikkus on ainult harjumuslik seos aistingute vahel, selle alusel ettenägemine on aga tähendatud seose ootamine. Meie möödunud kogemused annavad meile alust oodata, et hõõrdumine tekitab soojust ka tulevikus, kuid me ei ole ega saagi olla veendunud, et see protsess on objektiivse ning paratamatu iseloomuga. Põhjuslikkus on Hume'i järgi vaid aistingute ning ideede teatud järjestikune seos.

Dialektiline materialism väidab teaduse andmetele toetudes, et põhjuslikkuse objektiivsust tõestab praktika. F. Engels kirjutas: „. . . juba tuntud loodusnähtuste reeglipärane vaheldumine võib tekitada kujutluse põhjuslikkusest — soojus ja valgus, mis ilmuvad koos päikesega, — kuid tõestust siin veel ei ole, ja niivõrd oleks hjumistlikul skeptitsismil õigust väita, et see, mis regulaarselt kordub post hoc [millegi järel], ei või kunagi põhjendada propter hoc [millegi tõttu]. Kuid inimese tegevus *teostab kontrolli* põhjuslikkuse üle. Kui me koondame päikesekiiri nõguspeegli abil fookusesse ja saavutame siinjuures samasuguse efekti, mida annab hariliku tule kiirte analoogiline koondamine, siis tõestame sellega, et päike annab soojust"[1].

See fakt, et põhjuse olemasolu korral mitte alati ei järgne oodatav tagajärg, ei lükka ümber põhjuslikkuse objektiivsust,

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 182.

vaid kinnitab seda. Sütikuga, püssirohuga ja kuuliga laetud püss ei tekita alati lasku. Kuid iga kord, kui päästikule vajutades lasku ei toimu, võime leida objektiivse põhjuse, miks lask ei toimunud (niiske püssirohi, sütiku rike jne.).

Kant ei olnud Hume'iga nõus, et põhjuslikkus on üksnes harjumuslik seos aistingute vahel. Kant tunnistas, et põhjuslikkus on olemas, kuid mitte objektiivses maailmas, vaid meie arus. Kanti arvates ei anna kogemus meile põhjuslikku seost; põhjuslikkus eksisteerib aru aprioorse, kaasasündinud kategooriana, mille alusel mitmesugused tajud ühendatakse otsustuseks.

Hume'i ja Kanti idealistlikke vaateid põhjuslikkuse kohta kordavad mitmesugustes variatsioonides positivistid, mahhistid, neokantiaanid. *Mach* kirjutas: „Looduses ei ole ei põhjust ega tagajärge", „kõik põhjuslikkuse seaduse vormid tulenevad subjektiivsetest püüdlustest"[1].

Indeterminismi katsus põhjendada ka füüsik *A. Eddington*. Oma kõnes „Determinismi langus" püüab ta kuulajaid veenda, et determinismi likvideerimine ei tähenda teaduslikust meetodist lahtiütlemist, vaid see võimaldab vaadeldavaid nähtusi sügavamalt ja täpsemalt analüüsida[2]. Võib-olla toob Eddington indeterminismi kaitseks mingisuguseid uusi argumente? Ei, ta kordab seda, mida juba ammu on ütelnud Hume. Eddingtoni mõttekäik on järgmine. Kõik järeldused, mida me teeme aistingute alusel, käivad mõne eelneva momendi kohta. Näiteks me uurime keemia meetodite abil mingi soola koostist. Järeldus, mille me teeme, käib sisuliselt mitte antud aine (soola) kohta, vaid selle kohta, mis oli enne töötlemist. Me järeldame tagajärjelt põhjusele (retrospektiivne järeldus), otsustame oleviku järgi mineviku üle, seda aga ei tohtivat teha. Kui Hume eitas seaduspärasuse, sealhulgas põhjuslikkuse olemasolu peamiselt sel alusel, et ei olevat lubatav teha mineviku ja oleviku põhjal järeldusi tuleviku kohta, siis Eddingtoni vaated on hjumismi teisendiks: ta eitab seaduspärasust looduses seepärast, et ei olevat lubatav teha oleviku põhjal järeldusi mineviku kohta.

Muidugi, kui me teeme oleviku põhjal järeldusi mineviku kohta, siis on võimalikud ka vead, nagu igas teiseski järelduses. Aine keemilise analüüsi puhul võib tulla järeldusele, et element *A*

---

[1] Hjumistlikul vaatekohal põhjuslikkuse küsimuses asub ka B. Russell, kes peab põhjuse mõistet teaduse-eelseks üldistuseks, mis on vaid mõningaks tegevusjuhiseks. Russelli arusaamine põhjuslikkusest erineb Hume'i omast vahest ainult selle poolest, et Russelli järgi ei põhine põhjuslikkuse seadus mitte harjumusel, nagu seda arvas Hume, vaid loomalikul usul, mis on sügavalt juurdunud keelde: „Usk teatud liiki kogemuse välisesse põhjuslikkusesse", kirjutab Russell, „on primitiivne ning teatud mõttes omane looma käitumisele" (Б. Рассел, Человеческое познание, ИЛ, М., 1957, стр. 489). Idealistide arvates ei peegelda põhjuslikkuse seadus mitte mingeid objektiivseid seoseid, vaid väljendab üksnes ajalist järgnevust aistingute vahetumises.

[2] Eddington, A., The Decline of Determinism, Washington, 1933, p. 149.

on saadud ainest *K*, kuna tegelikult on ta saadud teisest ainest, mille osavõttu reaktsioonist me ette ei näinud. Kuid praktika parandab need vead, ta võimaldab meil kindlalt välja selgitada, millistest materjalidest üks või teine element on saadud. Korduvad katsed ei jäta näiteks mingit kahtlust selles, et naatrium ja kloor on saadud keemilisel teel keedusoolast. Praktika abil kontrollitakse ka nende loogikaliste järelduste tõesust, mis puudutavad põhjuslike seoste väljaselgitamist.

Tänapäeva idealistlikud filosoofid rõhutavad visalt mõtet, et sõna „põhjus" on vaja filosoofilisest terminoloogiast kustutada. Põhjuslikkus olevat oma aja ära elanud nagu monarhiagi. Põhjuslikkuse seaduse asendavad idealistid *funktsionaalse seose* seadusega: ei saa ütelda, et nähtus *A* tekitab nähtuse *B*, vaid tuleb ütelda, et *A* ja *B* on teineteisest sõltuvad (*A*-ga kaasneb alati *B*, eelneb või järgneb talle).

Funktsiooni, funktsionaalse seose mõiste on üks matemaatika põhimõisteid. See mõiste peegeldab objektiivselt eksisteerivat nähtuste seost. Kaks suurust võivad olla järgmises seoses: kui suurus *X* omandab erinevaid väärtusi ja kui seejuures kindla reegli järgi muutub suurus *Y*-i väärtus, siis need kaks suurust on omavahel funktsionaalses sõltuvuses: *Y* on *X*-i funktsioon valemi $Y = f(X)$ järgi. Üks on sõltuv muutuja, teine — sõltumatu. Näiteks on läbitud tee pikkus jääva kiiruse puhul aja funktsioon: aja muutudes muutub ka läbitud tee pikkus.

Mõned kodanlikud filosoofid, eriti neokantiaanliku Marburgi koolkonna esindajad (Natorp, Cassirer) laiendavad idealistlikult interpreteeritud matemaatilise mõiste, funktsionaalse seose mõiste kõigile looduses ja ühiskonnas esinevatele seostele. Kausaalsuse, s. o. põhjuslikkuse kui nähtuste objektiivse seose asendavad nad puhtloogilise mõistega, suuruste suhtega, mõned idealistlikud filosoofid aga — mõistete suhte või aistingute suhtega.

Põhjuse ja tagajärje vahelist suhet võib muidugi esitada funktsionaalse sõltuvuse kujul: tagajärg on põhjuse funktsioon, kuid sealjuures jääb varju see, mis on põhjuslikkuses peamine: põhjus kui reaalne nähtus kutsub esile ning tingib tagajärje — teise reaalse nähtuse. Funktsionaalse seose kujul võib esitada kõige erinevamaid sõltuvusi, sealhulgas väliseid, väheolulisi ja isegi meelevaldseid sõltuvusi. Idealist likvideerib põhjuslikkuse ja asendab ta funktsionaalse sõltuvusega, tuues ettekäändeks, et teaduse seisukohalt polevat tähtis, kuidas nähtused tekivad, kas neil on oma eksisteerimise põhjus, vaid tähtis on ainult see, et nähtuste (või suuruste) vahel on mingisugune sõltuvus, mida saab väljendada teatud kindla valemiga. Kuid see seisukoht ei ole õige. Reaalse põhjusliku seose tundmine on inimeste praktilise tegevuse aluseks. Tundes põhjusi ja mõjutades neid, võime me esile kutsuda ühiskonnale soovitavaid nähtusi ning, vastupidi, ära hoida mittesoovitavaid, kahjulikke nähtusi, võidelda nende vastu.

Mõned idealistid vahetavad põhjusliku seose ära loogikas esineva aluse ja tuletise seosega. Kuid nähtuste põhjuslikku seost tuleb eristada aluse ja tuletise seosest. *Aluseks* nimetatakse loogikas mõtet, millest tuleneb mingi teine mõte. Näiteks otsustus „toas on normaalne temperatuur" on tuletatud teisest mõttest, et kraadiklaas näitab 20° C. Kraadiklaasi näit ei ole toas valitseva normaalse temperatuuri põhjuseks, vaid on aluseks meie järeldusele toas valitseva temperatuuri kohta.

Põhjuslikkus (kausaalsus) ei ole mõtete seos järelduses, vaid reaalsete nähtuste seos, mille puhul üks nähtus kutsub esile teise. Mõtete loogiline seos meie arutluses (aluse ja tuletise seos) peegeldab tegelikkuses esinevaid asjade suhteid, sealhulgas ka nende põhjuslikku tingitust. Muidugi ei järeldu põhjuse ja aluse vahelisest erinevusest sugugi, et mõtlemise valdkonnas ei ole kausaalsust, et seal kehtivad ainult puhtloogilised seosed, et mõtlemises asendatakse põhjuslikkuse printsiip küllaldase aluse printsiibiga. Iga mõte on põhjuslikult tingitud.

Põhjuslikkuse printsiibile tungivad kallale mõned välismaa füüsikud, kes väidavad, et kaasaegne füüsika on ümber lükanud kujutluse, et igal nähtusel on oma põhjus ja et nähtuse põhjust ning selle mõju tingimusi teades saab kindlaks määrata selle põhjuse poolt esile kutsutud tagajärgi. Nende arvates ei ole mikroprotsessid põhjuslikult tingitud. Ükski mikroosake, näiteks elektron, ei allu põhjuslikkuse seadusele, vaid valib erinevate võimaluste seast vabalt oma liikumise tee.

Mingeid reaalseid fakte aga, mis lükkaksid ümber põhjuslikkuse mikronähtustes, ei ole ega saagi olla. Füüsikud, kes eitavad põhjuslikkuse seaduse kehtivust mikronähtustes, viitavad harilikult määramatuse relatsioonile, mille järgi osakeste asendit ja impulssi ei saa üheaegselt täpselt määrata. Kuid määramatuse relatsioonist mikromaailma nähtustes ei tulene põhjuslikkuse eitamine. Määramatuse relatsioon on tõene. Osakese asendit ning kiirust ei saa tõesti üheaegselt määrata piiramatu täpsusega.

See füüsikute poolt avastatud mikroobjektide liikumise seaduspärasus ei mahtunud nendesse raamidesse, mis olid iseloomulikud XVII ja XVIII sajandi teaduse kujutlustele põhjuslikkusest ja mis on läinud ajalukku Laplace'i determinismi nime all.

Determinismi mehhanistlik vorm, mis on seotud prantsuse teadlase Laplace'i nimega, tekkis makroobjektide mehhaanilise liikumise uurimise alusel ja ta eeldab, et on võimalik üheaegselt täpselt teada liikuva keha koordinaate ning impulssi. Mikroprotsesside kirjeldamisel me põrkame kokku mikroosakeste eriliste omadustega (elektronil on üheaegselt nii korpuskulaarsed kui ka laineomadused), kusjuures endised, makroobjektide jaoks loodud koordinaadi ning impulsi mõisted ei ole mikroobjektide jaoks maksvad. Põhjuslikkuse seadus väidab ainult üht: kõik nähtused on põhjuslikult tingitud. Kuidas põhjuslikkus üksikutel konkreetsetel juhtudel avaldub, kas saab üheaegselt piiramatu täpsusega kindlaks määrata nii osakese koordinaati kui ka kiirust, see on juba teine küsimus, mille lahendamisel tuleb arvesse võtta objektide konkreetseid omadusi. Makroprotsessides saab kindlaks

määrata üheaegselt nii keha asendi kui ka kiiruse, mikronähtustes aga ei ole see võimalik.

Tänapäeva füüsika annab rikkalikku faktilist materjali, mis kinnitab, et põhjuslikkuse seadusel on universaalne iseloom ja et see seadus avaldub väga mitmekesistes vormides. Nii on näiteks tõestatud, et elektron ja positron tekitavad vastavates tingimustes 2 footonit. Teades nurka, mille all elektron ja positron kokku põrkavad ja teades nende liikumise kiirusi, võib määrata (ette öelda) kahe tekkiva footoni liikumise suunda. Kas see ei tõesta mikronähtustes valitsevat põhjuslikkust? Kui mikronähtustes ei kehtiks põhjuslikkuse seadus, kui mikroosakeste liikumine toimuks ükskõik kuidas, meelevaldselt, siis elektron ja positron tekitaksid ühel juhul 2 footonit, teisel juhul aga samades tingimustes 1 footoni või 2 prootonit. Tegelikult aga seda ei juhtu. Mikroprotsessid alluvad seadustele, nendes valitseb teatav kindel järgnevus. Kuidas võib rääkida „elementaarosakeste" meelevaldsest liikumisest, kui kaks tekkinud footonit liiguvad teatud kindlates tingimustes teatud kindlas suunas, mida saab ette öelda, kui teatakse elektroni ja positroni kokkupõrke nurka ja nende liikumise kiirusi?

Kõigi tegelikkuse nähtuste põhjusliku seose objektiivset iseloomu põhjendasid ning kaitsesid materialistid enne Marxi ja Engelsit, kuid nemad piirdusid *põhjuslikkuse mehhaanilise vormi* vaatlemisega, kus põhjus esineb tagajärje suhtes alati välisena. Mateeria liikumise mehhaanilises vormis esineva põhjuslikkuse tunnistamine ainsaks maailma nähtuste seaduspärase seose liigiks viib välja metafüüsilisele arusaamisele põhjuslikkusest. Tegelikult aga on põhjusliku seose vormid mitmekesised. Bioloogias esinevat põhjuslikkust ei saa näiteks taandada mehhaanikas, füüsikas ja keemias esinevale põhjuslikkusele. Veelgi komplitseerituma iseloomuga on põhjuslikkus ühiskondliku elu nähtustes.

Materialistlik dialektika kõrvaldas põhjuslikkuse metafüüsilise käsituse piiratuse. Materialistlik dialektika näitas, et põhjuse ja tagajärje seos on vastastikuse toime iseloomuga: mitte ainult põhjus ei tekita tagajärge, vaid ka tagajärg mõjutab aktiivselt põhjust ning muudab teda. Vastastikuse toime protsessis vahetavad põhjus ja tagajärg oma kohti. „... See, mis siin või praegu on põhjus, muutub seal või siis tagajärjeks ja ümberpöördult."[1] Kapitalismi arenemine Venemaal oli näiteks pärisorjuse kaotamise põhjuseks, kuid pärisorjuse kaotamine oli omakorda kapitalismi edasiarenemise põhjuseks.

Põhjuse ja tagajärje vastastikune toime tähendab nende pidevat mõju teineteisele, mille tulemusel toimub nii põhjuse kui ka tagajärje muutumine. Näiteks arenevad teadus ja tootmine pideva teineteisele avaldatava vastastikuse mõju tulemusel: muutused tootmises põhjustavad põhjalikke muutusi teaduses, teaduslikud

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 21.

avastused aga toovad kaasa tootmistehnika ja -tehnoloogia ümberkorraldamise. Vastastikune toime esineb tegelikkuse nähtuste muutumise seesmise põhjusena (causa sui — iseenda põhjusena). Maailm kui mitmesuguste nähtuste vastastikune toime ei vaja oma liikumiseks, oma arenguks mitte mingisugust algtõuget, mitte mingisugust üleloomulikku jõudu, nagu seda on jumal jms. Sellepärast pidaski F. Engels õigeks Hegeli teesi, et vastastikune toime on kõigi asjade tõeliseks lõpp-põhjuseks (causa finalis). Meie teadmised ei saa minna kaugemale vastastikusest toimest.

Muidugi, kõik vastastikku toimivad jõud, tegurid pole üheväärsed. Vastastikku toimivate jõudude süsteemis peab teadus avastama määravad põhjused.

Põhjuse ja tagajärje vastastikusele toimele avaldavad mõju neid ümbritsevad nähtused, mille kogusummat nimetatakse *tingimusteks*. Tingimuste seas võib olla selliseid, mis soodustavad tagajärje tekkimist, võib aga olla ka selliseid, mis takistavad põhjuse mõju. Põhjuste ja nende mõjumistingimuste tundmine annab inimesele võimaluse protsesse ette näha ning neid juhtida. Olenevalt mitmesugustest tingimustest võib uraani aatomi tuuma lõhestumine anda niihästi tohutu võimsusega plahvatuse kui ka aeglasi, järkjärgulisi kiirgusi. Seda kasutavad inimesed oma praktilises tegevuses. Aeglasi, järkjärgulisi kiirgusi kasutatakse arstiteaduses mõnede haiguste ravimiseks, agronoomias ja teistes teadustes.

Sõltuvalt tingimustest võib üks ja seesama nähtus tekkida erinevate põhjuste toimel ja vastupidi — üks ja seesama põhjus võib viia erinevate tagajärgedeni. Tohutut energiat võib näiteks saada nii uraani tuumade lõhestumise tulemusel kui ka vesiniku tuumade heeliumi tuumaks liitumise tulemusel.

Vaatamata oma mitmekesisusele ei ammenda nähtuste vastastikused põhjuslikud seosed kogu seaduspäraste seoste rikkust maailmas. V. I. Lenin kirjutas: „Kausaalsus, nagu me teda harilikult mõistame, on vaid väike osake ülemaailmsest seosest, kuid ta on . . . osake mitte subjektiivsest, vaid objektiivselt reaalsest seosest“[1]. Nähtused astuvad üksteisega mitmesugustesse suhetesse: ajalistesse, ruumilistesse, atributiivsetesse jne., mis on kausaalsusega seotud, kuid ei taandu kausaalsuseks. Teadus ei või piirduda ainult nähtuste vastastikuste põhjuslike seoste uurimisega, teaduse ülesandeks on uurida kõiki nähtuste mitmekesiseid seaduspäraseid seoseid.

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 136.

2. Seadus kui nähtuste seose vorm. Üksik, eriline ja üldine

Me vaatlesime põhjuslikkuse seadust ja selle tähtsust. Mis aga on seadus, milliseid seoseid nimetatakse seaduspärasteks?

Seadus kõige üldisemal kujul on teatav kindel paratamatu suhe esemete, nähtuste või protsesside vahel, mis tuleneb nende seesmisest loomusest, nende olemusest. Seaduse mõiste on üks astmeid, mille abil inimene tunnetab objektiivse maailma nähtuste ühtsust, seost ja vastastikust sõltuvust. See mõiste on kujunenud teaduse ja filosoofia pikaajalise arengu tulemusena.

Mitte igasugune nähtuste seos pole seadus. Seadus on selline seesmine seos, mis on *olemusliku, olulise* iseloomuga. Seadus on see, mis on nähtuste liikumises oluline. *Seaduse* ja *olemuse* mõisted on üht liiki, üht tüüpi. Näiteks Mendelejevi perioodilisuse seadus avab olulise seesmise seose elemendi aatomkaalu (täpsemalt tuuma laengu) ja elemendi keemiliste omaduste vahel. Olemuse all mõistetakse seesmisi, püsivaid seoseid. Olemus kui seesmine vastandatakse tegelikkuse välisele, muutlikule küljele. Kui öeldakse, et *nähtus* on väline, *olemus* aga seesmine, siis välist ja seesmist ei vastandata teineteisele mitte ruumiliselt, vaid sellelt seisukohalt, milline on nende tähtsus eseme iseloomustamisel.

Edasi. Seadus on nähtuste *paratamatu* suhe. Teatud kindlates tingimustes kehtivad seaduspärased seosed möödapääsmatult, paratamatuse jõul. Kehade vaba langemise seadus, mille avastas Galilei, on seetõttu seadus, et mitte ainult mõni üksik keha ja mitte juhuslikult, vaid kõik kehad ja alati langevad Maale kiirendusega 9,8 m/sek.[2] Seadus peab paratamatult toimima, kui on olemas kõik tema toimeks nõutavad tingimused[1].

Seaduspärased seosed on nähtuste põhjusliku tingituse tulemuseks. Kui nähtused poleks põhjuslikult tingitud, siis ei saaks mingisugusest seaduspärasusest juttugi olla. Millist ranget järgnevust võikski olla aastaaegade vaheldumises, kui poleks selle põhjust — Maa tiirlemist Päikese ümber?

---

[1] Terminid „seadus" ja „seaduspärasus" väljendavad üht tüüpi suhteid ning seepärast kasutatakse neid tihti ühes ja samas tähenduses. Kuid nende terminite kasutamises on ka teatav erinevus. Seaduseks nimetatakse konkreetset paratamatut nähtustevahelist seost. Näiteks, tööväärtuse seadus ütleb, et kauba väärtuse määrab ühiskondlikult vajaliku töö hulk. Terminit „seaduspärasus" kasutatakse eelkõige nähtuste teatud korrapärasuse, järgnevuse iseloomustamiseks. Aastaaegade vaheldumises on näiteks märgata teatud korrapärasust: suvele järgneb sügis, sügisele talv jne. Selles korrapärasuses, järgnevuses ilmneb seaduspärasus. Sama võib öelda ka päikese- ja kuuvarjutuste perioodilisuse kohta. Terminit „seaduspärasus" kasutatakse ka siis, kui on tarvis rõhutada, et antud nähtus pole juhuslik. Marksism õpetab, et ühiskonna arenemine on rangelt seaduspärane, paratamatu protsess. Antud juhtumil me ei viita konkreetselt mingile ühele või teisele seadusele, vaid märgime ära paratamatu seose olemasolu. Me käsitleme seaduspärasust paratamatu, teatud põhjustest tingitud protsessina, mille puhul võib toimida mitte üks, vaid terve kompleks seadusi.

Kuid põhjuslikkus ei ammenda kõiki seaduspäraseid seoseid, ja seadus ei väljenda mitte alati põhjuslikku vastastikust seost. Põhjuslikkus, nagu eespool märkisime, on vaid üks osake objektiivsest vastastikusest seosest, mille mitmesuguseid vorme avastab teadus.

Seaduspärase seose olulisest ja paratamatust iseloomust tulenevad ka teised seaduse iseärasused. Seadus on see, mis on nähtustes *üldine*. See tähendab, et teatav kindel paratamatu seos, mida väljendab seadus, on omane mitte ainult mõningaile üksiknähtustele, vaid kõigile antud liiki nähtustele või protsessidele. Looduse või ühiskonna seadust nimetatakse seaduseks just sellepärast, et ta väljendab üldist: kui on olemas teatud tingimused ja põhjused, siis tekitavad nad alati ja kõikjal raudse paratamatusega vastavad nähtused, tagajärjed. Gravitatsiooniseadus väljendab omadust, mis on eranditult kõigil kehadel looduses. Boyle-Mariotte'i seadus väljendab omadust, mida pole mitte kõigil gaasidel, vaid ainult gaasidel olekus, mis on kaugel veeldumisest. Kuid see seadus väljendab gaaside olulist omadust. Seos, mille ta kindlaks määrab, on neis tingimustes paratamatu iseloomuga, ta on nende gaaside jaoks üldine, sest iga kord, kui gaasid on sellistes tingimustes, on gaasi ruumala ja rõhk omavahel täiesti kindlakujuliselt seotud.

Sõltuvalt sellest, kuivõrd laia nähtuste ringi seadused hõlmavad, on nad rohkem või vähem üldised. On seadusi, mis kehtivad kõigis looduse nähtustes (energia jäävuse ja muundumise seadus), on aga ka selliseid, mis on omased vaid üksikutele mateeria liikumise vormidele, näiteks bioloogilisele vormile. Ühiskonnaelu seadused on oma üldisuse astmelt samuti mitmesugused: ühed kehtivad kõigis formatsioonides, teised on omased ainult ühele või teisele formatsioonile. Kõige üldisemaid seadusi, mis on omased nii loodusele, ühiskonnale kui ka mõtlemisele, uurib filosoofia.

Seadus kui üldine ei eksisteeri üksiknähtustest sõltumatult, mitte väljaspool neid, vaid ainult seoses üksiknähtustega, üksikprotsessidega jne.

Üldine on objektiivne kategooria, on objektiivselt omane reaalselt eksisteerivatele esemetele. Üldine väljendub esemete ühistes omadustes, tunnustes ja joontes. *Üksiku* all mõeldakse esemeid, nähtusi, protsesse, sündmusi, mis toimuvad looduses ja ühiskonnas. Üksiku mõiste alla võib kuuluda ka terve esemete, nähtuste rühm, kui seda käsitletakse teise, üldisema ühiste omadustega rühma seisukohalt.

Üldise ja üksiku kategooria kõrval on teadus loonud ka *erilise* mõiste. Mõiste „eriline" on nagu sidelüliks üksiku ja üldise vahel. Eriline on üksiku suhtes üldine, üldise suhtes aga üksik. Näiteks „nisu" on üksik, „teravili" — eriline, „taim" — üldine. „Teravili" kui eriline on „nisu" suhtes üldine ja „taime" suhtes üksik.

Erinevad filosoofilised voolud seletavad üldist ja tema suhet

üksikuga omamoodi. Objektiivsele idealismile on iseloomulik üldise absolutiseerimine: üldine eelneb üksikule ja loob selle. Nii näiteks kirjutas Hegel: „ . . . Üldine on üksiku alus ja pind, juur ja substants"[1]. Hegeli arvates eksisteerivad vili üldse ja mineraal üldse enne üksikuid vilju ja mineraale ning neist sõltumatult.

Teised filosoofid aga eitasid üldise objektiivsust ja pidasid reaalselt eksisteerivaks ainult üksikut. Üldist käsitletakse mõtleva inimese tegevuse tulemusena. Nii näiteks kirjutas J. Locke: „Üldine, universaalne ei kuulu esemete tegelikku eksistentsi, vaid on mõistuse poolt omaenda tarbeks leiutatud ja loodud ning puudutab ainult märke, sõnu või ideid"[2]. Üldine väljendab seda, mida tegelikkuses ei ole ning kunagi ei juhtu. Seda seisukohta arendasid fenomenalistid ja positivistid.

Nagu objektiivsele idealismile, nii on ka fenomenalismile ja positivismile omane metafüüsiline üldise lahutamine üksikust. See viib välja kas müstilise kujutluseni üldise loovast jõust ja kõikvõimsusest või subjektiivse idealismi vaateni, mille kohaselt üldist (sealhulgas ka looduse ja ühiskonna seaduspärasusi) peetakse inimteadvuse loomingu tulemuseks.

Materialistliku dialektika lähtekohaks on nii üksiku kui ka üldise objektiivsuse tunnustamine, kusjuures reaalselt eksisteerivad nad vaid lahutamatus ühtsuses teineteisega. V. I. Lenin märkis, et „üksik ei eksisteeri teisiti kui selles seoses, mis viib üldisele. Üldine eksisteerib vaid üksikus, üksiku kaudu. Igasugune üksik on (nii või teisiti) üldine. Igasugune üldine on (osake või külg või olemus) üksikust. Igasugune üldine hõlmab kõiki üksikuid asju vaid ligikaudu. Igasugune üksik kuulub üldisesse vaid osaliselt jne. jne. Igasugune üksik on tuhandete üleminekute kaudu seotud teist **liiki** üksikutega (asjadega, nähtustega, protsessidega)."[3]

Üksiku ja üldise seos ilmneb kõikjal. Keemik, kes uurib mingit keemilist elementi, näiteks vesinikku, määrab kindlaks tema seosed teiste elementidega. Ta leiab, et vesinik on gaas. Üldine (gaas) eksisteerib ainult üksikus (vesinikus, hapnikus, lämmastikus jne.). Gaasiline olek on ainult üks üksiku (vesiniku) omadusi ega ammenda kõiki vaadeldava objekti omadusi. Vesinikul, nagu mistahes teiselgi üksikul on arvutu hulk omadusi, mille kaudu ta on seotud kõigi teiste elementidega. Üksiknähtusel on nii teiste nähtustega ühiseid omadusi kui ka spetsiifilisi, erilisi omadusi, mis on iseloomulikud ainult temale ja mille poolest ta teistest nähtustest erineb. Seejuures eksisteerivad üldine ja eriline temas lahutamatus seoses. Üldine on üksiknähtuste moment, külg, omadus.

---

[1] Гегель, Соч., т. I, 1929, стр. 283.
[2] Джон Локк, Опыт о человеческом разуме, М. 1898, стр. 408.
[3] V. I. Lenin, Dialektika küsimusest, Tallinn, 1958, lk. 6.

Üldist saab tunnetada ainult suure hulga üksiknähtuste ja üksikprotsesside tundmaõppimise ja kõrvutamise teel. Tunnetamine on üksikult erilise kaudu üldiseni tõusmine.

Objektiivse arenemise protsessis võib üksik muutuda üldiseks, üksiknähtus võib saada arenemise üldiseks seaduspärasuseks. Näitena selle kohta, kuidas toimub üksiku üleminek erilise kaudu üldisele, võib tuua väärtusvormide arenemise.

Lihtne väärtusvorm, mille puhul ühe üksiku kauba väärtus väljendub teise üksiku kauba väärtuse kaudu, oli üksikute ja juhuslike aktide näol toimuva vahetuse vormiks.

Ühiskonna edasine areng viib selleni, et vahetus muutub regulaarseks ja lihtne väärtusvorm läheb üle arenenud väärtusvormiks, kus kauba väärtus avaldub teatava kindla kaupade rühma tarbimisväärtuse kaudu, mis etendavad ekvivalendi osa. Ja lõpuks muutub vahetus üksikutest aktidest üldiseks, tekib üldine väärtusvorm, kus kõik kaubad vahetuvad ühe vastu, mis etendab üldise ekvivalendi osa. Lihtne, arenenud ja üldine väärtusvorm suhtuvad üksteisesse nagu üksik, eriline ja üldine. Ühiskonna arenemise protsessis läheb üks üle teiseks.

Üksiku, erilise ja üldise vastastikuse seose ja vastastikuste üleminekute mõistmisel on suur praktiline tähtsus võitluses dogmatismi ja revisionismi vastu ühiskondliku elu nähtuste hindamisel.

Revisionist ignoreerib üldist nähtustes, absolutiseerides üksikut ja erilist. Kuid on hästi teada, et igasugune üksik sisaldab reaalselt eksisteeriva üldise momenti. Üksiknähtusi ühendab üldine seaduspärasus, ja seda seaduspärasust on vaja tunnetada, et mõista nähtuste arengut ja osata praktikas õigesti tegutseda. Marksism-leninism näitab ära üldised sotsialismi poole liikumise seaduspärasused. Eri maade kommunistlike parteide ülesandeks on loovalt rakendada marksismi-leninismi üldist tõde oma maa konkreetsetes tingimustes. Ainult selline üldise ja üksiku ühendamine võimaldab tegelikkust teaduslikult käsitada ja ühiskonna sotsialistliku ümberkujundamise grandioosset tööd õigesti juhtida.

Dogmaatik pöörab tähelepanu ainult üldisele erinevates nähtustes, ignoreerib üksikut ja erilist. Seetõttu püüab ta kõiki nähtusi suruda ühte skeemi, ignoreerib nähtuste arengu konkreetseid tingimusi, konkreetset olukorda ja spetsiifilisi iseärasusi, mis on iseloomulikud ühele või teisele maale, ühele või teisele ajastule. Kuid nende iseärasuste tundmiseta ei saa mõista ka üldiste seaduspärasuste toimet. Üksiku ja erilise spetsiifika ignoreerimine põhjustab raskeid vigu ja moonutusi. Kuidas võib õigesti juhtida sotsialismi ülesehitamist mingil maal, arvestamata selle maa spetsiifilisi iseärasusi (tema ajalugu, traditsioone, rahvuslikke iseärasusi jne.)!

Eeskujuks selle kohta, kuidas õigesti käsitada ja lahendada üldise ja erilise probleeme, on Nõukogude Liidu Kommunistliku

Partei tegevus. Sellise ühendamise hiilgavat eeskuju annavad ka teised marksistlikud parteid.

Kuivõrd seadus väljendab üldist nähtustes, mitte aga kõiki nähtuse omadusi, sedavõrd on üksiknähtus seadusest rikkam. Sotsiaalse revolutsiooni seadus, mille kohaselt teataval arenguetapil paratamatult toimub üleminek ühest ühiskondlik-majanduslikust formatsioonist teise, ei ammenda erinevatel ajastutel erinevates riikides toimuvate sotsiaalsete revolutsioonide konkreetse sisu rikkust. Iga üksik sotsiaalne revolutsioon on sellest seadusest rikkalikum, mitmekülgsem.

Seadus on see, mis on *püsiv, jääv, korduv, identne* nähtustes. Nähtused on üheaegselt nii üksteisega sarnased kui ka üksteisest erinevad. Alati võib leida esemetes ühe või mitu külge, mille poolest sarnanevad isegi kõige erinevamad tegelikkuse esemed. Dialektika eitab nähtuste absoluutset *identsust,* kuid tunnistab suhtelist identsust (nähtuste ühtumine mingisuguste üksikute joonte, omaduste poolest). Seadus väljendab seda, mille poolest mitmekesised nähtused on omavahel identsed. Nii näiteks väärtusseadus (kauba väärtuse määrab tema valmistamiseks kuluv ühiskondlikult vajalik tööaeg) eraldab kaupade sellise omaduse, mille poolest nad kõik üksteisega sarnanevad. See omadus kordub kõigis kaupades sõltumatult nende looduslikest omadustest ja sellest, kelle poolt, millal ja kus on nad toodetud.

Identne eksisteerib ainult erinevas, erinevus aga ei välista nähtuste identsust, ühtsust teatavate joonte, omaduste seisukohalt. Teadus, avastades nähtuste seaduspärased seosed, teeb kindlaks identsuse erinevas, erinevuse identses. Avastanud näiteks elusorganismide rakulise struktuuri, tegi bioloogia kindlaks nende ühtsuse ning näitas ühtlasi, et see organismides esinev identne — rakk — on erinevais organismide tüüpides oma struktuurilt erinev. Või näiteks ajalooteadus avastas seaduse, et kõik ühiskonnad, kus on tootmisvahendite eraomandus, arenevad klassivõitluse teel, kuid klassivõitlus ise on ühiskonna arengu erinevatel etappidel erinev. Mitte kõik, mis on sarnane, identne, ei ole seadus. Seadus on ainult selline sarnasus, identsus, mis väljendab nähtuste olemust.

Seadused on objektiivsed. Neid ei loo inimese teadvus ega tahe, vaid nad eksisteerivad nendest sõltumatult. Seaduspärasuste objektiivse iseloomu tunnustamine on filosoofilise materialismi olulisimaks jooneks. „Maailm", kirjutas Lenin, „on mateeria seaduspärane liikumine, ja meie tunnetus, mis on looduse kõrgeim produkt, suudab seda seaduspärasust ainult *peegeldada.*"[1] Teaduse seadused on looduse ja ühiskonna objektiivsete seaduste peegelduseks.

Dialektiline materialism on järjekindla determinismi seisukohal. Kõik esemed ja nähtused liiguvad, muutuvad, arenevad

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 151.

kindlate objektiivsete seaduspärasuste järgi, igal sündmusel on põhjused.

Indeterminismi positsioonidel olevad filosoofid eitavad seaduspärasuste objektiivset iseloomu. Indeterminismi seisukohalt on nähtuste arenemine määratud jumala, kõrgema teadvuse, tahte või eesmärgi poolt. Indeterminismi esineb mitmel kujul, kuid lõppkokkuvõttes ta viib selleni, et teaduslik maailmakäsitus asendatakse usuliste vaadetega. Lenin kirjutas selle kohta: „*Seaduste* väljaheitmine teadusest on tegelikult ainult *religiooni seaduste salajane sissetoomine*"[1].

Teoloogia (kreekakeelsest sõnast „theos" — jumal) kõneleb avalikult sellest, et kõik loodusnähtused on tekkinud ja liiguvad jumala tahtel, kõike korraldab maailma „looja". Seda usulist vaadet propageerivad mitmesugustes variatsioonides idealistlikud filosoofid. Nii näiteks üks tänapäeva filosoofia suundadest — *personalism* lähtub sellest, et olemise aluseks on „kõrgem indiviid", „maailma looja", jumal; kõik looduse ja ühiskonna seadused on vaid jumala tahte avaldused.

Seaduspärasuste objektiivsust eitavad ka kantiaanid. Nad kinnitavad, et looduse seadusi loob meie aru. Looduses eneses, nähtuste maailmas pole paratamatut, olulist, üldist, kogemus neid meile ei anna. Otsustused välismaailma kohta omandavad üldise iseloomu vaid seetõttu, et nende aluseks on üldised aprioorsed aru kategooriad.

Idealistlik vaade, mille kohaselt mõistus dikteerib seadusi loodusele, on positivistlikus filosoofias laialt levinud. Nii kirjutas mahhist *Pearson:* „ . . . seadus sõna teaduslikus mõttes on tegelikult inimvaimu produkt, millel inimeseta pole mõtet. Ta eksisteerib tänu tema intellekti loovale jõule. On enam mõtet väita, et inimene annab seadused Loodusele, kui vastupidist, et Loodus annab seadused inimesele"[2].

Neopositivist *Wittgenstein* väidab, et põhjuslikkuse seadusel on vaid seaduse kuju, see on liigi nimetus, mitte aga nähtuste objektiivse seose väljendus. „Tuleviku sündmusi", kirjutab ta, „ei saa tuletada oleviku sündmustest. Usk põhjuslikku seosesse on ebausk."[3] Otsustused, mida teaduses nimetatakse seadusteks, on vaid lingvistlikud väljendused ega peegelda füüsiliste objektide endi käitumist[4].

Eitades seaduste objektiivset iseloomu, arutlevad idealistlikud filosoofid mõnikord järgmiselt. Seadus on see, mis on nähtustes oluline, kuid inimene teeb ju ise oma tarvidustest lähtudes ühe

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 180.

[2] К. Пирсон, Грамматика науки, «Шиповник», Спб., стр. 111.

[3] L. Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus, London, 1949, p. 108.

[4] Mõningad kaasaegsed positivistid seovad loodusseadusi mälestustega. Nende arvates seadused on sellised empiirilised üldistused, millel on tõenäoline iseloom ning mis on õigustatud mõningate mälestustega tähelepandud faktidest.

külje oluliseks, teise mitteoluliseks. Kuidas me võime teada, ütleb pragmatist *Schiller*, mis on inimese olemus? Vaimulikule on inimeses tähtis see, et tal on hing, arstile — et tal on keha, kokale — et tal on kõht, pesunaisele aga — et ta kannab pesu[1]. Erinevatelt seisukohtadelt võttes on kõik see inimesele niisama oluline nagu seegi, et ta teenib raha. Järeldus sellest arutlusest kõlab: eseme olemuse määrab subjekt, meie vaade esemele. Me ei või teada, mis on oluline esemele endale, ning üldse olevat mõttetu üles tõsta eseme olemuse küsimust. Kui aga ei tunnistata objektiivset olemust, siis ei tunnistata ka objektiivset seaduspärasust.

Tegelikult aga ei määra eseme olemust ühe või teise inimese praktilised huvid. Muidugi on inimesel nagu mistahes tunnetamisobjektil palju külgi, omadusi, mis võivad huvi äratada. Kuid ükski nendest huvidest ei määra inimese olemust. Viimast võib mõista vaid sel juhul, kui me selgitame välja inimese iseärasused, mis eraldasid ta loomariigist. Siis selgub, et inimesel on väga oluline omadus, mis eraldab ta kõigist teistest loomadest: inimene töötab, valmistab tööriistu, inimese olemuse määrab teatud kindlate ajalooliste ühiskondlike suhete kogusumma.

Ese allub muidugi paljude seaduspärasuste toimele, sest tal on palju seoseid, suhteid teiste esemetega. Mitmesugused teadusharud uurivad erinevaid seadusi, millele allub üks ja sama ese. Vee puhul on keemik huvitatud vee keemilisest koosseisust ja reaktsioonidest teiste ainetega, füüsik uurib aga vett teisest küljest: tema agregaatolekute muutumist, soojajuhtivust, elektrijuhtivust jne. Seetõttu avastavad füüsika ja keemia erinevaid seadusi, mis kehtivad ühes ja samas esemes. Kuid ei keemia ega füüsika ei loo seaduspärasusi, vaid ainult uurivad neid. Mitmete seaduspärasuste olemasolu ühel ning samal esemel ei saa kuidagi olla argumendiks, mis tõestaks nende seaduspärasuste subjektiivsust, nende sõltuvust inimesest, tema vajadustest ja mõtlemisest.

Looduse ja ühiskonna seadused ei avaldu puhtal kujul, vaid nende avaldumine komplitseerub paljude asjaolude tõttu. Ühe või teise seaduse toimet takistab terve rida vastupidiseid jõude ja tendentse, mille kaudu seadus endale teed rajab. Näiteks kasuminormi langemise seadus, mis on üks kapitalismile omaseid majandusseadusi, tuleneb muutuvkapitali suhtelisest vähenemisest püsivkapitali suhtes. See vähenemine on omakorda tingitud tehnilisest progressist, kapitali orgaanilise koosseisu kasvust. Samaaegselt kogukapitali kasvuga aga kasvab kasumi mass ja seetõttu avaldub kasuminormi langemine vaid kui valitsev tendents.

Sama võib öelda ka kapitalismile omase proletariaadi vaesumise seaduse kohta. Selle seaduse toimele avaldab vastumõju teine seadus — proletariaadi klassivõitluse seadus —, samuti ka

[1] F. C. S. Schiller, Formal Logic, London, 1912, p. 54.

kahe süsteemi — kapitalismi ja sotsialismi võitlus. Seetõttu avaldub proletariaadi vaesumise seadus erinevais maades ebaühtlaselt. Koloniaalse perifeeria olemasolu, asumaade rahvaste riisumine ning töölisaristokraatia nuumamine metropolides nende kulul — kõik see on avaldanud ja avaldab praegugi teatavat mõju proletariaadi vaesumise seaduse toimele, muutes selle ebaühtlasemaks.

Mõned idealistid asendavad looduse ja ühiskonna objektiivse seaduspärasuse *eesmärgipärasusega*, vastandades metafüüsiliselt teineteisele seaduse ja eesmärgi. Juba antiikses kreeka filosoofias esines vaade, mille järgi kõik nähtused tekivad mingisuguse lõppeesmärgi, lõpp-põhjuse (causa finalis) tõttu, kusjuures seda eesmärki peeti toimivatest põhjustest sõltumatuks. Arvati, et see eesmärk määrab ära kogu inimeste tegevuse, ühiskonna elu ja ka kõik liikumised looduses. Maailm ise olevat loodud mingisuguse kõrgema eesmärgi (jumala) jaoks. Õpetust, mis võtab maailma seletamise aluseks selle, et kõik loodusnähtused püüdlevad mingite lõppeesmärkide poole, nimetatakse *teleoloogiaks*.

Teleoloogia tekkis teoloogia õigustusena. Usuteadlased ja idealistlikud filosoofid esitasid isegi spetsiaalse, füüsiko-teleoloogilise tõestuse jumala olemasolu kohta. Selle tõestuse pooldajate arvates näitab looduse otstarbekohane, ratsionaalne korraldus, et looduse on tekitanud ratsionaalne põhjus, s. o. tõestab mõtleva ja targa olendi, jumala olemasolu. Saksa filosoof Leibniz õpetas, et maailmas valitseb jumala poolt ettemääratud harmoonia, kooskõla ning meie maailm ise on parim kõigist võimalikest maailmadest.[1]

Poeet H. Heine naeris teoses „Reis Harzi" sarkastiliselt välja teleoloogia, mille kohaselt kõik looduses on niivõrd mõistlikult ja otstarbekohaselt korraldatud, et „puud on rohelised sellepärast, et roheline värv on silmadele kasulik ... ka sarvloomad lõi jumal seepärast, et lihasupid kosutavad inimest, eeslid selleks, et nad oleksid inimesele võrdluseks, inimese aga selleks, et ta sööks lihasuppi ega oleks eesel".

Teleoloogilist vaadet loodusele kritiseerisid materialistid. Demokritos, Epikuros, Lucretius, Bacon, prantsuse materialistid ja teised vastandasid teleoloogiale loodusnähtuste põhjusliku tingituse printsiibi. Sealjuures vastandasid XVII ja XVIII sajandi materialistid maailma teleoloogilisele seletamisele mehhanistliku põhjuslikkusekäsituse, milles ilmnes metafüüsilise materialismi piiratus. Nii seletasid nad looma keha katva naha suuremat või vähemat tihedust pooride kokkutõmbumisega külma õhu toimel. Bioloogiateaduse madal arengutase ei võimaldanud neil õigesti

[1] Teleoloogiat jämedamal kujul esineb nüüd harva. Tänapäeval esineb teleoloogiline maailmakäsitus sagedamini immanentse teleoloogia kujul, mille kohaselt nähtused alluvad varjatud seesmisele eesmärgile. Kuid teleoloogia jääb teleoloogiaks vaatamata sellele, missuguse eesmärgi (kas seesmise või välise) toimega asendatakse looduse või ühiskonna objektiivsed seadused.

seletada elusas looduses esinevaid suhtelise otstarbekohasuse fakte. Õigesti eitades eesmärke looduses, ei tunnistanud metafüüsilised materialistid neid ka ühiskonna arenemises ja käsitasid selle tõttu ajalooprotsessi primitiivselt, lihtsustatult.

Materialistlik dialektika lükkas ümber teleoloogilise maailmakäsituse ja andis õige, ratsionaalse seletuse eesmärgile ja tema ning objektiivsete seaduspärasuste vahekorrale. Loodus ei püstita eesmärke. Tõsi küll, orgaanilises looduses me kohtame niinimetatud otstarbekohasust, taimede ja loomade kohanemist ümbritseva keskkonnaga ja elundite kohanemist üksteisega. Nii muudavad loomad oma värvust sõltuvalt aastaaegade vaheldumisest: jänes on talvel valge, suvel hall. Kuid otstarbekas kohanemine ja teadlik, sihikindel tegevus pole teineteisega identsed. Loomad, veel vähem aga taimed, ei püstita endale mingeid eesmärke. „Otstarbekohasus" orgaanilises maailmas on keskkonnaga kohanemine, ja see kohanemine on füüsikaliste, keemiliste ning bioloogiliste tegurite stiihilise toime seaduspäraseks tulemuseks.

Õige seletuse looduses esinevale „otstarbekohasusele" andis Darwin, kes näitas, et elusorganismide otstarbekohane ehitus on suhteline ja ühekülgne. Loomade ja taimede kohanemine keskkonnaga on tekkinud loodusliku valiku tulemusena: kõik, mis ei ole kohanenud, hukkub võitluses olemasolu eest. Loomade ja taimede otstarbekas kohanemine on organismi ja tema eksisteerimistingimuste vastastikuse seose tulemuseks. See kohanemine on suhteline ja kaotab mõtte väljaspool neid konkreetseid tingimusi. Jänese valge värvus on otstarbekohane ja kasulik talve tingimustes, kuid lumekatte puudumisel muutub see talle kahjulikuks.

Olles järjekindla determinismi seisukohal, ei eita materialistlik dialektika inimese eesmärke ega tegevusvabadust. Veel enam, ainult deterministlik vaade võimaldab täpselt ja õigesti hinnata eesmärgi ja inimeste sihikindla tegevuse osatähtsust. Looduses mõjuvad üksteisele pimedad, teadvuseta jõud, üldised seadused aga avalduvad selliste jõudude vastastikuse toime kaudu. Looduses pole teadlikku eesmärki. Ühiskond areneb inimeste tegevuse tulemusena, inimestel aga on teadvus ja nad püstitavad endile teatud eesmärke. Inimene ei muuda loodust lihtsalt oma olemasoluga: oma tööga sunnib ta loodust teenima oma eesmärke. Idealistid absolutiseerisid selle inimtegevuse iseärasuse, eraldasid inimese tegevuses esineva teadliku eesmärgi seda tekitanud objektiivsetest seaduspärasustest, kandsid eesmärgi mõiste üle loodusesse.

Eesmärgid, mida inimene oma praktilises tegevuses püstitab, võivad olla objektiivse maailma seaduspärasustega vastavuses, kuid võivad olla ka nendega vastuolus. Sedamööda, kuidas inimene täpsemalt tunnetab looduse ja ühiskonna seadusi, püstitab ta endale ikka õigemaid, teaduslikult põhjendatud eesmärke.

Nii seab proletariaat oma revolutsioonilise võitluse eesmärgiks kapitalismi kukutamise ja õiglase korra — kommunismi kehtes-

tamise. See proletariaadi klassivõitluse eesmärk tuleneb ühiskonna arenemise tunnetatud objektiivsetest seaduspärasustest, sealhulgas sotsiaalse revolutsiooni seadusest.

Kui inimese eesmärgid tulenevad materiaalse maailma arenemise tunnetatud seaduspärasustest, siis on nende eesmärkide teostamisele suunatud praktilises tegevuses võimalik edukalt kasutada looduse ja ühiskonna seadusi. Siinjuures võimaldab seaduste tundmine inimesel ette näha, milliseid lähemaid ja ka kaugemaid tagajärgi annab tema aktiivne vahelesegamine protsessi loomulikku käiku. Kui aga inimese eesmärgid põhinevad ainult väliste, mitteoluliste seoste tundmisel, siis võib praktiline tegevus anda oodatute asemel vastupidiseid tulemusi. Õige, teaduslik eesmärkide püstitamine ja õigete vahendite valimine nende saavutamiseks võimaldavad inimestel kasutada objektiivseid seadusi looduse ja ühiskonna jõudude valitsemiseks.

Seaduste objektiivse iseloomu tunnustamine ei tähenda seega sugugi inimese jõuetust looduse ja ühiskonna jõudude ees. Fatalism on materialistlikule dialektikale niisama võõras kui subjektivismgi. Looduse ja ühiskonna seadusi ei saa hävitada, kuid see ei tähenda, et inimesed ei suudaks muuta neid tingimusi, mille baasil ühed või teised seadused tekivad, ega suudaks koos tingimuste muutmisega muuta ka seaduste toimet. Näiteks kaob koos kapitalistliku ühiskonna eksisteerimise tingimuste hävitamisega ka kapitalismi seaduste toime. Nende asemele tekivad uute tingimuste pinnal uued seadused, sotsialismi seadused, kapitalismi seadustele vastandlikud seadused.

Olenevalt erinevaist ajaloolistest tingimustest muutub seaduse avaldumise vorm. Ühed ning samad seadused avalduvad kõige erinevamal kujul. On olemas igavesed loodusseadused, kuid ka nende avaldumise vorm muutub olenevalt mitmesugustest tingimustest. F. Engels kirjutas: „*Igavesed loodusseadused* muutuvad samuti üha enam ajaloolisteks seadusteks. Et vesi on temperatuuril 0 kuni 100° C vedelas olekus, on looduse igavene seadus, kuid et see seadus kehtiks, peavad olema: 1) vesi, 2) antud temperatuur ja 3) normaalne rõhk. Kuul pole üldse vett, päikesel on vaid selle koostiselemendid ning nende taevakehade puhul antud seadus ei kehti"[1].

Paljud füüsika, keemia ja bioloogia seadused kehtivad ainult Maa tingimustes. Teistel taevakehadel on teistsugused tingimused ja järelikult ka teised seadused. „Kui me tahame rääkida üldistest loodusseadustest, mis on rakendatavad ühteviisi *kõigile* kehadele, alates udukogust ja lõpetades inimesega, siis jääb meil järele vaid raskus ning arvatavasti energia muundumise teooria kõige üldisemas sõnastuses ... Kuid see teooria ise, kui teda järjekindlalt rakendada kõigi loodusnähtuste suhtes, muutub nende muutuste ajalooliseks kujutuseks, mis toimuvad üksteise järel mingis

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 189.

maailmasüsteemis tema tekkimisest hävimiseni, s. o. muutub ajalooks, mille igal astmel valitsevad erinevad seadused, s. t. ühe ja sama universaalse liikumise teised avaldumisvormid, ja seega on absoluutselt universaalne tähtsus ainuüksi *liikumisel*."[1]

Niisiis, seaduste toime sõltub tingimustest. Erinevais konkreetseis tingimustes muutuvad seaduste avaldumisvormid. Tunnetades seadusi ja nende mitmesuguseid avaldumisvorme, võib inimene tingimusi muuta ja seadusi oma praktilisteks vajadusteks kasutada. Inimene võib looduse ja ühiskonna stiihilisi jõude ohjeldada, neid valitseda. Ta võib luua teatud tingimusi seaduse toimeks ja kõrvaldada teisi, saades sellega erinevaid tulemusi. Looduse ja ühiskonna seaduste tunnetamise praktiline tähtsus seisabki selles, et neid seadusi tundma õppides on võimalik neid ühiskonna huvides ja eesmärkidel kasutada, looduse ja ühiskonna jõudusid valitseda, neid otstarbekohaselt juhtida.

Looduse ja ühiskonna seaduste tunnetamine ja praktiline kasutamine on seotud paljude raskustega. Seadust ei saa näha ega käega katsuda, teda ei saa vahetult meelte abil tunnetada. Nagu öeldakse, taevamehhaanika seadused pole kirjutatud taevalaotusele. Seaduse avastamine on inimmõtlemise pikaajalise abstraheeriva tegevuse tulemus, millest räägime X peatükis.

3. Paratamatus ja juhuslikkus

Determinismi printsiibi järjekindel rakendamine on seotud õige lahenduse andmisega paratamatuse ja juhuslikkuse vahekorra probleemile. Seda vahekorda välja selgitamata ei saa mõista objektiivsete seaduste toimet.

Nagu eespool öeldud, on seaduspärased seosed objektiivselt tingitud, olulised ja paratamatud. *Paratamatu* on see, mis tuleneb asjade olemusest, seesmisest seosest ja peab möödapääsmatult toimuma. Paratamatuse vastandiks on juhuslikkus. *Juhuslikkus* on ebapüsiv ja pole protsessi olemusega vahetult seotud. Juhuslik nähtus võib aset leida, võib aga ka mitte aset leida, võib toimuda nii, võib aga ka toimuda teisiti. Paratamatuse põhjus peitub temas endas, juhuslikkuse põhjus aga milleski teises. Näiteks uue ühiskonnakorra — sotsialismi — võit on paratamatu nähtus, mis tuleneb ühiskonna arengu olemusest. Sotsialism võidab kindlasti kogu maailmas, selle nähtuse põhjus peitub ühiskonna arengu seesmistes seaduspärasustes. Juhuslik on see, et mingi taime seeme sattus sellisesse piirkonda, kuhu varem selle taimeliigi seemned polnud sattunud. On juhuslik, et see seeme leidis seal tingimused idanemiseks. Nende nähtuste põhjused asuvad väljaspool seemet: seemne areng ei sisalda põhjusi tema sattumiseks teatud kindlasse piirkonda; seemnest ei olene, missugus-

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 190.

tesse tingimustesse ta satub ja milliseid takistusi ta oma kasvukohas kohtab. Pole sugugi möödapääsmatu, et antud seeme satuks tingimata antud piirkonda, et ta leiaks seal soodsaid tingimusi jne. Kui mingi taime seeme on valminud, siis sõltub tema edaspidine olemasolu paljudest juhuslikkustest.

Metafüüsikud käsitlevad juhuslikkust ja paratamatust teineteist välistavatena: paratamatus pole seotud juhuslikkusega, juhuslikkus aga välistab absoluutselt paratamatuse. Metafüüsilist materialismi iseloomustab juhuslikkuse eitamine ning puhta, absoluutse paratamatuse võimu tunnustamine looduses ja ühiskonnas. Juba Demokritos ütles, et kõik toimub ainult paratamatult: *„Inimesed mõtlesid välja juhuse iidoli [kujundi], et kasutada seda ettekäändena omaenda mõistmatuse varjamiseks"*[1]. Ka XVIII sajandi prantsuse materialistid pidasid juhuslikkust subjektiivseks kategooriaks. Holbach kirjutas näiteks, et looduses, ühiskonnas ja inimmõtlemises allub kõik absoluutsele paratamatusele. Midagi muud võrreldes sellega, mis on, olla ei saa: „Kõik, mida me näeme, on *paratamatu* ehk ei saa olla teisiti kui ta on"[2]. Ükski elusolend ei saa toimida teisiti kui ta toimib, ükski aatom ei kohta teist juhuslikult. Holbachi arvates tähendab juhuslikkusest rääkimine loodusseaduste mittetundmist. Juhuslikkuse eitamist põhjendati sellega, et maailmas eksisteerib objektiivselt põhjuslikkus, mis välistavat igasuguse juhuslikkuse. Juhuslikuks võib nähtust pidada vaid seni, kuni pole avastatud tema olemasolu põhjust. Niipea kui leitakse nähtuse põhjus, tuleb juhuslikkusele lõpp. Siit tehti järeldus: juhuslikkus on subjektiivne kategooria, mis väljendab ainult seda, et me asja ei tunne. Endise aja materialistid arvasid ekslikult, et juhuslikkuse objektiivse iseloomu tunnustamine viib paratamatult välja idealistliku maailmavaateni, indeterminismini.

Äärmused ühtuvad, ning antud juhul tähendab juhuslikkuse eitamine faktiliselt paratamatuse alandamist juhuslikkuseks. Utelda, et kõik on absoluutselt paratamatu, on samaväärne vastupidise väitega: kõik on ühteviisi juhuslik. Kuulutada kõik paratamatuks tähendab lahustada paratamatus kui nähtuste seose spetsiifiline vorm juhuslikkuste massis. Kui kõik on paratamatu, siis on lehtede arv antud puul niisama vältimatu nähtus nagu gravitatsiooniseadus.

Eitades juhuslikkust, seletasid XVIII sajandi prantsuse materialistid tegelikult kõiki nähtusi ühiskonna ajaloos juhuslike asjaoludega. Holbach kirjutas: „Me võime olla kindlad, et pole sellist väikest ega kauget põhjust, millel poleks meie jaoks mõnikord kõige suuremat ja ootamatumat mõju. Võib-olla saab Liibüa viljatuil tasandikel alguse torm, mis jõuab tuultest kantuna

---

[1] «Материалисты древней Греции». Собрание текстов, Госполитиздат, 1955, стр. 69.

[2] П. Гольбах, Система природы, Соцэкгиз, 1940, стр. 35.

meieni, tihendades meie atmosfääri ning mõjutades inimese meeleolu ja kirgi, inimene aga võib tänu kujunenud olukorrale avaldada mõju paljudele teistele inimestele ning oma meelevalla järgi otsustada paljude rahvaste saatust"[1]. Nii võib juhuslik sündmus (liivatera Liibüa kõrbest) ära määrata ühiskonna arengukäigu, tekitada sõdasid, häda ja viletsust. Prantsuse materialistid ülendasid juhuslikud põhjused paratamatuse tasemele ja sattusid seetõttu ise idealismi ja fatalismi.

Eitades juhuslikkust, on metafüüsiline materialism jõuetu võitluses fatalismi vastu, mis õpetab inimesi kuulekalt alistuma looduse ja ühiskonna stiihilistele jõududele kui müstilise saatuse tahtele. Kui looduses ja ühiskonnas toimub kõik absoluutse paratamatuse jõul, siis ei saa inimene midagi muuta ning tal jääb üle vaid oodata soodsat paratamatust või õnnelikku juhust, mis metafüüsikute seisukohalt, nagu nägime, on ühetähenduslikud mõisted.

Looduses ja ühiskonnas esinevat paratamatust eitavad tänapäeva positivistid. Wittgenstein kinnitab, et pole sellist paratamatust, mille tõttu miski peab toimuma sellepärast, et on toimunud miski teine. Tema arvates on olemas vaid loogiline paratamatus — ühe otsustuse paratamatu järeldumine teisest; see paratamatus ei peegelda mingisugust objektiivset seaduspärasust, vaid tekib keele loomusest.

Inimeste praktiline tegevus tõestab aga, et looduses ja ühiskonnas on objektiivselt olemas nii paratamatus kui juhuslikkus. Kuid pole küllalt, kui paratamatuse ja juhuslikkuse objektiivset olemasolu vaid lihtsalt tunnustatakse. Võib ju arutada ka nii: paratamatus eksisteerib omaette, juhuslikkus — omaette; ühed seosed ja sündmused on ainult paratamatud, teised — ainult juhuslikud; teadusel pole midagi pistmist juhuslikkustega, kuigi juhuslikkus on olemas, teadus uurib ainult olulist, püsivat, möödapääsmatut. Sellist vaadet pooldas metafüüsik *Ch. Wolff*.

Kuid paratamatus ise avaldub lugematute juhuslikkuste kaudu, nii nagu üldine avaldub üksiknähtuste kaudu. Ja seaduse ülesanne seisneb selles, et näilises juhuslikkuste kaoses leida, avastada varjatud paratamatus, seaduspärasus. Seepärast oligi täiesti õigus *Hegelil*, kui ta paratamatuse ja juhuslikkuse dialektilist seost näidates ütles: juhuslik on paratamatu, ja paratamatus rajab endale tee juhuslikkuste kaudu. See pole lihtsalt fraas ega paradoks, vaid sügav mõte, mis õigesti peegeldab asjade objektiivseid seoseid tegelikkuses. „. . . Teaduse ja eriti filosoofia ülesandeks", kirjutas Hegel, „on üldse tunnetada paratamatust, mida varjab näiline juhuslikkus; seda ei tule aga mõista nii, nagu kuuluks juhuslikkus vaid meie subjektiivse kujutluse valdkonda ning tuleks seepärast täiesti eemaldada, selleks et me võiksime saa-

[1] П. Гольбах, Система природы, стр. 36.

vutada tõde."[1] Kuid idealist Hegeli arvates on nii paratamatus kui ka juhuslikkus vaid astmed absoluutse vaimu arengus.

Materialistlik dialektika avab sügavalt ja igakülgselt juhuslikkuse ja paratamatuse omavahelise seose, nende teineteiseks ülemineku mateeria arenemise protsessis. Juhuslikkus on paratamatuse avaldumisvorm ja täiendus. „... See," kirjutab Engels, „mida peetakse paratamatuks, koosneb lausa juhuslikkustest... näiline juhuslikkus on ainult vorm, mille taga peitub paratamatus..."[2]

Kujutlegem, et mingi väikeomanik, näiteks kondiitriäri omanik kapitalistlikus riigis, on laostunud, proletaarlaseks muutunud. Seda juhtub sageli. Kondiiter ise arvab, et see sündmus on täiesti juhuslik ega ole kuidagi paratamatusega seotud. Jah, on tõepoolest juhuslik, et laostus just see, mitte aga mõni teine kondiiter; teises kohas, veidi teistes tingimustes võiks mõni teine kondiiter jääda oma elu lõpuni äriomanikuks. Võib leida rea juhuslikke asjaolusid, mis põhjustasid just selle kondiitri laostumise, näiteks see, et naabruses avati suur kondiitriäri odavamate kaupadega, mistõttu meie kondiiter kaotas oma ostjad jne. Kuid selle sündmuse nagu iga juhuslikkusegi taga peitub paratamatus. Väikeomanike (kaupmeeste, käsitööliste, talupoegade) laostumine on tööstuslikult arenenud kapitalistliku ühiskonna tingimustes paratamatu, vältimatu protsess, on kapitalismi seadus. See paratamatus rajab endale teed paljude juhuslikkuste (ühtede või teiste üksikute väikeomanike laostumise) kaudu. Ilma nende üksikute ja seega majandusliku arengu üldise käigu seisukohalt juhuslike nähtusteta ei saa avalduda majanduslik paratamatus. Ühel väikeomanikul kujunesid tingimused nii, et ta laostus täna, teistega juhtus see varem, kolmandaid ootab see saatus homme või mõne aasta pärast.

Juhuslikkus pole põhjusetus. Kõigel juhuslikul on oma põhjused. Kondiiter laostus seetõttu, et tekkis tugev konkurent. Kui on olemas põhjus ja tingimused tema toimeks, siis tagajärg tuleneb sellest paratamatult. Põhjuslikkus on nähtuste seose üldine vorm. Kuid tingimused põhjuse toimeks võivad olemas olla, võivad aga ka puududa. Põhjused ise on väga mitmesugused: on selliseid, mis tulenevad arenemisprotsessi seesmisest loogikast ja on järelikult paratamatud; on ka juhuslikku laadi põhjusi, mis võiksid ka mitte esineda.

Loomulik surm vanaduse ja nõtrumise tagajärjel pole juhuslik. Kuid terve inimese surm juhusliku autoõnnetuse tagajärjel oleks tingimuste teistsuguse ühtelangemise puhul võinud jääda ka tulemata, kui inimene oleks väljunud kodust minuti võrra varem või hiljem või kui ta oleks kohanud teel sõpra ja jäänud temaga

---

[1] Гегель, Соч., т. I, 1929, стр. 245.

[2] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 33.

juttu ajama. Juhuslikkus ilmneb erinevate põhjuslikult tingitud nähtuste lõikepunktis. Nende nähtuste lõikumine nimelt antud punktis pole möödapääsmatu; see on paljude asjaolude ühtelangemise tulemus. Neist ühe puudumine kaotaks selle võimaluse.

Juhuslikkus ja paratamatus lähevad arenemisprotsessis üle teineteiseks. Näiteks esines üksikutel juhtudel vangide orjadeks muutmist juba enne orjanduslikku korda, kuid see polnud iseloomulik ja paratamatu, ei tulenenud kogukondliku korra seesmistest vajadustest. Kui aga tootlikud jõud olid arenenud sellise tasemeni, et hakati tootma lisaprodukti, siis lakkas inimeste orjadeks muutmine olemast üksiknähtus, kujunes üldnähtuseks, antiikühiskonna majanduses valitsevaks suhteks.

On laialt tuntud väide: „Teadus on juhuslikkuse vaenlane". Seda väidet ei tule mõista nii, nagu eitaks teadus juhuslikkuse olemasolu. Juhuslikkus on objektiivselt olemas ja teadus uurib seda. Kuid teadus ei tohi sellega piirduda: teaduse ülesandeks on leida juhuslikkuste tagant paratamatus, seaduspärasus, mis avaldub juhuslikkustes. Selles mõttes on teadus juhuslikkuse vaenlane.

Teaduses on olemas niinimetatud *statistilise seaduspärasuse* mõiste. Statistiline seaduspärasus on maksev vaid terve nähtuste ansambli kohta, mitte aga selle ansambli iga üksiku elemendi kohta nagu dünaamiline seaduspärasus. Statistilise seaduspärasuse puhul on mingisugune üldine tunnus kaootiliselt jaotunud suures hulgas nähtustes. See seaduspärasus avaldub ja teda võib leida suure arvu sündmuste puhul, faktide massi puhul. Suure hulga üksikjuhtude, üksiknähtuste summeerimise tulemusel kaovad juhuslikud ühele või teisele poole kõrvalekaldumised: juhuslikkused kustutavad ja tasakaalustavad üksteist. Nii näiteks langeb kaupade väärtuse summa ühte nende hindade summaga. Kuid seda seaduspärasust ei saa leida iga üksiku kauba puhul, üksiku kauba hind on tema väärtusest kord kõrgem, kord madalam: „ . . . on täiesti loomulik," kirjutab V. I. Lenin, „et üksteisest eraldatud kaubatootjate ühiskonnas, kes on seotud ainult turu kaudu, ei saa seaduspärasus avalduda teisiti kui keskmise, ühiskondliku, massilise seaduspärasusena, kusjuures vastastikku kustutatakse individuaalsed kõrvalekaldumised ühele või teisele poole"[1]. Analoogiliselt sellega allub gaasi rõhk anuma seinale kindlale seaduspärasusele ja on konstantse suurusega. Iga üksiku molekuli liikumine anumas on aga juhusliku iseloomuga ning statistilise seaduspärasuse tundmise alusel pole võimalik ennustada iga gaasimolekuli liikumise täpset suunda anumas.

Statistilisel seadusel on kõik seaduse tunnused: objektiivsus, paratamatus, üldkehtivus, ta on maksev kõigi ühte ja sama tüüpi ansamblite puhul ja väljendab nähtuste olulist ning paratamatut seost. Et avastada statistilist seaduspärasust, on vaja uurida

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 49.

suurt juhuslikkuste hulka. On olemas *suurte arvude seadus*, milles avaldub paratamatuse ja juhuslikkuse seose dialektika. Selle seaduse põhjal viib suure hulga juhuslike tegurite ühine toime üksikjuhtumist sõltumatu tulemuseni.

Tervel real välismaa filosoofidel ja loodusteadlastel esineb tendents lahutada statistiline seaduspärasus dünaamilisest. See lahutamine väljendub eelkõige väites, et nähtused, mille puhul kehtib statistiline seaduspärasus, ei allu mingisugustele dünaamilistele seaduspärasustele. Kvantide mehhaanika seadused on statistilise iseloomuga. Seepärast, ütlevad füüsikud-indeterministid, pole üksiku elektroni käitumine determineeritud mitte mingisuguste objektiivsete seaduspärasustega.

Statistiline seaduspärasus ei tähenda sugugi, et üksik nähtus ansamblis ei allu üldse ühelegi objektiivsele seadusele. Ansambli iga üksiku liikme liikumine ühes või teises suunas, tema kõrvalekaldumine ühele või teisele poole on põhjuslikult tingitud. Mingisuguse kauba hind võib olla tema väärtusest tunduvalt kõrgem, kuid sellel on oma põhjused, näiteks suur nõudmine ja konkurendi puudumine antud momendil.

Maailmas pole selliseid nähtusi, mis alluksid kas ainult statistilistele või ainult dünaamilistele seaduspärasustele. Igas nähtuses on läbi põimunud arvukate ja erinevate seaduste toime, sest nähtustel on palju seoseid teiste nähtustega: ühtedega on nad seotud statistilise seaduspärasuse, teistega aga dünaamilise seaduspärasuse kaudu. Dünaamiline seaduspärasus ei välista statistilist seaduspärasust ega statistiline seaduspärasus dünaamilist seaduspärasust. Näiteks gaasi molekuli liikumine anumas on seotud teiste molekulidega statistilise seaduspärasuse kaudu, kuid seesama molekul allub koos teiste anumas asuvate molekulidega sellele dünaamilisele seaduspärasusele, mis määrab ära anuma asendi ruumis. Statistiliselt kindlakstehtav nähtuste seos on põhjuslikult tingitud. Sellepärast põhineb iga statistiline seadus dünaamilisel seaduspärasusel.

Juhuslikkus eksisteerib objektiivselt, veel enam — ta mõjutab nähtuste arengut. Paratamatus avaldub juhuslikkuste kaudu, puhtal kujul paratamatust ei esine. Üks ja sama paratamatus võib aga avalduda erinevate juhuslikkuste kaudu. Kui paratamatus rajab endale teed selle, mitte aga teise juhusliku vormi kaudu, siis mõjutab see juhuslikkus arenguprotsessi. Nii ühiskonna ajaloos kui ka looduse arengus on palju juhuslikkusi. Ajalugu teevad inimesed, kellel on erinevad võimed ja püüdlused. Kui saab küpseks mingisugune ühiskondlik paratamatus, siis leidub alati ka inimesi, kes selle ellu viivad. Kuidas nad aga seda teostavad, see sõltub paljudest juhuslikest asjaoludest: liikumise eesotsas olevate inimeste võimetest, kalduvustest, iseloomust. Üldise ajalooprotsessi seisukohalt on juhuslik, et liikumise etteotsa asus just see isik, kuivõrd aga ta antud liikumist juhib, siis ta mõjutab seda, paneb oma pitseri ühtedele või teistele sündmustele.

Juhuslikkused mõjutavad meie elu mitut moodi: ühed on soodsad, teised mõjuvad kahjulikult, ühed kiirendavad protsessi arenemist, teised tekitavad komplikatsioone ning aeglustavad seda. Ühiskonna arengu erinevail etappidel on inimeste elu erineval määral sõltunud looduse juhuslikkustest. Ürginimese elu oli peaaegu täielikult sõltuv looduse juhuslikkustest; elatusvahendite hankimine sõltus suurel määral juhuslikest asjaoludest: õnnestunud jahist jne. Mingi üksainus stiihiline õnnetus (põud, vihmavaling, teiste suguharude sissetungimine) võis kaasa tuua suguharu hukkumise. Ühiskonna tootlike jõudude ja teaduse arengu tulemusel vabanesid inimesed üha rohkem juhuslikkuse võimu alt.

Sotsialismi ajal saavad inimesed esmakordselt ajaloos võimaluse üha enam juhtida ühiskondlikke protsesse, teadlikult kasutada seadusi kogu ühiskonna huvides. Sotsialismi ajal on kõik tootmisvahendid ja teadus rahva kätes, ja see võimaldab kõrvaldada mõningate looduse juhuslikkuste kahjulikku toimet. Sotsialismi ajal kasutatakse looduse arengu tunnetatud seadusi ja võimsat tootmistehnikat rahva huvides selleks, et suurendada inimese võimu stiihiliste jõudude üle.

4. Võimalikkus ja tegelikkus

Üks vorme, milles esineb looduse ja ühiskonna nähtuste keeruline ja mitmekülgne seaduspärane seos, on võimalikkuse muutumine tegelikkuseks.

Ühtede või teiste nähtuste ja protsesside tekkimise *võimalikkus* tuleneb materiaalse maailma objektiivsete seaduste toimest ja saab teatud tingimustes tegelikkuseks, muutub tegelikkuseks. *Tegelikkus* on teostunud võimalikkus[1]. Võimalikkus väljendab nähtuste seaduspärase liikumise teatud tendentsi. Võimalikkus on seotud mitte ainult paratamatusega, vaid ka juhuslikkusega. Üks või teine võimalikkus ei sõltu ainult antud nähtusterea seaduspärasest, paratamatust liikumisest, vaid ka tingimuste juhuslikust kombinatsioonist. Näiteks hea teraviljasaagi saamise võimalus mingisuguses rajoonis antud aastal oleneb paljudest seaduspärastest teguritest (sordiseeme, hea mullaharimine jt.), kuid see võimalikkus on seotud ka paljude juhuslike asjaoludega (sademete ja päikesepaisteliste päevade hulk antud aastal, ilm saagi koristamise ajal jne.). Seetõttu peab võimaluste väljaselgitamisel arvestama nii paratamatuid kui ka juhuslikke tegureid, millest see võimalus oleneb. Võimalikkuse seos juhuslikkusega avaldub tõenäosuse kategoorias.

Võimalikkust võib välja arvutada. Tõenäosus on võimalikkuse

[1] Terminit „tegelikkus" kasutatakse ka teises, laiemas tähenduses: kogu meid ümbritsev maailm koos kõigi selles esinevate võimalikkustega.

kvantitatiivne karakteristika, võimalikkuse mõõt. Kuid mitte alati ei saa sündmuse võimalikkuse suurust täpselt välja arvutada ja arvude abil väljendada. Võimalikkuse astme iseloomustamine arvude abil on rakendatav „massiliste" sündmuste puhul, mis võivad antud tingimustes korduda piiramatu arv kordi. Tõenäosus on soodsate juhtude arvu suhe kõigi võrdvõimalike juhtude arvuga, ta võrdub murruga $\frac{m}{n}$, kus n on võimalike juhtude üldarv ja m soodsate juhtude arv. Näiteks tõenäosus, et minu loteriipilet võidab, on 0,07, sest antud loterii tingimuste järgi 100 piletist võidavad 7.

Tõenäosuse määramine toimub juhuslikkuste arvutamise alusel; juhuslikkuste massilises voolus avaldub kindel seaduspärasus.

Tõenäosus ei väljenda mitte seda, mil määral inimene on antud sündmuse saabumises subjektiivselt veendunud, vaid iseloomustab objektiivselt eksisteerivat seost tingimuste ja sündmuse vahel.

Mitmesugustest tingimustest sõltuvalt võib üks ja sama võimalikkus teostuda erineval kujul. Nii võib kapitalismi areng kulgeda preisi või ameerika teed. Võimalikkuste teostumise vormid sõltuvad paljudest, sealhulgas ka juhuslikest tingimustest.

Võimalikkuse vastandiks on võimatus.

Kaasaegsed kodanluse ideoloogid, kes lähenevad maailma seletamisele voluntaristlikult, armastavad kujutada võimatut võimalikuna ja vastupidi — võimalikku võimatuna. Nii näiteks püüavad nad, ignoreerides kapitalismile omast konkurentsi ja tootmise anarhia seadust, tõestada, et on võimalik „planeeritav", „organiseeritud", „kriisideta" kapitalism. Võimatut kujutatakse võimalikuna. Teisest küljest eitavad nad kahe süsteemi (kapitalismi ja sotsialismi) kooseksisteerimise võimalikkust, mis väljendab ajaloolist seaduspärasust.

Võimalikkust ja võimatust tuleb käsitleda konkreetselt. Sõltuvalt tingimuste muutumisest ja uute seaduste tekkimisest võib võimatu muutuda võimalikuks ja vastupidi. XIX sajandil oli Hiinas sotsialistlik revolutsioon võimatu, hiljem aga, seoses kapitalismi arenguga XX sajandil, osutus see võimalikuks ning võimalikkus muutus tegelikkuseks.

Võimalikkus ja tegelikkus on suhteliselt vastandlikud kui arengu kaks külge: kui arengu lähtemoment ja selle tulemus. Kuna aga areng kujutab endast sündmuste ahelat, siis on iga selle lüli lähtemomendiks ühe ning tulemuseks teise lüli suhtes: ta on nii võimalikkus kui ka tegelikkus. Feodaalkord sisaldab teatud arenguastmel kapitalistliku korra võimalikkust, kapitalistlik kord — sotsialistliku korra võimalikkust.

Kuigi võimalikkus ja tegelikkus lähevad teineteiseks üle, tuleb nende vahel kindlalt vahet teha. Võimalikkust tegelikkuseks pidada tähendab jämedalt eksida, eksida ise ja eksitada ka teisi. Kui kõik see, mis on võimalik, oleks ühtlasi ka tegelik, siis poleks

looduses ja ühiskonnas mingisugust arengut. Poliitikas viib võimalikkuse ja tegelikkuse segiajamine endapetteni ja tõsiste vigadeni.

Kui subjektivistide arutlusi järjekindlalt arendada, siis tuleks kõik võimalikuks tunnistada. Maailmas on olemas juhuslikkused; seepärast, arutlevad subjektivistid, võib kõike juhtuda, kõik on võimalik: kui täna tiirleb Maa ümber Päikese, siis homme on võimalik, et Päike hakkab tiirlema ümber Maa. Seepärast on võimalik ka kõik see, mida soovitakse. Subjektivistlik arusaamine võimalikkusest on väär, on vastuolus looduse ja ühiskonna nähtuste tegeliku arenemisega.

Praktilises tegevuses tuleb toetuda mitte sellele, et kõik on võimalik („kõik võib juhtuda"), vaid *reaalsele võimalikkusele*, mis tuleneb olemasolevatest tingimustest, eksisteerivast ja toimivast seaduspärasusest. Kuid objektiivse seaduspärasuse eksisteerimisest on veel vähe ühe või teise reaalse võimaluse tekkimiseks. On vaja tingimusi, mis soodustaksid selle seaduspärasuse avaldumist just antud kujul.

On olemas mitmesugust võimalikkust.

Ei tohi ära segada kahte liiki võimalikkust: abstraktset (formaalset) ja reaalset võimalikkust. Teatud kindla seaduspärasuse olemasolu tingib vaid *abstraktse, formaalse võimalikkuse*, mis ei saa antud konkreetses ajaloolises olukorras veel tegelikkuseks muutuda, kui puuduvad tema realiseerumise eeldused. Näiteks peitub majandusliku ületootmiskriisi võimalikkus kauba vastuoludes üldse — ostu- ja müügiakti ruumilises ja ajalises eraldatuses, kauba kahestumises kaubaks ja rahaks, raha kui ringlusvahendi funktsiooni arengus. Lihtsa kaubamajanduse tingimustes aga on ületootmiskriisi võimalikkus abstraktse, formaalse iseloomuga. Kuigi ka lihtsa kaubatootmise tingimustes võib müüa, ilma et tarvitseks osta, pole siin reaalset majanduskriisi ohtu. Kui mõni väikeomanik (või väikeomanike rühm) hakkabki müüma, ilma et ta ostaks, siis mingisugust tunduvat seisakut kaupade turustamises ei teki. Turgu kaupadega üle ei ujutata, tootjal ei tule vallandada töölisi, sest tal neid ei ole. Majandusliku ületootmiskriisi võimalikkus muutub reaalseks kapitalistliku ühiskonna tingimustes, kus raha muutub kapitaliks, töö aga palgatööks. Siin on tootmine ühiskondliku iseloomuga, omastamine aga eraomandusliku iseloomuga; ostu- ja müügiakti eraldumine ja sel alusel kaupade turustamises tekkivad seisakud viivad kriisini, põhjustades kapitalistlikus ühiskonnas sügavaid vapustusi: häireid kaubanduses, tootmise vähenemist, tööpuuduse kasvu, väikeomanike laostumist, tööstus-, kaubandus- ja pangafirmade pankrotistumist jne.

Paljud kodanluse ideoloogid, kes ilustavad imperialismi, kirjutavad, et kapitalism sisaldab lihtsate inimeste jaoks rikkalikke võimalusi. Nad ütlevad, et kapitalistlikus ühiskonnas võib iga inimene saada miljonäriks, kellele on kõik kättesaadav. Kuid

see on puhtformaalne võimalus. Tööline ei vaja mitte formaalset võimalust saada kapitalistiks, vaid reaalset võimalust vabaneda ekspluateerimisest, omada tööd, korralikku korterit, toitu ja olla oma maa täieõiguslik peremees. Praktilises tegevuses peab inimene lähtuma mitte formaalsete, vaid reaalsete võimaluste arvestamisest; tema ülesandeks on leida vajalik reaalne võimalus, teha kindlaks selle tegelikkuseks muutmise teed ja tegutseda vastavalt nendele.

Võimalikkus pole midagi tardunut ja muutumatut. Võimalikkuse areng on seaduste toime tulemus. Nii areneb sotsialistliku revolutsiooni võidu võimalikkus kapitalistlikes maades seoses kapitalismi arenguga ja tema vastuolude teravnemisega.

Teatavasti ei esine ükski looduse ega ühiskonna seadus puhtal kujul, vaid avaldub määrava tendentsina. Ühe või teise seaduse toime põrkab kokku terve rea vastutoimivate jõudude ja tendentsidega. Seepärast peituvad tegelikkuse nähtustes vastuolulised võimalused, millest igaüks toetub teatavatele seaduspärase arengu tendentsidele. Võitlevate võimalikkuste seast võidab lõpuks üks ja ta muutub tegelikkuseks. Näiteks peitub tänapäeva rahvusvahelises olukorras uue maailmasõja võimalus ja selle sõja ärahoidmise võimalus. Sõja võimalikkus tuleneb sellest, et imperialism tekitab sõdu, sõja võimalikkus peitub imperialismi majanduslikus olemuses. Sõja ärahoidmise võimalikkus põhineb teisel seaduspärasusel: imperialism pole enam kõikehõlmav maailmasüsteem, maailmas on tekkinud sotsialistlikud riigid, nad on arenenud ja tugevnenud, klassijõudude vahekord maailma areenil on muutunud sotsialismi kasuks, laieneb rahutsoon, on kasvanud rahu eest võitlejate liikumine. Kõik see näitab, et sõda ei ole fataalselt paratamatu. Mõlemad võimalused (nii sõja võimalikkus kui ka selle vältimise võimalikkus) on reaalsed, kuid teineteisele vastandlikud. Ühe muutumine tegelikkuseks tähendab teise likvideerimist. Sealjuures väljendab üks võimalus (sõja vältimine) progressiivse arengu põhitendentsi, kasvab ja areneb, teine aga toetub kapitalistliku ühiskonna reaktsioonilistele agressiivsetele jõududele, kes kohtavad rahu ja demokraatia eest võitlevate progressiivsete jõudude üha suuremat vastupanu.

Missugune olemasolevatest ja teineteisega võitlevatest võimalikkustest muutub siis tegelikkuseks? See sõltub paljudest asjaoludest. Et kindla rahu võimalikkus muutuks tegelikkuseks, et vältida uut sõda, peavad rahu, demokraatia ja sotsialismi jõud olema valvsad ja organiseeritud, nad peavad ühise rindena aktiivselt ja otsustavalt võitlema agressiooni vastu.

Kui ei ole kõiki vajalikke tingimusi, siis võib ka kõige reaalsem võimalikkus luhta minna, ilma et ta muutuks tegelikkuseks. Seemnes peitub taimeks muutumise võimalikkus, kuid selleks peab ta sattuma teatud aastaajal kobedasse ja niiskesse mulda, on vaja vastavat temperatuuri jne. Paljudest seemnetest ei võrsu taimi, sest selleks pole vajalikke tingimusi.

Võimalikkuste seas on selliseid, mis on paratamatu iseloomuga ja realiseeruvad varem või hiljem. Näiteks sotsialistliku revolutsiooni võit saabub tingimata kõigis maades. Kuid ka sellised võimalikkused muutuvad tegelikkuseks, kui on välja kujunenud kõik vajalikud tingimused (revolutsiooni võiduks on vaja teatud kindlaid objektiivseid ja subjektiivseid tegureid). Teadus avastab looduses ja ühiskonnas peituvad võimalused, uurib tingimusi, mille puhul nad realiseeruvad, ja näitab seega kätte teed inimesele ebasoodsate võimalikkuste kõrvaldamiseks ning aitab kaasa soodsate võimalikkuste tegelikkuseks muutumisele.

Võimalikkus võib muutuda tegelikkuseks ka inimese vahelesegamiseta. Nii toimub see tavaliselt looduses, kus võimalikkuse realiseerumiseks vajalikud tingimused kujunevad välja stiihiliselt.

Ühiskondlikus elus toimub võimalikkuse muutumine tegelikkuseks inimeste praktilise tegevuse kaudu. Olles tunnetanud seaduspärasuse, millel põhineb võimalikkus, võib inimene oma praktilise tegevusega kiirendada selle võimalikkuse muutumist tegelikkuseks, juhtida arengut soovitavas suunas. Suurel määral oleneb praktilise tegevuse edu antud olukorras peituvate võimalikkuste tunnetamisest, nende hulgast selle võimalikkuse avastamisest, mis vastab ühiskonna eesrindlike jõudude objektiivsetele vajadustele.

Tegelikkuse nähtuste kaine objektiivne analüüsimine ja kõigi võimalikkuse realiseerumiseks vajalike tingimuste väljaselgitamine — need on nähtuste teadusliku dialektilise analüüsimise tähtsaimad elemendid.

Kui ühiskonnas on küpseks saanud üks või teine võimalus, siis oleneb selle realiseerumine inimeste praktilisest tegevusest. Nii on näiteks Nõukogude Liidul võimalik ajaloo seisukohalt lühima ajaga lahendada majanduslik põhiülesanne — jõuda järele eesrindlikele kapitalistlikele maadele toodangu hulga poolest ühe elaniku kohta. See võimalus sisaldub sotsialistlikus tootmisviisis. Et aga see võimalus realiseeruks, tegelikkuseks muutuks, on vajalik kogu rahva ja kõigi partei-, riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide aktiivne tegevus.

VII PEATÜKK

PÕHILISED DIALEKTIKA SEADUSED. KVANTITATIIVSETE MUUTUSTE KVALITATIIVSETEKS MUUTUSTEKS ÜLEMINEKU SEADUS

1. Dialektiline arenemisteooria

Eelnevast nähtub, et marksistliku filosoofia tähtsaimaks jooneks on see, et ta tunnustab mitte ainult maailma materiaalsust, vaid ka seda, et mateeria, loodus on igavese, lakkamatu ja seaduspärase muutumise ja arenemise olekus. Maailma materiaalsus ja maailma muutumine, arenemine on üksteisest lahutamatud. „Maailm on liikuv mateeria" — need Lenini sõnad väljendavad looduse olemust täpselt ja sügavalt. Objektiivse maailma seadused on liikumise, arenemise seadused. Esemeid ja nähtusi võib õigesti mõista vaid siis, kui neid vaadeldakse nende tekkimise ja arenemise protsessis. Samm-sammult, ühes tegelikkuse valdkonnas teise järel tõestas teadus, et kogu meid ümbritsev maailm areneb. XIX sajandi lõpuks oli arenemise idee laialt levinenud ja üldise tunnustuse leidnud.

Kuid arenemise printsiibi tunnustamisest üksi on vähe. On tähtis veel õigesti mõista arenemise iseloomu ning allikat, neid üldisi seadusi, mille järgi toimub igasugune liikumine ja arenemine. Võib tunnustada liikumist, kuid sellest hoolimata metafüüsikuks jääda. Teaduse edusammude mõjul, eriti XIX sajandi teisest poolest alates, hakkasid tekkima vulgaarevolutsionistlikud teooriad, mis sõnades tunnustasid arenemist, tegelikult aga kaitsesid vana, metafüüsilist loodusekäsitust, seda veidi ilustades vastavalt uue aja vaimule. Lenin kirjutas, et selline arenemise tunnustamine labastab tõde[1].

Ja tõepoolest, üks asi on mõista arenemist ainult sellise protsessina, mis toob olemasolevasse vaid mingisuguseid väikesi, osalisi, puhtkvantitatiivseid muutusi, ja teine asi on mõista arenemist keerulise protsessina, mille puhul olemasolev teeb läbi mitte

[1] Vt. В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 239.

ainult kvantitatiivseid, vaid ka sügavaid kvalitatiivseid muutusi, muundumisi, kus vanad vormid aja jooksul iganevad ja kaovad, andes ruumi uutele, kõrgematele ja täiuslikumatele vormidele. On selge, et need on kaks teineteisele vastandlikku arenemisteooriat.

Esimene teooria on metafüüsiline, sest tema seisukoha järgi liikumine ja arenemine ei vii vana hukkumiseni, väljasuremiseni ja uue tekkimiseni. Ta eitab nähtuste ja esemete sisevastuolusid, eitab vastandite võitlust kui arenemise allikat. Arenemist mõistab ta ainult sujuva, järkjärgulise kvantitatiivse protsessina, eitades teataval arenguetapil tekkivaid kvalitatiivseid hüppeid.

Teine on dialektiline teooria, mis on ainsana teaduslik, sest kooskõlas objektiivselt eksisteeriva tegelikkusega käsitab ta arengut kui vana asendumist uuega, kui vana väljasuremist ja uue tekkimist, avab muutuvate esemete sisevastuolud ning näeb nende vastuolude arenemises ja lahendamises arengu peamist edasiviivat jõudu.

Visandis „Dialektika küsimusest" vastandab Lenin kujukalt ja sügavalt neid kaht teooriat, kaht arenemise kontseptsiooni teineteisele. „Kaks põhilist ... arenemise (evolutsiooni) kontseptsiooni", kirjutab Lenin, „on: arenemine kui vähenemine ja suurenemine, kui kordumine *ja* arenemine kui vastandite ühtsus (ühtse kahestumine teineteist välistavateks vastanditeks ja nende vastastikune suhe).

Esimese liikumiskontseptsiooni puhul jääb varju *i s e* liikumine, selle *t õ u k e* jõud, selle allikas, selle motiiv (või see allikas viiakse *v ä l j a p o o l e* — jumal, subjekt etc.). Teise kontseptsiooni puhul pannakse pearõhk just *„i s e"*liikumise *allika* tunnetamisele.

Esimene kontseptsioon on elutu, kahvatu, puine. Teine — eluline. *A i n u l t* teine annab võtme ... „hüpete", „pidevuse katkemise", „vastandiks muutumise", vana hävimise ja uue tekkimise mõistmiseks."[1] Nendes Lenini seisukohtades on ära näidatud põhiline, printsipiaalne erinevus metafüüsilise, vulgaarevolutsionistliku arenemiskäsituse ja marksistliku dialektilise arenemisteooria vahel. Dialektika rõhutab, et arenemine on vana seaduspärane asendumine uuega, ja sellepärast on dialektikal suur revolutsiooniline tähtsus. Mitte asjata ei nimetanud Herzen dialektikat revolutsiooni algebraks.

Teadusliku maailmavaate ja praktilise tegevuse seisukohalt on väga tähtis näha nende kahe arenemisteooria printsipiaalset erinevust. Metafüüsiline arenemiskontseptsioon ei saa teadust, teaduslikku tunnetamist õigesti orienteerida. Kui arenemine oleks vaid niisugune liikumine, kus pole vana asendumist uuega, kus pole sisevastuolusid ja ühest olekust teise üleminekuid, siis oleks

---

[1] V. I. L e n i n, Dialektika küsimusest, Tallinn, 1958, lk. 4.

võimatu seletada areneva maailma rikkalikku, oma keerukuse ja värvikülluse poolest hämmastamapanevat mitmekesisust. Oleks võimatu õigesti lahendada küsimusi, kuidas ühtedest mateeriaosakestest tekivad teised, kuidas toimub keemiliste elementide muundumine, kuidas on Maal paljude miljonite aastate jooksul anorgaanilisest mateeriast tekkinud orgaaniline mateeria, elu, kuidas edasi on toimunud ühtede taime- ja loomaliikide muundumine teisteks, kuidas mitteaistivast mateeriast on tekkinud aistiv mateeria, mõtlemisvõimeline mateeria jne.

Dialektiline arenemisteooria näitab õiget tunnetamise ja järelikult õiget loodusjõudude ja loodusseaduste tundmaõppimise ja kasutamise teed. Kui arenemine on uue tekkimise ja vana hävimise protsess, siis teaduse ülesandeks on uurida, kuidas loodus ise, mateeria läheb oma liikumises üle ühtedest vormidest teistesse, madalamatest kõrgematesse, lihtsamatest keerulisematesse, luues kogu meid ümbritseva objektiivse maailma mitmekesisuse. Just sellise käsitlusviisiga on teadus saavutanud hämmastavaid tulemusi looduse tundmaõppimisel. Kaasaja teadus, mis lahendab aatomifüüsika, kosmogoonia, bioloogia, sotsioloogia jne. keerukaid küsimusi, toob oma andmetega üha uusi kinnitusi dialektilisele arenemisteooriale, näitab vääramatult selle teooria õigsust.

Marksistlik dialektika annab võtme objektiivse maailma keerukuse ja mitmekesisuse seletamiseks, näitab tema sisu- ja vormirikkust. Marksistlik dialektika uurib kõige üldisemaid arenemise seadusi, vana väljasuremise ja uue tekkimise protsesse, maailma igavese uuenemise protsessi.

Põhilised dialektika seadused on: kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus, vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, eituse eitamise seadus. Igaüks neist seadustest väljendab mingit objektiivse arenemise olulist joont, külge, vormi, momenti.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus näitab, missuguste protsesside tõttu toimuvad esemetes ja nähtustes kvalitatiivsed muutused ja muundused; see seadus näitab, et arenemine sisaldab märkamatute kvantitatiivsete muutuste pideva, sujuva kuhjumise vormi kõrval ka pidevuse katkemise, vanast kvalitatiivsest olekust uude viiva hüppe vormi. *Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus* näitab ära igasuguse arenemise allikad, arenemise siseimpulsi, liikumapaneva jõu, mis peitub esemetele ja nähtustele omaste vastandlike külgede, jõudude, tendentside võitluses. *Eituse eitamise seadus* väljendab ja iseloomustab arenemise põhisuunda, põhitendentsi, mis seisab selles, et liikumine toimub tõusujoones, lihtsamalt keerulisemale, madalamalt kõrgemale, iseloomustab selle liikumise keerukat „spiraalset" vormi.

Nimetatud seadused on ainult kõige tähtsamad, olulisemad, põhilisemad dialektika seadused. Nad ei ammenda kogu dialektikat. Peale nende seaduste on olemas terve rida kategooriaid, näi-

teks: *sisu* ja *vorm*, *juhuslikkus* ja *paratamatus*, *olemus* ja *nähtus* jt. Mõningaid neist kategooriatest käsitleti juba VI peatükis seoses tegelikkuse arenemise seaduspärase iseloomu küsimusega.

Dialektika seadused ja kategooriad ei ole peast välja mõeldud, vaid nad on tuletatud loodusest ja ühiskonna elust, nad peegeldavad inimeste teadvusest sõltumatult eksisteerivaid objektiivseid seadusi. Just seetõttu annab marksistlik dialektika meile võimaluse sügavamalt avada ja mõista olemise ning tunnetuse arengu keerukaid ja mitmekülgseid protsesse.

Marksistliku dialektika revolutsiooniline olemus pole vastuvõetav vana kaitsjaile, ekspluataatorlikele klassidele. Marksismi vaenlaste üheks võtteks võitluses marksismi vastu on dialektika objektiivse iseloomu eitamine. Reformistid, väikekodanlikud sotsialistid, mitmesuguste kodanliku filosoofia voolude esindajad püüavad tõestada, et objektiivsele tegelikkusele on dialektika võõras, et paremal juhul on mõningad dialektika printsiibid maksvad vaid mõtlemise valdkonnas. Näiteks prantsuse kodanlik filosoof M. Merleau-Ponty tungib raamatus „Dialektika seiklused" dialektilisele materialismile kallale selle eest, et dialektiline materialism leiab „objektis, olemises seda, mida seal kõige vähem võib olla — dialektikat". Idealistid vastandavad olemise seadused mõtlemise seadustele. Tegelikult aga just seepärast, et dialektika seadused on objektiivse olemise seadused, on nad ka „subjektiivse dialektika" seadusteks, s. o. tunnetamise, mõtlemise seadusteks.

Nagu juba öeldud, pole tõeline teaduslik tunnetusmeetod mingisuguste inimmõistuse poolt konstrueeritavate meelevaldsete reeglite summa. Nii mõistavad meetodit ainult idealistid. Meetod on objektiivse maailma nähtuste tundmaõppimise, uurimise viis. Et aga õigesti, teaduslikult tegelikkusele läheneda, seda tundma õppida ja praktiliselt muuta, tuleb toetuda tegelikkuse enda seadustele. Marksistlik dialektika õpetabki tundma kogu tegelikkuse — looduse, ühiskondliku elu ja ka mõtlemise — arenemise kõige üldisemaid seadusi. Need seadused avalduvad ja toimivad kõikjal ning alati, alates ülipisikeste mateeriaosakeste liikumisest ning lõpetades keerukate ühiskondlike protsessidega. Sellepärast materialistlik dialektika ongi üldine ja ainuõige tunnetusmeetod ning praktilise tegevuse juhend.

Siinjuures oleks ekslik näha dialektilise meetodi olemust ühtede või teiste faktide viimises dialektika seaduste ja mõistete alla. See on vulgaarne arusaamine dialektikast. Marksismi klassikud on korduvalt hoiatanud, et dialektika pole lihtsalt vahend valmis tõdede tõestamiseks, vaid on juhend reaalsete nähtuste ja protsesside uurimiseks, on meetod objektiivse tõe tunnetamiseks.

Dialektika kui teaduse iseärasus seisab selles, et ta peegeldab *kõige üldisemaid* arenemise seadusi, mis kehtivad nii looduses, ühiskonnas kui ka mõtlemises. Nagu eelmises peatükis on näidatud, on iga seadus üldise vormiks: seadus hõlmab ja väljendab üldist, olemust, suure hulga üht liiki nähtuste seesmist seost, seda

oluliselt üldist, mis iseloomustab kogu antud nähtuste summat. Kuid igal üksiknähtusel on omad erilised omadused, ja seadus avaldub nende üksiku eriliste omaduste kaudu. Seepärast saab seadus igas üksikprotsessis, üksiknähtuses spetsiifilise väljenduse.

Kui öeldu on maksev kõigi teaduse seaduste kohta, siis veel enam tuleb seda arvestada, kui tegemist on kõige üldisemate arenemise seadustega. Dialektika seadused on kehtivad kõigis tegelikkuse valdkondades: anorgaanilises ja orgaanilises looduses; orgaanilises looduses kehtivad nad nii taime- kui ka loomariigis; nad kehtivad ka ühiskonnas igal ajaloojärgul, nad on ka mõtlemise seadusteks kõigis tunnetamise valdkondades: matemaatikas, füüsikas, keemias, bioloogias, poliitilises ökonoomias, esteetikas jne. On selge, et dialektika seadused, mis on nii erinevate nähtuste ja protsesside arengule ühised, avalduvad neis nähtustes ja protsessides erinevalt, vastavalt iga nähtuse ja protsessi erilisele iseloomule.

See on väga tähtis, et mitte teha ekslikku järeldust, nagu kindlustaks dialektilise arenemise üldiste seaduste tundmine juba automaatselt tunnetamise ja praktilise tegevuse edukuse. Ainult dialektika kui meetodi *konkreetne* rakendamine konkreetsetele nähtustele, arvestades nende omapära, ainult konkreetsete faktide ja arenemistingimuste põhjalik uurimine tagab edu tunnetamises ja praktikas. Sellepärast on *tegelikkuse konkreetse analüüsi* nõue üks marksistliku dialektika tähtsamaid ning olulisemaid iseärasusi.

Just seetõttu kõlab dialektika tähtsaim printsiip: abstraktset tõde ei ole, tõde on alati konkreetne.

Dialektikale on võõras igasugune skematism, mis surub konkreetse arenemise, tema elava mitmekesisuse ühte või mitmesse vormi. Marksistlik dialektika, näidates ära igasuguse arenemise kõige üldisemad seadused, nõuab, et tuleb avastada nende seaduste konkreetsed tegelikkuses avaldumise vormid, arvesse võtta nende ammendamatut rikkalikkust.

See tähendab, et dialektilise arenemise üldisi seadusi ja printsiipe tuleb käsitleda lahutamatus ühtsuses erilise ja üksikuga, mis on omane igale nähtusele ja protsessile. Tuleb arvesse võtta lõputut hulka rikkalikke konkreetseid vorme, milledes dialektika seadused tegelikkuses avalduvad.

Sellepärast iseloomustaski Lenin dialektikat, mis peegeldab seda arenemise vormide lõputut rikkust, kui „*elavat,* mitmekülgset (kusjuures külgede arv igavesti suureneb) tunnetust lõputu hulga tegelikkusekäsitluse, tegelikkusele lähenemise varjunditega . . ."[1] „Igavesti suurenev külgede arv", „lõputu hulk tegelikkusekäsitluse, tegelikkusele lähenemise varjundeid" — see peegeldabki

[1] V. I. Lenin, Dialektika küsimusest, Tallinn, 1958, lk. 7.

arenevat mateeriat kogu tema keerukuses, mitmekesiste vormide lõputut tekkimist.

Läheme nüüd üle põhiliste dialektika seaduste käsitlemisele. Alustame kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadusest.

2. Kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed muutused ning nende üleminek teineteiseks

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus on arenemise mõistmiseks suure tähtsusega. See seadus avab märkamatute või vaevalt märgatavate kvantitatiivsete muutuste järkjärgulise kuhjumise protsessi, mis teatud momendil viib asjade ja nähtuste kvalitatiivse muutumiseni, ühe muutumiseni teiseks, vana asendumiseni uuega.

Marksistliku dialektika õpetus kvantitatiivsete muutuste ülemineku kvalitatiivseteks peegeldab arengut sügavamalt ja õigemini kui need teooriad, mis lihtsustavad arengut ja taandavad selle vaid mingisuguste kvalitatiivselt muutumatute osakeste, elementide, kehade järkjärgulistele puhtkvantitatiivsetele muutustele.

Arenemise käsitamine puhtkvantitatiivse protsessina, kvalitatiivselt muutumatute kehade mitmesuguse kombineerumise, rühmitumisena tekkis juba antiikajal ning oli laialt levinud XVII ja XVIII sajandil.

Anaxagoras (V saj. e. m. a.) õpetas, et loodus koosneb lõputust hulgast kvalitatiivselt erinevaist „seemneist", *homöomeeridest.* Arenemine on vaid homöomeeride kvantitatiivne ühinemine ja eraldumine, nende erinev kombineerumine. Uks ese erineb teisest ainult sellepoolest, et temasse koguneb rohkem või vähem esemete samakvaliteedilisi seemneid. Selle naiivse vaate põhjenduseks toodi näiteks, et inimesel, kes tarvitab toitu, kasvavad luud, juuksed, küüned jne.; järelikult sisaldab toit valmis kujul, kuid väikestes kogustes luid, juukseid, küüsi jne.

XVIII sajandi prantsuse filosoof Robinet, kes ei saanud bioloogia nõrga arengu tõttu teaduslikult seletada üleminekut eluta mateerialt elavale mateeriale, kuulutas kõik olemasoleva orgaanilisuse, s. o. elusa avalduseks. Ta arvas, et kivi, tamme, hobuse ja inimese vahel pole kvalitatiivset erinevust. „Kivis ja taimes", kirjutas ta, „võib leida neidsamu elu seisukohalt olulisi printsiipe, mis inimorganismiski; kogu erinevus seisneb nende tunnuste kombinatsioonides, elundite arvus, proportsioonides, järjekorras ja vormis."[1]

Kahtlemata on Robinet' poolt nimetatud esemetel ühiseid omadusi, kuid need ühised omadused ei kõrvalda nende põhjalikku

[1] Ж. Робине, О природе, 1935, стр. 508.

kvalitatiivset erinevust ja neid erilisi seadusi, mille järgi igaüks nendest esemetest tekib ja eksisteerib. Me ei saa näiteks kuidagi mõista, mis on inimene, tema elu ja tegevus, kui võtame vaid selle ühise, mis seob teda kivi või puuga (selle, et nad koosnevad mõningatest ühistest keemilistest elementidest, et nad eksisteerivad ruumis ja ajas jne.). Ainult nende kvalitatiivsete erinevuste väljaselgitamine, mille poolest inimene erineb kivist, taimest ja loomast, võib meid aidata selle koha ja osa mõistmisel, mis on inimesel looduse arenemise üldises ahelas.

Kvantitatiivset arenemisteooriat õigustas ajalooliselt see asjaolu, et XVII—XVIII sajandil olid teadustest kõige rohkem arenenud mehhaanika ja matemaatika. Mehhanistlik loodusekäsitlus viis paratamatult selleni, et esemete kvalitatiivseid erinevusi ei arvestatud, et kogu liikumisvormide rikkus taandati lihtsaimale, mehhaanilisele vormile, et arengut mõisteti mingisuguste kvaliteedilt muutumatute maailma „ehituskivide" puhtkvantitatiivse kombineerumisena. Kvantitatiivne teooria etendas progressiivset osa võitluses religiooni vastu, sest vastupidiselt religioonile püüdis see teooria seletada maailma mitmekesisust loomulike põhjustega. Kuid esemete ja arengu kvalitatiivse mitmekesisuse taandamine puhtkvantitatiivsetele erinevustele ja muutustele oli sügavalt ekslik.

Teadus lähenes tõele keerukat, vastuolulist teed mööda, valmistades aeglaselt, kuid kindlalt ette seda, et saaks tekkida ainuõige vaade maailma kvalitatiivse mitmekesisuse kohta. Füüsika, keemia, bioloogia, geoloogia ja teiste teaduste arenemise tulemusel tungis inimtunnetus nähtuste olemusse ning osutus võimalikuks sügavamalt mõista ühtede esemete kvalitatiivset muutumist teisteks. Eriti suur tähtsus oli selles suhtes keemia edusammudel. Engels ütles, et „keemiat võib nimetada teaduseks, mis uurib kehade kvantitatiivse koosseisu muutumise mõjul tekkivaid kvalitatiivseid muutusi"[1].

Füüsika areng viimastel aastakümnetel ja elementide muundumise, radioaktiivsuse, ühtede „elementaarosakeste" teisteks muundumise avastamine kinnitavad ikka uuesti dialektika vaateid looduse arenemise suhtes ja rikastavad ühtlasi dialektikat uute andmetega.

Marksistliku dialektika õpetuses kvantitatiivsete muutuste üleminekust kvalitatiivseteks muutusteks on üldistatud arvukad loodusteaduste andmed, kõik inimkonna ajaloo kogemused, mille najal avaneb üks tähtsamaid objektiivseid arenemise seadusi.

Et sellest seadusest paremini aru saada, tuleb eelkõige selgeks teha *kvaliteedi* ja *kvantiteedi* mõisted. Kui me uurime mingisugust eset, siis paistab meile eelkõige silma eseme määratletus, kindlakujulisus, mis eraldab teda teistest esemetest. See määratletus moodustabki eseme *kvaliteedi*. Loodus kujutab endast mit-

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 41.

mekesiste esemete, nähtuste, protsesside, liikumisvormide ühtsust. See looduse mitmekesisus on esemete *kvalitatiivse* erinevuse väljenduseks. Näiteks anorgaanilise ja orgaanilise looduse vahel on sügav kvalitatiivne erinevus: elu saab eksisteerida vaid tingimusel, et toimub organismi lakkamatu ainevahetus teda ümbritseva keskkonnaga; elutu sellist ainevahetust ei vaja. Raud näiteks roostetab, laguneb päikese, õhu ja vee toimel. Elava looduse erinevate osade, näiteks taimede ja loomade vahel on omakorda suured kvalitatiivsed erinevused. Inimene on aga juba uus kvaliteet. Inimese kvalitatiivne iseärasus loomadega võrreldes seisab selles, et inimene kujundab oma tööga ümber loodust, allutades teda oma vajadustele.

Ka kõigil ühiskondlikel nähtustel on oma kvalitatiivne määratletus. Näiteks kapitalism on teatud kvaliteet, rea tema jaoks oluliste omaduste, joonte ja külgedega: tootmisvahendite omanike klassi ja palgatööliste klassi olemasolu, tööliste ekspluateerimine kapitalistide poolt jne. Sotsialismile kui kvalitatiivselt uuele ühiskondlikule formatsioonile on omased teised jooned: tootmisvahendite ühiskondlik omandus, palgatöö ja ekspluateerimise puudumine.

Toodud näited lubavad mõista, et *kvaliteet* on eelkõige esemete ja nähtuste *määratletus*, esemete ja nähtuste selliste oluliste joonte ja külgede püsivus, mis teevad nad antud esemeteks ja nähtusteks. Pole nähtusi ega esemeid, millel puuduks kvalitatiivne määratletus. Olemine ilma kvalitatiivse määratluseta on võimatu. Aas, järv, kalju, puu, täht, loom jne. — kõik nad on erinevad esemed tänu oma kvalitatiivsele määratletusele.

Kuid kvaliteet pole lihtsalt määratletus. See on esemele seesmiselt omane määratletus ja sellepärast tähendab kvaliteedi muutumine antud eseme muutumist. Kui elusorganismis lakkab ainevahetus ümbritseva keskkonnaga, siis ta hukkub, kaotab elusorganismi kvaliteedi, sest ainevahetus on tema olemise, elu olemus.

Kvaliteet avaldub *omaduste* kaudu. Kuigi mõisteid „kvaliteet" („качество") ja „omadus" („свойство") kasutatakse vene keeles tihti samaväärseina, on nende vahel siiski erinevus. Omadus on kvaliteet tema välise avaldusena, antud eseme suhtena teistesse esemetesse. Eseme kvaliteeti, s. o. eseme seesmist määratletust, võime näha ainult selle järgi, kuidas ta tema omadustes ilmneb. Nii võime otsustada selle või teise inimese üle, tema inimliku kvaliteedi üle vaid siis, kui võtame aluseks tema suhted teiste inimestega.

Kvalitatiivselt määratletud ese avaldub paljude omaduste kaudu. Näiteks väljendub keemiline element selliste omaduste kaudu nagu tema kuulumine metallide või metalloidide hulka, teatud kindel aatomkaal, valents jne. Metall avaldub selliste omaduste kaudu nagu tihedus, kokkusurutavus, sulamistemperatuur, soojajuhtivus, elektrijuhtivus jt.

Eset ei iseloomusta ainult mingi üks omadus, vaid palju omadusi; kvaliteet on see, mis seob kõik eseme omadused ühte, mis määrab ära eseme *tervikluse*. Tehes vahet kvaliteedi ja omaduse vahel, oleks ebaõige lahutada neid üksteisest absoluutse piiriga. Eseme kvaliteediks võib täie õigusega pidada tema kõige tähtsamaid omadusi, mis määravad ära kõik tema ülejäänud omadused ning milleta ese lakkaks olemast tema ise.

Mitte kõik eseme omadused ei avaldu üheaegselt. Missugused eseme paljudest omadustest esiplaanile kerkivad, see sõltub tema konkreetsetest seostest teiste esemetega. Ühtedes seostes avalduvad eseme ühed omadused, teistes seostes — teised omadused. Eseme omadused võivad muutuda olenevalt tema ja ümbritseva maailma vaheliste seoste muutumisest.

Üksikud eseme omadused võivad tekkida ja kaduda, ilma et muutuks ese, tema põhiline kvaliteet. Eseme üksikute omaduste muutumine tähendab muidugi, et temas toimuvad teatud kvalitatiivsed muutused, kuid need muutused ei puuduta tema põhilist kvalitatiivset määratletust, mille tõttu ta on just antud ese, mitte aga midagi muud. Seda tuleb arvestada, ühelt poolt selleks, et ei tekiks ebaõiget kujutlust, nagu jääks ese kogu oma eksisteerimise jooksul iseendaga identseks, nagu ei toimuks temas absoluutselt mitte mingisuguseid kvalitatiivseid muutusi, ning teiselt poolt selleks, et mitte segi ajada eseme üksikute külgede, omaduste muutumist tema olemuse, tema kvalitatiivse määratletuse põhjaliku muutumisega. Näiteks on mõningad kapitalismi omadused kapitalismi arengu kõrgeimal, imperialistlikul astmel muutunud: vaba konkurents on muutunud oma vastandiks — monopoliks. Seda tähtsat muutust arvestamata pole võimalik mõista tänapäeva kapitalismi. Kuid kapitalistliku korra spetsiifiline oluline kvaliteet, mille tõttu ta on kapitalism, pole kadunud, kuigi imperialismi ideoloogid ja revisionistid püüavad kujutada tänapäeva kapitalismi mingi uue, mittekodanliku ühiskonnana. Ainult nende peamiste joonte kaotamine, mis määravad kapitalismi kui teatud kindla sotsiaalmajandusliku kvaliteedi (tootmisvahendite eraomandus, palgatöö süsteem, tööliste ekspluateerimine), võib tähendada kapitalismi likvideerimist, uude kvaliteeti üleminekut.

Erinevalt omadustest, mis võivad antud eseme raames muutuda ega ole püsivad, väljendab kvaliteet eseme suhtelist püsivust, muutumatust. Tänu kvaliteedile on ese see, mis ta on. Eseme eksisteerimise aeg on eseme olemine kindlakujulise kvaliteedina. Kvalitatiivne muutus tähendab antud eseme eksisteerimise lõppemist, tema muutumist teiseks esemeks.

Kasutades Hegeli väljendust on kvaliteet piir, mille tõttu ühed esemed erinevad teistest; see piir pole väline, ruumiline, vaid ta on seesmine, ta väljendab esemete spetsiifikat, omapära. See piir pole esemetele inimteadvuse poolt peale sunnitud, vaid on esemeile endile objektiivselt omane. Kui seda piiri ei oleks, siis seguneks kõik üheks erinevusteta massiks.

Seega peegeldab kvaliteedi mõiste kõigi objektiivse maailma esemete, nähtuste ja protsesside äärmiselt olulist külge. Üeldut kokku võttes võib *kvaliteeti* defineerida kui eseme endaga lahutamatult seotud määratletust, kui kõigi nende oluliste joonte kogusummat, mis annavad esemele suhtelise püsivuse ja millede tõttu ta erineb teistest esemetest.

Esemete kvaliteet ei eksisteeri lahus nende kvantitatiivsest küljest. *Kvantiteedi* mõiste on samuti üldine kategooria, mis peegeldab kõikide esemete, nähtuste või protsesside ühte tähtsat külge. Kvantiteet on samuti eseme määratletus, kuid erinevalt kvaliteedist iseloomustab ta eset tema omaduste arenguastme poolest: suuruse, mahu, arvu, liikumiskiiruse, värvuse intensiivsuse jne. poolest. Näiteks laud võib olla suur või väike, heli võib olla pikk või lühike, kõrge või madal jne.

Ühiskondlike nähtuste kvantitatiivne määratletus ei ole alati väljendatav nii täpsetes suurustes nagu anorgaanilise looduse nähtuste puhul, kuid ka siin on igal nähtusel, igal protsessil mitte ainult kvalitatiivne külg, vaid ka kvantitatiivne külg. Siia kuulub näiteks tööviljakuse ja tootlike jõudude arengutase, tootmise arenemise ja ühiskondliku elu teiste külgede arenemise tempo, inimeste arv tootlikul tööl, kapitalistide poolt tööliste ekspluateerimise aste, rahvusliku tulu suurus, selle jaotumine jne.

Kvantiteedil, eseme kvantitatiivsel määratletusel on kvaliteediga võrreldes rida erinevusi, mida on tähtis teada, et mõista kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seaduse olemust. Ese lakkab olemast see, mis ta oli, kui ta kaotab oma kvaliteedi; järelikult on kvaliteet identne eseme endaga. Seda ei saa öelda eseme kvantitatiivse külje kohta. Kvantiteeti võib suurendada või vähendada, kuid seejuures ese ei kaota oma kvalitatiivset olekut. Nii ei muutu vase agregaatolek, kui tema temperatuur tõuseb kuni 600° C või isegi kuni 1000° C. Kvantiteet on eseme välisem määratletus, mis näib esimesel pilgul eseme kvaliteedi suhtes isegi ükskõiksena ega ole esemega nii tihedalt seotud kui kvaliteet. Kvantitatiivselt muutudes ei lakka ese kuni teatud piirini olemast tema ise.

Vaatleme aga kvantitatiivseid muutusi ja nende osatähtsust arenemise protsessis lähemalt. Kui me väidame, et miski võib suureneda või väheneda, ilma et ta kaotaks oma kvaliteeti, siis me ei võta arvesse selle kvantitatiivse suurenemise või vähenemise piire. Tegelikult on aga lugu nii, et kui vase temperatuuri tõsta 1083°-ni, siis hakkab vask sulama. Sellest näitest selgub, et ese on kvantitatiivsete muutuste suhtes ükskõikne vaid teatud ajani: saabub selline moment, kus arvu, suuruse, mahu või mõne teise kvantiteedi edasine muutumine otsustavalt mõjutab eseme saatust. Väga hästi väljendas seda kvantiteedi, kvantitatiivsete muutuste iseärasust Hegel: „Kui toimub kvantitatiivne muutus, siis alguses näib ta täiesti süütuna, kuid selle muutuse taga peitub veel ka midagi muud, ja see süütuna näiv kvantitatiivne muutus

kujutab endast nagu kavalust, mille abil saadakse kätte kvalitatiivne"[1].

Järelikult on kvantiteet, kvantitatiivsed muutused samuti *seesmiselt* seotud kvaliteediga, esemega, kuid see seos ei avaldu ega ilmne kohe. Kvantiteet on nagu kvaliteetki eseme piiriks, kuid selle piiri iseloom, loomus on teistsugune. Eseme kvalitatiivse piiri „rikkumine" toob kaasa eseme enda muutumise. Eseme kvantitatiivne piir on aga elastsem, ta laieneb ühele või teisele poole; kvantitatiivsed muutused võivad kõikuda, olla suuremad või väiksemad, ja see ei too kohe kaasa eseme kvaliteedi muutumist. Kuid seda, et ka kvantiteet on eseme piiriks, näeme kvantitatiivsete muutuste kasvamise puhul. Kvantitatiivsete muutuste protsessis saabub seaduspäraselt selline moment, kus vähimgi kvantiteedi muutus toob kaasa põhjaliku, kvalitatiivse muutuse, uue kvaliteedi tekkimise. Teiste sõnadega, kvantitatiivsetel muutustel on oma piir, mille ületamine muudab eset ennast.

Loodusteadus annab meile hulgaliselt tõendeid kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste sellise vastastikuse seose kohta. Kui jaotada elutu keha üha väiksemateks osadeks, siis paratamatult saabub piir, mille ületamisel kvantitatiivsed muutused kutsuvad esile kvalitatiivseid muutusi. Keha jaguneb molekulideks, molekulid — aatomiteks. Aatomid erinevad oma kvaliteedi ja omaduste poolest molekulidest, molekulid aga omakorda füüsilistest kehadest. Ka aatomid pole jaotuvuse piiriks, nad koosnevad teistest, veelgi väiksematest osakestest — prootonitest, neutronitest ja elektronidest, milledel on omad spetsiifilised liikumise seadused. Kui aatomid, mis liiguvad energiaga mõni elektronvolt, üksteist mõjutavad, kokku põrkavad, siis jäävad nad nendekssamadeks aatomiteks, ei kaota oma kvaliteeti; võib suurendada energiat tuhat korda — tulemus on sama. Kui aga energia suureneb miljonite elektronvoltideni, siis toimuvad juba aatomituumade kvalitatiivsed muutused, ühed aatomid muutuvad teisteks.

Selleks, et oleks võimalik tuumade lagunemise ahelreaktsioon aatomiplahvatuse eesmärgil, on vaja teatud kindlat hulka uraani, on vaja teatud kindlat massi kvantiteeti. Ahelreaktsiooni normaalseks kulgemiseks vajalikku minimaalset uraanihulka (kilogrammi ümber) nimetatakse kriitiliseks massiks. Kui uraani hulk on kriitilisest massist väiksem, siis ei toimu ahelreaktsiooni ja järelikult ka plahvatust.

Selle kohta, kuidas kvantitatiivsed muutused lähevad teatud piiri saavutamisel üle kvalitatiivseteks muutusteks, annab palju näiteid keemia. Ühendades neidsamu keemilisi elemente erinevates kvantitatiivsetes proportsioonides, saame kvalitatiivselt erinevaid aineid. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks üleminekul põhineb D. I. Mendelejevi poolt avastatud perioodilisuse seadus. Mendelejev oli arvamisel, et keemiliste elemen-

[1] Гегель, Соч., т. I, 1929, стр. 186.

tide omadused sõltuvad nende aatomkaalust. Tänapäeva teaduse saavutused on võimaldanud seda seisukohta täpsustada ja on tõestatud, et iga keemilise elemendi koha Mendelejevi tabelis määrab tema tuuma laengu suurus. Tuuma laengu suuruse kvantitatiivsed muutused viivad elementide kvalitatiivsete muutusteni. Selliseid näiteid võib leida igast teaduse valdkonnast.

Selles eseme, kvaliteedi sõltuvuses kvantiteedist pole midagi salapärast. Eseme kvantitatiivne külg ei ole kvaliteedist lahus. Kvantiteet on antud kvaliteedi kvantiteet: eseme suurus, maht, intensiivsus, arenguaste. Kvantitatiivsed muutused on vaid suhteliselt iseseisev protsess: jätkudes pärast igale esemele omase kindla piiri ületamist, satuvad kvantitatiivsed muutused kvaliteediga järsult vastuollu, muutuvad temaga kokkusobimatuks. Ja siis muutub ese, kvaliteet.

Seega on esemete kvantitatiivne ja kvalitatiivne määratletus omavahel tihedasti seotud. Ühe muutused kutsuvad esile teise seaduspärase muutumise. Kui kvantitatiivsed muutused jõuavad igale esemele omase kindla piirini, kutsuvad nad esile kvalitatiivsed muutused. Kuid seos kvantiteedi ja kvaliteedi vahel pole ühekülgne. Mitte ainult kvantitatiivsed muutused lähevad üle kvalitatiivseteks, vaid ka vastupidi. Iga kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku protsess tähendab ühtlasi ka kvalitatiivsete muutuste üleminekut uuteks kvantitatiivseteks muutusteks. See on ka loomulik, sest uue kvaliteediga kaasneb orgaaniliselt uus kvantiteet, uued kvantitatiivsed proportsioonid. Illustreerime öeldut näidete abil.

Töö koopereerimine, s. o. üksiktootjate ühendamine, on kvalitatiivselt uus tootmise vorm. Kvantitatiivsed muutused on siin üle läinud uueks kvaliteediks. See uus kvaliteet, s. o. koopereeritud töö, annab omakorda kõrgema tööviljakuse kui needsamad töötajad omaette töötades. Tänu töö koopereerimisele suureneb töö tootlik jõud ka igal tootjal, kelle töö moodustab ühe osa tervikust. See tähendab, et kvalitatiivsed muutused tekitavad uusi kvantitatiivseid muutusi. Analoogiliselt sellega on ratsaväe eskadroni pealetungi- või kaitsejõud tunduvalt suurem nende jõudude summast, mis on samadel ratsaväelastel, kui nad tegutsevad üksikult. Eskadron pole iseseisvalt tegutsevate ratsaväelaste mehhaaniline summa, vaid uus kvaliteet, ühtne tervik, kus sõdurid on üksteisega seotud, kus valitseb kindel koostöö ja sõjaväeline distsipliin, mis ühendab neid organiseeritud massiliseks jõuks. See tähendabki, et kvalitatiivsed muutused lähevad üle uuteks kvantitatiivseteks muutusteks.

Teatavasti areneb sotsialistlik majandus sellise tempoga, mis ei olnud jõukohane kapitalismile isegi tema ajaloo parimal perioodil. See seletub sotsialismi eelistega kapitalismi ees. Teiste sõnadega, kvalitatiivselt uuele, sotsialistlikule majandussüsteemile üleminek tekitab uue arengutempo: kvaliteet läheb üle kvantiteediks.

Seega mitte ainult esemete kvalitatiivne määratletus sõltub kvantiteedist, vaid ka vastupidi — esemete kvantiteet, kvantitatiivne määratletus sõltub nende kvalitatiivsest spetsiifikast. Kvaliteedi ja kvantiteedi ühtsust, vastastikust seost ja sõltuvust väljendab *mõõdu* mõiste. Iga ese on mõõt selles mõttes, et tema kvalitatiivsete iseärasuste aluseks on teatud kindel kvantiteet ja vastupidi — eseme kvantitatiivne piir sõltub tema kvalitatiivsest küljest. Hegel nimetas mõõtu „kvalitatiivseks kvantiteediks". Niisama hästi võib mõõtu nimetada ka „kvantitatiivseks kvaliteediks". *Mõõt* on kvaliteedi ja kvantiteedi ühtsus ning vastastikune toime. Ese kui kvalitatiivne määratletus võib eksisteerida seoses mitte igasuguse, vaid teatud kindla, ehkki küll teatavates piirides kõikuva kvantiteediga, kusjuures nende kvantitatiivsete muutuste piirid on tingitud eseme kvalitatiivsest määratletusest.

Mõõt on üks tähtsaid materialistliku dialektika kategooriaid. Mõõdu abil hõlmame me eset tema kvaliteedi ja kvantiteedi ühtsuses, sünteesis. Mõõt on eseme olemise piir. Mõõdu rikkumine teeb võimatuks antud olemise, antud eseme. Kuivõrd ese eksisteerib, on tal oma mõõt. Ühe või teise nähtuse või protsessi mõõdu rikkumine viib moonutusteni.

Väga tähtis on mõõt kunstis. Väljaspool mõõtu on võimatu väljendada looduse ja inimese ilu. See kehtib ka moraali mõistete ja printsiipide kohta. Hegel toob „Loogikas" näite selle kohta, et teatud piiri ületanud kergemeelsus muutub kuriteoks. Seda, et mõõt on vajalik ka külalislahkuses, illustreerib hästi Krõlovi tuntud valm „Demjani kalasupp".

Öeldust ei järeldu aga, et mõõdu loomulik ületamine oleks asjade loomusega vastuolus. Jutt oli vaid sellest, et igal esemel on omad piirid, mis tulenevad selle eseme kvalitatiivse ja kvantitatiivse määratletuse seosest ja vastastikusest tingitusest, neid piire ei saa eset ohustamata ületada, sest väljaspool neid piire, mõõdu piire, ta lakkab olemast antud ese, muutub millekski muuks. Mõõt määrabki, kui kaugel, missuguse piirini kvantitatiivsed muutused ei vii kvalitatiivsete muutusteni. Kui aga kvantitatiivsed muutused ületavad selle piiri, siis mõõt lakkab olemast antud eseme mõõt, toimub eseme kvalitatiivne muutumine.

Kvantitatiivsete muutuste väljumine eseme mõõdust on seaduspärane nähtus ja objektiivse maailma arenemise tingimus. Mõõdu ületamise tõttu viivad kvantitatiivsed muutused põhjalike, kvalitatiivsete muutusteni. Kaob vana kvaliteet, tekib uus. Koos sellega tekib ka uus mõõt. Uue mõõdu raamides hakkavad jällegi toimuma kvantitatiivsed muutused, mis viivad teatud astmel uute kvalitatiivsete muutusteni, vanade, äraelanud vormide asendumiseni uutega. Nii toimub lõputu arenemine.

Eespool öeldu võimaldab sõnastada vaadeldava seaduse olemuse. *Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus on seadus, mille järgi väikesed, alguses märkamatud kvantitatiivsed muutused ületavad järk-järgult kuhjudes tea-*

tud astmel eseme mõõdu ja tekitavad põhjalikke kvalitatiivseid muutusi, mistõttu esemed muutuvad, vana kvaliteet kaob, tekib uus kvaliteet.

See seadus kui üks tähtsamaid objektiivse maailma arenemise ja muutumise seadusi omab suurt tähtsust tunnetuses. Eespool on juba öeldud, et dialektika seadused on nii olemise kui ka tunnetuse seadusteks. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus nõuab eelkõige esemete kvalitatiivse spetsiifika, määratletuse uurimist, sest ilma selleta pole võimalik esemest mitte midagi teada saada. Ühe või teise nähtusterühma või nähtusteklassi kvalitatiivse määratletuse uurimine on ainuõige tee selleks, et kindlaks teha nende nähtuste arengu erilised seaduspärasused, mis pole taandatavad teiste nähtuste seadustele. Näiteks võib ainult mikroobjektide (prootonite, elektronide, neutronite jt.) kvalitatiivset spetsiifikat arvestades mõista, miks Newtoni klassikalise mehhaanika seadused ei kõlba nende liikumise seletamiseks. Mikroobjektide puhul kehtivad kvantide mehhaanika seadused. Elus loodus eksisteerib ja areneb oma seaduste järgi, mis erinevad anorgaanilise looduse seadustest. Inimühiskonnas toimivad teistsugused seadused kui looduses. Sellepärast võitlebki marksism nende teooriate vastu, mis püüavad kustutada ühiskonna ja looduse seaduste kvalitatiivset erinevust ja taandada ühiskonna seadusi looduse seadustele, seletada ühiskonna elu inimrasside bioloogiliste iseärasustega, võitlusega olemasolu eest jne.

Tänapäeva revisionistid püüavad näiteks kustutada sotsialismi ja kapitalismi printsipiaalset kvalitatiivset erinevust, selleks et ilustada kapitalismi ja laimata sotsialismi, et sundida töötajatele peale ekslikku vaadet, nagu võiks muuta kapitalistliku korra loomust, ilma et oleks vaja kapitalismi revolutsiooniliselt ümber kujundada.

Kuid eseme kvaliteet, nagu nägime, ei eksisteeri ilma tema kvantitatiivse küljeta. Seetõttu omistab dialektika suurt tähtsust ka kvantiteedi, esemete kvantitatiivsete suhete uurimisele. Eset, kvaliteeti ei saa mõista, kui ei võeta arvesse tema kvantitatiivset määratletust.

Esemete kvantitatiivse määratletuse uurimine on keeruline protsess, mis eeldab esemete kvalitatiivsest kirevusest abstraheerumise võimet. Nähtuste kvantitatiivse külje uurimine on tunnetuse sügavam aste, mis soodustab nähtuste seaduste avastamist. Kui näiteks füüsikud lahutasid valge valguse tema koostisosadeks ja tegid kindlaks, et erinevate värvide — punase, violeti, rohelise jt. — kvalitatiivse erinevuse aluseks on erineva pikkusega elektromagnetilised lained, siis muutus võimalikuks valguse teaduslik analüüs. Silmapaistev nõukogude füüsik S. I. Vavilov kirjutas sellega seoses: „Tujukas ja subjektiivne valgusnähtuste valdkond, mis aastatuhandete jooksul oli teadlaste korraloomispüüu eest kõrvale libisenud, avas järsku oma kvantitatiivse ole-

muse ja hakkas nüüdsest peale täielikult alluma täpsele teadusliikule analüüsile"[1]. Teatavasti sai ka keemia kindlalt jalad alla tänu sellele, et aine uurimisel hakati kasutama kvantitatiivset meetodit; see võimaldas avastada niisugused tähtsad keemia seadused nagu koosseisu jäävuse seadus, kordsete suhete seadus jne.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus hoiatab ühtlasi kvantitatiivse uurimismeetodi ülehindamise eest, rõhutab, et tuleb näha ka selle uurimismeetodi piiratust, et kvantitatiivseid protsesse tuleb uurida tihedas seoses esemete kvalitatiivse määratletusega. Muidugi ei ole olukord mitmesugustes tunnetamise sfäärides täiesti ühesugune. Matemaatikas, mis tegeleb puhtkvantitatiivsete seostega, jätame me näiteks kõrvale esemete kvaliteedi ja teeme seda põhjendatult. Mida keerulisem aga on uuritav materiaalse liikumise vorm, mida kõrgemal astmel ta looduse redelil asetseb, seda tähtsam on kvantitatiivsete suhete uurimisel mitte unustada esemete ja protsesside kvalitatiivset spetsiifikat, käsitleda neid lahutamatus seoses ja vastastikuses toimes. Eriti tähtis on see ühiskondlike nähtuste uurimisel.

Lenin näitas korduvalt, kuidas kodanlikud sotsioloogid ja majandusteadlased kasutavad statistikat selleks, et tegelikkust moonutada. Statistika uurib ühiskondlike protsesside kvantitatiivset külge. Ilma statistikata pole näiteks võimalik uurida majanduslikke nähtusi. Kuna aga statistika opereerib keerukate ühiskondlike nähtuste kvantitatiivse küljega, siis võib teda soovi korral muuta teadusliku uurimise vahendist väärideede tõestamise vahendiks. Selleks et lükata ümber marksistlikku teesi, mille kohaselt kapitalismi ajal toimub põllumajanduses väiketootjate väljatõrjumise protsess ja kapitalistlike suurmajapidamiste kasv, selleks et kaitsta väärideed, nagu oleksid väikemajapidamised püsivad, klassifitseerivad näiteks kodanlikud majandusteadlased ja sotsioloogid oma statistilistes arvutustes majapidamisi sihilikult ainult ühe tunnuse — maa suuruse järgi. Seejuures ignoreerivad nad selliseid kvalitatiivseid protsesse nagu palgatöö kasutamine põllumajanduses, kapitalimahutused maasse jne., s. o. ignoreerivad seda, mis iseloomustab oma kvaliteedilt kapitalistliku põllumajanduse arenemist. „Ainuüksi maa pindala suuruse arvestamisega," kirjutas Lenin, „ei saa väljendada kõiki neid keerukaid ja mitmekesiseid protsesse, kuid just nendest protsessidest koosnebki kapitalismi arenemise üldine protsess põllumajanduses."[2]

Juhindudes dialektika seadusest, mille järgi kvantiteet läheb üle kvaliteediks ja vastupidi, peame tegelikkuse tunnetamisel arvestama nii kvalitatiivseid kui ka kvantitatiivseid protsesse, nägema nende seost ja vastastikust tingitust, nende ühtsust ja vastuolu, vastastikusi üleminekuid. Selline käsitlusviis on üks tõese tunnetuse tähtsamaid tingimusi.

[1] С. И. Вавилов, Глаз и Солнце, 1956, стр. 22.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 47.

3. Arenemise evolutsioonilise ja revolutsioonilise vormi ühtsus. Hüpped

Esemete kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste analüüs näitab, et need kaks liikumise vormi on omavahel küll seotud, kuid erinevad siiski teineteisest, kusjuures kummalgi on oma iseärasused. Kvantitatiivsed muutused on arenemise *evolutsioonilise*[1] vorm. Kvalitatiivsed muutused, vastupidi, kujutavad endast arenemise *revolutsioonilist* vormi. Et aga kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed muutused on omavahel seotud, siis on arenemine järelikult evolutsioonilise ja revolutsioonilise muutumise ühtsus. Sellel järeldusel on suur põhimõtteline tähtsus ja ta on üks dialektilise arenguteooria olulisi külgi.

Evolutsiooniliseks nimetatakse sellist muutust, mille puhul toimub olemasoleva pidev kvantitatiivne muutumine. *Revolutsiooniliseks* loetakse olemasoleva põhjalikku, kvalitatiivset muutumist. Revolutsiooniline muutus on *hüpe*, kvantitatiivsete muutuste pidevuse katkemine, ühelt kvaliteedilt teisele üleminek. Igasugune kvalitatiivne muutus toimub hüppe kujul.

Et arenemine on, nagu tegime kindlaks, üleminek kvantitatiivsetelt muutustelt kvalitatiivsetele ja vastupidi, siis ei saa arenemine toimuda ainult evolutsiooniliselt või ainult revolutsiooniliselt. Ometi on filosoofia ja teaduse ajaloos olnud teooriaid, mis tunnustasid ühekülgselt kas ainult arenemise evolutsioonilist vormi või ainult hüppelist vormi. Selliseid teooriaid on ka praegu. Vastavalt vulgaarse evolutsionismi seisukohale on arenemine järkjärguliste kvantitatiivsete muutuste pidev, katkematu joon, milles ei esine kvalitatiivseid muutusi, hüppeid. Bioloogias väljendab seda seisukohta preformatsiooniteooria. Preformismi omapäraseks väljenduseks tänapäeva bioloogias on veismanistlik teooria.

Selle vaate ekslikkust näitas hästi G. V. Plehhanov. Kui metafüüsikud, kirjutas ta, „räägivad mõne nähtuse või ühiskondliku asutuse t e k k i m i s e s t, kujutavad nad asja nii, nagu oleks see nähtus või asutus olnud kunagi väga väike, täiesti märkamatu, hiljem aga hakanud järk-järgult kasvama. Kui kõne all on sama nähtuse ja asutuse h ä v i m i n e, siis oletatakse, vastupidi, tema järkjärgulist vähenemist, mis kestab seni, kuni nähtus muutub oma mikroskoopiliste dimensioonide tõttu täiesti märkamatuks. Niiviisi mõistetav arenemine ei seleta absoluutselt mitte midagi; ta eeldab samade nähtuste olemasolu, mida ta peab seletama, ja

[1] Terminit „evolutsioon" kasutatakse tihti kahesuguses tähenduses. Esiteks samastatakse ta arenemise mõistega, näiteks nimetatakse Darwini õpetust liikide tekkimisest evolutsiooniõpetuseks, kuna ta lähtub sellest, et elusolendite liigid pole muutumatud, vaid arenevad. Teiseks mõistetakse evolutsiooni all arenemise üht vormi, nimelt järkjärgulisi kvantitatiivseid muutusi, erinevalt esemete revolutsioonilisest, kvalitatiivsest muutumisest. Käesoleval juhul kasutatakse seda mõistet kogu aeg viimases tähenduses.

arvestab ainult neis toimuvaid kvantitatiivseid muutusi"[1].

Eriti laialt on vulgaarse evolutsionismi vaated levinud ühiskondliku elu seletamisel. Kodanlik filosoofia kasutab neid vaateid kapitalistliku korra kaitsmiseks ja väidab, et ühiskond areneb vaid evolutsiooniliselt, ilma põhjalike muutusteta, ilma revolutsiooniliste vapustuste ja pööreteta. Ta peab revolutsioonilisi hüppeid arenemises loomuvastasteks, peab neid „normaalse" ja sujuva liikumise rikkumiseks.

Samale metafüüsilisele teooriale toetub töölisliikumises esinev reformism, mis revideerib marksistlikku teaduslikku sotsialismi. Reformistid arvavad, et üleminek kapitalismilt sotsialismile võib toimuda ilma revolutsioonita, ainult pisireformide tulemusel, väljumata kodanliku ühiskonna raamidest, ilma poliitilise võimu võtmiseta proletariaadi kätte. „Revisionistid", kirjutas Lenin reformiste silmas pidades, „peavad fraasideks kõiki arutlusi „hüppeist" ja töölisliikumise printsipiaalsest vastandlikkusest kogu vanale ühiskonnale. Nad peavad reforme sotsialismi osaliseks teostamiseks."[2] Tänapäeva revisionistid, nagu revisionistid Bernsteini ajalgi, kinnitavad, et sotsialism või sotsialismi elemendid kasvavat kõikjal, sealhulgas ka kapitalistlikes riikides. Ja seda bernsteinluse kordamist püüavad nad esitada uue panusena marksismi. Revisionistid segavad ära sotsialismi materiaalsed eeldused, mida kaasaegne kapitalism loob ja on juba loonud, sotsialismi endaga. Reformistid ja revisionistid võitlevad revolutsioonilise marksismi vastu, lõhestavad töölisliikumist ja tõukavad teda kodanluse ja kapitalistliku korraga leppimise teele.

Seega seisab vulgaarse evolutsionismi olemus arengu pidevuse, sujuvuse ühekülgses ülespuhumises ning arengus toimuvate hüpete ja nende tähtsuse tunnistamisest loobumises.

Vähem levinud on teine niisama ühekülgne ja ekslik vaade, mille kohaselt areng on ainuüksi hüpete, murrangute ahel ilma igasuguse pidevuseta. See teooria on teataval määral peegeldunud nii loodusteaduses kui ka sotsioloogias. Muutusi orgaanilises maailmas katsuti näiteks seletada ootamatute katastroofidega, mis tekkisid aeg-ajalt ning põhjustasid taimestiku ja loomastiku muutumist. Selline on XIX sajandi tuntud prantsuse teadlase Cuvier' kataklüsmide teooria. Analoogilisi vaateid pooldasid ka mõningad teised looduseuurijad. Hollandi bioloog Hugo de Vries arvas, et taimed on sajandite ja aastatuhandete jooksul eksisteerinud absoluutselt muutumatutena, kuid järsku, mingisuguse „loova jõu" mõjul, toimub tema väljenduse järgi „tõuge": taim muutub kvalitatiivselt. Elava looduse arengul on tema arvates „tõukeline" iseloom. Kust aga on need tõuked pärit, mis, millised protsessid

[1] G. V. Plehhanov, Monistliku ajalookäsituse arengu küsimusest, Tallinn, 1949, lk. 81.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 323.

on neid ette valmistanud? Hugo de Vries vastab, et nad on täiesti juhuslikud.

Analoogilist vaadet ühiskondliku elu arengule esindavad anarhistid, anarhosündikalistid. Nad arvavad, et sotsiaalsed pöörded toimuvad ootamatult, ilma ettevalmistusperioodita, ilma järkjärgulise jõudude kogumiseta, ilma aeglase evolutsioonita, mis loob eeldused revolutsiooniks.

Need vaated on mõlemad ühekülgsed ega ole kooskõlas objektiivse maailma tegeliku arenemisega. „. . . Elu ja arenemine looduses", märgib Lenin, „sisaldavad eneses nii aeglast evolutsiooni kui ka kiireid hüppeid, järkjärgulise arenemise katkestusi."[1] Need mõlemad liikumise vormid on seaduspäraseks ja paratamatuks staadiumiks kõige eksisteeriva arengus.

Evolutsiooniline areng on staadium, mille vältel ese muutub järk-järgult kvantitatiivselt. Need muutused iseendast ei saa luua uut kvaliteeti, vaid valmistavad kvalitatiivse muutuse ainult ette. Et viimane toimuks, on vaja pidevate kvantitatiivsete muutuste katkemist, hüpet, mille kaudu toimubki vanalt uuele üleminek. Kvalitatiivsed muutused, hüpped, etendavad arengus suurt osa. Sellepärast tuleb seda filosoofilist kategooriat üksikasjalisemalt vaadelda.

Hüppe mõiste väljendab arenemisprotsessi seaduspärast staadiumi — järkjärgulistes kvantitatiivsetes muutustes saabuva murrangu staadiumi, kvalitatiivsete muutuste tekkimist. Hüpe viib arengu evolutsioonilise staadiumi lõpule.

Järkjärgulise, evolutsioonilise liikumisega võrreldes on hüppel, revolutsioonilisel muutusel rida olulisi erinevusi. Kui evolutsioon toob esemesse vaid *osalisi* muutusi, jättes puutumata tema kvaliteedi, tema aluse, siis hüpe on eseme *põhjaliku* muutumise vorm, eseme üleminek ühest kvaliteedist teise. Muidugi on eseme muutuste vormiks ka evolutsioon, kuid need muutused pole olemuslikud, kuigi nad võivad olla tähtsad. Näiteks kapitalismi arenemine, eriti imperialismi perioodil, valmistab ette sotsialismile ülemineku materiaalsed eeldused. Kuid nende eelduste kvantitatiivne, evolutsiooniline kasv ise ei tähenda uuele ühiskonnale üleminekut, kodanliku korra hävitamist. Seda võib teha vaid sotsialistlik revolutsioon, revolutsiooniline hüpe.

„Kapitalism", kirjutas Lenin, „loob ise endale hauakaevaja, loob ise uue korra elemente, ja samal ajal need üksikud elemendid ei muuda ilma „hüppeta" mitte midagi üldises olukorras, ei puuduta kapitali võimu."[2]

Dialektika õpetusel kvantitatiivsete muutuste üleminekust kvalitatiivseteks muutusteks on suur ühiskondlik tähtsus, sest see põhjendab sotsiaalsete revolutsioonide seaduspärasust, näitab, et üleminek iganenud ühiskonnakorralt uuele, progressiivse-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 323.
[2] Sealsamas, lk. 322.

male korrale, näiteks feodalismilt kapitalismile, kapitalismilt sotsialismile, peab paratamatult toimuma sotsiaalse revolutsiooni kaudu.

Edasi, hüpe tähendab järkjärgulise, pideva arengu katkemist. Pidevuse katkemist ei tule muidugi mõista selliselt, nagu lõpeks arenemine. Teatud astmel lõpeb vaid antud eseme muutumise üks vorm — evolutsiooniline vorm, mida iseloomustab kvantitatiivsete muutuste järkjärgulisus, pidevus vana kvaliteedi piires. Hüpe on ühelt kvaliteedilt teisele üleminek. See tähendabki, et arengus on toimunud „katkemine": on tekkinud midagi uut, vana on muutunud olematuks, liikumisprotsessis on tekkinud uus „sõlm", on tekkinud uus tähis, uus mõõt. Sellepärast hüpe hoopiski ei lõpeta arengut, vaid vastupidi, on *kõige intensiivsema* muutumise vormiks, arengu kõrgeimaks momendiks, kulminatsioonimomendiks, kus lõhutakse see, mis on iganenud ja pidurdab arengut, ning puhastatakse tee progressiivsematele ja elujõulisematele vormidele. Kujukalt kinnitavad hüppe hiiglaslikku tähtsust ühiskonna arengus sotsiaalsed revolutsioonid.

Hüpe erineb kvantitatiivsete muutuste pidevusest kui esemete suhteliselt kiirema muutumise vorm. Kvantitatiivsed muutused toimuvad tavaliselt aeglaselt, hüpe aga toimub tunduvalt lühemate ajavahemike jooksul.

See aga ei tähenda, nagu toimuksid hüpped alati ning igal juhul silmapilkselt. On hüppeid, mis toimuvad pika aja jooksul.

Erinevalt järkjärgulistest kvantitatiivsetest muutustest, mis on tihti märkamatud, vaatlusele tabamatud ja varjatud, on hüpe nähtavate muutuste vormiks.

Kuid kõigist oma erinevustest hoolimata tingivad evolutsiooniline ja revolutsiooniline, pidev ja hüppeline liikumine teineteist ja kujutavad endast ühtse arenemisprotsessi momente: kvantitatiivsed muutused valmistavad ette hüppe, kvantitatiivsete muutuste pidevuse katkemise, hüpe aga loob tingimused edasiste kvantitatiivsete muutuste jaoks.

Sellepärast ei toimugi looduse, ühiskonna ja inimmõtlemise arenemine pideva, katkematu joone kujul, kus üks läheb teiseks üle märkamatult, tabamatult, vaid see arenemine toimub niisuguse joone kujul, kus pidevat arengut katkestavad hüpped, sõlmed, vanalt uuele üleminekud, kvalitatiivselt uute moodustiste tekkimine. Looduse arenemise ajaloos olid kõige suurematekshüpeteks, pidevuse katkemisteks elu tekkimine ja teadvuse kui kõrgestiorganiseeritud mateeria omaduse tekkimine. Elementide perioodilisuse süsteem on kujukaks näiteks pidevuse ja katkevuse ühtsusest looduse arengus. Elementide aatomite kvalitatiivsed erinevused põhinevad nende tuumade laengute kvantitatiivsetel erinevustel. Ühelt elemendilt teisele üleminek toimub hüppeliselt. Iga uus element on kvalitatiivne sõlmpunkt arengu ahelas, kvalitatiivselt uus lüli, uus mõõt. Hegel nimetas kujukalt arengut, mille protsessis toimub üleminek ühelt mõõdult teisele,

„mõõtude sõlmjooneks". Iga uus mõõt kujutab endast nagu „sõlme", uut kvalitatiivset moodustist, mille on loonud loodus oma lõpmatul arenguteel.

Orgaaniline elu on samasugune „mõõtude sõlmjoon", kus järkjärgulist muutumist katkestavad hüpped, kvalitatiivselt uute vormide tekkimine. Kui oli toimunud tohutu hüpe ja looduse arengus oli elutust mateeriast tekkinud elu, siis elava mateeria edasine arenemine ei olnud esialgselt tekkinud vormide järkjärguline kvantitatiivne kasvamine. Hästi kirjutas selle kohta nõukogude bioloog akadeemik V. L. Komarov oma raamatus „Taimede põlvnemine": „Kui maakeral kord tekkinud elu oleks pärast seda ainult kvantitatiivselt kasvanud, siis oleks maakera pind kattunud paksu sültja aine kihiga, millegi niisugusega, mida tänapäevalgi loovad bakterid, amööbid ja teised neile lähedased organismid. Kuid kvantiteedil on omadus kvaliteediks üle minna. Seejuures omandavad aine massid, mis on väliskeskkonnaga erinevates vastastikustes suhetes (keemilistes, füüsikalistes jt.), erinevaid kvaliteete ehk, nagu öeldakse, diferentseeruvad. Homogeenne mass muutub heterogeenseks"[1].

Taime- ja loomaliigid ongi need kvalitatiivselt erinevad „sõlmpunktid", milles avaldub elava mateeria diferentseerumine, homogeense muutumine heterogeenseks, mitmekesiseks. Taimede ja loomade arengujoon pole katkematu ahel, vaid on pidevus, mida hüppeliselt katkestab uute orgaaniliste vormide, liikide tekkimine.

See, mida ütlesime kvantitatiivse pidevuse ja kvalitatiivsete hüpete kohta looduses, on täiel määral maksev ka ühiskonna arengu kohta. Iga uus ühiskondlik-majanduslik formatsioon tekib vana formatsiooni eelneva järkjärgulise arenemise tagajärjel ja selle uue formatsiooni tekkimine tähendab suurt hüpet, murrangut ühiskonna arengus.

Inimteadmiste areng toimub samuti pidevuse katkemiste kaudu. Suurtele teaduslikele avastustele eelnevad aeglase faktide kogumise, aeganõudva vaatluste teostamise, mõningate üksikute seisukohtade ja printsiipide formuleerimise perioodid; kõik see lubab seejärel teha „äkki", „ootamatult" kiire hüppe edasi. Niisuguste teaduse arengus toimunud hüpete näideteks on heliotsentrilise süsteemi põhjendamine Kopernikuse poolt, mehhaanika seaduste avastamine Galilei ja Newtoni poolt, aine ja liikumise jäävuse seaduse avastamine Lomonossovi poolt, liikide tekkimise teooria loomine Darwini poolt, marksismi tekkimine, mis oli suurimaks revolutsiooniliseks pöördeks inimmõtlemise ajaloos, marksismi edasiarendamine Lenini poolt — imperialismi teooria, sotsialistliku revolutsiooni uue teooria, kommunistliku ühiskonna ülesehitamise teooria väljatöötamine —, XX sajandi teaduse arvukad avastused (relatiivsusteooria, kvantide mehhaanika, tuumafüü-

[1] В. Л. Комаров, Происхождение растений, 1943, стр. 44.

sika, Mitšurini õpetus bioloogias, esimeste Maa kunstlike kaaslaste loomine jne.).

Mitte ainult kogu mõtlemise ajalugu, vaid ka igasugune tunnetamise protsess on pidevuse ja katkevuse, järkjärgulisuse ja hüppelisuse ühtsus. On vajalik järkjärguline faktide, tähelepanekute kogumine meelelise tunnetamise astmel, et üle minna üldistustele, mis tähendavad hüpet ühelt tunnetusastmelt teisele — elavalt kaemuselt abstraktsele mõtlemisele. See hüpe tähendab tunnetuse süvenemist, esemete välisavalduste uurimiselt nende olemuse juurde üleminekut.

Kogu arvukate teaduste süsteem peegeldab looduse pidevuse ja mittepidevuse ühtsust. Iga teadus — füüsika, keemia, bioloogia, ühiskonnateadused — uurib üksikuid liikumise vorme, mis erinevad üksteisest kvalitatiivselt. Ühtlasi on teadused omavahel seotud ühtsesse teaduste süsteemi, sest nad peegeldavad ühtse, lõpmatult mitmekülgse looduse, liikuva mateeria eri külgi. Samuti nagu loodus on nii pidev kui ka diskreetne (s. o. mittepidev), on ka teadused nii ühtsed, pidevad (s. o. üksteisega seotud) kui ka diskreetsed (s. o. eraldatud).

4. Vanalt kvaliteedilt uuele kvaliteedile ülemineku mitmekesised vormid

Materialistlik dialektika ei piirdu selle seisukoha esitamisega, et üleminek ühelt kvaliteedilt teisele toimub hüppeliselt. „Hüppe" mõistega on ainult üldiselt ära näidatud, kuidas kvalitatiivsed muutused toimuvad. Dialektika nõuab ühelt kvaliteedilt teisele ülemineku vormide *mitmekesisuse*, mitmesuguste hüpete vormide arvestamist. Sellel dialektika nõudel on tohutult suur metodoloogiline tähtsus. Ta suunab konkreetselt analüüsima konkreetseid üleminekuvorme, mis erinevatest asjaoludest olenevalt avalduvad erinevates nähtustes ja protsessides erinevalt.

Selles suhtes on iseloomulik, kuidas Lenin käsitles ühiskonnas toimuvate hüpete küsimust. Lenin kritiseeris neid sotsialiste, kes, teades, et üleminek ühelt formatsioonilt teisele toimub hüppeliselt, kuulutasid sügavamõtteliselt, et kapitalismi ja sotsialismi vahel on „hüpe", ega läinud sellest kaugemale. Lenini järgi on aga kõige tähtsam see, et tuleb leida, tabada, väljendada hüppe, ülemineku *konkreetne vorm* ja sellele vastavalt tegutseda.

Hüpete, vanalt kvaliteedilt uuele kvaliteedile üleminekute vormid sõltuvad arenevate esemete ja nähtuste loomusest ning konkreetsetest tingimustest, milles nad arenevad. Pole võimalik suruda neid mitmekesiseid vorme mingisugusesse skeemi. Juhindudes dialektika üldisest seadusest, et iga üleminek ühest kvalitatiivsest olekust teise on hüpe, tuleb igal konkreetsel juhul välja selgitada selle ülemineku konkreetsed vormid. Toome mõned

näited selle kohta, kuivõrd mitmekesised on kvalitatiivsete muutuste vormid.

On objekte, kus kvalitatiivsed muutused toimuvad ainult niisuguse hüppena, mis muudab objekti korraga, tervikuna. Nimelt sel viisil muutuvad kvalitatiivselt keemilised elemendid Mendelejevi tabelis. Muide tuleb märkida, et siinjuures kulgevad omapäraselt ka kvantitatiivsed muutused, mis kutsuvad esile kvalitatiivseid muutusi. Üleminekul ühelt elemendilt teisele, näiteks hapnikult fluorile, ei esine kvantitatiivsete muutuste järkjärgulist kasvamist tuuma laengus: viimane suureneb korraga ühe võrra ja see tekitabki hüppe, uuele elemendile ülemineku. Hapniku tuuma laeng on 8, fluoril — 9. Järelikult, mitte ainult kvalitatiivsed muutused, hüpped, vaid ka kvantitatiivsed muutused kulgevad omapäraselt, sõltudes nähtuste ja protsesside iseloomust.

Sellele juhtis tähelepanu Engels, märkides energia ühe vormi teiseks muundumise omapära (näiteks soojuse muundumine mehhaaniliseks liikumiseks ja vastupidi). Selle ülemineku puhul pole energia kvantitatiivset vähenemist või suurenemist; energia hulk jääb samaks, kuid kvaliteet siiski muutub. Kas see tähendab, et antud näites ei ole kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus maksev ja kvalitatiivsed muutused tekivad ilma eelnevate kvantitatiivsete muutusteta? Ei, ka siin kvantitatiivsed muutused kutsuvad esile kvalitatiivseid muutusi, kuid omapäraselt. Nagu näitas Engels, on liikumise ühe vormi üleminek teiseks alati niisugune protsess, „mis toimub vähemalt kahe keha vahel, milledest üks kaotab teatud kvantumi mingi kvaliteediga liikumist (näiteks soojust), teine aga saab vastava kvantumi mingi teise kvaliteediga liikumist (mehhaaniline liikumine, elekter, keemiline lagunemine)"[1]. Seega on ka antud juhul kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed muutused omavahel seotud.

On hüppeid, mis ei muuda eset, kvaliteeti korraga, vaid järkjärgult, osade või üksikute külgede kaupa. Niisugusel juhul toimuvad esemete kvalitatiivsed muutused vana kvaliteedi elementide järkjärgulise väljasuremise ja uue kvaliteedi elementide kogunemise teel. Taimede ja loomade arenemises, tingituna ühe liigi teiseks ülemineku protsesside keerulisusest, on näiteks kõige tüüpilisemaks vormiks järkjärgulised kvalitatiivsed muutused, kuigi ka siin esineb ühe liigi järske üleminekuid teiseks liigiks. Niisugune keeruline protsess, nagu üleminek loomariigist inimeseni, inimese tekkimine ja kujunemine, ei saanud teostuda korraga, vaid koosnes reast etappidest, sisaldades üleminekuvorme.

Sedasama näeme ka ühiskondlikus elus. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon on näide sellise hüppe kohta, mis ühe võimsa löögiga muutis poliitilise võimu iseloomu: 25. oktoobril 1917 kehtestati kodanluse diktatuuri asemel proletariaadi

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 39.

diktatuur. Kui aga vaadelda ühiskonna kvalitatiivse ümberkujunemise protsessi tervikuna, siis näeme, et muutused toimusid erinevates sotsiaalsete suhete valdkondades eriaegselt ja esines ka teistsuguseid hüpete vorme. Näiteks talurahva revolutsioonile üleminek sotsialismile (kollektiviseerimine) toimus mitte korraga, mitte silmapilkselt, vaid järk-järgult, olenevalt sellest, kuidas edenes materiaalsete tingimuste ettevalmistamine ja kuidas kasvas talurahva hulgas arusaamine sotsialistliku majanduse eelistest. Veel keerulisemat vanalt kvaliteedilt uuele ülemineku protsessi kujutab endast laiade töörahva hulkade teadvuse vabanemine kapitalistlikest igandeist ja sotsialistliku teadvuse kasvamine. Oleks mõttetu arvata, et see üleminek saaks toimuda korraga, äkki. Ta võib toimuda ainult järk-järgult, vana psühholoogia elementide ja joonte järkjärgulise kadumise ning uue, sotsialistliku psühholoogia elementide tekkimise kujul.

Kuidas hüpped, ühelt kvaliteedilt teisele üleminekud, oma vormilt ka erineksid, jääb nende olemus samaks: igas vormis esinevad nad arengu pöördepunktidena, eseme põhjaliku muutumisena, ümberkujunemisena, vana hävimise ja uue tekkimisena. Kõneldes ühelt kvaliteedilt teisele järkjärgulise ülemineku vormist, rõhutas Engels: „Hoolimata igasugusest järkjärgulisusest jääb üleminek ühelt liikumisvormilt teisele alati hüppeks, otsustavaks pöördeks"[1].

Mõnikord arvatakse, et hüpe peab tingimata toimuma silmapilkse aktina. Nagu juba öeldud, on hüpped evolutsioonilise arengu perioodidega võrreldes kahtlemata kiirema ja intensiivsema arengu vormiks. Sellest aga ei järeldu, et hüpped on seotud mingisuguste täpselt fikseeritud tähtaegadega. Rääkides oma artiklis „Nõukogude võimu järjekordsed ülesanded" (1918. a.) uue, sotsialistliku elu, nõukogude demokraatia ülesehitamise ja laiade rahvamasside riigi juhtimisele kaasatõmbamise ülesandest, hoiatas Lenin, et seda ülesannet on võimatu silmapilkselt lahendada. Kritiseerides neid, kes arvasid, et seda laadi hüpped võiksid toimuda ühel hoobil, kirjutas Lenin: „Sellele, et sotsialismi õpetajad nimetasid „hüppeks" murrangut maailma-ajaloo pöörakute vaatevinklist ja et seda laadi hüpped hõlmavad 10 ja isegi rohkem aastaid kestvaid perioode, sellele ei oska mõtelda enamik niinimetatud sotsialiste, kes on sotsialismi kohta „lugenud raamatust", aga pole asjasse kunagi tõsiselt süvenenud"[2].

Nimetades kogu seda perioodi, mille jooksul toimub ühiskonna sotsialistlik ümberkujundamine, „suurte hüpete" ajastuks, näitas Lenin, et ühed hüpped võivad toimuda kiiresti, teised aga nõuavad kannatlikku ja vaevarikast tööd, palju aega.

„On ajaloolisi momente," kirjutas Lenin sealsamas, „kus revolutsiooni eduks on kõige tähtsam koguda võimalikult palju

---

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 59.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 244.

rususid, s. o. purustada võimalikult palju vanu asutusi; on momente, kus on purustatud küllaldaselt ja päevakorrale kerkib „proosaline" (väikekodanlikule revolutsionäärile „igav") maapinna rusudest puhastamise töö; on momente, kus kõige tähtsam on tähelepanelik hoolitsemine uue võrsete eest, mis kasvavad rusude alt prügist veel halvasti puhastatud pinnal."

Seega ühe või teise hüppe tähtaja, teostumise aja määravad konkreetse protsessi iseärasused, toimuvate muutuste olemus, ja kõik šabloonid on siin kõlbmatud.

Vanalt uuele ülemineku vormide mitmekesisuse küsimus on kaasaegseis tingimustes omandanud suure teoreetilise ja praktilise tähtsuse. Sotsialismi ülesehitamise teele on astunud juba terve rida erineva majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arengutasemega, mitmesuguste ajalooliste traditsioonidega riike. Sellele teele astuvad varem või hiljem ka maailma ülejäänud riigid. Marksistliku dialektika tees hüppest kui igasuguse arengu paratamatust etapist, tingimata vajalikust momendist põhjendab filosoofiliselt sotsiaalsete revolutsioonide seaduspärasust, paratamatust. Marksistlik filosoofia õpetab proletariaadile ja tema parteile, et sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamine ja läbiviimine on paratamatult vajalik, et ilma sotsialistliku revolutsioonita on kapitalismilt sotsialismile üleminek võimatu. Kuid see, millised on selle suurima revolutsioonilise hüppe konkreetsed vormid, oleneb paljudest asjaoludest. NLKP XX kongress 1956. aastal juhtis tähelepanu sellele, et kapitalismilt sotsialismile viiva revolutsioonilise ülemineku vormide mitmekesisus on seaduspärane nähtus. Seda küsimust käsitletakse spetsiaalselt XVI peatükis.

Sotsialismi ajal on hüpetel, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks üleminekul, arenemise evolutsioonilise ja revolutsioonilise vormi vahekorral rida tähtsaid iseärasusi, mille poolest nad erinevad antagonistliku ühiskonna tingimustes toimuvast arengust.

Kõige tähtsamaks iseärasuseks on see, et erinevalt antagonistlikest formatsioonidest, kus revolutsioonilistel hüpetel, suurtel murrangutel ühiskonna arengus on poliitiliste revolutsioonide, teravate sotsiaalsete konfliktide, klasside kokkupõrgete kuju, kaovad sotsialistlikus ühiskonnas poliitilised revolutsioonid alatiseks. Siin pole enam ühiskondlikule progressile vaenulikke klasse ja pole enam vaja kukutada olemasolevat poliitilist võimu, et rajada teed uutele, progressiivsematele vormidele. Sotsialistlik riik esindab tõeliselt kogu ühiskonda ja on seetõttu eluliselt huvitatud ühiskonna igakülgsest arenemisest.

Edasi. Evolutsiooniperioodid, mille jooksul küpsesid revolutsioonilise hüppe tingimused, hõlmasid vanas ühiskonnas tavaliselt suuri, tihti väga pikki ajavahemikke. Seda võib seletada endise aja ühiskonna arenemise stiihilise iseloomuga ja ka sellega, et valitsevad klassid polnud kehtiva olukorra muutmisest huvitatud. Sotsialistlikus ühiskonnas toimub arenemine, uutele vormi-

dele üleminek rahvahulkade teadliku tegevuse tulemusel, kusjuures rahvahulki juhib kommunistlik partei vastavalt tunnetatud objektiivsetele seadustele. Seetõttu muutuvad evolutsiooni, suurte muutuste ettevalmistamise perioodid lühemateks, arenemise tempo kiireneb.

Et antagonistlikus ühiskonnas takistavad valitsevad klassid vajalikuks saanud muutuste teostamist ühiskonnakorras, siis on evolutsiooni perioodid ja revolutsiooni, hüppe perioodid üksteisest järsult eraldatud. Teatava ajani toimub uue jõudude kogunemine, kes on võimelised murdma vana korda kaitsvate reaktsiooniliste jõudude vastupanu, ja alles siis, kui see protsess lõpule jõuab, saabub vana hävitamise moment, hüpe, revolutsioon, toimub kvalitatiivne muutus.

Vastupidi, sotsialistlikus ühiskonnas pole enam sellist järsku vahet evolutsiooniliste ja hüppeliste arenguvormide perioodide vahel. Muidugi valmistab ka siin evolutsioon ette hüpet, ka siin on kvalitatiivsed muutused võimatud ilma ettevalmistavate kvantitatiivsete muutusteta. Kuna aga küpsevate kvalitatiivsete muutuste teel pole siin enam ees selliseid tõsiseid tõkkeid nagu antagonistlikus ühiskonnas, siis need muutused, vastavalt nende eelduste tekkimisele, teostuvad vana kvaliteedi elementide järkjärgulise väljasuremise ja uue kvaliteedi elementide kasvamise teel. Seetõttu on sotsialistlikule ühiskonnale (nagu ka tulevasele kommunistlikule ühiskonnale) kõige tüüpilisem kvalitatiivsete muutuste järkjärgulisus, mis ei tee muidugi võimatuks ka järske, äkilisi muutusi, näiteks tehnika, teaduse jne. valdkonnas.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus avaldub, nagu näeme, mitmesugustes protsessides ja erinevates ajaloolistes tingimustes omapäraselt. Selle seaduse metodoloogiline tähtsus on selles, et ta, esiteks, näitab kõigi objektiivse maailma nähtuste ühist arenguteed ja, teiseks, nõuab selle ühise leidmist konkreetses, spetsiaalsete üleminekuvormide avastamist, mõistmist igal erijuhul, sest ainult sel tingimusel on võimalik maksimaalse eduga tegutseda.

VIII PEATÜKK

VASTANDITE ÜHTSUSE JA VÕITLUSE SEADUS

Nagu nägime, peegeldab kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus arenemise üht kõige tähtsamat külge, näitab kvalitatiivsete muunduste protsessi „mehhanismi". Kuid tees, et kvantitatiivsed muutused lähevad üle kvalitatiivseteks muutusteks, ei anna veel vastust küsimusele, mis on igasuguse arenemise, sealhulgas ka kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku allikaks. Sellele küsimusele annab vastuse teine dialektika seadus — vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, mis näitab, et arenemise allikaks on vastuolud. Käesolevas peatükis käsitletaksegi seda seadust.

Lenin nimetab vastuolude kohta käivat õpetust marksistliku dialektika „tuumaks", mis annab kätte võtme kõigi arenemise külgede ja momentide mõistmiseks. Vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse tundmine aitab meil tungida asjade ning protsesside sisemasse olemusse ja tunnetada vastuolulisi seoseid ning suhteid, mis on olemas niihästi üksikesemete eri külgede kui ka mitmesuguste esemete vahel. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus, mida juba käsitlesime, on samuti üks vastuolude kaudu toimuva arenemise avaldusi. Me nägime, et kvantitatiivsete muutuste suurenemine kutsub esile vastuolu eseme kvantitatiivse ja kvalitatiivse määratletuse vahel. Selle vastuolu lahendamiseks tuleb ületada vana kvaliteedi piirid, peab tekkima uus kvaliteet, ilma milleta edasiarenemine pole võimalik. Ja hüpe, vanalt kvaliteedilt uuele üleminek, ongi selle vastuolu lahendus. Nagu järgmises peatükis näeme, pole ilma vastandite ühtsuse ja võitluse seaduseta võimalik mõista ka „eituse eitamise" seaduse olemust. See seadus on esemete sisu ja vormi, olemuse ja nähtuse, juhuslikkuse ja paratamatuse jne. vastastikuse suhte aluseks.

Neil põhjustel ongi vastuolude ühtsuse ja võitluse seadusel marksistlikus dialektikas nii tähtis koht. Selle seaduse erakorraline tähtsus tuleneb asjaolust, et ta avab arenemise seesmised allikad ja impulsid. Sellepärast võib sellesse seadusse suhtumist

pidada katsekiviks, mille najal kontrollitakse ühe või teise arenemisteooria teaduslikkust ja elulisust. Pole juhus, et niihästi endis- kui ka nüüdisaegsed marksismi vaenlased, kes püüavad dialektikat ümber lükata, on rünnanud ja ründavad eelkõige dialektika õpetust vastuoludest kui arenemise allikast ja liikumapanevast jõust.

Vaatleme nüüd, millised on marksistliku dialektika põhiseisukohad vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse suhtes.

1. Esemed, nähtused kui vastandite ühtsus. Vastandite võitlus — arenemise allikas

Metafüüsilise maailmavaate iseloomulikuks peajooneks on see, et ta eitab objektiivse maailma nähtuste ja protsesside sisevastuolusid. Muidugi, metafüüsikud tunnistavad, et mitmesugustel esemetel võib olla erinevusi ning nende vahel võib esineda vastuolusid. Kuid *sise*vastuolude võimalikkust ühes ning samas esemes, nähtuses, protsessis eitavad nad kategooriliselt. Seisukohta, et antud ese talle omaste vastandlike külgede ning tendentside tõttu sisaldab eneses omaenda teisitiolemist, peavad metafüüsikud lihtsalt mõtlemise ebajärjekindluseks. Nende arvates võib seesmiselt vastuoluline olla ainult mõte, subjektiivne arusaamine asjast, kuid siis on see mõte vale, ebajärjekindel.

Vana-kreeka filosoof Aristoteles põhjendas vasturääkivuse seaduse, mis on üks formaalse loogika tähtsamaid seadusi. Selle seaduse järgi ei saa teha vasturääkivaid otsustusi eseme kohta, kui see on võetud ühes ning samas relatsioonis ja ühel ning samal ajal. Kahtlemata on see seisukoht õige. Inimest, kes väidab, et antud jõgi on ja ei ole olemas, nimetame täiesti põhjendatult vassijaks.

Kuid sama Aristoteles, kes õigesti määras järjekindla, vasturääkivuseta mõtlemise printsiibi, tegi eksliku järelduse, nagu ei saaks objektiivselt eksisteerivates asjades olla sisevastuolusid. Aristoteles väitis, et kui „midagi samaaegselt jaatades ja eitades ei saa õigesti rääkida, siis on samuti võimatu, et miski sisaldaks samaaegselt vastandlikke määranguid"[1].

Muidugi ei ole võimalik sellega nõustuda. Sellest, et antud eseme olemasolu samaaegne tunnustamine ja eitamine tähendaks mõtlemise ebajärjekindlust, ei järeldu sugugi, et reaalselt eksisteerival esemel pole seesmiselt vastuolulisi omadusi. Selle sisevastuolu peegeldumist meie otsustuses oleks ebaõige pidada mõtlemise ebajärjekindluseks. Vastupidi, mida sügavamalt inimese mõtlemine peegeldab nähtuste ja protsesside sisevastuolusid, seda paremini ja täielikumalt ta neid tunnetab. Seepärast pole ka ime, et juba mõtteteaduse arenemise esimestest sammudest peale

[1] Аристотель, Метафизика, Соцэкгиз, 1934, стр. 75.

esitatakse loodusnähtuste seesmise vastuolulisuse idee. Seda ideed arendas, nagu nägime teises peatükis, antiikajal kõige täielikumalt kreeka filosoof Herakleitos. Ka Aristoteles, kes esitas palju geniaalseid mõtteid dialektika kohta, aimab mõningail juhtudel, et esemed on seesmiselt vastuolulised. See idee kajastub ka vana Hiina, India ja teiste maade filosoofias.

XVII ja XVIII sajandil, mehhanistliku maailmavaate valitsemise perioodil, pääsis maksvusele seisukoht, et loodusesemed ja -nähtused on iseenesega absoluutselt identsed ning sisevastuoludest vabad. Hiljem levis see esemete sisevastuolusid eitav teooria kodanlikus filosoofias laialdaselt, sest see teooria toetas kodanluse klassihuve. Kapitalismi ideoloogidel on kasulik kujutada asja nii, nagu oleks kodanlik ühiskond sisevastuoludest vaba ning tähendaks klassiharmoonia ja klassirahu idülli.

Tänapäeva kodanlikud filosoofid püüavad dialektika vastuoludeõpetust kõigest jõust ümber lükata. Dialektika ründamisel on neile iseloomulik see, et nad eitavad vastuolusid asjades enestes ning kannavad vastuolud üle teadvuse, mõtte valdkonda. Niisugune on näiteks *uusheegelluse* teooria — üks imperialismiajastu kodanliku filosoofia reaktsioonilisi voolusid. Uusheegellased kritiseerivad Hegelit sellepärast, et Hegel peab olemist vastuoluliseks, ja nimetavad esemete vastuolusid „illusoorseiks". Nende arvates võivad vastuolud eksisteerida ainult mõtlemises. Üks kaasaegseid pragmatismi esindajaid, reaktsiooniline ameerika filosoof Sidney Hook kirjutab oma artiklis, mis on sihitud marksistliku dialektilise meetodi vastu, järgmist: „See on termini „vastuolu" väga kummaline kasutamine, sest juba Aristotelese ajast peale arvas loogika teooria, et vastuolulised võivad olla otsustused, väited, tõestused, mitte aga asjad ja nähtused"[1]. Kodanlik filosoof kardab tunnustada sisevastuolusid nähtustes ja asjades enestes, sest just ühiskonna sisevastuolude arenemise dialektika kutsub objektiivselt esile sotsiaalseid revolutsioone.

Kui aga mõned kodanlikud filosoofid ongi sunnitud vastuolude reaalsust tunnustama, siis püüavad nad tõestada, et vastandlikkused ja antagonismid, mis esinevad näiteks ühiskondlikus elus, on igavesed ning neid pole võimalik lahendada, et sotsiaalsete vastuolude ületamatuses seisvatki klasside vastastikuste suhete olemus.

Teised, nähes vastuolusid ja isegi rõhutades nende tähtsust, kannavad nende lahendamise üle religiooni valda. „Vastuolusid pole elutegelikkuses võimalik lahendada," väidab üks sellise vaate pooldajaid, „neid saab ainult nende seoses tunnetada. Nad on ületatavad nähtavasti ainult usuliste tunnete abil teatud kõrgemal irratsionaalsel pinnal."[2]

Kõige tüüpilisem on kodanlikele filosoofidele siiski püüd vas-

---

[1] Sidney Hook, Dialectical Materialism and Scientific Method, p. 7.
[2] „Dialectica", Zürich (Neuchâtel), vol. 2, 1948, № 1, p. 20—21.

tandeid ja nende võitlust kinni mätsida, vastuolude lepitamise ideed kaitsta.

Metafüüsilisele maailmakäsitusele, mis eitab vastuolusid kui objektiivse maailma arenemise allikat, vastandab marksistlik dialektika oma õpetuse vastandite ühtsusest ja võitlusest. Marksistlik dialektika väidab teaduse ja inimkonna ajalooliste kogemuste objektiivsete andmete põhjal, et kõigile esemetele ja nähtustele on omased sisevastuolud, et iga ese on vastandite ühtsus, vastandlike külgede, omaduste, tendentside ühtsus. Kui me tajume eset absoluutse identsusena, siis teaduse ülesandeks on kõrvaldada see teadvuse viga ja avastada eseme sisevastuolud. Nagu näitab teaduse ajalugu, varem või hiljem need vastuolud avastatakse. Esemeid, nende olemust, nende arenemise seadusi võib tunnetada ainult sisevastuolude avastamise kaudu.

Marksistlik dialektika lähtub sellest, et kõigile esemetele ja nähtustele „on omased sisevastuolud, sest neil kõigil on oma eitav ja jaatav külg, oma minevik ja tulevik, oma iganev ja arenev, et nende vastandite võitlus, võitlus vana ja uue vahel, väljasureva ja sündiva vahel, iganeva ja areneva vahel, moodustab arenemisprotsessi seesmise sisu, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseiks muutumise seesmise sisu"[1].

Teaduse hämmastavad edusammud viimastel aastakümnetel kinnitavad kõikumatult dialektika õigsust. Mida sügavamale loodusnähtuste olemusse teadus tungib, seda selgemini kerkib esile nende seesmiselt vastuoluline iseloom. Eriti näitlikud on selles suhtes aatomi- ja tuumafüüsika saavutused. IV peatükis me juba rääkisime aatomist kui vastasnimeliste laengutega osakeste ühtsusest. Aatomi osakeste vahel, samuti ka aatomituuma sisemuses mõjuvad tõmbe- ja tõuketungid. Nende vastandlike tungide vastastikuse mõjuga on seletatavad protsessid, mis kulgevad aatomite ja nende tuumade sisemuses. See kinnitab Engelsi seisukohta, et „tõmbetung ja tõuketung on teineteisest niisama lahutamatud nagu positiivne ja negatiivne . . ."[2]. Kaasaegne füüsika on vaieldamatult kindlaks teinud, et valgus ja aine (näiteks elektronid) kujutavad oma struktuurilt selliste vastandite seesmist ühtsust, nagu seda on korpuskulaarsed omadused ja laineomadused. Seda võib pidada tõeliseks dialektika triumfiks.

Tuleb teha vahet *sise*vastuolude ja *väliste* vastuolude vahel. Väline vastuolu on vastuolu erinevate esemete või erinevate protsesside vahel. Sisevastuolu on aga vastuolu, mis peitub eseme, protsessi olemuses, ta on vastandlike külgede ja tendentside esinemine ühes ja samas esemes. Kuid küsimus ei ole ainult selles, et esemes on vastandid, vaid ka selles, millised on nende seosed ja vastastikused suhted. Sisevastuolu all tuleb mõista sellist vastastikust suhet eseme vastandlike külgede vahel, kus nad teine-

[1] J. V. Stalin, Leninismi küsimusi, Tallinn, 1952, lk. 506.
[2] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 193.

teist vastastikku eeldavad, tingivad ning ühtlasi ka teineteist eitavad, välistavad; terviku raames ei saa üks vastuolu külg ilma teiseta eksisteerida, samal ajal aga eitavad nad oma vastandliku iseloomu tõttu teineteist.

Just see vastastikune sõltuvus ja vastastikune eitavus ongi sisevastuolu peajooneks. Seda võib näha kõigi vastandlike nähtuste ja mõistete puhul: positiivne ja negatiivne, põhjapoolus ja lõunapoolus, valgus ja vari, tõmbetung ja tõuketung, pluss ja miinus, hüve ja pahe, ilus ja inetu jms. — kõigi nende mõistete vahel on olemas vastastikuse seose ja vastastikuse välistamise suhe. Igaüks neist on oma vastandi suhtes tema teisitiolemine, tema eitus, ja samal ajal on tema enese olemasolu sellest teisest tingitud.

Sisevastuolu näeme ka sellise kõige lihtsama liikumisvormi puhul, nagu seda on kehade ümberpaiknemine ruumis. Liikumine on ilmne vastuolu. Liikuva keha kohta on võimatu öelda, et ta mingisugusel ajamomendil asub ainult mingis antud punktis.

Muidugi ei teki mingit viga, kui väita, et näiteks liikuv rong asub antud hetkel nii- ja niisuguses punktis ja teisel hetkel teises punktis. Sellest väitest jätkub sellise lihtsa asja nagu rongi asukoha mõistmiseks, kuid sellest on vähe, et väljendada liikumise olemust. See väide kirjeldab liikumise *tulemust*, kuid mitte liikumise enese olemust. Kui me aga püüame mõista liikumist, siis põrkame vastuolule: liikuv keha asub ühel ja samal ajamomendil antud ruumipunktis ja ei asu enam selles punktis, s. t. asub nii antud kui ka teises kohas.

Dialektika kritiseerijad on korduvalt püüdnud seda liikumise vastuolulist iseloomu ümber lükata. Nad juhivad tähelepanu sellele, et tegelikult asub liikuv keha ühel ajamomendil mingis antud kohas, teisel ajamomendil — teises kohas. Teiste sõnadega, nad võtavad ainult liikumise ühe külje (mittepidevuse, diskreetsuse) ning muudavad selle absoluudiks: ruumi, mille läbib keha, jagavad nad reaks üksteisest isoleeritud lõikudeks, punktideks ja väidavad, et liikuv keha asub kord ühes, kord teises ruumipunktis.

Kuid see on muidugi eksitus. Liikumine pole mitte ainult diskreetne, vaid ka pidev, sest vastasel korral ei oleks võimalik liikuva keha üleminek ühest punktist teise. Üksikud ruumipunktid pole mitte ainult üksteisest eraldatud (diskreetsus), vaid ka omavahel seotud, ja see seos pole midagi muud kui ruumi pidevus. Kumbki kahest vastandist — diskreetsus ja pidevus — eeldab teist ning nad eksisteerivad ainult ühtsuses teineteisega. „Liikumine", kirjutas Lenin, „on (aja ja ruumi) pidevuse ja (aja ja ruumi) diskreetsuse ühtsus. Liikumine on vastuolu, on vastuolude ühtsus."[1]

Seisukoht, et liikuv keha asub igal ajamomendil ainult antud

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 241.

ruumipunktis, surmab liikumise. Liikumine muudetakse paigalseisude summaks. Tegelikult aga liikumine on paigalseisu ja muutuse ühtsus: kahtlemata asub liikuv keha antud kohas, ühtlasi aga ei asu ta selles. Need kaks vastandit (paigalseis ja liikumine) on niihästi omavahel seotud kui ka eitavad teineteist. Isegi kõige lihtsam liikumise vorm, mehhaaniline liikumine, kehade ümberpaiknemine ruumis, oleks ilma selle vastandite ühtsuseta võimatu.

Oeldu kehtib kõikide objektiivse maailma esemete, nähtuste ja protsesside suhtes; kõigile neile on omased oma sisevastuolud, igaüks neist on „vastandite ühtsus".

Sisevastuolu, esemete vastandlike külgede, tendentside ühtsus tingib paratamatult nende *võitluse*. Vastandite võitlus tuleneb loomulikult, seaduspäraselt sellest, et seesmised vastandid esemes tingivad ja ühtlasi ka eitavad teineteist. Kui vastandlikud küljed teineteist ainult tingiksid ning eeldaksid, kui nad teineteist ei välistaks, siis oleks võitlus nende vahel võimatu. Kui nad teineteist ainult välistaksid, eitaksid, kui nad ei oleks teineteisega ühtsuses, seoses, teineteisest sõltuvad, siis jällegi ei oleks nende vahel võitlust.

Kodanlikud filosoofid ja majandusteadlased, kui nad isegi on sunnitud rääkima kapitalismi vastuoludest, rõhutavad vastandite vastastikuses suhtes ainult üht momenti, üht külge — nende ühtsust, identsust, ja lähevad vaikides mööda nende vastastikuse suhte teisest küljest — vastandite vastastikusest eitusest, nende vastuolust. Marx kirjutas majandusteadlase Milli kohta: „Kus majanduslik suhe, — järelikult ka kategooriad, mis seda väljendavad, — sisaldab vastandeid, kujutab endast vastuolu ja nimelt vastuolude ühtsust, seal ta rõhutab vastandite *ühtsuse* momenti ja eitab *vastandlikkusi*. Vastandite ühtsuse muudab ta nende vastandite vahetuks identsuseks"[1]. Analoogiliselt talitavad ka nüüdisaegsed kodanlikud filosoofid. Ameerika filosoof Müller kirjutab: „Igasugune filosoofia taotleb vastandite harmooniat, ühtsust, lepitamist, mis hoiab ära nende pooluste pinge." Sellise käsitluse puhul kujutatakse vastandeid teineteise kõrval eksisteerivatena, teineteist mitte välistavatena, omavahel üldse mitte võitlevatena. Sellega jääb aga varju just see jõud, mis viib arenemist edasi, mis on igasuguse arenemise allikaks, — vastandite, vastandlike jõudude, tendentside, püüdluste jne. võitlus.

Hegeli dialektikas, mis sisaldab küll geniaalset seisukohta, et vastuolu on edasiviiv jõud, valitseb vastandite lepitamise tendents. Kahtlemata avaldus selles tendentsis Hegeli filosoofia kodanlik iseloom, see asjaolu, et Hegel ei tahtnud teha dialektikast, sellest „revolutsiooni algebrast", kõiki sotsiaalseid järeldusi.

Eseme seesmiselt vastuolulised küljed ei suhtu teineteisesse

[1] К. Маркс, Теории прибавочной стоимости, т. III, 1936, стр. 66.

ükskõikselt. Vastuolu iga külg kehastab mingisugust tendentsi — positiivset või negatiivset, aktsiooni või reaktsiooni, revolutsioonilist või konservatiivset, väljasurevat või tekkivat jms. Ja kuna need vastandlikud tendentsid on ühtsuses, kuna nad peituvad ühes ning samas esemes, selle olemuses eneses, siis ei ole nad teineteise suhtes ükskõiksed, vaid on omavahel võitluses.

Nende vastuolu aga tuleb nii või teisiti, kas varem või hiljem, lahendada. Kuidas see lahendatakse? Marksistlik dialektika vastab: vastandite võitluse teel.

Sellest tuleneb vastandite võitluse määratu suur tähtsus arenemises. Vastandite võitluse osa seisab selles, et ainult võitluses ja võitluse abil lahendatakse „vaidlus" nähtustes ning esemetes peituvate vastandlike tendentside vahel. Analoogiliselt sellele, nagu vaidluses, erinevate seisukohtade, arvamuste, ideede kokkupõrkes sünnib ja kristalliseerub tõde, nii rajab ka arenemine enesele teed esemetele omaste vastandlike külgede, jõudude, tendentside kokkupõrkes, nende võitluses: lüüa saab see, mis takistab arenemist, ja lõppkokkuvõttes võidab see, mis on arenemise kandjaks. See aga tähendabki, et vastandite võitlus on arenemise liikumapanev jõud.

Kui esemetes ja nähtustes ei oleks sisevastuolusid, kui ei oleks vastandlike külgede, tendentside võitlust, siis jääksid esemed ja nähtused muutumatuks; ei oleks võimalik arenemine, kvaliteedi muutumine, kõik oleks tardumuse, paigalseisu olekus. Kui näiteks ühiskonna eesrindlikud klassid ei astuks võitlusse surevate klasside vastu, siis jääksid nendevahelised vastuolud lahendamata ja ühiskond ei saaks edasi liikuda, areneda. Sellepärast on oportunistlikud kujutlused vaenulike klasside harmooniast marksismile võõrad. Kommunistid on järjekindlad klassivõitluse pooldajad, sest klassivõitlus on vastandlikeks klassideks jagunenud ühiskonna objektiivne seaduspärasus, ja teisiti ei saa toimuda selle ühiskonna arenemine, vana, iganenu asendumine uue, eesrindlikuga.

Seepärast rõhutaski Lenin, iseloomustades arenemise olemust: „Arenemine on vastandite „võitlus""[1]. Selle definitsiooniga on tabatud arenemises peamine — arenemise allikas, tema liikumapanev jõud.

Vastandite võitlus on vastuolude tekkimise, arenemise ja lahenemise keerukas protsess, millel on oma astmed, etapid, oma eriline iseloom igal vastaval astmel. Teiste sõnadega, konkreetsed vastuolud läbivad teatava lühema või pikema tee, millel on oma algus, kestus ja lõpp.

Muidugi ei tähenda see, et ese oma mingisugusel arenemisastmel võiks olla absoluutne identsus, s. t. vaba igasugustest vastuolùdest. Ei tule arvata, et ese on algul puhas identsus ja alles siis tekivad temas vastuolud. Tegelikult on esemetele alati

---

[1] V. I. Lenin, Dialektika küsimusest, Tallinn, 1958, lk. 4.

omased kas varjatud või nähtavad, sealjuures vägagi mitmekesised vastuolud. Lenin märkis, et ese on „vastandite summa". Kui esemes ei ole veel antud konkreetset vastuolu, kui see ei ole veel tekkinud, siis sisaldab ta teisi vastuolusid. Ese ei saa iialgi olla absoluutne, surnud identsus. Kuid iga konkreetne vastuolu tekib ja läbib teatava arenemistee, ja seda vastuolu tuleb käsitada dünaamiliselt, mitte aga staatiliselt.

Mitte alati ei ole vastuolu kohe järsult väljendatud. Tavaliselt on tal esialgu ainult *erinevuse* iseloom. Erinevus on vastuolu algvorm. Arenemise protsessis muutub erinevus *vastandlikkuseks*, s. t. arenenumaks vastuoluks, milles vastuolu mõlemad pooled teineteist järsult eitavad. Marx uurib näiteks „Kapitalis" kauba kahesugust iseloomu. Kaup on vastandite — tarbimisväärtuse ja väärtuse ühtsus. Kuid see vastandlikkus ei tekkinud otsekohe arenenud kujul. Ürgkogukonnas ei toodetud vahetuseks minevaid kaupu, vaid enesele tarbimiseks minevaid produkte. Alles siis, kui kogukonnad oma produktide ülejääke mõnikord juhuslikult omavahel vahetasid, muutusid produktid kaupadeks, millel oli, nagu kaubal kunagi, vastuolu tarbimisväärtuse ja väärtuse vahel. Marx näitab, et tähendatud vastuolu ei avaldu sellel ajajärgul veel teravalt. Siin pole veel, nagu ta ütleb, „polaarset vastandlikkust": vastuolu kaks poolt hakkavad alles teineteisest eralduma, ühtne pole veel järsult vastanditeks kahestunud. Kuid kaubavahetuse arenemisega muutub see, mis varem oli ainult erinevus, järsuks vastandlikkuseks. Kaubavahetuse vajadused nõuavad iseseisva väärtusvormi tekkimist. „Võitlus" väärtuse ja tarbimisväärtuse vahel lõpeb kauba kahestumisega kaubaks ja rahaks. Väärtus eraldub raha kujul kaupade tarbimisväärtusest ja omandab iseseisva eksistentsi. Rääkides kaubas eksisteerivast tarbimisväärtuse ja väärtuse vastuolust, märgib Marx, et see kaksikolemine „peab arenema *erinevuseks*, erinevus — *vastandlikkuseks* ja *vastuoluks*"[1].

Mõisted erinevus ja vastandlikkus väljendavad üht ja sama fakti, nähtuste seesmist vastuolulisust, kuid kumbki neist väljendab seda nähtuste vastuolulisust selle erinevail arenemisastmeil, võitluse arenemise erinevatel staadiumidel. Olgu rõhutatud, et neid mõisteid ei saa šabloonselt rakendada kõigi nähtuste kohta: tuleb arvestada iga nähtuse, iga protsessi omapära, tuleb lähtuda konkreetsetest ajaloolistest tingimustest, milles vastuolud esinevad.

Kapitalismi tekkimine tähendas kodanluse ja proletariaadi vahelise vastuolu tekkimist. Kuid algul ei olnud proletariaat teadlik oma täielikust klassivastandlikkusest kodanluse suhtes. Töölised võitlesid masinate vastu, arvates, et nende vaenlaseks on masinad, mitte aga kapitalistid. Nad võitlesid ka oma vaenlaste vaenlaste, s. o. feodaalide vastu. Ja alles aja jooksul jõudsid nad

[1] «Архив Маркса и Энгельса», т. IV, 1935, стр. 67.

teadmisele, et nad moodustavad erilise klassi, mis on lepitamatus vastuolus nendele vastandliku kodanluse klassiga. Nende klasside omavaheline võitlus muutub kapitalistliku tootmise suurenevate vastuolude alusel intensiivsemaks, nende vastandlikkus — üha sügavamaks. Järelikult isegi siis, kui vastuoludel on algusest peale järsu, polaarse vastandlikkuse iseloom, toimub seesama seaduspärane protsess, vastuolude arenemise, avanemise, suurenemise protsess.

Vastandite võitluse alusel toimuva vastuolu kasvu tulemuseks on üha suurem ühtse kahestumine, kuni lõpuks vastuolu arenemises saabub selline aste, kus vastandid ei saa enam ühtsuses eksisteerida. Siis on käes vastuolude lahenemise moment.

Vastuolud lahendatakse ainult võitluses ning võitluse abil. Vastuolusid ei lepitata, vaid nad ületatakse. Vastuolude arenemise, avanemise, suurenemise protsess on võitluse protsess, mis valmistab ette nende lahenemise seaduspärase staadiumi.

Põhiliste, oluliste vastuolude lahenemine, ületamine tähendab vana hävimist ja uue tekkimist. Nõnda viib looma või taime juures nende vastuolude lahenemine, mis valitsevad vana pärilikkuse ja keskkonnaga kohanemise protsessis tekkivate uute tunnuste vahel, vana pärilikkuse asendumisele uuega. Kapitalistliku tootmisviisi põhivastuolude lahendamine tähendab selle tootmisviisi hävimist ja uue, sotsialistliku tootmisviisi tekkimist.

Vastuolude lahenemise staadium (moment) on arenemises äärmiselt tähtis. Kui vana on enese ammendanud ja muutunud uue pidurdajaks, takistajaks, siis peab nendevaheline vastuolu lahenema vana väljasuremise ja uue võidulepääsemisega. Keerukates protsessides ei saa vastuolu otsekohe pärast selle tekkimist laheneda. Kas näiteks pärilikkuse ja kohanemise vastuolu saab otsekohe laheneda? Muidugi mitte. Vaja on teatavat vastuolude suurenemist, mis loob nende lahenemiseks vajalikud eeldused.

Nagu esitatud näidetest näha, lõpeb vastuolude arenemine, suurenemine vana hävimise, väljasuremisega ja uue tekkimisega. Sellest järeldub, nagu märgib Lenin, et igasugune vastandite ühtsus on suhteline, ajutine, mööduv, vastandite võitlus aga — absoluutne. Vastandite ühtsus mingis nähtuses püsib senikaua, kuni antud nähtuse raamides toimub vastuolude kasv, suurenemine, mis valmistab ette vastuolude lahendamise, ületamise momenti. Vastuolude lahenemine on antud nähtuse kvalitatiivne muundus, vana kadumine ja uue tekkimine. Vana nähtus, mis kujutas endast teatavate vastandite ühtsust, loovutab koha uuele, mis kujutab endast teistsuguste vastandite ühtsust. Näiteks feodalismi kui vastandlike klasside — feodaalide ja talupoegade — ühtsuse asendas kapitalism, mis on teistsuguste vastandite — kodanluse ja proletariaadi — ühtsus.

Järelikult on iga vastandite ühtsus ajutine, mööduv, samuti nagu on ajutine ja suhteline igasugune paigalseisu, tasakaalu moment. Vastandite võitlus aga ei saa olla ajutine tegur, ta on

püsivalt mõjuv tegur, sest vastasel korral lakkaks arenemine. Vastandite võitlus on see loov jõud, mis toob nähtustesse „rahutuse", ei lase neil olla surnud, liikumatud, stimuleerib nende muutumist ja arenemist, tingib vanade vormide igavese asendumise uutega.

Kui vastandite ühtsuse moment oleks püsiv tegur, siis ei oleks võimalik arenemine, esemete kvalitatiivne muundumine. Vastandite *ühtsuse* suhtelisus väljendab seda, et eseme püsivus on ajutine, et esemel on oma algus ja lõpp. Vastandite *võitluse* absoluutsus väljendab seda, et liikumine ei lakka hetkekski, et liikumine hävitab eseme püsivuse, valmistades ette eseme seaduspärase kvalitatiivse muutuse. See seletab tuntud dialektilist vormelit, mille kohaselt *vastuolud on edasiviiv jõud.*

Nüüd me võime formuleerida vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse olemuse. *Vastandite ühtsus ja võitlus on seadus, mille järgi kõik asjad, nähtused ja protsessid omavad seesmiselt vastuolulisi ja omavahel võitluses olevaid külgi, tendentse; vastandite võitlus annab seesmise impulsi arenemiseks, tingib vastuolude suurenemise, kusjuures vastuolud lahenevad teatud arenemisetapil vana kadumise ja uue tekkimisega.*

Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, nagu iga teinegi dialektika seadus, on ka tunnetamise seadus, dialektilise loogika seadus. Lenin arvustas Plehhanovit selle eest, et oma töödes dialektika alalt Plehhanov ei käsitanud vastandite ühtsust, identsust *kui tunnetamise seadust* (vt. „Dialektika küsimusest"). Selle dialektilise tunnetusseaduse peatähtsus seisab selles, et ta nõuab tegelikkuse arenemise objektiivsete vastuolude peegeldamist, reprodutseerimist teaduse mõistetes, kategooriates, seadustes. Ainult sel tingimusel võib mõtlemine olla tegelikkusega adekvaatne. Lenin märgib: „Tingimuseks, mis võimaldab tunnetada kõiki maailma protsesse ... nende elavas elus, on nende tunnetamine vastandite ühtsusena"[1]. Inimmõtlemise mõisted peavad olema liikuvad, painduvad, nagu on seda nähtused ise, mida nad peegeldavad. Mõisted, ütleb Lenin, peavad olema „vastandites ühtsed, et maailma hõlmata"[2], s. t. maailma õigesti tunnetada.

Isegi kõige lihtsamates mõistetes ja otsustustes väljenduvad nähtuste sisevastuolud. Kui me ütleme: „see roos on lill", siis opereerime selliste vastandlike mõistetega, nagu üksik (see roos) ja üldine (lill). Roos on üksiku ja üldise ühtsus, identsus, sest roos kui üksik lill omab kõigile lilledele karakteerset üldist. Kuid see pole surnud identsus, vaid identsus (ühtsus) erinevuses, sest roosil on ka niisuguseid omadusi, mille poolest ta teistest lilledest erineb. Järelikult avaldub otsustuses „roos on lill" see mõistete suhtes kehtiv nõudmine, millest räägib Lenin: need

---

[1] V. I. Lenin, Dialektika küsimusest, Tallinn, 1958, lk. 4.
[2] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 122.

mõisted („roos" ja „lill") on oma vastandlikkuses ühtsed, ja antud otsustus peegeldab eset õigesti.

Veelgi suuremal määral käib see keerukate teaduslike mõistete ja otsustuste, teooriate kohta. Võtame näiteks aatomi jagatavuse küsimuse. Küsimusele, kas aatom on jagatav või mitte, tuleb kaasaegsete andmete kohaselt vastata: „on ja ei ole", s. t. dialektilise mõtlemise reeglite kohaselt. Aatom, kuivõrd ta koosneb veelgi elementaarsematest osakestest, on jagatav; aatom, kuivõrd ta on keemiliste elementide kõige väiksem osake, ei ole jagatav.

Kodanlike majandusteadlaste kujutluste järgi on kapital raha, tootmisvahendid, ja mõiste „kapital" ei väljenda mitte mingeid kapitalistliku tootmise vastuolusid. Marx lükkas sellise metafüüsilise arusaamise kapitalist ümber. Ta näitas esiteks, et kapital pole asi, vaid teatud kindlate ühiskondlike suhete avaldus; teiseks, et kapital kehastab eneses seesmiselt vastuolulisi ühiskondlikke suhteid — kapitalistide ja tööliste vahel valitsevaid suhteid. Seega on Marxil kapitali mõiste dialektiline, peegeldades õigesti elu vastuolusid.

Meie mõisted peavad peegeldama mitte ainult esemete, nähtuste objektiivseid vastuolusid, vaid ka nende vastuolude arenemise dünaamikat, nähtuste üleminekuid nende vastanditeks, vastandite teineteiseks muundumist. Uurides näiteks töö sotsialistlike vormide tekkimise protsessi NSV Liidus, me peame jälgima, kuidas sotsialistliku töössesuhtumise üksikud avaldused kommunistlike laupäevakute näol muutuvad seaduspäraselt üldnähtuseks, muutuvad rahva sotsialistlikuks töössesuhtumiseks. Üksik muutub üldiseks, s. t. oma vastandiks.

Dialektika õpetab, et vastandite (positiivne ja negatiivne, hüve ja pahe jms.) vahel pole ületamatuid vaheseinu ja et nad võivad teineteiseks muunduda. Tõearmastus on inimese positiivne omadus; kui aga „tõe" nimel inimene paljastab vaenlasele oma rahva sõjasaladuse, siis selline „tõearmastus" muutub enda vastandiks, negatiivseks, kahjulikuks omaduseks.

Kuna aga vastandite vahel, isegi kõige äärmuslikumate vahel, pole absoluutset piiri ja nad võivad teineteiseks muunduda, siis peavad ka meie mõtlemine, meie mõisted olema paindlikud, peavad kaasa tegema kõik reaalse tegelikkuse üleminekud ja muundused. See on üks kõige tähtsamaid marksistliku dialektilise loogika nõudmisi, üks olulisemaid järeldusi, mis tuleneb vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse rakendamisest mõtlemise suhtes.

Kuid asi ei ole ainult selles, et vastandite ühtsuse ja võitluse seadus nõuab objektiivse arenemise vastuolude dialektika peegeldamist mõtlemises. Tunnetusprotsess, mõtlemise liikumise loogika ise, kus mitteteadmiselt jõutakse teadmusele, pealiskaudselt teadmuselt — objektiivse maailma seaduste tundmisele, on äärmiselt vastuoluline, ja ainult arusaamine, et see tegelikkuse peegeldumine mõistetes toimub vastuoluliselt, võimaldab õigesti näha tunnetuse teed. Nagu hiljem X peatükis näeme, koosneb

tunnetusprotsess sellistest vastassuunalistest tegelikkuse peegeldamise moodustest ja võtetest, nagu meeleline ja ratsionaalne, konkreetne ja abstraktne, analüüs ja süntees, induktsioon ja deduktsioon, suhteline ja absoluutne tõde jne. Ükski nimetatud vastandite külg pole mõeldav ilma teiseta, nad täiendavad vastastikku teineteist, lähevad üle teineteiseks. Selles avaldubki kujukalt vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse toime tunnetuse sfääris.

2. Sisevastuolud ja välised vastuolud

See, mida eespool ütlesime —, nimelt et arenemine toimub esemete sisevastuolude tekkimise ja ületamise teel, võimaldab meil teha tähtsa järelduse liikumise, arenemise iseloomu kohta. Liikumine, arenemine on mateeria *iseliikumine, isearenemine*. See ei tähenda muidugi, nagu võiks ühiskondlikus elus arenemine toimuda iseenesest, ilma inimeste vahelesegamiseta, ilma nende aktiivse tegevuseta, või nagu saaks ilma inimeste tegevuseta loodust inimeste huvides ümber kujundada. Mõiste „iseliikumine" tähendab seda, et esemetes ja nähtustes enestes peituvad nende arenemise impulsid, allikad. Mõiste „isearenemine" on sihitud arenemise mehhanistliku käsituse vastu, mis ühe liikumisvormi seadused (välistõuget kui liikumise põhjust eeldava mehhaanilise liikumise seadused) kannab üle igasugusele liikumisele ja arenemisele. Laiendades mehhanistliku käsituse kogu mateeriale, kujutavad metafüüsikud mateeriat millegi tardununa, inertsena ja oletavad ekslikult, et ainult mingisugune üleloomulik jõud (vaim, jumal) paneb mateeria liikuma.

Seevastu iseliikumise dialektiline mõiste peegeldab seda objektiivset fakti, et mateeria, loodus ja ühiskondlik elu sisaldavad iseendas oma arenemise stiimuleid, põhjusi, allikaid. Loodus ise, vastavalt oma seadustele, areneb madalamatelt vormidelt kõrgematele. Elutu loodus on oma „iseliikumise" korras tekitanud oma teisitiolemise, oma vastandi — elava looduse. Niisamuti toimub ka ühiskonna arenemine. Mitte välised jõud, vaid kapitalismi enese seadused, nende seaduste alusel toimuv arenemine tekitab tema vastandi — sotsialismi. Teiste sõnadega, kapitalistliku ühiskonna „iseliikumine" loob objektiivsed ja subjektiivsed eeldused sotsialistliku ühiskonna tekkimiseks. Selle iseliikumise põhjuseks, allikaks on sisevastuolud. Sisevastuolude arenemine, nende lahenemine ja ületamine toimub vastandite võitluse pinnal; „ . . . teatud ajaloolise tootmisvormi vastuolude arenemine", ütleb Marx, „on ainus ajalooline tee selle vormi lagunemisele ja uue moodustamisele"[1].

Seega nõuab dialektika, et liikumist, arenemist tuleb käsitada iseliikumisena, isearenemisena, mis toimub sisevastuolude võit-

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 423.

luse ja arenemise tõttu. Kuid dialektika ei ignoreeri sugugi ka *väliste vastuolude* tähtsat osa arenemisprotsessis. Iga ese on seotud paljude teiste esemetega ja on nendega vastastikuses toimes. Sellest järeldub, et tuleb tingimata arvestada ka väliseid vastuolusid ja nende osa arenemises. Kas võib näiteks kõrvale jätta taimede või loomade vastastikusi suhteid nende väliste eksisteerimistingimustega? Neid vastastikusi suhteid arvestamata pole võimalik mõista organismide arenemist. Bioloogias tuntakse niinimetatud autogeensuse teooriat, mis püüab loomade ja taimede arenemist täielikult seletada seesmiste põhjustega ja ignoreerib väliste elutingimuste osa nende kujunemises, ignoreerib organismi ja väliskeskkonna vahelise ainevahetuse tähtsust. See teooria viib ebateaduslikele, idealistlikele järeldustele. Mitšurini õpetus bioloogias purustas selle teooria ja näitas täiel määral, millist suurt tähtsust omab ainevahetus orgaanilise looduse arenemises ja muutumises.

Edasi. Inimühiskond areneb oma seesmiste seaduste järgi, sisevastuolude arenemise ja lahenemise korras. Oleks aga mõttetus seejuures mitte arvestada ühiskonna ja looduse vahel eksisteeriva välise vastuolu osatähtsust. Väljaspool loodust ühiskond ei eksisteeri ega saaks päevagi eksisteerida. Et elada, selleks peavad inimesed töötama, töö aga on looduse mõjutamine inimese poolt, mille eesmärgiks on vajalike elatusvahendite tootmine. Tootlike jõudude arenemise tasemest sõltub ühiskonna ja looduse vastastikuste suhete iseloom, looduse stiihiliste jõudude inimesele alistamise aste. Ühiskond peab võitlust loodusega, ja see võitlus on samuti „vastandite võitluse" vorm. Ühiskonna ja looduse vaheliste vastuolude lahendamise protsess, mis tegelikult on lõputu protsess, on üks tähtsaid ühiskonna arenemise allikaid.

Kuid sisevastuolude ja väliste vastuolude vahel on oma objektiivne erinevus, mida ei tohi arvestamata jätta. Sisevastuolu on vastuolu, mis peitub eseme enese olemuses, kusjuures ese ei saa ilma mõlema vastandita eksisteerida. Väline vastuolu on vastuolu erinevate esemete, erinevate olemuste vahel, mis pole üksteisega nii tihedasti seotud. Taim ja sellele soojust andev päike on näiteks erinevad olemused, kummalgi neist on oma sisevastuolud. Ühiskond ja loodus — see on samuti erinevate olemuste vastuolu. Välised vastandid on nagu sisevastuoludki teineteisega seotud, kuid nende vahel pole niisugust tihedat vastastikust tingitust nagu sisevastuolus. Selle vastuolu üks külg — loodus — võib eksisteerida ka ilma ühiskonnata, päike — ilma taimeta jne.

On äärmiselt tähtis silmas pidada sisevastuolude ja väliste vastuolude erinevust, sest nad ei etenda arenemises ühesugust osa. Muidugi, nende erinevus pole absoluutne, vaid suhteline: see, mis ühes seoses on väline vastuolu, võib teises seoses olla sisevastuolu. Näiteks avaldub mingi kahe erineva taimeliigi vastuolu nende kummagi suhtes välise vastuoluna. Ent samal ajal

on see üks taimeriigi kui terviku sisevastuolusid. Kahe sotsiaalse süsteemi, kapitalistliku ja sotsialistliku süsteemi vastuolu on kummagi süsteemi seisukohalt väline vastuolu. Samal ajal on see maailma-ajaloolise protsessi sisevastuolu. Väline vastuolu on sageli sisevastuolude eksisteerimise avaldus ja vorm. Nii nimetab Marx kauba ja raha vastuolu „väliseks vastuoluks", „milles nad [kaubad] väljendavad neile immanentset (s. t. neile seesmiselt omast. — *Toim.*) vastuolu tarbimisväärtuse ja väärtuse vahel"[1].

Sisevastuolude ja väliste vastuolude vahel on oma seos, ja esemete arenemise põhjuste vaatlemisel tuleb arvestada nii sisevastuolusid kui ka väliseid vastuolusid. Sisevastuolud ei eksisteeri ega toimi välistest vastuoludest lahus, väliste vastuolude mõju eseme arenemisele pole omakorda võimalik mõista, kui ei arvestata selle eseme sisevastuolusid.

Mitte põrmugi ignoreerides väliste vastuolude tähtsust, väidab materialistlik dialektika ühtlasi, et sisevastuolud etendavad arenemises peamist, domineerivat osa, välised vastuolud aga kõrvalist, teisejärgulist osa. Arenemisprotsessis on sisevastuolud ja välised vastuolud ühtsuses, seoses, kuid oleks jäme viga ära vahetada esimesi, juhtivaid, teistega.

Sellepärast võitlebki dialektika kodanlikus ja reformistlikus filosoofias laialt levinud *tasakaaluteooria* vastu. Selle teooria tuum seisab arenemise sisevastuolude eitamises, selles, et välistele vastuoludele ja vastandite tasakaalustamisele omistatakse otsustav tähtsus. Tasakaaluteooria kuulutab arenemise üldiseks seaduseks lihtsaima, mehhaanilise liikumise liigi — välisjõudude kokkupõrke, vastastikuse toime. See teooria peab mateeria põhiolekuks mitte liikumist, vaid tasakaalu, paigalseisu. Kahe keha vahel valitseb näiteks tasakaal. Kui neist ühe jõud ületab teise jõu, siis algab nende vahel võitlus, mis rikub tasakaalu. Väliste vastandite võitluse tulemuseks on omakorda uus tasakaal. Tasakaaluteooria üks kõige innukamaid kaitsjaid A. Bogdanov sõnastas selle teooria olemuse järgmiselt: „Tasakaalult seda rikkuva kahe jõu võitluse kaudu uuele tasakaalule"[2]. Nagu näeme, jätab tasakaaluteooria esemete sisevastuolud täielikult kõrvale.

Muidugi oleks absurdne hakata tasakaalu momenti eitama. Nii või teisiti on tasakaal olemas igasuguses liikumises, sealhulgas ka ühiskonnas. Kuid tasakaal on ainult liikumise moment, ta on suhteline, ajutine. Liikumine aga on absoluutne. „. . . Üksik liikumine", märgib Engels, „püüdleb tasakaalu poole, kuid liikumise kogusumma hävitab taas üksiku tasakaalu"[3].

Tasakaaluteooria pooldajad, rakendades seda teooriat ühiskondliku elu suhtes, arvavad, et ühiskonna arenemise peamiseks allikaks ei ole ühiskonna sisevastuolud, vaid ühiskonna ja loo-

---

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 98.
[2] А. Богданов, Философия живого опыта, М. 1920, стр. 197.
[3] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 196.

duse vastuolu. Selline käsitus on teoreetiliselt täiesti paikapidamatu, poliitikas aga viib see reaktsioonilistele järeldustele. Pole kahtlust, et ilma ühiskonna ja looduse vaheliste vastuolude lahendamise protsessita on ühiskondlik arenemine võimatu. Kuid asi on selles, et ühiskonna sisevastuolud kujundavad väliste vastuolude mõju ümber ja vahendavad seda. Mida progressiivsem on ühiskonnakord, seda edukamalt lahendatakse ühiskonna ja looduse vastuolusid. Näiteks avaldab kaasaegne kapitalism halvavat mõju ühiskonna tootlike jõudude arenemisele, järelikult ka inimkonna huvides teostatavale looduse alistamisele. Tasakaaluteooria pole suuteline seda seletama, sest küsimus ei ole siin looduse ja ühiskonna vahelise tasakaalu „rikkumises", vaid üksnes kodanliku ühiskonna sisevastuoludes. Ainult kapitalismi *seesmiste* vastuolude lahendamine avab uued, enneolematud võimalused ühiskonna tootlike jõudude arenemiseks. Seda kinnitavad sotsialistliku ühiskonna kogemused. Teiste sõnadega, väliste vastuolude lahendamine oleneb ühiskonna peamiste vastuolude, sisevastuolude lahendamisest.

Tasakaaluteooriat kasutatakse ka selleks, et kaitsta vaenulike klasside lepitamise ideed. Meie sajandil, kus klassivõitlus kapitalistlikus ühiskonnas on äärmiselt teravnenud, on raske selle ühiskonna sisevastuolusid eitada. Tasakaaluteooriat ära kasutades aga väidavad kodanlikud ja reformistlikud filosoofid, et eri klassid olevat omavahel mitte võitluses, vaid tasakaalu olekus, et iga klass täitvat oma funktsiooni ja et katse seda tasakaalu rikkuda olevat ühiskondlikule elule ohtlik.

Kuivõrd tasakaaluteooria eitab klassivastuolude otsustavat osa antagonistliku ühiskonna arenemises, teenib ta reaktsioonilistе jõudude huve. Ta kallutab kapitalistlike maade töötajaid revolutsioonilisest klassivõitlusest kõrvale, takistab neid võitlemast uue, progressiivse, sotsialistliku korra eest.

Materialistliku dialektika seisukohta sisevastuolude peamisest, juhtivast osast ei tule mõista dogmaatiliselt. On olukordi, kus esiplaanile kerkivad välised vastuolud ja kus nende lahendamine omandab esmajärgulise tähtsuse. Mingi maa rahvuslikus vabadussõjas välisvaenlase vastu võivad näiteks ühineda ja, nagu näitavad ajaloo kogemused, tihtipeale ühinevadki kõige erisugusemad sotsiaalsed jõud. Rahvuslikku vabadussõda pidaval maal ei kao vastandlike klasside vastuolud, kuid need vastuolud tõrjutakse mõneks ajaks tagaplaanile, nad ei etenda peaosa. Sel ajajärgul on maa edasise arenemise seisukohalt peamine tähtsus väliste vastuolude lahendamisel. Järelikult, kuigi üldine seisukoht kõlab, et sisevastuoludel on otsustav tähtsus, ei oleks siiski õige ignoreerida ka seda võimalust, et ühtedes või teistes konkreetsetes tingimustes võivad peamisteks muutuda välised vastuolud.

Kui võtta kogu nüüdisaegne ajalooprotsess tervikuna, siis on sotsialistliku ja kapitalistliku süsteemi vaheline vastuolu inim-

ühiskonna ajaloolise arenemise antagonistlik sisevastuolu. Ühtne kapitalistlik maailmasüsteem on vastandeiks lagunenud, kahestunud. On tekkinud kapitalismi antipood — sotsialism, mis on tulnud vana ühiskonda asendama ja on nüüd saanud maailmasüsteemiks. Üksikute maade seisukohalt aga on sotsialistlike ja kapitalistlike riikide vahelised suhted ning vastuolud välised antagonistlikud vastuolud. Neil on maailma ajaloo jaoks äärmiselt suur tähtsus. Kahe vastandliku süsteemi rahulik võistlus — see on samuti omapärane vastuolude lahendamise vorm.

Ajaloo kogemused näitavad, et uus, eesrindlik saavutab lõppude lõpuks alati vana üle võidu. Seda kodanlus kardab. Ta näeb, et rahulikus võistluses on sotsialismil kõik eelised. Oma elupäevade, kapitalismi elupäevade pikendamiseks panevad imperialismi kõige agressiivsemad jõud lootused jõule, sõjale.

Kahe maailmasüsteemi välise vastuolu lahenemine oleneb eelkõige sotsialistlike ja kapitalistlike maade seesmisest arenemisest. Mida edukamalt toimub igal sotsialistlikul maal sotsialismi ülesehitamine, seda kiiremini võidab sotsialism kapitalistliku maailmaga peetava võistluse. Kapitalistlike maade üleminek sotsialismile toimub mitte revolutsiooni „ekspordi" tulemusena, vaid nende maade sotsiaalsete sisevastuolude — töötavate klasside ja kodanluse vahel eksisteerivate vastuolude — seaduspärase lahenemise tulemusena, kusjuures need vastuolud lahendatakse töörahva hulkade kasuks.

Marksistlik dialektika nõuab, et ei tohi piirduda üksnes selle üldise seisukoha tunnustamisega, et vastuolud on arenemise liikumapanevaks jõuks, vaid seda seisukohta tuleb rakendada konkreetselt, loovalt, tuleb näha üldise seaduse avaldumise iseärasusi igas nähtuses, erinevates ajaloolistes tingimustes. Erinevais protsessides esinevate vastuolude spetsiifilise iseloomu küsimus moodustab vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse olulise külje ning nõuab spetsiaalset käsitlust.

3. Mitmesuguste vastuolude iseärasused

Nagu iga seadus, nii ka vastandite ühtsuse ja võitluse seadus avaldub äärmiselt mitmekesistes protsessides, millede arenemine kulgeb spetsiifiliselt, vastavalt nende loomusele ja nende olemasolu tingimustele. Mao Tse-dungi suurepärases, sügavas ja huvitavas teoses „Vastuolust", mis on silmapaistvaks panuseks marksistliku dialektika teooriasse, rõhutatakse õigesti mõtet, et igal üksikul juhtumil tuleb leida vastuolu spetsiifika. Üldine paratamatult modifitseerub, muudab oma kuju objektiivse maailma eri sfäärides. Üks asi on vastandlike tendentside arenemine ja võitlus looduses, kus valitsevad pimedad, stiihilised jõud, ja teine asi on vastandite arenemine ja võitlus ühiskonnas, kus tegutsevad mõtlevad ja oma eesmärke taotlevad inimesed, klas-

sid, parteid. Objektiivse maailma mõlemas nimetatud valdkonnas on omakorda mitmekesiseid protsesse, milledes dialektika seaduste toime avaldub erinevalt. Vastuolude iseloom ja vastandite „võitluse" kulg on näiteks füüsikalistes ja keemilistes protsessides erinev. Lubamatu on ühe mõõdupuuga mõõta ka kõiki ühiskondlikke vastuolusid, sest mitmesugused sotsiaalsed formatsioonid erinevad oluliselt üksteisest. Omapärane on ka vastandite võitluse protsess mõtlemises, teaduse ja kunsti arenemises.

Kõik see näitab, kui tähtis on näha vastuoludes mitte ainult üldist, vaid ka erilist. Mitmesuguste vastuolude spetsiifiline iseloom on tingitud mateeria liikumise vormide kvalitatiivselt erilisest loomusest. Igale liikumisvormile — mehhaanilisele, füüsikalisele jne. — on omased oma vastuolud. Fragmendis „Dialektika küsimusest" märkis Lenin mõningaid spetsiifilisi vastuolusid, mida uurivad mitmesugused teadused:

„Matemaatikas + ja —. Diferentsiaal ja integraal.

Mehhaanikas mõju ja vastumõju.

Füüsikas positiivne ja negatiivne elekter.

Keemias aatomite liitumine ja dissotsiatsioon.

Ühiskonnateaduses klassivõitlus."

Nendele spetsiifilistele vastuoludele võib lisada rea teisi, näiteks assimilatsioon ja dissimilatsioon, pärilikkus ja muutlikkus bioloogias, erutus ja pidurdus füsioloogias, analüüs ja süntees, induktsioon ja deduktsioon, meeleline ja ratsionaalne tunnetus teoorias ning loogikas jne.

Anorgaanilisele loodusele on omased rohkem niisugused vastuolude vormid nagu positiivse ja negatiivse, mõju ja vastumõju, tõmbetungi ja tõuketungi ühtsus. Siin pole peaaegu üldse rakendatavad sellised vastuolude karakteristikad nagu vana ja uus, väljasurev ja tekkiv, veelgi vähem aga sellised karakteristikad nagu revolutsiooniline ja konservatiivne, reaktsiooniline ja progressiivne.

Mateeria liikumise kõrgematele vormidele (orgaaniline loodus, ühiskondlik elu) on omased sellised vastuolu vormid nagu võitlus vana ja uue, väljasureva ja tekkiva, konservatiivse ja revolutsioonilise vahel jne. Muidugi, ka kõrgemates liikumisvormides esinevad madalamate liikumisvormide vastuolud. Orgaaniline elu pole võimalik ilma füüsikaliste ja keemiliste protsessideta ja nende spetsiifiliste vastuoludeta. Kuid need vastuolud ei ole siinkohal peamised, nad ei määra orgaanilise elu arenemist, siin on nad kõrvalised vastuolud, mis alluvad elu iseloomulikele, peamistele vastuoludele (ainevahetus, assimilatsioon ja dissimilatsioon, pärilikkus ja muutlikkus jne.). Ühiskondlikku elu pole üldse võimalik mõista, kui temale läheneda selliste anorgaanilise looduse jaoks spetsiifiliste vastuoludega, nagu seda on näiteks tõmbetung ja tõuketung.

Vastuolude iseloomust, loomusest on tingitud nende lahenemise erisugused teed ning viisid, erilised esemete arenemise seadused.

Võtame näiteks külgetõmbumise ja eemaletõukumise, millede vastastikuse toimeta pole füüsikalised nähtused võimalikud. Et need on vastassuunalised protsessid, siis toimub nende vahel „võitlus". Terminil „võitlus" on siin teistsugune tähendus kui ühiskondlikes protsessides, ent sellest hoolimata seisab tõmbetungi ja tõuketungi vastastikuse mõju olemus vastandlike, teineteist välistavate tendentside kokkupõrkes, mis objektiivselt on suunatud nimetatud tendentside vastuolu ületamisele, lahenemisele. Tahkes kehas võidab tõmbetung ja molekulide seos on püsiv. Kuid soojus suurendab tahke keha molekulide võnkumist, nende seos nõrgeneb, ja keha läheb tahkest olekust vedelasse. Edasine soojenemine kiirendab molekulide liikumist, tõuketungid kasvavad, ja keha läheb vedelast olekust üle gaasilisse. Vastandite „võitlus" lõpeb antud juhul sellega, et vastandite vastastikune suhe muutub tõuketungide kasuks.

Nende vastandite vastastikune mõju on ka tuumamuunduste aluseks. Et vabastada aatomituumades peituvat tohutut energiat, selleks tuleb neid „pommitada", näiteks alfa-osakestega. Kui alfa-osakesel on aatomi pommitamisel küllalt energiat, et ületada nn. „potentsiaalne barjäär", s. t. antud juhul tõuketungid, siis alfa-osake tungib aatomituuma ning lõhestab selle. Selleks aga, et alfa-osake suudaks end tuumast lahti kiskuda, peab ta seestpoolt ületama sama barjääri, kuid nüüd juba tõmbetungi mõju, mis avaldub väikestes kaugustes tuuma lähedal.

Hoopis teistsugune on oma iseloomult vastandite võitlus orgaanilises looduses. Taimed ja loomad kohanevad muutuvaile eksisteerimistingimustele, neil tekivad uued omadused, mis satuvad vana pärilikkusega vastuollu, muutlikkuse ja pärilikkuse vahel toimub „võitlus", mis lõpeb vana pärilikkuse muutumisega, uue orgaanilise liigi tekkimisega.

Spetsiifilise ning veelgi keerukama iseloomuga on vastandite võitlus ühiskonna arenemises. Vastuolusid tekitab siin ühiskonna materiaalse aluse — tootmise arenemine. Tootmisviisi vastuolude avalduseks klassiühiskonnas on klassivõitlus. Vastandite võitlus selles ühiskonnas avaldub majandusliku, poliitilise ja ideoloogilise võitluse kujul. Ideoloogiline võitlus väljendub filosoofiliste, majanduslike, poliitiliste, õiguslike, usuliste, eetiliste jne. teooriate ning vaadete võitluse näol. Mitte kusagil looduses ei kerki vastuolud esile nii mitmekesisel kujul kui siin.

Kuid küsimus ei seisa ainult selles, et ühiskondlikud vastuolud erinevad looduse vastuoludest. Igal ühiskondlikul formatsioonil on peale üldiste seaduste ning vastuolude omaenda vastuolud ja järelikult ka omad erilised arenemisseadused. Ühiskonna arenemises, eriti seoses tänapäeval toimuvate maailma-ajalooliste muutustega, on tähtis eristada kaht vastuolude liiki — *antagonistlikke* ja *mitteantagonistlikke* vastuolusid.

Antagonistlike ja mitteantagonistlike vastuolude küsimus on spetsiifiliselt ühiskondlik küsimus, kuigi midagi nende vastuolude

taolist võib näha ka orgaanilises looduses. Näiteks esineb antagonismi mõnede mikroorganismide liikide vahel, ühed mikroobid kurnavad või surmavad teisi (antibiootikud). Seda antagonismi kasutatakse arstiteaduses haiguste ravimiseks. Antagonism valitseb mitmesuguste loomaliikide, samuti ka taimeliikide vahel ja avaldub selles, et võitluses olemasolu eest ühed taimed ja loomad hävitavad teisi või suruvad neid alla. Tunnustades teatavat sarnasust niisuguste vastuolude vahel looduses ja ühiskonnas, oleks siiski ekslik neid samastada, nende olulist erinevust mitte näha.

Sotsiaalsete vastuolude antagonistliku või mitteantagonistliku iseloomu määrab ühiskonna struktuur.

Antagonistlikud vastuolud on niisugused vaenulike ühiskondlike jõudude, huvide, eesmärkide, tendentside lepitamatud vastuolud, mille tulemuseks on konfliktid ning kokkupõrked. Antagonistlike vastuolude näiteks on mõisnike ja talupoegade, kodanluse ja proletariaadi, kodanluse ja töötava talurahva, asumaade ja imperialistlike maade vahekord. Antagonistlikud on samuti vastuolud imperialistlike riikide vahel nende võitluses maailma ümberjagamise pärast, mõjusfääride ja turgude pärast. Nagu sellest nähtub, on antagonistlikud vastuolud mitmekesised, mille tõttu ka nende teravuse aste on mitmesugune. Kõige teravam on antagonism ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vahel, eriti kodanluse ja proletariaadi vahel. Ajalugu pakub rohkesti näiteid selle kohta, kuidas vaenujalal olevad ekspluataatorlikud klassid või imperialistlikud riigid ühinevad võitluseks rõhutud töörahva klasside vastu. Niisugustel juhtudel jäävad tagaplaanile isegi ekspluataatorlike klasside või imperialistlike riikide omavahelised teravad vastuolud ja kerkib erilise jõuga esile põhivastuolu — ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vastuolu. Kuid esineb ka selliseid olukordi, kus veel mitte võimule pääsenud ekspluateerijate klassid ja töötavad klassid ühinevad teataval ajaloolisel etapil võitluseks ühise peavaenlase vastu, kes neid kõiki rõhub. 1789. a. kodanlikus revolutsioonis astusid näiteks kodanlus ja töötavad klassid ühise kolmanda seisusena välja ilmalike ja vaimulike feodaalide vastu. Asumaade rahvaste kaasaegseis rahvuslikes vabadusliikumistes imperialismi vastu astub rahvuslik kodanlus sageli välja koos kogu rahvaga. Alati tuleb silmas pidada konkreetset ajaloolist olukorda ja arvestada, millised on ühiskondliku arenemise iga etapi peavastuolud.

Antagonistlike vastuolude arenemise üldiseks seaduspärasuseks on nende suurenemine ning teravnemine, mis viib terava konfliktini vastandlike külgede ning tendentside vahel. Antagonistlikel vastuoludel on tavaliselt tendents arenemisprotsessis mitte tasanduda, pehmeneda, vaid, vastupidi, süveneda, võtta üha teravam kuju. Sellest on ka tingitud antagonistlike vastuolude spetsiifilised lahendamise vormid. Kuivõrd on olemas klassid, kes kõigi abinõudega kaitsevad vana, iganenut ja takistavad uue ühiskonnakorra sisseseadmist, siis sellises olukorras ületatakse

antagonistlikud vastuolud sotsiaalsete revolutsioonide abil, terava klassivõitluse abil.

Pidades silmas antagonistlike vastuolude arenemise ja lahenemise põhitendentsi, ei tohi jätta arvestamata konkreetseid ajaloolisi tingimusi, milles see protsess toimub. Sotsialistliku ülesehitustöö kogemused Hiinas näitavad, et teatud seesmiste ja väliste tingimuste korral on proletariaadi diktatuuril täiesti võimalik teostada kapitalistliku tööstuse ja kaubanduse järkjärgulist sotsialistlikku ümberkujundamist rahulikul teel, ilma kodusõjata, majanduslike ja poliitiliste abinõudega, kasvatades ümber kodanluse põhilist osa ja surudes maha ainult neid kodanluse gruppe, kes avaldavad sotsialistlikule ülesehitustööle vastupanu.

Erinevalt antagonistlikest vastuoludest ei väljenda *mitteantagonistlikud vastuolud* vaenulike vastandite vastuolusid, vaid selliste tendentside ning jõudude vastuolusid, kellel vastuolude kõrval on ka ühiseid põhihuve. Siia kuuluvad näiteks vastuolud töölisklassi ja talurahva vahel, sotsialistliku ühiskonna eesrindlike ja mahajäänud elementide vahel jne. Nende vastuolude teistsugune loomus tingib ka antagonistlike vastuoludega võrreldes teistsugused teed ning viisid, mille abil toimub mitteantagonistlike vastuolude lahendamine. Vastuolude teravnemine ning süvenemine, vaenulikuks vastandlikkuseks muutumine ei ole siin paratamatuks tendentsiks. Mitteantagonistlike vastuolude põhiliseks arenemistendentsiks on nende järkjärguline pehmenemine ning nendest ülesaamine. Nii lahendatakse sotsialismi ülesehitamise perioodil vastuolud talurahva ja töölisklassi vahel. Nii ületatakse vastuolud eesrindlike ja mahajäänud elementide vahel ja teised sotsialistlikus ühiskonnas tekkivad vastuolud.

Muidugi ei tähenda mitteantagonistlike vastuolude lahenemise üldine seaduspärasus seda, et need vastuolud konkreetsetel põhjustel, näiteks ebaõige poliitika tõttu või poliitika elluviimisel tehtavate vigade tõttu, ei võiks ajutiselt teravneda. Lenin hoiatas teatavasti parteid, et ebaõige poliitika talurahva suhtes võib isegi tekitada lõhe töölisklassi ja talurahva vahel. Sellepärast on NLKP alati pööranud erilist tähelepanu töölisklassi ja talurahva liidu tugevdamise poliitikale, sellepärast lõi partei otsustavalt tagasi trotskistide sepitsused. Mitteantagonistlikes vastuoludes ei peitu objektiivseid põhjusi nende süvenemiseks ning teravnemiseks; see võimaldab õige poliitika korral niisuguseid vastuolusid järkjärgult pehmendada ning nendest ühtlasi üle saada. See tähendab, et sotsialismi tingimustes omandab määratu suure tähtsuse sotsialistliku ühiskonna juhtiva jõu — kommunistliku partei tegevus arenemise vastuolude avastamise ja ületamise alal. Toetudes materialistlikule dialektikale, avastab kommunistlik partei sotsialistliku ühiskonna arenemise käigus tekkivad vastuolud õigeaegselt, organiseerib ja suunab rahva pingutusi nende lahendamisele, et kindlustada ühiskonna edasiliikumist kommunismi poole.

Kuidas aga mitteantagonistlikud vastuolud antagonistlikest

vastuoludest ka erinevad, lahendatakse ka mitteantagonistlikud vastuolud võitluse abil, uue võitluses vana vastu, eesrindliku, progressiivse võitluses iganenu, konservatiivse, inertse, bürokraatliku, mahajäänu vastu. Oleks jäme viga arvata, et mitteantagonistlike vastuolude lahendamise iseärasused tähendavad, nagu oleks võimalik neid vastuolusid lepitada.

Ekslik käsitus mitteantagonistlike vastuolude olemusest avaldus kirjanduse ja kunsti alal antimarksistlikus „konfliktituse teoorias". See teooria kujutas asja nii, nagu toimuks sotsialistlikus ühiskonnas arenemine täiesti libedalt, sujuvalt, ilma vana ja uue võitluseta, ilma nendevaheliste konfliktideta. Selle teooria poolehoidjad jätsid silmapaari vahele asjaolu, et kui uus ja eesrindlik sotsialistlikus ühiskonnas ei võitleks iganenu vastu, siis ei oleks edasiliikumist, vaid oleks paigalseis või tagasiminek.

Ainult võitluse teel lahendatakse kõik vastuolud. Olenevalt vastuolude loomusest muutuvad vaid võitluse vormid. Üheks uueks võitluse vormiks, mis on sündinud sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise spetsiifiliste vastuolude pinnal, on kriitika ja enesekriitika. Lenin ütles: „Tõeline ülesehitustöö — see on kriitika rakendamine ja kriitika sisu"[1], s. t. kriitika positiivne, asjalik, praktiline iseloom, kriitika suunamine vastuolude ületamisele, puuduste ning vigade kõrvaldamisele. Kommunistlik partei omistab kriitikale ja enesekriitikale väga suurt tähtsust, sest kriitika ja enesekriitika on uue relvaks võitluses vana vastu, sotsialistliku ühiskonna arenemise käigus tekkivate vastuolude avastamise ja lahendamise vahendiks. Kriitika ja enesekriitika on üks neid vorme, milles avaldub rahvamasside teadlik ja aktiivne osavõtt kommunismi ülesehitamisest, oma sotsialistliku riigi juhtimisest.

Antagonistlike ja mitteantagonistlike vastuolude erinevus näitab, kuivõrd tähtis on uurida ja tundma õppida ühtede või teiste ühiskondlike vastuolude iseärasusi. Ainult siis, kui võetakse arvesse vastuolude mitteantagonistlikku iseloomu sotsialismi tingimustes, võib mõista ühiskonna arenemise seaduspärasusi pärast kapitalismi hävitamist.

Mõned kodanlikud filosoofid näevad sotsialistliku ühiskonna vastuolude spetsiifilisuse tunnustamises ... dialektika reetmist. Nii väidavad tänapäeva prantsuse filosoofid Merleau-Ponty, Jean Hyppolite ja teised, et võitlevate ühiskondlike jõudude, klasside antagonism pole hävitatav, et see on igavene ja et selles seisvatki dialektika olemus. Nad ignoreerivad seda asjaolu, et uutes ajaloolistes tingimustes võtab üldine arenemisseadus, mille järgi arenemine toimub vastandite võitluse teel, teistsuguse iseloomu ja kuulutavad teatud ajaloojärgu vastuolud, antagonistliku ühiskonna vastuolud, absoluutseiks. Mõned uusheegellased nimetasid niisugust „dialektikat" „traagiliseks", kuna selle kohaselt on klassikokkupõrked, sõjad jms. vältimatud ning jäävad iga-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 390.

vesti alles. Tegelikult on „traagiline dialektika" lihtsalt võte, mille abil püütakse tõestada kapitalismi ja tema antagonistlike vastuolude jäävat iseloomu. Kommunismi võit tähendab aga seda laadi vastuolude täielikku kadumist.

Vastuolude erinevus seisab mitte ainult selles, et eri vastuolud on oma iseloomult erinevad ja et nende erinevast iseloomust tulenevad erinevad meetodid ja viisid nende lahendamiseks. Keerukas vastuolude võrgus on tähtis eristada veel põhivastuolusid ja mittepõhilisi, tulenevaid vastuolusid, peamisi ja mittepeamisi vastuolusid jne. Igas lihtsas esemes, seda enam aga keerulistes nähtustes ja protsessides on mitte üks, vaid palju vastuolusid, neil on mitmekesised vastuolulised seosed ja vahekorrad teiste nähtuste ja protsessidega. Seepärast on väga tähtis — eriti maksab see ühiskondliku elu suhtes, ühiskonnaklasside ja parteide võitluse strateegia ja taktika suhtes — mitte ära vahetada põhivastuolusid ja tulenevaid vastuolusid, peamisi ja mittepeamisi vastuolusid, vaid näha nende erinevust, esile tõsta just neid vastuolusid, mis antud ajaloolisel momendil etendavad otsustavat osa, ja vastavalt sellele korraldada praktilist tegevust.

Põhivastuolu on niisugune vastuolu, milles avaldub eseme *olemuse* enese vastuoluline iseloom ja mis iseloomustab eseme arenemist algusest kuni lõpuni. Näiteks on kapitalistliku tootmisviisi põhivastuoluks tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise erakapitalistliku iseloomu vastuolu. See vastuolu jääb kõigil kapitalismi arenemisetappidel põhiliseks. See vastuolu määrab kõik muud kapitalismi vastuolud, mis tulenevad põhivastuolust. Nii näiteks on vastuolu kodanliku ühiskonna tootmise tõusu ja laiade rahvahulkade ostujõu mahajäämise vahel põhivastuolust tulenev vastuolu, on kapitalismi põhivastuolu avaldus.

Kaasaegse ülemaailmse ühiskondliku arenemise põhivastuoluks on kahe sotsiaalmajandusliku süsteemi — sotsialismi ja kapitalismi — vastuolu.

Peamiste ja mittepeamiste vastuolude eristamine on tähtis selleks, et õigesti iseloomustada üldise arenemisprotsessi üksikuid etappe, lõike. Olenevalt sellest, kuidas muutuvad arenemise objektiivsed vajadused, kuidas muutub olukord, kerkib peamise vastuoluna esiplaanile kord üks, kord teine vastuolu. See, mis ühtedes tingimustes on peamine vastuolu, pole teistes tingimustes enam peamine vastuolu, vaid muutub mittepeamiseks vastuoluks, ja ümberpöördult. Näiteks oli nõukogude võimu esimesel perioodil meie maal peamiseks vastuoluks vastuolu maailma kõige eesrindlikuma poliitilise võimu ja mahajäänud majandusliku aluse, eelkõige nõrgalt arenenud rasketööstuse vahel. Kui see vastuolu oli lahendatud, muutus järgneval ajajärgul peamiseks vastuoluks vastuolu eesrindliku sotsialistliku tööstuse ja mahajäänud, miljoneiks väikemajapidamisteks killustatud põllumajanduse vahel.

Peamiste ja mittepeamiste vastuolude silmaspidamine võimal-

dab kommunistlikul parteil määrata kindlaks ülesandeid, püstitada õigeid võitlusloosungeid, mis mobiliseerivad rahvahulki kommunistliku ülesehitustöö järjekordsete ülesannete lahendamisele. Just sellepärast nimetaski Lenin dialektikat marksismi hingeks.

Peamiste ja mittepeamiste vastuolude vahekorda võib kujukalt illustreerida kaasaegse võimsa rahuliikumise näite abil. See liikumine ühendab sotsiaalses, poliitilises ja ideoloogilises suhtes väga erinevaid elemente. Kuid nende erinevate elementide omavahelised vastuolud on rahuliikumise üldises voolus mittepeamised vastuolud, sest praegustes rahvusvahelistes tingimustes on otsustava tähtsusega uue maailmasõja ärahoidmine ja üheks peamiseks kaasaja vastuoluks on võitlus, mis toimub kõige reaktsioonilisemate imperialistlike ringkondade ja inimkonna tohutu enamuse vahel, kusjuures need imperialistlikud ringkonnad püüavad uut sõda valla päästa, inimkonna tohutu enamus aga on eluliselt huvitatud sellest, et sõda ära hoida.

4. Sisu ja vorm, nendevaheliste vastuolude tekkimine ja lahenemine

Üks vastandite võitluse teel toimuva arenemise kõige olulisemaid ja üldisemaid avaldusi on esemete sisu ja vormi vaheliste vastuolude tekkimine, arenemine ning ületamine. Loetledes dialektika elemente, kirjutab Lenin „Filosoofilistes vihikutes": „Sisu võitlus vormi vastu ja vastupidi. Vormi kõrvaleheitmine, sisu ümberkujundamine"[1].

Arenemisprotsesside mõistmise seisukohalt on *sisu* ja *vormi* kategooriatel suur tähtsus. Igal esemel on oma sisu ja oma vorm, mis on mõistetavad ainult nende tihedas omavahelises seoses. *Sisu* on eseme alus, tema peakülg, mis määrab tema kvalitatiivse iseärasuse ning mis avaldub kõigis tema elementides. Näiteks on igale elusorganismile omane teatavat tüüpi ainevahetus teda ümbritseva keskkonnaga, teatavad funktsioonid, mis ta täidab niisuguse ainevahetuse protsessis. See moodustabki elusolendi sisu, mis avaldub tema struktuuris, tema elundite vormis. Kunstiteose sisu moodustavad tema ideed, mis peegeldavad mõnd tegelikkuse külge, inimeste elu; see sisu kannab kogu teost, selle süžeed, faabulat, kujundeid, keelt jne. Tootmisviisi sisu moodustavad tema tootlikud jõud, mis määravad tootmissuhted kui oma ühiskondliku vormi.

Sisu ei eksisteeri väljaspool vormi. *Vorm* on sisu eksisteerimise viis, sisu seesmine organisatsioon, struktuur, mis teeb sisu olemasolu võimalikuks. Organism ei saa väljaspool teatavat morfoloogilist struktuuri eksisteerida. Kõige paremgi idee ei ole veel

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 193.

kunstiteos, kui ta pole väljendatud kunstilises vormis, kunstilistes kujundites, kui teos ei paku esteetilist naudingut. Tootlikud jõud ei saa eksisteerida ilma teatud kindlate tootmissuheteta, mis on nende arenemise vormiks.

Kuid eseme *seesmist* vormi ei tule ära vahetada tema *välise* vormiga. Poeemi või romaani polügraafiline kujundus (raamatu formaat, nahk- või pappkaas, väike või suur šrift jne.) on *väline* vorm, millel kunstiteose sisu suhtes pole mingit tähtsust. Ent kunstilised kujundid, keel, süžee, kompositsioon jne. on see seesmine vorm, mis annab ideelisele sisule väljenduse ning ilma milleta sisu ei eksisteeri. Seepärast on eseme vorm tema olemise vorm.

Nagu kõik teised dialektika kategooriad, nii ka sisu ja vorm ei ole midagi tardunut, kivinenut. Nad võivad teineteiseks üle minna. Nende vahel pole absoluutset piiri, ja see, mis ühtedes seostes ning suhetes on sisu, muutub teistes seostes ning suhetes vormiks. Näiteks on tootmissuhted seoses tootlike jõududega vorm, kuid poliitilise pealisehituse suhtes, õiguse suhtes, ideoloogia vormide suhtes, mille nad tekitavad, osutuvad tootmissuhted nende sisuks. Kunstilised kujundid, keel, luule riim moodustavad kunstiteose vormi, kuid nad võivad olla ka teadusliku uurimise objektiks, sisuks.

Vormi ja sisu ühendavad keerulised dialektilised vastastikused suhted. Nagu nägime, seob neid kõigepealt see, et nad moodustavad ühtsuse: üht pole ilma teiseta, igal esemel, igal protsessil on alati oma sisu ja vorm. Kuid selles ühtsuses on põhiliseks ja määravaks küljeks sisu. Sisu määrab vormi, tekitab oma vormi, vorm sõltub sisust. Vorm pole meelevaldne, ta on teatava kindla sisu vorm. Ja kuigi sisu ise lakkab olemast antud sisu, kui tal puudub vastav vorm, on ikkagi sisu ja vormi vastastikuse toime aluseks sisu. Selle tähtsa osa, mida täidab vorm, määravad eseme sisu poolt dikteeritud nõudmised. Ei saa näiteks traagilise sisuga ideed väljendada komöödia vormis või siis koomilist ideed — tragöödia vormis. Kapitalismi majanduslik kord tingib vastava pealisehituse, mis põhjalikult erineb sotsialistliku ühiskonna pealisehitusest; viimane on hoopis teistsuguse sisu — sotsialismi majandusliku korra vorm.

Sõltudes oma sisust, pole vorm siiski passiivne. Ta mõjutab sisu aktiivselt; vormi osatähtsus arenemises on väga suur. Vorm võib etendada kahesugust osa: ta võib eseme arenemist soodustada ja, vastupidi, seda arenemist pidurdada. Viimane võib tunduda imelikuna. Kui vorm on ühtne oma sisuga, kui vorm on sellest sisust tingitud, on sisu eksisteerimise viis, kuidas saab ta siis sisu häirida, tema arenemist takistada? Kuid see vastuväide pole õige, sest ta arvestab ainult sisu ja vormi vastastikuse seose üht külge — nende ühtsust. Tegelikult on aga sisu ja vormi ühtsus mitte surnud, vaid dialektiline ühtsus, s. o. vastandite ühtsus. Kuigi esemete sisu ja vorm on omavahel tihedasti seotud, on nad

oma olemuselt siiski erinevad, kujutavad endast esemete erinevaid külgi. Sisu ja vormi erinevuse tõttu kujunevad esemete arenemise protsessis neil kummalgi erisugused omadused ning tendentsid. Esemete muutumine, arenemine algab alati sellest, et muutub nende sisu, s. o. esemete peamine külg, alus. Vormiga võrreldes on sisu liikuvam ja muutlikum element. Vorm on püsivam, vähem liikuv. Vorm sõltub sisust ja muutub sisu muutumise tagajärjel, kuid vormi suurem püsivus toob kaasa vastuolu. Samal ajal kui sisu lakkamatult muutub, ei toimu vormis mõne aja jooksul põhjalikke muutusi. Vormi püsivust ei tule aga mõista nii, nagu oleks ta täiesti liikumatu. Isegi siis, kui vorm tervikuna jääb teatava ajani muutumatuks, võivad muutuda tema üksikud omadused, elemendid. Seepärast on vorm lakkamatult muutuva sisuga võrreldes ainult suhteliselt püsiv. Sisu ja vormi nimetatud erinevuse ning arenemise protsessis avalduvate sisu ja vormi eri tendentside silmaspidamine võimaldab mõista sisu ja vormi dialektilist vastastikust suhet ning seda kahesugust osa, mida etendab vorm.

Esemete ja nähtuste sisu ning vormi vastastikune mõju teeb läbi mitmed etapid. Oleks ekslik arvata, et vormi suhteline püsivus on alati ning kõigis tingimustes konservatiivne tegur. Protsessi algjärgus on vorm oma sisuga kooskõlas ning soodustab sisu arenemist. Neil perioodidel, mil vorm vastab sisule, on vormi kindlus ja püsivus arenemist edasiviiv jõud. Kui vorm silmapilkselt muutuks, siis ei saaks ta seda osa etendada. Näiteks uued tootmissuhted kui vorm, mis on kooskõlas oma sisuga — tootlike jõududega, jäävad pikema aja kestel püsivaks ning soodustavad ühiskonna tootlike jõudude arenemist. Kuid sedamööda, kuidas muutub sisu, tekib ja kasvab sisu ja vormi vastuolu. Niikaua kui need muutused pole suured, soodustab vorm endiselt eseme arenemist. Vastuolu suurenemine viib aga selleni, et vorm lakkab vastamast sisule ning muutub arenemist soodustavast tegurist edasiarenemist pidurdavaks teguriks. Sel arenemisetapil muutub vormi püsivus konservatiivseks elemendiks. Nagu kirjutas Marx, muutuvad tootmissuhted teatud etapil tootlike jõudude arenemise vormist nende ahelaiks. Sama võib tähele panna ka mujal. Teatavasti teeb kommunistlik partei aeg-ajalt parandusi oma põhikirjas, milles on fikseeritud tema tegevuse organisatsioonilised vormid. Uus sisu, uued partei ette kerkivad ülesanded satuvad vastuollu mõningate vananenud organisatsiooniliste vormidega, mis teistsugustes tingimustes etendasid positiivset osa.

Uue sisu ja vana vormi vastuolu kutsub nende vahel esile võitluse, mis on üks kõige tähtsamaid vastandite võitluse seaduse toime avaldusi looduses, ühiskonnas ja mõtlemises. See võitlus ei lõpe enne, kui vana vorm on asendatud uue vormiga, mis vastab muutunud sisule. See võitlus on tihtipeale õige visa ning pikaleveniv. Uue sisu tekkimisel ei heideta vormi automaatselt kõrvale, sest ta on suhteliselt iseseisev; vana vorm võib pikemat aega veel

edasi elada, kuigi on muutunud sisu, sest vorm on väga inertne ja paneb muutumisele vastu. Ühiskondlikus elus seisavad iganenud vormide taga klassid, parteid, grupid, kes on nende säilitamisest huvitatud ja neid kaitsevad. Ent kuidas vana, iganenud vorm ka vastupanu avaldaks, peab ta sisu arenedes paratamatult loovutama koha uuele vormile. Seepärast on vana vormi ja uue sisu vahel toimuv võitlus arenemise allikaks. See võitlus soodustab vana asendumist uuega, igavest liikumist ning uuenemist. Väga hästi sõnastas vormi ja sisu arenemise dialektika tähtsuse suur vene revolutsionäär-demokraat N. G. Tšernõševski.

„Vormide igavene vaheldumine, teatud sisust või taotlusest võrsunud vormi igavene hülgamine sellesama taotluse tugevnemise tõttu, sellesama sisu kõrgemale arenemise tõttu, — kes on mõistnud seda suurt, igavest, kõikjal kehtivat seadust, kes on õppinud seda iga nähtuse suhtes rakendama, — kui rahulikult oskab ta kasutada neid võimalusi, mis teisi heidutavad . . . , tal ei ole kahju millestki, mis on oma aja ära elanud, ja ta ütleb: „tulgu, mis tuleb, lõppude lõpuks aga saabub pidu meiegi tänavale.““[1]

Tšernõševski tegi nähtuste sisu ja vormi arenemise dialektikast õigesti revolutsioonilised järeldused. Ühiskondlik elu pühib oma vääramatus edasiliikumises minema kõik iganenud ja takistuseks muutunud vormid, asendades need uute, progressiivsematega.

Vormi vastavust sisule ei tule aga mõista nii, et sisu saab väljenduda tingimata ainult mingis ühes vormis. Ühele ja samale sisule võib vastata terve rida vorme. Teatavasti eksisteerib kodanluse diktatuur nii parlamentaarse vabariigi, konstitutsioonilise monarhia kui ka fašistliku terroristliku diktatuuri kujul. Üks ja seesama sisu omandab, vastavalt mitmesuguste maade konkreetsetele ajaloolistele arenemistingimustele, erisugused vormid. Sedasama võib näha ka proletariaadi diktatuuri puhul, mis eksisteerib ja areneb tänapäeval niihästi nõukogude vormis kui ka rahvademokraatia vormis.

Sisu ja vormi dialektika mittemõistmine võib ühelt poolt põhjustada hädaohu, et vana vorm muudetakse absoluudiks, et ei julgeta loobuda harjunud vormidest, kuigi need juba pidurdavad arenemist. Kommunistlik partei juhindub oma praktilises tegevuses Lenini õpetusest, et igasugune murrang arenemises „viib paratamatult vana vormi mittevastavusele uue sisuga“[2]. Kommunistlik partei võitleb igasuguse inertsuse vastu, nende vastu, kes kardavad ja ei taha ühiskonna majanduslikus, poliitilises ja vaimses elus muuta vananenud vorme, ja taotleb selliseid vorme, mis edasiliikumist maksimaalselt kiirendavad. Teiselt poolt oleks ekslik suhtuda igasugusesse vanasse vormi nihilistlikult ainult sellepärast, et ta on vana. Uus sisu ei nõua mitte alati uut vormi. Ta võib ära kasutada ka vana vormi, kohan-

[1] Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. II. 1950, стр. 492.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 390.

dades seda oma vajadustele. Vanade vormide hulgas on selliseid, mis võivad ka muutunud tingimustes teenida uut sisu. Kommunistlik partei arvestab seda oma tegevuses. Purustanud mõisnike ja kodanluse Venemaa vana riigiaparaadi, säilitas partei terve rea oma vormilt vanu endise korra institutsioone — pangad, postiasutused jms., valades neisse uue, sotsialistliku sisu.

Sisu ja vormi vastastikuste suhete väär käsitus võib viia terviku ühe külje liialdatud ülespuhumisele, moonutavale esiletõstmisele. Sellise moonutatud nähtuse olemus, nagu seda on *formalism*, seisab vormi absoluudistamises ning hoolimatus suhtumises asja olemusse, sisusse.

Bürokratism muudab vormi omaette eesmärgiks ja lahutab selle sisust, ühiskonna huvidest. Sotsialistliku ühiskonna poorides pesitsevad bürokraatlikud elemendid ignoreerivad masside loovat aktiivsust, summutavad altpoolt tulevat kriitikat, võtavad inimeste ühiskondliku tegevuse mitmekesistelt vormidelt revolutsioonilise sisu. Võitlus bürokratismi vastu soodustab kommunistliku ühiskonna ülesehitajate loova aktiivsuse arenemist.

Vormi osatähtsuse liialdamine kunstis viib samuti formalismile, kunsti suurte ühiskondlike ülesannete moonutamisele. Kunstiline vorm pole omaette eesmärk. Pealegi võib ta olla täiuslik ainult sel tingimusel, kui ta on allutatud sisule, kui ta väljendab tähtsaid ühiskondlikke ideid.

Teiselt poolt toob ka vormi alahindamine kahju asja olemusele, tema sisule, sest sisu saab väljenduda ainult vormi kaudu. Vormi alahindamine sotsialistliku ühiskonna elus viib riigi poolt kehtestatud seaduste ning sotsialistliku ühiselu reeglite rikkumisele, tekitab anarhistlikke tendentse, distsiplineerimatust jms. Mõistagi pole see vähem kahjulik nähtus kui formalism.

Kunstilise vormi ignoreerimine kunstis toob kaasa kunsti mõjujõu, tema ühiskondliku osatähtsuse vähenemise. Mõned revisionistlikud elemendid, kes üksikutes rahvademokraatiamaades on välja astunud sotsialistliku realismi vastu, deklareerivad, et mitte vorm ei otsusta, kas kunstiteos on realistlik või mitte, vaid seda otsustab sisu. Sellisel sisu vormile vastandamisel ja realistliku elupeegeldamise vormi hülgamisel ei ole marksismiga midagi ühist. Terve kunstimaitsega normaalsele inimesele on abstraktsionism ja igasugused muud veiderdused kaasaegses kodanlikus kunstis võõrad just sellepärast, et abstraktsionistid eitavad tegelikkuse kunstilise reprodutseerimise realistlikku vormi. Ilma realistliku vormita ei saa aga olla ka sisult realistlikku kunsti.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei omistab oma tegevuses määratu suurt tähtsust organiseerimisvormide, juhtimise vormide ja meetodite õigeaegsele muutmisele, nende kooskõlastamisele kommunistliku ülesehitustöö uute vajadustega. Et see nii on, seda kinnitavad partei poolt teostatud muudatused tööstuse ja põllumajanduse juhtimise vormides ning meetodeis, NSV Liidu rahvamajanduse arendamise planeerimise süsteemi parandamine, liidu-

vabariikidele avaramate võimaluste andmine majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö küsimuste iseseisvaks lahendamiseks. Ühiskondliku elu ja tootmise organiseerimise vormide arendamine on väga tähtis, sest ilma selleta pole võimalik sisu enese edukas arenemine, s. t. edasise kommunistliku ülesehitustöö ülesannete lahendamine.

Niisiis, kõige mitmekesisematel praktilise tegevuse aladel tuleb arvesse võtta sisu ja vormi dialektikat ning leida sisu ja vormi õige vahekord.

IX PEATÜKK

EITUSE EITAMISE SEADUS

Niihästi kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seaduse kui ka vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse analüüsimine näitab, et nende seaduste mõjul toimub ühtede nähtuste ja esemete teistega asendumise lõputu protsess, vastandite teineteiseks üleminek. Kuid kas sellel lõputul ühe asendumisel teisega, uue ja vana, tekkiva ja väljasureva lakkamatul võitlusel on olemas ka mingi objektiivne tendents, mingi suund? Ja kui on olemas objektiivsed arenemistendentsid, siis millised need on?

Selle küsimuse ümber on samuti toimunud ja toimub erinevate vaadete ning teooriate võitlus. Eriti terava kuju on see võitlus omandanud ühiskondliku arenemise suuna küsimuses. Kapitalismi tõusuperioodil tulid paljud kodanliku filosoofia esindajad välja ühiskondliku progressi ideega. Filosoofid uskusid inimesesse ja tema võimetesse, õiglase ja mõistliku maailmakorra loomise võimalusse. Tõsi küll, mõistlikuks pidasid nad kodanlikku maailmakorda, mis tuli tol ajal feodaalse despootia ja inimese feodaalse õigusetuse asemele. Sellest hoolimata olid niisugused veendumused ikkagi eesrindlikud ja nende tähtsust ei tohi alahinnata. Kuid juba tol ajajärgul tekkisid pessimistlikud teooriad, mis püüdsid tõestada progressi piiratud iseloomu, inimese vältimatut degradatsiooni. Kodanliku filosoofia järgneval arenemisel, eriti aga imperialismi ajajärgul, muutuvad pessimismi ning meeleheite motiivid üha tugevamaks. Iganeva kapitalismi vältimatus hukkumises näevad kodanluse ideoloogid kultuuri ja inimühiskonna krahhi, „teekonda öö piirile". Kerkivad esile Nietzsche ja Spengleri tüüpi filosoofid, kes ennustavad „Euroopa loojangut". Levivad ajaloo „igavese ringkäigu" ja „vähikäigu", s. o. tagurpidi liikumise ideed. Need pessimistlikud vaated kantakse üle ka loodusele. Propageeritakse laialt universumi „soojussurma" teooriat. Oma raamatus „Maailmade liikumine" võttis tuntud inglise astrofüüsik Jeans selle dekadentsi psühholoogia kokku järgmistes sõnades: universum „elab oma elu ja sammub sünnilt surmale niisamuti nagu meiegi kõik, sest teadus ei tunne

mingit teist muutust peale vananemise ega mingit muud progressi peale haua poole liikumise".

Üldistades looduse, ühiskonna ja inimmõtlemise reaalse liikumise, kogu eesrindliku teadusliku tunnetuse arenemise, lükkab marksistlik dialektika ümber need teadusevastased kujutlused arenemise põhisuunast. Dialektiline materialism väidab, et läbi keeruka liikumise, mis sageli näib korratuna ja kaootilisena, rajab enesele teed progressiivse arenemise põhisuund — lihtsalt keerulisemale, alamalt kõrgemale arenemine. Seda arenemise külge väljendab eituse eitamise seadus. Nimetatud seaduse koht ja tähtsus materialistliku dialektika seaduste ning kategooriate süsteemis tulenebki asjaolust, et see seadus väljendab kõige üldistatumal kujul arenemise iseloomu, näitab ära arenemise põhiastmete seesmise seose, järgnevuse ja järjekestvuse, mis tingib liikumise progressiivse käigu, arenemise keeruka „spiraalse" vormi. Milles siis seisab eituse eitamise seadus?

1. Dialektilise eituse olemus ja selle osa arenemisprotsessis

Analüüsides kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku ja vastandite võitluse protsessi, nägime, et arenemine sisaldab möödapääsmatu ja seaduspärase momendina *eitust*. Kvalitatiivne muutus tähendab vana kvaliteedi eitamist. Ilma eitamiseta oleks ühe üleminek teiseks võimatu. Vastandite võitluse tulemuseks on, et üks vastand võidab teise, mis tähendab ühe eitamist ning teise jaatamist. Järelikult pole eitamine mingi arenemisprotsessile väljastpoolt pealesunnitud kõrvaline moment. Ta on arenemise olemusest seaduspäraselt tingitud. Eitamine on selle tulemus, et arenemine toimub ühtse kahestumise teel, kusjuures nähtustes ja esemetes tekivad teineteist välistavad osad, tendentsid, jõud. Engels märgib, et tõeline dialektiline eitamine on „vastanditeks lõhenemine, nende võitlus ja lahendus"[1].

Eseme seesmine vastuolulisus, nagu juba eelmises peatükis näidatud, tähendab seda, et temas on olemas niisugune külg, tendents, mis on tema teisitiolemine, s. t. tema eitamine. Näiteks proletariaat ja tema võitlus on kodanluse ja selle poolt kaitstava kodanliku korra eitamine, sealjuures niisugune eitamine, mis ei lisandu kapitalistlikule ühiskonnale kuskilt väljastpoolt, vaid on omane selle olemusele. Eitamine on arenemise immanentne, s. t. seesmiselt paratamatu moment. Vastandite võitlus areneb kui eitamise momendi võitlus olemasolevat jaatava, kaitsva külje vastu. Ülaltoodud näites võitleb proletariaat kodanluse kui kapitalistliku tootmisviisi kandja vastu. Vastandite võitlus lõpeb ühe

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 307.

hukkumise ning teise võiduga, s. t. varem eksisteerinu, kuid juba oma aja ära elanu eitamisega. Arenemisprotsessis on eitus paratamatu, seaduspärane staadium. Hegelil oli õigus, kui ta nimetas „seesmist negatiivsust" arenemise liikumapanevaks jõuks. Materialistlikku dialektikat iseloomustades rõhutas ka Marx eitamise momendi tähtsust arenemises. „Kapitalis" kirjutas ta materialistliku dialektika kohta, et „koos positiivse arusaamisega kõigest olemasolevast sisaldab ta arusaamist olemasoleva eitamisest ning olemasoleva paratamatust hukkumisest; iga kujunenud vormi vaatleb ta liikumises, järelikult ka kaduvast küljest; ta ei lase end millestki mõjutada ja on oma olemuselt kriitiline ning revolutsiooniline"[1].

Eitamine etendab tähtsat osa kõigis looduse, ühiskonna ja mõtlemise protsessides. Seejuures avaldub ta eri protsessides erinevalt. Uraani radioaktiivne muundumine raadiumiks on ühe keemilise elemendi „eitamine", temast teise keemilise elemendi tekkimine. Õis on punga eitus, vili aga õie eitus, kusjuures mõlemad on taime kasvu paratamatud momendid. Ühiskonna ajalugu pole mõeldav selleta, et uus ühiskonnakord ei eitaks iganenud korda. Belinski ütles tabavalt, et ilma eitamise momendita muutuks ühiskond mädasooks. Teaduse ajalugu näitab, et ka tunnetus on arenenud alusetute hüpoteeside eitamise kaudu, areneva praktikaga vastuollu sattunud teooriate ja valemite eitamise kaudu.

Kuid eituse momendi tunnustamisest arenemises on veel vähe. On vaja õigesti mõista eituse olemust, tema dialektilist iseloomu. Ainult sel tingimusel selgub arenemise seaduspärane põhijoon, põhitendents.

Esitatud näidetest pole raske märgata, et eitust kui arenemise momenti ei tohi mõista absoluutse eitusena, s. t. eitusena, mis ei sisalda endas midagi positiivset. Vastasel korral oleks arenemine võimatu. Kui taime kasvamise tsüklis oleks punga eitamine ainult eitus, siis ei oleks üleminekut pungalt õiele. Muidugi, punga võib ära rebida ja ära põletada; ka see oleks eitus, kuid selline eitus, mis ei loo taime normaalseks kasvuks vajalikke tingimusi, vaid hävitab nad. Selline eitus pole *arenemise tingimus*. Kui hitlerlased hävitasid sajandite jooksul loodud kultuuri, siis oli ka see eitamine, kuid niisugune eitamine, mis paiskas inimkonna tagasi, keskaja pimedusse. Kui aga proletariaat hävitab sotsialistliku revolutsiooni teel kapitalistliku korra, siis niisugune eitus rajab uue, võrratult elujõulisema ühiskondliku korra, mis loob piiritud arenemisvõimalused.

Eituse eitamise seadus on dialektiline *arenemise* seadus. Kui dialektika räägib eitusest, siis mõtleb ta mitte igasugust eitust, vaid ainult niisugust, mis on arenemise eelduseks, tingimuseks. „Eitada dialektikas", kirjutab Engels, „ei tähenda mitte lihtsalt

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 18.

ütelda „ei" või kuulutada asjad mitteolemasolevaiks või neid ükskõik millisel viisil hävitada."[1] Piltlikult öeldes on dialektiliselt käsitatav eitus niisugune „ei", milles samaaegselt sisaldub „jaa", s. o. eituse ja jaatuse ühtsus.

Muidugi ei saa looduses olla absoluutset eitust, s. t. niisugust eitust, mille tulemuseks oleks täielik mitteolemine. Näiteks kui me selle asemel, et taimele vajalikke kasvutingimusi luua, ta ära põletame, siis niisugune eitamine teeb võimatuks ainult antud eseme, antud taime arenemise. Kuid taime põlemisest tekkinud tuhk võib väetada maapinda ja saada teiste taimede arenemise tingimuseks. Kui dialektika ütleb, et arenemise tingimuseks ei saa olla igasugune eitamine, siis mõtleb ta sellega ainult antud eseme arenemist. Taime ärapõletamine on niisugune eitamine, mis ei ole selle taime arenemise tingimuseks. Järelikult on eituse mõiste suhteline, teda tuleb käsitada seoses konkreetsete esemete ning protsessidega, alati silmas pidades nähtuste keerukaid vastastikusi seoseid ning vastastikust toimet. Eitus, mis ühes seoses arenemise katkestab, selle võimatuks teeb, võib teises seoses olla vajalikuks arenemistingimuseks.

Eituse dialektilisel käsitusel pole samuti midagi ühist skeptitsismi ja nihilismiga, mis vaatlevad kõike läbi kahtluse prillide ega näe eksisteerinus ja eksisteerivas midagi positiivset, vaid kujutavad kõike süngetes värvides. Lenin nimetas niisugust eitust „paljaks", „tarbetuks", „skeptiliseks". Seda laadi eitus on subjektiivne arvamus, mitte aga arenemise objektiivse käigu peegeldus. Mitte selline eitus, märkis Lenin, pole „iseloomulik ja oluline dialektikas, — mis kahtlemata sisaldab eitamise elementi ja sealjuures oma tähtsaima elemendina, — mitte see, vaid eitus kui seose moment, kui arenemise moment, koos positiivse säilimisega, s. t. ilma igasuguste kõikumisteta, ilma igasuguse eklektikata"[2].

Maailmakirjandus peegeldab eredates kujudes kaht oma loomult täiesti erinevat eituse liiki: eitamine kui hävitamine, kui skeptitsism ning absoluutne kahtlemine, ja eitamine kui paremusele, täiuslikkusele viiva eeldus, kui progressi läte. Goethe „Faustis" on Mefisto kuju, kõik tema arutlused, kogu tema filosoofia ilmekaks „palja" eituse, iga hinna eest eitamise näiteks:

Ma olen kõike eitav vaim,
sest kõik, mis sünnib iga tund,
on otsast peale äpardund,
ja jäägu parem sündimatuks;
seepärast kõik, mis paheks, patuks
või hävinguks peab inimhing,
on minu õige eluring.

Mefisto avaldab vana maailma kohta terve rea õigeid kriitilisi mõtteid. Kuivõrd Mefisto naerab tigedalt välja kõik stagneeruva, kivistunu, ei puudu tema eitusvaimul ka oma positiivne tähendus. Kuid ta ei usu üldse parema võimalusse. Ka Faust eitab, kuid ta eitab seda, mis on iganenud, mis pidurdab progressi, ta usub inimesesse, inimese mõistusesse, temas on kustumatu janu täiuse, kõige kauni järele.

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 125.
[2] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 197.

Eitus kui arenemise tingimus on ühtlasi arenemise pidevuse, järjekestvuse, arenemise eri staadiumide ja momentide seose, eitatava ja eitava seose väljendus. See on väga tähtis eituse külg. Dialektilist eitust ei tohi käsitada kui arenemise katkemist, vana ja uue vahelise seose eitamist. Viimaste vahel valitseb seos juba seetõttu, et uus ei teki tühjale kohale, vaid kasvab välja ainult vanast. Seos avaldub ka selles, et uues säilib kõik positiivne, mida sisaldas vana. Seega ei heideta vana, mis oma liikumises tekitab uue, lihtsalt kõrvale, vaid ta „ületatakse" uue poolt. Filosoofiline mõiste *ületamine*[1] tähendab samaaegselt eitust kui ka säilimist, niihästi eelneva oleku eitamist kui ka uues kõige selle positiivse säilimist, mis senise arenemise käigus oli saavutatud.

Inimene ja tema teadvus tähendavad näiteks kahtlemata seda, et eitatakse loomale omast olekut, mis piirdub üksnes puhtbioloogilise kohanemisega ja instinktiivse psüühilise tegevusega. Üleminek loomariigist inimesele oli suurimaks hüppeks looduse arenemises, ühtlasi oli loomariigi ajalugu inimese paratamatu eelajalugu. Inimteadvus sisaldab ümberkujundatult kogu loomade psüühika eelnenud arenemise tulemust. „Ületamise", s. t. eitamise ja säilimise dialektiline protsess on olemas ka tunnetuses. Liikudes meeleliselt kaemuselt abstraktsele, üksikult üldisele, ei kaota tunnetus oma uuel astmel seda, mis ta varem oli omandanud, vaid säilitab eneses selle, rikastab seda, tõstab selle kõrgemale astmele. Üldise tundmine sisaldab üksiku tundmist, kuid „ületatud" kujul. „Mateeria" mõistes peegelduvad näiteks kõik materiaalse maailma mitmekesised esemed, kuid nad peegelduvad „ületatud" kujul, nende kõige üldisemast küljest — kui objektiivsed reaalsused.

Kuivõrd tähtis on praktilise tegevuse seisukohalt arvestada dialektilist eitust arenemises kui eitatava ja eitava vahel valitseva järjekestvuse ning seesmise seose avaldust, seda kinnitab järgmine näide. Sotsialistlike ümberkujunduste teele asunud ühiskonna üheks ülesandeks on luua uus, sotsialistlik kultuur. Oleks ohtlik eksitus arvata, et uus kultuur luuakse kogu eelmise kultuuri täieliku eitamise alusel. Ometi leidub ka niisuguse vaate kaitsjaid. Sotsiaaldemokraat mahhist V. Šuljatikov väitis raamatus „Kapitalismi õigustamine Lääne-Euroopa filosoofias", et kõik XVII—XVIII sajandi filosoofid olevat seadnud oma ainsaks eesmärgiks põhjendada kapitalistliku korra õiglast iseloomu, et nende vaated ei sisaldavat üldse mingeid objektiivse tõe elemente. Sellest järgnes, et proletariaadil pole selle filosoofiaga midagi peale hakata, et vana filosoofia ja marksistliku filosoofia vahel ei ole ega saagi olla mingit seost, järjekestvust. Lenin ja teised marksistid naersid säärased kujutlused välja, „šuljatikovlusest" sai vulgaarse, anarhistliku, ebadialektilise

[1] Vene keeles „снятие", saksa keeles „Aufhebung". — *Tõlk.*

uue ja vana, eitatava ja eitava vahekorra käsituse sünonüüm. Nõukogude võimu algaastail kuulutasid nn. „Proletkulti" juhid kogu vana kultuuri ekspluateerijate kultuuriks ja väitsid, et proletaarne kultuur tuleb üles ehitada täiesti lahus kogu endise kultuuri pikaajalise arenemise saavutustest. Need anarhistlikud vaated kajastusid filosoofia, kirjanduse ja muusika alal, teistel teaduse ja kunsti aladel. Vulgariseerijad kuulutasid endise aja väljapaistvad kirjanikud aadliseisuse, kaupmeeste jne. omakasupüüdlikeks ideoloogideks ega näinud nende loomingus peituvaid üldinimliku sisu elemente. Kasutades nende kirjanike loomingu marksistliku klassianalüüsi asemel lihtsustavat sotsiologiseerimist, tekitasid nad tõsist kahju, isoleerides töölisklassi suurest mineviku kultuuripärandist.

Kommunistlik partei eesotsas Leniniga lükkas proletkultlaste ideed otsustavalt tagasi. Kasutades marksistliku dialektika meetodit, näitas Lenin ära sotsialistliku kultuuri arenemise seaduspärasused ning rõhutas, et sotsialistlik kultuur eitab vanas kultuuris täielikult kõike seda, mis väljendas ekspluataatorlikku, mööduvat sisu, kuid samal ajal on sotsialistlik kultuur ka kogu eelnenud kultuuri arenemise järg. Sotsialistlik kultuur hindab ja töötab kriitiliselt ümber mineviku kultuuri, säilitades ja kasutades kõike seda, mis temas on väärtuslik.

Marksistlik filosoofia tekkis eelnenud filosoofia eitusena; heites kõrvale kõik selle, mis oli ekslik, mis ei pidanud vastu aja katsumustele, säilitas ta aga kõik selle, mis viis inimkonda lähemale objektiivsele tõele.

Dialektilise eituse olemuse mõistmine on tähtis ka igapäevases tegevuses. Kriitika on kahtlemata eitus. Kuid me nüristaksime seda relva ja nõrgendaksime tema mõjujõudu, kui käsitaksime kriitikat kui kõige vana absoluutset eitamist. Kriitika on iganenu, ebaõige ja rutiinse eitamine, ühtlasi aga kõige selle tugevdamine, mis on vanas positiivset, väärtuslikku. Tõeline kriitika ei piirdu kõlbmatu eitamisega, vaid aitab ka sellest vabaneda, näitab kritiseeritavale kätte edasiviiva tee. Teiste sõnadega, kriitika kui eitus peab olema ka jaatus: jaatus mitte ainult positiivse alalhoidmise mõttes, vaid ka selles mõttes, et ta näitab kätte puudustest ülesaamise vahendid.

Materialistlik dialektika annab eitusele esmajärgulise tähtsuse, nähes temas arenemise tingimust ja arenemise eri astmete seaduspärast seost väljendavat momenti. See võimaldab õigesti lahendada looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise põhisuuna küsimuse. Vaadelgem seda küsimust lähemalt.

2. Arenemise progressiivne iseloom ja vormid

Juba eituse osatähtsuse analüüsimine toob meid järeldusele, et tegelikkuse arenemisel on progressiivne iseloom. Ja tõesti, kui dialektiline eitus on oma loomult niisugune, et ta tähendab mitte lihtsalt vana hävitamist, vaid tema ületamist kõige positiivse säilitamise teel, siis on selge, et uus aste toob endaga kaasa eelmisega võrreldes hoopis suuremad arenemise võimalused. Progressiivne arenemine on selle asjaolu seaduspärane tulemus, et iga uus eitus võtab endasse varemsaavutatu ning teeb sellest edasiliikumise aluse. Seepärast ei korda ükski uus aste, ükski uus arenemistsükkel vana, vaid kujutab endast uut ringi, mis kerkib vana kohale ja kasutab vana, eelnenud arenemises saavutatut kui edasiarenemise hoolauda.

Nii alustas kapitalistlik tootmisviis oma arenemist selle tehnilise aluse kasutamisest, mille ta oli saanud feodaalselt korralt. Tuginedes sellele alusele astus kapitalism suure sammu edasi, lõi masinajõule rajatud ning tehniliselt kõrgesti arenenud suurtööstuse. Kapitalismi asemele tuleb seaduspäraselt ja paratamatult sotsialism. Eitades kapitalismi, tugineb sotsialism juba kõrgemalt arenenud tehnilisele baasile, kui see oli omal ajal kapitalismil. Nüüd pole arenemise lähtepunktiks enam käsitsi tootmine, vaid masinatele rajatud suurtööstus. Kapitalismi tehniliste saavutuste säilitamise tõttu on sotsialismil oma eeliseid kasutades võimalik tootmist veelgi kiiremini edasi arendada. Piltlikult väljendades võtab inimkond minevikult üle mitte tuha, vaid elu alalhoidva tule, mis võimaldab kõrgemale tõusta. Ürginimese poolt valmistatud primitiivses tööriistas peitus võimaluse kujul tootmisriistade edasine arenemine. Liikumine võis sellest ainult edasi minna. Kaasaegsetelt masinatelt pole ega saagi olla tagasiminekut kiviaega.

Seega seletavad eituse dialektiline loomus ja tema tähtis osa arenemises meile progressiivse liikumise, alamalt kõrgemale, lihtsalt keerukamale arenemise põhjust.

Võib aga tekkida küsimus: miks nimetatakse käsitletavat seadust eituse eitamise seaduseks? Kas ei võiks piirduda ainult eituse mõistega? Kas me ei tee arenemise pilti kunstlikult keerulisemaks, nihutades esile kahekordse eitamise, eituse eitamise mõiste? Sellele küsimusele peab vastama, et objektiivne arenemine ise sisaldab seda kahekordset eitamist, „eituse eitamise" mõiste aga peegeldab ainult meie teadvusest sõltumatult toimuvaid protsesse.

Me nägime juba, et see, mis esineb eitusena, muutub aja jooksul omakorda, muutub uueks kvaliteediks, s. t. teda eitatakse. Ja see eituste ahelik on looduses, objektiivses maailmas lõputu. Oleks aga ekslik arvata, et selline arenemine toimub libedalt, ilma vastuoludeta. Progressiivne arenemine eitamise kaudu toimub tegelikult vastuoluliselt, ja eituse eitamise olemus, igas üksi-

kus arenemistsüklis esineva kahekordse eitamise paratamatus tulenebki just arenemise vastuolulisest iseloomust, vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse toimest.

Et seda selgitada, kujutleme endale kahe poole vaidlust mingisuguse teadusliku küsimuse üle. Üks pool esitab teatava seisukoha (tees). Teine pool eitab seda seisukohta (antitees). Mõlemad teineteisega võitlevad arvamused võivad sisaldada tõe elemente, kuid nad vastandatakse teineteist vastastikku välistavatena ühekülgselt teineteisele. Vaidlejate vahel hargneb arvamuste võitlus, mille tulemuseks lõppkokkuvõttes on uus seisukoht, mis eitab mõlemat eelmist, omavahel võidelnud vaadet. Kuid eitades neid, ületades vaidluse, vastandlike arvamuste võitluse, ei heida see uus seisukoht kõrvale neid tõe elemente, mis peitusid ühekülgselt kummaski vastandlikus arvamuses, vaid ta on nende teatav *süntees,* milles on ära kasutatud vaidluse arenemise positiivsed momendid. Seejuures tuleb sünteesi käsitada mitte kui varemalt lahus eksisteerinud elementide mehhaanilist liitmist, mitte kui kahe vastandi välist ühendamist, vaid kui täiesti uut astet arenemises. Vastandite võitluse tõttu vabanetakse sellel uuel astmel ühekülgsusest, mis oli omane kummalegi astmele, ja saavutatakse kõrgem tõde. Viimases säilib kõik positiivne, mis oli varemalt olemas, ja ühtlasi kaob see, mis oli ebatõene, möödaminev. See uus aste esinebki *eituse eitamisena.* Järelikult on eituse eitamine vastandite võitluse lahenemise seaduspärane tulemus.

Me tõime näitena vaidluse (kahe vastandliku arvamuse võitluse), mis lahenes tõe saavutamisega. Teaduse ajaloos on palju näiteid selle kohta, kuidas inimteadmised liiguvad niimoodi objektiivse tõe poole.

XVII sajandil valitses teooria, mis väitis, et valgus koosneb väga väikestest osakestest ning levib osakeste liikumise seaduste kohaselt Samal ajajärgul tekkis teooria, mis väitis, et valgus on oma loomult lainetus ning levib lainete seaduste järgi. XIX sajandil leidis see teooria Fresneli ja Youngi töödes hiilgavalt kinnitust. Näis, et kahe vastandliku vaate võitluses oli võidu saavutanud teine teooria. Kuid XX sajandil avastati ja tõestati valguse kvandiline iseloom, kusjuures selgus, et difraktsioon ja interferents kinnitavad valguse laineiseloomu, aga fotoelektriline efekt, valguse keemiline toime ning teised nähtused kõnelevad, et valgusel on ühtlasi ka osakeste omadused.

Tänapäeva valgusteooria on eituse eitamisena endasse koondanud ja sünteesinud endiste teooriate positiivsed elemendid, vabastades need ühekülgsusest. Kaasaegne valgusteooria kui teatav kõrgem aste, kui teatud kokkuvõte ei oleks aga saanud tekkida, kui tal ei oleks seost vanade teooriatega, kui ta poleks neile toetunud ning neid ära kasutanud.

Arenemine toimub kõikjal nii, et ühe või teise arenemistsükli kõrgem aste on kogu eelmise liikumise sünteesiks. Seda võib näha järgmisest näitest, mis on võetud ühiskonna ajaloost. Enne manufaktuurset ja masinatele rajatud tootmist teostas üksik töötaja kõik või peaaegu kõik produkti valmistamisega seotud operatsioonid. Tootja oli ses mõttes otsekui universaalne töötaja, kes teostas kogu tootmisprotsessi. Manufaktuuris ja eriti masinatele rajatud tööstuses killustub tootmisprotsess paljudeks üksikope-

ratsioonideks ja iga tööline teostab ainult üht osa üldisest tootmisprotsessist. Üksikoperatsiooni külge kinnistatud tööline „eitab" universaalset töötajat. Kuid sotsialismi tingimustes tekib tootmise automatiseerimise tõttu uut tüüpi tööline, kes ei teosta enam üksikoperatsioone (seda teevad tema eest mehhanismid), vaid kes juhib kogu protsessi või tunduvat osa sellest. Tööline muutub uuesti teatavas mõttes universaalseks töötajaks, kogu tootmisprotsessi asjatundjaks, kuid juba kõrgemal tehnilisel alusel. See uus aste, eituse eitamine, on kogu eelnenud arenemise „süntees", milles on vabanetud esimese kahe astme ühekülgsusest ja talletatud nende väärtuslikud küljed: vana töötaja universaalsus ja uue tootmise kõrge tehniline tase.

Esitatud näidetest selgub, et ühe või teise konkreetse protsessi arenemine ei lõpe esimesel eitusel, vaid nõuab omakorda selle eituse eitamist. Uue poolt eitatav vana ja vana eitav uus on vastandid. Kummalgi neist vastandeist on niihästi selliseid elemente, omadusi, mis järgnevas arenemiskäigus ei saa kaotsi minna, kui ka selliseid elemente, omadusi, mis kaovad, hävivad. Need vastandid on justkui ühekülgsed. Edasiarenemise käigus see ühekülgsus kaob. See toimubki eituse eitamise astmel.

Seega teeb arenemine läbi nähtuse jaatamise (olemasolu) astme, edasi tema eitamise astme ja lõpuks eituse eitamise astme. Tänu asjaolule, et sellel kõrgemal astmel „sünteesitakse", võetakse üle, töötatakse ümber kõik see väärtuslik, mida sisaldasid kaks esimest astet, ja et kaovad, hävivad nende esimeste astmete iganenud elemendid, toimub arenemine tervikuna tõusujoones, lihtsalt keerulisemale, alamalt kõrgemale. Sellepärast ongi eituse eitamise seadusel arenemise põhitendentsi seletamise seisukohalt nii suur tähtsus.

Liikumise progressiivne põhitendents selgub kergesti isegi kõige põgusamal ülevaatel looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemisest. Anorgaaniliselt mateerialt orgaanilisele mateeriale üleminekus avaldus selle tendentsi mõju looduses. Ühtlasi on mõlemal looduse valdkonnal oma arenemisastmed, kusjuures iga aste on eelmisest keerukam ja kõrgem. Eriti selgesti on see nähtav orgaanilises looduses. Kõige lihtsamailt ja alamailt organisatsioonivormidelt üha keerukamatele ja kõrgematele vormidele, ainuraksetelt paljuraksetele organismidele, alamatelt taime- ja loomaliikidelt keerukamatele ja kõrgematele liikidele — niisugune on orgaanilise mateeria arenemise tee.

Ühiskonnas kujutab iga uus sotsiaalmajanduslik formatsioon endast kõrgemat arenemisastet. Madalamalt kõrgemale tõusmise protsessi teeb läbi mitte ainult ühiskonnakord tervikuna, vaid ka iga üksik ühiskonna külg: tehnika, tootmine, teadus, kunst, inimeste igapäevane elu jne. Esimestest arglikest ja paljuski alles fantastilistest kujutlustest maailma kohta kuni tänapäeva teaduse tõeliselt hiilgavate saavutusteni — niisugune on tunnetuse arenemise tee.

Millist ala me ka ei vaatleks, kõikjal valitseb üks ja seesama põhitendents — tõusujoones arenemine. On selge, et see on tingitud arenemise objektiivse dialektika toimest.

Progressiivne, tõusujoones liikumine on keeruline protsess, mida ei tohi lihtsustatult käsitada. Looduse või ühiskonna progressiivne arenemine meie planeedil realiseerub tohutu hulga üksteist asendavate vormide, nähtuste kaudu, milledest igaüks on lõplik ning mööduv. Asi pole selles, nagu areneks näiteks mingi üks ja sama taime- või loomaliik kogu aeg tõusujoones. Progressiivselt areneb orgaaniline maailm tervikuna, üksikud liigid aga tekivad ning kaovad, ühed liigid muunduvad teisteks. Ühtede orgaaniliste vormide kohanemisvõimega, nende võimega muutuvate elutingimustega kohaneda, käib kaasas teiste vormide kohanemisvõimetus, mis tingib ka nende hukkumise. Ühiskondlikus elus elavad ühed formatsioonid ja ühiskonnakorrad ära oma aja ja nad asendatakse teiste formatsioonide ning ühiskonnakordadega. Dialektilise erituse olemus dikteerib seda, et üksikute esemete arenemine tõusujoones asendub seaduspäraselt nende arenemisega langusjoones, sest esemete eneste arenemine valmistab ette nende eitamise tingimused. Ühe kasvamine, arenemine eeldab oma vastandina teise vananemist, väljasuremist.

Liikumise üldine tendents on küll progressiivne, kuid selle üldise liikumisjoone üksikud lõigud võivad olla suunatud mitte edasi, vaid tagasi, võivad väljendada tagurpidiliikumise, regressi momente. Ühiskonnas näiteks ei võida uued, eesrindlikud jõud otsemaid. Tihtipeale saavad nad lüüa vana korra jõududelt, mis algul on äsjatekkinust, uuest tugevamad. Sellest tulevad vältimatult siksakid arenemises, ajutised taganemised. Lenin armastas korrata Tšernõševski sõnu, et ajalugu pole laia, sileda ning sirge Nevski prospekti trotuaar. Ühiskonnas käib võitlus vastandlike klasside, parteide vahel, ja selle võitluse lõpptulemus oleneb jõudude vahekorrast. 1905. aasta Vene revolutsioonis näiteks ei kujunenud jõudude vahekord tööliste ja talupoegade kasuks, ja nad said lüüa. Kuid iga selline siksak on arenemise üldises käigus ajutine, suhteline, sest eesrindlikud jõud karastuvad, tugevnevad lüüasaamiste najal ja uutel võitluse etappidel võidavad nad paratamatult. Seepärast läbi kõigi vana ja uue vahel toimuva võitluse keerdkäikude, läbi kõigi siksakkide ja kõveruste rajab enesele teed arenemise põhisuund, tõusujoones liikuv arenemine, mis pole ajutine ega suhteline, vaid püsiv ning absoluutne. Saanud lüüa 1905. aastal, saavutasid Venemaa töölisklass ja talurahvas võidu 1917. aastal.

Antagonistliku ühiskonna tingimustes tuleb iga progressisammu eest maksta inimohvritega. Ekspluateerivad klassid kasutavad tehnilist progressi mitte töö kergendamiseks, vaid töörahva rõhumiseks. Sellist suurt teaduse saavutust nagu aatomienergia avastamine ei kasuta nad niivõrd rahulikul otstarbel kui just sõja ettevalmistamiseks. Kodanlikud filosoofid ja sotsioloogid,

nähes seda progressi vastuolulist iseloomu, eitavad tõusujoones liikumise ideed, progressi ideed.

Esitame siin ühe seda laadi vaate progressi kohta. „Hoolimata sellest asjaolust," kirjutab Chicago ülikooli professor Anatol Rapoport, „et tehnoloogiline progress on täiesti tõestatav fakt (kilovattide hulk ühe inimese kohta), hoolimata sellest, et organiseeritud meditsiiniliste uurimuste abiga saadakse võitu paljudest kliinilistest haigustest... hoolimata kirjaoskuse levikust... kerkib siiski küsimus: kas oleme meie ka midagi saavutanud? Kui jah, siis milles seisab see saavutus? On igati loomulik kahelda nende uurimuste väärtuses, mis käsitlevad heli kiirusest suurema kiirusega toimuvaid liikumisi, kui nende tulemuseks on aatomipommidega varustatud rakettide valmistamine. On täiesti õige kahelda tohutu trükitoodangu väärtuses, kui 85 protsenti Ühendriikide noorsoost ei loe peale koomiksite midagi... Lühidalt, kui isegi on selge, et tehnoloogilisest progressist tingitud suuri muutusi pole võimalik kõrvaldada, tekib siiski tõsine küsimus, kas nad on soovitavad."[1]

Säärased vaated progressi küsimuses on tingitud selle asjaolu mittemõistmisest, et teisiti, ilma niisuguste vastuoludeta ei saagi toimuda edasiliikumine ühiskonnas, mis on jagunenud vaenulikeks klassideks. Vastuolude olemasolu pole argument, mida saaks kasutada progressi, tõusujoones liikumise vastu. Tuleb arvesse võtta progressi keerulist iseloomu ja võidelda regressiivsete, reaktsiooniliste jõudude vastu.

Dialektika seisukoha vastu, et arenemine on oma iseloomult progressiivne, esitavad kodanlikud filosoofid argumendi, et elu meie planeedil peab kord lõppema ja et progress ei saa siin olla lõputu. Kuid see argument ei taba märki. Nagu iga üksik mateeria eksisteerimise vorm, on ka planeet, kus on kujunenud soodsad tingimused mateeria diferentseerumiseks ja elusolendite — mõtlev inimene kaasa arvatud — tekkimiseks, mööduv, mitte igavene. Ent kuigi üksikud planeedid koos kogu nende peal arenenud materiaalsete vormide rikkusega on lõplikud ja nad hukkuvad, ei saa siiski hävida mateeria ning tema liikumise seadused ja järelikult ka mateeria diferentseerumisvõime, tema võime kuskil mujal, mõnel teisel planeedil luua kogu oma vormide mitmekesisust, kaasa arvatud kõrgemad elu avaldused. Mateeria, nagu märgib Engels, jääb kõigis oma muundustes igavesti iseendaks, ja seepärast „ka sellesama raudse paratamatusega, millega mateeria kunagi maa peal hävitab oma kõrgeima õilme — mõtleva vaimu, peab ta selle kuskil mujal ning teisel ajal uuesti tekitama"[2].

Nüüd käsitleme progressiivse arenemise vormide küsimust. Liikumist madalamalt kõrgemale, lihtsalt keerukale võib piltlikult kujutada mitte sirgjoone või ringina, vaid spiraalina. „Eituse eitamise" mõiste peegeldab seda arenemise spiraalitaolist vormi.

---

[1] Anatol Rapoport, How Relative are Values? Ajakirjas „E. T. C.", 1951, vol. VIII, № 3, Chicago, p. 182.

[2] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 19.

Nagu näitavad looduse, ühiskonna ja mõtlemise ajaloost võetud arvukad faktid, sisaldab arenemine kõrgemal astmel tavaliselt lähtepunkti tagasipöördumise momenti, kuid uuel, kõrgemal alusel tagasipöördumise momenti. See ongi spiraaliga sarnanev arenemise vorm: spiraali iga keerme või ringi lõpp ühtib algusega, kuid enam mitte vana, vaid uue keerme, ringi piirides, mis asub vanast järgu võrra kõrgemal. Arenemise kõrgema astmega, mis avaldub eituse eitamisena, lõpeb teatav — kas suurem või väiksem — arenemise tsükkel, kusjuures paljudel juhtudel ilmneb, et arenemise kõrgem punkt on otsekui tagasipöördumine arenemise algpunkti, lähtepunkti, kuid juba kõrgemal alusel.

Selgitame seda mõne näitega. Marx näitab „Kapitalis", et kapitalistlik omanduse vorm tekkis väiketootjate põhihulkade ekspropriieerimise tagajärjel, kes olid seni endale elatusvahendeid hankinud nende omandiks olnud tootmisvahendite abil. Kapitalistlik suuromandus oli väikeomanduse eitamine. Kuid kapitalismi eitab omakorda kõrgem, sotsialistlik omanduse vorm. „Ekspropriieerijad ekspropriieeritakse." See on eituse eitamine. Arenemine otsekui pöördub tagasi oma lähtepunkti, kuid juba kõrgemal alusel. Otsesed tootjad, töötajad ise saavad uuesti tootmisvahendite omanikeks, kuid see ei toimu enam individuaalse, vaid kollektiivse omanduse vormis. Järelikult ei korda eituse eitamine lihtsalt lähtemomenti, vaid ta haarab endasse, „sünteesib" kõik eelmiste arenemisastmete saavutused, reprodutseerides tsükli kõrgemal astmel mõningaid algastme jooni.

Progressiivse arenemise spiraalne vorm avaldub ka mõtlemise ajaloos. II peatükis on näidatud, kuidas antiikaja filosoofia algas materialismist, millele oli omane stiihiline dialektika. Hiljem, eriti XVII—XVIII sajandil, domineerib metafüüsiline mõtlemismeetod. Metafüüsiline materialism oli vana-aja materialistide naiivse dialektilise loodusekäsituse eitamine. XIX sajandi keskpaiku tekkis dialektiline materialism, mis on eituse eitamine. Ta otsekui viis filosoofia sajanditepikkuse arenemisaheliku lõpule sellessamas punktis, millest see arenemine algas, kuid juba võrratult kõrgemal tasemel.

Samasugust arenemisvormi võib sageli näha ka looduses, eriti orgaanilises looduses. Näiteks kasvab seemnest taim, mis hiljem annab omakorda seemne. Viimane sünnitab uues elutsüklis uue taime, mis ei ole enam eelmiste lihtne kordamine, vaid sisaldab muutuva keskkonnaga kohanemise protsessis omandatud muutusi.

Arvukad faktid väga mitmekesistelt looduse, ühiskonna ja mõtlemise aladelt näitavad, et kõrgemal astmel sisaldab arenemine lähtepunkti tagasipöördumise momenti, kuid juba uuel, kõrgemal alusel. Need faktid kinnitavad, et niisugune arenemisvorm pole juhuslik, vaid on tihedasti seotud selle protsessi olemusega, mida me nimetame eituse eitamiseks. Sest kui teine eitus „ületab"

esimese, eitab teda, siis sellega taastatakse mõned lähteoleku jooned, omadused, mida esimene eitus omal ajal seaduspäraselt eitas.

Teiste sõnadega, kahekordne eitus annab jaatuse, s. t. reprodutseerib uuel, kõrgemal alusel üksikuid arenemise lähtemomendi jooni. Olgu veel kord rõhutatud, et vana juurde tagasipöördumist ei tule mõista juba eksisteerinu täpse reprodutseerimisena, vaid ainult vana mõningate omaduste, külgede kordamisena. Kasutades Lenini sõnu, on see „tagasipöördumine näiliselt vanale", s. t. niisugune „tagasipöördumine", mis ei lähe tagasi üleelatud, juba läbitud astmete juurde, vaid läheb edasi, uute, kõrgemate vormide juurde, mis kondenseerivad enesesse kõik selle väärtusliku ja positiivse, mis oli varem.

Kuid oleks ekslik pidada seda „triaadi"[1] mingisuguseks aprioorseks skeemiks, mida tuleb kõigile protsessidele peale suruda. Mingi eseme arenemine võib läbi teha ja tihtipeale teebki läbi mitte tingimata kolm, vaid rohkem või vähem astmeid. Mõnedes protsessides võib selgesti märgata uuel, kõrgemal alusel lähtevormi juurde tagasipöördumist, teistes protsessides toimub see vähem selgesti, ainult osaliselt.

Eituse eitamise seadus, nagu iga teinegi dialektika seadus, näitab ainult arenemise kõige üldisemat suunda ja tendentsi. Nagu iga seadus, nii modifitseerub ka eituse eitamise seadus oma konkreetsetes avaldustes olenevalt eseme loomusest ja neist tingimustest, milles toimub eseme arenemine. Engels rõhutas eriti, et eitamise viis oleneb iga üksiku juhtumi erilisest loomusest[2].

Engels ja Lenin naersid välja neid, kes süüdistasid marksismi selles, et marksism tõestavat eituse eitamise ja „triaadide" abil kapitalismi hukkumise ja sotsialismi võidu paratamatust. Marx uuris läbi tohutu hulga reaalseid fakte, avastas kapitalismi arenemise seadused ja tegi ainult objektiivsete protsesside põhjal järelduse, et kapitalismi hukkumine ja sotsialismi võit on paratamatu. Dialektika aga, selle hulgas ka eituse eitamise seadus, oli ainult nende faktide uurimise meetodiks.

Üldiste dialektiliste arenemisseaduste ja dialektika kategooriate tundmine relvastab meid teadusliku meetodiga, loob eeldused selleks, et õigesti läheneda tegelikkusele niihästi tema uurimisel kui ka praktilises tegevuses. Tundes dialektika seadusi ning kategooriaid ja kasutades neid juhistena, peame oskama leida, avastada, kindlaks määrata neid erilisi vorme, milledes avaldub igas üksikus nähtuses, protsessis, sündmuses, mitmesugustes aja-

---

[1] „Triaad" on arenemine vastavalt skeemile: tees — antitees — süntees. Hegeli filosoofilises süsteemis on „triaad" kui mõtte arenemise vorm sageli kunstlikuks skeemiks, millele tuuakse ohvriks olemise reaalne arenemisprotsess. Dialektilise materialismi rajajad kritiseerisid Hegeli „triaadi".

[2] Vt. F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 125.

loolistes tingimustes, mitmesuguste praktiliste ülesannete lahendamisel üldiste seaduste toime.

Selles peitubki dialektilise mõtlemisviisi peatähtsus, sest, kasutades Lenini sõnu, dialektiline mõtlemisviis võimaldab kindlaks määrata „sidet ajastu kindlate praktiliste ülesannetega, mis võivad muutuda igal uuel ajaloo käänakul"[1].

Nüüd on meil võimalik formuleerida eituse eitamise seaduse olemus ja ära märkida ta tähtsus tunnetuses.

Eituse eitamise seadus on seadus, mille toime tingib eitatava ja eitava seose, nendevahelise järjekestvuse; selle tõttu ei ole dialektiline eitus paljas, tarbetu, kogu eelnenud arenemist ignoreeriv eitamine, vaid on niisuguse arenemise tingimus, milles säilib kogu eelmiste staadiumide positiivne sisu ja mis kordab kõrgemal alusel mõningaid lähteastmete jooni ning läheb tervikuna tõusujoones, on progressiivse iseloomuga.

Nagu juba varem käsitletud dialektika seadused, on ka eituse eitamise seadus üks tähtsamaid tunnetuse seadusi. Kõige olulisem on siin see, et tunnetuse liikumises, tema loogikas avaldub määratu jõuga dialektilise eitamise moment, eitamine koos positiivse säilimisega, eitamine kui inimteadmiste progressiivse arenemise tingimus. Oma „Filosoofilistes vihikutes" esitab Lenin heakskiitvalt Hegeli „Loogikateadusest" tsitaadi, milles on kujukalt näidatud dialektilise eituse tähtsust tunnetamises. Hegel märkis, et iga uus samm tunnetuses on seotud eelmiste astmetega. „Igal oma edasise määrangu astmel tõstab üldine kõrgemale kogu talle eelneva sisu massi ning oma dialektilise edasiliikumise (tunnetuse. — *Toim.*) tulemusel ei kaota ta midagi ega jäta midagi oma seljataha maha, vaid kannab kõike omandatut enesega kaasas, rikastub ja tiheneb iseendas."[2]

Niisugune on niihästi mõtlemise ajaloolise arenemise protsessi kui ka individuaalse tunnetusprotsessi seadus. Just selle seaduse tõttu rikastuvad, „kondenseeruvad" teaduslikud tõed üha rohkem ja tunnetus hõlmab tõde üha sügavamalt.

Tunnetusprotsess illustreerib eriti kujukalt ka seda eituse eitamise seaduse külge, mille järgi arenemine toimub ringide kujul, kusjuures iga uue ringi kõrgemas punktis toimub otsekui tagasipöördumine algusesse, kuid juba hoopis sügavamal alusel. Esemete tunnetamine inimese poolt liigub näiteks meelelis-konkreetselt abstraktsele ja pöördub sellelt uuesti tagasi konkreetsele, käsitades aga nüüd konkreetset juba sügavamalt, ja seda tänu teadusliku abstraktsiooni protsessile.

Veel üks näide. Praktika on teooria algus, tema lähtepunkt: teooria vastab praktika nõuetele ja vajadustele. Kuid tekkinuna praktikast, pöördub teooria uuesti praktika poole. Ainult praktika

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 20.
[2] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 202.

võib tõestada teooria tõesust, ja üksnes inimeste praktilises tegevuses realiseeruvad teooria saavutused. Tunnetuse arenemine liigub praktikalt teooriale ja teoorialt uuesti praktikale, kuid nüüd juba tegelikkuse teoreetilisest tundmisest rikastatud praktikale. Üksiku tsükli lõpp — praktika — on ühtlasi tunnetuse uue arenemistsükli algus. Uus tsükkel koosneb nendestsamadest lülidest, kuid ta on juba uus, hoopis kõrgem spiraali ring jne.

Spetsiaalselt käsitletakse neid küsimusi järgmises peatükis, mille juurde me nüüd siirdumegi.

X PEATÜKK

TUNNETUSPROTSESSI DIALEKTIKA

Eelmistes peatükkides käsitletud dialektika seadused on mitte ainult olemise, vaid ka mõtlemise, tunnetuse arenemise seadused. Tunnetusprotsess on niisama dialektiline kui objektiivne tegelikkuski.

Käesolev peatükk on pühendatud tunnetusprotsessi dialektika põhiküsimustele. Selles vaadeldakse dialektika, loogika ja tunnetusteooria vastastikust suhet, meelelise ja ratsionaalse seost tunnetuses, abstraktsioonide osatähtsust, suhtelise ja absoluutse tõe vahekorra küsimust, meie teadmiste tõesuse kriteeriumi küsimust.

1. Dialektika kui tunnetusteooria. Dialektiline ja formaalne loogika

Tunnetus on tegelikkuse peegeldus. Tunnetus kui mõistuse tungimine asjade olemusse on keerukas dialektiline protsess. Tunnetamine toimub vastuolude tekkimise ning lahendamise kaudu ja on oma iseloomult aktiivne, loov. Avastades tegelikkuse seaduspärasused, näitab tunnetus kätte teed objektiivse maailma ümberkujundamiseks, muutmiseks.

Materialistlik dialektika kui teadus, mis käsitleb ka mõtlemist, uurib oma ainet ajalooliselt, teeb kindlaks tunnetuse päritolu ja arenemise. „Tunnetusteoorias," kirjutas Lenin, „nagu kõigil teistelgi teadusealadel, tuleb arutleda dialektiliselt, s. o. meie tunnetust ei tule pidada mitte valmiks ja muutumatuks, vaid tuleb eritleda, mil viisil *mitteteadmisest* kujuneb *teadmine*, mil viisil ebatäielik ja ebatäpne teadmine muutub täielikumaks ja täpsemaks."[1]

Paljud endise aja mõtteteadlased uurisid tunnetust ja selle vorme lahus nende objektiivsest sisust; nad arvasid, et mõtle-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 88.

mise seadustel pole olemise enese seadustega midagi ühist. Näitena võib tuua *Kanti* gnoseoloogia (tunnetusteooria); Kant püüdis analüüsida inimese tunnetust ja selle vorme enne reaalset tunnetusprotsessi ning sellest sõltumatult. Gnoseoloogia põhiülesandeks pidas Kant tunnetuse aprioorsete (kogemuseelsete) tingimuste ja vormide selgitamist. Mõtlemise vormide käsitamine lahus nende objektiivsest sisust — selles seisab Kanti tunnetusteooria formalism.

Tunnetuse tõelised seadused on mõistetavad ainult sel juhul, kui analüüsida teadmuse objektiivset sisu. *Hegel* pidas mõtlemise vorme elava, reaalse sisu vormideks, mis on objektiivse maailmaga seotud. Ja see on õige. Kuid Hegeli filosoofias ei peegelda mõtlemise seadused ja vormid loodusseadusi, vaid vastupidi — loodusseadused on vaimu arenemise seaduste kahvatuks koopiaks.

Marksistlik filosoofia lähtub seisukohast, et nn. subjektiivne dialektika (meie mõtlemise arenemine) on objektiivse dialektika (materiaalse maailma nähtuste arenemise) peegeldus. „Mõtlemise seadused ja loodusseadused," kirjutab Engels, „on omavahel paratamatult kooskõlas, kui nad on vaid õigesti tunnetatud."[1]

Mõtlemise seaduste ja olemise seaduste ühtsus ei tähenda muidugi, nagu poleks neil mingit erinevust. Sisult on nad ühtsed, kuid oma eksistentsi vormilt — erinevad: ühed eksisteerivad objektiivselt, teised aga inimese teadvuses kui esimeste peegeldused. „Loogika seadused," kirjutab Lenin, „on objektiivse peegeldused inimese subjektiivses teadvuses."[2] Kui aga loodusseadused ja mõtlemise seadused on oma sisult ühtsed, siis *dialektika* kui sügav ja igakülgne arenemisõpetus sisaldab *tunnetusteooriat (gnoseoloogiat)* ja *loogikat,* mis uurivad mõtlemise, tunnetuse arenemise seadusi.

Inimese tunnetusvõime on oma iseloomult ajalooline ja sõltub inimese ning tema mõtlemiselundi — peaaju arenemisest. Tunnetusvõime kui spetsiifiliselt inimesele omase võime tekkimises on etendanud otsustavat osa ühiskond. Tunnetusprotsess on oma iseloomult ühiskondlik-ajalooline ja areneb vastavalt ühiskonna arenemisele. *Tunnetuse lõppeesmärk* seisab ühiskondlikult paratamatute praktiliste vajaduste rahuldamises.

Marxi-eelne materialistlik tunnetusteooria pidas tunnetuse subjektiks inimest kui isoleeritud indiviidi. Ta püüdis selgitada üksikinimeste aistingute ja mõtlemise olemust, käsitades üksikinimesi kui puhtlooduslikke olendeid, mõistmata nende ühiskondlikku olemust. Tegelikult aga tunnetavad mitte isoleeritud indiviidid (selliseid inimesi pole), vaid inimesed kui ühiskonna liikmed oma vajaduste rahuldamiseks.

Dialektika uurib tunnetuse arenemise seadusi kogu teadmiste

---

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 178.
[2] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 158.

ajaloo üldistamise alusel. Nende seaduste avastamiseks tuleb läbi analüüsida filosoofia ajalugu, üksikteaduste ajalugu, lapse vaimse arenemise ajalugu, inimese mõtlemise eelajalugu (loomade psüühika arenemine), keele ajalugu, psühholoogia ja kõrgema närvitalitluse füsioloogia andmed. Iga nimetatud teadusharu heidab valgust tunnetusprotsessi ühele või teisele küljele. Filosoofia ajalugu ja üksikteaduste ajalugu näitavad inimeste teadmuse arenemise protsessi, selle liikumist mitteteadmiselt teadmusele, ebatäielikult teadmuselt igakülgsele ning sügavale teadmusele. Kõrgemate loomade käitumise, lapse vaimse arengu ja keele ajaloo uurimine võimaldab mõista inimese tunnetusvõimete (meelelise teadmuse ja mõtlemise) tekkimise ja arenemise protsessi. Psühholoogia pakub materjali selleks, et mõista, kuidas kulgeb aistimise, tajumise, kujutluse ja mõtlemise protsess. Kõrgema närvitalitluse füsioloogia näitab ära aistingute ja mõtlemise materiaalsed alused.

Kuid mõtlemise seadusi ja vorme ei uuri ainult dialektika. Sellega tegeleb ka formaalne loogika. Seepärast tekib küsimus: milline on dialektika ja formaalse loogika vahekord, milles seisab nende erinevus mõtlemise uurimisel.

Formaalne loogika on teadus, mis uurib mõtlemise vorme, neid vorme ja reegleid, mille kohaselt üks otsustus tuleneb teistest otsustustest. Formaalne loogika uurib mõtlemise vorme nende struktuuri, ülesehituse seisukohalt, kirjeldab kõige lihtsamaid mõtlemisvõtteid, mida kasutatakse tegelikkuse tunnetamisel, sõnastab reeglid, kuidas tuletada üht otsustust teistest. Formaalne loogika lahendab niisuguseid küsimusi, nagu: millistest osadest koosneb järeldus, kuidas on üksikud mõtted temas seotud, millal saadakse neist tõsikindel tuletis ning millal mitte jne. Formaalse loogika tähtsaks osaks on õpetus tõestusest, selle ehitusest, liikidest ning võimalikest tõestusvigadest[1]. Oskus mõtteid arutluses õigesti siduda on igasuguse elementaarseltki haritud mõtlemise hädavajalik tingimus.

Formaalse loogika karakteerseks iseärasuseks on see, et ta jätab mõtlemisvormide struktuuri uurimisel kõrvale nende tekkimise ja arenemise. Formaalne loogika võtab väljakujunenud otsustused, mõisted, järeldused ja kirjeldab neid vormi, struktuuri seisukohalt. Seejuures lähtub ta teatud kindlatest seadustest: samasuse seadusest, vasturääkivuse seadusest, välistatud kolmanda seadusest ja küllaldase aluse seadusest, mis formuleerivad selge, järjekindla ja tõestava mõtlemise tingimusi.

Samasuse seadus ütleb, et teatava arutluse piirides peab üks ja sama mõte olema iseenesega samane. *Vasturääkivuse seadus* ei

---

[1] Formaalse loogika alused rajas Aristoteles. Oma loogikatraktaatides (mis hiljem kokkukoondatult said nimetuseks „Organon") arendas ta välja järeldusõpetuse. Uuemal ajal täiendati Aristotelese loogikat oluliselt induktsiooniõpetusega. Teaduste, eriti matemaatika kogemuste üldistamise alusel on kaasaegne formaalne loogika loonud täiuslikuma teooria tõestuse struktuuri kohta, kasutades seejuures ära varasema loogika saavutusi.

luba loogilist vasturääkivust mõtlemises: kaks otsustust, milledest ühes eseme kohta midagi jaatatakse, teises aga sellesama eseme kohta selsamal ajal ja sessamas suhtes sedasama eitatakse, ei saa olla üheaegselt õiged. *Välistatud kolmanda seadus* määrab kindlaks, et kaks vasturääkivat otsustust, milledest üks eitab teist, ei saa samaaegselt olla väärad. Ja lõpuks *küllaldase aluse seadus* väidab, et iga otsustust võib pidada tõeseks ainult siis, kui tema tõesuse kohta on esitatud küllaldased alused.

Kõigist nendest formaalse loogika seadustest tuleb kinni pidada ükskõik millisest esemest mõeldes. Nende seaduste rikkumine tekitab vigu ja muudab meie mõtlemise ebaloogiliseks, paikapidamatuks. Nii näiteks toob vasturääkivuse seaduse rikkumine mõtlemisse segadust, ebaselgust ja ebajärjekindlust. Näiteks võime kohata kahte niisugust vasturääkivat väidet: 1) „Mehhanitsism filosoofias on progressiivne nähtus" ja 2) „Mehhanitsism filosoofias pole progressiivne, vaid reaktsiooniline nähtus". Kumbki neist kahest vastandlikust otsustusest on õige, kui jutt on mehhanitsismist ja tema osatähtsusest erinevail ajastuil. Mehhanitsism oli XVII—XVIII sajandil progressiivne, tähendas teoloogia ja skolastikaga võrreldes sammu edasi, tänapäeva tingimustes aga segab ta filosoofia ja teaduse arenemist, kisub neid tagasi. Kuid loogiliselt pole need otsustused ühendatavad, kui jutt on mehhanitsismist ühel ning samal ajastul, s. o. ühtedes ning samades tingimustes ja ühes ning samas suhtes. Kui käsitletakse tänapäeva mehhanitsismi tema suhtes dialektilise materialismiga ja hakatakse väitma, et ta on niihästi reaktsiooniline kui ka progressiivne, siis selline arutlus on segane, loogiliselt vasturääkiv, temas pole üks mõte teisega kooskõlas. Lenin kirjutas, et loogilist vasturääkivust — „muidugi tingimusel, et mõtlemine on loogiliselt õige, — ei tohi olla *ei* majanduslikus *ega* poliitilises analüüsis"[1].

Kui loogika seadusi õigesti käsitada, siis on vasturääkivuse seadus täiesti ühendatav sellega, et tunnustatakse vastuolude olemasolu objektiivses maailmas ja meie mõtlemise arenemises. Vasturääkivuse seadus on väljakujunenud mõtete seose seaduseks ja ta jätab kõrvale nende tekkimise, arenemise. Tunnetuse arenemise protsessis võib mõiste muuta oma sisu, süveneda, areneda; ta võib, nagu näitame hiljem, sattuda iseenesega vastuollu.

Tunnetuse vastuolusid, mis peegeldavad objektiivse maailma vastuolusid ja selle maailma peegeldamise protsessi vastuolulist iseloomu, ei tohi ära segada nende vasturääkivustega, mida peab silmas formaalne loogika ja mis tekivad ühe või teise inimese mõtlemise ebajärjekindlusest, segasusest. Esimesed on seaduspärased, nad on vajalikud, et igakülgselt tunnetada maailma kogu selle keerukuses, kõigi tema vastuoludega; teised raskendavad meie lähenemist tõele, nad ei peegelda objektiivseid vastuolusid.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 29.

Seepärast tuleb loogilised vasturääkivused kõrvaldada, taotledes selgust ja järjekindlust mõtlemises.

Mõtlemise seadused, mida kirjeldab formaalne loogika, peegeldavad kõige lihtsamaid asjade suhteid. Samasuse seadus peegeldab näiteks tegelikkuse nähtuste sarnasust, esemete suhtelist püsivust ja määratletust. Mõte peab arutluse käigus olema selge ning täpne, sest ese ise, hoolimata tema muutuvusest, on kvalitatiivselt püsiv.

Formaalse loogika seadused peegeldavad esemete teatavat külge — nende stabiilsust ja suhtelist püsivust. Ja kuivõrd need seadused peegeldavad reaalsete nähtuste mingisugust külge, on nad kasutatavad, kuigi piiratul kujul, uute teadmiste saavutamise meetodina. Engels kirjutas: „Isegi formaalne loogika on eeskätt meetod uute tulemuste leidmiseks, tuntult tundmatule üleminekuks, ja sedasama, ainult hoopis kõrgemas mõttes, on dialektika, mis pealegi, purustades formaalse loogika kitsa silmapiiri, sisaldab endas avarama maailmavaate eo"[1].

Eseme uurimisel on vajalik jätta kõrvale selle mõned küljed ja koondada tähelepanu ühele küljele. Nii sünnib kõigis teaduse harudes. Näiteks matemaatika jätab tähelé panemata esemete kvalitatiivse määratletuse ja käsitleb neid ainult nende kvantitatiivsete ja ruumiliste suhete seisukohalt. Selline abstraheerimine on vajalik maailma sügavaks mõistmiseks. Kuid seejuures ei tohi kunagi unustada, et esemel on olemas ka teised küljed.

Seesama on maksev ka formaalse loogika kohta. Mõtlemise vormide uurimisel võib teatud juhul kõrvale jätta nende arenemise, kuid neid seaduspärasusi, mis peegeldavad tegelikkuse üht külge — asjade ja nende peegelduste suhtelist stabiilsust —, ei tohi pidada ainsateks seaduspärasusteks. Formaalse loogika muutmine ainsaks mõtlemist käsitlevaks teaduseks ja tema seaduste muutmine tegelikkuse nähtuste tunnetamise universaalseks meetodiks viib välja metafüüsikani, viib selleni, et hakatakse eitama arenemist ja vastuolusid objektiivses tegelikkuses ning meie peegelduses temast.

Dialektiline loogika ei eita formaalse loogika tähtsust, näitab aga ühtlasi ära, milline on formaalse loogika osa mõtlemise seaduste ja vormide uurimisel, ning astub välja nende vastu, kes tahavad muuta formaalset loogikat ainsaks mõtlemise seadusi ja vorme käsitlevaks teaduseks. Arenemist, mille formaalne loogika mõtlemise uurimisel kõrvale jätab, uurib sügavalt ja igakülgselt dialektika. Seepärast võimaldab dialektika mõista ka mõtlemise selle külje tähtsust, mida uurib formaalne loogika. Valmis mõtlemisvormide seose, mõtlemise struktuuri seadused on mõistetavad ainult siis, kui tuntakse mõtlemise, tunnetuse arenemise seadusi.

Dialektilise loogika olemust ja tema erinevust formaalsest loogikast iseloomustas V. I. Lenin. „Loogika," nii kirjutas ta dialek-

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 119.

tilise loogika kohta, „ei ole õpetus mõtlemise välistest vormidest, vaid „kõigi materiaalsete, looduslike ja vaimsete asjade" arenemise seadustest, s. t. kogu maailma konkreetse sisu arenemisest ning maailma tunnetamisest, s. t. maailma tunnetamise *ajaloo* kokkuvõte, summa, konsekvents"[1].

Dialektilise loogika sisuks on uurida mõistete suhteid, üleminekuid, vastuolusid, milledes peegelduvad objektiivse maailma nähtuste suhted, vastastikused üleminekud, vastuolud. Dialektika ei piirdu mitmesuguste mõtlemise liikumise vormide (otsustused, mõisted, järeldused) loetlemisega, vaid määrab kindlaks nende subordinatsiooni ning näitab, kuidas tunnetuse arenemise protsessis üks vorm muutub teiseks.

Dialektilise loogika peaküsimuseks on tõe küsimus; dialektiline loogika käsitleb mõtlemise vorme sisukate vormidena ja näitab, kuidas mõtlemise vormides saavutatakse tõene teadmus maailma kohta.

Dialektiline loogika nõuab, et eset ja tema peegeldust inimeste teadvuses käsitataks igakülgselt: arenemises, iseliikumises, olulistes suhetes teiste esemetega, vastuolude tekkimises ja lahenemises, kvantitatiivsetes ja kvalitatiivsetes muutustes jne.

Dialektilisel loogikal pole erilisi, dialektika seadustest erinevaid seadusi. Kõik dialektika seadused on dialektilise loogika seadused. Kui formaalse loogika seadused peegeldavad asjade kõige lihtsamaid suhteid, materiaalse maailma üksikuid külgi — paigalseisu, püsivuse momenti, siis dialektilise loogika seadused peegeldavad tegelikkuse nähtuste kõige olulisemaid seaduspärasusi, kusjuures nähtusi käsitatakse arenemises, mis ühe momendina sisaldab ka suhtelist paigalseisu ja püsivust.

Dialektika seaduste rakendamine mõtlemise uurimisel loob kõik tingimused selleks, et tungida mõtlemise olemusse. Dialektiline loogika näitab ära tunnetuse dialektika, s. t. tunnetuse arenemise seadused, sealhulgas ka mõtlemise vormide arenemise seadused. See aga tähendab, et dialektiline loogika on igakülgne ja sügav õpetus, mis uurib, kuidas areneb inimteadmus kui materiaalse maailma arenemise peegeldus.

2. Meelelise ja ratsionaalse vahekord tunnetuses. Olemus ja nähtus

Dialektika kui tunnetusteooria üheks kõige tähtsamaks probleemiks on selgitada, missugune on meelelise ja ratsionaalse koht, tähtsus ning vahekord tegelikkuse tunnetamises. Teadus on juba ammu kindlaks teinud, et tunnetusest võtavad osa niihästi aistingud kui ka mõistus, kuid küsimusele, missugune on nende koht ning osatähtsus, on erinevaid suundi esindavad filosoofid vastanud erinevalt.

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 66.

Ühed filosoofid arvasid, et meeleline tunnetus on tõe saavutamiseks küllaldane, mõtlemise osa seisab aga ainult meelte andmete lihtsas summeerimises. Niipea kui mõtlemine aistingutest ning tajudest vaid mõnevõrra eemaldub, langeb ta kohe eksimustesse, irdub tegelikkusest. Filosoofilist suunda, mis kogu tunnetuse taandab kogemusele, nimetatakse *empirismiks*. Empirismi positsioonidel asusid niihästi mõned materialistid (Bacon, Locke) kui ka mõned idealistid (Berkeley, Hume, mahhistid). Seejuures arvasid materialistid õigesti, et aistingute ja tajude taga seisab objektiivne tegelikkus, mille peegelduseks nad on. Idealistid aga eitasid, et aistingute allikaks on objektiivne maailm; aistinguid pidasid nad primaarseks, objektiivset maailma aga nendest tuletatuks.

Empiirikutel on õigus, kui nad ütlevad, et enne kogemusi, enne meelte andmeid inimesel ei ole ega saagi olla mingeid teadmisi välismaailma kohta. Nad üldistasid, ehkki ühekülgselt, äsja tekkinud ja kiiresti areneva eksperimentaalse loodusteaduse andmeid. Empirismi nõrgaks küljeks on see, et ta alahindab abstraktse mõtlemise osatähtsust tunnetuses, et ta eitab mõtlemise kvalitatiivset omapära aistingute ja tajudega võrreldes.

Empirismi tema kõige halvemas, idealistlikus vormis pooldavad paljud kaasaegse kodanliku filosoofia suunad: *pragmatism, loogiline positivism* jt. Kaasaegset *positivismi* iseloomustab esiteks kogemuse idealistlik tõlgitsemine, kogemuse „puhastamine" objektiivsest sisust ja teiseks see, et kogu teaduslik tunnetus piiratakse faktide registreerimise ning kirjeldamisega, kusjuures neid fakte käsitatakse idealistlikult. Kuulutades, et nad võitlevad „abstraktsuse" ja „puhta spekulatsiooni" vastu, et nad taotlevad positiivset teadmust, sõdivad positivistid teaduslike abstraktsioonide vastu, mille abil tunnetatakse asjade olemust. Mõnede kaasaegsete empiirikute arvates pole olemas reaalseid objekte, mis vastaksid mõistetele „inimkond", „väärtus", „töö" jne. Nad arutlevad järgmiselt: sellist mõistet nagu „töö üldse" pole näiteks võimalik kujutleda meelelise kujundina, teda ei saa pildistada. Võib näha, kuidas üks inimene võtab kartuleid, kuidas teine töötab masina taga, kolmas istub laua taga ning kirjutab jne. Kuid kes on näinud tööd üldse ja kuidas võib teda meeleliselt kujutleda? Tõepoolest, mõistetel puudub meeleline piltlikkus, kuid empiirikud teevad sellest ebaõige järelduse, et mõisted ei peegelda üksikesemeid. Empiirikud unustavad, et mõiste peegeldab seda üldist, mis on omane üksikesemetele. Teoreetiline mõtlemine on lamedale empirismile võõras. Tegelikult aga on isegi selleks, et kaht fakti siduda, tarvilik mõistete abil toimuv mõtlemine.[1]

---

[1] Lame empirism, mis eitab teoreetilise mõtlemise osatähtsust tunnetuses, on väga visa hingega. Teda propageerivad mõned kaasaegsed idealistlikud filosoofid. Nii kirjutab semantik Stuart Chase: „Füüsik peab lähtuma puhta empirismi seisukohalt, mis ei tunnista mingisuguseid aprioorseid printsiipe ehk

Ei saa ütelda, et kaasaegsed positivistid eitaksid kõigi mõistete, teaduslike abstraktsioonide tähtsust. Nad tunnustavad loogika ja matemaatika mõistete osa, kuid peavad neid subjekti vaba loomingu tulemuseks. Positivistide arvates on matemaatika mõistete heaks küljeks see, et need ei püüa peegeldada objekti ega ole seotud inimese meeleliste kogemustega. Kuid sääraseid üldmõisteid, nagu „mateeria", „põhjus" jne., peavad positivistid fiktsioonideks, mis on vaja teadusest kõrvaldada. Neid mõisteid ei ole võimalik isiklike kogemuste najal kontrollida, nendele ei ole võimalik leida referenti (eset, millele nad vastaksid). Teaduslik tähtsus on neopositivistide arvates sellistel mõistetel, mis väljendavad üksikfakte, kogemuse vahetuid andmeid. Kuid isegi seda liiki mõisteid ei pea nad tegelikkuse peegelduseks, vaid ainult mugavateks kõnelühenditeks.

Empiirik arvab, et ta viibib kogemuse, faktide meelelise tajumise vallas isegi siis, kui ta opereerib mitmesuguste abstraktsioonidega. Ta arvab, et tal on tegemist üksnes vaieldamatute faktidega, tegelikult aga kerkivad faktide ja „puhta kogemuse" andmete maski all sageli esile traditsioonilised ja iganenud, mõnikord koguni spiritualistlikud kujutlused. Inimene, kes ei võta endale vaevaks kogemuste andmeid üldistada, kaldub kergesti igasugusesse ebausku. Pole juhus, et mõned empirismi pinnal seisvad loodusteadlased on sattunud šarlatanide-spiritistide küüsi ja võtavad spiritistlikke „katseid" tõsiselt[1].

Idealistlikku laadi lame empirism on religiooniga heas vahekorras ja püüab isegi põhjendada religiooni vajalikkust. Kujukaks näiteks selle kohta on *pragmatismi* filosoofia. Üks selle suuna rajajaid W. *James*, rääkides kogemuse mitmekesisusest, arvab kogemuse hulka ka inimeste usulised elamused (usklike tunded palvetamisel, ohverdamisel jne.). James peab usulist „kogemust", kui ta ainult on kasulik, niisama tõeseks nagu teaduslikkugi kogemust. „Pragmatismi printsiipide järgi," kirjutab W. James, „on hüpotees jumalast õige, kui ta täidab oma ülesandeid sõna kõige laiemas mõttes rahuldavalt."[2]

Nagu lugeja juba teab, astusid filosoofia ajaloos empirismi

---

absoluute, mis määravad uue kogemuse või piiravad seda: *kogemus tekib ainult kogemusest*". (Stuart Chase, The Tyranny of Words, N. Y., 1938, p. 126).

Aprioorsete printsiipide ehk absoluutide all mõtleb Chase teaduslikke mõisteid, kategooriaid, millest teadlased oma uurimistöös juhinduvad. Seega soovitab Chase kõik teaduslikud mõisted kui väärad ja mõttetud kõrvale heita ja toetuda ainult puhtale kogemusele. Tegelikult aga, nagu iga õpetlane hästi teab, on igasugune kogemus teaduses seotud kogemusele eelnenud teoreetiliste järeldustega. Katset ei korraldata juhuslikult, teadmata milleks, vaid ta on ühtede teoreetiliste seisukohtade kontrollimise vahendiks ja teiste seisukohtade aluseks. Ainult kogemuse ja teoreetilise mõtlemise vastastikuse mõju kaudu saavutatakse edu teaduse arenemises.

[1] Vt. Ф. Энгельс, Естествознание в мире духов, Диалектика природы, 1955, стр. 36.

[2] В. Джемс, Прагматизм, Спб. 1910, стр. 182.

vastu välja *ratsionalistid,* kes lähtusid sellest, et mõtlemine, jättes kõrvale kogemuse, tabab vahetult asjade olemust. Ratsionalismi esindajad olid Descartes, Leibniz, Spinoza jt. Ratsionalismi tugevaks küljeks oli see, et ta tunnustas subjekti, mõistuse, mõtlemise aktiivset, loovat osa tunnetuses. Ratsionalistid arendasid seisukohta, et mõtlemine on võimeline tungima asjade saladustesse. Kuid mõned ratsionalistid ülehindasid liialt seda subjekti ja tema mõtlemise aktiivsust; nad väitsid, et mõtlemine ei sõltu kogemusest.

Ratsionalismi põhipuudus seisab selles, et ta lahutab mõtlemise meelelisest kogemusest, aistingutest ja tajudest. Ratsionalistid peavad tunnetuse allikaks intellektuaalset intuitsiooni, mille all nad mõtlevad tõe vahetut tabamist mõistuse abil, jättes kõrvale aistingud ja tajud. Igaüks võib nende arvates intuitiivselt (ilma kogemuseta) aru saada, et ta mõtleb ning eksisteerib, et keral on ainult üks välispind, et kolmnurka piirab kolm sirgjoont jne.

Kuid see ratsionalistide arutlus ei pea paika, sest enne kui mõista, et kolmnurka piirab kolm sirgjoont ja et keral on üks välispind, peab inimene palju kordi nägema kera- või kolmnurgakujulisi esemeid. Ratsionalism on nii või teisiti sunnitud tunnistama kaasasündinud ehk aprioorse (kogemuseelse) teadmuse olemasolu. Descartes arvas näiteks, et matemaatika ja loogika kõige üldisemad ja tähtsamad ideed on inimesele sünnipäraselt omased.

Empirism ja ratsionalism on kaks ühekülgset, metafüüsilist tunnetuse kontseptsiooni. Nende suundade esindajad arvustasid üksteist. Locke astus välja Descartes'i sünnipäraste ideede teooria vastu, Locke'i ühekülgset empirismi aga arvustas Leibniz. Kuid empirism ei suutnud ületada ratsionalismi puudusi ega ratsionalism empirismi puudusi. See kriitika toimus tunnetuse metafüüsilise tõlgitsemise raamides, kus üht tunnetusvõime külge käsitati täiesti lahutatuna teisest.

Paljud kaasaegsed kodanlikud filosoofid pooldavad tegelikkuse tunnetamise tee küsimuses *müstitsismi,* mille järgi tõde saavutatakse erilistes tingimustes ja saladuslikul, mitte kõigile inimestele jõukohasel viisil.

Müstitsismi seisukohal asuvad *intuitivistid.* Need filosoofid peavad meie teadmuse aluseks ja tunnetuse kõrgeimaks vormiks intuitsiooni, mis on saavutatav ainult erakordsete võimetega indiviididele mingil teataval hetkel („vaimusähvatuse" momendil). Intuitivistid väidavad, et tavaline inimene ei suuda harilikes tingimustes asjade olemust tunnetada. Prantsuse intuitivisti *Bergsoni* järgi nõuab intuitsioon erilist haiglast pingutust, et saavutada hetkelist vaimusähvatust. Intuitsioon vastandatakse mõistusele, loogilisele mõtlemisele. Mõistus võib tohutute pingutustega saavutada ainult teadmisi asja välise määratletuse kohta, intuitsioon aga tungib silmapilkselt olemusse. Intuitsiooni eristatakse samuti meelelisest tunnetusest, teda peetakse ligilähedaseks instinktile, kuivõrd see annab alateadliku teadmuse, millega ei kaasne mõt-

lemine. Kuid instinkt on oma iseloomult utilitaarne, intuitsiooni aga iseloomustavat täielik sõltumatus praktilisest tähtsusest (omakasupüüdmatu teadmus).

Sellised arutlused viivad kodanliku filosoofia tagasi keskaegsesse müstitsismi. Kui kodanlik ideoloogia oma tekkimise ning õitsengu ajajärgul astus mõistuse eest võitlemise lipu all välja müstika ja religiooni vastu, siis annab kodanluse ideoloogide võitlus mõistuse vastu tänapäeval ainult tunnistust kodanliku filosoofia degradatsioonist.

Materialistlik dialektika lähtub kooskõlas teaduse andmetega sellest, et mingisugust müstilist, üleloomulikku, intuitiivset teadmust, millest räägivad intuitivistid, olemas ei ole. Kõik oma teadmised saame me meelelise kogemuse kaudu ja aistingute ning tajude alusel areneva mõtlemise abil. Pole ka sünnipäraseid ideid. Inimeste teadmised kujunevad nende elu protsessis, mis toimub ühiskondlikus keskkonnas. Bioloogiliselt pärilikud on mitte kujutlused ja mõisted, mitte valmis teadmised välismaailma seaduspärasuste kohta, vaid närvitalitluse mehhanism, mis on tunnetusprotsessi, objektiivse maailma peegeldamise füsioloogiliseks aluseks. Tunnetuse tulemused, ideed pole bioloogiliselt päritavad. Inimene pärib eelmiste põlvede kogemused õpetamise ja kasvatuse tulemusel, keele ja mõtlemisvormide õppimise kaudu.

Kõigi meie teadmiste allikaks on aistingud ja tajud, mis peegeldavad objektiivset maailma. Idealistid väidavad, et matemaatika põhilaused, eriti tema aksioomid, on aprioorsed (kogemusest sõltumatud), et matemaatikas tegeleb mõistus omaenda vaba loomingu produktidega. Tegelikult aga on matemaatika mõistete sisu võetud reaalsest maailmast, ja kõik matemaatilised mõisted on lõppkokkuvõttes pärit kogemustest. Matemaatika enese tekkimise aluseks oli maatükkide pindala ja anumate mahu mõõtmise, ajaarvamise jms. praktika.

Oleks absurdne arvata, et kõik oma teadmised reaalse maailma kohta saab iga indiviid oma isiklikest kogemustest. Inimene kasutab ära inimkonna kogemused, inimeste kogemused üldse. Üksikinimese vahetu kogemus, ükskõik kui tähelepanelik ja taibukas see inimene ka oleks, on väga piiratud. Meie kaasaegsed teadmised on nii kõigi möödunud aegade kui ka tänapäeva inimeste kogemuste tulemus. Kui räägitakse, et kõik meie teadmised tulenevad lõppude lõpuks kogemusest, siis selle kogemuse subjektiks on inimkond.

Meeleelundite andmed on ainult vundamendiks meie teadmuse hoonele, nad ei ole aga veel see hoone ise. Mõtlemine läheb objektiivse tõe saavutamise suunas kaugemale, jõuab nähtuste liikumise seaduste tundmisele. Meeltele ei ole see vahetult kättesaadav. Mõtlemine on meeltega seotud, kuid erineb ühtlasi nendest kvalitatiivselt.

Filosoofia suurimaks saavutuseks on praktika lülitamine tunnetusteooriasse. Praktika on inimtunnetuse alus ja tunnetuse tõe-

suse kriteerium. Ainult siis, kui on välja selgitatud praktika osa tunnetusteoorias, võib mõista, mis alusele on rajatud mõtlemise seos loodusega.

Objektiivse tõe tunnetamise teed iseloomustas Lenin järgmiselt: „Elavalt kaemuselt abstraktsele mõtlemisele ja *selle juurest praktikale* — niisugune on *tõe* tunnetamise, objektiivse reaalsuse tunnetamise dialektiline tee“[1].

Tunnetuse arenemine on nimetatud kolme momendi — elava kaemuse, mõtlemise ja praktika — vastastikuse toime tulemus. Igaüks neist on vajalik, igaüks annab seda, mida teised anda ei saa. See vastastikune toime läbib kogu tunnetusprotsessi algusest lõpuni, kusjuures selle vastastikuse toime aluseks ja otsustavaks momendiks on praktika.

Meie tunnetuse liikumist elavalt kaemuselt abstraktsele mõtlemisele ja siis praktikale ei tule mõista nii, et üks etendab osa ainult tunnetusprotsessi alguses, teine selle keskel ja kolmas ainult lõpus. Inimene pöördub elava kaemuse juurde tagasi ka siis, kui ta loob teooriaid, ja kogemusliku tunnetuse protsessist võtab osa mõtlemine. Mis aga puutub praktikasse, siis kannab see tunnetusprotsessi algusest lõpuni. Marksistliku teooria seisukoht, mis ütleb, et tunnetus liigub meeleliselt ratsionaalsele ja praktikale, näitab kätte selle tee, selle põhijoone, mida mööda liigub meie teadmus nähtuste tunnetamiselt olemuse tunnetamisele, esimest liiki olemuselt järgmisele, sügavamale olemusele jne.

Olemus ja nähtus. Olemus on objektiivse tegelikkuse seesmine, suhteliselt püsiv külg, mis määrab antud nähtuse loomuse. Erinevalt olemusest on nähtus objektiivse tegelikkuse väline, liikuvam ja muutlikum külg; nähtus on olemuse konkreetne avaldus. Näiteks on kapitalistlike maade parlamentaarse vabariigi olemuseks kodanluse diktatuur, mis määrab poliitilise võimu iseloomu kodanlikus ühiskonnas. See olemus avaldub selles, et kõiki poliitilise võimu organeid kontrollib kodanlus, kõik riiklikud institutsioonid seisavad kodanluse võimu kindlustamise teenistuses. Kodanluse diktatuuri üksikud avaldused muutuvad, kuid seejuures jääb muutumatuks kapitalistliku ühiskonna riigivõimu olemus — kodanluse diktatuur.

Olemuse ja nähtuse mõisted tekkisid koos teadusliku teadmuse tekkimisega. Tunnetuse arenemise loogika ja praktilise tegevuse vajadused sundisid inimest paratamatult eraldama seda, mis moodustab eseme olemuse, sellest, kuidas ta meile alguses nähtub.

Metafüüsikale on iseloomulik nähtuse lahutamine olemusest. Selline lahutamine avaldub mitmesugusel kujul. Ühed filosoofid on arvamisel, et olemus kui eriline ideaalne printsiip eksisteerib nähtustest lahus ja et nähtused ei sisalda oma olemust. Niisugusel seisukohal on paljud objektiivse idealismi esindajad. Teised filosoofid tunnistavad, et olemus eksisteerib asjades enestes, kuid

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 146—147.

ei ole inimese mõistusele arusaadav. Inimtunnetus hõlmab nähtuste maailma, mis ei väljenda asjade objektiivset olemust. Olemust ja nähtust lahutab inimtunnetuse poolt loodud kuristik. Selline on Kanti ja tema järelkäijate seisukoht[1].

Materialistlik dialektika näitab nähtuse ja olemuse seesmist, lahutamatut seost, nende ühtsust. V. I. Lenin ütleb olemuse ja nähtuse kohta: „Siin näeme samuti ühe üleminekut, valgumist teisesse: olemus nähtub. Nähtus on olemuslik"[2].

„Olemus nähtub" tähendab seda, et pole puhtaid olemusi, mis ei avalduks mingisugustes nähtustes. Iga olemus avaldub konkreetsetes esemetes, protsessides, sündmustes, suhetes jne. Kapitalismi olemus avaldub sellistes nähtustes nagu majanduskriisid, tööpuudus, töörahva vaesumine jne.

„Nähtus on olemuslik" tähendab seda, et igas nähtuses avaldub olemus. Igasugune nähtus on nii või teisiti olemusega seotud, on olemuse avaldus. Vaht jõe pinnal on näiteks samuti olemuse avaldus — jõe voolu avaldus.

Tunnetades olemuse üksikuid avaldusi, liigume ühtlasi ka olemuse enda tunnetamise poole. Seda eitab agnostitsism, mis arvab, et inimesele on kättesaadavad ainult nähtused, mitte aga asjade olemus. Nagu märgib V. I. Lenin: „ . . . Otsustavalt mingit põhimõttelist vahet nähtumuse ja asja iseenese vahel ei ole ega saagi olla. Vahe on lihtsalt selle vahel, mis on tunnetatud, ja selle vahel, mis veel ei ole tunnetatud, aga filosoofilised väljamõeldised erilistest piiridest nii ühe kui teise vahel, sellest, et asi iseeneses asub „sealpool" nähtumusi (Kant), või et tohib ja tuleb mingi filosoofilise vaheseinaga eralduda ühes või teises osas veel mitte tunnetatud, aga väljaspool meid eksisteeriva maailma küsimusest (Hume), — see kõik on tühi loba, . . . veiderdus, väljamõeldis"[3].

Olemus ja nähtus on mitte ainult ühtsed, vaid ka vastandlikud, nad ei ühti iialgi täielikult teineteisega. Nende vastandlikkuses avalduvad objektiivse tegelikkuse esemete sisevastuolud; need esemed, avaldades oma olemust, on omavahel mitmesugustes suhetes. Olemuse ja nähtuse vastuolu ilmekaks avalduseks on näilikkus.

Näilikkus on samuti olemuse avaldus, kuid ühekülgne, mitteadekvaatne, mõnikord aga koguni moonutatud avaldus. Kapitalistlike tootmissuhete (kapitalisti ja töölise suhete) olemus avaldub näiteks asjade suhetena: näib, et kapitalistile, kes on mahutanud ettevõttesse teatava rahasumma näol kapitali, annab kasumit tema raha, mitte aga töölised, kes oma tööga loovad lisaväärtuse. Marksistlik poliitiline ökonoomia avastas asjade (materiaalsete esemete — kaupade, raha) suhete taga kapitalismi olemuse — ini-

---

[1] Kanti fenomeni tähenduses kasutatakse eesti keeles terminit „nähtumus", „ilmum". — *Tõlk.*

[2] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 237.

[3] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 87—88.

meste suhted kapitalistlikus ühiskonnas, tööliste ekspluateerimise kapitalistide poolt.

Nähtuse ja olemuse ühtsus ning nende erinevus on objektiivseks aluseks meelelise ja ratsionaalse ühtsusele tunnetuses, aluseks teadmuse paratamatule liikumisele meeleliselt ratsionaalsele. Aistingutes ja tajudes, meelelistes kujundites peegelduvad eelkõige üksikud nähtused ja asjad, olemus aga pole vahetule tajumisele kättesaadav. Kui olemus ja nähtus langeksid ühte, siis oleks teadus ülearune. Seepärast ei saagi tunnetusprotsess peatuda elaval kaemusel, vaid siirdub teoreetilisele mõtlemisele, mis nähtuste tundmise alusel tabab asjade olemuse. „ . . . Teaduse ülesanne," kirjutab K. Marx, „seisab selles, et nähtav liikumine, nähtuste pinnal avalduv liikumine tuleb taandada tõelisele seesmisele liikumisele."[1]

Kuivõrd see, mis on nähtuste pinnal, on kättesaadav meeltele, olemust aga tunnetatakse mõtlemise abil, ja kuivõrd meeleline teadmus on lõppkokkuvõttes kõigi meie mõistete allikaks, siis moodustab elav kaemus tunnetusprotsessi esimese astme, mõtlemine aga teise astme. Et aga praktika on mitte ainult tunnetuse lähtemoment ning alus, vaid ka tema tõesuse kriteerium, siis on ta tunnetusprotsessi paratamatu aste ja lõpuleviimine.

Meelelise teadmuse, mõtlemise ja praktika vahekorrad on keerulised. Nende erinevus on suhteline, meie teadmuse arenedes nihkub nende erinevuse piir. Tänapäeva inimesel ei saa olla meelelist kogemust, mis poleks seotud mõtlemisprotsessiga. Teaduslikule kogemusele on selline meelelise tunnetuse seos mõtlemisega eriti iseloomulik. Kaasaegset eksperimenti füüsikas on raske eristada teoreetilisest tegevusest. Kuid niisugusest suhtelisusest hoolimata jäävad püsima erinevused elava meelelise kaemuse, mõtlemise ja praktika vahel: need on kvalitatiivselt omapärased tunnetuse liikumise etapid.

Inimese meeleline kogemus erineb looma aistingutest, tajudest ja kujutlustest kõigepealt selle poolest, et inimese kogemus põhineb ühiskondlik-ajaloolisel praktikal. Inimesed ei taju tegelikkust vaatlejatena, vaid tajuvad teda töös, aktiivses tegevuses, tajuvad teda tema ümberkujundajatena. Inimese meeleline kogemus on looma meelelisest kogemusest rikkam, sügavam ja mitmekesisem, sest tootmis- ja vaatlusriistade abil tungib inimene niisugustesse valdkondadesse, mis on loomadele kättesaamatud. Inimene on loonud riistad, mis on otsekui tema meeleelundite ja aju jätkud: helipüüdjad, teleskoobid, mikroskoobid, arvutusmasinad jne. Oma meelelist teadmust, nagu ka mõtlemist, väljendab inimene kõnes, keeles, selle tõttu aga muutub meeleline teadmus individuaalsest peegeldusest, mida ta on loomadel, ühiskondlikuks peegelduseks, sest keele vormid on üldtähenduslikud, üldiselt tunnustatud.

---

[1] К. Маркс, Капитал, т. III, 1955, стр. 324.

Inimesel on viis välist meeleelundit ja igaüks neist reageerib ainult teatavatele ärritajatele. Näiteks tajub meie silm ainult neid valguslaineid, mille pikkus on 380 kuni 780 millimikronit. Tekib küsimus: kas inimene tunneks maailma paremini, kui tal oleks rohkem meeleelundeid ja neil oleks avaram diapasoon? Selle küsimusega tegelesid endise aja mõtteteadlased, kusjuures mõned neist arvasid, et koos meeleelundite arvu suurenemisega muutuks ka intellektuaalne elu rikkamaks ja mitmekülgsemaks.

Voltaire esitab oma filosoofilises jutustuses „Micromégas" dialoogi Siiriuse ja Saturni elaniku vahel, milles ta pilkab filosoofe, kes olid arvamisel, et inimesel pole maailma sügavaks ja mitmekülgseks tunnetamiseks küllalt meeleelundeid: „„... Kõigepealt öelge mulle näiteks, mitu meelt on teie planeedi elanikel?" — „Meil on neid seitsekümmend kaks," kostis akadeemik, „ja ei möödu päevagi, mil me ei kurdaks, et neid on nii vähe. Meie kujutlusvõime ületab meie võimalused... Meile näib, et meie seitsmekümne kahest meelest, meie rõngast ja viiest kuust on meile vähe, ja hoolimata uudishimust ning kirgedest, mis meil tekivad seitsmekümne kahest meelest, jääb meil ikkagi veel küllalt aega selleks, et igavust tunda." — „Siin pole midagi imestada," ütles Micromégas, „meie planeedi elanikel on peaaegu tuhat meelt, kuid sellest hoolimata tunneme mingit ebamäärast tungi, mingit seletamatut rahulolematust iseenesega, mis meile alati meenutab, et õieti me pole mitte kui midagi, et on olemas meist hoopis täiuslikumad olendid"".

Inimteadmuse progress on seotud mitte niivõrd meeleelundite hulga suurenemisega ja nende täiustumisega, kuivõrd just ühiskondliku praktika ja mõtlemise arenemisega. Praktika nõuab, et inimesed teaksid rohkem kui see, mida meeleelundid meile vahetult annavad, ja praktika koos mõtlemisega rahuldab selle nõudmise. Töö ja mõtlemine on piiritult laiendanud meie meeleelundite tunnetusvõimet, on teinud meie intellektuaalse elu mitmekülgseks, värvirikkaks ja sisukaks.

Inimesel on niipalju meeleelundeid, nagu tal on tarvis, ja ta tajub nendega seda, mis tal elus vaja. Inimese praktika teeb vajalikuks nähtuste niisuguste omaduste tundmise, mida me oma meeleelunditega vahetult tajuda ei saa. Kuid meeleelundite loomulik piiratus ei ole mingil määral takistuseks ka selliste nähtuste tunnetamisel. Inimene ei näe ultravioletseid ja infrapunaseid kiiri, kuid nende omadusi tunneb ta paremini kui loomad, kelledele need kiired on vahetult nähtavad.

Meeleline tunnetus avaldub erinevates teadusharudes erinevalt. Loodusteaduses kasutatakse tavaliselt laboratoorseid vaatlusi, mille hulka kuulub ka eksperiment. Ühiskondlike teaduste objekti spetsiifika piirab eksperimendi rakendamist, mõnikord aga teeb selle lihtsalt võimatuks. Looduseuurijal on peaaegu alati võimalik vaadelda tema poolt uuritavaid nähtusi, mis korduvad palju kordi ja pikema aja vältel. Ajaloolasel puudub see võimalus, seepärast kasutab ta oma üldistustes hoopis suuremal määral neid kogemusi, mis on fikseeritud mitmesugustes ajalooallikates.

Inimese meelelise kogemuse üheks iseärasuseks on see, et ta on seotud mõtlemisega. Inimene vaatleb looduse ja ühiskonna

nähtusi, juhindudes teatavatest mõistetest ja teooriatest. Ühtesid ja samu fakte, eriti ühiskondliku elu fakte, tajuvad ja kujutavad erinevad inimesed erinevalt. Seepärast tuleb inimeste kogemusse suhtuda kriitiliselt, eraldada fakt, vaadeldav nähtus tema subjektiivsest interpretatsioonist, mille see omandab ühe või teise isiku juures.

Vahetu meelelise vaatluse andmetest saadakse teadmised nende faktide kohta, milledest hiljem teooria kujundamisel lähtutakse. Ühtki teooriat ei saa pidada õigeks, kui ta on faktidega vastuolus. Kuid tunnetamise protsessis juhtub sageli, et tõsikindlaks faktiks peetakse seda, mis tegelikult polegi fakt. Vaatlustes ja eksperimentides on vead võimalikud. Teaduses on esinenud juhtumeid, kus mõned teadlased on ehitanud terveid teooriaid, on püüdnud ümber lükata endisi teaduslikke kujutlusi, toetudes kahtlastele, ebaküllaldaselt kontrollitud faktidele. See on toonud teaduse arenemisele kahju. Akadeemik I. P. Pavlov nimetas kujukalt fakte „teadlase õhuks". Neid tuleb hoolikalt koguda, muretsedes alati selle eest, et nad oleksid õiged. Kuid usaldusväärsete faktide kogumine, olgugi et need on saadud inimeste pikaajaliste kogemuste tulemusel, ei loo üksinda veel teadust. Teadus algab sealt, kus avastatakse nähtuste olemus, nende liikumise, nende arenemise seadused.

Meeleline kogemus on piiratud. Üksik ja üldine, juhuslik ja paratamatu, olemus ja nähtus on temas eritlemata. Näiteks nägid inimesed pika aja jooksul lugematuid kordi välku, selle mitmesuguseid vorme, kuid nad ei tundnud kaua selle protsessi olemust. Alles füüsika, elektriõpetuse edusammude tagajärjel, arvukate faktide üldistamise põhjal tehti kindlaks, et välk on elektrilahendus. See järeldus oli inimeste mõtlemise töö tulemus.

Elav meeleline kaemus peegeldab tegelikkuse nähtusi vahetult. Mõtlemine aga toimub aistingute ja tajude vahendusel ja on uueks, kvalitatiivselt omapäraseks etapiks tunnetuse arengus. Mõtlemine taotleb nähtuste seesmiste, seaduspäraste seoste tunnetamist. Teoreetilise mõtlemise olemus seisab selles, et ta liigub nähtustes eksisteeriva üldise tunnetamise poole. Seda ei suuda meeleline kaemus, mis tunnetab üksiknähtusi ja nende üksikuid omadusi. Kõik see kinnitab, et meeleliselt teadmuselt abstraktsele mõtlemisele üleminek moodustab kvalitatiivse hüppe tunnetuse arenemises.

Mõtlemine peegeldab tegelikkust *abstraktsioonides* (eseme üksikkülgede abstraheerimise abil), mõtlemine eemaldub vahetutest kujutlustest, tõstes esile selle, mis on esemetes peamine, oluline. Nii on meil mõtlemises tegemist punktidega, millel pole mõõtmeid, joontega, millel puudub laius, kuna aga tegelikkuses eneses selliseid punkte ja jooni ei ole.

Kuid mõtte eemaldumine konkreetsest esemest ei tähenda tõest eemaldumist. „Tõustes konkreetsest abstraktsele," kirjutas Lenin, „ei eemaldu mõtlemine — kui ta on *õige* (NB) ... *t õ e s t*, vaid

läheneb sellele. *Mateeria*, loodus*seaduse* abstraktsioon, *väärtuse* abstraktsioon jne., ühe sõnaga *kõik* teaduslikud (õiged, tõsised, mitte absurdsed) abstraktsioonid peegeldavad loodust sügavamalt, õigemini, *täielikumalt*."[1]

Abstraktsioon eraldab eseme mingisuguse ühe külje „puhtal kujul", nagu seda tegelikkuses ei eksisteeri. Nii näiteks pole olemas „tootmist" üldse, „seadust" üldse, vaid on konkreetsed tootmise liigid ja konkreetsed seadused. Kuid ilma sellise abstraktsioonita nagu „tootmine" ei saa sügavalt mõista ühtki konkreetset tootmise vormi. Et aru saada kapitalistliku tootmisviisi olemusest, tuleb teada, mis on tootmine üldse, missugustest elementidest ta koosneb, milline on tema koht ühiskonna elus. Abstraktsioonide abil tabab inimene kõige peenekoelisemaidki looduse ning ühiskonna protsesse.

Abstraktsioon on ainult siis väärtuslik, kui ta peegeldab eseme olulist külge. Abstraktsioon muutub tühjaks, mõttetuks, absurdseks, kui ta eraldab välja ebaolulisi külgi, kui ta koondab tähelepanu ebaolulistele momentidele. Näiteks uurides inimest, võime vanade kreeklaste kombel luua abstraktsiooni: inimene on kahejalgne loom, ilma karvkatte ja sulgedeta. Säärasel abstraktsioonil pole mingit teaduslikku väärtust, sest ta peegeldab ebaolulisi külgi ega aita mõista, milline koht kuulub inimesele looduses.

3. Abstraktse ja konkreetse, loogilise ja ajaloolise dialektika

Eseme mitmekülgne tundmine on konkreetne teadmus. Eseme mingisuguse ühe külje tunnetamine on abstraktne teadmus. Konkreetne teadmus on võimalik sellepärast, et ese ise on mitmekesise — mitmesuguste külgede, omaduste jne. — ühtsus. Näiteks on sõnal keeles oma foneetiline külg (teatav häälikute kompleks), semantiline külg (sõna tähendab midagi, tal on mõte), grammatiline külg (sõna on teiste sõnadega lauses seotud teatud kindlate reeglite järgi) jne. Teaduse ülesanne seisab selles, et avada eseme külgede mitmekesisus nende ühtsuses.

Abstraktne tunnetus on võimalik sellepärast, et eseme üksikud küljed ja omadused on suhteliselt iseseisvad, spetsiifilised, ja selle tõttu võib tunnetusprotsessis esile tõsta ühe omaduse, külje ja jätta kõrvale teised. Sõna uurimisel võib koondada tähelepanu tema tähendusele. Nii talitabki keeleteaduse haru, mida nimetatakse semasioloogiaks.

Elav meeleline kaemus annab esemest konkreetse teadmuse, sest ta tabab eset tema omaduste, külgede mitmekesisuses. Kuid konkreetne meeleline teadmus ei ava eseme olemust, ja sellepärast siirdub tunnetus meeleliselt teadmuselt üksikutele abstrakt-

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 146.

sioonidele. Nende abstraktsioonide kujunemisega ei ole tunnetusprotsess veel lõppenud. Tuleb saavutada konkreetne, mitmekülgne teadmus. Üksikutelt abstraktsioonidelt liigub, tõuseb teadus taas konkreetsele. Kuid see pole enam tagasipöördumine konkreetsele meelelisele, vaid konkreetse reprodutseerimine mõtlemises — teadmuse kõrgem vorm. „Konkreetne on seepärast konkreetne," kirjutas K. Marx, „et tema kui mitmekesise ühtsus on arvukate määrangute ühendus. Sellepärast esinebki konkreetne mõtlemises ühendamise protsessi, tulemuse kujul, mitte aga lähtepunktina, kuigi konkreetne on lähtepunktiks tegelikkuses ja on seetõttu ka kaemuse ja kujutluse lähtepunktiks. Esimesel teel haihtub täielik kujutlus abstraktseks määranguks; teisel aga viivad abstraktsed määrangud välja konkreetse reprodutseerimisele mõtlemise abil."[1]

Metafüüsikud pidasid üksikute abstraktsete määrangute eraldamist teadusliku uurimise lõpuks; kogu abstraktse mõtlemise protsessi muutsid nad kahvatute abstraktsioonide moodustamiseks. Marxi-eelne poliitiline ökonoomia lähtus nähtuste analüüsis elavast, terviklikust, konkreetsest, sellest, mis on meile antud aistingutes ja tajudes. Analüüsides seda konkreetset, eraldas ta üksikud abstraktsioonid: töö, tööjaotuse, vahetusväärtuse jne. Selle poliitilise ökonoomia uurimuste piiratus seisis selles, et üksikute abstraktsioonide väljatoomist peeti tunnetuse lõpp-punktiks. Ta tegeles peamiselt elava, konkreetse, tervikliku analüüsimisega, üksikuteks külgedeks lahkamisega ja ei andnud seepärast teadmisi esemest kogu selle konkreetses terviklikkuses.

Seda, mida varasemad majandusteadlased pidasid uurimise lõpptulemuseks, kasutas K. Marx ära edasiseks uurimistööks. Analüüsinud ja üldistanud tohutu faktilise materjali, eraldas Marx kõige lihtsamad abstraktsioonid, mis peegeldavad kõige lihtsamaid, tavalisemaid, põhilisemaid, kodanlikus ühiskonnas miljardeid kordi esinevaid suhteid: kaupade vahetust. Sellelt abstraktselt ja lihtsalt liigub Marx konkreetsema ja keerukama poole. „Kapitali" esimeses köites uuritakse peamiselt kapitalistlikku tootmisprotsessi üldisel kujul. Marx algab kõige lihtsamate majanduslike kategooriate — kauba ja raha — uurimisest. Edasi, teises köites, asub ta selgitama ringluse protsessi, ilma milleta ei saa olla kapitalistlikku tootmist. Ja lõpuks, kolmandas köites uurib Marx kapitalistlikke tootmissuhteid tervikuna kui tootmise ja ringluse ühtsust. Siin kerkib kapitalism esile konkreetse tervikuna, koos kõigi oma vastuoludega, mis viivad tema hukkumisele. Seejuures avaldub konkreetne mitte ainult kui kapitalismi elava, meelelise kaemise tulemus, vaid kui arvukate abstraktsete määrangute kompleks.

Teoreetiline mõtlemine annab konkreetse, mitmekülgse teadmuse imperialismist kui kapitalismi arenemise kõrgeimast staa-

[1] К. Маркс, К критике политической экономии, 1953, стр. 213.

diumist. V. I. Lenin avastas järgmised imperialismi olulised tunnused: 1) tootmise ja kapitali kontsentratsioon on jõudnud nii kõrgele arenemisastmele, et on tekkinud monopolid, mis mängivad majanduselus otsustavat osa; 2) pangakapital on kokku sulanud tööstuskapitaliga ja on tekkinud finantskapitali ülevõim; 3) tohutu tähtsuse on omandanud kapitali väljavedu; 4) on tekkinud kapitalistide rahvusvahelised monopolistlikud liidud, mis jagavad maailma mõjusfäärideks; 5) on jõudnud lõpule maakera territooriumi jaotamine kapitalistlike suurriikide vahel. Iga nimetatud abstraktsioon üksikult väljendab üht imperialismi olulist külge, kõik nad kokku aga annavad mitmekülgse teadmuse.

Konkreetne teadmus eseme kohta ei teki eri momentidel ja eri juhtudel loodud abstraktsioonide mehhaanilise ühendamise tagajärjel, vaid abstraktse teadmuse arenemise teel, tema rikastamise teel uue sisuga, mis üha mitmekülgsemalt ja sügavamalt peegeldab eset. Abstraktselt konkreetsele liikumise tagajärjel tekivad uued abstraktsioonid, mis on eelmiste loogiliseks jätkuks. Konkreetses teadmuses on üksikud abstraktsioonid ühendatud ühise printsiibiga, ühtse ideega, mis peegeldab eseme liikumise peamist seaduspärasust. Nii on imperialismi iseloomustuses peamine see, et ta on monopolistlik kapitalism; kõik teised imperialismi tunnused tulenevad sellest tema olemusest, nad on temaga ühendatud ja on mõistetavad ainult temaga seoses.

Tunnetuse tõusev liikumine abstraktselt konkreetsele ei leia aset üksnes poliitilises ökonoomias. See on inimtunnetuse arenemise üldine seadus. Nii näiteks arenevad meie teadmised Maa ja teiste päikesesüsteemi planeetide tekkest samuti abstraktselt konkreetsele mõtlemises. Esimesed kosmogoonilised hüpoteesid, mida esitas uuema aja teadus, olid oma iseloomult äärmiselt abstraktsed, sest nad nägid planeetide tekkimise keerulises ja mitmekülgses protsessis ainult mingisugust üht külge ja muutsid selle absoluudiks. Kanti ja Laplace'i hüpoteesid lähtusid näiteks ainult mehhaanika seadustest. Tänapäeva kosmogoonilised hüpoteesid annavad hoopis konkreetsema kujutluse maakera tekkimise protsessist. Toetudes astronoomia, mehhaanika, füüsika, keemia, geoloogia jne. andmetele, püüavad need hüpoteesid arvukate abstraktsioonide orgaanilise sünteesi abil igakülgselt valgustada planeetide tekkimise keerulist protsessi tervikuna, reprodutseerida konkreetset kogu selle sisurikkuses.

Muidugi, abstraktsioonid luuakse meelelise tunnetuse üldistusena. Abstraktsiooni tekkele eelneb konkreetne meeleline teadmus.

Materialistlik dialektika käsitab abstraktset ja konkreetset kui kaht momenti eseme olemuse tunnetamises. Abstraktne — see on konkreetse mõistmise vahend. Lenin kirjutas, et üldine on elutu, ebatäielik, „kuid ta ongi ainult *aste konkreetse* tunnetamise poole, sest konkreetset me ei tunneta iialgi

täielikult. Üldiste mõistete, seaduste etc. *lõputu* summa annab *konkreetse* tema sisurikkuses"[1].

Konkreetne mõtlemises on kõige sügavam ja sisukam teadmus esemeist. Selline teadmus on abstraktsest teadmusest kõrgem, sest ta ei peegelda esemest ainult mingit üht olulist külge, vaid mitmesuguseid olulisi külgi nende seoses, s. t. võtab eset mitmekülgselt. Selline teadmus on ka konkreetsest meelelisest teadmusest kõrgem, sest ta ei peegelda eseme pinnapealseid, väliseid määratletusi nende vahetus seoses, mis on kättesaadav meelelisele kaemusele, vaid peegeldab eseme olulisi külgi nende niisama olulistes seostes.

Idealist Hegel müstifitseeris abstraktselt konkreetsele tõusmise protsessi, eeldades, et selle protsessi tagajärjel tekibki konkreetne ese ise. Kui abstraktselt konkreetsele tõusmine tähendab Hegelile eseme enese tekkimist, siis Marxile on see tõusmine „... ainult viis, mille abil mõtlemine haarab konkreetse, reprodutseerib ta vaimselt kui konkreetse". Tunnetuse liikumisega abstraktselt konkreetsele luuakse mitte konkreetne ese ise (ta eksisteerib enne tunnetusprotsessi ja sellest sõltumatult), vaid konkreetne mõiste eksisteerivast esemest. See abstraktselt konkreetsele tõusmine tähendab materialistile liikumist eseme olemuse igakülgse tunnetamise poole, mille tulemusel muutub tunnetuslik pilt, kuid mitte ese ise.

Seega arvab dialektiline loogika, et konkreetne on nii tunnetusprotsessi lähte- kui ka lõpp-punkt. Meeleliselt konkreetne on tunnetuse lähtepunkt, mõtlemise abil reprodutseeritud konkreetne on tunnetuse resultaat, üksikud abstraktsioonid aga on selle resultaadi saavutamise vahendiks.

Et mõista tunnetuse arenemise seadusi, tunnetuse dialektikat, selleks tuleb selgitada, milline on *ajaloolise* ja *loogilise* vastastikune suhe esemest konkreetse teadmuse saavutamise protsessis. *Ajaloolise* all mõeldakse reaalse eseme enese liikumist; *loogiline* on ajaloolise peegeldus. Ajalooline on primaarne, loogiline aga sekundaarne. Mitte ajalugu ei järgne loogikale, nagu arvas Hegel, vaid loogika peegeldab ajaloo põhimomente. Eseme arenemises esineb juhuslikkusi, siksakke, põhisuunast ühele või teisele poole kõrvalekaldumisi. Loogiline ei korda ajaloolist kõigis üksikasjus, vaid reprodutseerib kogu reaalse arenemisprotsessi rikkuse uurimise alusel abstraktsioonides peamist, ajaloolise olemust. Loogiline ja ajalooline on ühtsed, kuid mitte identsed; nad kattuvad peamises, olulises. Loogiline on seesama ajalooline, kuid ta on vabastatud ajaloolise vormi juhuslikkusest. Nii näiteks Marxi „Kapitalis" avaneb loogilistes kategooriates kapitalistlike tootmissuhete saamise protsess, s. t. nende suhete tekkimine ja kujunemine; seejuures jätab Marx kõrvale kapitalismi tekke ja arengu iseärasused üksikutes maades.

---

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 261.

Teaduse ülesandeks on peegeldada nähtuste põhilist, juhtivat ajaloolist seost uuritava objekti arenemises. Lenin kirjutab: „Ühiskonnateaduse küsimuses on kõige kindlam ja kõige tarvilikum selleks, et tõesti omandada selle küsimuse õige käsitlemise vilumust ja mitte uppuda pisiasjade rägastikku või võitlevate arvamuste tohutusse mitmekesisusse, — kõige tähtsam selleks, et seda küsimust teaduslikult seisukohalt käsitleda, on: mitte unustada põhilist ajaloolist seost, vaadelda iga küsimust sellelt seisukohalt, kuidas teatud nähtus ajaloos on tekkinud, millised peamised etapid see nähtus on oma arenemises läbi teinud, ja sellelt tema arenemise seisukohalt vaadata, milliseks antud asi on muutunud nüüd"[1].

Materialistlikult käsitatud loogilise ja ajaloolise ühtsus on juhtivaks printsiibiks teaduse, tema kategooriate süsteemi loomisel. Teaduslike mõistete järgnevus ja liikumine peavad peegeldama vastava teaduse poolt uuritavate nähtuste ajaloolist põhiseost. Loogiline on ajaloolise üldistatud, korrigeeritud peegeldus selles mõttes, et ta peegeldab tegelikkust selle seaduspärases arenemises, seletab selle arenemise paratamatuse. Selleks aga loogiline võib mõne üksiku objekti reaalsest ajaloost kõrvale kalduda ja peabki mõnikord seda tegema, sest ühes või teises suhtes see objekt võib mittetüüpiline olla. Näiteks avades sotsialistliku revolutsiooni olemust ja põhietappe, võib teooria mõnedes punktides kõrvale kalduda selle revolutsiooni momentide järgnevusest ühel või teisel maal, kuivõrd need momendid väljendavad üksnes antud revolutsiooni iseärasusi. Kuid selline loogilise peegelduse kõrvalekaldumine ajaloo üksikutest detailidest toimub kooskõlas ajaloo enese seadustega, paljude üht liiki nähtuste arengu üldistamise ja nende olemuse avastamise alusel. Venemaa, Hiina ja teiste rahvademokraatiamaade revolutsioonide kogemused võimaldavad paremini ning täpsemalt selgitada seda, mis on sotsialistlikus revolutsioonis üldine ja peamine, eraldada üldist ühel või teisel maal toimunud revolutsiooni spetsiifilistest joontest.

Ajalooline käsitlus ilma loogiliseta on pime, loogiline käsitlus ilma ajalooliseta aga tühi. Uurides näiteks inimese saamislugu, võib kirjeldada meie esivanemate kõrvade, lõualuude, hammaste, jala, kõnnaku jne. muutumise reaalset ajaloolist protsessi. Kõik need nähtused on seotud inimese kujunemise protsessiga, kuid nimetatud nähtuste lihtne kirjeldamine ei selgita inimese tekkimise tõelist ajalugu. Teadmata, mis on inimene, ei saa mõista inimese tekkimise ajalugu. Samuti ei saa reprodutseerida kodanlike tootmissuhete ajalugu, kui ei ole avastatud kapitali olemus. Ühtlasi aga ei ole ka võimalik avada eseme olemust, kui ei arvestata tema reaalset ajalugu. Loogiline käsitlusviis on rajatud eseme reaalse arenemisprotsessi uurimisele ja tema eesmärgiks on avada

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 437.

eseme olemus. Et selleni jõuda, tuleb võtta nähtus selles tema arenemise punktis, kus, nagu ütleb F. Engels, „protsess saavutab täieliku küpsuse ja klassikalise vormi". Näiteks võib inimese olemust kõige paremini mõista, kui analüüsida kaasaegset inimest, mitte aga metslast. Kapitalismi olemust mõistetakse küpsete kapitalistlike suhete uurimise abil. Eelneva uurimine soodustab muidugi järgneva uurimist, kuid samal määral võimaldab ka arengu tulemuse tundmine eelnevaid momente sügavamalt tunnetada. Küpses vormis võib selgesti ja kujukalt näha seda, mis varem avaldus ainult embrüonaalsel kujul. Arenemise kõrgem vorm sisaldab ühel või teisel kujul kõike alamat. Analüüsides liikumise kõrgema vormi olemust, avame nii või teisiti ka eelmised momendid, s. t. ajaloo. Nii näiteks on küpsed kapitalistlikud suhted kogu oma tekkimise ja arenemise ajaloo resümeeks.

Loogilise ja ajaloolise ühtsuse printsiipi tuleb rakendada ka tunnetusprotsessi uurimisel. Objekti teooria hõlmab ka selle teooria ajalugu. Kui ei tunta tänapäeva teadusliku teooria olemust, siis näib kogu eelnev teadusliku mõtte ajalugu vaid suurte mõtlejate lakkamatute eksituste kogumina ja ajaloolise arenemise põhijoon pole mõistetav. Füüsika tõelise ajaloo võib kirjutada ainult siis, kui seistakse kaasaegse teaduse tasemel, filosoofia teadusliku ajaloo võib luua ainult siis, kui lähtutakse filosoofia kõrgeima saavutuse — dialektilise ja ajaloolise materialismi positsioonidelt.

Sellest, et eseme olemuse uurimine avab teataval määral ka selle eseme ajaloo, ei järeldu, et loogiline välistab ajaloo uurimise, teeb selle ülearuseks. Vastupidi, dialektiline meetod nõuab, et tuleb tingimata uurida eseme reaalset ajalugu kõigis selle üksikasjus. Ilma eseme ajaloo uurimiseta pole ka tema teooriat. Eseme ajaloo, s. t. arenemise väljaselgitamine on igasuguse teadusliku uurimise ülesandeks. Dialektiline käsitlusviis on tõeliselt ajalooline käsitlusviis. Ilma ajaloo uurimiseta pole võimalik loogiliselt peegeldada protsessi olemust. „ . . . Loogiline käsitlusviis," kirjutas Engels, „ei tarvitse sugugi piirduda ainult puhtabstraktse alaga. Vastupidi, ta vajab ajaloolist illustreerimist, pidevat kokkupuutumist tegelikkusega."[1]

Ühe või teise küpsel kujul esineva protsessi olemuse avamine loogika, mõtlemise abil ei tähenda teadusliku uurimise lõppu. Loogiline on ainult vahend ajaloolise tunnetamiseks. Ta annab igakülgse uurimise printsiibi. Kui eseme ajaloo käsitluse aluseks võetakse olemuse tundmine, siis muutuvad kõik ajaloolised üksikasjad, juhuslikkused ja kõrvalekaldumused arusaadavaks, seletatavaks, selgub nende osa eseme paratamatus arenemises, ajaloo tundmine muutub elavaks ning täisvereliseks. Kuid ilma neid ühendava printsiibita muutuvad ajaloolised üksikasjad juhuste

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 292.

virnaks, toorfaktide hunnikuks. Üksnes loogilise ja ajaloolise ühendamine võimaldab igakülgselt ja sügavalt mõista nähtuste seaduspärast ja sisurikast liikumist, arenemist looduses, ühiskonnas ja mõtlemises.

4. Mõtlemise vormid ja nende osa tunnetuses

V. I. Lenin, avades tunnetusprotsessi dialektika, kirjutas: „Tunnetus on looduse peegeldamine inimese poolt. Kuid see pole lihtne, vahetu, terviklik peegeldus, vaid terve rea abstraktsioonide, mõistete, seaduste kujundamise ja moodustamise protsess . . . Siin on *tegelikult*, objektiivselt ***kolm*** liiget: 1) loodus; 2) inimese tunnetus = inimese *aju* (kui sellesama looduse kõrgeim produkt) ja 3) looduse peegeldumise vorm inimese tunnetuses, selleks vormiks ongi mõisted, seadused, kategooriad . . ."[1]

Mõtlemise vormid on üks tunnetuse tähtsamaid momente, vahendeid, nendes peegeldab inimene igavesti liikuva looduse universaalset seaduspärasust. Teadusliku maailmapildi loomise loogiline protsess toimub *otsustuste, järelduste, hüpoteeside, teooriate, mõistete, kategooriate* jne. abil.

Dialektilise loogika keskseks probleemiks on mõtlemise vormide tekkimise ja arenemise uurimine, praktika osatähtsuse selgitamine mõtlemise vormide liikumises. Dialektika uurib igakülgselt mõtlemise vorme, avab nende objektiivse sisu, näitab nende vastastikust seost tõese teadmuse saavutamise protsessis.

Üks mõtlemise vorme on otsustus, mille abil tunnetatakse esemete mitmesuguseid külgi, omadusi, suhteid. *Otsustus* on mõte, milles millegi kohta midagi jaatatakse või eitatakse. Temas peegeldub üksiku ja üldise dialektika. Näiteks „kuld on metall": kuld on üksik, metall — üldine. Tunnetusprotsessis toimub üleminek ühelt otsustuselt teisele, ühelt tunnetuse tasemelt teisele, kõrgemale tasemele. Mitmesugused otsustuse vormid on selle protsessi üksikud lülid, momendid.

Tunnetus liigub *üksikult erilise* kaudu *üldisele*. Sama teed käib ka otsustuste arenemine: üksikuse otsustuselt erilisuse otsustuse kaudu üldisuse otsustusele. Üksikuse otsustuses konstateeritakse mingisuguste nähtuste seost. Tunnetuse edasise arenemise tulemusel sõnastatakse otsustus, milles peegeldub mõnede eriliste liikumisvormide seose seadus (erilisuse otsustus), ja lõpuks üldisuse otsustuses tunnetatakse üldine arenemisseadus. Nii tegi teadus kõigepealt kindlaks, et üksiku elemendi, näiteks raadiumi aatomid võivad laguneda lihtsamateks koostisosadeks; see on üksikuse otsustus. Hiljem sõnastati erilisuse otsustus: terve rühm meile tuntud kõige raskemaid elemente omab loomulikku radioaktiivsust. Tänapäeval on teadus jõudnud tasemele, kus on võimalik

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 156—157.

formuleerida üldisuse otsustus: iga keemilist elementi võib teatud tingimustes muuta teiseks elemendiks.

Määratu suur tähtsus tunnetusprotsessis on järeldusel. *Järelduseks* nimetatakse mõtlemise vormi, mille abil olemasoleva, varemsaavutatud teadmuse alusel tuletatakse uus teadmus. Näiteks ei ole inimene vahetult mõõtnud, kui kaugel on Maa teistest taevakehadest, kuid ta teab neid kaugusi järeldamise protsessi põhjal. Tuntult tundmatule ülemineku võimaluse objektiivseks aluseks on looduses ja ühiskonnas valitsev seaduspärasus. Nähtuste seaduspärane seos on üldise iseloomuga, seepärast võib selle seose tundmise põhjal teha järeldusi niisuguste nähtuste kohta, mis vahetult pole vaadeldavad, kuid alluvad teadaolevate seaduste toimele. Inimene ei taju aatomeid meeleliselt, kuid tunnetatud seadustest tehtud järelduste põhjal ta teab, et kõigil aatomeil on elektronid, prootonid ja neutronid.

Järelduse vormid on väga mitmekesised: ühed annavad kindlaid, teised — ainult enam või vähem tõenäolisi tuletisi. Filosoofia ajaloo jooksul on tehtud katseid kujutada mingit üht järelduse tüüpi ainsa usaldusväärse ja väärtusliku uute tulemuste saamise viisina. Nii näiteks pidasid empiirikud (Bacon, Locke jt.) niisuguseks viisiks *induktsiooni,* milles järeldamise protsess suundub osaliselt üldisele, üksikutelt faktidelt üldisele tuletisele. Ratsionalistid (Descartes jt.), vastupidi, ülehindasid *deduktsiooni,* s. o. üldiselt üksikule suunduva järelduse tähtsust, niisuguse järelduse tähtsust, kus üldine seisukoht kantakse üle üksikutele erijuhtudele. Nii ühtede kui teiste seisukoht on ühekülgne. Sellist teadusharu, kus järeldusi tehakse ainult induktsiooni või ainult deduktsiooni abil, tegelikult olemas ei ole.

Dialektiline loogika näitab mitmesuguste järeldusvormide seost, ühtsust tegelikkuse tunnetamise protsessis. Induktsioon ja deduktsioon täiendavad vastastikku teineteist. „Selle asemel et üht teise arvel ühekülgselt taevani ülistada," kirjutab Engels, „tuleb katsuda rakendada kumbagi omal kohal, ja seda võib saavutada ainult sel juhul, kui peetakse silmas nende omavahelist seost, nende vastastikust teineteise täiendamist."[1]

Tunnetusprotsessis paneb inimene tähele üksikjuhtumeid, üldistab siis need ja formuleerib üldise seisukoha. See on induktiivne protsess. Saadud üldistuse kannab ta üle uutele nähtustele, faktidele, juhtumitele. See on deduktsioon. Näiteks Mendelejev, uurides üksikuid keemilisi elemente, leidis seose elementide aatomkaalu ja nende keemiliste omaduste vahel. Selle tulemuseks oli perioodilisuse seaduse formuleerimine. Sellest seadusest sai ta rea üksikuid tuletisi üksikute elementide kohta (deduktsioon): ennustas uute, avastamata elementide omadusi, parandas mõnede vähe uuritud elementide aatomkaalu jne. Nii toimub teadmuse arenemine induktsiooni ja deduktsiooni vastastikuse seose ja teineteise täiendamise teel.

Deduktsiooni ei saa olla ilma induktsioonita: et üldisest midagi tuletada, tuleb see üldine leida. Sünnipäraseid teadmisi inimesel

[1] Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1955, стр. 181.

pole. Induktsioon omalt poolt eeldab paratamatult deduktsiooni. Ainuüksi induktsiooni põhjal pole võimalik saada usaldusväärseid teadmisi. See, et real esemetel on lihtsalt nähtud mingi omaduse kordumist, ei tõesta veel, et see omadus oleks kõigile antud klassi kuuluvatele esemetele paratamatu, seaduspärane. Induktsiooni abil saadud üldistust tuleb kontrollida, saada temast tuletised ja kontrollida neid tuletisi praktikas. Seepärast annab ainult induktsiooni, deduktsiooni ja praktika vastastikune seos kindla teadmuse.

Teadus ei saavuta kohe tõsikindlat teadmust nähtuste olemuse, arenemise seaduse kohta. Kindlale teadmusele jõutakse *hüpoteeside*, oletuste kaudu, hüpoteeside praktikas kontrollimise kaudu. Uurides mingisuguseid nähtusi, püüab teadlane neid seletada (teeb oletusi nähtuste seaduspärase seose kohta). Edaspidine uurimine viib uute faktide avastamisele, kusjuures nende hulgas võib olla ka niisuguseid, mis on püstitatud hüpoteesiga vastuolus. Siis tekib vajadus leida uus seletusviis (uus hüpotees). Liikudes niiviisi ühelt seletuselt teisele, täpsemale seletusele, jõuab teadlane lõpuks seaduse avastamiseni.

1896. aastal avastas Becquerel uraanil ja tema ühenditel radiatsiooni. Varsti pärast seda avastati radiatsioon ka teiste elementide sooladel ning eraldati uus element — raadium. Need faktid olid algul arusaamatud, neid ei saadud seletada senituntud põhjustega. Sellega ühenduses lõid Rutherford ja Soddy hüpoteesi, et kõigi radioaktiivsete elementide aatomid plahvatavad, lagunedes osadeks; radioaktiivsed kiired on niisugusel plahvatusel tekkivad killukesed. Radioaktiivse lagunemise hüpoteesist sai omakorda uute uurimuste algus. Selle hüpoteesi kontrollimine tõi kaasa uute nähtuste avastamise, kusjuures nende hulgas oli ka selliseid nähtusi, mis ei mahtunud selle hüpoteesi raamidesse. Tekkisid uued hüpoteesid, mis täiendasid ja parandasid Rutherfordi ja Soddy hüpoteesi, kuni lõpuks loodi *teaduslik teooria*, mille aluseks on seisukoht, et teatud tingimustes on iga element muundatav teiseks.

Hüpotees on objektiivsele tõele viiva teadusliku teadmuse arenemise vorm. Teatava momendini olid Kopernikuse ja Darwini teooriad ning Mendelejevi perioodilisuse seadus ainult teaduslikud hüpoteesid. Hiljem kinnitas praktika nende objektiivset tõesust ja muutis need hüpoteesid kindlateks teaduslikeks teooriateks. Tänapäeva loodusteaduse hoonet ümbritsevad hüpoteeside tellingud.

Hüpoteesi loova osatähtsuse alahindamine tunnetuses on olnud alatiseks kaasnähtuseks kitsarinnalisele empiristlikule tegelikkusekäsitlusele. *Positivistid*, kes eitavad, et teadus võib tungida nähtuste olemusse, peavad hüpoteesi teaduse seisukohalt mürgiks, mõistuse katkuks. Nende arvates pole tarvis luua hüpoteese nähtuste liikumise seaduspärasuste kohta, teadus peab ainult protokollivalt fakte registreerima.

Tegelikult aga muudavad hüpoteesid uurimistöö sihikindlaks ning viivad välja looduse ja ühiskonna seaduste avastamisele. Lomonossov võrdles hüpoteese välgatustega, mis võimaldavad „saavutada teadmisi, milleni madal ja põrmus roomav mõistus jialgi ei jõua". Eksperimente korraldades või uusi fakte vaadeldes laseb uurija end juhtida hüpoteesist. Vaatlemisel peab teadma, kuhu vaadata, mida otsida. Hüpotees näitabki kätte selle suuna. Paljud hüpoteesid pole leidnud faktide poolt kinnitamist, kuid see ei saa olla argumendiks hüpoteeside kasutamise vastu tunnetuses. Väljasurnud hüpoteesid on etendanud teaduses väga tähtsat osa, on rajanud teed tõe juurde.

Hüpoteesi puhul on hästi nähtav meelelise ja ratsionaalse momendi seos tunnetuses: me lähtume faktidest, tähelepanekutest ning tõuseme abstraktsele mõtlemisele, üldistame, loome hüpoteesi, hüpoteesi kontrollimiseks aga pöördume uuesti faktide poole, vaatluste ja eksperimentide poole.

Mõiste kui mõtlemise vorm peegeldab nähtuste olemust.

„Mõiste," kirjutab Mao Tse-dung, „ei peegelda juba enam asjade ja nähtuste väliseid külgi, nende üksikuid külgi, nende välist seost; mõiste tabab nähtuse olemuse, haarab nähtust kui tervikut, näitab nähtuste sisemist seost. Aistingust erineb mõiste mitte ainult kvantitatiivselt, vaid ka kvalitatiivselt."[1] Nii näiteks peegeldavad mõisted „arv", „elektron", „punkt", „figuur", „proletariaat" suures nähtuste rühmas esinevat olulist ning üldist. Meie mõistetes peegeldatud üldine ei ole tuletatud mõistusest, vaid see eksisteerib üksikutes nähtustes, asjades objektiivselt. Mõistete abil hõlmatakse suurt hulka mitmesuguseid, meeleliselt tajutavaid asju. Sellepärast tuleb mõiste kujundamiseks uurida suurt hulka üksikuid nähtusi, sündmusi, asju. Mõiste väljakujunemine on pikaajalise tunnetusprotsessi tulemus, teatav kokkuvõte tunnetuse arenemisest.

Mõistete kujunemise protsessi kuulub mitmesuguste tajude võrdlemine ja esemete ühiste, sarnaste tunnuste väljaeraldamine, kuid ainult sellega mõistete kujunemise protsess veel ei piirdu. Üldise lihtne eraldamine ei loo veel teaduslikku mõistet. Kui näiteks võrrelda kündmist, raua tagumist ning kalapüüki ja leida nendes protsessides selline ühine tunnus, nagu „füüsilise jõu rakendamine", siis sellest ei saa veel kujundada töö teaduslikku mõistet. See ühine tunnus ei ole töö jaoks olemuslikult üldine. Ka loomad hangivad endale toitu füüsiliste jõupingutustega. Töö on ühiskondliku inimese plaanipärane tegevus loodusesemete muutmiseks tööriistade abil. Eseme olemus avatakse tema seoste ja vahenduste igakülgse kindlakstegemise, temale ühes või teises süsteemis kuuluva koha ja osa väljaselgitamise abil.

Mõiste loomiseks kasutatakse kõige mitmekesisemaid teaduslikku uurimise võtteid: vaatlust, eksperimenti, mitmesuguseid järel-

[1] Mao Tse-dung, Praktikast ja vastuoludest, Tallinn, 1958, lk. 6.

duse vorme nende ühtsuses, hüpoteeside loomist ning nende kontrollimist jne. Tähtis koht selles protsessis kuulub analüüsile ja sünteesile.

Analüüs ehk eseme mõtteline liigendamine tema koostisosadeks, selleks et leida komplitseeritusse kuuluvad lihtsamad elemendid, on hädavajalik igasuguses teaduslikus uurimises. Analüüs võimaldab eraldada ja mõista uuritava nähtuse olulisi külgi. Kui me ei tea, missugustest elementidest koosneb ühiskond, siis ei mõista me iialgi ühiskonna olemust, ei selgita välja mitmesuguste ühiskonna elementide suhet. Kuid eseme uurimine ei piirdu analüüsiga. Analüüsi osatähtsuse ülehindamine, analüüsi muutmine ainukeseks uurimisviisiks viib välja metafüüsilisele maailmakäsitusele, esemete liigendamisele üksikuteks, isoleeritud, üksteisega seostamata elementideks. Üksnes analüüsi teel saadud mõisted on oma iseloomult ühekülgsed, pinnapealsed. Teaduslik mõtlemine eeldab *analüüsi* ja *sünteesi* ühtsust, mille kaudu reprodutseeritakse mõtlemises konkreetne. „... Mõtlemine", kirjutab Engels, „seisab niihästi teadvuse esemete nende elementideks lahutamises kui ka kokkukuuluvate elementide ühendamises ühtsuseks. Ilma analüüsita pole sünteesi."[1]

Analüüsi ja sünteesi ühtsus on üks tähtsamaid dialektilise mõtlemismeetodi nõudeid. *Süntees* annab teadmuse objekti kui ühtse terviku kohta. Kuid see teadmus saavutatakse, esiteks, eelneva analüüsi alusel ja, teiseks, mõtlemises tuleb ühendada ainult seda, mis on tegelikkuses, objektiivselt ühendatud. Sünteesi puuduseks idealistlikus filosoofias on see, et seal ühendatakse mõtlemise abil mitmesugused elemendid olenemata sellest, millised on nende vahekorrad tegelikkuses. Sellest tulenebki siin sünteesi meelevaldne iseloom.

Teaduslik mõiste ei hõlma oma sisuga kõiki eseme üksiktunnuseid. Lenin oma teoses „Agraarküsimus ja „Marxi arvustajad"" vaidles vastu nendele, kes püüdsid „üldmõistesse mahutada kõiki üksiknähtuste erilisi tunnuseid". Ühtlasi aga ei ole mõiste ka individuaalse ja erilise sisurikkusest lahutatud. Mõiste tabab üksikut sel teel, et ta peegeldab igakülgselt ning sügavalt eseme arenemise seaduspärasusi. Kui mõiste püüaks hõlmata kõiki eseme individuaalseid üksiktunnuseid, siis ei jõuaks ta olemuse tunnetamises aistingutest ja tajumustest kaugemale.

Tegelikkuse liikumist, arenemist on võimalik peegeldada ainult arenevates mõistetes. „... Inimese mõisted," kirjutas Lenin, „pole liikumatud, vaid nad liiguvad igavesti, lähevad üle üksteiseks, voolavad üksteisesse, ilma selleta nad ei peegelda elavat elu."[2]

Paljud kaasaegsed idealistlikud filosoofid tunnistavad mõistete muutlikkust, paindlikkust, kuid tõlgitsevad seda sofistlikult.

---

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 38.
[2] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 237.

Sofistidel on mõistete muutlikkus mõtleva subjekti meelevalla tulemus: mõistete liikumist käsitatakse asjade liikumisest sõltumatult. Kuid milleks on tarvis mõisteid muuta, kui sellega ei saavutata täpsemat peegeldust liikuvast mateeriast? Mõistete muutmine pole omaette eesmärk, vaid vahend, mille abil sügavamalt tungitakse arenevate esemete olemusse.

Materialistlik dialektika näitab kätte mõistete liikumise objektiivse allika, ta näeb teaduslike mõistete paindlikkuses materiaalse maailma mitmekülgsuse ja arenemise peegeldust. Mõistete liikumine toimub uute avastatud faktide ja olemasolevate mõistete vaheliste vastuolude lahendamise alusel. Esimese teadusliku mõiste aatomi kohta lõi XVIII sajandi keemia, mis tegi kindlaks, et ühe ning sama keemilise elemendi aatomeil on ühed ning samad omadused ja nad on jagamatud. See mõiste etendas määratu suurt osa teaduses. Kuid järgnev teaduslik praktika sattus niisugustele faktidele (elektroni avastamine), mis ei mahtunud aatomi suhtes valitseva arusaamise, senise mõiste raamidesse. Need faktid tõid kaasa murrangu, muutuse aatomi mõistes ja terves reas teistes füüsika mõistetes.

Mõistete arenemise protsess toimub kahes suunas: 1) endisi mõisteid süvendatakse, täpsustatakse, nad kerkivad kõrgemale abstraktsiooni tasemele; 2) tekivad uued mõisted. Inimesed ei loobu mitte kohe endistest, harjumuspärastest mõistetest. Vanade mõistete purunemine viib teadlasi sageli segadusse ja põhjustab isegi ebateaduslikke vaateid.

Vanade mõistete sisu muutumise ja uute mõistete tekkimise tulemuseks on, et eri mõistete vahel ja isegi ühe ning sama mõiste raamides tulevad ilmsiks lahkuminekud, vastuolud.

Seejuures tuleb rangelt eristada mõistetes esinevaid vastuolusid, mis peegeldavad objektiivseid vastuolusid, nendest vasturäkivustest, mis on tingitud vassimisest, sellest, et üks või teine inimene pole võimeline järjekindlalt ning loogiliselt mõtlema. Esimesed viivad välja teadmuse arenemisele, teised aga takistavad tõe tunnetamist.

Kõige üldisemaid mõisteid, milledes peegelduvad maailma kõige olulisemad omadused ja seaduspärasused, nimetatakse *kategooriateks*. Igal teadusel on omad kategooriad. Näiteks opereerib füüsika niisuguste kategooriatega nagu mass, energia, aine, väli jne.; poliitilisel ökonoomial on omad kategooriad: kaup, väärtus, abstraktne ja konkreetne töö jt.; dialektikal on omad kategooriad: kvaliteet, kvantiteet, olemus, nähtus, vastuolu jne. Erinevalt teiste teaduste kategooriatest peegeldavad dialektika kategooriad kõige üldisemaid looduse, ühiskonna ja mõtlemise nähtuste seadusi ning omadusi. Seepärast on oskus dialektika kategooriaid õigesti kasutada hädavajalik igasuguse eseme uurimisel.

Kategooria on äärmiselt üldise iseloomuga mõiste. Iga kategooria haarab määratu suurt nähtuste ringi. Mateeria kategooria hõlmab näiteks kõiki teadvusest sõltumatult eksisteerivaid ese-

meid ning nähtusi. Kuid sellest ei järgne sugugi, et kategooriad on kahvatud, sisuvaesed abstraktsioonid. Üksteisega vastastikuses seoses käsitatuina annavad teaduslikud kategooriad sügava ja igakülgse peegelduse kõige tähtsamatest looduse, ühiskonna ja inimmõtlemise arenemise seaduspärasustest.

Kategooriad kui teatav tunnetuse kokkuvõte, kui välismaailma tähtsamate omaduste ning seaduspärasuste peegeldus, on teadmuse arenemise astmed. „Inimese ees on loodusnähtuste *võrk*," kirjutas Lenin. „Instinktiivne inimene, metslane, ennast loodusest ei eralda. Teadlik inimene — eraldab; kategooriad on eraldamise, s. o. maailma tunnetamise astmed, sõlmpunktid võrgus, mis aitavad teda tunnetada ja vallutada."[1] Kategooriad, nagu näiteks liikumine, põhjus, tagajärg, vastuolu, kvaliteet, olemus, seadus jt., on sõlmpunktid, mis aitavad orienteeruda tegelikkuse nähtuste lõputult keerukas ja mitmekesises võrgus. Kategooriates on kokku võetud kõik tunnetuse eelmised kogemused.

Inimene kasutab kategooriates sisalduvat teadmust uute otsustuste, järelduste, mõistete saamiseks. Ilma kategooriateta, märgib Engels, ei suuda inimene siduda isegi kaht lihtsat fakti. Nii näiteks otsustus „see maja on teisest suurem" tehakse meie varasema kogemuse põhjal, mis on fikseeritud kvantiteedi kategoorias. Kategooriad ise, mille põhjal me seome meelelisest kaemusest saadud andmeid, on tekkinud meelelise kogemuse üldistusena. Tuleb õppida kategooriatega õigesti opereerima, neid õigesti maailma teaduslikuks tunnetamiseks kasutama.

5. Praktika kui tunnetuse alus ja tõe kriteerium

Tunnetus tekib inimese praktilise tegevuse vajaduste baasil ja nende rahuldamiseks. *Praktikaks* nimetatakse inimeste meelelis-materiaalset tegevust, mis muudab tegelikkuse esemeid, nähtusi, protsesse. Tunnetuse aluseks olev praktika on niisugune subjekti (inimese) ja objekti (materiaalse eseme) vastastikune toime, mille vahetuks tagajärjeks on objekti muutumine. Nii muudab inimene tööriistade abil maapinda: kobestab, väetab teda jne. Selle tulemuseks on mullaviljakuse tõus. Praktika muudab mitte ainult objekti, vaid ka subjekti. Inimene areneb töös.

Praktikal on mitu külge. Praktika aluseks on materiaalsete hüvede — toidu, riiete, tööriistade jne. — tootmine. Praktikasse kuuluvad ka teised materiaalset maailma muutvad ühiskondliku tegevuse vormid: klassivõitlus, rahvuslik vabadusliikumine, revolutsioon; ühiskondliku praktika valdkonda kuuluvad samuti tegevus rahvahariduse ja tervishoiu alal, teaduslik eksperiment jne.

Tunnetusprotsess kuulub inimeste teoreetilise tegevuse hulka. Teooria on praktika teaduslik üldistus, tegelikkuse peegeldus

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 67.

inimese teadvuses. Teooria kui niisugune tegelikkust ei muuda. Me võime maailma ümberkujundamiseks luua ideaalsed plaanid, korraldada oma mõttes revolutsioone, kuid sellest üksi maailm veel ei muutu. Tunnetuse, mõtlemise, teooria suur aktiivne tähtsus seisab selles, et nad võivad kätte näidata teed maailma ümberkujundamiseks. Kuid ideede elluviimiseks on vaja praktilist tegevust.

Inimeste teoreetiline tegevus pole iseseisev, autonoomne: ta on tekkinud ja arenenud praktika alusel. Tegelikkuse tunnetamine, tema peegeldamine inimese ajus on edukaks praktiliseks tegevuseks hädavajalik. Praktika on teooria arenemise alus ja liikumapanev jõud. Praktika enese huvid, eriti tootmise vajadused, näitavad ära teaduse arenemise suuna, viivad teadust edasi. Engels kirjutas: „Kui ühiskonnal tekib tehniline vajadus, siis annab see teaduse arenemisele suurema tõuke kui kümmekond ülikooli"[1].

Teadus, teooria tekib praktika vajadustest ja selle üldistusena. Astronoomia tekkis kaubanduse ja meresõidu vajadustest, mitmesugused füüsika harud tekkisid kasvava tootmistehnika vajaduste rahuldamiseks. Aurujõu sajand lõi soojusõpetuse, elektrimootoritele üleminek nõudis elektriteooria üksikasjalist läbitöötamist. Praktika alusel tekivad ja arenevad mõisted, teooriad. Inimene koondab oma tähelepanu eelkõige nendele esemetele ja nendele külgedele, mis on tema elus praktiliselt kasulikud ja hädavajalikud. Praktika näitab ära, milline külg tuleb esemes eraldada peamisena, olulisena. Niisugune ülitähtis bioloogia mõiste, nagu *liik*, kujunes põlluharimise ja loomakasvatuse praktika alusel. Inimesed koondasid oma tähelepanu eelkõige praktiliselt kasulikele taimedele ja loomadele, ühendasid üksikud indiviidid, eksemplarid teatud objektiivsete tunnuste järgi homogeenseteks gruppideks. Hiljem hakati taimi ja loomi rühmitama mitte ainult nende sarnasuse, vaid ka suguluse põhjal. Nii tekkis liigi geneetiline mõiste.

Praktika alusel tekivad ja arenevad ka ühiskonnateadused. Teadusliku sotsialismi teooria tekkis töölisliikumise praktika kokkuvõttena ja töölisklassi kodanlusevastase võitluse vajaduste rahuldamiseks. Raamatus „Riik ja revolutsioon" näitas Lenin, kuidas revolutsioonilise praktika alusel kujunes marksistlik õpetus proletariaadi diktatuurist. Kokku võttes 1848. a. revolutsiooni kogemusi, jõudis Marx järeldusele, et proletaarne revolutsioon peab purustama kodanliku riigimasina. 1871. aasta Pariisi Kommuuni kogemused, mille Marx üldistas, kinnitasid seda järeldust ja võimaldasid leida vastuse küsimusele, millega asendada kodanlik riik ja mida kujutab endast proletaarne riik. V. I. Lenin, võttes kokku 1905. aasta ja 1917. aasta Vene revolutsiooni kogemused, arendas marksistlikku proletariaadi diktatuuri teooriat edasi. Ta avastas nõukogud kui proletariaadi diktatuuri vormi,

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1953, стр. 469.

formuleeris erakordselt tähtsa seisukoha, et kapitalismilt sotsialismile üleminek võib toimuda mitmekesistes vormides. Revolutsiooni kogemused Hiinas ja teistes rahvademokraatiamaades on kinnitanud seda Lenini seisukohta, rikastades ajalugu ja teooriat uute andmetega.

Loodusteaduste ja tehniliste teaduste irdumine praktikast toob kaasa tehnilise progressi aeglustumise ja teaduse seisaku. Irdudes oma elustavast allikast — praktikast, jääb teadus kiduraks, hakkab tegelema tähtsuseta küsimuste või skolastiliste arutlustega. Kui ühiskonnateadustel nõrgeneb side revolutsioonilise liikumise ja sotsialismi ning kommunismi ehitamise praktikaga, siis viib see dogmatismile, doktrinaarsusele, teaduse, marksistlik-leninliku teooria moonutamisele. Seepärast ongi kommunistlik partei seadnud nõukogude teadlastele ülesande olla lähemal elule, sotsialistliku tootmisviisi vajadustele, kommunismi ülesehitamise praktikale NSV Liidus.

Tunnetus ei piirdu praktika tulemuste registreerimisega. Selleks et valgustada teed praktikale, peab tunnetus tulevikku ette nägema. Toetudes antud momendi praktikale, avab tunnetus tootmise, kultuuri jne. arenemise perspektiivid. Kui teooria seda ei annaks, kaotaks ta oma tähtsuse. Marxi ja Lenini kui teoreetikute geniaalsus seisab selles, et nad nägid oma kaasaeglastest kaugemale, kuidas ja mis suunas läheb ühiskonna arenemine.

Teadus võib luua mõisteid ka niisuguste nähtuste kohta, mis ei ole veel tekkinud. Nii tekkis kommunistliku formatsiooni teaduslik mõiste kaua enne selle formatsiooni tegelikku ilmumist. Kuid see ei tähenda, et kommunismi mõiste oleks rippunud õhus, ei oleks olnud rajatud praktikale. Kogu ühiskonna arenemise praktika, kapitalismi arenemise põhitendentsid, proletariaadi kodanlusevastase klassivõitluse kogemused — kõige selle alusel tekkis õpetus kommunistlikust ühiskonnast.

Agnostikud, kes eitavad maailma tunnetamise võimalust, on viidanud sellele, et polevat olemas usaldusväärset *tõe kriteeriumi.* Paljud filosoofid on otsinud tunnetuse tõesuse kriteeriumi kujutluste ja mõistete täpsuses ja selguses, nende üldkehtivuses, kollektiivses kogemuses. Kuid tunnetus ei saa olla iseenda tõesuse kriteeriumiks. Marksism näitas, et teadmuse tõesuse kriteeriumi tuleb otsida väljaspool tunnetust — praktikast. „Teesides Feuerbachi kohta" kirjutas K. Marx: „Küsimus, kas inimese mõtlemine on esemeliselt tõene, pole üldse teooria küsimus, vaid *praktika* küsimus. Praktikas peab inimene tõestama oma mõtlemise tõesuse, s. o. reaalsuse ja jõu, siinpoolsuse. Vaidlus praktikast isoleeruva mõtlemise reaalsuse või mittereaalsuse üle on *puhtskolastiline* küsimus"[1].

Praktika abil tõestab inimene mõistete objektiivse tõesuse. Kas

[1] Vt. F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 48.

vesi tõesti koosneb kahest vesinikuaatomist ja ühest hapnikuaatomist, see küsimus lahendatakse vee praktilise lagundamise teel. Kas on õiged meie kujutlused aatomi ehitusest ja temas peituvast energiast? Teaduslike eksperimentide praktika ja aatomienergia praktiline kasutamine mitmesugustes teaduse ning tehnika harudes on kinnitanud, et füüsika õpetus aatomi ehitusest ja omadustest on objektiivselt tõene.

Praktika kui tõe kriteeriumi marksistlik käsitus erineb pragmatistlikust käsitusest. Pragmatism eitab objektiivset tõde ja väidab: tõene on see, mis on kasulik, mis on mugav. Iga inimene võib ükskõik millise seisukoha tunnistada tõeseks või vääraks olenevalt sellest, kas ta saab sellest kasu või mitte. Pragmatist James kirjutas: „Meie kohustus otsida tõde tuleneb meie üldisest kohustusest teha seda, mis end tasub"[1]. Mugavuse ja kasulikkuse kaalutlustel peab pragmatist ideed jumala olemasolust tõeks, objektiivselt tõese seisukoha kapitalismi vältimatust hukkumisest ja sotsialismi võidust lükkab aga tagasi kui väära, sest see ei vasta kodanluse huvidele.[2]

Muidugi on teadmised kasulikud, nad kujutavad enesest suurt jõudu. Meie ajastul, tohutu tehnilise progressi ajastul, ei kahtle keegi selles, milline tähtsus on teadmistel inimeste elus. Kuid teadmised toovad ühiskonnale tõelist kasu ainult siis, kui nad on tõesed. Mitte teadmuse kasust ei tulene tema tõesus, vaid teadmuse tõesusest, sellest, et ta õigesti peegeldab tegelikkust, tuleneb tema suur praktiline tähtsus. „Tunnetus", kirjutab Lenin, „võib olla bioloogiliselt kasulik, kasulik inimese praktikas, elu säilitamisel, liigi säilitamisel, ainult siis, kui ta peegeldab inimesest sõltumatut objektiivset tõde. Materialistile tõestab inimliku praktika „edukus" meie kujutluste kooskõla nende asjade objektiivse loomusega, mida me tajume. Solipsistile on „edukus" kõik see, mis *mulle* on vajalik *praktikas* . . ."[3]

Reaktsioonilistele imperialistlikele ringkondadele, „külma sõja" organiseerijatele on nende alatute, omakasupüüdlike eesmärkide huvides tulus ning kasulik levitada valet sotsialismimaade agressiivsusest, sest see vale ja laim aitavad neil paisutada sõjatööstust ning teenida tohutuid kasumeid. Kuid rahvastele, inimkonnale toob see vale määratu suurt kahju, desorienteerib teadvust, suurendab maksukoormat, pidurdab ühiskondlikku progressi.

Praktika kui meie teadmiste tõesuse kriteerium seisab meelelisest kaemusest ja abstraktsest mõtlemisest kõrgemal, ühendades eneses nii ühe kui teise eelised. Meeleline tunnetus omab vahetu

[1] В. Джемс, Прагматизм, Спб. 1910, стр. 141.

[2] Dialektilise materialismi kritiseerijate armastatud võtteks on marksismi segiajamine pragmatismiga. Mõned välismaa filosoofid isegi väidavad, et pragmatismi kuulutas esimesena välja K. Marx XIX sajandi 40-ndail aastail. See väide on absurdne. Praktika enese olemuse, praktika poolt tunnetuses etendatava osa mõistmises asuvad marksism ja pragmatism diametraalselt vastandlikel positsioonidel.

[3] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 123.

tegelikkuse eelist, sest ta peegeldab eset niisugusena, nagu see nähtub. Kuid meeleline tunnetus ise ei suuda iialgi avastada ega tõestada vaadeldavate seoste paratamatust, seaduspärasust. Pannes tähele mõnd üksikjuhtu, näiteks auru tekkimist veest, ei saa tuletada selle protsessi seadust, kindlaks määrata selle paratamatust. Mõtlemise ülesandeks on tunnetada paratamatust. „Teoreetiline tunnetus", kirjutab Lenin, „peab andma objekti tema paratamatuses, tema igakülgsetes suhetes."[1] Ja teaduslik, teoreetiline mõtlemine, toetudes meelelise kaemuse andmetele, täidab selle funktsiooni. Ta tunnetab seaduspäraseid seoseid, kuid saavutab seda niiviisi, et kaotab vahetu seose tegelikkusega, eemaldub oma abstraktsioonides teataval määral sellest.

Praktika ühendab endas vahetut tegelikkust, tõsikindlust paratamatuse tunnetusega, sest ühelt poolt on praktika inimeste meeleline, materiaalne tegevus, teiselt poolt aga kontrollib ja realiseerib inimene praktikas oma mõisteid, teooriaid jne. „... Inimeste mõisted", märgib Lenin, „haaravad, tabavad, omandavad selle tunnetuse objektiivse tõe „lõplikult" alles siis, kui mõiste muutub praktika mõttes „iseenda jaoks olemiseks""[2]. Näiteks teaduslik eksperiment on alati mingisuguse teoreetilise konstruktsiooni praktiline kehastus, kusjuures eksperimendi ülesandeks on seda teoreetilist konstruktsiooni kontrollida.

Teaduslik ühiskonnateooria püstitab teatud kindlad ülesanded, mis teostatakse masside praktilise tegevuse abil. Proletaarse sotsialistliku revolutsiooni teooria, mille marksism-leninism teaduslikult välja töötas, viidi praktiliselt ellu 1917. aastal Venemaal, ja sellega oli tema objektiivne tõesus tõestatud.

Ideede praktiline teostamine toob alati korrektiive, parandab ja arendab neid ideesid. Kinnitades mingeid ideesid või lükates neid tagasi, saab praktika teiste ideede tekkimise aluseks. Nii toimubki lakkamatult teadmuse arenemine teooria ja praktika vastastikuse seose alusel. Eksperimendi ja mitmesuguste teoreetiliste konstruktsioonide lahutamatu vastastikune seos kaasaegses loodusteaduses on kujukaks näiteks teooria ja praktika seose kohta.

Lihtsa vaatlusega võrreldes on nähtuste eksperimentaalsel uurimisel määratu suured eelised. Neid eeliseid iseloomustas I. P. Pavlov lühidalt järgmiselt: „Vaatlus korjab kokku selle, mida talle pakub loodus, katse aga võtab looduselt seda, mida ta tahab." Eksperiment võimaldab uurijal aktiivselt vahele segada uuritavate protsesside käiku. Eksperimenti kasutatakse tavaliselt mingi hüpoteesi kontrollimiseks; eksperiment võib seda hüpoteesi kas kinnitada või siis selle ümber lükata. Kuid nii ühel kui teisel juhul aitab ta kaasa teadmuse arenemisele. Kui eksperiment kinnitab hüpoteesi, siis muutub hüpotees kindlamaks, mõni-

---

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 183.
[2] Sealsamas.

kord aga ka rikastub uue sisuga; kui eksperiment kummutab hüpoteesi, siis pakub ta materjali uuteks, sügavamateks teoreetilisteks konstruktsioonideks, mille põhjal korraldatakse uued eksperimendid. Näiteks Michelsoni katse, mis lükkas ümber eetri olemasolu hüpoteesi, sai tõukeks spetsiaalse relatiivsusteooria tekkimisele.

Praktika kriteerium on niihästi absoluutne kui ka suhteline. See kriteerium on absoluutne, sest kõik, mida on tõestanud praktika, on objektiivne tõde. Praktika kriteeriumi suhtelisus seisab selles, et mitte igal oma arenemise ajaloolisel etapil ei suuda praktika olemasolevaid teoreetilisi seisukohti *täielikult* kinnitada või ümber lükata. Teadusliku teadmuse kõigil aladel on veel rohkesti hüpoteese, mis pole ei tõestatud ega ka ümber lükatud ja mille kohta lõpliku otsuse langetab tuleviku praktika. Seda, mida praktika siiamaani on kinnitanud ainult osaliselt, täiendab edaspidine praktika. Ainult arenev praktika saab olla areneva tunnetuse tõesuse kriteeriumiks. Nii näiteks ei ole tänapäeval praktika veel küllaldane selleks, et kosmogoonilisi hüpoteese tõestada. Meie ei saa öelda, et planeedid on tõesti nii tekkinud, nagu seda kujutatakse mõnes kõige tunnustatumaski hüpoteesis. Kuid praktika arenemine, eriti astronoomiliste vaatluste arenemine, viib lõppude lõpuks välja ka selle küsimuse lahendamisele. Hüpoteeside olemasolu teaduses näitab seda, et meie tunnetuses on veel palju niisugust, mis on tõestamata. Seejuures toob ühtede hüpoteeside tõestamine või ümberlükkamine praktika poolt kaasa teiste hüpoteeside tekkimise.

Praktika lakkamatu arenemine ei luba meie teadmusel tarduda, absoluudiks muutuda. Praktika kui tõe kriteeriumi absoluutsus võimaldab meil eraldada objektiivse tõe rada sammuvat teadmust väljamõeldistest. „See kriteerium", kirjutab Lenin praktikast, „on ka niivõrd „ebamäärane", et mitte lasta inimese teadmustel muutuda „absoluudiks", ja samal ajal niivõrd kindlapiiriline, et pidada halastamatut võitlust idealismi ja agnostitsismi kõigi teisendite vastu. Kui see, mida kinnitab meie praktika, on ainus, viimne, objektiivne tõde, siis järeldub sellest tunnustus, et ainsaks teeks selle tõe juurde on materialistlikul seisukohal asuva teaduse tee."[1]

6. Absoluutse ja suhtelise tõe dialektika

Praktika poolt tunnetusprotsessis etendatava osa ja praktika kui tõe kriteeriumi iseärasuste väljaselgitamine on teoreetiliseks aluseks, mille põhjal on võimalik sügavalt ja igakülgselt mõista tõese teadmuse olemust. Tõe küsimuse lahendamisel on kaks külge: 1) kas on olemas objektiivne tõde? 2) kuidas see objek-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 126.

tiivne tõde saavutatakse: kas ühekorraga täies ulatuses või järkjärgult? Teine küsimus eeldab absoluutse ja suhtelise tõe vastastikuse suhte selgitamist.

Inimtunnetus on absoluutne, suveräänne, sest ta on suuteline andma objektiivset tõde, andma esemetest õiget peegeldust. Meie tunnetusel pole piire, pole asju, mida ei oleks võimalik tunnetada, vaid on ainult asjad, mis ei ole veel tunnetatud, kuid mida on teaduse arenemise käigus võimalik tunnetada. Aatomi ehitus ja aatomisisene energia olid kaua aega tunnetamata „asi iseeneses", nüüd on aga nad teadlaste ja inseneride jõupingutuste tulemusel muutunud „asjaks meie jaoks". Alles hiljuti ei teadnud inimesed midagi pooljuhtidest ja nende omadustest, nüüd aga leiab nende omaduste tundmine laialdast kasutamist tehnikas.

Konkreetsetel inimestel on nende arenemise igal etapil tunnetus suhteline, piiratud (mitte suveräänne). See vastuolu, mida iseloomustab ühelt poolt inimese võime kõike tunnetada ja teiselt poolt üksikute inimeste võimetus seda teostada teatavas piiratud ajalõigus, lahendatakse üksnes inimühiskonna progressiivse arenemise käigus, üksteisele järgnevate inimpõlvede reas, mis meie seisukohalt võttes on praktiliselt lõputu.

Tõde on protsess. „Mõtte ühtimine objektiga", kirjutab Lenin, „on *protsess*. Mõte (= inimene) ei tohi tõde enesele kujutada elutu paigalseisuna, lihtsa pildina (kujundina), kahvatuna (tuhmina); ilma tungita, ilma liikumiseta, nagu vaimu, nagu arvu, nagu abstraktset mõtet."[1]

Tunnetuse ülesandeks on objektiivse tõe saavutamine, s. o. sellisele teadmusele jõudmine, mille sisu ei sõltu ei inimesest ega inimkonnast. Objektiivne tõde tema täielikul ja lõpuleviidud kujul kannab *absoluutse tõe* nimetust. Absoluutne tõde on teadmus, mida teaduse ja praktika edasine arenemine ei saa ümber lükata. Kas on olemas absoluutne tõde? Sellele küsimusele vastab marksism kõhklematult jaatavalt. „Olla materialist," kirjutas Lenin, „tähendab tunnustada objektiivset tõde, mille avastavad meile meeleorganid. Tunnustada objektiivset, s. o. inimesest ja inimsoost sõltumatut tõde, tähendab nii või teisiti tunnustada absoluutset tõde."[2]

Absoluutne tõde eksisteerib mitte ainult piirina, mille poole püüab meie tunnetus, kuid mida ta tegelikult iialgi ei saavuta. Kõigil teadusliku teadmuse aladel on absoluutselt õigeid põhilauseid, mida teaduse edasine arenemine ei saa ümber lükata. Igas objektiivses tões on üksikud absoluutse momendid, küljed. Nii näiteks pole meie teadmised mateeria füüsikalisest struktuurist lõplikud, absoluutsed, kuid nendes on palju absoluutset (seisukohad, et aatom on jagatav, et elektronid, prootonid ja neutronid on aatomi elemendid, on näiteks absoluutselt õiged).

---

[1] В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 167.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 116.

Materialistile-dialektikule on absoluutse tõe olemasolu tunnustamisest vähe. Tuleb leida ka tee, mille kaudu jõutakse absoluutsele tõele. Absoluutsele tõele ei jõua inimene mitte korraga, vaid absoluutne tõde kujuneb suhtelistest tõdedest.

Suhteline tõde on teadmus, mis peegeldab tegelikkust põhiliselt õigesti, kuid mittetäielikult, sest ta peegeldab tegelikkust teatud piirides, teatud tingimustes ja suhetes. Teaduse arenedes seda teadmust täpsustatakse, täiendatakse, süvendatakse, konkretiseeritakse.

Teaduslikud seisukohad peegeldavad objekti teatud tingimustes, mis muutuvad. Seepärast on iga otsustus tõene ainult sel määral, kuivõrd ta peegeldab objekti nendes tingimustes täpselt. Teistes tingimustes on tõene teine otsustus. Näiteks on otsustus „vesi keeb 100° C juures" tõene, kuid tingimusel, et jutt on harilikust veest (H_2O) ja normaalsest rõhust. See seisukoht pole õige, kui võtta raske vesi (D_2O) või muuta rõhku. Teadusliku teadmuse arenemise protsessis täpsustatakse otsustusi üha enam, võetakse arvesse üha uusi nende tõesuse tingimusi. Nii saavutab teadus täieliku, igakülgse, absoluutse teadmuse. „... Inimlik mõtlemine", kirjutas Lenin, „on oma loomult võimeline andma ja annab meile absoluutse tõe, mis moodustub suhteliste tõdede summast. Iga aste teaduse arenemises lisab uusi ivakesi sellesse absoluutse tõe summasse, ent iga teadusliku põhilause tõe piirid on suhtelised, mida teadmuste edasine kasv kord laiendab, kord kitsendab."[1] Suhteline tõde sisaldab tegelikkuse ligikaudset, ebatäielikku peegeldust. Näiteks meie teadmised päikesesüsteemi kuuluvate planeetide tekkest on suhteline tõde, sest neis on palju ligikaudset, kontrollimatut ja sel alal võistlevad mitmesugused hüpoteesid.

Absoluutne ja suhteline tõde on objektiivse tõe kaks momenti. Nad erinevad mitte tegelikkuse peegelduse allika poolest, vaid peegelduse täpsuse, adekvaatsuse ja täiuse astme poolest. Absoluutne tõde kujuneb suhtelistest tõdedest; iga aste teaduse arenemises lisab ivakese absoluutsesse tõesse. Näiteks füüsika seisukoht, et aatomi koosseisu kuulub elektron kui negatiivse laenguga osake, on absoluutne tõde. See seisukoht on eksperimentaalselt täiesti kindlaks tehtud, kuid selle kindlakstegemiseks pidid palju aastaid töötama teadlased, kes esitasid julgeid hüpoteese elektroni olemasolu kohta.

XIX sajandi 60. aastate lõpul ja 70. aastate algul püstitas W. Weber teooria elektrinähtuste kohta metallides, mis oli rajatud positiivsete ja negatiivsete elektriosakeste olemasolu ideele. Mõni aeg hiljem väljendas analoogilisi vaateid G. Stoney, kes uuris elektrolüüsi nähtusi. Helmholtz esitas 1881. a. oletuse, et elekter on mittepidev (positiivne ja negatiivne elekter jaguneb elementaarseiks üksusteks, mis käituvad nagu elektriaatomid).

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 118.

90-ndail aastail hakkas teadus uurima katoodkiiri. Crookes ja teised esitasid hüpoteesi, et katoodkiired on negatiivselt laetud ja tohutu kiirusega liikuvate materiaalsete osakeste voog. 1895. a. tõestas Perrin eksperimentaalselt, et see hüpotees on õige. Kõik need hüpoteesid ja eksperimendid lõid eeldusi elektroni olemasolu tõestamiseks ja andsid oma panuse sellesse murrangusse füüsikas, mis toimus ühenduses aatomi jagatavuse avastamisega.

Metafüüsikud peavad teadmust kas ainult absoluutseks või ainult suhteliseks. Ainult absoluutse tõe tunnustamine on dogmatism. Dogmaatik ei pea suhtelist teadmust tõeks. Kuid pole ega saagi olla niisugust teadust, mis koosneks ainult igavestest, absoluutsetest, viimse instantsi tõdedest. Dogmatism teaduses tingib aga paigalseisu, elust ja tegelikkusest irdumist. Oletus, et kõigi tegelikkuse nähtuste kohta on saavutatud absoluutsed tõed, sunniks järeldama, esiteks, et tegelikkuse arenemine on lõppenud, ja teiseks, et on lõppenud ka inimtunnetuse arenemine. Selline dogmaatiline suhtumine tunnetusse tooks kaasa vaimse stagnatsiooni. Mis oleks juhtunud, kui füüsika oleks piirdunud nende absoluutsete tõdedega, mis olid tema käsutuses XIX sajandi lõpul? Me poleks siis mitte midagi teada saanud aatomituumast, aatomienergia kasutamise võimalusest jne.

Metafüüsikuid, kes tunnistavad ainult suhtelist tõde, nimetatakse *relativistideks*. Meie teadmiste muutlikkust, murranguid teaduses ja vanade mõistete purunemist tõlgitsevad nad kui asjaolu, mis peab tõestama tõe subjektiivset iseloomu. Et meie teadmus on suhteline, arutavad relativistid, siis see tähendab, et temas pole midagi objektiivselt õiget, absoluutset. Absoluutne ja suhteline välistavad nende arvates teineteist. Iga teaduslik teooria on suhteline, üks teooria asendab teise, seepärast on teaduslikel teooriatel ainult instrumentaalne (abistav) tähtsus — nad stimuleerivad edasisi uurimusi, kuid objektiivsele tõesusele nad pretendeerida ei või. Relativism domineerib kaasaegses kodanlikus filosoofias.

Üks relativismi levinud vorme on *konventsionalism*, mis peab teaduse põhilauseid konventsioonideks, kokkulepeteks, tinglikeks seisukohtadeks. „Kui me nüüd," kirjutab üks konventsionalismi rajajaid *Henri Poincaré*, „võtame küsimuse, kas Eukleidese geomeetria on tõene, siis leiame, et sel küsimusel pole mõtet. See oleks sama hea, kui küsida, kas meetrisüsteem on vanade mõõtühikutega võrreldes õige või kas Descartes'i koordinaadid on polaarkoordinaatidest õigemad. Üks geomeetria ei saa olla tõesem kui teine; ta võib olla ainult *mugavam*."[1]

H. Poincaré poolt esitatud analoogia geomeetria aksioomide ja mõõtude süsteemi vahel ei pea paika. Tõepoolest, kaugusi võib mõõta niihästi meetrites kui ka arssinates. Et mõõtühikuks on võetud meeter ja mitte mõni teine etaloon, see on tinglik, on

[1] А. Пуанкаре, Наука и гипотеза. М. 1904, стр. 61.

kokkuleppe tulemus. Geomeetria aksioomid aga ei ole tinglikud, nad peegeldavad looduses eksisteerivaid reaalseid suhteid. Eukleidese geomeetria aksioomid peegeldavad suhteid, kus ruumi kõverus võrdub nulliga. Tingimustes, kus ruumi kõverus on kas positiivne või negatiivne, pole need aksioomid täpsed. Kui me neis tingimustes kasutame neid aksioome, siis saavutame ligikaudseid tulemusi, milledes pole arvestatud ruumi kõverust. Mitte-eukleidiline geomeetria peegeldab sügavamalt ja täielikumalt tegelikkust kui eukleidiline geomeetria, mille aksioomid ja teoreemid on vaid mitte-eukleidilise geomeetria aksioomide ja teoreemide erijuhtumiks. Teaduse tõed ei ole subjektiivsed, meelevaldsed, tinglikud, vaid nad on objektiivsed, nad pole inimeste kokkuleppe tulemus, vaid nad on objektiivse tegelikkuse peegeldus.

Relativist, eitades teadmuse objektiivsust, apelleerib asjaolule, et tõe ja eksimuse teineteisele vastandamine on suhteline. Juhtub ju teaduses tihti, et seisukoht, mida peeti tõeseks, osutub vääraks ja vastupidi — et selles, mida peeti eksimuseks, leitakse tõene külg. Kuid need faktid ei eita objektiivse tõe olemasolu, vaid kinnitavad ainult, et teaduslike teadmiste arenemine toimub objektiivse tõe teed mööda. See tee on väga raske, seal on võimalikud ka vead, kuid tunnetuse arenemise üldjoon on ainult üks: praktika alusel nähtuste olemuse täieliku ja igakülgse peegeldamise poole, objektiivse, absoluutse tõe poole.

XIX sajandi esimesel poolel püstitas Prout hüpoteesi, mille järgi kõik elemendid koosnevad vesinikuaatomitest, kusjuures vesinikuaatomite hulk vastab elementide aatomkaalule. Selle hüpoteesi aluseks sai asjaolu, et Daltoni leitud aatomkaalud olid väljendatud täisarvudes. Keemia praktika edasine arenemine viis järeldusele, et paljude elementide aatomkaalud pole väljendatavad täisarvudes, ja Prouti hüpoteesist loobuti. Kuid hiljem veendusid teadlased selle praktika piiratud iseloomus. Pärast elementide isotoopide avastamist selgus põhjus, miks paljude elementide aatomkaal pole täisarvuline, ja Prouti hüpotees äratati uuesti ellu, kuigi oluliste muutustega, mis tulenesid uue praktika kokkuvõtetest. Niiviisi, keerukat teed mööda, mitmete siksakkidega jõuab teadus objektiivselt õigetele ning sügavatele teadmistele looduse ja ühiskonna kohta.

Materialistlik dialektika sisaldab relativismi momenti (ta tunnustab, et meie teadmised välismaailma kohta on suhtelise iseloomuga), kuid ta ei taandu relativismiks. Relativist arvab, et suhteline teadmus on ainult suhteline. Tegelikult aga sisaldab suhteline teadmus eneses absoluutse teadmuse momenti. Kui teaduses toimub teooriate vahetus, siis ei heida uus teooria vana teooriat lihtsalt kõrvale, vaid ületab selle piiratuse, säilitades kõik selle objektiivselt õige, mida leidus endistes teooriates. Õigesti märkis vene füüsik N. A. Umov: „Teaduslikud süsteemid langevad; kuid kokku varisedes nad ei kao jäljetult: nende rusudele ehitatakse üles täiuslikumad ja püsivamad teooriad."[1] Nii

[1] Н. А. Умов, Собрание сочинений, т. III, М. 1916, стр. 61.

uus kui ka vana füüsika on tegelikkuse koopiad, kuid üks on täpsem ja sügavam, teine — ligikaudne, skemaatiline.

Järjekestvus teooria arenemises avaldub mitmesugustel teaduse aladel erinevalt. Füüsikas ja matemaatikas võib vana teooria osutuda uue, täpsema ja ulatuslikuma teooria erijuhtumiks, umbes nii nagu eukleidiline geomeetria on mitte-eukleidilise geomeetria erijuhtum. Uus füüsika ei visanud klassikaliste teooriate positiivseid tulemusi minema, vaid kaotas nende absoluutsuse, näitas ära nende rakendatavuse piirid. Klassikalise füüsika tulemusi kasutatakse laialt tänapäevalgi aurikute, lennukite konstrueerimisel, hoonete ehitamisel jne., kuid nad pole rakendatavad tsüklotronide ja sünkrotronide ehitamisel ega aatomiprotsesside arvutamisel. Newtoni füüsika on kaasaegsete füüsikateooriate erijuhtum.

Teistes teadustes, eriti ühiskonnateadustes, avaldub järjekestvus selles, et uue teooria kujundamisel arvestatakse kõiki varem teadlaste poolt esitatud objektiivselt õigeid seisukohti, arendatakse edasi seda, mis eelkäijate juures oli alles vaevalt märgatav. Nii võttis marksistlik poliitiline ökonoomia kõik selle objektiivselt õige, mis leidus niisugustel mõtlejatel nagu A. Smith ja D. Ricardo, ja arendas nende tööväärtuse teooria algelemendid terviklikuks ning järjekindlalt teaduslikuks teooriaks ja avastas lisaväärtuse allika.

Mõista *absoluutse* ja *suhtelise* dialektikat tunnetuses on tarvis selleks, et osata õigesti suhtuda endise aja teaduse saavutustesse. Tunnetuse arenemine tähendab tunnetuse progressiivset liikumist suhteliselt tõelt absoluutse tõe poole. Endise aja teaduse saavutused on ette valmistanud teaduse kaasaegse taseme. Näiteks ilma Lomonossovi ja Daltoni keemiata poleks olnud Mendelejevi keemiat. Möödunud aegade teaduses olid nii oma absoluutsed kui ka suhtelised tõed; esimesed on läinud kaasaegse teaduse arsenali, teised on olnud vahendiks täpsema ja sügavama teadmuse saavutamisel.

Tõde kui protsess on alati ajalooliselt konkreetne. Marksism lähtub sellest, et abstraktset tõde olemas ei ole, *tõde on alati konkreetne*. See tähendab, et teaduse seisukohad peegeldavad eset või selle mingisugust külge, omadust teatud kindlates koha ja aja tingimustes.

V. I. Lenin kirjutas: „Kogu marksismi vaim, kogu marksismi süsteem nõuab, et iga seisukohta käsitletaks ainult (α) ajalooliselt; (β) ainult seoses teistega; (γ) ainult seoses konkreetsete ajalookogemustega“[1].

Tõe konkreetsuse printsiibi unustamine, teadusliku seisukoha ülekandmine niisugustele objektidele, millede suhtes ta ei ole rakendatav (mida see seisukoht ei peegelda), põhjustab kõige jämedamaid vigu. Mõned välismaa füüsikud on näiteks teatavad relatiivsusteooriast tulenevad järeldused, mis on kehtivad ainult

[1] V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 207.

universumi teatud konkreetse lõigu kohta, üle kandnud kogu universumile ning hakanud rääkima terve universumi raadiusest, universumis eksisteerivate prootonite hulgast, universumi paisumisest ja kokkutõmbumisest. Seda laadi vaated on vastuolus teaduse andmetega, mis kõnelevad universumi lõpmatusest, ja nad valavad vett papimeelsuse veskile, sest papimeelsus haarab kinni igast teadlaste avaldusest, kus nad taganevad teadusest ja järjekindlalt teaduslikust dialektilismaterialistlikust maailmavaatest.

Muidugi võib teadus ühtede objektide suhtes kehtivaid seisukohti üle kanda teistele objektidele. Näiteks andsid tuumafüüsika edusammud astronoomidele võimaluse mõista päikeseenergia olemust ning iseloomu. Kuid kandes ühe objekti uurimisel saadud teadmuse üle teisele objektile, peab teadlane tõestama, et niisugune ülekandmine on õige. Mingi teadusliku seisukoha võib seni veel uurimata objektidele üle kanda alguses ainult hüpoteesina, et siis hiljem selle seisukoha rakendatavust uurida ning tõestada.

Marksistliku tunnetusteooria printsiip, mille järgi tõde on alati konkreetne, on eriti suure tähtsusega ühiskonnateadustes, mille uurimisobjekt muutub väga kiiresti. Selle tõttu lakkab üks või teine teoreetiline seisukoht, mis oli kujundatud ja oli tõene ühtedes tingimustes, olemast tõene teistes, muutunud tingimustes. See kehtib näiteks ka marksistliku seisukoha suhtes, et imperialismi ajastul on sõjad paratamatud. See seisukoht oli õige, niikaua kui imperialism oli ainuvalitsev majandussüsteem, see oli õige isegi sel ajajärgul, kus sotsialism oli võitnud ainult ühel maal. Tänapäeval, kus sotsialism on muutunud maailmasüsteemiks ja kus jõudude vahekord maailmas on muutunud rahu ning sotsialismi jõudude kasuks, pole seisukoht sõdade vältimatusest enam õige, kuigi imperialism ikka veel valitseb suurel osal maakerast. Niikaua kui on olemas imperialism, jääb alles ka imperialistlike sõdade võimalus ning oht. Kuid sõjad on lakanud olemast fataalselt paratamatud, sest rahu eest võitlevad jõud, kui nad on aktiivsed ning organiseeritud, on võimelised sõda ära hoidma.

Tunnetuse arenemine, konkreetse tõe saavutamise protsess eeldab teooria ja praktika pidevat vastastikust toimet. Nagu õigesti märgib Mao Tse-dung oma töös „Praktikast", tuleb „praktika kaudu avastada tõde ja praktika kaudu seda tõde ka kinnitada ja edasi arendada. Meeleliselt tunnetuselt aktiivselt üle minna ratsionaalsele tunnetusele ja siis ratsionaalselt tunnetuselt revolutsioonilise praktika aktiivsele juhtimisele, subjektiivse ja objektiivse maailma ümberkujundamisele. Praktika — tunnetus, taas praktika ja taas tunnetus, — see vorm oma tsüklilises kordumises on lõpmatu, kusjuures praktika ja tunnetuse tsüklite sisu iga korraga kõrgemale astmele tõuseb"[1].

Dialektika rakendamine tunnetuse alal ja praktika lülitamine

[1] Mao Tse-dung, Praktikast ja vastuoludest, Tallinn, 1958, lk. 19.

tunnetusteooriasse on andnud marksistlikule filosoofiale võimaluse sügavalt, teaduslikult valgustada tunnetuse arenemist ning näidata metafüüsiliste tunnetuskontseptsioonide paikapidamatust, mis viivad välja idealismile. Teaduste, eriti loodusteaduse arenemine kinnitab dialektilise materialismi tunnetusteooria õigsust.

Iga uus suur teaduslik avastus annab uut kinnitust selle kohta, et marksistlik-leninlik tunnetusteooria, õpetus teadusliku tunnetuse piiritutest võimalustest on tõene.

Eesrindliku teaduse uueks suureks triumfiks XX sajandil oli esimeste Maa kunstlike kaaslaste väljalaskmine nõukogude teadlaste poolt. See sündmus, mis on avanud inimesele tee kosmilisse ruumi tungimiseks, planeetidevaheliste reiside teostamiseks, ületab kaugelt nende spetsiaalsete teadusharude raamid, mille esindajad võtsid osa Maa kunstlike kaaslaste loomisest. Sel sündmusel on ka suur maailmavaateline tähtsus. Maa kunstlike kaaslaste väljalaskmine on uus võimas hoop obskurantismi pihta, usulise ja idealistliku maailmavaate pihta.

Idealistid, jutlustades agnostitsismi, on nagu religioongi alati alandanud ja alandavad inimese mõistuse, inimese tunnetusvõime jõudu ning vägevust. Suru maha oma uhkus, sa sõge inimene, ära püüa teada saada seda, mida sa teadma ei pea. Üksnes jumalik, üleloomulik mõistus on kõikvõimas ning tungib kõikjale, inimese mõistus on aga tühine ning piiratud. Nii õpetavad kiriku jüngrid. Sama laulu laulab ka agnostitsism koos oma laostava skeptitsismiga.

Kuid teadus lükkab need eelarvamused ümber ja nihutab XX sajandil üksteisele järgnevate avastustega ikka kaugemale ning kaugemale tunnetuse ajalooliselt tingitud piire, tungib üha sügavamale looduse saladustesse, mõistatab ära nii mikroosakeste kui ka universumi makrokehade liikumise seadused. Maa kunstlike kaaslaste väljalaskmine viib otsekui lõpule terve varasemate teaduslike avastuste ajajärgu ning avab uue ajastu kosmose uurimises.

Nende suurte teaduslike avastuste ees muutub idealismil ja religioonil oma positsioonide kaitsmine üha raskemaks. Eesrindlik teadus ja inimmõistus, mis on vabanenud idealismi ja müstika ahelaist, võidavad. Dialektilismaterialistlik tunnetusteooria, mille õigsust kinnitab kogu teaduse arenemine, valgustab teaduse progressiivse edasiliikumise teed.

TEINE OSA

AJALOOLINE MATERIALISM

XI PEATÜKK

AJALOOLINE MATERIALISM KUI TEADUS ÜHISKONNA ARENEMISE SEADUSTEST

Eelmistes peatükkides on valgustatud dialektilise materialismi põhiprobleeme, s. o. marksistliku filosoofilise maailmavaate põhiküsimusi ja dialektilismaterialistlikku tunnetusteooriat. Nüüd tutvume ajaloolise materialismi põhiprobleemidega, selle teaduse põhiprobleemidega, mis käsitleb inimühiskonna kõige üldisemaid arenemisseadusi ja moodustab marksistliku maailmavaate lahutamatu osa.

1. Ajaloolise materialismi aine

Inimühiskond on üks osa meid ümbritsevast ühtsest materiaalsest maailmast. Seepärast on dialektilise materialismi seadused ja kategooriad makṣvad ka ühiskonna suhtes. Kuid inimühiskond on materiaalse maailma spetsiifiline valdkond, mis loodusest kvalitatiivselt erineb. Dialektilise materialismi seadused ja kategooriad esinevad siin seetõttu erilises, ainuüksi ühiskonnale omases vormis.

Ühtki tegelikkuse valdkonda ei ole võimalik uurida ainuüksi üldiste dialektika seaduste tundmise alusel. Tuginedes nende üldiste seaduste tundmisele, peab füüsik näitama nende avaldumise eri vormi spetsiifilises füüsikaliste protsesside valdkonnas, bioloog aga vastavalt bioloogiliste protsesside valdkonnas. Et aru saada ühiskonna arenemisest, on vaja teada dialektilise materialismi üldiste seaduste spetsiifilist, nimelt sotsiaalset avaldumisvormi ning neile seadustele tuginedes esile tuua ja mõista erilisi, ainuüksi ühiskonnale omaseid arenemise seaduspärasusi ja liikumapanevaid jõude.

Kui üldise filosoofilise maailmavaate väljatöötamisel peavad järjekindlalt mõtlevad filosoofid lahendama põhiküsimuse — mis on primaarne: kas olemine või mõtlemine, loodus või teadvus, siis selleks, et luua teadust ühiskonnast, oli tarvis lahendada põhiküsimus — mis on primaarne, määrav: kas ühiskondlik olemine

või ühiskondlik teadvus? Erinevalt loodusest on ühiskonna arenemise üheks tähtsamaks iseärasuseks see, et ühiskonna ajaloos tegutsevad inimesed, kellel on teadvus ja tahe ning kes seavad endale eesmärke, kuna aga looduses toimivad üksnes pimedad, teadvusetud jõud. Teiste sõnadega, ühiskondlik elu on inimeste tegevuse produkt. Materialistliku tegelikkusekäsituse laiendamiseks ühiskonna elule ei piisanud seepärast üldisest kategooriast „olemine", mida dialektiline materialism kasutab, vaid oli tarvis välja töötada kategooria „ühiskondlik olemine" ja vastata küsimusele, missugune on ühiskondliku teadvuse vahekord ühiskondliku olemisega.

Inimühiskond on mitte üksnes spetsiifiline, vaid ka üks kõige keerukamaid tegelikkuse valdkondi. Nii nagu loodust ja selle mitmekesiseid nähtusi ja protsesse uurivad arvukad eri teadusharud, nii ka inimühiskonda ja ühiskondlikke nähtusi uurivad arvukad ühiskonnateadused. Näiteks poliitiline ökonoomia uurib inimeste vahel valitsevate ühiskondlike tootmissuhete, majanduslike suhete seadusi; õigusteadused uurivad riigi- ja õigusvormide tekkimise ja arenemise seadusi; keeleteadus uurib keelt kui spetsiifilist ühiskondlikku nähtust, keele tekkimise ja arenemise seadusi, keele osa ühiskondlikus elus; esteetika uurib kunsti ja selle arenemise seadusi, kunsti ja tegelikkuse suhet, kunsti osa ühiskonnas jne. Iga eespool mainitud teadusharu uurib mingit konkreetset ühiskondlike suhete, protsesside, nähtuste liiki või külge. Peale selle on olemas ajalooteadus, mis igakülgselt uurib ühe või teise rahva ajalugu või (maailma ajalugu) kogu inimkonna ajalugu ürgajast kuni meie päevini.

Milline koht arvukate ühiskonnateaduste hulgas on ajaloolisel materialismil?

Erinevalt erialastest ühiskonnateadustest ei uuri ajalooline materialism mingeid ühiskondliku elu üksikuid külgi, mingit üht ühiskondlike suhete või nähtuste liiki (majanduslikke, poliitilisi, juriidilisi, ideoloogilisi), vaid ühiskonda, selle arenemist, ühiskondlikku elu tervikuna, kõikide ühiskonna külgede, suhete, protsesside sisemise seose ja vastastikuse toime seisukohalt. Erinevalt erialastest ühiskonnateadustest uurib ajalooline materialism mitte üksikuid spetsiifilisi seadusi, mille toimele allub majanduslike, poliitiliste või ideoloogiliste protsesside arenemine, vaid ühiskonna arenemise kõige üldisemaid seaduspärasusi.

Erinevalt ajalooteadusest uurib ajalooline materialism mitte seda, mille poolest ühe rahva elu ja ajalugu teise rahva omast erineb, vaid seda, mis on kõikide rahvaste elus, ajaloos ja arenemises ühist. Ka ajalugu kui teadus peab muidugi uurima ja arvesse võtma mitte üksnes erilist ja spetsiifilist, vaid ka seda, mis on antud rahva ajalool teiste rahvaste ajalooga ühist. Kui tegemist on tõeliselt teadusliku, marksistliku ajalooteadusega, siis ta peab kõigepealt näitama rahva tööd, maa majanduselu, antud maa tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise ajalugu,

poliitilise korra ajalugu, klasside võitlust ja rahvuslikku vabadusvõitlust, vaimukultuuri ajalugu, ideoloogilist võitlust kui klassivõitluse peegeldust. Kuid kõike seda tuleb ajalooteaduses näidata elavas ajaloolises konkreetsuses, kronoloogilises järjestuses, arvesse võttes ajaloos esinevaid juhuslikkusi. Vastasel korral pole see ajalugu, vaid abstraktne sotsioloogiline skeem. Kui ajalooteadus ei näeks oma peaülesannet konkreetsete rahvaste elava, konkreetse ajaloo tundmaõppimises, vaid üldiste seaduspärasuste näitamises, siis ta lakkaks täitmast oma ülesandeid.

Erinevalt ajalooteadusest on ajalooline materialism abstraktselt teoreetiline, metodoloogiline teadus. Kui ajalugu võrrelda aritmeetikaga, siis ajalooline materialism sarnaneb rohkem algebraga. Ajaloolise materialismi aineks on inimühiskond; mitte mõni konkreetne rahvas või maa, vaid just ühiskond.

Mida siis inimühiskond endast kujutab? Ühiskonna elu teaduslikul uurimisel saab sellele küsimusele vastuse anda alles pärast seda, kui on tundma õpitud põhilisi sotsiaalseid suhteid ja protsesse, mis moodustavad ühiskonna ajaloo. Õpikus kerkib see küsimus loomulikult kohe alguses, teaduse aine kindlaksmääramisel.

Idealistid käsitavad ühiskonda mingi vaimse tervikuna või teda moodustavate indiviidide summana; vulgaarmaterialistid defineerivad ühiskonda kui inimeste, asjade ja ideede kogusummat; marksistid käsitavad inimühiskonda kui omapärast, sotsiaalset organismi, mille aluseks on materiaalsed tootmissidemed, majanduslikud suhted inimeste vahel. Ühiskond luuakse inimeste tegevusega, kuid ühtlasi on inimene ise ajaloo ja ühiskondlike suhete produkt; ta eraldus loomariigist ja sai inimeseks üksnes suhtlemises omataolistega. Piiriks, mis inimühiskonda kvalitatiivselt eraldab bioloogilistest ühiselu vormidest (näiteks loomakarjast), on töö, ühiskondlik tootmine. Inimesi ühiskonnaks ühendava ühiskondliku sideme iseärasus seisab selles, et see on eelkõige tootmisside. Tootmisprotsessis tekkivad sidemed ja suhted on aluseks kõigile sotsiaalsetele suhetele, sealhulgas ideoloogilistele suhetele, klassiühiskonnas aga ka poliitilistele suhetele inimeste vahel. Seepärast kirjutas Marx:

„*Tootmissuhted oma kogusummas moodustavad selle, mida nimetatakse ühiskondlikeks suheteks, ühiskonnaks,* ja seejuures moodustavad nad *teataval ajaloolisel arenemisastmel oleva ühiskonna,* omapärase, erilise iseloomuga ühiskonna. *Antiikne* ühiskond, *feodaalne* ühiskond, *kodanlik* ühiskond on niisugused tootmissuhete kogusummad, milledest igaüks tähendab ühtlasi erilist arenemisastet inimkonna ajaloos“ [1].

Erinevalt metafüüsilisest ühiskonnakäsitusest seisab marksistliku ühiskonnakäsituse iseärasus ka selles, et marksism heidab kõrvale abstraktse, mitteajaloolise lähenemise ühiskonnale, mille

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 65.

puhul ühiskonda vaadeldakse väljaspool aega, väljaspool ühiskonna teatavat konkreetset arenemisastet. Ühiskonna marksistlik definitsioon kajastab üldise ja üksiku ühtsust.

Marksistliku ühiskonnateaduse nurgakiviks on Marxi poolt antud *ühiskondlik-majandusliku formatsiooni* mõiste.

Ühiskondlik-majandusliku formatsiooni all mõistab marksism konkreetsel ajaloolisel arenemisastmel olevat ühiskonda, konkreetset ühiskondliku korra tüüpi temale omase tootmisviisiga, konkreetsete tootmissuhetega ning nende kohal kerkiva pealisehitusega ajalooliselt konkreetsete ideede ja asutuste kujul.

Loetledes ülaltoodud tsitaadis ühiskondlik-majanduslikke formatsioone, ei viidanud Marx klassieelsele, ürgkogukondlikule ühiskonnale, mis eelnes antiiksele (orjanduslikule) ühiskonnale ja mille kohta teadusel tol ajal (1849. a.) polnud veel andmeid, samuti ka sotsialistlikule ühiskonnale, mida tol ajal veel olemas ei olnud. Ajajärgul, mil elas Marx, olid kapitalismi rüpes alles tekkimas materiaalsed eeldused uue, kommunistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni tekkimiseks, selle formatsiooni tekkimiseks, mis Marxi geniaalse ennustuse järgi pidi paratamatult asendama viimase klasside antagonismil rajaneva ühiskondlik-majandusliku formatsiooni — kapitalistliku formatsiooni. Nüüd on sotsialistlik ühiskond, mis kujutab endast kommunistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni esimest faasi, juba olemas.

Marksismi vastased on püüdnud marksistlikku ühiskonnakäsitust kritiseerida selle põhjendusega, et marksism võtvat arvesse üksnes majandust ja ignoreerivat seda fakti, et ühiskonnas on olemas riiklikud, õiguslikud suhted, teadus, filosoofia, kunst, moraal, religioon, perekond, kombed ja harjumused. Kuid ajalooline materialism ei ignoreeri sugugi neid ühiskondlikke suhteid ja nähtusi. Eespool toodud ühiskonna definitsioon, mille andis Marx, toob esile inimühiskonna olemuse ja aluse, selle baasi, mille kohal kerkivad pealisehitusena poliitilised ja ideoloogilised nähtused; arusaadavalt kuuluvad ka viimased ühiskonna mõistesse. Lenin märkis, et Marx, seletades mingi ühiskondlik-majandusliku formatsiooni struktuuri ja arenemist, ei piirdunud tootmissuhete uurimisega, vaid „jälgis... neile tootmissuhetele vastavaid pealisehitusi, kattis luustiku liha ja verega"[1]. Ühiskondlik-majandusliku formatsiooni igakülgse uurimise eeskujuks on Marxi „Kapital". Selles majandusteaduslikus teoses, milles analüüsitakse kapitalistliku tootmisviisi tekkimise, arenemise ja hukkumise seadusi, tõi Marx „kapitalistliku ühiskonna-formatsiooni elavana silma ette" — tema olustikuliste joontega, kapitalistlikele tootmissuhetele omase klassiantagonismi sotsiaalsete avaldustega, kapitalistide klassi võimu kaitsva kodanliku poliitilise pealisehitusega, kodanlike ideedega, kodanlike perekonnasuhetega jne.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 121.

Kogu marksismieelse ja kaasaegse kodanliku sotsioloogia põhipuudus seisab selles, et see sotsioloogia ei suutnud ega suudagi esile tuua just seda ühiskonna materiaalset, majanduslikku olemust ja määravat alust. Soovimata ja oskamata aru saada sellest ühiskonna arenemise alusest, suleb kodanlik sotsioloogia sellega endale tee ühiskonna arenemise seaduste ja põhiliste liikumapanevate jõudude, samuti ka kõigi poliitiliste ja vaimsete nähtuste määrava aluse tunnetamiseks.

Ajalooline materialism käsitab inimühiskonda, ühiskondlik-majanduslikku formatsiooni elava, alatises arenemises oleva organismina, mis hõlmab nii majanduslikke, poliitilisi kui ka vaimseid suhteid nende sisemises vastastikuses seoses. Avastanud materiaalsete hüvede tootmise viisis ühiskondliku elu aluse, näitas ajalooline materialism esmakordselt ajaloos kätte tee, kuidas tunnetada ühiskonna ajalugu kui rangelt seaduspärast protsessi kogu selle mitmekülgsuses ja vastuolulisuses.

Nii nagu dialektiline materialism on filosoofiline maailmavaade ning ühtlasi tunnetusmeetod ja -teooria kõigis teadusharudes, nii ka ajalooline materialism on ühiskonna arenemise teaduslik teooria ning ühtlasi uurimismeetod kõigi konkreetsete ühiskonnateaduste jaoks — meetod, mis on dialektilise meetodi konkretiseeringuks ühiskondliku elu, ühiskonna arenemise käsitamisel. Nimetades ajaloolist materialismi teaduslikuks teooriaks (mõnikord nimetas Lenin ajaloolist materialismi ainsaks teaduslikuks sotsioloogiaks), kriipsutame ühtlasi alla ajaloolise materialismi kui uute nähtuste, faktide ja protsesside uurimise meetodi tähtsust, kui töölisklassi ja tema marksistliku partei revolutsioonilise tegevuse meetodi tähtsust. Ajaloolise materialismi meetodit tundmata pole majandusteadlane, ajaloolane, õigusteadlane, kunstiteadlane võimeline orienteeruma keerukates ja mitmekesistes ühiskondliku elu nähtustes, ajaloolistes sündmustes. Ainult ajalooline materialism annab kõigi ühiskonnateaduste esindajaile ja töölisklassi poliitikategelastele pidepunkti ajalooliste nähtuste ja protsesside, nende muutumise ja arenemise seaduste uurimiseks ja mõistmiseks.

Milline on ajaloolises materialismis teooria ja meetodi vahekord? Need on ajaloolise materialismi kaks külge, mis on teineteisega lahutamatult seotud. Ajalooline materialism annab kindlapiirilise, nimelt dialektilismaterialistliku lahenduse ühiskonnateaduse põhiküsimusele — ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vahekorra küsimusele, õpetab tundma inimühiskonna kõige üldisemaid arenemisseadusi ning on seepärast teaduslik teooria, teadus. Ühtlasi on ajalooline materialism — just seepärast, et ta käsitleb ühiskonna *üldisi* arenemisseadusi — kõigi ühiskonnas esinenud ja esinevate nähtuste, faktide, sündmuste, samuti ka uute tekkivate protsesside ja nähtuste tundmaõppimise teaduslik meetod.

Marx, Engels ja Lenin rõhutasid, et peamine ja otsustav, mida

ajaloolise materialismi pooldajalt nõutakse, on ajaloolise materialismi tunnustamine mitte sõnades, vaid selle õige rakendamine tegelikkuse analüüsimisel. Astudes välja ajaloolise materialismi moonutamiste vastu XIX sajandi 90-ndail aastail, kirjutas F. Engels:

„Üldse on Saksamaal paljudele noortele literaatidele sõna „materialistlik" lihtsalt fraas, mida nad kasutavad erinevate asjade kohta, nägemata vaeva edasise uurimisega, s. o. kleebivad sildi külge ja arvavad, et sellega on kõik tehtud. Kuid meie ajalookäsitus on kõigepealt uurimisjuhend, mitte aga heegellike konstruktsioonide loomise vahend. Kogu ajalugu on vaja hakata uuesti uurima. Enne kui püüda tuletada erinevate ühiskondlike formatsioonide eksisteerimise tingimustest neile vastavaid poliitilisi, eraõiguslikke, esteetilisi, filosoofilisi, usulisi jne. vaateid, on vaja neid tingimusi detailselt uurida. Selles suhtes on seni väga vähe ära tehtud, sest sellega on tõsiselt tegelnud väga vähesed inimesed. Selles on meil tarvis suurt abi, tegevusväli on lõpmatult avar ja see, kes tahab tõsiselt töötada, võib palju luua ja silma paista"[1].

Ajalooline materialism pole skeem ega dogma, ta pole abstraktsete teeside ja printsiipide kogu, millised tuleb vaid pähe tuupida. Ei, nii ajalooline materialism kui ka marksism-leninism tervikuna on igavesti elav, loovalt arenev teooria ning ühtlasi teaduslik meetod ja tegevusjuhend, mis näitab kätte õige tee ja moodused ühiskondliku elu uurimiseks, tundmaõppimiseks ning ümberkujundamiseks.

Ajalooline materialism on marksistliku filosoofia lahutamatu osa. Selle tulemusel, et filosoofilist materialismi ja materialistlikku dialektikat rakendati ühiskonna tunnetamise valdkonnas, likvideeriti vana, marksismieelse materialismi ühekülgsus ja piiratus ning filosoofiline materialism omandas aktiivse, revolutsioonilise iseloomu. Marksistlik-leninlik õpetus kapitalismi paratamatust hukkumisest ja kommunismi võidulepääsemisest tugineb ühiskonna objektiivsetele arenemisseadustele, mida õpib tundma ajalooline materialism. Ajalooline materialism moodustab seepärast kommunismi teaduslik-ajaloolise aluse. Et teadlikult ja aktiivselt osa võtta ühiskonna edasise progressi eest, kommunismi võidu eest toimuvast suurest ajaloolisest võitlusest, on vaja tunda

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1953, стр. 421.

Ajaloolaste-marksistide auks tuleb öelda, et nad on teinud ära suure töö üldajaloo, NSV Liidu ajaloo, kunstiajaloo, filosoofia ajaloo uurimisel. Eelkõige tuleb siin märkida nõukogude ajaloolaste töid talurahva ajaloo ja Kiievi-Venemaa ajaloo uurimise alalt, keskaja uurimisele spetsialiseerunud nõukogude teadlaste töid, samuti ka ulatuslikke uurimusi maailma ajaloo alalt. Mitmeköitelise töö „Maailma ajalugu" esimesed raamatud on juba ilmunud ning väärivad kui marksistliku uurimismeetodi viljaka rakendamise tulemus kõrget hinnangut. Väljaspool NSV Liidu piire — Hiinas, Itaalias, Prantsusmaal, Inglismaal, Saksa Demokraatlikus Vabariigis ja teistes maades — teevad marksistid ajaloo valdkonnas suuri uurimistöid, mis annavad silmapaistvaid teaduslikke tulemusi.

ajalooliste sündmuste põhjusi ja liikumapanevaid jõude, tunda ühiskonna arenemise seadusi.

Ajalooline materialism õpetab tundma kõige üldisemaid ühiskonna arenemise seadusi ning näitab seega kätte tee ja vahendid ühiskondlike nähtuste tunnetamiseks, võimaldab toimuvates sündmustes õigesti orienteeruda ning neist aru saada, selgesti näha ühiskondliku arenemise suunda ja ajaloolisi perspektiive.

2. Ajaloolise materialismi tekkimine — revolutsioon ühiskonnateaduses

Nagu III peatükis märgitud, oli ajaloolise materialismi kui ühiskonna arenemise seadusi käsitleva teaduse ja ühiskondliku elu nähtuste uurimise meetodi tekkimine ühiskonna arenemise ning teaduse ja filosoofia arenemise seaduspärane tulemus. Kui sisemine seos sotsiaalsete protsesside vahel, ajaloolisi sündmusi esilekutsuvate põhjuste ja nende sündmuste eneste vahel oli varem olnud segane ja varjatud ning seetõttu raskesti avastatav, siis kapitalismi arenemise tulemusel muutus see seos järjest lihtsamaks.

„Alates suurtööstuse rajamisest, s. o. alates vähemalt 1815. aasta Euroopa rahust, ei olnud ühelegi inimesele Inglismaal enam saladuseks, et kogu poliitiline võitlus keerles seal kahe klassi — maa-aristokraatia (landed-aristocracy) ja kodanluse (middle class) võimutaotluste ümber. Prantsusmaal saadi sellestsamast tõsiasjast teadlikuks Bourbonide tagasitulekuga; restauratsiooniaja ajaloolased alates Thierry'st kuni Guizot'ni, Mignet'ni ja Thiers'ini räägivad sellest kõikjal kui võtmest, mis võimaldab mõista Prantsuse ajalugu keskajast alates. Ja aastast 1830 tunnistati mõlemas riigis töölisklassi, proletariaati, kui kolmandat võimu eest võitlejat. Vahekorrad olid niivõrd lihtsustunud, et ainult see, kes silmad meelega sulges, võis mitte näha nende kolme suure klassi võitluses ja nende huvide kokkupõrkes uuema ajaloo liikumapanevat jõudu . . ."[1]

Ajaloo käigu kiirenemine, sündmuste kiire vaheldumine alates Inglise ja eriti 1789.—1794. a. Prantsuse kodanlikust revolutsioonist, klassivastuolude ja klasside kokkupõrgete teravnemine, töölisklassi astumine ajaloo areenile — niisugused olid sotsiaalsed eeldused, mille tõttu sai võimalikuks luua teadus ühiskonna arenemise seadustest ja liikumapanevaist jõududest.

Kui ajalugu kulges aeglaselt, nagu näiteks keskajal, oli sotsiaalset progressi, ühiskonna progressiivset arenemist ning ühtede ühiskonnavormide teistega asendumist raske kindlaks teha. Siis näis paljudele, et kõik „on nii olnud ja nii ka jääb". Paremal juhul

[1] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 39.

jõudsid kõige väljapaistvamad sotsioloogid „ringkäiguteooriani", teooriani noorus-, täisea- ja vanadusperioodi igavesest kordumisest rahvaste ja riikide ajaloos. Näiteks tuli XVIII sajandi algul niisugusele mõttele itaallane Vico[1].

XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse tormilised sündmused näitasid, et inimühiskond pole tardunud kristall, vaid muutuv ja arenev nähtus. Ajaloo üksikuist keerdkäikudest hoolimata on ühiskonna arenemine tervikuna kulgenud ja kulgeb tõusujoones.

Enne suurt Prantsuse kodanlikku revolutsiooni näis teadlastele, et maailma juhivad inimeste arvamused, et ajaloo käik ja suund sõltub kuningate, vallutajate ja seaduseandjate tahtest. Kuid Bourbonide langemine, Mirabeau' partei lühiajaline triumf, jakobiinide võit eesotsas Robespierre'iga ja nende kukutamine, direktooriumi, seejärel aga Napoleoni võimu kehtestamine, Napoleoni langemine ja Bourbonide võimu restaureerimine — kogu see sündmuste kiire vaheldumine andis tunnistust sellest, et ühiskondlikus elus valitsevad palju võimsamad jõud kui kuningate ja seaduseandjate, Mirabeau', Robespierre'i või Napoleoni tahe.

Niisugusele järeldusele jõudis juba Hegel, kuid olles idealist, püüdis ta leida ajaloo liikumapanevat jõudu mitte ühiskonnas eneses, vaid „maailmamõistuses", mille ta kuulutas kõige tähtsamaks ajaloo liikumapanevaks jõuks, inimeste eest varjatud ajaloolise paratamatuse kandjaks. Suurmehi ja rahvaid pidas Hegel vaid „maailmavaimu" tahte väljendajaiks. Müstikast ja idealismist hoolimata olid Hegeli idee ajaloolisest paratamatusest ja tema katse rakendada dialektilist meetodit kogu eelnenud ajaloo suhtes sammuks edasi mõtteteaduse arengus ning said üheks ajaloolise materialismi tekkimise eelduseks.

Ajaloolise materialismi tekkimise tähtsaks ideeliseks eelduseks oli inglise klassikalise poliitilise ökonoomia õpetus tööst kui väärtuse substantsist ja katse leida majandusest klasside eksisteerimise alust. Seda alust, tõsi küll, nägid inglise majandusteadlased mitte tootmise valdkonnas, vaid jaotamise valdkonnas. Kasumis, maarendis ja palgas — nendes kolmes sissetulekuallikas nägid nad kapitalistliku ühiskonna kolme suure klassi eksisteerimise alust. Võrreldes nende õpetustega, mis nägid klasside tekkimise põhjust jumala tahtes, või mis arvasid, et klassid on sisse seatud looduse enese poolt või tekkinud vallutuste tulemusena jne., oli see õpetus sammuks edasi.

Mitte väiksema tähtsusega teoreetiliseks eelduseks tõelise ühiskonnateaduse tekkimisele oli XIX sajandi 30—40-ndate aastate inglise ja prantsuse ajaloolaste õpetus rahvahulkade osast ajaloos ja klassivõitlusest kui Inglise ja Prantsuse revolutsiooni

[1] Alles XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul hakkasid tekkima ühiskondliku progressi ideed (Turgot', Condorcet' ja Saint-Simoni töödes), kuid need ideed polnud veel iseloomulikud kogu eesrindlikule ühiskondlikule mõttele.

liikumapanevast jõust. Enne inglise ja prantsuse ajaloolasi tuli sellele mõttele utopistlik sotsialist Saint-Simon. Marx ja Engels märkisid, et õpetust klassivõitlusest pole avastanud mitte nemad, vaid XIX sajandi 30—40-ndate aastate prantsuse (ja ka inglise) ajaloolased.

Ja lõpuks, nagu oli juba mainitud II ja III peatükis, astusid ajaloolise protsessi õige mõistmise poole teatava sammu edasi ka mõned marksismieelse filosoofilise materialismi esindajad, kuigi marksismieelsele filosoofilisele materialismile tervikuna oli iseloomulik idealistlik ajalookäsitus. Siin tuleb eriti märkida seda, kuidas käsitas ühiskondliku keskkonna ja olude tähtsust, nende mõju ühiskondliku arvamuse ja inimeste meelelaadi kujunemisele XVIII sajandi prantsuse materialist Helvétius: kõlbmatu meelelaad on kõlbmatute olude tulemus. Et muuta kõlbmatut meelelaadi, on järelikult vaja muuta kõlbmatuid olusid. Nagu märkis Marx, tulenesid need järeldused prantsuse materialistide vaadetest.

Eespooltoodud faktid annavad tunnistust sellest, kuidas eesrindlik ühiskondlik mõte rajas endale samm-sammult teed ühiskondliku elu ja ajaloo teadusliku käsituse suunas. Kuid see, mida sel alal tehti enne Marxi, tähendas otsinguid, õigele, teaduslikule käsitusele lähenemist, see aga polnud veel teaduslik teooria, terviklik, harmooniline õpetus ajaloolisest protsessist. Ajaloolise materialismi loomine oli Marxi ja Engelsi suur teadusalane kangelastegu, millel on nii teooria seisukohalt kui ka revolutsioonilise praktika seisukohalt, kommunismi eest peetava võitluse seisukohalt maailma-ajalooline tähtsus.

Ajalooline materialism tekkis selle tulemusel, et dialektilist materialismi laiendati ühiskonnale, et teda rakendati ühiskondliku elu tunnetamise, ühiskonna ajaloo uurimise valdkonnas. Seepärast on ajaloolise materialismi seadusi ja kategooriaid võimalik täielikult mõista ainult seoses dialektilise materialismi üldiste seisukohtadega. Nii näiteks uurides klassiühiskondade arenemise seadusi — klassivõitluse seadust, sotsiaalse revolutsiooni seadust, mille on avastanud ajalooline materialism —, ei saa märkamata jääda, et neis seadustes avalduvad spetsiifilisel kujul dialektika üldised seadused — vastandite ühtsuse ja võitluse, vana ja uue võitluse, positiivse ja negatiivse võitluse seadus, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus.

Tuues esile dialektilise ja ajaloolise materialismi omavahelise sisemise seose, kirjutas Lenin:

„Filosoofilist materialismi süvendades ja arendades viis Marx ta lõpule, laiendas tema looduse tunnetamiselt *inimühiskonna* tunnetamisele. Marxi *ajalooline materialism* on teadusliku mõtlemise suurimaks võiduks. Kaos ja meelevaldsus, mis seni olid valitsenud ajaloo ja poliitika käsituses, asendusid hämmastavalt tervikulise ja harmoonilise teadusliku teooriaga, mis näitab, kuidas ühiskondliku elu ühest formatsioonist tootlike jõudude kasvu tagajärjel areneb teine, kõrgem formatsioon, — kuidas näiteks

feodalismist kasvab välja kapitalism"[1], meie ajal aga tuleb ühel maal teise järel kapitalismi asemele sotsialism.

Kooskõlas üldise materialistliku maailmavaatega lähtub ajalooline materialism sellest, et ühiskondlik olemine on primaarne ja ühiskondlik teadvus sekundaarne. Ühiskonnakorda ja ühiskondliku elu arenemise suunda ei määra mitte ühiskondlik teadvus, vaid vastupidi — ühiskonna majanduslik kord määrab ühiskondliku teadvuse, ühiskondlikud ideed. Teiste sõnadega: mitte ideed ei määra ära elu, vaid ühiskonna elu, ühiskondlik olemine määrab ära ideed.

Kuid mis siis on inimeste *ühiskondlik olemine?* See on ühiskonna materiaalne elu ja eelkõige materiaalsete hüvede ühiskondlik tootmine ning need inimestevahelised suhted, mis kujunevad tootmisprotsessis. Antagonistlikus ühiskonnas on need klassisuhted. Enne kui tegelda teaduse, kunsti, religiooni, filosoofia ja poliitikaga, peavad inimesed jooma, sööma, riietuma, selleks aga peavad nad tootma toiduaineid, riideid, ehitama elamuid, valmistama tootmisriistu. Ilma materiaalsete hüvede tootmiseta on ühiskondlik elu võimatu. Materiaalsete hüvede tootmine ja taastootmine moodustavad ühiskonna elu aluse. Tootmise katkemisega kogu inimeste vaimuelu hääbuks, ühiskond hukkuks. Seepärast tuleb võtit ühiskonna struktuuri ja arenemise mõistmiseks otsida mitte inimeste teadvusest, mitte nende poliitilistest, filosoofilistest, õiguslikest, religioossetest ja moraalsetest ideedest, vaid materiaalsete hüvede tootmise viisist.

Ühiskonna materiaalne elu on määrav alus, vaimuelu aga on materiaalse elu peegeldus. See ei tähenda sugugi, nagu kodanlikud marksismi arvustajad valelikult väidavad, et marksistid alahindaksid või vähendaksid ühiskonna vaimuelu tähtsust, seda osa, mida ühiskondlikus elus, ajaloos etendavad ideed, teadvus, mõistus, teadus, kunst, samuti ka poliitika. Ei. Kuulutades ühiskondliku teadvuse, ühiskondlikud, poliitilised teooriad ühiskondliku olemise peegelduseks, marksistid seega üksnes seletavad teaduslikult ühiskonna vaimuelu, ideede tekkimist ja arenemist. Mis puutub ühiskondlike ideede osasse ühiskonna elus ja arengus, siis marksistid peavad seda väga suureks. Sellest annab tunnistust marksistlik-leninlike ideede suur tähtsus meie päevil[2].

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 5.

[2] Kodanlusel on meie päevil läinud kalliks maksma tema vulgaarne, pealiskaudne ettekujutus marksismist, eriti aga ajaloolisest materialismist. Kui pärast tuhandeid labaseid traktaate, milles arvustati marksismi ning tehti ta pihuks ja põrmuks selle eest, et marksism ignoreerivat ja alahindavat ideede, ideaalide, vaimsete jõudude jne. osatähtsust, kodanlus meie päevil äkki märkas marksistlike ideede, kommunismi ideede üha suuremat levikut ja võitmatut mõjujõudu, hakkasid kodanlikud poliitikud ja ideoloogid kisama „hukatuslikust" kommunistlikust propagandast, kommunistide „õõnestustegevusest".

Meie päevil on kodanlus sunnitud järjest sagedamini rääkima sellest, et tal pole suuri ideesid, mida ta võiks vastu seada kommunismi ideedele.

Ajaloolise materialismi põhiteeside klassikalise formuleeringu andis Marx teose „Poliitilise ökonoomia kriitikast" eessõnas:

„Oma elu ühiskondlikus tootmises astuvad inimesed teatavaisse, paratamatuisse, nende tahtest sõltumatuisse suhetesse — tootmissuhetesse, mis vastavad nende materiaalsete tootlike jõudude teatavale arenemisastmele. Nende tootmissuhete kogusumma moodustab ühiskonna majandusliku struktuuri, reaalse baasi, millel kerkib juriidiline ja poliitiline pealisehitus ja millele vastavad kindlad ühiskondliku teadvuse vormid. Materiaalse elu tootmise viis tingib sotsiaalse, poliitilise ja vaimse elu protsessi üldse. Mitte inimeste teadvus ei määra nende olemist, vaid, vastupidi, nende ühiskondlik olemine määrab nende teadvuse. Oma arenemise teataval astmel satuvad ühiskonna materiaalsed tootlikud jõud vastuollu olemasolevate tootmissuhete, või — mis on ainult selle juriidiline väljendus — omandussuhetega, milles nad seni arenesid. Tootlike jõudude arenemise vormidest muutuvad need suhted tootlike jõudude kammitsaiks. Siis saabub sotsiaalse revolutsiooni ajastu. Majandusliku aluse muutudes toimub suurema või väiksema kiirusega pööre kogu määratu suures pealisehituses. Selliseid pöördeid vaadeldes peab alati vahet tegema majanduslikes tootmistingimustes toimuva materiaalse, loodusteadusliku täpsusega konstateeritava pöörde ja juriidiliste, poliitiliste, usuliste, kunstiliste või filosoofiliste, lühidalt: ideoloogiliste vormide vahel, milles inimesed saavad teadlikeks sellest konfliktist ja võitlevad sellega. Nagu üksiku inimese üle ei või otsustada selle järgi, mida ta endast ise arvab, niisama ei või sellise pöördeajastu üle otsustada tema enda teadvuse järgi. Vastupidi, seda teadvust tuleb seletada materiaalse elu vastuoludega, ühiskonna tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel olemasoleva konfliktiga. Ükski ühiskondlik formatsioon ei hukku enne, kui on välja arenenud kõik tootlikud jõud, mille jaoks ta on küllalt avar; ja uued, kõrgemad tootmissuhted ei ilmu kunagi enne, kui nende materiaalsed olemasolutingimused on valminud vana ühiskonna enda rüpes. Sellepärast seab inimkond endale alati ainult niisuguseid ülesandeid, mida ta suudab lahendada, sest lähemal vaatlusel leiame alati, et ülesanne ise tekib ainult siis, kui tema lahen-

---

Pannud lootuse jõhkrale „jõupoliitikale", aatomi- ja vesinikupommidele ning nende hirmutekitavale toimele, on imperialistlik kodanlus ise sattunud vulgarismi,, mõistmata ja alahinnates seda, millist suurt jõudu kujutavad endast eesrindlikud ideed: kommunismi ideed, rahvusliku vabadusvõitluse ideed, rahu ideed, tõelise demokraatia, rahvademokraatia ideed. Mida võib imperialism neile suurtele ideedele vastu seada? Vesinikupommid? Kuid needki ei ole enam imperialismi monopol.

Aastail 1947—1949 varustas Ameerika Ühendriikide kodanlus Tšiang Kai-ši klikki külluses iga liiki esmaklassilise relvastusega. Rahva-Hiina revolutsioonilistel jõududel, keda juhtisid kommunistlik partei ja selle juht Mao Tse-dung, oli vähe relvi, kuid nende poolel olid suur tõde, rahvusliku vabadusliikumise ja sotsialismi suured ideed. Ja need ideed võitsid selle toore sõjalise jõu, mida imperialism ja Tšiang Kai-ši klikk püüdsid suurele rahvale vastu seada.

damise materiaalsed tingimused on juba olemas või on vähemalt tekkimisprotsessis"[1].

Need seisukohad on sõnastatud sada aastat tagasi. Kogu järgnev ühiskondlik areng, kõik kaasaja väljapaistvad ja suured sündmused, kõigepealt aga sotsialismi võit NSV Liidus, rahvarevolutsiooni võit Hiinas ja teistes Euroopa ja Aasia maades, kes edukalt ehitavad sotsialismi, on täielikult kinnitanud ühiskonna arenemise seadusi, mis avastasid Marx ja Engels.

Ajaloolise materialismi kodanlikud ja revisionistlikud arvustajad väidavad, et sotsialistlikud revolutsioonid, mis on toimunud reas Euroopa ja Aasia maades, olevat toimunud mitte Marxi õpetuse järgi, vaid vastupidiselt Marxi vaadetele, mitte ajaloolise materialismi teooriaga kooskõlas, vaid sellele vasturääkivalt; kaasaja sündmused ei olevat marksismi kinnitanud, vaid olevat marksismi ja ajaloolise materialismi ümber lükanud. Marksism õpetab, väidavad selle arvustajad, et sotsiaalne revolutsioon peab kõigepealt toimuma tööstuslikult kõige rohkem arenenud kapitalistlikes maades, tegelikult aga on ta toimunud suhteliselt mahajäänud maades.

Huvitav on jälgida, kuidas kodanlus ja revisionistid tõlgendavad ajaloolist materialismi! Ilmselt ei sobi see osa neile sugugi. Et otsustada ajaloolise materialismi õigsuse üle, on ajaloolist materialismi vaja tunda ja temast aru saada. Kodanluse teoreetikud, sotsioloogid ja poliitikud, samuti ka revisionistid on aga kaugel ajaloolise materialismi tundmisest, veel enam tema mõistmisest.

Kui võtta kogu maailma-ajaloolist protsessi tervikuna, siis on absoluutselt õige, et ükski ühiskondlik formatsioon ei hukku enne, kui kõik ta tootlikud jõud on välja arenenud, ja uued, kõrgemad tootmissuhted ei tule ilmale mitte kunagi varem, kui vana ühiskonna rüpes on välja kujunenud nende olemasolu materiaalsed tingimused. Sotsialistlikud tootmissuhted, mis on kindlustunud NSV Liidus ja teistes sotsialismimaades, pole üksnes selle arenemise tulemus, mille on läbi teinud tootlikud jõud enne sotsialistlikku revolutsiooni nendes maades. Sotsialistlikud tootmissuhted on kogu kapitalismi maailmasüsteemi rüpes toimunud tootlike jõudude arenemise paratamatu tulemus. Sotsialistlik revolutsioon pole ainult antud maa sisemiste sotsiaalsete vastuolude tulemus, vaid ka kogu kapitalismi maailmasüsteemi kriisi tulemus. Vastuolud, mis kutsusid esile sotsialistliku revolutsiooni Venemaal, Hiinas, Tšehhoslovakkias, Poolas ja teistes maades, pole mitte üksnes neis maades küpsenud konflikti tulemus, vaid ülemaailmse majandusliku, sotsiaalse ja poliitilise kriisi tulemus. Need maad, kus sotsialistlik revolutsioon toimus kõige varem, olid kapitalismi maailmasüsteemi kõige nõrgemateks lülideks; neis maades olid majanduslikud, sotsiaalsed ja poliitilised vastuolud kujunenud

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 281—282.

palju sügavamaks ja teravamaks kui enamarenenud kapitalistlikes maades. Siin arenesid poliitiliselt ja ideeliselt varem välja need jõud, kes olid võimelised neid vastuolusid revolutsiooni abil lahendama.

Mõningates maades, mis on majanduslikult rohkem arenenud, nagu Ameerika Ühendriigid ja Inglismaa, osutusid sotsiaalsed vastuolud rea majanduslike ja poliitiliste põhjuste tõttu vähem küpseteks. Ka see pole ülalmainitud ajaloolise materialismi seisukohtadega sugugi vastuolus. Marx ja Engels nägid seda, kuidas Inglismaa röövis oma asumaid ning kuidas toimus Inglismaa tööliskassi ladviku kodanlustumise protsess, tööliskassi teadvuse demoraliseerimine kodanluse ja reformistide poolt. Seepärast pidasid nad inglise tööliste teadvuse revolutsioneerimise tingimuseks esiteks Inglismaa koloniaalvõimu kadumist, teiseks aga Inglismaale maailmaturul kuuluva monopoolse seisundi kadumist. Inglismaa monopoolsele seisundile maailmaturul on juba tulnud lõpp, kuigi ta positsioonid on veel küllaltki tugevad, eriti pärast niisuguste konkurentide lüüasaamist nagu Lääne-Saksamaa ja Jaapan; kuid viimased koos Ameerika Ühendriikidega on uuesti hakanud Inglismaad ahistama. Meie silmade all toimub Inglismaa koloniaalvõimu vältimatu kokkuvarisemine. Kuid Inglismaa majanduslikud positsioonid endistes asumaades — Indias, Pakistanis, Birmas, Malaias, Tseilonil, Lähis- ja Kesk-Ida maades — on veel tugevad. Suurte kasumite vool neist maadest metropoli jätkub veel praegugi. Neist kasumeist saavad pisikese osa endale ka inglise tööliste ladvakihid.

Kui me uurime vastuolude arenemise perspektiive ühtedes või teistes maades, on seda kõike vaja silmas pidada. Kes neid fakte ei taha näha, see pole marksist. Uurides sisevastuolude arenemise protsessi Ameerika Ühendriikides, ei tohi unustada niisuguseid tõsiasju, et Ameerika Ühendriigid on paljud Lõuna- ja Kesk-Ameerika maad muutnud faktiliselt oma asumaadeks ja poolasumaadeks ning riisuvad neid halastamatult, et Ameerika Ühendriigid on kahe maailmasõja ja rahvaste vere arvel rikastunud ning muinasjutulisi varandusi kokku ajanud.

Kui marksist uurib sotsiaalse revolutsiooni materiaalseid eeldusi, majanduslikke tingimusi, mille alusel arenevad välja vastuolud ning sotsiaalsed konfliktid, peab ta kõiki neid fakte arvestama.

Imperialismiajastul kulgeb majanduslik ja poliitiline arenemine äärmiselt ebaühtlaselt, samuti toimub ebaühtlaselt ka nende tingimuste väljakujunemine, mis teevad võimalikuks ühtede või teiste maade ülemineku sotsialismile. Kuivõrd üks või teine maa on küps sotsialismile üleminekuks, see leiab tõestust mitte üksnes teoreetiliselt, vaid ka praktiliselt — tööliskassi võitlusega, tema võimega rahvahulki enese ümber koondada ja neid endaga kaasa viia.

3. Ühiskondliku elu ja ühiskonna arenemise seaduspärasuste iseloom

Avastanud tootmises, materiaalse elu tootmise viisis ühiskonna eksisteerimise ja arenemise aluse, tegi ajalooline materialism esimesena teaduslikult kindlaks ühiskondlike nähtuste paratamatu sisemise seose, seletas ühiskonna arenemist kui rangelt seaduspärast protsessi. Seega andis ta võtme mineviku ja oleviku sündmuste teaduslikuks mõistmiseks, võimaldas teaduslikult ette näha sündmuste käiku, avas inimühiskonna arenemise perspektiivid.

„Nagu Darwin tegi lõpu vaatele, et looma- ja taimeliigid ei ole omavahel millegagi seotud, on juhuslikud, „jumala poolt loodud" ja muutumatud, ning esimesena asetas bioloogia täiesti teaduslikule pinnale, tehes kindlaks liikide muutlikkuse ja järjekestvuse nende vahel, nii tegi ka Marx lõpu vaatele, mis käsitas ühiskonda kui indiviidide mehhaanilist agregaati, mis lubab igasuguseid muudatusi ülemuse tahtel . . . ning mis tekib ja muutub juhuslikult, ja tõstis esimesena sotsioloogia teaduslikule pinnale, määrates kindlaks ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste kui antud tootmissuhete kogumi ja tehes kindlaks, et nende formatsioonide arenemine on looduslooline protsess."[1]

Looduslooline protsess tähendab paratamatut, seaduspärast, objektiivset protsessi, mis ei sõltu inimeste tahtest, kuigi selle aluseks on inimeste tegevus, kel on tahe ja teadvus.

Kaasaegsed kodanlikud sotsioloogid ja kodanluse poliitilised liidrid kuulutavad sageli, et kõik kaasaja sotsiaalsed pöörded, poliitilised revolutsioonid, rahvuslikud vabadusliikumised olevat subjektiivsete põhjuste tagajärg, kommunistlike parteide ja nende juhtide tegevuse tulemus, olevat, nende sõnade järgi, kommunistide „õõnestustöö" tulemus. Tegelikult on tänapäeva sotsiaalsed, poliitilised ja rahvuslikud vabadusliikumised majandusliku ja poliitilise arengu seaduspärane resultaat, inimeste tahtest sõltumatuile objektiivsetele seadustele alluva ühiskondliku progressi tulemus.

Kõik teaduse seadused väljendavad objektiivset püsivat seost, paratamatuid suhteid nähtuste ja protsesside vahel. Seadused, mida uurivad ajalooline materialism ja teised ühiskonnateadused, väljendavad samuti sotsiaalsete nähtuste ja protsesside paratamatut ja püsivat seost. Vastupidiselt üksikule, juhuslikule, mis asub ühiskondliku elu välispinnal, väljendab sotsiaalne seadus nähtuste üldist, olulist, paratamatut sisemist seost, nähtuste korduvust. Ta väljendab nähtuste vastastikust sõltuvust, kusjuures ühed esinevad põhjusena, teised aga tagajärjena. Kuigi ühiskonna arenemises nähtused üksteist vastastikku mõjutavad ning need nähtused, mis antud seoses esinevad tagajärjena, toimivad pärast põhjusena ja võivad omakorda mõjutada neid esilekutsunud näh-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 121—122.

tusi, kuulub ühiskondlike nähtuste vastastikuses ajaloolises toimes primaat, esikoht, määrav tähtsus ikkagi ühiskonna arengu materiaalsetele tingimustele ja materiaalsetele liikumapanevatele jõududele.

Sotsiaalne majandusseadus räägib näiteks sellest, et vaatamata mitmesuguste maade ajaloolistele, rahvuslikele ja muudele iseärasustele on kõikjal, kus on tekkinud kapitalism, kapitalistlik tootmisviis, tekkinud ka antagonistlikud klassid — proletariaat ja kodanlus — ning arenenud nende võitlus. Selles avaldub kapitalistliku ühiskonna nähtuste üldine, paratamatu ja korduv seos.

Kui oma raamidest väljakasvanud tootlike jõudude ja iganenud tootmissuhete vahel tekib konflikt, siis saabub varem või hiljem ühiskonna põhjaliku ümberkorraldamise ajastu — sotsiaalne revolutsioon. Nii oli see XVII—XVIII ja XIX sajandil, mil toimus üleminek feodalismilt kapitalismile. Nii sünnib see meie päevil, mil toimub üleminek kapitalismilt sotsialismile. See üleminek pole juhuslik, vaid on majanduslikult tingitud, seaduspärane ja paratamatu protsess.

Ühiskonna arenemise seadused on objektiivsed seadused. Nad ei sõltu inimeste tahtest ja teadvusest, vaid inimeste tahe, teadvus ja tegevus sõltuvad neist.

„Isegi siis, kui ühiskond," kirjutab Marx, „on sattunud oma liikumise loodusseaduse [Naturgesetz] jälile, — ja minu teose lõppeesmärgiks ongi avastada kaasaegse ühiskonna majanduslik liikumisseadus, — ei saa ta loomulikest arengufaasidest üle hüpata ega neid dekreetidega olematuks teha. Aga ta saab lühendada ja leevendada sünnitusvalusid.

... Minu seisukoht on see, et ma vaatan ühiskonna majandusliku formatsiooni arenemisele kui loodusloolisele [naturgeschichtlich] protsessile ..."[1]

On olemas mitmesuguseid sotsiaalseid seadusi: ühtede seaduste toime avaldub kõigis ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides, teised on omased ainult klassiantagonismile rajatud formatsioonidele ja lõpuks on olemas seadusi, mis on omased üksnes antud ühiskondlik-majanduslikule formatsioonile

Niisugused seadused nagu seadus tootmisviisi määravast osast ühiskonna struktuuri ja arenemise suhtes, seadus tootlike jõudude määravast osast tootmissuhete suhtes, seadus majandusliku baasi määravast osast pealisehituse suhtes ning mõned teised seadused on kõige üldisemad sotsiaalsed seadused, mis on omased kõigile ühiskondlik-majanduslikele formatsioonidele, kuigi nende toime avaldub erinevalt, sõltuvalt üksikute formatsioonide konkreetsetest ajaloolistest tingimustest. Need kõige üldisemad, s. o. sotsioloogilised seadused avalduvad mitmesugustes konkreetsetes aja-

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 7.

loolistes vormides ühiskonna igal arenemisastmel. Marx ja Engels avastasid ja formuleerisid need seadused niisuguste ühiskondlike formatsioonide uurimise alusel, nagu seda on ürgkogukondlik kord, orjandus ja feodalism, eriti aga kapitalistliku formatsiooni igakülgse uurimise alusel.

Erinevalt seadustest, mis on omased kõigile ühiskondlik-majanduslikele formatsioonidele, on klassivõitluse seadus, mille järgi klassivõitlus on ajaloo liikumapanev jõud, omane ainult niisugustele ühiskondlikele formatsioonidele, mis rajanevad klassiantagonismil. See seadus ei toiminud ürgkogukondliku korra eksisteerimise sadade tuhandete aastate kestel ja ta toime lakkab, kui kaob ühiskonna jagunemine klassideks.

Paljud kodanlikud sotsioloogid, ajaloolased ja poliitikategelased eitavad klassivõitluse seadust ja peavad seda marksistide väljamõeldiseks. Argumendina viitavad nad asjaolule, et marksistide eneste tunnistuse järgi pole see seadus universaalne ja selle toime on piiratud ajalooliste raamidega, iga seaduse tunnuseks aga olevat tema universaalsus. Kuid universaalsus on ju mitmesugune. Nii tekivad ja toimivad bioloogia seadused ainult seal, kus on elu. Päikesel need seadused ei toimi. Nad ei toiminud ka Maal, kui siin polnud veel elu. Kellele aga tuleks mõttesse eitada sel alusel bioloogiliste seaduste reaalsust? Sama lugu on ka klassivõitluse seadusega: ta kehtib seal, kus on olemas vaenulikud ühiskonnaklassid ja antagonistlikud vastuolud nende vahel. See seadus lakkab eksisteerimast siis, kui kaob ühiskonna jagunemine klassideks.

Kodanlike sotsioloogide ja eriti majandusteadlaste hulgas on levinud seisukoht, mille kohaselt kapitalismi seadused on universaalsed, igavesed ja loomulikud seadused, mis on omased kõigile ühiskonna arenemisastmeile. Kodanluse ideoloogid kuulutavad kapitalistliku ühiskonna ajalooliselt piiratud eksisteerimistingimused ja seadused universaalseteks ja igavesteks. Marx ja Engels paljastasid selle kodanlike sotsioloogide ja majandusteadlaste piiratud ning ebaajaloolise, s. o. metafüüsilise seisukoha ja tõestasid, et kapitalism on vaid üks ajalooliselt üleminevaid vorme inimkonna arenemises. Sellega seoses kirjutas F. Engels:

„Meie jaoks ei ole niinimetatud „majandusseadused" igavesed loodusseadused, vaid ajaloolised, tekkivad ja kaduvad seadused; kaasaegse poliitilise ökonoomia koodeks aga, kuivõrd majandusteadlased on selle objektiivselt õigesti koostanud, on meie jaoks vaid nende seaduste ja tingimuste kogusumma, millede alusel kaasaegne kodanlik ühiskond ainult saabki eksisteerida. Ühesõnaga, see on kaasaegse kodanliku ühiskonna tootmis- ja vahetustingimuste abstraktne väljendus ja kokkuvõte. Seepärast pole meie jaoks ükski neist seadustest, kuivõrd need väljendavad *puhtkodanlikke suhteid,* vanem kui kaasaegne kodanlik ühiskond. Need seadused, mis on suuremal või vähemal määral kehtivad kogu eelneva ajaloo suhtes, väljendavad üksnes niisuguseid suh-

teid, mis on ühised igale klassivõimul ja klassiekspluateerimisel rajanevale ühiskonnale."[1]

Kui Marx ja Engels omal ajal tõestasid kapitalistlikule ühiskonnale omaste majandussuhete ja majandusseaduste ajaloolist iseloomu teoreetiliselt, siis uue ühiskondlik-majandusliku formatsiooni tekkimine, sotsialismi võit NSV Liidus ja sotsialistliku revolutsiooni võidukäik reas Euroopa ja Aasia maades on kapitalismi seaduste ajaloolist piiratust tõestanud praktikas. Koos uue, sotsialistliku korraga jõustusid uued, sotsialistlikule formatsioonile omased ühiskonna arenemise seadused.

Sotsialistliku ühiskonna tingimustes toimivad edasi inimkonna kõigile arenemisastmeile omased sotsioloogilised seadused. Ühtlasi tekivad sotsialistlikus ühiskonnas uued, spetsiifilised ühiskonna arenemise seaduspärasused, uued stiimulid ja liikumapanevad jõud, mis on omased seda tüüpi ühiskondlikele suhetele, mis teevad võimatuks ühe inimese ekspluateerimise teise inimese poolt ning tagavad rahva ainelise heaolu kasvu ja iga üksikisiku igakülgse arengu. Sotsialistliku tootmisviisi alusel kujuneb välja sotsialistliku ühiskonna moraalne ja poliitiline ühtsus, tööliste ja talupoegade liit, kõigi rahvuste ja rahvaste sõprus ja võrdõiguslikkus. Sotsialistliku ühiskonnakorra võiduga kaasneb kultuurirevolutsioon ja valitsevaks ideoloogiaks saab sotsialistlik ideoloogia.

Nagu kapitalismil on eri maades olnud oma iseärasused, mis on seotud nende maade eelnenud ajaloolise arenemise tingimustega, nii on ka sotsialistlikel maadel oma arenemise iseärasused. Kuid nii, nagu kapitalismi arenemise iseärasused eri maades (näiteks niinimetatud Ameerika või Preisi tee) ei kaotanud Marxi avastatud üldisi kapitalismi arenemisseadusi, nii ka sotsialismi arenemise iseärasused eri maades ei kaota, vaid eeldavad sotsialistliku formatsiooni üldiste seaduste toimet. Kõigile sotsialismi teele asunud maadele omased tähtsamad seaduspärasused on formuleeritud ajaloolises deklaratsioonis, mille võttis vastu sotsialistlike maade kommunistlike parteide ja töölisparteide esindajate Moskva nõupidamine.

Sotsialistliku korra võidu tulemusel jõustunud uued seaduspärasused tõestavad marksismi õpetust, et kapitalismi seadused ei ole igavesed, vaid on omased ainult ühele, ajalooliselt piiratud ühiskondlikule formatsioonile.

Seetõttu, et ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemist mõjutavad mitte üksnes spetsiifilised, ainult antud formatsioonile omased seadused, vaid ka üldised sotsioloogilised seadused, tekib inimühiskonna arenemises seos ja järjekestvus. Maailma ajalugu, ühiskonna ajalugu pole mitte üksnes hüppeline, vaid ka pidev, sest kuigi iga ühiskondlik-majanduslik formatsioon erineb teisest formatsioonist kvalitatiivselt, valitseb nende formatsioo-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1953, стр. 172.

nide vahel ka seos, ühtsus, mis on tingitud tootlike jõudude arenemisest ja üldiste sotsioloogiliste seaduste toimest.

Analoogiliselt sellele, nagu materialistlik dialektika sisaldab kõige üldisemate arenemisseaduste kõrval dialektika kategooriaid, mis samuti üldistavad ja peegeldavad nähtuste või protsesside olulisi seoseid, on ka ajalooline materialism ühiskonna üldiste arenemisseaduste kõrval, millest oli juttu eespool, välja töötanud rea üldistavaid mõisteid, kategooriaid, mis peegeldavad ühiskondlikke nähtusi ja protsesse, peegeldavad seda, mis on neis nähtustes ja protsessides kõige olulisem. Niisuguste kategooriate hulka kuuluvad mõisted: ühiskondlik-majanduslik formatsioon, ühiskondlik tootmine, ühiskonna materiaalse elu tingimused, ühiskondlik olemine, ühiskondlik teadvus ja selle vormid, tootmisviis, ühiskonna majanduslik struktuur, ühiskonna baas ja pealisehitus, ühiskonnaklass, riik, revolutsioon, ideoloogia jne.

Nii näiteks hõlmab mõiste *ühiskonnaklass* inimeste kogusummat, kes erinevad oma suhete poolest tootmisvahenditega ja kellel seetõttu on oma eriline koht teatavas ajalooliselt kindlas ühiskondliku tootmise süsteemis. Inimeste vahel võib muidugi vahet teha nii soo, juuste või naha värvuse ja kasvu kui ka hariduse või usutunnistuse jne. järgi. Kuid peamine, mis on iseloomulik kapitalistlikus ühiskonnas elavatele inimestele, on see, et neil on erinev suhe tootmisvahenditega, s. o. vabrikute ja tehastega, maa ja maapõuevaradega. Ühed neist on tootmisvahendite omanikud, teised aga on tootmisvahendeist ilma jäetud. Inimeste ühiskondliku seisundi jaoks on see kõige tähtsam, kõige olulisem.

Paljud kodanlikud sotsioloogid ei tunnista seaduse mõistet, ei tunnista üldisi mõisteid, kategooriaid, nimetades neid fiktsioonideks, tunnetava mõtte meelevaldseks viljaks. On muidugi õigus, et mõisted on loodud inimeste poolt, et mõisted on mõtlemise vili. Kuid teaduse kategooriad pole fiktsioonid. Nad peegeldavad ja hõlmavad tegelikkuse olulisi külgi ja annavad võimaluse üht või teist protsessi sügavamalt mõista. Need kategooriad töötatakse välja tunnetusprotsessis, ajaloolise praktika protsessis ning neid kontrollitakse ja täpsustatakse praktikas.

Ühiskondlik elu on lõputult mitmekesine. Et peegeldada uusi nähtusi ja protsesse, täiendab ühiskonnateadus, ajalooline materialism olemasolevaid mõisteid ja kategooriaid tegelikkuse tunnetamise protsessis uute mõistete ja kategooriatega.

4. Ajalooline seaduspärasus ja inimeste teadlik tegevus. Vabadus ja paratamatus

Kodanlikud sotsioloogid süüdistavad ajaloolise materialismi pooldajaid fatalismis. Nad väidavad, et ajalooline materialism, käsitades ühiskonna arenemist kui loodusloolist, seaduspärast protsessi, eitavat inimeste aktiivse teadliku tegevuse osatähtsust, sundivat inimesi passiivseks jääma ning külvavat fatalismi. Tegelikult aga pole ajaloolisel materialismil fatalismi ja kvietismiga midagi ühist. Sellest annab tunnistust nii marksismi teooria kui ka praktika. Avastanud ühiskondliku elu ja ühiskonna ajaloo seadused, seletas marksism esmakordselt teaduslikult suurte rahvahulkade, rahvaste, ühiskonnaklasside tegevust. Avastanud klassivõitluse seadused, sotsiaalse revolutsiooni seadused, sotsialismi ja kommunismi ülesehitamise seadused, rajas marksism, ajalooline materialism, kindla teoreetilise, teadusliku aluse töölisklassi teadlikule tegevusele, relvastas selle klassi avangardi — marksistlikud parteid — nende seaduste tundmisega.

Kas füüsika, keemia ja bioloogia objektiivsed seadused takistavad inimesi alistamast loodusjõude? Muidugi mitte. Vastupidi, nende seaduste mittetundmine või ignoreerimine teeks inimeste otstarbekohase ja soovitud tulemusi saavutava tegevuse võimatuks. Loodusseadused ja nende tunnetamine võimaldavad ühiskonnal loodusjõude alistada. Sellest annab tunnistust masinatehnika arenemine tööstuslikus tootmises, suurte hüdroelektrijaamade ehitamine, aatomienergia kasutamine jne. Nii on ka ühiskonna objektiivsete arenemisseaduste olemasolu ja nende seaduste tunnetamine selleks tingimuseks, mis annab inimestele võimaluse tegutseda ajaloos edukalt ja teadlikult. Ühiskonna arenemise seadusi tundmata rajasid inimesed, rahvad, ühiskonnaklassid endale teed kobamisi. Minevikus toimunud sotsiaalsete revolutsioonide ajal, kus rahvahulgad tõusid võitlusse iganenud ühiskonnavormide vastu, viis ühiskonna arenemise seaduste, revolutsioonide seaduste mittetundmine selleni, et sageli olid nende revolutsioonide tulemused ootamatud ja mõnes suhtes isegi vastupidised neile eesmärkidele, mida rahvahulgad võitluses taotlesid. Muidugi polnud asi üksnes selles, et seadusi ei tuntud, vaid ka selles, et ühiskonna objektiivsed arenemisprotsessid tingisid tollal majandusliku arenemise stiihilisuse ja tegid igasuguse ekspluateerimise hävitamise võimatuks. On aga vaieldamatu, et ühiskonna arenemise seaduste mittetundmine, töörahva hulkade harimatus ja pimedus olid tõsiseks takistuseks nende teel vabanemisele.

Tänapäeval on paljumiljonilised töörahva hulgad reas maades endalt juba heitnud klassiorjuse ja rahvusliku rõhumise ahelad või on teistes maades neid endalt heitmas. Ajaloo arenemiskäik on mõõtmatult kiirenenud. See on seletatav rea põhjustega: tootlike jõudude kõrge arenemistasemega, sellega, et võitlusse on astunud määratu suured rahvahulgad ja et rahvahulkade eesotsas sei-

sab proletariaat — kõige revolutsioonilisem ja organiseeritum klass kõikidest rõhutud klassidest, sellega, et töölisklassi juhivad marksistlikud parteid, kes tunnevad ühiskonna arenemise seadusi, sotsialismi eest toimuva võitluse seadusi. Kommunistlikud parteid relvastavad töölisklassi ja kogu töörahvast ühiskonna arenemise seaduste tundmisega ning oskusega kasutada neid seadusi võitluses kommunismi eest. See aga on üks tähtsamaid põhjusi, miks rahvahulgad on muutunud palju teadlikumaks, kui nad seda olid eelmistel ajaloo perioodidel.

Ajaloolise seaduspärasuse, paratamatuse tunnustamise ja inimeste ajaloolise tegevuse tähtsuse tunnustamise vahel ei ole mingit vastuolu. Kui inimesed ja ühiskonnaklassid ei ignoreeri ühiskonna seaduspärasusi ning tegutsevad kooskõlas ühiskonna arenemise suunaga, siis on nende tegevus viljakas.

Teisiti on lugu siis, kui oma aja ära elanud klass on sattunud ajaloo käigu ja seadustega konflikti, kui ta püüab ajaloo käiku pidurdada ning ühiskonna progressiivse arenemise seadusi, ajaloolise progressi seadusi „tühistada". Nagu ajaloo kogemused näitavad, saavad niisugused klassid lõppkokkuvõttes alati lüüa. Nii juhtus feodaalkorra kaitsjatega — aristokraatidega, mõisnikega, nii on meie päevil lugu ka oma elupäevade lõpule jõudva kodanlusega, kes püüab ajalooratast tagasi pöörata ning ära hoida sotsialismi jõudude arenemist, uue, sotsialistliku ühiskonna võitu. Ajaloo kogemused kõnelevad, et see on lootusetu üritus. Võidu (kui rääkida mitte ajutisest, vaid lõplikust võidust) saavutavad jõud, kes tegutsevad kooskõlas ühiskonna materiaalse elu arenemise nõuetega.

Kodanlikud sotsioloogid, marksismi arvustajad väidavad, et marksismis olevat sisemine vastuolu: marksistid ütlevad, et sotsialism on paratamatute seaduste toime tulemus, ja organiseerivad ühtlasi parteid sotsiaalse revolutsiooni teostamiseks. Marksismi arvustajad kinnitavad, et üks olevat teisega vastuolus. Inglise kodanlik sotsioloog Karl Federn kirjutab raamatus „Materialistlik ajalookontseptsioon": „Kui sotsialism tekiks vastavalt seadusele, siis poleks teda vaja nõuda. Kui sotsialism oleks tõesti paratamatu ning ta oleks ühiskonna evolutsiooni järgmine aste, siis poleks vaja sotsialistlikku teooriat ja veel vähem sotsialistlikku parteid. Keegi ei loo parteid, et teha teoks kevadet ja suve."[1] See argu-

[1] On huvitav, et Chester Bowles, raamatu „Maailma uued probleemid" (New York, 1955) autor, esitab marksismi vastu analoogilise argumendi. Ta kirjutab: „Samuti on jäänud ka ebaselgeks marksistliku maailmavaate teise olulise kahemõttelisuse lahendus. Marx kutsus oma pooldajaid üles, organiseeris ja tõukas neid võitlema sotsialismi eest ning püüdis samal ajal näidata, et sotsialism on vältimatu. Kuid mis mõte on siis töötada ja ohverdada end selle nimel, mis juba nagunii on ette määratud?" (lk. 43).

Chester Bowles, Ameerika Ühendriikide endine saadik Indias, suurkapitalist, reklaamikompanii „Benton and Bowles" kaasosanik on ameerika kodanluse tark ideoloog. Kuid ta on õppinud marksismi kodanlike professorite populaarsete ümberjutustuste järgi, kes on spetsialiseerunud marksismi „arvustami-

ment pole uus. Juba möödunud sajandi lõpul esitas selle marksismi arvustaja kantist Stammler. Federnile näib samuti nagu Stammlerilegi, et oma argumentatsiooniga on nad marksismi ja marksistid pihuks ja põrmuks löönud. Tegelikult aga läheb nende kriitika märgist mööda.

Looduses toimuvad nähtused ilma inimeste tahte ja tegevuseta. Kas inimesed seda tahavad või ei, sõltumata nende soovist, järgneb päevale öö, kevadele suvi, suvele aga sügis. Inimeste tegevus neisse protsessidesse ei kuulu. Teistsugune on lugu ajalooga. Ajalugu teevad inimesed ja ainult inimesed. Ja kas on siis ükskõik, kas inimesed tegutsevad ühiskonna arenemise seadusi tundes või pimesi, laialipillatult või organiseeritult, stiihiliselt või teadlikult? Maksab ainult mõtelda nende küsimuste üle, ja saab selgeks, et marksismi arvustajad lasevad märgist mööda. Ühiskonna arenemise seaduste tundmine, nende seaduste valdamine annab võimaluse muuta pimedat, tunnetamata paratamatust tunnetatud paratamatuseks, s. o. vabaduseks.

„Vabadus ei seisa mitte kujuteldavas sõltumatuses loodusseadustest, vaid nende seaduste tunnetamises ja sellele teadmusele rajatud võimaluses plaanikindlalt sundida loodusseadusi toimima teatavate eesmärkide huvides. See kehtib niihästi välisloodusе seaduste kui ka nende seaduste kohta, mis reguleerivad inimese enda kehalist ja vaimset eksistentsi, — kaks seaduste klassi, mida me saame teineteisest lahutada paremal juhtumil ainult oma kujutluses, mitte aga tegelikkuses. Tahtevabadus ei tähenda seega midagi

---

sele". Marxi „Kapitali" ja Lenini tööde tundmaõppimiseks pole Bowlesil aega. Ja kuna ta dialektilist loogikat ei tunne, siis näeb ta marksismis „lahendamatuid vastuolusid". Kuid need vastuolud pole mitte marksismis, vaid Bowlesi ja kodanlike professorite peades.

Marx, luues oma teoreetilisi ja propagandistlikke töid, valgustas ja organiseeris töölisklassi, mitte aga ei „tõuganud" teda. Seda esiteks. Teiseks, õpetus mitmesuguste sündmuste (näiteks revolutsioonide) ajaloolisest paratamatusest ning neist sündmustest osavõtjate aktiivsus ja teadlikkus pole omavahel vastuolus. Mida rohkem töölisklassi laiad hulgad on teadlikud ja saavad aru sotsialistliku revolutsiooni paratamatusest, seda suurem on nende organiseeritus, seda suurema entusiasmiga võitlevad nad selle revolutsiooni saabumise eest, seda lähemal on revolutsiooni võit. Ja vastupidi. Mida vähem töölised saavad aru sotsialistliku revolutsiooni möödapääsmatusest ja paratamatusest, seda väiksem on nende organiseeritus, seda nõrgem on nende tahe ja aktiivsus, seda rohkem on nad võõraste ideede kammitsais.

Revolutsiooni eduks ei piisa ainuüksi soovidest. Selleks on vajalikud nii objektiivsed tingimused kui ka töölisklassi — sotsialistliku revolutsiooni peasubjekti — küpsus. Marx avastas sotsialistliku revolutsiooni paratamatuse seadused. Ta tegi väga palju revolutsiooni lähendamiseks ja soovis kirglikult revolutsiooni saabumist. Kuid Marxi ajal revolutsioon siiski ei saabunud. Töölisklassi esimese lahingu sotsialismi eest uputas „humaanne" kodanlus tööliste verre (Pariisi Kommuun 1871. a.). Seni kui sotsialistliku revolutsiooni objektiivsed ja subjektiivsed eeldused pole välja kujunenud, ei suuda revolutsiooni esile kutsuda isegi niisugused mõtte ja revolutsioonilise liikumise hiiglased, nagu seda oli Marx. Kui aga need eeldused on välja kujunenud, ei suuda enam miski sotsialismi ideede võidukäiku takistada. Sotsialistlikud ideed, vallutanud miljonite teadvuse, muutuvad murdmatuks jõuks.

muud kui võimet asjatundlikult otsuseid teha. Niisiis, mida *vabam* on inimese otsustus teatava küsimuse suhtes, seda suurema *paratamatusega* on määratud selle otsustuse sisu, kuna aga asjatundmatusel põhinev ebakindlus, mis justkui meelevaldselt valib paljude erinevate ja üksteisele vasturääkivate võimalike otsuste vahel, tõestab just sellega oma mittevabadust, oma olenevust sellest esemest, mida ta just peaks valitsema. Järelikult seisab vabadus looduse paratamatuste (Naturnotwendigkeiten) tunnetamisele rajatud valitsemises meie endi ja välislooduse üle; seega vabadus on paratamatult ajaloolise arenemise produkt."[1]

See, mida Engels ütleb loodusseaduste kohta, kehtib täiel määral ka sotsiaalsete seaduste kohta, vabaduse ja paratamatuse kohta ühiskondlikus elus. Seni kui sotsiaalsed seadused on veel tunnetamata ja inimeste tegevus on nendega vastuolus, toimivad need seadused inimestele vaenulike stiihiliste jõududena. Kuid pärast seda, kui nad on tunnetatud ja on teada nende loomus, toime ning selle toime suund, on inimestel võimalik neile tuginedes neid kasutada. Sotsialismi tingimustes suudavad rahvahulgad marksistliku partei juhtimisel neid järjest rohkem oma tahtele allutada ja saavutada seetõttu oma eesmärke üha suuremas ulatuses.

Nii lahendab ajalooline materialism dialektiliselt ning range determinismi vaimus filosoofia iidse küsimuse — vabaduse ja paratamatuse küsimuse.

Tootlike jõudude arenemisega kapitalistlikus ühiskonnas kaasnevad teatavasti perioodilised majanduskriisid, mis tootmisvahendite kapitalistliku eraomanduse tingimustes on paratamatud. Kaasaegsed tootlikud jõud nõuavad tootmisvahendite eraomanduse likvideerimist ja tootlike jõudude plaanipärast kasutamist ühiskonna poolt. Sotsialismi tingimustes on vastavalt kaasaegsete tootlike jõudude arenemise tunnetatud seadustele sisse seatud sotsialistlikud tootmissuhted, millede puhul majanduskriise ei ole. Ühiskond suunab siin vastavalt majandusseadustele tootlike jõudude arenemist plaanipäraselt. Selles avaldubki pimeda paratamatuse muutumine vabaduseks.

Kodanlikud majandusteadlased ja poliitikategelased otsivad seletust NSV Liidus toimunud „majanduslikule imele" — majanduslikult mahajäänud maa muutumisele ajalooliselt lühikese aja vältel eesrindlikuks industriaalriigiks, kes on kutsunud majanduslikule võistlusele kõige rohkem arenenud kapitalismimaa — Ameerika Ühendriigid. Kodanluse teoreetikud ja poliitikategelased on seoses sellega kokku jahvatanud palju jaburdusi. Saladus aga peitub majanduse sotsialistlikus loomuses, majandusseaduste teadlikus kasutamises sotsialistliku ühiskonna poolt, selles, et kapitalismi tingimustes valitsev pime paratamatus on sotsialismi tingimustes muutunud vabaduse riigiks. Marksismi-leninismi teoo-

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 101.

riale, ühiskonna arenemise seaduste ja liikumapanevate jõudude tundmisele tuginedes töötab töölisklassi partei välja teaduslikult põhjendatud poliitika sotsialismi ja kommunismi ülesehitamiseks. See partei poliitika suunab miljonite inimeste loovat tegevust.

5. Ajaloolise materialismi parteilisus

Ühiskonnateaduse arenemise seisukohalt tähtsaimaks küsimuseks on teooria ja poliitika, teooria ja klassihuvide, parteide huvide, teooria ja klassivõitluse praktika vastastikune suhe. Parteitut, väljaspool klasse või klassidest kõrgemal seisvat ühiskonnateadust, ühiskonnateooriat klassiühiskonnas ei ole ega saagi olla. Kui on juttu niisugustest ühiskonnateaduse objektidest nagu lisaväärtus, ekspluateerimine, klassivõitlus, riik, õigus, revolutsioon, kas siis saab siin olla klassi-erapooletust? Kas klassiühiskonnas saab olla inimesi, kes hõljuvad klassidest kõrgemal ning pole huvitatud nende küsimuste nii- või teistsugusest lahendusest? Niisuguseid inimesi olemas ei ole ega saagi olla.

Meie ajastul, suurte klassiheitluste ajastul, kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajastul on isegi loodusteaduste — füüsika, bioloogia jt. — üldised teoreetilised küsimused ideoloogilise võitluse areeniks, kusjuures see võitlus kajastab nii või teisiti klassivõitlust. Seda enam on see maksev filosoofia ja ühiskonnateaduste, sealhulgas ka sotsioloogia kohta.

Veider on meie ajal kuulata marksismi revideerijate targutusi selle kohta, et filosoofia ja sotsioloogia jaotamine materialismiks ja idealismiks olevat „iganenud". Idealism ja materialism on ka tänapäeval jäänud kaheks põhiliseks parteiks filosoofias ja sotsioloogias; need kaks põhisuunda peegeldavad klassivõitlust — võitlust kodanluse ja töölisklassi vahel.

Ühiskonnateaduste parteilisus on omandanud kaasajal suurema tähtsuse kui mõnel muul ajaloo perioodil. Meie päevil peavad kogu kodanlik sotsioloogia ja historiograafia oma peamiseks ülesandeks võitlust marksismi vastu, materialismi vastu, kommunismi vastu. Ja selles avaldub selgesti kodanliku sotsioloogia klassiiseloom, parteilisus.

Kuid kas teaduse parteilisus pole vastuolus teaduse eesmärgi ja ülesandega — objektiivse uurimisega, objektiivse, inimesest ja inimkonnast sõltumatu tõe avastamisega? Muidugi mitte.

Parteilisuse ja parteilisuse vahel on vahe. On olemas mitmesugust parteilisust. Reaktsiooniliste klasside parteilisus ei võimalda teostada objektiivseid teaduslikke uurimisi, ja seda eriti siis, kui tegemist on ühiskonna arenemise seadustega ja neist seadustest tulenevate järeldustega. Reaktsiooniline klass ja tema teoreetikud satuvad paratamatult vastuollu tegelikkusega, ühiskonna arenemise nõuetega ja seadustega ning seepärast pole nad võimelised andma objektiivset hinnangut neile nähtustele, sünd-

mustele, tendentsidele, mis viivad selle klassi hukkumisele. Need sündmused ja protsessid nagu ütleksid oma elupäevade lõpule jõudnud klassile: pidage meeles, et te hukkute! Niisugustes tingimustes pole reaktsiooniliste klasside esindajad võimelised ühiskonna arenemise seadusi ja liikumapanevaid jõude objektiivselt uurima.

Hoopis teine lugu on eesrindliku, tõusva klassiga, kes oma sotsiaalse seisundi tõttu ajalooga sammu peab. Selle klassi kasuks töötab aeg, tema päralt on tulevik. Eesrindlik klass ei karda objektiivseid seadusi, mis viivad vana ühiskonna hukkumisele ja uue ühiskonna tekkimisele. Revolutsiooniline klass ei ole konfliktis ühiskonna arenemise põhitendentside ja seadustega. Eesrindlik ja tõusev klass võib tõele julgesti silma vaadata. Ta on huvitatud objektiivsest tõest ja ühiskonna arenemise seaduste tunnetamisest, et ühiskonda edukamalt ümber kujundada.

See, millist mõju avaldavad klasside seisund, huvid ja klassivõitlus teaduslikule uurimistööle, nähtub ühiskonnateaduse ajaloost.

Ühiskonna arenemise seaduste ja ühiskonna arenemise liikumapanevate jõudude tunnetamine oli kaua aega raskendatud mitmete põhjuste tõttu, sealhulgas ka selle asjaolu tõttu, et inimühiskond kui uurimisobjekt on ise väga keerukas.

Kuid põhjus, miks ühiskonna arenemise seadused avastati tunduvalt hiljem kui paljud loodusseadused, ei peitu üksnes selles. Peamiseks takistuseks nende seaduste tunnetamisel oli kuni XIX sajandi esimese pooleni kodanliku ühiskonna majanduslike suhete ja klassivahekordade ebaküpsus. Kui kodanliku ühiskonna klassivahekorrad ja nende majanduslik alus polnud veel küllaldaselt välja kujunenud, oli neid seadusi raske avastada. Isegi niisugused kodanliku majandusteaduse silmapaistvad esindajad nagu A. Smith ja D. Ricardo ei jõudnud seepärast kaugemale väärtusseaduse avastamise algstaadiumist ning rahvusliku tulu jaotamise valdkonnas esinevate vahekordade analüüsist. Kuid tol ajal, kui kodanlus oli tõusev klass, liikusid tema ideoloogid ühiskondlike nähtuste tunnetamise raskustest hoolimata mõningate ühiskondliku elu seaduste avastamise poole ja „tabasid" teatavaid kapitalismi seadusi, nägemata seejuures kapitalismi ajutist iseloomu. Kui aga ajalugu hakkas näitama kapitalismi ajutist iseloomu, siis tema ideoloogide suhtumine ühiskonna arenemise seaduste tunnetamisse muutus täiesti. Kuigi kodanliku ühiskonna majanduslikud suhted ja klassivahekorrad olid selleks ajaks juba täiesti välja kujunenud ning seos majanduslike põhjuste ja poliitiliste tagajärgede vahel oli lihtsustunud, tegid kodanliku ühiskonnateaduse esindajad nende tunnetamises suure sammu tagasi. Nad hakkasid rohkem mõtlema mitte erapooletust, mitte millegi ees peatuvast sotsiaalsete protsesside uurimisest, vaid sellest, kuidas kapitalistlikku korda kaitsta ja hoida kasvavate revolutsiooniliste jõudude rünnakute eest. Julge teaduslik mõte, mis oli omane kodan-

liku poliitilise ökonoomia niisugustele varasematele esindajatele nagu Smith ja Ricardo, asendub sel perioodil armetu apologeetikaga, kapitalismi õigustamise püüetega. Eriti on see iseloomulik kaasaegseile kodanlikele sotsioloogidele ja majandusteadlastele. Kõige olulisem põhjus, miks kaasaegsed kodanlikud sotsioloogid on viljatud, miks nad pole võimelised avastama ühiskondliku elu seaduspärasusi, peitub kodanluse ja tema ideoloogide klassipiiratuses, omakasupüüdlikes klassihuvides. Et kapitalistliku ühiskonna arenemise seadused avalduvad üha rohkem mitte üksnes kapitalismi arenemise seadustena, vaid just seadustena, mis viivad kapitalismi hukkumisele, siis kodanluse ja tema ideoloogiliste esindajate hirm nende seaduste ees aheldab nende teaduslikku mõtet.

Selles peitub peamine põhjus, miks kodanlikud sotsioloogid pole läinud kaugemale labastest, pinnapealsetest analoogiatest, milledes vääralt samastatakse looduse seadusi ja ühiskonna seadusi, looma organismi elu ja ühiskonna ajalugu, ning miks nad üldiselt on jäänud kõikvõimalike idealistlike vaadete kammitsaisse, ühiskondliku elu ja ühiskonna ajaloo idealistliku tõlgenduse kammitsaisse.

Kaasaegne kodanlik sotsioloogia otsib üha sagedamini abi üksikisiku hingeelust, püüdes selle kaudu lahendada ühiskondliku olemise saladusi. Subjektivism on muutunud kaasaegse kodanliku sotsioloogia ja historiograafia kõige iseloomulikumaks jooneks. Paljud kodanlikud ajaloolased on võtnud kahtluse alla isegi väärramatud ajaloolised faktid. Need ajaloolased ei näe ajaloo tunnetamise eesmärki ja mõtet mitte objektiivse tõe ja seaduspärasuste avastamises, vaid selles, et neid tänapäeva seisukohalt subjektiivselt tõlgendada.

Niipea kui kodanliku ühiskonna arenemise seadused hakkasid avalduma kui selle ühiskonna hukkumise seadused, hakkasid kodanlik sotsioloogia ja historiograafia sotsiaalse arenemise seaduste vastu instinktiivset vastikust tundma. Kui need seadused ähvardavad kapitalismi ja kodanluse olemasolu, siis niisuguseid seadusi ei tohi olla! Niisugune on kaasaegse kodanliku sotsioloogia varjatud loogika[1].

---

[1] Kuivõrd suur peataolek ja abitus valitseb reaktsioonilises kodanlikus sotsioloogias, nähtub Columbia ülikooli ajalooprofessori Henry Robertsi raamatust „Venemaa ja Ameerika" (New York, 1956). See teos peab nähtavasti olema Ameerika Ühendriikide välispoliitika teoreetiliseks aluseks. Selle teose ettevalmistamisel olid kaastegevad niisugused tegelased nagu J. McCloy — endine sõjaministri asetäitja, Chester Bowles, Averell Harriman, J. D. Rockefeller, Hamilton Fish jt. Seda suuremat huvi pakuvad selle „töö" autorite ülestunnistused. Autor (või õigemini autorid) on sunnitud tunnistama, et kommunism on nähtus, mille on tekitanud kapitalistlike maade sügavad sisevastuolud. „Vastuolud," kirjutab Roberts, „peituvad mitmetes täiesti sisemist laadi nähtustes, mõningates nõrkustes, puudustes ja lahkhelides, mis esinevad mittekommunistlikes maades ning mis võivad suurendada nende maade nõrku kohti ohtliku astmeni. Seejuures on kõige raskem võidelda just nende nõrkade kohtade

Nagu marksism tervikuna, nii tekkis ka ajalooline materialism kui revolutsioonilise proletariaadi teooria ja maailmavaade. Töölisklass pole huvitatud sellest, et vana, iganev ja reaktsiooniline püsima jääks. Töölisklassi juhid, teoreetikud, ideoloogid on seepärast kõige julgemad, kõige kartmatumad revolutsionäärid nii teaduses kui ka poliitikas. Ajaloolise materialismi parteilisus seisab selles, et ta on marksismi teaduslik-ajalooline alus, proletariaadi ja kogu töörahva poolt kommunismi eest peetava revolutsioonilise võitluse teooria. Ajaloolise materialismi poolt avastatud ja tundmaõpitavad seadused ning liikumapanevad jõud seletavad ühiskonna progressiivse arenemise põhjusi. Tänapäeval tähendab inimühiskonna edasiarenemine sotsialismi poole, kommunismi poole liikumist.

Kodanlik parteilisus viib subjektivismile, meelevaldsetele kontseptsioonidele sotsioloogias, faktide ja järelduste moonutamisele ning võltsimisele ajalooteaduses, tõelisest teadusest lahtiütlemisele.

Proletaarne parteilisus ja kommunistlik ideelisus tagavad tegelikkuse, ühiskondliku elu seaduste kõige sügavama, kõige objektiivsema ning igakülgsema tunnetamise. Töölisklassi huvid ühtivad ajaloo objektiivse arenemiskäiguga. Proletariaat on järjekindlalt revolutsiooniline klass ja ta on ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise eesmärgil huvitatud objektiivsest, s. o. tõesest tunnetamisest. Seepärast langevadki tõeline teaduslikkus ja kommunistlik parteilisus ühte.

Järjekindel materialism, mis ainukesena on võimeline tõeselt, kõige täpsemalt ja sügavamini tunnetama nii loodust kui ka ühiskondlikku elu, ei eita, vaid sisaldab endas teaduse parteilisust. Vastandades Struve kodanlikule objektivismile marksistliku materialismi, kirjutas Lenin:

„Objektivist räägib antud ajaloolise protsessi paratamatusest; materialist konstateerib täpselt antud ühiskondlik-majanduslikku formatsiooni ja selle poolt tekitatavaid antagonistlikke suhteid. Tõestades antud faktide rea paratamatust, riskib objektivist alati sattuda nende faktide apologeedi seisukohale; materialist toob päevavalgele klassivastuolud ja määrab sellega oma seisukoha. Objektivist räägib „ülesaamatuist ajaloolistest tendentsidest"; materialist räägib sellest klassist, kes „juhatab" antud majanduslikku korda, luues nii- ja niisuguseid teiste klasside vastupanu

---

allikate vastu ja isegi raske on neid mõista. Me võime selle kohta mitmesuguseid oletusi teha ja osaliselt nende olemust tunnetada, *kuid siiski me ei tea, mis määrab ära inimühiskonna arenemise.* Me pole veendunud selles, millised näitajad on kõige tähtsamad. Tulude kasv ja jaotumine iga elaniku kohta? Jumalateenistustel käijate hulk? Kuritegevuse aste? Elanikkonna suremuse protsent ja tervislik seisund? Osavõtt valimistest? Kõikide kunstide areng? Veelgi vähem me teame nende näitajate muutumise „põhjustest" " (lk. 173).

Kas võib endale ette kujutada suuremat kaost ja virvarri ajudes kui see, millest kõneleb lugupeetud ajalooprofessori ülestunnistus?!

vorme. Seega on materialist ühest küljest objektivistist järjekindlam ja sügavam, teostab oma objektivismi täielikumalt. Ta ei piirdu protsessi paratamatusele viitamisega, vaid selgitab, milline ühiskondlik-majanduslik formatsioon nimelt annab sisu sellele protsessile, *milline klass nimelt* määrab selle paratamatuse... Teisest küljest sisaldab materialism endas nii-öelda parteilisust, kohustades sündmuse igasuguse hinnangu puhul otseselt ja avalikult asuma kindla ühiskondliku rühma seisukohale"[1].

Kaasaja tingimustes, kus maailm on lõhenenud kaheks leeriks — sotsialismi leeriks, mille eesotsas on Nõukogude Liit, ja imperialistliku reaktsiooni leeriks —, nõuavad proletaarne, kommunistlik parteilisus ja tõelise teaduse huvid, et see, kes uurib ühiskondlikke nähtusi, käsitleks neid selle võitluse seisukohalt, mida töörahvas peab rahu, demokraatia ja kommunismi eest.[2]

Ajalooline materialism annab marksistlikele parteidele ja kogu töörahvale võimaluse maha rebida kõik maskid töölisklassi vaenlastelt, rahu, demokraatia ja sotsialismi vaenlastelt, tuua sõnade varjust ja pseudoteadusliku „sotsioloogilise" skolastika tagant päevavalgele kodanluse omakasupüüdlikud huvid ja eesmärgid.

Teaduse ühtsus töörahva huvides toimuva praktilise tegevusega, teooria seos praktikaga on teednäitavaks täheks kõigile marksistlikele parteidele. Selles on nende parteide suur eelis vaenlaste ees. Marksistlik-leninlik teadus ühiskonna arenemise seadustest — ajalooline materialism — võimaldab õigesti mõista mitte ainult minevikku ja mitte üksnes seda, mis toimub tänapäeval, vaid näha ka seda, mis tuleb homme, võimaldab teaduslikult ette näha sündmuste käiku ja arenemise suunda ning teaduslikust ettenägemisest juhindudes viljakalt ja edukalt tegutseda.

Kommunistlikud parteid, töölisklass ja kogu töörahvas ammutavad marksistlik-leninlikust ühiskonnateadusest veendumust töö võidus kapitali üle, omandavad selge perspektiivi ning leiavad teoreetilise relva võitluseks igasugusest ekspluateerimisest ja rõhumisest vabanemise eest, kommunismi võidu eest.

Nagu juba eespool märgitud, on ajaloolise materialismi revolutsioonilise efektiivsuse tähtsaks tingimuseks nähtuste konk-

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 363.

[2] Milleni viib püüe asuda väljapoole klasse ja võitlevaid parteisid kaasaegses poliitilises ja ideoloogilises võitluses, võib näha tänapäeva revisionistide töödest. Marksismist taganemine ja marksismi reetmine on viinud revisionistid selleni, et nad mätsivad kinni tänapäeva peamise vastuolu: kahe maailmasüsteemi — sotsialistliku süsteemi ja kapitalistliku süsteemi vastuolu. Seda peamist vastuolu silmas pidamata pole võimalik midagi aru saada kaasaegsest poliitilisest ja ideoloogilisest võitlusest, mis toimub kogu maailmas. Proletaarsest, kommunistlikust parteilisusest taganemise tõttu on revisionistid omaks võtnud kodanlikud vaated riigi küsimuses, asunud idealiseerima kapitalismi ja kodanlikku demokraatiat, ühtlasi aga püüavad nad kanda kodanliku ühiskonna seaduspärasusi üle sotsialistlikele maadele. Kommunistlikust parteilisusest taganemise tulemuseks on tõest loobumine, subjektivism.

reetne ajalooline käsitlemine. Nähtuste abstraktne dogmaatiline käsitlemine muudab ajaloolise materialismi elutuks, vähendab tema revolutsioonilist teravust. Konkreetse ajaloolise käsitlemise põhimõte nõuab ajaloolise materialismi loovat arendamist.

Ühiskonna ajalugu ja ühiskondlik elu on teadusliku uurimistöö kõige muutuvam ja liikuvam element. Seepärast isegi niisugune üldteoreetiline teadus, nagu seda on ajalooline materialism, mis uurib kõige üldisemaid ühiskonna arenemise seadusi, ei saa seista ega seisagi paigal, vaid areneb. Nagu marksism tervikuna, nii ka ajalooline materialism rikastub uute avastuste ja üldistustega, mida tehakse uute nähtuste ja sündmuste uurimise alusel. Nii nagu üldfilosoofiline materialism areneb ja rikastub seoses suurte epohhiloovate loodusteaduse avastustega, nii ka ajalooline materialism areneb seoses ühiskonnateaduste arenemisega, millede andmeid ta üldistab, areneb seoses suurte ajalooliste sündmustega, mis annavad väärtuslikku materjali teoreetilisteks üldistusteks.

Marxi ja Engelsi ajal sammus kapitalism veel tõusuteed. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul astus kapitalism langusjoones mineva arenemise ajajärku. Kaasaegne kapitalism elab läbi ülisügavat kriisi, millest ta enam kunagi ei suuda toibuda. Pärast Marxi ja Engelsi surma on toimunud maailma-ajaloolise tähtsusega sündmused — Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon ja sotsialismi ülesehitamine NSV Liidus, sotsialistliku revolutsiooni võit Hiinas ja mitmetes teistes Euroopa ja Aasia maades, sotsialismi muutumine maailmasüsteemiks.

V. I. Lenin arendas oma geniaalsetes töödes edasi ning konkretiseeris ajaloolise materialismi põhiteese imperialismiajastu andmete analüüsimise ja üldistamise alusel, sotsialistliku revolutsiooni seaduspärasuste ja nõukogude ühiskonna arenemise esimese perioodi seaduspärasuste analüüsimise alusel.

Pärast Lenini surma on marksismi-leninismi, järelikult ka ajaloolise materialismi arendamises määratu suur teoreetiline tähtsus Lenini õpilaste töödel, Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ning teiste vennalike kommunistlike parteide ja töölisparteide teoreetilisel ja praktilisel tegevusel.

Lenini geniaalsed tööd tähistavad uut ja kõrgemat etappi ajaloolise materialismi arengus. Kaasaegsed marksismi arvustajad kodanluse ja revisionistide leerist püüavad rõhutada, et marksism, ajalooline materialism on Marxi poolt loodud möödunud sajandi keskpaiku, kapitalism aga on selle aja jooksul muutunud. Sellest teevad revisionistid järelduse, et marksism, ajalooline materialism on „iganenud" ega vasta enam tegelikkusele.

Kapitalism on tõepoolest muutunud, kuid mitte nii ja selles suunas, nagu seda mõtlevad kodanluse teoreetikud ja marksismi revideerijad. Kapitalism on muutunud mitte oma vastuolude tasandumise, vaid nende süvenemise ja teravnemise suunas. Neid muu-

tusi on teoreetiliselt analüüsitud Lenini ja tema õpilaste töödes. Lenini töödes on antud imperialismiajastu kodanlike teooriate ning revisionistide ja dogmaatikute vaadete kriitika. Kõik sündmused, mis on toimunud rohkem kui saja aasta jooksul pärast ajaloolise materialismi tekkimist, on täielikult kinnitanud ajaloolise materialismi õigsust, tõesust, objektiivsust.

Reetes marksistliku ühiskonnateaduse proletaarse parteilisuse printsiipe, püüavad kaasaegsed revisionistid, marksismi moonutajad revideerida kõige tähtsamaid ajaloolise materialismi põhimõtteid — klassivõitluse teooriat, õpetust riigist ja tööliskласsi diktatuurist, baasi ja pealisehituse vastastikuse suhte materialistlikku käsitust, alahindavad subjektiivse teguri osatähtsust ühiskonna arenemises. Revisionistid ignoreerivad järgmist Lenini teesi:

„Marksism erineb kõigist teistest sotsialistlikest teooriaist sellega, et ta suurepäraselt ühendab täieliku teadusliku kainuse objektiivse olukorra ja evolutsiooni objektiivse käigu analüüsimisel hulkade — aga muidugi ka ühtede või teiste klassidega sidet otsida ja realiseerida oskavate üksikisikute, gruppide, organisatsioonide ja parteide — revolutsioonilise energia, revolutsioonilise loomingu, revolutsioonilise initsiatiivi tähtsuse otsustava tunnistamisega"[1].

Kaasaegsed marksismi revideerijad püüavad likvideerida seda piiri, seda kuristikku, mis lahutab marksismi, ajaloolist materialismi kodanlikust sotsioloogiast. Revisionistid väidavad, et marksistliku ühiskonnateaduse põhiteesid on ajalooteaduses ja sotsioloogias juba niivõrd ulatuslikult levinud, et praegu ei saavat enam rääkida marksismist, ajaloolisest materialismist kui eri kontseptsioonist, mis erineks kodanlikust teadusest. Niisugune väide ei ole tegelikkusega kooskõlas. Marksismi arvustades kasutavad kodanlikud teoreetikud ühtlasi ise sageli mõningaid Marxi seisukohti, sealhulgas ka teesi majanduslike suhete osatähtsusest ühiskondlikus elus. Kuid tunnustasid ju nii Struve kui ka teised „legaalsed marksistid" Vene ja Saksa (Sombart) kodanluse leerist majanduse osatähtsust ühiskonna arenemises, jäid aga sellest hoolimata ikkagi kodanluse ideoloogideks ning marksismi, ajaloolise materialismi vastasteks. Peamine, mis iseloomustab kogu kaasaegset kodanlikku sotsioloogiat, on tema marksismivastane, materialismivastane suunitlus. Niihästi naturalistlikud, psühholoogilised kui ka avalikult idealistlikud koolkonnad kodanlikus sotsioloogias kaitsevad nii või teisiti kapitalismi ning võitlevad sotsialismi ja marksismi vastu.

Revisionistide ettepanekud „täiendada" ja „rikastada" ajaloolist materialismi kaasaegse kodanliku sotsioloogia järelduste, „saavutuste" ja „avastustega" on seepärast naeruväärsed ning kahjulikud. Kodanlikel ajaloolastel ja majandusteadlastel võib

[1] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 21.

olla väärtuslikke uurimusi üksikute konkreetsete küsimuste kohta. Mis aga puutub teooriasse, siis on see maailmavaate, ideoloogia valdkond ning siin seisavad paratamatult teineteisega vastasrinnas kaks täiesti vastandlikku seisukohta: marksistlik-leninlik seisukoht ja kodanlik seisukoht, revolutsiooniline seisukoht ja reaktsiooniline või paremal juhul liberaalkodanlik seisukoht. Lenin kirjutas marksistide suhtumisest kodanlikku ühiskonnateadusesse järgmist:

„*Mitte üht* neist professoreist, kes võivad anda kõige väärtuslikumaid töid keemia, ajaloo ja füüsika erialal, *ei tohi uskuda üheski sõnas,* niipea kui on juttu filosoofiast. Miks? Samal põhjusel, mispärast *mitte üht* poliitilise ökonoomia professorit, kes võib anda kõige väärtuslikumaid töid faktiliste, spetsiaalsete uurimiste alal, ei tohi uskuda *üheski sõnas,* niipea kui on juttu poliitilise ökonoomia üldteooriast. Sest see viimane on tänapäeva ühiskonnas niisama *parteiline* teadus nagu *gnoseoloogiagi.* Üldse ei ole professorid-majandusteadlased midagi muud kui kapitalistide klassi õpetatud palgasulased, filosoofiaprofessorid aga — teoloogide õpetatud palgasulased.

Nii ühel kui teisel juhul on marksistide ülesandeks osata omandada ja ümber töötada neid saavutusi, mida annavad need „palgasulased" (te ei saa astuda näiteks sammugi uute majanduslike nähtuste uurimise alal, ilma et te ei kasutaks nende palgasulaste töid), — ja *osata* kõrvaldada nende reaktsiooniline tendents, osata kinni pidada *oma* joonest ja võidelda meile vaenulike jõudude ja klasside *kogu joone* vastu. Just seda ei osanudki meie mahhistid, kes *orjalikult* käivad reaktsioonilise professorliku filosoofia järel."[1]

See, mis Lenin siinkohal ütleb mahhistide kohta, on täiel määral maksev ka kaasaegsete revisionistide kohta, kes koketeerivad kodanliku poliitilise ökonoomia ja sotsioloogiaga. Kodanlike teadlaste poolt esitatavaid fakte ja üksikuid konkreetseid andmeid on marksistidel võimalik ja tarvis kasutada, kuigi neid tuleb hoolikalt kontrollida. Kuid sotsioloogilistes üldistustes, teoorias, õpetuses ühiskonna arenemise seaduspärasustest on marksistidel vaja ellu viia oma joont, parteilist ja järjekindlalt teaduslikku, s. o. dialektilismaterialistlikku joont.

Nii nagu Lenini eluajal, nii ka tänapäeval peavad marksistid võitlema kahel rindel: dogmaatikute vastu, kes püüavad ajaloolist materialismi muuta surnud skeemiks, ja revisionistide vastu, kes moonutavad ajaloolist materialismi kodanliku sotsioloogia vaimus.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 317—318.

XII PEATÜKK

MATERIAALNE TOOTMINE KUI ÜHISKONDLIKU ELU ALUS

1. Töö osa ühiskonna tekkimises ja ühiskonna elus

Nagu juba eespool mainitud, kujutab inimühiskond endast materiaalse maailma spetsiifilist osa, mis allub oma erilistele eksisteerimis- ja arenemisseadustele. Inimest pole loonud mingi tundmatu, üleloomulik jõud, vaid ta pärineb loomariigist ja on seepärast looduse osa, looduse kõrgeim produkt. Inimkond on läbi teinud pika arenemise — kivist valmistatud ürgaegsetest tööriistadest keerukate kaasaegsete hiiglamasinateni, koobastest, hurtsikutest ja onnidest koosnevaist ürgaegseist asulaist tänapäeva suurlinnadeni, väikestest hulkuvatest metslaste kogukondadest suurte rahvusteni, vanaaja kasinaist teadmistest tänapäeva teaduseni, sügava tungimiseni looduse saladustesse. Selleks põhiliseks ja määravaks jõuks, mis on tinginud ühiskonna tõusujoones liikuva arenemise ürgajast kuni meie päevini, on töö, materiaalne tootmine.

Materiaalsete hüvede tootmine on inimeste elu peamine ja otsustav tingimus. Et elada, peab inimestel olema toitu, riideid, elamuid, kütust jne. Selleks aga, et elatusvahendeid saada, peab neid tootma. Iga ühiskond hukkuks, kui ta katkestaks töö kas või mõneks nädalakski.

Inimesed on loomariigist eraldunud ja loodusjõudude vallutamises ning kultuuri arendamises edu saavutanud just tänu materiaalsete hüvede tootmisele. Taimi või teisi loomi süües kasutavad loomad neid eksisteerimisvahendeid, mida nad leiavad looduses valmis kujul. Sellepärast on loomad täiesti sõltuvad neid ümbritsevast loodusest. Seni, kui inimeste ümberkujundavat tegevust veel ei olnud, toimusid loomariigis muutused üksnes stiihiliste bioloogiliste protsesside tagajärjel, loomade looduslike eksisteerimistingimuste muutumise mõjul. Inimene ei kohane loodusega passiivselt, vaid mõjutab teda aktiivselt. Töö abil vallutab inimene loodusjõudusid ja rakendab neid oma eesmärkidel. Inimesed kujundavad looduses leiduvaid aineid ümber, valmista-

des neist tööriistu ja elatusvahendeid. Selle poolest erineb inimene põhjalikult loomadest.

Töö on inimeste otstarbekohane tegevus, mille käigus nad kujundavad ümber ja kohandavad looduse esemeid oma vajaduste rahuldamiseks. Töö paratamatuks tingimuseks on tootmisriistade loomine. Sipelgad, mesilased, koprad teostavad mitmeid operatsioone, mis väliselt sarnanevad inimeste tööoperatsioonidega. Inimahvid kasutavad sageli kivi või keppi, et puudelt vilju alla lüüa või isegi kookospähkli kesta purustada. Kuid ükski loom pole kunagi loonud mingisugust, isegi kõige algelisemat tootmisriista. Tootmisriistade loomine ja kasutamine on inimese iseloomulik iseärasus. Inimene on loom, kes valmistab tööriistu, ütles Franklin. See definitsioon väljendab õigesti seda inimese iseärasust, mis andis talle võimaluse muutuda looduse orjast olendiks, kes loodust endale alistab.

Tööriistade abil inimene otsekui pikendab oma elundite loomulikke mõõtmeid ja suurendab elundite tegevusvõimet. Omapäraseks kunstlikuks jätkuks ja täienduseks rusikale oli töödeldud kivi, väljasirutatud käele — kepp, hammastele ja küüntele — noad ja muud lõikeriistad, sõrmedele ja käelabadele — reha ja labidas. Ühiskondlik tootmine algabki tööriistade valmistamisest ja kasutamisest.

Igasugune tootmisprotsess eeldab järgmist kolme momenti: 1) inimese otstarbekohast tegevust, s. o. tööd; 2) töö objekti; 3) tööriistu, mille abil inimene töö objekti mõjutab.

Mõjutades tootmisprotsessis loodust ning kujundades looduse esemeid ümber vastavalt oma vajadustele ja eesmärkidele, täiendab inimene on töövilumust, tootmiskogemusi, oma oskust loodusjõude kasutada, arendab oma sünnipäraseid võimeid. Kauaaegse harjutamise tulemusena kohanes inimese organism tööoperatsioonide teostamiseks, tema elundid muutusid täiuslikumaks. Ürgajast alates spetsialiseerus inimese käsi tööprotsessis mitmekesiste liigutuste tegemisele ning arenesid tema kehalised ja vaimsed võimed, aju ja meeled.

Idealistlikud sotsioloogid väidavad, et inimühiskonna tekkimise algjõuks olevat olnud mõistus. Nii kirjutab ameerika sotsioloog Strausz-Hupé: „ . . . Teadvus teeb loomakarja inimesteks ja muudab selle inimühiskonnaks“[1].

On üldiselt teada, et inimese tegevuse tähtsaks iseärasuseks, mis eraldab seda loomade instinktiivsest tegevusest, on teadvus, sihikindlus. Ühiskonna elus ja arenemises etendab teadvus määratu suurt osa. Kuid inimteadvus ise on ühiskondliku arenemise produkt ja teda ei saa pidada ühiskonna tekkimise põhjuseks. Inimene põlvneb ahvitaoliste eelkäijate kõrgestiarenenud tõust, kuid ürgaegsete ahvitaoliste inimeste teadvus oli äärmiselt primitiivne. Ainult töös, ühiskondlikus tootmise protsessis ja tootmise

[1] R. Strausz-Hupé, The Zone of Indifference, N. Y., 1952, p. 15.

tulemusel on see teadvus arenenud ning saavutanud niisuguse astme, mis tekitab meis vaimustust ja hämmastust.

Ühine töö liitis inimesi ühte ja muutis nende alatise suhtlemise eluliselt vajalikuks. Ühistest tööprotsessidest tingitud suhtlemine tekitas inimestes vajaduse üksteisega mõtteid vahetada, oma soove, kavatsusi ja eesmärke üksteisele edasi anda. Ilma kooskõlastatud tegevuseta pole ühiskondlik töö võimalik. Inimestevaheliste sidemete ja suhtlemise vahendiks sai keel. Paralleelselt kõne arenemisega ja koos kõnega arenes ühiskondliku tootmise mõjul inimmõtlemine. Mõtlemine ei oleks arenenud, kui inimestel poleks olnud vajadust mõtelda ühise tootmisprotsessi üle, tunnetada esemete kui töö objektide omadusi, läbi mõelda ja kavandada edasisi tööprotsesse. Lakkamatult täiuslikumaks muutuv tootmisprotsess seadis mõtlemise ette küsimusi ja ülesandeid ning stimuleeris seega mõtlemise arenemist. Loomariigis valitseb instinkt ja instinktiivne kohanemine ümbritseva loodusliku keskkonnaga. Ühiskonnas elaval inimesel omandab määrava tähtsuse töö, sihikindel tegevus.

Olles ühiskondliku arenemise produkt, on mõtlemine ja keel sügavalt mõjutanud kogu ühiskondlikku arenemist. Tänu mõtlemisele ja kõnele on võimalik kooskõlastada tootmistegevust, edasi anda tootmiskogemusi ja tootmisvilumust ning uutel põlvkondadel üle võtta oma eelkäijate saavutusi jne. Tänu mõtlemisele ja keelele on avardunud ühiskondliku tootmise ja ühiskondliku elu raamid.

Kõige selle eest, mida inimesed on saavutanud looduse alistamisel, oma füüsiliste ja vaimsete võimete täiustamisel, ühiskondlike sidemete loomisel ja arendamisel, võlgnevad nad järelikult tänu tööle. See annab alust väita, et teatavas mõttes on töö loonud inimese enda ja ka inimühiskonna. Sellest ajast, kus töö sai inimeste olemasolu allikaks, algas inimühiskonna ajalugu. Inimeste materiaalne tootmistegevus sai ühiskondlike sidemete ja suhete tekkimise, s. o. inimühiskonna tekkimise ja arenemise aluseks. Seepärast võib öelda, et töö tegi loomakarja inimesteks ja muutis selle karja inimühiskonnaks.

Materiaalne tootmine, mis on ühiskondliku elu aluseks, toimub teatavais looduslikes tingimustes. Materiaalse tootmise ja ühiskonna arenemise vajalikeks tingimusteks on: 1) inimesi ümbritsev loodus kui alatine looduslik tingimus, mis on vajalik elatusvahendite ja töövahendite loomiseks; 2) rahvastiku kasv kui materiaalsete hüvede tootjate eneste taastootmise tingimus.

2. Geograafiline keskkond ja ühiskonna arenemine

Väline loodus ehk geograafiline keskkond on materiaalsete hüvede tootmise protsessi alatine, põline ja paratamatu tingimus. Looduses eksisteerivad ja loodusest saadavad ained on töö objektiks. Tootmisriistu valmistatakse samuti looduslikest materjalidest.

Olenevalt sellest, millist osa etendavad looduslikud tingimused materiaalse tootmise protsessis, jagunevad nad kahte liiki: 1) looduslikud elatusvahendite allikad (mulla viljakus, metsloomade ja kalade rohkus jne.); 2) looduslikud rikkused töövahendite näol (metallid, kivisüsi, nafta, puit, ehituskivid, vee- ja tuuleenergia jne.).

Ajaloo erinevail astmeil on nende kahe loodusliku rikkuse liigi tähtsus ühiskonna elus ja arenemises muutunud. Ürgajal olid ühiskonna arenemiseks suhteliselt soodsamad need piirkonnad, mis olid rikkad looduslike elatusvahendite allikate poolest. Egiptuse, Mesopotaamia, India, Hiina, Kesk-Aasia, Taga-Kaukaasia ja Vahemere-äärsed viljakad piirkonnad olid kõige vanemad tsivilisatsiooni keskused. Kui aga arenes tehnika, eriti aga siis, kui tekkis masinaline tööstus, muutusid teatavaks ajalooperioodiks majandusliku arenemise seisukohalt soodsamaks need piirkonnad, mis on rikkad metalli, kütteainete, vee-energia jne. poolest.

Tsivilisatsiooni keskuste niinimetatud ümberpaiknemine, mille põhjuseks näisid olevat geograafilise keskkonna tingimused, oli tegelikult materiaalse tootmise arenemise tulemus. Põhja-Ameerika ja Lääne-Euroopa piirkonnad oma suurte metalli-, kivisöevarudega ja elektrienergia allikatega olid kunagi mahajäänud alad, sest inimesed ei osanud neid loodusvarasid veel kasutada. Need piirkonnad elustusid alles siis, kui arenes ja täiustus materiaalne tootmine. Loodusrikkused rakendatakse inimese teenistusse sedamööda, kuidas arenevad tootlikud jõud.

Geograafilise keskkonna mõju ühiskonna arenemisele avaldub esiteks selles, et loodus on nagu loomulik toiduladu ja loomulik tööriistade „arsenal" (kivi löömiseks või viskamiseks, puit jne.). Kuid nii on lugu vaid ühiskonna kõige varasemail arenemisastmeil. Mida kaugemale edasi, seda enam langeb see loomuliku toidulao ja tööriistade arsenali osa tagaplaanile ning seda suurema tähtsuse omandab geograafiline keskkond tervikuna kui töö areen, kui üha täiuslikumate tootmisvahendite loomiseks minevate materjalide allikas.

Geograafiline keskkond mõjutab erisuguste tootmisharude paigutust ja arengut. Viljakail maadel arenes maaviljelus. Karjatamiseks sobivates piirkondades arenes karjakasvatus. Ilma metsadeta poleks tekkinud puidutööstust. Ilma metalli ja kütuseta poleks olnud võimalik luua metallurgiatööstust.

Edasi. Looduslikud tingimused kas raskendavad ja aeglustavad materiaalset tootmist või siis soodustavad ja kiirendavad seda

ning avaldavad niiviisi mõju tööviljakuse kasvule. Töö ühesuguse tehnilise varustatuse korral on tulemused erinevais looduslikes tingimustes erinevad. „Töö erinevad looduslikud tingimused," ütleb Marx, „põhjustavad seda, et üks ja seesama tööhulk rahuldab erinevais maades erinevaid vajaduste masse, järelikult seda, et muudel analoogilistel tingimustel on vajalik tööaeg erinev."[1] Kui muud tingimused on võrdsed, siis niisugune geograafiline keskkond, kus elamiseks vajalike saaduste valmistamiseks kulutatakse vähem aega, kiirendab tootmise arenemist, sest siin on rohkem võimalusi tootmise laiendamiseks; ja vastupidi, niisuguses geograafilises keskkonnas, kus inimestel tuleb elatusvahendite saamiseks rohkem aega ja tööd kulutada, arenevad tootlikud jõud aeglasemalt.

Loodust mõjutades arendavad inimesed oma võimeid. Võitlus loodusjõudude vallutamiseks karastab inimesi, teeb nad leidlikumaks, sunnib neid tootmistehnikat täiustama. Kui inimesed leiaksid kõiki elatusvahendeid loodusest valmis kujul, siis poleks neil arenemisstiimuleid. Kus loodus on liiga helde, nagu näiteks troopilise kliimaga maades, seal ta nagu hellitab inimese ära. Kaugete põhjapiirkondade karm looduslik keskkond oli samuti ühiskondlikule progressile ebasoodus. Külma kliimaga maades on inimesed sunnitud kulutama liiga palju tööd selleks, et luua elamiseks kõige hädavajalikumat. Marx kirjutas: „Ühiskondliku tööjaotuse looduslikuks aluseks ei ole mulla absoluutne viljakus, vaid ta diferentseeritus, ta looduslike produktide mitmekesisus, millega inimest, kes tegeleb majapidamisega vahelduvais looduslikes tingimustes, ergutatakse mitmekesistama omagi vajadusi, võimeid, töövahendeid ja tööviise"[2].

Ühiskonna arenemist mõjutavad mitte ainult looduslikud ressursid, vaid ka antud maa geograafiline asend. Rahvad, kes elavad ajalooliselt väljakujunenud majandus- ja kultuurikeskustest eemal, jäävad oma arenemises tavaliselt maha. Niisuguses olukorras oli näiteks Ameerika enne seda, kui eurooplased ta avastasid. Vastupidi, kui tingimused majanduslikeks ja kultuurilisteks sidemeteks rahvaste vahel on soodsad, siis nad kiirendavad progressi.

Geograafiline keskkond mõjutab alati ühiskonna arenemist, kuid see mõju pole erinevail ajaloojärkudel ühesugune. Inimajaloo varasemal perioodil oli tootmise arenemine suuremal määral sõltuv looduslikest tingimustest. Tootlike jõudude kõrge arenemistaseme puhul muutub see sõltuvus väiksemaks. Näiteks kapitalismi ajal kerkisid tööstuskeskused piirkondades, mis asusid kaugel nii tooraineallikaist kui ka tarbijaist. Seda asjaolu soodustasid transpordi- ja sidevahendite arenemine, elektrienergia ülekandmine suurtele kaugustele.

---

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 444—445.
[2] Sealsamas, lk. 444.

Mida kõrgem on tootmise arenemise tase, seda mitmekesisemaks muutuvad inimese sidemed loodusega. Inimesed rakendavad oma teenistusse üha uusi loodusrikkusi ja loodusjõude, mis varem olid neile kättesaamatud või hoopis tundmatud. Looduse võimu alt vabanedes ei eemaldu inimene loodusest, vaid õpib teda järjest põhjalikumalt tundma ja rakendab teda üha rohkem oma eesmärkide saavutamiseks. Selles mõttes inimese sõltuvus looduslikest ressurssidest ei kao, kuid inimese võim looduse üle suureneb järjekindlalt. Näiteks sel ajal, kui põlnud sisepõlemismootoreid, polnud ka inimese sõltuvust naftaallikaist. Nende energia- ja tooraineallikate kasutuselevõtmine andis inimkonnale ühtlasi ka uusi vahendeid looduse alistamiseks. Niisugune on ühiskonna ja teda ümbritseva looduse vaheliste suhete arenemise dialektika.

Järelikult võib geograafiline keskkond tootmise arenemist kas kiirendada või aeglustada, kuid ta ei saa olla ühiskondlikus elus toimuvate muutuste määravaks põhjuseks.

Üks levinumaid suundi sotsioloogias oli omal ajal niinimetatud geograafiline determinism. Selle koolkonna esindajad olid arvamisel, et ühiskonna arenemine ja rahvaste saatus sõltuvad lõppkokkuvõttes geograafilise keskkonna omadustest. Eriti ulatuslikult levis geograafiline koolkond pärast suuri geograafilisi avastusi. Kapitalismi arenemine ja kaubanduslike sidemete laienemine tõid endaga kaasa eurooplaste sissetungimise mitmesugustesse maailma maadesse. Maadereisijad kogusid ulatuslikke andmeid mitmesuguste maade kliima ja teiste looduslike tingimuste kohta, mitmesuguste rahvaste eluviisi, kultuuri ja kommete omapära kohta. Kõik see andis tõuke uurida, milline osatähtsus on ühiskonna elus geograafilistel tingimustel.

Õpetust, et rahvaste materiaalne ja vaimne elu sõltub geograafilise keskkonna tingimustest, arendas tuntud prantsuse valgustusaja filosoof *Montesquieu* (1689—1755). Vastupidiselt feodaalsetele ja kiriklikele ettekujutustele, mille kohaselt inimese elu sõltub jumala tahtest, püüdis Montesquieu ühiskondlikke nähtusi kõigepealt seletada looduslike põhjuste abil. „Kliima võim," kirjutas ta raamatus „Seaduste vaimust", „on tugevam kõigist võimudest." Montesquieu tegi järelduse, et rahvaste elulaad ja nende ühiskonnakord sõltuvad eelkõige kliimavööndite iseärasustest. Põhjavööndit pidas ta ühiskonna arenemisele kõige soodsamaks. Palava kliimaga vööndis inimese keha nõrgeneb ja muutub jõuetuks. Palavas kliimas elavad inimesed lasevad end pigem karistada, kuid tööd teha nad ei viitsi. „Palavas kliimas elavate inimeste argus on peaaegu alati viinud neid orjusse, kuna aga jahedas kliimas elavate rahvaste mehisus on taganud neile vaba seisundi. Kõik need on tagajärjed, mis tulenevad oma looduslikust põhjusest."

Tuntud inglise sotsioloog *Buckle* (1821—1862) väitis oma töös „Tsivilisatsiooni ajalugu Inglismaal", et inimkonna elu ja saatus sõltub neljast tähtsast füüsilisest tegurist, nimelt: kliimast, toidust, mullastikust ja maastikust, s. o. maakoha üldilmest. Buckle'i arvates on palava kliimaga maade loodusele iseloomulik see, et siin avalduvad kohutavad ja ohtlikud jõud, mis sisendavad inimestele hirmu, mõjutavad nende fantaasiat, lämmatavad nende mõistust. Seepärast rajaneb tsivilisatsioon neis maades mitte mõistusel, vaid kujutlusvõimel; see põhjustab harimatust ja eelarvamusi ning muudab seda laadi tsivili-

satsiooni alaväärtuslikuks. Neis maades on inimene täielikult alistunud loodusele. Euroopa maades avalduvad loodusjõud mõõdukamalt; siin nad ei piitsuta üles inimeste fantaasiat ning soodustavad mõistuse ja tsivilisatsiooni arenemist. Palavates maades on mullaviljakus suurem, elanikud aga tarvitavad toitu vähem ning seepärast tekib seal toiduvaru ja elanikkond kasvab kiiremini. Odava toidu ja elanikkonna kiire kasvu tõttu on palk neis maades äärmiselt madal. Palava kliimavööndi geograafilised tegurid toovad endaga paratamatult kaasa orjapidamise. Buckle püüdis tõestada, et geograafilise keskkonna iseärasuste tõttu jagunevad rikkused Euroopa maades ühtlasemalt ja klassierinevused pole nii suured kui palava kliimaga maades.

Kuigi geograafiline koolkond sotsioloogias lükkas ümber teoloogilis-idealistliku ettekujutuse jumalast, väljaspool maailma eksisteerivast vaimust kui ühiskondliku arenemise algallikast, ei väljunud ta siiski idealistliku ajalookäsituse raamidest. Tunnustades, et niisugune materiaalne tegur nagu geograafiline keskkond on määrava tähtsusega, jõudsid selle koolkonna pooldajad ühiskondliku elu muutuste põhjuste küsimuses tavaliselt ikkagi idealistlikele järeldustele, sest nad püüdsid rahvaste ajalugu seletada inimeste hingeelu iseärasustega, mis nende arvates olid tingitud geograafilise keskkonna omadustest. Orjandust, ühtede rahvaste ekspluateerimist ja rõhumist teiste poolt pidasid nad eriliste looduslike tingimuste tagajärjeks.

Geograafilise ajalookäsituse peamine viga seisab selles, et ta ignoreerib ühiskonna arenemise sisemisi seaduspärasusi, ühiskondliku arenemise dialektikat. Ta ei märka, et inimene mitte ainult ei ela looduses, vaid ka mõjutab loodust aktiivselt, muudab teda, loob endale uusi eksisteerimistingimusi. Seletades ühiskonna arenemist välise teguriga — geograafilise keskkonnaga, viib sotsioloogia geograafiline koolkond oma lõppjäreldustes fatalismini. See koolkond osutus võimetuks avastama ühiskonna arenemise tõelisi põhjusi, sotsiaalsete muutuste liikumapanevaid jõude. Geograafiline determinism ei suuda seletada, miks ühel ja samal territooriumil, ühesugustes looduslikes tingimustes, toimuvad ühiskondlikus elus põhjalikud muutused; miks kõige erinevamais geograafilistes tingimustes erinevais maailmajagudes teeb ühiskond järjestikku läbi üldjoontes ühesugused majanduse arenemise astmed, millele vastavad teatud kindlad ühiskonnakorralduse ja ühiskondliku teadvuse vormid.

Algul oli kõigis maades klassideta ürgkogukondlik kord. Aja jooksul tekkis ühe inimese ekspluateerimine teise poolt ja ühiskond jagunes klassideks. Nüüd on paljud maad mitmesugustes maailmajagudes asunud sotsialismi teele. Vaatamata suurele erinevusele nende maade geograafilise keskkonna tingimustes, on sotsialismile ülemineku põhijooned ja tähtsamad etapid neil omavahel sarnased. Siin avaldub üldine ajalooline seaduspärasus, mis muidugi ei sõltu geograafilisest keskkonnast, vaid sotsiaalseist põhjustest, ja nimelt uue, kapitalismi asemele tuleva ühiskondlik-majandusliku formatsiooni olemusest. Isegi sotsialismi ülesehitamise iseärasusi, omapära erinevais maades ei saa täielikult tule-

tada nende maade geograafilise keskkonna iseärasustest, sest siin etendavad võrratult suuremat osa ajalooliste tingimuste iseärasused.

Kui ühiskondliku elu vormid muutuvad ajaloo seisukohalt võrdlemisi lühikese ajaga, siis põhilised looduslikud tingimused (maapinna reljeef, kliima, taimestik ja loomastik) jäävad kauema aja jooksul enam-vähem muutumatuks. Geograafilise keskkonna aeglased ja vähemärgatavad looduslikud muutused ei oleks saanud esile kutsuda niivõrd kiireid ja niivõrd suuri muutusi ning murranguid ühiskondlikus elus.

Geograafilise koolkonna pooldajad väitsid, et Hiina, India, Indoneesia, Vietnami rahvad olevat looduslike tingimuste tõttu määratud orjaelule. Kuid nende maade rahvad, ilmutades suurt visadust ja mehisust, ammendamatut energiat ja tahtekindlust võitluses enda vabastamiseks koloniaalsest rõhumisest ja ekspluateerimisest, on hajutanud kõik väljamõeldised selle kohta, nagu alistuksid nad kuulekalt oma rõhujatele. Geograafilise keskkonna tingimused Hiinas on näiteks Montesquieu ja Buckle'i ajast vähe muutunud, ühiskonnakord, inimeste teadvus, vaated ja käitumine aga on seal põhjalikult muutunud.

Meie pilgule avaneva ajalooperioodi kestel on kõige märgatavamad muutused geograafilises keskkonnas toimunud inimese vahelesegamise tulemusel. Inimesed on maha raiunud metsad määratu suurtelt maa-aladelt ja kohandanud need maaviljeluseks. Inimeste tööga on loodud niisutussüsteemid ning muudetud paljud kõrbe- ja poolkõrbealad viljakandvaiks põldudeks. Paljud loomad ja taimed nende praegusel kujul on mitte üksnes looduse, vaid ka inimtöö produkt, kunstliku valiku ja kultiveerimise saadus. Inimesed viivad kasulikke taimi ja loomi ühelt maalt teise ning muudavad seega tervete kontinentide loomastikku ja taimestikku.

Pikka aega ei suutnud inimesed ette näha looduse mõjutamise kaugeleulatuvaid tagajärgi. Põllumaa alla metsi välja juurides nad ei teadnud, et selle tulemusel jäävad jõed veevaeseks ja terved piirkonnad põua tõttu tühjaks. Röövmajandamine viis selleni, et põllud muutusid pinnase erosiooni tõttu maaviljeluseks kõlbmatuks. Üksnes loodusteaduse progress annab võimaluse ette näha mitte ainult vahetuid tulemusi, vaid ka võrdlemisi kaugele ulatuvaid tagajärgi, mida kutsub esile ühiskonna vahelesegamine looduse loomulikku arenemiskäiku.

Loodusrikkuste ärakasutamise aste sõltub esiteks tehnika tasemest ja teiseks ühiskonnakorra iseloomust. Teatavasti on Venemaa loodusrikkused alati olnud suured ning võimaldanud tootlike jõudude võimsat ja kiiret arengut. Kuid feodaalse ja kapitalistliku korra ajal jäid Venemaa loodusrikkused vaka alla ja majandus arenes tol ajal äärmiselt aeglaselt. Alles sotsialistliku korra ja maa industrialiseerimise tingimustes said töölised ja talupojad hakata loodusrikkusi efektiivselt kasutama majanduse kiireks arendamiseks.

Muidugi ei valitse ka sotsialismi tingimustes inimesed veel kaugeltki kõiki loodusjõude. Nad ei saa näiteks reguleerida kliimatingimusi, vähendada või suurendada sademete hulka, edasi lükata või lähemale tuua sademete aega suurtel territooriumidel. Kuid mida kaugemale edasi, seda suuremaks kujunevad sotsialismi tingimustes reaalsed võimalused efektiivsemalt takistada ebasoodsate loodusnähtuste toimet ja igakülgselt ära kasutada looduslikke tegureid ühiskonna hüvanguks.

Geograafiline suund, mis väidab, et ühiskonna arenemine on täielikult sõltuv looduslikust keskkonnast, on ka praegu kodanlikus sotsioloogias levinud. Imperialismi perioodil tekkis niinimetatud geopoliitika, mille õpetuse järgi poliitika sõltub geograafilistest teguritest. Hitlerlikul Saksamaal põhjendasid Haushofer ja teised selle pseudoteaduse kuulutajad Saksa imperialistide vallutussõdade „seaduslikkust", nimetades neid röövsõdu võitluseks „eluruumi" eest. Ameerika geopoliitikute koolkonna põhiideed on esitatud Huntingtoni („Tsivilisatsiooni tõukejõud") ja Speakmani („Ameerika strateegia maailmapoliitikas", „Rahuliku korralduse geograafia" jt.) raamatuis. Nendes ja nendetaolistes raamatutes kujutatakse inimkonna ajalugu geograafilises keskkonnas toimuvate muutuste resultaadina. Maakera jaotatakse piirkondadeks, mille keskuses asuvad „arenenud", äärtel aga „primitiivsed" rahvad. Asumaad kuulutatakse vaimse aktiivsuse seisukohalt „ebasoodsaiks", nende rahvad aga „primitiivseiks" ja „andetuiks". Seega geopoliitikute arvates geograafia „määrab ette ära", et „tsiviliseeritud" rahvad valitseksid „perifeeriarajoonides" elavaid „primitiivseid" ja „andetuid" rahvaid.

Marksism-leninism on tõestanud sotsioloogia geograafilise koolkonna seisukohtade täielikku alusetust ning rajanud teadusliku õpetuse inimühiskonna ja looduse vahekorrast. Kõigi rahvaste ajalugu kinnitab, et sotsiaalsete muutuste määravaks jõuks ei ole geograafiline keskkond, vaid ühiskonna majanduslik arenemine.

3. Rahvaarvu ja rahvastiku tiheduse kasvu tähtsus ühiskonna arenemises

Geograafilise keskkonna kõrval on tähtsaks ühiskonna elu- ja arenemistingimuseks rahvaarvu kasv. Rahvaarvu kasvust ja rahvastiku tihedusest sõltub ühel või teisel määral ühiskondliku arenemise tempo, selle kiirenemine või aeglustumine. Seal, kus rahvastiku tihedus on väga väike, arenevad tootlikud jõud muude võrdsete tingimuste korral aeglasemalt. Ja vastupidi, rahvastiku suurem tihedus on muude võrdsete tingimuste korral üks tootmise kiire arenemise tähtsamaid eeldusi.

Kuid oleks ekslik teha siit järeldust, et rahvastiku tihedusel on määrav mõju ühiskondliku tootmise arenemisele ja ühiskonnakorra iseloomule. Rahvastiku tihedus loob tootmise kasvuks vaid mõningad võimalused, kuid need võimalused ei muutu alati tegelikkuseks. Kui näiteks rahvastiku tihedus on väike, siis areneb tööjaotus suhteliselt nõrgemini ja majanduslikud sidemed

kasvavad aeglasemalt. Ja vastupidi, rahvastiku suur tihedus on tööjaotuse, vahetuse ja tootmisprotsessi ühiskonnastamise eelduseks. Kuid tööjaotuse ja töö ühiskonnastamise aste ei sõltu rahvastiku tihedusest, vaid tootmise arenemise tasemest ja tootmise ühiskondlikust vormist. Feodalismi ajal oli tööjaotus isegi tihedasti asustatud rajoonides väga väike, kapitalistlikus tööstuses aga on ta ka väheasustatud maades paratamatult laiaulatuslikult arenenud.

Või võtame veel niisuguse näite. Teatavasti on tootlike jõudude antud taseme puhul teedevõrgu areng proportsionaalne rahvastiku tihedusega. Igal maal on raudteede ja maanteede või kanalite võrk rohkem arenenud tihedasti asustatud rajoonides. Kuid see ei tähenda, et transpordivahendite arenemine sõltub lõppkokkuvõttes rahvaarvust. Aasia maades, kus rahvaarv on suur, on liiklusvõrk vähem arenenud kui Euroopa maades, kus tootmise tase on palju kõrgem. Järelikult ei määra transpordivahendite arenemist rahvaarv, vaid materiaalse tootmise arenemise tase. Ajaloos on küllalt näiteid, kus tihedasti asustatud maad on oma arenemises maha jäänud neist maadest, kus rahvastiku tihedus on väike.

Küsimus, millist osa etendab rahvaarv ja rahvastiku tihedus ühiskonna arenemises, kerkis mõtteteadlaste ette juba feodalismi lagunemise ja kodanliku ühiskonna kujunemise ajajärgul. Feodaalse aristokraatia kaitsjate ja kodanluse ideoloogide vahel puhkesid tollal selle küsimuse ümber ägedad vaidlused.

Tõusva kodanluse ideoloogid väitsid, et rahvastiku tihedus on ühiskonna arenemise otsustav tingimus ja et ühiskond areneb seda kiiremini, mida kiiremini suureneb rahvaarv. See koolkond sotsioloogias oli tihedasti seotud tööväärtusteooriaga, mille esitasid kodanlikud majandusteadlased. Tunnistades, et kaupade väärtus oleneb nende tootmiseks kulutatud töö hulgast, õpetasid selle teooria esindajad, et ühiskonna jõukus on seda suurem, mida rohkem tööd kaupade tootmises rakendatakse. XVII sajandi inglise majandusteadlane *William Petty* oli arvamusel, et rahvastiku kasv on kõikide rikkuste alus. Hõre rahvastik, kirjutas ta, on tõeline vaesus; kaheksast miljonist inimesest koosnev rahvus on kaks korda rikkam rahvusest, kes niisama suurel maa-alal koosneb ainult neljast miljonist inimesest.

Sellel õpetusel oli tol ajal progressiivne tähtsus, sest see väljendas kodanluse ideoloogiat tema võitluses „mittetootlike seisuste" — aadli ja vaimulike vastu, aristokraatliku monarhia ning selle ametnike ja rohkearvulise teenijaskonna vastu. Kodanluse ideoloogid võitlesid teaduse, tööstuse ja põllumajanduse progressi eest. Nad kinnitasid, et tootmistehnika täiustamine võib tagada üha suurema hulga tarbeproduktide saamist. XVIII sajandi prantsuse filosoof *Condorcet* kirjutas oma raamatus „Lühike ajalooline ülevaade inimvaimu arenemisest": „Niisiis, üks ja sama maa-ala suudab toita suuremat arvu inimesi, kusjuures iga inimene, tehes kergemat tööd, toitub pealegi otstarbekamalt ning võib oma vajadusi paremini rahuldada."

Trügides võimule ja püüdes tol ajal rahvahulki enda poole tõmmata, süüdistas kodanlus maa-aristokraatiat selles, et see olevat viinud rahva viletsusse ja ei olevat võimeline rahva heaolu tõstma. Maaomanike võimu õigustades püüdsid maa-aristo-

kraatia ideoloogid vastupidi sellele tõendada, et elanikkonna viletsuses on süüdi rahvahulgad ise, sest nad sigivad liiga kiiresti. Sotsioloogias tekkis koolkond, kes pidas rahvaarvu kasvu paheks, mis põhjustab vaesust ja mitmesuguseid muid hädasid ühiskondlikus elus. Seda teadusevastast ning reaktsioonilist seisukohta arendasid mõned XVIII sajandi majandusteadlased ja eriti ägedalt propageeris seda inglise majandusteadlane papp *Malthus*.

Raamatus „Rahvastusseadusest" väitis Malthus, et elatusvahendid kasvavad aritmeetilises progressioonis, rahvaarv aga suureneb geomeetrilises progressioonis. Malthuse arvates on vaesuse ja viletsuse ning kõigi pahede põhjuseks asjaolu, et rahvastik kasvab kiiremini kui suureneb tema käsutuses olevate elatusvahendite hulk. „Vaesuse peamine ja alatine põhjus," kinnitab Malthus, „sõltub vähe või ei sõltu üldsegi valitsemisvormist või vara ebaühtlasest jaotusest; rikkad ei suuda vaestele tööd anda ega neid ülal pidada; seepärast on olukord tegelikult niisugune, et vaestel pole õigust nõuda rikastelt tööd ja ülalpidamist." Malthuse raamat ilmus 1798. aastal ja tema eesmärgiks oli vaigistada Prantsuse revolutsiooni mõjul rahva hulgas kasvanud rahulolematust ja pahameelt. Aristokraatia huve kaitstes andis Malthus ühtlasi ka kodanlusele ideelise relva kasvava töölisliikumise vastu. Malthuse teooria seletas töörahva vaesuse suurenemist, mis tegelikult on kapitalistliku korra tagajärg, „looduslike" põhjustega. Seepärast kasutab kodanlus seda teooriat oma ideoloogilise relvana.

Marx näitas Malthuse teooria täielikku paikapidamatust. Marx tõestas, et niinimetatud ülerahvastus pole sugugi mingi loomulik loodusseadus, vaid see tekib teatavate ajalooliste tingimuste, nimelt kapitalistlike tootmistingimuste tõttu. Töö ülemäärane intensiivistamine koos masinate arenemisega, üha laialdasem naiste ja laste töö ekspluateerimine tegid tunduva osa töölisklassist „üleliigseks".

Kapitalistlik tootmine tekitab kunstlikku ülerahvastust. Selle ülerahvastuse põhjuseks ei ole töö tootliku jõu vähenemine, vaid töö tootliku jõu suurenemine, mistõttu üks osa tööliskonnast muutub kapitalismi tingimustes üleliigseks. Asi on selles, et tööviljakuse kasvu tulemusel on võimalik järjest suuremat tootmisvahendite hulka üha väiksema inimjõu kulutusega liikuma panna. Kapitalismi tingimustes, kus tootmine on allutatud mitte rahva vajaduste rahuldamise huvidele, vaid kapitalistliku kasumi suurendamise huvidele, viib see seadus tööpuudusele, tööjõu reservarmee tekkimisele. Mida suurem on tööviljakus, seda vähem töölisi on vaja antud saadustehulga tootmiseks, seda suurema hulga töölisi heidab kapitalism reservarmee ridadesse, kust ta ekspluateerimiseks alati saab valmis inimmaterjali.

Hoolitsedes üksnes oma kasumite rohkendamise ja kasuminormi suurendamise eest, ei hooli kapitalistid ühiskonna vajadustest. Omal ajal ütles Engels, et kapitalismi tingimustes ei sõltu tootmise ulatus mitte sellest, kui palju on tühje kõhte, vaid sellest, kui palju on maksuvõimelisi rahapungi.

Marksism on tõestanud, et *igal ajalooliselt kindlal tootmisviisil on oma erilised, ajaloolise iseloomuga rahvastusseadused.* Näi-

line ülerahvastus, mis mitmesugustel ajaloo perioodidel on esinenud erinevais vormides, ei ole tingitud looduse ressursside piiratusest, vaid ajalooliselt vahelduvate tootmisviiside omadustest. Juba sadu ja tuhandeid aastaid tagasi, mil rahvaarv oli kümneid ja sadu kordi väiksem kui praegu; esines seda, et elanikkonna suuremale või väiksemale osale ei jätkunud elatusvahendeid. Seletada elatusvahendite puudust looduslike ressursside piiratusega tähendab väita, et maakera oli üle rahvastatud juba ürgajal, mil metslased sageli surmasid haigeid ja rauku, üksikutel juhtudel aga sõid nälja tõttu ka inimesi.

Vana-aja riikides, näiteks Kreekas ja Roomas, viis „ülerahvastus" selleni, et osa elanikke rändas välja teistesse maadesse ja organiseeris seal kolooniad. See on seletatav asjaoluga, et tootlike jõudude arenemise mitteküllaldane tase tõmbas rahvaarvu kasvule omad piirid. Osale elanikkonnale oli ainsaks väljapääsuks sunnitud väljarändamine.

Seesama elanikkonna „üleliigsus", mis oli tootlike jõudude vähese arenemise tagajärjeks, sundis rändrahvaid Aasia kiltmaadelt siirduma antiikaja kultuurriikidesse ja kutsus esile „rahvaste rändamise". Karjakasvatajate suguharude tootmisviis nõudis suuri maa-alasid. Elanikkonna üleliigne osa oli seepärast sunnitud otsima uusi territooriume, ja seda ümberasumist hakati nimetama „suureks rahvaste rändamiseks".

Kapitalismieelsetes ühiskondlikes formatsioonides avaldas rahvastiku kasv survet tootlikele jõududele. Elatusvahendite puudus oli tingitud tootlike jõudude madalast arenemistasemest. Kodanlikus ühiskonnas on olukord vastupidine. Siin avaldab tootlike jõudude kasv survet elanikkonnale, muutes tunduva osa sellest üleliigseks, kes ei leia rakendamist tootmises ja on ilma jäetud elatusvahendeist. Kapitalismi tingimustes tekib suhteline ülerahvastus mitte tootlike jõudude puuduliku arenemise, vaid tootlike jõudude kasvu tõttu. Suured saavutused tootlike jõudude arendamises pöörab kapitalism inimkonna vastu, nii et tehnika progress toob endaga kaasa mitte rahvahulkade töö ja elu kergenemise, vaid tööpuuduse ja viletsuste kasvu.

Imperialismiajastul, kus kapitali surve tööle on erakordselt tugevnenud ja kus ühtlasi on tõusnud kõrgele rahvahulkade vabadusliikumise lained, on kodanluse ideoloogid hakanud intensiivselt levitama reaktsioonilisi rahvastusteooriaid, et õigustada kapitalismi ja imperialistlikku ekspansiooni. Kodanlus püüab töörahvale sisendada, et viletsuse suurenemine on elu loomulik ja paratamatu seadus ja et viletsus pole kapitalistliku ekspluateerimise tagajärg, vaid elanikkonna kiire sigimise resultaat.

On tekkinud traktaadid, mis propageerivad reaktsioonilisi maltusianistlikke teooriaid. Niisugused on viimaseil aastail Ameerika Ühendriikides ilmunud raamatud: Pearsoni ja Harperi „Ülemaailmne nälg", W. Vogti „Pääsetee", R. Cooki „Inimeste sigivus kui tänapäeva dilemma", E. Pendelli „Rahvaarvu pidurdamatu kasv" jt. Neis teostes „tõestatakse", et rahvaarvu on vaja rohkem

kui kaks korda vähendada. Uusmaltuslaste traktaatides ülistatakse positiivsete teguritena sõda, nälga, taude ja muid hädasid ning viletsusi, mis viivad miljonite inimeste hukkumisele.

Oma raamatus avaldab W. Vogt kahetsust, et laostav maailmasõda, fašistide elajalikud kuritööd ja miljonite inimeste kannatamine alatoitluse all sõja ajal ja sõjajärgseil aastail ei ole teinud lõppu Euroopa ja Aasia elanikkonna suurenemisele. See maltuslane väidab, et elanikkonna suremuse vähenemine on Hiinale kohutavaks tragöödiaks ja et Hiinas on nälg mitte üksnes soovitav, vaid ka tingimata vajalik. Vogt on valmis tervitama kõiki hädasid ja katastroofe, kui need ainult rahvaarvu järsult vähendaksid.

Maltusluse propageerija Pendell kinnitab, et „ülemäärase sigivuse" tõttu moodustavad „alaväärtuslikud", „odavad" inimesed rahvastiku enamuse. „Õnneliku" elu tagamise esmajärguliseks abinõuks peab Pendell inimeste praeguse arvu vähendamist 700 miljoni inimese võrra. Kõige paremaks ja „demokraatlikumaks" rahvaarvu vähendamise meetodiks kuulutab ta massilise steriliseerimise. Steriliseerimise kui rahvaarvu vähendamise meetodi eelist näeb Pendell selles, et see võimaldab teha sotsiaalset valikut — vähendada „odavate", s. o. varatute inimeste ja suurendada „väärtuslike", s. o. rikaste inimeste arvu[1].

Uusmaltuslased ei propageeri mitte üldist rahvaarvu vähendamist, vaid just imperialistide seisukohalt ebasoovitavatesse rahvakihtidesse kuuluvate inimeste hulga vähendamist. Kõige rohkem pooldavad nad „alamkihtide" vähendamist imperialistlikes maades ning samuti ka Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika maade elanikkonna hävitamist, keda nad peavad praeguste ja tulevaste vapustuste põhjuseks.

Mõned kodanlikud teadlased levitavad agaralt „kahaneva mullaviljakuse" teooriat, mis on üks maltusianistlike väljamõeldiste eriliike. See reaktsiooniline teooria väidab, et täiendavad töö- ja kapitalimahutused ei saa progressiivselt suurendada maa produktiivsust ja et harimiskõlblike maa-alade looduslik piiratus on ületamatu takistus, mis ei lase toiduainete tootmist suurendada. Tegelikult aga näitab praktika, et põllumajandusteaduse ja põllumajandustehnika progressi puhul võivad niinimetatud halvemad maad anda suuremat saaki, kui varem andsid kõige paremad maad. Näiteks happelised leetmullad, mida peeti halbadeks, annavad lupjamise ja orgaaniliste väetiste saamise korral suurt saaki. Samasugust efekti annab soolakumuldade väetamine kipsiga. Paljastades „kahaneva mullaviljakuse seaduse" alusetust ja reaktsioonilisust, kirjutas Lenin:

„Kodanlik apologeet loomulikult püüab ignoreerida põllumajanduse mahajäämuse ühiskondlikke ja ajaloolisi põhjusi, veeretades süü „loodusjõudude konservatiivsusele" ja „langeva mullaviljakuse seadusele". Midagi peale apologeetika ja nürimeelsuse selles kurikuulsas seaduses ei ole"[2].

Need, kes ausameelselt uurivad rahvastuse probleeme, jõuavad paratamatult järeldusele, et vastavate tehniliste ja ühiskondlike

---

[1] Elmer Pendell, Population on the Loose, N. Y., 1951, Foreword, pp. XI, XII, p. 324.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 158.

tingimuste korral on võimalik mullaviljakust peaaegu lõpmatuseni suurendada. Rikkalikud mineraalide varud ja energiaressursid on suuremalt jaolt alles kasutusele võtmata.

Brasiilia teadlane Josué de Castro näitas oma uurimustes, et miljonid inimesed kannatavad alatoitluse ja nälja tragöödia all ühiskondliku korra puuduste tõttu. De Castro töödes esitatud andmete järgi võiks inimkond üles harida peaaegu 6,5 miljardit hektarit maad. Käesoleval ajal aga on põllumaana kasutamisel vähem kui 800 miljonit hektarit, s. o. kaheksa korda vähem kui võimalik.

Toitlusprobleemi tuntud eriteadlane John Boyd Orr kinnitab: „Kui võetaks kasutusele abinõud haritavate maa-alade suurendamiseks niisutuse, võsast puhastamise ja muude tööde teostamise teel, võiks maakera tagada toiduaineid kuuele miljardile inimesele"[1].

Tuntud statistik R. Kuczynski jõudis üksikasjaliste arvestuste alusel järeldusele, et maa võib anda toitu 10—11 miljardile inimesele[2].

Veenvad arvestused, mis lükkavad ümber maltuslaste väited, on esitatud silmapaistva ameerika geoloogi K. F. Matheri raamatus „Piisavalt ja isegi külluses". Autor avaldab andmed looma- ja taimeriigi taastuvate ressursside, samuti ka mineraalide mittetaastuvate ressursside ja vee-energia ressursside kohta. Kooskõlas raamatu pealkirjaga tõestab ta, et „maad on piisavalt ja isegi külluses".

Looduslikud tingimused ei sea ületamatuid tõkkeid inimkonna kasvu ja progressiivse arenemise teele. Inimeste aineline heaolu ei sõltu bioloogilistest sigimisseadustest, vaid ühiskonnakorrast.

Rahvaarvu vähendamise maltusianistliku propageerimise kõrval on mitmete Euroopa maade ja Ameerika Ühendriikide kaasaegses kodanlikus sotsioloogias endiselt levinud teooria, et tootmise ja ühiskondliku elu kõigi külgede arenemine sõltub rahvaarvu kasvust. Selle teooria pooldajad propageerivad rahvastiku kasvu suurendamist mõnedes maades (Prantsusmaal, Lääne-Saksamaal, Ameerika Ühendriikides), väljendades nende kodanluse ringkondade seisukohta, kes näevad rahvaarvu kiires juurdekasvus müügiturgude laiendamise vahendit, odava tööjõu allikat ja agressiivsete sõdade pidamiseks vajaliku kahuriliha allikat[3].

Sotsioloogilised teooriad, mis seletavad ühiskonna arenemist bioloogiliste sigimisseadustega, ei kannata teaduslikku kriitikat ja elu ise lükkab need ümber. Nii rahvaarvu kiire kui ka aeglase kasvuga ei saa seletada, miks mingi ühiskonnakord asendub just selle teise ühiskonnakorraga, miks ürgkogukondlik kord asendub just orjandusliku korraga, orjanduslik kord — feodaalse korraga, feodaalne kord — kodanliku ja mitte mõne muu korraga.

Kui rahvaarvu kasv oleks määravaks jõuks ühiskonna arenemises, siis sõltuksid ühiskonnakorra tüüp ja ühiskonna arenemise tase rahvastiku tihedusest. Kuid faktid näitavad, et ühiskonna

[1] John Boyd Orr, The White Man's Dilemma, London, 1953, p. 79.

[2] R. R. Kuczynski, The World's Future Population. „Population" (Lectures on the Harris Foundation), 1929, p. 236.

[3] Nii näiteks püüab ameerika professor Spiegel oma raamatus „Jooksvad majandusprobleemid" tõestada, et mida rohkem on rahvast, seda avaramad on kaupade müügiturud ja seda odavam on tööjõud.

arenemise tase ja ühiskondliku elu vormid ei sõltu rahvastiku tihedusest. Näiteks on Lääne-Euroopa maades rahvastiku tihedus palju suurem kui NSV Liidus, kuid seal valitseb ikka veel kapitalistlik kord, kuna aga NSV Liidus on juba ammu likvideeritud kapitalism, üles ehitatud sotsialistlik ühiskond ja toimub järkjärguline üleminek sotsialismilt kommunismile.

Kodanlikud rahvastusteooriad pole võimelised seletama, miks erinevais maades on rahvaarvu kasvu tempo ja rahvastiku tihedus erisugused ning millest sõltub rahvaarvu kasv. Ajalooline materialism annab selge vastuse ka sellele küsimusele, näidates, et rahvaarvu kasv sõltub mitte ainult loodusseadustest, vaid ka ühiskonnakorra iseloomust, sotsiaalsetest tingimustest. Imperialismi tingimustes, kus rahvahulkade laostumine ja väesus suureneb, kus sõjad ja kriisid nende viletsaid ja ebakindlaid elutingimusi veelgi halvemaks muudavad, aeglustub kodanlikes maades rahvaarvu kasv.

Nõrgalt arenenud maades avaldab ka imperialismi ajastul rahvaarvu kasv tootlikele jõududele survet ning majanduse madal arenemistase põhjustab suhtelist ülerahvastust. Röövides asumaid ja sõltuvaid maid, laostades traditsioonilist väiketootmist ning ühtlasi takistades nende maade industrialiseerimist, kutsuvad imperialistlikud riigid neis maades esile massilise varjamatu ja varjatud tööpuuduse. Tootmise kasv iga elaniku kohta, eriti aga rahvusliku tulu selle osa kasv, mis läheb laiade rahvahulkade vajaduste rahuldamiseks, jääb neis tingimustes rahvastiku juurdekasvust maha. Sellega on seletatav asjaolu, miks nõrgaltarenenud maades suureneb „üleliigse" elanikkonna hulk.

Kapitalismilt sotsialistlikule ühiskonnale üleminekuga rahvastusseadused muutuvad. Töövõimelise elanikkonna suurenemine ei põhjusta sotsialistlikus ühiskonnas tööpuudust: tööjõudu saab siin pidevalt kasvavas tootmises ratsionaalselt rakendada. Seetõttu kaotab kapitalismile omane suhtelise ülerahvastuse seadus sotsialismi tingimustes oma jõu.

On arusaadav, et kapitalismilt sotsialismile üleminekul ei teki mitte kõigis maades kohe olukord, kus tootmise arenemise tase vastab töövõimelise elanikkonna hulgale. Tööstuse mitteküllaldase arenemise tõttu esines NSV Liidus üleminekuajajärgul veel mitme aasta jooksul tööpuudust. Ka Euroopa rahvademokraatiamaades polnud teatava aja jooksul kogu töövõimeline elanikkond täielikult tootmises rakendatud. Veel rohkem annab see asjaolu end tunda majanduslikult nõrgalt arenenud Aasia maade üleminekul sotsialismile. Tingimustes, kus ei jätku tootmisvahendeid, ei saa neis maades otsekohe kogu töövõimelist elanikkonda tootvale tööle rakendada. Seetõttu avaldab siin rahvastiku kasv veel survet tootlikele jõududele, järelikult jääb alles ka teatav „üleliigne" elanikkonna osa. Niisugustes tingimustes võib mõningane ratsionaalne sündimuse piiramine olla üheks vahendiks, mille abil saab lahendada ajaloo käigus kujunenud vastuolu

rahvaarvu ja majanduse arenemise taseme vahel[1]. Kuid selle vastuolu likvideerimise peamiseks abinõuks on sotsialistliku tootmise arendamine, mis kogu elanikkonna jaoks tagab elatusvahendite hulga määratu suurenemise.

Järelikult ei määra ühiskonna arenemist ja ühiskonnakorra iseloomu mitte rahvaarvu kasv, vaid vastupidi: rahvaarvu kasv sõltub suurel määral ühiskonnakorra iseloomust.

4. Materiaalsete hüvede tootmise viis. Tootlikud jõud ja tootmissuhted

Looduslik keskkond ja rahvaarvu ning rahvastiku tiheduse kasv on vaid ühiskonna arenemise eeldusteks. Kõigi ühiskondlikus elus toimuvate muutuste algpõhjuseks, allikaks aga on lõppkokkuvõttes ühiskonna tootlike jõudude kasv. Lenin rõhutas, et tootlike jõudude arenemine on ühiskondliku progressi põhikriteerium[2]. Mida siis tootlikud jõud endast kujutavad? Millistest elementidest nad koosnevad?

Tootlike jõudude hulka kuuluvad töövahendid ja tööjõud. Marx märgib, et kõigist töövahendeist on määrav tähtsus mehhaanilistel vahenditel, s. o. tootmisriistadel, mille kogusummat võib nimetada tootmise kondikavaks ja lihaste süsteemiks. Töövahend või tööriist on asi või asjade kompleks, mille inimene asetab enda ja töö objekti vahele ning mille abil ta töö objekti mõjutab. Kasutades asjade mehhaanilisi, füüsikalisi ja keemilisi omadusi, rakendab inimene neid selleks, et loodust endale alistada. Kaasaegsete tootmisriistade hulka kuuluvad kõikvõimalikud masinad, mehhanismid, mitmesugused seadmed ja aparaadid, instrumendid jne.

---

[1] Emade- ja lastekaitse eesmärgil ning selleks, et parandada noore põlvkonna kasvatamise tingimusi ja kiiremini tõsta elanikkonna heaolu, propageeritakse näiteks Hiinas mõningat sündimuse piiramist tihedasti asustatud piirkondades. Kodanlikud sotsioloogid kiirustasid kärarikkalt kuulutama seda propagandat uusmaltusluse avalduseks ja kinnituseks. Kuid Hiina seltsimehed lükkasid need kodanliku sotsioloogia valelikud väljamõeldised ümber. Uusmaltuslased lähtuvad sellest, et looduse ressursid on piiratud ja elatusvahendite kasv jääb maha rahvaarvu kasvust. See aga ei vasta tegelikkusele, sealhulgas ka Hiinas. Käesoleval ajal on Hiinas maad kasutusel 1,6 miljardi mu ulatuses, kasutuselevõtmata maad aga on veel peaaegu niisama palju (1,5 miljardit mud). Pärast Hiina vabastamist on tööstustoodangu juurdekasv olnud igal aastal ligikaudu 10 protsenti, põllumajandusliku toodangu juurdekasv — 5 protsenti, elanikkonna juurdekasv aga ulatub ligikaudu 2,2 protsendini aastas. Järelikult kasvab elatusvahendite hulk kiiremini kui rahvaarv. Praegu veel esinev vastuolu tööjõu hulga ja tootmisvahendite hulga vahel ning teatavad raskused rahva elus on seletatavad mitte „loodusseadustega", vaid pärandiks saadud majandusliku mahajäämusega, mis oli tingitud sellest, et vanas Hiinas võimutsesid mõisnikud, kompradoorlik kapital ja välismaised imperialistid. Neid raskusi võidetakse sotsialistliku tootmise ja kultuuri kiire arendamise alusel edukalt.

[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 215; 32. kd., lk. 213.

Tootmiseks on vaja mitte ainult tööriistu, vaid ka inimesi, kes oskavad neid tööriistu toota ja kasutada. Igal ajaloo perioodil on töövahendid inimeste eelnenud tootmistegevuse resultaadiks. Olles samuti nagu töövahendid ja tootmisriistadki tootlik jõud, *on inimesed, materiaalsete hüvede tootjad, töörahva hulgad otsustav ja peamine tootlik jõud.* Marx märkis, et „kõige võimsamaks tootlikuks jõuks on revolutsiooniline klass ise"[1]. Sama idee on väljendatud ka Lenini kuulsates sõnades: *„Kogu inimkonna esimene tootlik jõud on tööline, töötaja"*[2].

Marksistlik-leninlik tootlike jõudude mõiste on aluseks ajaloolise materialismi ülitähtsale teesile, et ajalugu loovad rahvahulgad, materiaalsete hüvede tootjad. Tootmisriistad ja tehnika on suur jõud, kuid ilma inimesteta on see jõud elutu. Kuigi tootmisriistadel on väga suur tähtsus, etendab tootmisprotsessis aktiivset osa siiski ainult elav töö. Marx märgib: „Masin, mida ei kasutata tööprotsessis, on kasutu. Peale selle allub ta loodusliku ainevahetuse purustavale toimele. Raud roostetab, puu mädaneb. Lõng, mida ei koota ega heegeldata, on rikutud puuvill. Elav töö peab need asjad kätte haarama, nad surnuist üles äratama, muutma nad ainult võimalikest tarbimisväärtustest tegelikeks ja tegevaiks tarbimisväärtusteks"[3].

Elav töö säilitab ja kannab valmistatavale saadusele üle eelnenud töökulutuse, mis on tootmisvahendeis asjastatud. Näiteks sisaldab auto mitte üksnes autotehase tööliste tööd, vaid ka tööd, mis varem on kulutatud maakide tootmisel, terasesulatusel, samuti ka autoosade valmistamiseks ja monteerimiseks vajalike masinate tootmisel. Tootmisprotsessis lisandub eelnenud, asjastatud tööle uus, elav töö, mis kehastub toodetud saadustes.

Ühiskondlikud tootlikud jõud koosnevad niisiis ühiskonna poolt loodud töövahendeist, tootmisriistadest, samuti ka inimestest, kellel on teatavad tootmiskogemused ja töövilumus ning kes toodavad materiaalseid hüvesid[4].

Sotsiaaldemokraatlikud teoreetikud moonutavad marksistlikku tootlike jõudude mõistet. Alatiselt kasvavaid ja arenevaid ühiskonna tootlikke jõude segavad nad ära loodusjõududega, mis pika aja kestel vähe muutuvad. Nii arvas *H. Cunow* ühiskondlike tootlike jõudude hulka kõik loodusjõud, mida kasutatakse ühiskondlikus tootmisprotsessis, sealhulgas näiteks ka päikese soojuse. Samal viisil tõlgendas tootlikke jõude *K. Kautsky*, kes võttis ühiskondlike tootlike jõudude mõistesse söe-, nafta- ja raualademed, metsloomad, taimed jne.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, 1955, стр. 184.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 334—335.

[3] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 164.

[4] Tootlike jõudude all mõistetakse mõnikord tööjõu ja tööriistade kõrval ka töö objekti. Majandusgeograafia alases kirjanduses mõistetakse teatavate rajoonide, piirkondade ja maade tootlike jõudude all nii ühiskondlikke tootlikke jõude kui ka „looduslikke tootlikke jõude", s. o. looduslikke ressursse. Kuid see ei anna alust sotsiaalsete ja looduslike nähtuste ning neile vastavate mõistete segiajamiseks.

Ajanud ühiskondlike tootlike jõudude mõiste segi loodusrikkuste mõistega, on sotsiaaldemokraatlikud teoreetikud täielikult ära vassinud ühiskonna ja looduse vahekorra küsimuse, ühiskonna peamise ja määrava arenemisallika küsimuse. Materiaalsete hüvede tootmise protsessis kasutavad inimesed loodusjõude ja loodusesemeid. Kuid looduse poolt antud tööobjektid, mis eksisteerivad ilma igasuguse inimeste vahelesegamiseta, nagu näiteks maapõues olevad maagid, kivisüsi ja nafta, veekogudes elavad kalad, metsades kasvavad puud, päikese-, tuule- ja koskede energia jms., ei saa olla ühiskondlike tootlike jõudude arenemistaseme mõõdupuuks. Need kõik on paratamatud, alatised ja suhteliselt muutumatud tootmistingimused, kuid iseendast ei saa nad määrata ühiskonna arenemist ega olla ühiskondliku progressi kriteeriumiks. See, kuivõrd inimesed looduslikke tootmisressursse tunnevad ja neid kasutavad, oleneb ühiskondlike tootlike jõudude tasemest. Tootmise arenemisega kaasneb uute loodusrikkuste allikate avastamine, mõned looduslikud tingimused aga võivad muutuda vähem tootlikuks, nagu näiteks metsade röövkasutamise, kaevanduste väljakurnamise jne. korral.

Tootlikud jõud moodustavad vaid tootmisviisi ühe külje. Nad väljendavad inimeste suhet loodusesemete ja loodusjõududega, mida ühiskond kasutab materiaalsete hüvede tootmiseks. Kuid tootmisprotsessis astuvad inimesed teatavaisse suhetesse mitte ainult loodusega, vaid ka üksteisega. Need inimeste vastastikused suhted tootmisprotsessis, mida Marx nimetas *tootmissuheteks*, moodustavad tootmisviisi teise külje.

Tootlikud jõud ja tootmissuhted moodustavad üheskoos tootmisviisi.

„Tootmises," ütleb Marx, „mõjutavad inimesed mitte ainult loodust, vaid ka üksteist. Nad saavad toota ainult teataval viisil üheskoos tegutsedes ja oma tegevust vastastikku vahetades. Selleks, et toota, astuvad inimesed üksteisega teatud sidemeisse ja suhetesse, ja ainult nende ühiskondlike sidemete ja suhete kaudu toimub nende mõju loodusele, leiab aset tootmine."[1]

Inimesed ei tooda materiaalseid hüvesid igaüks omaette, üksteisest isoleeritult. Väljaspool ühiskonda, ilma inimestevaheliste tootmissidemeteta pole tootmine võimalik. Ürgajal elasid inimesed kogukondadena ja töötasid ühiselt. Tootmisvahendite eraomanduse tekkimine tegi ürgkogukondlikule tootmisele lõpu, kuid muutis ühtlasi tootjate vahel eksisteerivad majanduslikud sidemed mitmekülgsemaks. Ka talupoja ja käsitöölise väikemajapidamine, mis esimesel pilgul näib eraldatuna ja omaette eksisteerivana, on tegelikult lülitatud ühiskondlikku tootmisse. Talupojad ja käsitöölised pole nende poolt kasutatavaid tootmisriistu loonud ise, vaid seda tegid need inimesed, kes kaevandasid rauamaaki, muutsid selle rauaks ja teraseks ning valmistasid põllumajanduslikku inventari ja käsitööriistu. Neid tootmisriistu said talupojad ja käsitöölised osta üksnes vahetuseks oma töö produktide vastu.

Tootmissuhete mõiste selle sõna laiemas tähenduses hõlmab kõiki inimestevaheliste majanduslike suhete vorme. Niisuguste suhete hulka kuulub näiteks ühiskondlik tööjaotus inimeste vahel,

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 6, 1957, стр. 441.

kes töötavad erinevais tootmisharudes, muuseas ka tooraineid tootvas tööstuses ja töötlevas tööstuses. Majanduslike suhete, tootmissuhete teatava valdkonna moodustavad ka tööjaotus linna ja maa vahel ning nendevaheliste majanduslike sidemete vormid. Vahetussuhted, ostu ja müügi suhted, on samuti tootmissuhted. Tulude jaotamise viisid on samuti üks tootmissuhete külgi.

Tootmissuhted selle sõna laiemas tähenduses hõlmavad järelikult materiaalsete hüvede tootmise, vahetuse ja jaotamise valdkonnas esinevaid suhteid. Kitsamas tähenduses tarvitab Marx seda mõistet siis, kui ta tõstab esile vahetult tootmisprotsessis kujunevaid suhteid ning näitab, et vahetus- ja jaotussuhted kujutavad endast tootmissuhete teist külge.

Kapitalistlikus kaubatootmise ühiskonnas on vaja näha materjalide ja asjade liikumise taga inimeste suhteid ja sidemeid. Tootmissuhete olemuse uurimisel on vaja välja selgitada erinevate sotsiaalsete rühmade seisund tootmises ja nende vastastikused suhted.

Kõige tähtsamateks, kõiki teisi suhteid määravateks suheteks tootmissuhete kogusummas on inimeste suhted tootmisvahenditega, tootjate ja tootmisvahendite ühendamise vormid, seega — omanduse vormid. Iga tootmissuhete tüübi olemust iseloomustab kõigepealt tootmisvahendite omanduse vorm, s. t. see, kelle valduses on tootmisvahendid (maa ja maapõuevarad, metsad, tooraained, tootmisriistad jne.).

On kaks põhilist omanduse vormi: eraomandus ja ühiskondlik omandus. Sõltuvalt omanduse vormidest, sõltuvalt sellest, kelle käsutuses on tootmisvahendid — kas kogu ühiskonna või üksikute isikute, rühmade, klasside käsutuses, tehakse vahet tootmissuhete kahe põhivormi vahel. Kui tootmisvahendid on ühiskonna ühe osa käes, ühiskonna teisel osal neid aga pole, siis on inimestevahelised suhted valitsemise ja allumise, ekspluateerimise ja rõhumise suhted. Kui tootmisvahendid on ühiskonna omandus, siis rajanevad inimestevahelised suhted koostööl ja vastastikusel abistamisel. Mispärast on see nii?

Kui tootmisvahendid muutuvad eraomandiks, siis ei saa kõigi inimeste suhe tootmisvahenditega jääda ühesuguseks ja tekib ebavõrdsus: ühtedel on tootmisvahendeid rohkem, teistel vähem, kolmandail aga pole neid üldse. Et aga ilma tootmisvahenditeta toota ei saa, siis satuvad inimesed, kellel ei ole üldse tootmisvahendeid või ei ole põhilisi tootmisvahendeid, sõltuvusse põhiliste tootmisvahendite valdajaist. Näiteks on kapitalismi tingimustes töölised, kes on ilma jäetud igasuguseist tootmisvahendeist, sunnitud töötama kapitalistide kasuks, vähese maaga talupojad aga mõisnike ja kulakute kasuks. Kui tootmisvahendid on ühiskonna omanduseks, siis on töötajad ühendatud tootmisvahenditega vahetult ning kõigil inimestel on võimalik töötada ja saada tasu töö järgi.

Iga tootmisviisi tähtsaimaks jooneks on see, mis kujul on

tootmisvahendid tootmisest osavõtvate inimeste vahel jaotatud, järelikult ka see, mis viisil on töötajad tootmisvahenditega ühendatud. „Töölised ja tootmisvahendid," kirjutas Marx, „jäävad alati tootmise teguriteks, olenemata sellest, missugused on tootmise ühiskondlikud vormid. Kui aga töölised on tootmisvahenditest lahutatud, siis on nii ühed kui ka teised tootmise teguriteks ainult potentsiaalselt. Et tootmine üldse võimalikuks saaks, peavad nad ühinema. Ühiskondliku korra mitmesugused majanduslikud epohhid erinevadki üksteisest selle ühinemise erilise iseloomu ja teostumisviisi poolest."[1]

Kui tootmisvahendid ja töötajad on ühendatud selliselt, et nii ühed kui ka teised on peremehe-orjapidaja täielik omandus, siis on tegemist orjandusliku tootmisviisiga. Kui tootmisvahendite ühendamine töötajatega saavutatakse sel teel, et tootmisvahendite valdaja ostab palgatööliste tööjõudu, siis on tegemist kapitalistliku tootmisviisiga.

Inimeste suhetest tootmisvahenditega sõltuvad kõik teised suhted ühiskonnas: inimeste ja mitmesuguste sotsiaalsete gruppide seisund ja koht tootmises ning nende vastastikused suhted, nende tegevuse vahetamise vormid, saaduste jaotamise viisid. Näiteks kapitalistid, kellele kuuluvad tootmisvahendid, käsutavad kogu nende ettevõtteis valmistatud toodangut, selle toodangu valmistanud töölised aga saavad palga näol tasuks vaid oma tööjõu väärtuse (ja sedagi tavaliselt mitte täies ulatuses). Sotsialismi tingimustes, kus on kehtestatud tootmisvahendite ühiskondlik omandus, ei ole ühe inimese ekspluateerimist teise poolt, jaotamine aga toimub töö järgi.

Idealistlikud sotsioloogid väidavad, et majanduslikud suhted kujunevad vabatahtliku kokkuleppe alusel: inimesed leppisid kokku, et maa peab saama eraomandiks, ja tekkisid maaomanikud; mõisnik leppis kokku talupoegadega, et ta annab neile igaühele maatüki, need aga hakkavad selle eest mõisniku majandis töötama või talle renti maksma, s. t. neist saavad pärisorjad; kapitalist leppis kokku töölistega, et need hakkavad teatava tasu eest tema vabrikus töötama, ja nii tekkisid kapitalistlikud ettevõtted.

Kuid tekib küsimus, miks siis inimeste vahel kujunevad välja just niisugused, mitte aga teistsugused suhted? Kas see oleneb inimeste soovist?

Tootmissuhteid ei saa kehtestada meelevaldselt; tootmissuhted on objektiivsed, materiaalsed suhted, mis ei sõltu inimeste tahtest. Inimesed ei saa oma tootlikke jõude vabalt valida, tootlike jõudude arenemise tasemest aga sõltuvad tootmissuhted. Kaasaegsete tootmisvahendite tingimustes ei saa kapitalistlik ettevõtja tagasi pöörduda feodaalse majandussüsteemi juurde. Samuti ei oleks ka feodaal saanud oma äranägemise järgi kasutusele võtta

[1] K. Marx, Kapital, II kd., Tallinn, 1958, lk. 30.

kapitalistlikku majandussüsteemi, sest keskaegsete tootmisriistade tingimustes polnud palgatööd kasutavate suurmajandite organiseerimine mõeldav; teisest küljest ei saaks pärisori töötada masinail, mis nõuavad kultuursemat ja tööst rohkem huvitatud töötajat. Alles siis, kui pärisorjuslik töö tootlike jõudude arenemise tõttu end enam ei õigustanud, algas mõisnike latifundiumide asendumine kapitalistlike majanditega.

Elu enese vajadused sunnivad inimesi tootma elatusvahendeid; et aga tootmine toimub alati teatavais kindlais objektiivsetes tingimustes, mis ei sõltu inimeste tahtest ja soovidest, siis ei saa inimesed oma äranägemise järgi luua ka suhteid, mis kujunevad nende vahel tootmisprotsessis. Veel enam. Neisse suhetesse astudes võivad inimesed isegi mitte mõista seda, et nende vahel valitsevad ühiskondlikud tootmissuhted. Näiteks ei mõistnud seda tavaliselt talupoeg, kes hakkas oma vilja turule viima ja sattus sõltuvusse turustiihiast.

Iga põlvkond leiab eest teatava tootmisviisi ja allub selle arenemisseadustele seni, kuni seda tootmisviisi pole ümber kujundatud. Tootmisviisi ümberkujundamine ei toimu meelevaldselt, vaid seaduspäraselt, sõltuvalt tootlike jõudude arenemisest.

5. Tootmisviisi määrav osa ühiskondliku elu vormide muutumises

Tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise uurimine annab võtme ühiskonna struktuuri seletamiseks ja nende põhjuste mõistmiseks, miks üks ühiskondlik-majanduslik formatsioon asendub teisega.

Iga ühiskondlik-majanduslik formatsioon on teatavaks astmeks inimkonna progressiivses arenemises. Inimkonna ajalugu on ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemise ja üksteisega vahetumise ajalugu: *ürgkogukondliku* formatsiooni asemele tuli *orjanduslik* kord, mida omakorda asendas *feodalism;* feodaalkord pidi loovutama koha *kapitalistlikule* korrale, kapitalistlik kord aga on nüüd paljudes maades juba asendatud *sotsialistliku* korraga, mis kujutab endast *kommunistliku* formatsiooni esimest faasi. Selle ühiskondlik-majanduslike formatsioonide järjestikuse vahetumise aluseks on tootmisviiside vahetumine. Kui vana tootmisviis asendub uuega, siis toob see endaga kaasa kogu ühiskonnakorra muutumise alt kuni üles. Iga ühiskondliku formatsiooni olemasolu on ajalooliselt õigustatud niikaua, kuni ta soodustab ühiskonna progressiivset arenemist. Kui aga olemasolev ühiskonnakord hakkab arenemist takistama, siis on ta hukkumine paratamatu.

Tootmisviisist sõltub ka iga ühiskondlik-majandusliku formatsiooni sisemine struktuur. Ajalugu näitab, et ühiskondliku elu kord, ühiskonna klassikoosseis, poliitilised, õiguslikud, eetilised ja muud vaated ning neile vastavad asutused sõltuvad lõpp-

kokkuvõttes tootmisviisist. Erinevate ühiskondlik-majanduslike formatsioonide kõrvutamine näitab, et ühiskonna jagunemine klassideks, ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, rahvahulkade poliitiline rõhumine ja nende õigusetu olek on seotud ajalooliselt kindlate tootmisviisidega, mis on rajatud tootmisvahendite eraomandusele. Ürgkogukondliku korra ajal, kus valitses tootmisvahendite kogukondlik omandus, ei olnud klasse ega ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt. Eratootmise ja tootmisvahendite eraomanduse tekkimisega lõheneb ühiskond klassideks ning inimeste vahel tekivad ekspluateerimise, valitsemise ja allumise suhted. Need suhted on iseloomulikud orjanduslikule korrale, feodalismile ja kapitalismile. „Orjapidamine", märgib Engels, „on esimene antiikmaailmale omane ekspluateerimise vorm; sellele järgneb keskajal pärisorjus ja uuemal ajal palgatöö. Need on kolm suurt orjuse vormi, mis on iseloomustavad tsivilisatsiooni kolmele suurele ajajärgule . . ."[1]

Alles siis, kui likvideeritakse tootmisvahendite eraomandusele rajatud tootmisviisid ning tekib ja pääseb võidule sotsialistlik tootmisviis, muutub põhjalikult kogu ühiskondlik elulaad, kaovad ekspluataatorlikud klassid, kaob ühe inimese ekspluateerimine teise poolt, pääsevad võidule uued poliitilised ja õiguslikud vaated ning asutused, mis väljendavad töörahva huve.

Tootmisviisi muutumisega kaasneb ka sugukondlike ja perekondlike suhete muutumine.

Ürgkogukondliku korra ajal ei olnud monogaamilist *perekonda*. Majandusliku rakukese aluseks oli tollal sugukondlik kogukond. Ürgkogukondliku korra varasemail astmeil valitses rühmaabielu, hiljem aga tekkis paarabielu. Sugukondlikus kogukonnas kuulus algul valitsev positsioon naistele, mis oli tingitud nende kohast tootmises. Tegeldes söödavate taimede kogumise ja koduse majapidamisega, panid naised aluse ürgsele maaharimisele, millel oli otsustav tähtsus elatusvahendite hankimisel. Jahipidamine, mis oli meeste ülesandeks, ei saanud olla kindlaks elatusallikaks. Seetõttu oli naistel meestega võrreldes kõrgem seisund. Kui toimus üleminek jahinduselt karjandusele, seejärel aga kõplapõllunduselt künni- ehk adrapõllundusele, omandasid mehed ühiskondlikus elus valitseva seisundi. Matriarhaat asendus patriarhaadiga. Kui varem laste päritolu määramine ja vara pärandamine oli toimunud naisliinis, ema järgi, siis nüüd toimus see meesliinis, isa järgi. Nii tekib monogaamiline perekond, kelle eesotsas on mees ja kellel on oma eramajapidamine. Eraomandus on lahutamatult seotud niisuguse omaette monogaamilise perekonna tekkimisega, kellest sai ühiskonna majanduslik rakuke.

Kogu ekspluataatorliku ühiskonna ajaloo kestel on naised olnud alandatud ja õigusetus seisundis. Eraomanduslik kord orjastas naise ja naine ise muutus mehe omandiks. Alles suurtööstuse

[1] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, Tallinn, 1958, lk. 162.

arenemisega ja naiste kaasatõmbamisega tootmisse avanes neile tee vabanemisele. Naistöötajaist sai aktiivne jõud võitluses ekspluataatorite vastu. Marx rõhutas, et suurtööstus loob „... uue majandusliku aluse perekonna ja sugudevaheliste suhete kõrgemale vormile, andes naistele ja mõlemast soost noortele ning lastele väljaspool kodukolde sfääri tähtsa osa ühiskondlikult organiseeritud tootmisprotsessis"[1].

Kuid meestega täiesti võrdõiguslikuks on naistel võimalik saada alles tootmisvahendite eraomanduse kaotamise tulemusel. Sotsialismi tingimustes on naistel meestega võrdne koht tootmises, ühiskonna poliitilises elus ja kultuurielus. Selle alusel kujunevad välja eeldused mehe ja naise võrdõiguslikkuseks ka perekonnas. Kui tootmisvahendite eraomandus moonutas perekonnasuhteid, siis tootmisvahendite sotsialistlik omandus on tervete ja elujõuliste perekonnasuhete kindlustumise alus.

Ühiskondliku elu vormide sõltuvust tootmisviisidest võib märgata ka siis, kui vaadelda, kuidas on tekkinud ja arenenud niisugused etnilised ja ajaloolised inimeste ühtekuuluvuse vormid nagu *hõim, rahvas* ja *rahvus*.

Ürgkogukondlikus ühiskonnas ei olnud inimeste jagunemist rahvusteks, elanikkond jagunes siin sugukondadeks ja majanduselu piirdus sugukonna raamidega. Tootmise arenemise tulemusel laienesid majanduslikud sidemed hõimudele ja nende liitudele. Kuid hõimude liidud ei kujutanud endast inimeste püsivat ühtekuuluvust. Side hõimude vahel ajuti tugevnes, siis jälle nõrgenes, kuni lõpuks tootlike jõudude arenemine ja majanduslike sidemete tugevnemine liitis inimesed suuremateks ja stabiilsemateks ühendusteks.

Kui ürgkogukondlike suhete lagunemise ja ühiskonna klassideks lõhenemise tagajärjel tekkis riik, hakati inimesi jagama mitte sugulusrühmade, vaid territoriaalse tunnuse järgi. Elanikkonna jagamine territooriumi järgi ja sugukonna tähtsamate funktsioonide üleminek riigi kätte andis vanale sugukondlikule elulaadile surmahoobi. Kuid tekkinud riigid, mis likvideerisid küll hõimude ühtekuuluvuse, ei loonud veel inimeste rahvuslikku ühtekuuluvust. Orjanduslikus ühiskonnas ja feodaalühiskonnas oli elanikkond jagunenud rahvasteks. Ja kuigi juba keskajal olid mitmesugustel rahvastel olemas niisugused rahvusteks kujunemise eeldused nagu ühine keel ja territoorium ning olid tekkimas ühise kultuuri elemendid, ei olnud ilma ühise majanduseluta, ilma tugevate majanduslike sidemeteta antud maa rajoonide ja piirkondade vahel võimalik inimeste ühinemine rahvuseks.

Kapitalistliku tootmisviisi arenemine tegi lõpu feodaalsele killustatusele ja eraldatusele, laiendas majanduslikke sidemeid ning viis rahvusriikide moodustamisele ja eraldatud feodaalsete vürstiriikide likvideerimisele.

Leninism paljastas narodnikute ja teiste marksismi vastaste alu-

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 424.

setud väljamõeldised, nagu oleksid rahvuslikud sidemed lihtsalt sugukondlike sidemete jätkuks. Siiamaani üksteisest eraldatud piirkondade liitumine üheks tervikuks ja inimeste ühinemine rahvusteks ei ole tingitud sugukondlike sidemete arenemisest, vaid vahetuse laienemisest piirkondade vahel, kaubaringluse suurenemisest, tihedate majanduslike sidemete väljakujunemisest antud territooriumi elanikkonna vahel.

Järelikult on majanduslik arenemine olnud selleks aluseks, millel tekkis niisugune ajalooliselt püsiv inimeste ühtekuuluvus, nagu seda on rahvus. Rahvused tekivad tootlike jõudude kasvu alusel, selle tulemusel, et tugevnevad majanduslikud sidemed inimeste vahel, kes elavad ühisel territooriumil ja kõnelevad üht keelt.

Idealistlik sotsioloogia lahutab rahvusküsimuse majanduslikust aluspinnast, käsitleb rahvusi lahus ühiskonna majanduselu tingimustest ja lähtub üksnes inimeste psühholoogiast või nende ühisest keelest. Tegelikult aga on lugu vastupidine: rahvuslik iseloom, ühele või teisele inimeste rühmale ühised psüühilised jooned on inimeste majanduselu tingimuste tulemus.

Marksism-leninism õpetab, et *rahvus* ei ole hõimu ega rassi ühtekuuluvus, vaid inimeste ajalooliselt kujunenud ühtekuuluvus, mis on tekkinud ühise keele, territooriumi, majanduselu pinnal ja rahvusliku kultuuri iseärasustes avalduva ühise psüühilise laadi pinnal.

Kapitalismi arenemine viis kodanlike rahvuste ja kodanlike rahvusriikide tekkimisele. Kuid kapitalism tõi endaga kaasa ka rahvuste ebavõrdsuse ja rõhumise. Kapitalistliku maailmamajanduse süsteemi ei loodud rahvuste vabatahtliku kokkuleppe teel vastastikku kasulikel alustel, vaid rahvaste majandusliku orjastamise ja vägivaldse alistamise, vallutuste, anneksioonide ja koloniaalröövide teel.

Alles sotsialism likvideerib rahvusliku rõhumise ja loob rahvuste täieliku võrdõigusluse. Tootmisvahendite eraomanduse kaotamine, ekspluataatorlike klasside likvideerimine, sotsialistliku rahvamajanduse organiseerimine on rahvaste vennaliku koostöö aluseks. Sotsialistlike tootmissuhete baasil tekivad sotsialistlikud rahvused, tugevneb rahvaste sõprus ning puhkevad õitsele rahvusriigid ja rahvuslik kultuur.

Muutused ühiskonna poliitilises korras ja inimeste vaimuelus on järelikult tingitud muutustest tootmisviisis. Ühiskonnakorra, ühiskondlike ideede, poliitiliste ja õiguslike asutuste ja perekonnavormide muutumine tootmisviisi arenemise tulemusena on ühiskonna arenemise seadus.

Seepärast on inimkonna ajalugu kõigepealt tootmise arenemise ajalugu, tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise ajalugu. Tootmise arenemise seaduste, tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise seaduste uurimine on inimühiskonna ajaloolise arenemisprotsessi teadusliku tunnetamise võtmeks.

XIII PEATUKK

TOOTLIKE JÕUDUDE JA TOOTMISSUHETE DIALEKTIKA

1. Tootmissuhete sõltuvus tootlike jõudude iseloomust

Me selgitasime, et materiaalsete hüvede tootmise arenguaste, tootmisviis määrab kindlaks ühiskonna struktuuri. Tootmisviisi muutumine toob kaasa ühiskonna struktuuri muutumise, toob kaasa põhjalikud sotsiaalsed ümberkujundused. Sellega seoses omandab tohutu tähtsuse küsimus: *millest aga oleneb tootmisviisi muutumine?*

Ühiskonnateadus ei pea andma üksnes vastust küsimusele, mis määrab kindlaks ühiskonna palge, ühiskonna iseloomu igal antud ajaloomomendil, vaid ka küsimusele, mis määrab lõppkokkuvõttes ühiskonna dünaamika, ühiskonna arengu.

Tootmisviis, nagu juba eespool näidati, on tootlike jõudude ja tootmissuhete ühtsus. Kumb aga neist tootmise kahest küljest on juhtiv, määrav, milline on nende mõju teineteisele?

Juhtivaks, määravaks küljeks tootmisviiside arengus on tootlikud jõud. Nad on kõige liikuvam, kõige „rahutum", lakkamatult arenev ühiskonna materiaalse elu element. See on tingitud materiaalse tootmise protsessi olemusest endast, sellest, et see protsess toimub vahetpidamatult, sest materiaalsete hüvedeta ei saa inimesed eksisteerida. Tootlikud jõud on tootmise kõige revolutsioonilisem element. Nende arenemisest ongi tingitud tootmissuhete muutumine.

Tootlike jõudude areng moodustab tootmisprotsessi sisu, tootmissuhted aga — tema ühiskondliku vormi. Dialektilise materialismi tees sisu ja vormi arenemise seaduspärasusest aitab meil mõista tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise dialektikat. Tootlikud jõud, mis kujutavad endast tootmisprotsessi sisu, määravad kindlaks tootmissuhete iseloomu, selle majandusliku vormi, milles teostub tootmisprotsess.

Ühiskondliku tootmise arenemise protsessis muutuvad algul tootlikud jõud ja kõigepealt tootmisriistad, nende järel aga muutuvad inimeste tootmissuhted.

Tööriistad, nagu näitab Marx, pole üksnes inimtööjõu arengu mõõdupuu, vaid on ka nende ühiskondlike suhete näitaja, milledes tööd tehakse. „Niisama suur tähtsus, nagu on luujäänuste ehitusel väljasurnud loomaliikide organisatsiooni uurimiseks, on ka töövahendite jäänustel kadunud ühiskondlik-majanduslike formatsioonide uurimiseks."[1]

Ajalugu näitab, et revolutsioonilised muudatused tootmistehnikas viivad varem või hiljem põhjalike murranguteni ühiskondlikus elus. Nii viis kivist tööriistadelt metalltööriistadele üleminek lõpptulemusena ürgkogukondliku korra lagunemisele ja klassiühiskonna tekkimisele. Ürgkogukondliku korra ajal olid tootlikud jõud niivõrd vähe arenenud, et kõik, mis toodeti, tarbiti jäägitult. Mingisugust produktide ülejääki, mida üksikinimesed oleksid võinud eraomandiks muuta, tol ajal veel ei olnud.

Metallist, eriti rauast tööriistade valmistamine tõi kaasa tööviljakuse tunduva tõusu. Raudkirve, -labida ja loomade jõul veetava rauast hõlmaga puuadra kasutuselevõtmine andis põlluharimise arenguks avarad võimalused. Metallist tööriistade ilmumine viis edasi käsitööstust ja ehitustegevust.

Tootlike jõudude arenemise tulemusel hakkas inimene tootma rohkem, kui oli vaja talle endale vahetuks tarbimiseks. Tekkis mõningane ülejääk — lisaprodukt, koos sellega aga ka võõra töö saaduste omastamise võimalus; nimelt tol ajal tekib eraomandus, ühtlasi ka varanduslik ebavõrdsus. Asi on selles, et vastavalt tootlike jõudude arengule tungis tootmisprotsessi üha rohkem tööjaotus, mis õõnestas kogukondlikku tootmist ja toodetud saaduste kogukondlikku jaotamist. Tööjaotuse tulemusel hakati toodetud saadusi vahetama — esialgu kogukondade vahel, hiljem ka üksikute tootjate vahel. Eratootmise tekkimine tähendas tootmisvahendite eraomanduse tekkimist. Eraomanduse baasil tekkis ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt.

Seni kui iga inimene suutis toota ainult niipalju, kuipalju oli talle vaja äraelamiseks, ei olnud lisaprodukti, ei olnud võimalik ka ekspluateerimine; sõjavangid kas tapeti või muudeti võrdõiguslikeks kogukonnaliikmeteks. Sõjavangide küsimus omandas hoopis teise ühiskondliku tähtsuse siis, kui tööviljakus oli suurenenud ja oli tekkinud lisaprodukt. Neis tingimustes oli kasulik vange orjadeks muuta. Orjadeks hakkasid muutuma ka kogukonna enese liikmed, ruineerudes ja sattudes võlgade tõttu orjusse. Tekkis ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, muutus ühiskonna struktuur. Niisugused olid tootmisriistade muutumise ja tööviljakuse suurenemise tagajärjed.

Milline mõju on tööriistade muutumisel tootmissuhetele, seda on näha ka järgmisest. Üleminek käsitöölt, käsitsi töötamiselt masinatega tootmisele tõi kaasa kapitalistliku majandussüsteemi võidu feodalismi üle. Juba feodalismi rüpes hakkasid tekkima

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 161.

võrdlemisi suured töökojad, mida organiseerisid kaupmehed-üles ostjad, liigkasuvõtjad, rikastunud meistrid. Käsitöölised ja kodutööndajad ei suutnud suurte töökodadega konkureerida, laostusid ning muutusid palgatöölisteks. Koos ühiskondliku tööjaotuse ja kaubatootmise kasvuga toimus talurahva kihistumine, talurahva lagunemine külakodanluseks ja külaproletariaadiks. Kuid feodaalse tootmisviisi täielik ümberkujunemine kapitalistlikuks tootmisviisiks toimus alles koos masinate ilmumisega, uue, tehnilise tööjaotuse tekkimisega vabrikutes, palgatöö massilise kasutamisega.

Mehhaaniliste kangastelgede, ketrusmasina ja aurumasina leiutamine, koos nendega aga ka uut tüüpi töölise tekkimine põhjustas terve tööstusliku revolutsiooni. Toetudes uutele tootlikele jõududele, tegi kodanlus lõpu majanduse feodaalsele organisatsioonile. Masinate kasutamine andis kapitalistile tohutu suuri eeliseid väiketootmise ees. Seoses sellega muutus intensiivsemaks väikemajapidamiste laostumine, tootjate lahutamine tootmisvahendeist ja palgatööliste armee kujunemine. Masinatega varustatud kapitalistlikule suurtootmisele ei suutnud vastu panna ei käsitööliste ja talupoegade väiketootmine ega pärisorjade tööle rajatud rutiinne mõisamajapidamine.

Marksistlikku teesi, et tootmissuhted sõltuvad tootlike jõudude arengust, püüavad kodanlikud sotsioloogid kummutada viitega sellele, et kapitalismilt sotsialismile üleminek ei olevat seotud mingisuguse pöördega tootmisriistade arengus. Kuid see viide on alusetu. Iga uus tootmisviis lähtub neist tootlikest jõududest, mis on arenenud vana ühiskonna rüpes ja mis enam ei mahu iganenud, tootmise arengut aheldavate tootmissuhete raamidesse. Kapitalistlikud tootmissuhted tuginesid esialgu käsitööstuslikele tootmisvahenditele, mille baasil kujunesid suured töökojad ja manufaktuurid. Kapitalistlikud tootmissuhted ilmusid enne tööstuslikku revolutsiooni, mis pani aluse tehnika võimsale arengule. Sõltuvalt tehnika arengust aga toimus feodaalsete tootmissuhete purustamise ja väljatõrjumise ning kodanlike tootmissuhete kindlustumise ja levimise protsess. Nende tootlike jõudude tase, mis arenesid feodalismi rüpes ja olid aluseks kapitalistlike tootmissuhete tekkimisele, oli selline, et feodaalsed tootmissuhted jäid neile juba kitsaks. Seda tõestasid kõik feodalismivastased revolutsioonid ja kapitalistlike tootmissuhete võit üksteise järel kõigis Euroopa riikides. Edasi hõlmas see protsess ka Aasia maid.

Sotsialistlik tootmisviis lähtub esialgselt neist tootlikest jõududest, mille on loonud kapitalism. Arendades tehnika uusimaid saavutusi, teostades kogu rahvamajanduse elektrifitseerimist, asub sotsialistlik ühiskond looma palju kõrgemat materiaalse tootmise baasi kui see, mida suudab tagada kapitalism. Sotsialism andis võimaluse luua kvalitatiivselt uut materiaalse tootmise baasi, mis rajaneb tootmise täielikul automatiseerimisel, keemia, aatomienergia ning teiste teaduse ja tehnika saavutuste laialdasel kasutamisel. Need saavutused on kommunismi tehniliseks aluseks.

Niisiis, tootlike jõudude arengu järel muutuvad vastavalt sellele arengule ka tootmissuhted.

Tootmine võib takistamatult areneda vaid sel tingimusel, kui inimeste tootmissuhted vastavad tootlike jõudude iseloomule. Kuid mitte alati pole nende vahel vastavust.

Tootlikud jõud ja tootmissuhted arenevad ebaühtlaselt ega

muutu üheaegselt. Tootlikud jõud kasvavad ja muutuvad lakkamatult, tootmissuhted, omanduse vormid ei muutu aga pidevalt; tootmissuhetel kui vormil on tendents maha jääda ja nad jäävadki maha oma sisust, tootlike jõudude arengust. Selle tulemusena osutub tootmissuhete vastavus tootlike jõudude iseloomule rikutuks, tekib vastuolu: tootmissuhted muutuvad tootlike jõudude arengu piduriks, satuvad nende arenguga vastuollu, klassiühiskonnas — konflikti. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel niiviisi tekkinud mittevastavus tuleb aga varem või hiljem kõrvaldada, seda nõuavad ühiskonna arenemise elulised vajadused. Selle vastuolu lahendamise vajadus sunnib ühiskonda viima oma tootmissuhted vastavusse, kooskõlla tootlike jõudude arengu iseloomu, taseme ja nõuetega.

Seadus, mille järgi tootmissuhted peavad vastama tootlike jõudude iseloomule, väljendab tootmise kahe külje paratamatut seost ja vastastikust sõltuvust, väljendab seda, et tootmissuhted kui tootmise ühiskondlik vorm sõltuvad tootlikest jõududest. See on ühiskondliku tootmise arenemise objektiivne majandusseadus.

Tootmise ühiskondlikud vormid (inimeste tootmissuhted) on ajalooliselt muutuvad, nad asendavad üksteist majandusliku arengu käigus. „Saavutanud teatud küpsusastme, heidetakse antud ajalooline vorm kõrvale," ütles Marx, „ja ta vabastab koha kõrgemale vormile."[1] Järelikult areneb ja muutub tootmisviis tekkivate vastuolude ületamise teel.

Kõigis sotsialismile eelnenud ühiskondlikes formatsioonides sattusid tootlikud jõud ja tootmissuhted aja jooksul lepitamatusse vastuollu, mis lõppude lõpuks lahendati sotsiaalse revolutsiooni teel, oma aja ära elanud ja ühiskonna arengu pidurdajaks muutunud tootmissuhete likvideerimise teel. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel tekkinud konflikti likvideerimine avab uued võimalused tootmise arenguks.

2. Tootmissuhete mõju tootlike jõudude arenemisele

Tootmissuhted muutuvad sõltuvalt tootlike jõudude arengust. Kuid millest sõltub siis tootlike jõudude endi areng?

Selle küsimuse lahendamisel taganesid paljud II Internatsionaali teoreetikud marksismist. Mõned neist olid arvamisel, et tootlike jõudude kasv, mis on ühiskonna arengu lõpp-põhjuseks, on omakorda tingitud geograafilise keskkonna omadustest. Seda laadi seisukohti esineb näiteks G. V. Plehhanovi üksikutes töödes. Kuid geograafiline keskkond, nagu juba XII peatükis märgiti, kuigi ta avaldab suurt mõju materiaalse tootmise iseloomule ja arengutempole, ei ole tootlike jõudude kasvu määravaks põhjuseks.

Revisionist A. A. Bogdanov püüdis seletada tootlike jõudude arengut rahvaarvu kasvuga. Kuid selline seletus, nagu juba eelmises peatükis näidati, on samuti ebaõige. Rahvaarvu kasv on tootlike jõudude arengu tähtsaks tingimuseks, kuid rahvaarvu kasv ei saa seda arengut määrata. Paljude Aasia maade

[1] К. Маркс, Капитал, т. III, 1955, стр. 897—898.

rahvastik kasvas Euroopa maade rahvastikust kiiremini, kuid tootlike jõudude areng Aasia maades oli viimasel poolteisel-kahel sajandil äärmiselt aeglane. See seletub väliskapitali võimutsemisega ja feodaalsete tootmissuhetega, mida toetasid kolonisaatorid.

Ühe osa marksistide hulgas oli levinud veendumus, et tootlike jõudude arengut tingib inimeste vajaduste kasvamine. Vaieldamatult avaldab inimeste vajaduste kasvamine tohutu suurt mõju tootlike jõudude arengule, stimuleerib tootmise arenemist, suurendab nõudmist tarbeesemete järele. Kuid vajaduste kasv ise oleneb materiaalse tootmise arenemisest. Tootmine ei loo ainuüksi tarbeesemeid, vaid ka tarbimise viisi, tingib vajaduste ja tarbimise mitmekülgsuse ja taseme. Sõltuvalt ühiskondliku tootmise arenemisest ja sotsiaalse korra muutumisest muutuvad ka inimeste vajadused. Nii olid vene talupoja vajadused kodanlik-feodaalse korra ajal väga piiratud ega muutunud põlvest põlve peaaegu üldse. Niipea aga, kui tehti lõpp oma aja ära elanud sotsiaalsele korrale, kui muutusid talupoja elutingimused, hakkasid ka ta vajadused kiiresti kasvama. See vajaduste kasv stimuleerib muidugi sotsialistliku tootmise arengut, kuid enne seda, kui ta põhjuseks muutus, oli ta ise tootmise arengu tagajärg.

Mõned II Internatsionaali teoreetikud püüdsid tootlike jõudude arengu määravat põhjust leida teadmiste kasvus, teaduse arengus. Niisugusel seisukohal oli K. Kautsky. See idealistlik arusaamine tootlike jõudude arenemise põhjustest on laialt levinud ka kaasaegses kodanlikus sotsioloogias. Kodanluse ideoloogid esitavad viimaste aastakümnete silmapaistvamaid teaduslikke avastusi kui „tõendeid" selle kohta, et vaim on mateeria suhtes primaarne, et mõtlemine on praktilise tegevuse suhtes primaarne.

Vaieldamatult etendab teadus tootlike jõudude arengus tähtsat ja sealjuures üha suuremat osa. Kuid teadus ise ei liigu edasi sugugi mingi vaimujõu abil, nagu seda väidavad idealistid, vaid lõppkokkuvõttes ikkagi materiaalse tootmise vajaduste tõttu. Tootmispraktika ja laiemalt võttes ühiskondlik praktika on selleks viljakandvaks pinnaseks, millel kasvavad üles kõik teadusliku tunnetuse harud.

Teaduse saavutused, mis on välja kasvanud materiaalse tootmise vajadustest, aitavad omakorda kaasa tootlike jõudude arengule, aitavad täiustada tootmisriistu ja tõsta töötajate kvalifikatsiooni. Ilma füüsika ja keemia arenemiseta ei oleks tööstuslik tootmine saanud väljuda käsitöö staadiumist. Ilma teaduseta ei oleks olnud kaasaegset vee-, raudtee- ja õhutransporti, ei oleks olnud kaasaegseid sidevahendeid.

Põllumajandus oli rea sajandite vältel stagnatsiooni olekus. Laialdane masinate ja elektri, samuti ka bioloogia ning keemia kasutamine annab rikkalikke võimalusi põllumajandusliku tootmise arenguks.

Silmapaistvaimaks kaasaegse teaduse saavutuseks on aatomienergia avastamine ja rakendamine. Need edusammud tähistavad suuri muutusi energeetika ja tootmistehnika arengus. Ühe tonni uraani-235 aatomituumade jagunemisel eraldub ligikaudu niisama palju energiat kui 2 miljoni tonni kivisöe põlemisel. Termotuumareaktsioonide puhul, mis toimuvad vesinikutuumade sünteesi ja nende heeliumituumaks muutumise protsessis, eraldub mitu korda rohkem energiat kui uraani lõhustumisel. Termotuumaprotsesside reguleerimise vahendite tundmaõppimine annab inimkonnale ammendamatud odava energia varud.

See aga, millisel määral on võimalik kasutada teaduslikke avastusi tootlike jõudude arendamiseks, oleneb tootmissuhete iseloomust, ühiskonnakorrast. Kapitalistlik tootmisviis andis võimsa tõuke loodusteaduse kasutamiseks tööstuses, transpordi alal ja põllumajanduses. Konkurentsi ja võidurelvastumise tõttu toimub teaduslik ja tehniline progress reas kapitalistlikes maades üksikutel tootmisaladel ka praegu väga kiires tempos. Kuid teaduslike avastuste kasutamine rahulikeks eesmärkideks põrkab igal sammul kokku takistustega, mida oma kasuahnetes huvides püstitab monopolistlik kapital, kes kasutab teaduse ja tehnika saavutusi eelkõige hävitusvahendite tootmiseks. Asjaolu, et imperialistid kasutavad teaduse hiiglasuurt avastust — aatomienergiat — eelkõige sõja ettevalmistamiseks, mis võib viia paljude miljonite inimeste, lin-

nade ja külade, vabrikute ja tehaste hävitamisele, tõendab kujukalt, et kapitalism on progressiivsest jõust muutunud tsivilisatsiooni saavutusi hävitavaks jõuks. Ja teaduse, loova jõu, mis on kutsutud teenima inimkonna heaolu, suurendama inimkonna võimu looduse üle, muudab kapitalism inimkonnale ja progressile vaenulikuks jõuks.

Sotsialistlikus ühiskonnas kasutatakse teaduse saavutusi töötajate huvides. Sotsialistlikud tootmissuhted loovad soodsad tingimused tehniliseks progressiks kõigis majanduse harudes, tootlike jõudude arendamiseks teaduse rakendamise baasil.

Niisiis, tootmissuhete iseloomust sõltub, kuidas kasutatakse teaduslikke avastusi, muuhulgas ka aatomienergia avastamist: kas hävitusvahendite loomiseks või tootlike jõudude arendamiseks.

Tootlike jõudude arengule avaldavad mõju paljud tegurid: geograafiline keskkond ja rahvastiku tihedus, inimeste vajaduste kasvamine, teaduse edusammud jne. Kuid ükski neist tegureist pole tootmise arengu määravaks, peamiseks põhjuseks. Tootmise arengu peatingimuseks on juba ühiskonna poolt loodud tootlikud jõud ning tootmise arenemise peamisi allikaid tuleb otsida kõigepealt tootmisest endast, aga mitte väljastpoolt seda. Nendeks allikateks on tootmise elementide, sealhulgas tootlike jõudude elementide dialektiline vastastikune toime, nende sisevastuolud ja peamiselt tootlike jõudude ning tootmissuhete vastastikune toime.

Nagu juba öeldud, mõjutavad inimesed tootmisprotsessis neid ümbritsevat loodust ja muudavad seda, muudavad aga koos sellega ka iseennast. Tööprotsessis toimub tootlike jõudude elementide — tootmisriistade ja inimeste — vahel lakkamatu vastastikune mõjutamine. Arendades oma töövilumust, kogudes tootmiskogemusi, täiustavad inimesed ühtlasi tootmisriistu. Uued täiuslikumad tootmisriistad aga toovad endaga kaasa inimeste kvalifikatsiooni muutumise, tootjate, töötajate endi edasiarenemise. Niisiis, tootmisprotsessis, kuivõrd see kujutab endast inimese ja looduse vastastikuse toime protsessi, peituvad tootlike jõudude arengut stimuleerivad põhjused. Nende põhjuste hulka kuulub ka inimeste püüd oma tööd kergendada, suurendada tööriistade täiustamise abil elatusvahendite hulka.

Kuid need stiimulid mõjuvad eri viisil, sõltuvalt sellest, missuguses ühiskondlikus vormis materiaalne tootmine toimub. Erinevates ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides, ajalooprotsessi erinevates staadiumides arenevad tootlikud jõud väga erinevas tempos. Otsustavat mõju tootlike jõudude kasvutempole ja nende arenemise iseloomule avaldavad tootmissuhted. Tootmissuhete iseloomust olenevad need spetsiifilised majandusseadused, millede järgi toimub tootlike jõudude arenemine igas ühiskondlik-majanduslikus formatsioonis, need liikumapanevad jõud, mis tõukavad seda arenemist edasi.

Tootmissuhted kui tootmise ühiskondlik vorm võivad anda tootmise arengule enam-vähem avarad võimalused või, vastupidi, võivad seda arengut kitsendada ja aheldada. Kui tootmissuhted vastavad tootlike jõudude iseloomule, annavad nad avarad või-

malused tootlike jõudude arenguks. Kui aga antud tootmissuhted on oma aja ära elanud, on tootlike jõududega vastuollu sattunud, siis pidurdavad nad tootlike jõudude arenemist.

Ürgkogukondliku korra tootmissuhted etendasid näiteks ühiskonna arenemise varastel astmetel väga suurt progressiivset osa. Ilma kogukondliku omanduseta, ilma kogukondliku ühise tootmiseta poleks inimesed saanud elama jääda ega oma tootlikke jõude arendada. Kuid tootlike jõudude kasvu tulemusel, tööjaotuse süvenemise tulemusel muutus tootmissuhete vorm, mis oli seotud väikeste kogukondade omaette eksisteerimisega, iganenuks, lakkas vastamast tootlike jõudude arengule, takistas, pidurdas seda arengut. Tol ajal tekkinud eraomandus kui uute tootmissuhete alus, nende tootmissuhete alus, mis andsid palju avaramad võimalused tööjaotuse teostamiseks ja töö ühiskonnastamiseks, vastas tootmise arengu nõuetele rohkem. Kuid eraomanduse arenemise dialektika on selline, et üheskoos eraomandusega tekkis ka inimeste majanduslik ebavõrdsus ja orjus.

Orjanduslik ühiskond oli oma julmast iseloomust hoolimata siiski kõrgemaks astmeks ühiskonna arengus. Orjandusliku korra ajal kasutati suures ulatuses töö koopereerimist, s. t. paljude töötajate jõupingutuste liitmist tööprotsessis. Teatavasti võimaldab liidetud töö teostada ülesandeid, mida üksikud inimesed omaette ei ole suutelised täitma. Juba kauges minevikus täideti kombineeritud tööga näiteks niisuguseid ülesandeid nagu suurte raskuste tõstmine, suurte hoonete ehitamine, suurte tammide, niisutuskanalite, sildade, kindlustuste jne. rajamine. Herodotos kinnitab, et Cheopsi püramiidi ehitamisel töötas pidevalt vähemalt 100 000 inimest.

Antiikmaailma suurte orjapidamismõisate, käsitööstuslike töökodade, kaevanduste tekkimine, ehitustegevuse arenemine viis välja mitmesuguste tööriistade ja mehhaaniliste seadmete loomisele (veetõstemehhanismid, mehhaanilised seadmed kivide ja maakide lõhkumiseks, raskuste tõstmiseks jne.). Kuid orjad polnud tööst huvitatud, nad rikkusid tööriistu ja orjapidajad andsid nende kätte vaid kõige lihtsamad tööriistad, mida polnud võimalik lõhkuda ja puruks lüüa. Archimedese tähtsamaid tehnilisi leiutusi rakendati peaasjalikult sõjalisteks eesmärkideks (kivi- ja odaheite-„masinad", seadmed vaenlase laevade vallutamiseks ja uputamiseks raudkonksude abil jne.). Aleksandria Heroni teravmeelseid mehhaanilisi seadmeid kasutati peamiselt õukonna lõbustamiseks (liikuvate automaatide teater). Odav orjade töö ei saanudki soodustada tehnika juurutamist tootmisse. Sellised olid tootlike jõudude arengu vastuolud orjanduse tingimustes.

Feodalismi ajal suurenesid mõnevõrra tehnika arenemise võimalused. Feodaaltalupojad suhtusid oma majapidamises tootmisvahenditesse hoolikamalt kui orjad, kuid teoorjuse süsteem surus samuti maha huvi tehnika täiustamise vastu. Kogu keskaja vältel olid põllumajanduses põhilisteks tööriistadeks puuader, äke, kõblas, sirp, vikat, reha, hang, koot, labidas ja kirves. Keerukamatest tööriistadest kasutati ratasatra. Laialdaselt levisid vesiveskid, hiljem ka tuuleveskid. Tööstuslik käsitsitootmine, mis üha enam hakkas eralduma põlluharimisest ja mida feodaalsed kammitsad suhteliselt vähem köitsid, tegi rea edusamme. Eriti tähtis oli toormalmist terase tootmise meetodi avastamine, kõrgahjude ja malmivalutööstuse tekkimine. Kuid tehnika tervikuna arenes feodalismi ajal aeglaselt.

Pärisorjuse asemel vabapalgalist tööd kasutades teostas kapitalism tootmistehnika alal murrangu ja tõstis masinate abil tööviljakust. Kapitalism lõi oma noorusaastail kõigi eelmiste formatsioonidega võrreldes ääretult võimsamad stiimulid tootlike jõudude arenguks. Täitmatu kasumiiha, rikastumisjanu ja konkurents sundisid kapitaliste lakkamatult tehnikat täiustama. Kapitalismi ajal toimus hiiglaslik tootmisprotsessi ühiskonnastamine. Kapitalistliku tootmise arenemisega käib kaasas tööjaotuse süvenemine ja töötajate suurem spetsialiseerumine. Imperialismi ajastul omandab tootmine suurte monopolistlike koondiste tekkimise tulemusel üha rohkem ühiskondliku iseloomu. Kuid kapitalistide eraomandus tootmisvahendite suhtes hakkab üha rohkem takistama ühis-

kondlike tootlike jõudude arengut, ei lase organiseerida plaanipärast tootmist kogu riigi ulatuses ja maailmamajanduses. Kapitalismi ajal võtab tööjaotus ühekülgse, loomuvastase iseloomu: tööline spetsialiseerub ühe piiratud tootmisoperatsiooni alal ja muutub masina ripatsiks vooltootmises. Kapitalistid juurutavad uusi masinaid ainult siis, kui see tõotab neile suuremaid kasumeid. Nad takistavad avastuste ja leiutiste rakendamist, kui uus tehnika ähvardab nende puhaskasu.

Sotsialismi ajal tekivad tingimused tehnika kiiremaks arenemiseks, sest töörahva hulgad on saanud tootmise peremeesteks ja on eluliselt huvitatud kõige laialdasemast masinate kasutamisest, mis tõstavad tööviljakust ja kergendavad inimeste tööd. Sotsialistlik tootmisviis vabastab tehnika arengu neist takistustest ja vastuoludest, mida on tekitanud kapitalistlik majandussüsteem.

Kaasaja tingimustes on tehnika arengu kõrgeimaks astmeks tootmise automatiseerimine. Tänu automatiseerimisele võib üks või mitu töölist juhtida suure hulga masinate ja mehhanismide tööd. Dnepri hüdroelektrijaama üheksat hüdroturbiini ja muid mehhanisme teenindavad näiteks kuus korrapidajat ühes vahetuses. Automatiseerimine avab enneolematud perspektiivid tööviljakuse kasvuks. Sotsialismi tingimustes muutub tootmise automatiseerimine võimsaks tootlike jõudude arendamise ja töötajatele tarbeesemete külluse loomise vahendiks.

Sotsialismi ajal teostub tootmise igakülgne ühiskonnastamine ja areneb ratsionaalne tööjaotus. Kui isegi sunniviisilise töö tingimustes tekitas lihtne töö koopereerimine uue tootliku jõu, siis seda suurem tähtsus on sotsialistlikul töö koopereerimisel. Seltsimeheliku vastastikuse abistamise ja sotsialistliku võistluse olukorras tõstab töö koopereerimine suuresti tööviljakust. Tööliste kultuurilise ja tehnilise taseme tõusu baasil ületatakse vana, inimesi eluks ajaks mingi ühe osalise funktsiooni täitmise külge aheldanud tööjaotuse kahjulikud tagajärjed. Ebaloomuliku osalise spetsialiseerumise asemel areneb sotsialismi ajal, vastavalt üldhariduse ja polütehnilise hariduse taseme kasvule, kõrge tootmistehniline meisterlikkus.

Tänapäeva tingimusis on üheks kõige efektiivsemaks tööjaotuse ja töö ühiskonnastamise vormiks spetsialiseerumine ja koopereerimine tööstuses, ratsionaalsete tootmissidemete loomine ettevõtete vahel. Üht tüüpi toodangut valmistavate spetsialiseeritud tehaste areng, detailide ja toodete standardiseerimine võimaldab kindlustada nende massilist tootmist. Arenenud kapitalistlikes maades kasutatakse laialdaselt neid tööviljakuse tõstmise vorme, kuid suurimat efekti saavad nad anda vaid plaanipäraselt organiseeritud sotsialistliku majanduse tingimustes.

Niisiis, tootmissuhted avaldavad otsustavat mõju tootmisriistade arenemisele, töö organiseerimisele, tööjõu arenemisele. Uued tootmissuhted soodustavad tootmisriistade täiustamist, tehnika progressi, töö koopereerimist ja tööjaotuse arengut. Kuid mitte üksi selles ei avaldu tootmissuhete mõju tootlike jõudude aren-

gule. Tootmissuhete tüübist olenevad ka need materiaalsed stiimulid, mis viivad liikvele inimhulki, kes tootmisest osa võtavad.

Tootmissuhete iseloom avaldub eelkõige selles, kuidas suhtuvad otsesed tootmisest osavõtjad töösse, millisel määral on nad huvitatud tööviljakuse tõstmisest. Uued tootmissuhted suurendavad harilikult ühel või teisel määral töötajate huvi tööviljakuse tõstmise vastu. Feodaaltalupojad olid orjadega võrreldes tööviljakuse tõstmisest rohkem huvitatud: ühe osa ajast töötasid nad iseenda jaoks, oma majapidamises, ja püüdsid tootmist suurendada. Kuna nad aga suurema osa ajast töötasid mõisniku heaks tasuta, siis tööviljakuse kasv toimus feodaalühiskonnas äärmiselt aeglaselt. Kapitalismi ajal on tööline kahtlemata oma tööst rohkem huvitatud kui feodaaltalupoeg: palgatöölised saavad palka, mis tavaliselt sõltub nende poolt valmistatava toodangu hulgast. Seetõttu ongi töölised osaliselt huvitatud tööviljakuse suurendamisest. Kuna aga neid sealjuures ekspluateeritakse ja kuna kapitalistid omastavad suure osa nende töö produktist, siis on nende huvi tööviljakuse tõstmise vastu piiratud.

Antagonistlikes ühiskondlikes formatsioonides on tootmissuhete süsteemis valitsevaks ja juhtivaks jõuks ekspluataatorlikud klassid. Seepärast ei saa tootmissuhete mõju tootlike jõudude arengule avalduda nendest klassidest mööda minnes. Suur tähtsus ühiskondliku tootmise arengu seisukohalt on sellel, missugusel määral need klassid kasutavad lisaprodukti tootmise laiendamiseks ja millisel määral — oma isikliku tarbimise vajadusteks.

Orjapidajad antiikmaailmas ja feodaalmõisnikud keskajal võistlesid omavahel rikkuse ja luksuse alal, püüdsid töötajatest võimalikult palju lisaprodukti välja pigistada, kasutades selleks kõige julmemaid ekspluateerimise viise. Rikkuste kogumine ja tootlike jõudude arendamine toimus tol ajal despootlike võtetega. Kuid majanduse naturaalse iseloomu ja tootlike jõudude madala arengutaseme tõttu kulutasid orjapidajad, hiljem aga feodaalid peaaegu kogu lisaprodukti tarbimiseks või tarbimisvahendite ja luksusesemete kogumiseks ning suhteliselt vähe — tootmise laiendamiseks.

Kapitalistidel on tootmise stiimuliks kasumi saamine, kuid seda eesmärki ei ole neil võimalik saavutada ilma tootmist laiendamata ja täiustamata. Sellest ongi tingitud see silmapaistev ajalooline osa, mida etendas kodanlus tootlike jõudude arendamises. „Kommunistliku partei manifestis" märkisid Marx ja Engels: „Kodanlus oma vaevalt saja-aastase klassivalitsusega on loonud massilisemad ja kolossaalsemad tootlikud jõud kui kõik möödunud põlved". Kasumi ja lisakasumi tagaajamine, täitmatu rikastumisiha[1], konkurents — sellised on need võimsad tootmise arendamise stiimulid, mille on loonud kapitalism. Need stiimulid mõjusid kõige

[1] Spinoza ütles, et raha parim omadus on raha rohkus. Aga kõigi maade kapitalistide aabitsatõeks on: raha pole iialgi liiga palju.

efektiivsemalt seni, kuni tootlikud jõud ei olnud veel välja kasvanud kodanlike tootmissuhete raamidest; kuid nad pole kadunud ka tänapäeva kapitalismi ajal. Tänapäeval aga, nagu seda näidatakse allpool, põhjustavad need stiimulid üha enam tootlike jõudude hävitamist, mitte aga nende arengut.

Sotsialistlike tootmissuhete sisseseadmisega likvideeruvad niisugused tootmise arendamise stiimulid nagu kapitalistlik kasumijaht ja konkurents, tekivad aga uued, palju võimsamad stiimulid. Sotsialismi ajal pole ekspluateerimist, kõik inimesed töötavad iseendi heaks, oma ühiskonna heaks, ning sellepärast on kõik huvitatud tootmise arendamisest. Töötajate ühiskondlik huvi tööviljakuse üldise tõstmise vastu liitub harmooniliselt nende isikliku huviga, mis tuleneb sotsialistlikust töö järgi jaotamise printsiibist.

Seega muutuvad koos tootmissuhete põhjaliku muutumisega tootlike jõudude arenemise ühiskondlikud tingimused, muutuvad selle arenemise seadused, mis on igale ühiskondlik-majanduslikule formatsioonile spetsiifilised. Vanade tootmissuhete likvideerimine ja uute loomine annab avarad võimalused tootlike jõudude arenguks, loob uued arengut kiirendavad stiimulid, liikumapanevad jõud.

Seda võib näha ükskõik millise maa ajaloost. Ameerika Ühendriikides eksisteeris kuni 19. sajandi keskpaigani orjapidamine. Ameerika plantaatorid ekspluateerisid halastamatult neegerorje, neid üle jõu käiva tööga julmalt kurnates. Kuid masinatööstuse ajastul hakkas orjapidamiskord takistama tootmise arengut, tehnilist progressi. Ameerika Ühendriikide kodusõja käigus kaotati põhiliselt orjapidamine. Selle tulemusel vabanesid tootlikud jõud plantaatorliku süsteemi kammitsaist ja nende arenguks avanesid avarad võimalused.

Selle seaduse toime, mille järgi tootmissuhted peavad vastama tootlike jõudude iseloomule, avaldus veelgi kujukamalt Venemaal. Oma aja ära elanud pärisorjusliku korra pidurdav surve majanduse arengule põhjustas seda, et Venemaa oli 19. sajandil reast Euroopa maadest tehniliselt ja majanduslikult tublisti maha jäänud. Pärast pärisorjuse kaotamist muutus Venemaa majanduslik areng kiiremaks, siin tekkis kõrge kontsentratsiooniga suurtööstus. Kuid feodalismi igandid koos monopolistliku kapitali survega pidurdasid Venemaa arengut ja tõid kaasa Venemaa edaspidise mahajäämise enamarenenud kapitalistlikest maadest. Sotsialistlik revolutsioon likvideeris need tõkked, lõi uued, sotsialistlikud tootmissuhted ja avas piiritud võimalused tootlike jõudude arenguks.

Sotsialismis peituvad ammendamatud teaduse ja tehnika progressi võimalused. Pole juhus, et Ameerika Ühendriigid — peamine, juhtiv kapitalismimaa — kasutasid esimesena aatomirelva, heites aatomipommid Jaapani linnade Hirosima ja Nagasaki rahulikule elanikkonnale, Nõukogude Liit — sotsialismimaa — aga sai

maailma esimese aatomielektrijaama sünnimaaks. Selles avaldub ajalooline seaduspärasus. Nõukogude Liidus teaduse ja tehnika alal saavutatud arenguastme näitajaks on maailma esimesed kunstlikud Maa kaaslased. Kõiges selles väljenduvad kujukalt sotsialistliku tootmisviisi määratu suured eelised.

Vaatleme üksikasjalisemalt tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektilist vastastikust mõju kapitalistliku ja sotsialistliku tootmisviisi arenemises.

3. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vaheliste vastuolude arenemine kapitalismi ajal

Kapitalismi tootmissuhete aluse moodustab tootmisvahendite kapitalistlik eraomandus, mida kasutatakse palgatööliste ekspluateerimiseks. Erinevalt feodaalühiskonna naturaalmajandusest on kapitalism kaubatootmine, sealjuures kaubatootmine oma kõrgeimas arengustaadiumis, kus ka tööjõud muutub kaubaks. Tööliste ja tootmisvahendite vahel seisab kapitalistlik ettevõtja. Tootja, enne kui ta saab oma tööjõu käiku lasta, on sunnitud selle müüma tootmisvahendite omanikule — kapitalistile.

Üleminek feodaalkorralt kapitalistlikele tootmissuhetele oli ajalooliselt progressiivne nähtus. Kapitalism andis palju avaramad võimalused tootlike jõudude arenguks kui feodalism, kontsentreeris tootmise suurettevõtetesse, edendas tehnikat. Kaubatootmise kasv kaotas naturaalmajandusele iseloomuliku majandite ja majanduslike piirkondade eraldatuse ning endassesulgumise, ühendas kohalikud turud ühtseks rahvuslikuks turuks, hiljem ka maailmaturuks.

Kapitalismi ajal omandab tootmine üha rohkem ühiskondliku iseloomu, kuid tootmisvahendid jäävad eraomandiks. Selle tagajärjel tekkis vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise eraomandusliku vormi vahel. Väiketootmise puhul omastas tootmisvahendite valdaja omaenda töö produkti, kapitalismi puhul omastab tootmisvahendite omanik võõra töö produkti. Endine, eraomanduslik omastamise vorm, mille eelduseks oli üksiktootjate eravalduslik tootmine, säilis ka tootmise üha suurema ühiskonnastamise puhul. Selles mittevastavuses ongi kapitalismi peavastuolu. See vastuolu kasvas konfliktiks tootlike jõudude ja kapitalistlike tootmise, vahetuse ja jaotuse suhete kogusumma vahel.

Üha suuremaid kasumeid taga ajades laiendavad kapitalistid kaupade tootmist, rakendavad uusi masinaid, suurendavad töö intensiivsust. Sealjuures süveneb paratamatult vastuolu, mille poolusteks on ühelt poolt kapitalistide püüd tootmist piiritult laiendada ja teiselt poolt rahvahulkade piiratud tarbimine nende kasvava ekspluateerimise ja kindlustamata olukorra tulemusel. Selle tõttu kujuneb perioodiliselt kaupade ülejääk, samal ajal

kui elanikkonna põhihulk tunneb neist teravat puudust. Kapitalism tekitab majanduslikke ületootmiskriise, massilist tööpuudust, mille tagajärjeks on tohutu tootlike jõudude raiskamine. Kriiside tõttu suletud vabrikud ja tehased, vallandatud töölised langevad funktsioneerivate tootlike jõudude hulgast välja. Majanduskriisid on ainult ajutine vastuolude lahendamine, hiljem kogunevad vastuolud uuesti ja kerkivad uue jõuga esile. Kriisid põhjustavad hiiglasuurt, massilist tootlike jõudude raiskamist ja annavad ühtlasi tõuke edasiseks tehnika kasvuks, tootmise arenemiseks ja töö ühiskonnastamiseks.

Imperialismi ajastul muutus kapitalismi põhivastuolu — tootmise ühiskondliku iseloomu ja kapitalistliku omastamisviisi vaheline vastuolu — veelgi teravamaks. Imperialismi majanduslikuks põhiiseärasuseks on suurettevõtjate monopolistlike liitude valitsemine. Need kapitalistide liidud koondavad enda kätte kaupade tootmise ja turustamise terves tööstusharus või koguni reas üksteisega piirnevates harudes ja omandavad monopoolse seisundi. Monopolistlikud liidud kasvasid tohutu hulga väike- ja keskmiste ettevõtjate laostumise tagajärjel välja tootmise kontsentratsioonist, mille tekitas vaba kapitalistlik konkurents. 1870. aastal moodustasid väike- ja keskmiste ettevõtete omanikud koos oma töövõimeliste perekonnaliikmetega 40,4 protsenti kogu Ameerika Ühendriikide töövõimelisest elanikkonnast, 1954. a. aga — 13,3 protsenti. Ameerika Ühendriikides on 250 kapitalistide hiigelkorporatsiooni kätte koondatud ligikaudu $^2/_3$ kogu Ühendriikide tootmisvõimsustest, terasekompanii valdab $^3/_4$ kõigist rauavarudest, 16 firmat kontrollivad enam kui 83 protsenti kõigist vasevarudest. Monopoolse, s. t. valitseva, kõikvõimsa positsiooni tõttu tootmises ja turul dikteerivad kapitalistide koondised tooraine ja valmiskaupade hindu, määravad kindlaks palga taseme, valitsevad tehniliste avastuste ja leiutuste üle. Monopolistid pigistavad hiiglasuuri kasumeid välja asumaadest ja sõltuvatest maadest, oma kapitalimahutustest teistes maades. Eriti kergesti ja kiiresti rikastuvad kapitalistid võidurelvastumise arvel. Kümned miljardid dollarid voolavad vahetpidamatult kahuri-, lennuki-, keemia-, aatomi-, laevaehitus- ja teiste kapitalistliku tööstuse „kuningate" taskutesse. Sel viisil püüavad kapitalistid saada maksimaalseid kasumeid.

Kapitalistide monopolistlikud koondised, milledes avaldub tootmise edasine ühiskonnastamine kapitalismi baasil, on ilmselt paremas olukorras nende iseseisvate ettevõtjatega võrreldes, kes ei kuulu monopolistlikesse koondistesse. Monopolidel on võimalik teha suuri kapitalimahutusi hiiglaslike ettevõtete ehitamiseks, tööstuse tehniliseks rekonstrueerimiseks. Kuid samaaegselt takistavad monopolid tehnilist progressi; nad ostavad uute leiutuste patente ja matavad paljud neist oma seifidesse. Monopolid rakendavad uut tehnikat ainult siis, kui nad loodavad saada lisakasumit.

Tootlike jõudude areng kapitalismi ajal toimub teravnenud

antagonistlike vastuolude tingimustes ja toob kaasa töötajate suurema ekspluateerimise. Masin, millel on imepärane võime inimtööd kokku hoida, kergendada ja viljakamaks teha, muutub kapitalistlike suhete tingimustes tööliste olukorra halvendamise vahendiks. Konveierisüsteemi, mis annab enneolematu tööviljakuse, kasutavad kapitalistid töörütmi armutuks kiirendamiseks, nii et tööline kurnatakse lühikese aja vältel nii füüsiliselt kui vaimselt täiesti tühjaks.

Viimase poole sajandi jooksul on inimkonna tootlike jõudude arengut tähistanud kõigi majandusharude elektrifitseerimine laialdases ulatuses, lennuasjanduse ja raadiotehnika edusammud, raadiolokatsiooni, telemehhaanika kasutuselevõtmine, aatomienergia avastamine. Kuid kapitalismi tingimustes muutub tehnika sageli töötavale inimesele vaenulikuks jõuks. Kapitalism kasutab teaduslikke avastusi ja tehnilisi leiutusi tööinimeste orjastamiseks, hävitavate sõdade ettevalmistamiseks ja pidamiseks. Mitte juhuslikult pole Läänes moodsaks ja aktuaalseks muutunud probleem: „inimene ja tehnika". Kostab isegi hääli, et tehnika on pahe. Tegelikult on pahe selles, et tehnika on kapitalistide käes. Tehnika hiiglaslikule arengule vaatamata ei ole kapitalistlik majandussüsteem isegi kõige enam arenenud kapitalistlikes maades võimeline rahuldama paljude miljonite töötajate minimaalseidki elulisi vajadusi.

Rahvusvahelise Sotsioloogia Assotsiatsiooni endine president, ameerika professor L. Wirth ütles selle assotsiatsiooni esimesel kongressil: „Inimesed on teostanud oma kõige julgemad unistused looduse valitsemise valdkonnas... Tööstusel ja põllumajandusel on olemas vahendid niivõrd massiliseks tootmiseks, et nende universaalse rakendamise korral oleks võimalik vabastada inimesed enamikust muredest, mis neid siiani koormavad. Inimesed on õppinud võitma haigusi... Tehniline progress transpordi, side, lennuasjanduse, raadio, kino, televisiooni valdkonnas on praktiliselt kõrvaldanud kaugused. Kuid samal ajal on ka gigantses ulatuses kasvanud inimese hävitusvõime. Miljonid inimolendid ei oska veel lugeda ega kirjutada, kasutavad algelist tehnikat, kannatavad nälga, on mängukannideks sõjalistes avantüürides ja nad on ilma jäetud kõige elementaarsematest inimõigustest"[1].

Praegu arenev revolutsiooniline pööre tehnika arengus, mille on põhjustanud tootmise automatiseerimine ja perspektiivis — üha laialdasem aatomienergia rakendamine, on oma tagajärgede poolest radikaalsem ja sügavam kui tööstuslik revolutsioon, mis oli seotud kaasaegse vabriku ja aurumasina ilmumisega. See pööre süvendab veelgi kapitalistliku ühiskonna vastuolusid ja tõstab selle ühiskonna ette ikka uusi, talle lahendamatuid probleeme.

Kapitalistliku tootmise automatiseerimine teeb üleliigseks tohutu hulga varem rakendatud tööjõudu ja loob enneolematult massilise tööpuuduse ohu. Laiade tööliskihtide ette tõuseb kui kummitus hädaoht, et kaasaegsed masinad tõrjuvad neid välja,

[1] Bulletin International des Sciences Sociales, vol. III, № 2, 1951, p. 213.

niisamuti nagu juhtus käsitöölistega aurumasina ilmumisel. Automaatse juhtimise ja kontrollimise aparaatide ja elektronarvutusmasinate levimise tulemusel tootmises väheneb järsult tehnilise personali ja kontoriametnike arv ning intelligentsi nende kihtide hulgas kerkib teravamalt kui varem üles tööpuuduse probleem.

Teaduse ja tehnika saavutuste rakendamine põllumajanduses tõi kaasa tootmise kiire suurenemise kapitalistlikult arenenud põllumajandusrajoonides. Sellega seotud põllumajandussaaduste hulgihindade langemine halvendas mahajäänud põllumajandusrajoonide olukorda veelgi rohkem, teravdas puudust ja viletsust töötava elanikkonna hulgas. Tehniline progress põllumajanduses suurendas tootmise kontsentratsiooni ja väiketootjate laostumist. 1940. aastast 1954. aastani vähenes Ameerika Ühendriikides farmide arv 6 097 000-lt 4 782 000-ni, s. o. peaaegu 20 protsendi võrra.

Monopolide valitsemise ajal muutub tööstusharude, samuti ka kapitalistlike maade arenemine veelgi ebaühtlasemaks. Üksikud tööstusharud arenevad kiiremini, ühed maad liiguvad ette, teised jäävad maha.

Monopolistliku kapitalismi tingimustes on tehniline progress äärmiselt vastuolulise iseloomuga. Kuivõrd monopoolsed hinnad määratakse teatud raamides kindlaks ja konkurentsi piiratakse, niivõrd kaovad tehnilist progressi stimuleerivad motiivid ja ilmub seisaku ja roiskumise tendents. Kuid kapitalistlikud monopolid ei suuda konkurentsi sise- ja maailmaturult täielikult kõrvaldada. Kuna jääb alles võimalus alandada uue tehnika rakendamise abil kaupade tootmiskulusid ja suurendada kasumit, siis säilib ka tendents tehnilise progressi poole. Tuleb arvesse võtta ka seda, et majanduslik võistlus üha kasvava sotsialistliku maailmasüsteemiga sunnib kapitaliste kiirendama tehniliste leiutiste rakendamist.

Kapitalismi üldkriis ei tähenda täielikku stagnatsiooni ja seisakut tootmise arengus ega tehnilise progressi lõppemist. „Oleks ekslik arvata," kirjutas Lenin, „et see roiskumise tendents teeks võimatuks kapitalismi kiire kasvu; ei, üksikud tööstusharud, üksikud kodanluse kihid, üksikud maad ilmutavad imperialismi ajastul suurema või väiksema jõuga kord üht, kord teist neist tendentsidest."[1]

Tehniline progress teravdab vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja eraomandusliku omastamisvormi vahel. Tööstuse arendamine aatomienergia baasil nõuab tohutuid kapitalimahutusi ja suuremat tootmise kontsentratsiooni. Kõik see toob päevakorrale tootmise edasise ühiskonnastamise probleemi, eraomandus aga takistab seda. Juba majanduse elektrifitseerimine põrkas vastu kapitalistliku omanduse kitsaid raame, mis ei lasknud ratsionaalselt kasutada energeetikaressursse üheainsagi maa ulatuses, seda vähem rea maade ulatuses. Aatomitööstuse arendamisele rahuli-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 278.

kel eesmärkidel püstitab kapitalistlik omandus veel suuremaid takistusi.

Kaasaegse kapitalismi tingimustes võib tähele panna tendentsi asendada majanduslike jõudude stiihilist mängu majanduse riikliku reguleerimisega. See tendents väljendub majanduse „planeerimise" katsetes ja isegi üksikute tööstusharude natsionaliseerimises. Eramajanduslik kapitalism asendub ikka rohkem riikliku monopolistliku kapitalismiga. Luuakse rahvusvahelisi riiklikke monopolistlikke koondisi, nagu „Euroopa Söe- ja Teraseühing", „Euroopa Üldturg" ja „Euratom". Selle alusel kinnitavad kodanlikud majandusteadlased ja sotsiaalreformistid, et kaasaegne kapitalism on plaanikindel, organiseeritud kapitalism, mis on saanud jagu tootmise anarhiast.

Kuid kapitalism ei ole loonud ega suuda luua plaanipäraselt organiseeritud majandust, sest see on vastuolus tootmisvahendite eraomandusega. Majanduse riikliku reguleerimise abinõud näitavad, et sotsialism koputab kõigi kapitalistlike maade ukse taga. Kapitalistide monopolistlikud koondised kartellide, trustide ja pankade näol, majanduse riikliku reguleerimise katsed, mõningate harude või ettevõtete natsionaliseerimine — kõik see on tootmise ühiskondliku iseloomu sunnitud tunnustamine. Seejuures ei kõrvalda konkurentsist väljakasvanud kapitalistlikud monopolid konkurentsi, vaid eksisteerivad selle kõrval, tekitades niiviisi eriti teravaid vastuolusid, hõõrumisi ja konflikte. Kõik see annab tunnistust, et erakapitalistliku omanduse aeg on juba möödas, et sotsialismile, tootmisvahendite ühiskondlikule omandusele üleminek on muutunud majanduse arengu eluliseks vajaduseks.

Kaasaegsel staadiumil pole kapitalism võimeline ühiskonna kasuks rakendama miljoneid töökäsi ja tohutut tootmisvahendite massi. See tõendab ilmekalt, et kapitalistlik majandussüsteem ei vasta enam kaasaegse tootmise iseloomule.

Kapitalistlikes maades väheneb tööstuses ja põllumajanduses tootva tööga tegelevate inimeste protsent ja, vastupidi, üha enam kasvab nende inimeste hulk, kes tegelevad kaubanduse ja kaubandusliku reklaami alal, töötavad teenijatena kodanlaste perekondades, eriti aga nende hulk, kes teenivad sõjaväes, politseis ning üldse bürokraatlikus riigiaparaadis. See tootva tööga tegeleva elanikkonna suhtelise vähenemise protsess ilmneb eriti teravalt Ameerika Ühendriikides. Ameerika ajakirjanduses on avaldatud alljärgnevad andmed selle kohta, kuidas Ameerika Ühendriikides on muutunud tööjõu protsentuaalne jagunemine:

	1870. a.	1940. a.	1950. a.
Tootmine, ehitustegevus kaasa arvatud . . .	75,8	51,4	46,8
Teenindamine, jaotamine kaasa arvatud . . .	24,2	48,6	53,2

Seega ei tegele üle poole töötavast elanikkonnast tootva tööga. Tööviljakus on tublisti tõusnud, kuid suurenenud lisaprodukti, mis on loodud tootvat tööd tegevate tööliste poolt, kulutavad monopolistid isiklikuks parasiitlikuks tarbimiseks ja neid teenindavate elanikkonna gruppide ülalpidamiseks. Parasitism ja kapitalismi roiskumine avalduvad priileivasööjate — kupongide lõikamisest elatuvate rantjeede kihi tekkimises.

Selles asjaolus, et seoses aktsiaseltside kasvuga on kapitalistliku omanduse kuju mõnevõrra muutunud, tahavad kodanlikud sotsioloogid näha tootmisvahendite eraomanduse ja kapitalistliku ekspluateerimise kadumist. Need sotsioloogid väidavad, et aktsiaseltside ja monopolistlike koondiste omandus pole enam eraomandus, vaid kollektiivne omandus, mida kontrollib ühiskond. Tegelikult ei muuda aktsiaseltsid ja monopolistlikud koondised kapitalistlike tootmissuhete olemust. Nende suhete aluseks jääb palgatöö ekspluateerimine. Niisugune omanduse vorm, kus üksikud kapitalid on liidetud aktsiaseltsi kapitaliks, ei muuda, vaid ainult maskeerib tootmisvahendite kapitalistlikku omandust: tootmisvahendeid käsutavad need, kelle käes on otsustav osa aktsiaid, s. o. kapitali omanikud.

Tootmisvahendite kontsentreerumine kapitalistlike monopolide kätte suurendab ühelt poolt töötajate ekspluateerimist ja rõhumist kapitalistlikes maades endis ja põhjustab teiselt poolt vägivalla- ja agressioonipoliitikat rahvusvahelistes suhetes. Kasumeid taga ajades alustavad monopolistlik kapital ja talle kuulekad kodanlikud valitsused anastussõdu, mis tekitavad rahvastele hiiglaslikke kannatusi ja viletsusi ning põhjustavad tohutut tootlike jõudude hävingut. Juba kaks korda on imperialistid tõmmanud inimkonna maailmasõtta, loendamatute hädade ja kannatuste kuristikku.

Kapitalism ei arenda tootlikke jõude ainuüksi töötajate ekspluateerimisega kapitalistlikes maades endis, vaid ka mahajäänud ja vähearenenud maade riisumise ja orjastamisega. Tervete sajandite vältel ekspluateerisid ja rõhusid kapitalistlikud riigid asumaade rahvaid. Kapitalistlikud koloniaalriigid pidurdasid sadadeks aastateks Hiina, India, Indoneesia ja teiste Aasia maade, samuti ka Aafrika ja Ladina-Ameerika maade majanduslikku arengut.

Vastuolu kaasaegsete tootlike jõudude ja kapitalistlike tootmissuhete vahel muudab ajalooliseks paratamatuseks ühiskonna ülemineku kapitalismilt sotsialismile. Ülemaailmses ulatuses on kaasaja kõige põhilisemaks ja üldisemaks seaduspärasuseks üleminek sajandite vältel kujunenud ja eraomandusele rajatud ühiskondliku elu vormidelt sotsialistlikule majandussüsteemile. Kuivõrd tootmine omandab üha enam ühiskondliku iseloomu ja tootlikke jõude võib kõige efektiivsemalt rakendada ainult ühiskondlike jõududena, siis on selge, et tootmissuhted peavad vastama nendele muudatustele. Kaasaegsete tootlike jõudude iseloom on niisugune, et see nõuab tootmisvahendite ühiskondlikku omandust.

4. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikune seos sotsialismi ajal

Sotsialismi ajal on tootmissuhete aluseks tootmisvahendite ühiskondlik sotsialistlik omandus. Kapitalismi ajal on tootmisvahendid töötajatest eraldatud eraomanduse barjääriga. Sellepärast toimubki tööjõu ühendamine tootmisvahenditega omanike huvide alusel ja on paratamatult antagonistliku iseloomuga. Sotsialismi ajal teostub tootmise isikuliste ja asjastatud tegurite taasühendamine tootmisvahendite ühiskondliku omanduse baasil. Tööjõud lakkab olemast kaup. Sotsialismi ajal ei ole ega saagi olla ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt, valitsemise ja allumise suhteid; inimeste vastastikused suhted tootmisprotsessis väljenduvad ekspluateerimisest vabade töötajate seltsimehelikus koostöös ja vastastikuses abistamises.

Marx näitas, et ühiskonna progressiks on alati vaja tööd, mis loob saadusi rohkem, kui on vajalik tootjate endi tarviduste rahuldamiseks. Kuid kapitalismi ajal loob see töö lisaväärtuse, mille omastab kapitalist. Sotsialismi ajal läheb see osa tööst töötajate individuaalse tarbimise suurendamiseks ja ühiskonna vajadusteks. Nii on töö sotsialismi ajal töö iseenda ja töötajate ühiskonna heaks.

Sotsialismi ajal on ühiskondlikul omandusel kas riikliku omanduse vorm (üldrahvalik omandus) või kooperatiivse-kolhoosliku omanduse vorm (üksikute kolhooside ja muude kooperatiivsete ühingute omandus). Riiklikes sotsialistlikes ettevõtetes kujutavad tootmisvahendid ja valmistatav toodang endast üldrahvalikku omandust. See on sotsialistliku omanduse kõrgeim ja arenenuim vorm, mille puhul tootmisvahendid ja töö on kogu riigi ulatuses ühiskonnastatud.

Reformismi ideoloogid ja marksismi revideerijad ründavad usinalt sotsialistliku omanduse riiklikku vormi. Nad kinnitavad, et põhiliste tootmisvahendite sotsialistlik natsionaliseerimine ei vabastavat töölisi ekspluateerimisest ja et natsionaliseerimine kitsendavat demokraatiat. Revisionistlikud teoreetikud jutlustavad, et sotsialistlik ühiskond tuleb rajada mitte riiklikule, vaid ainuüksi grupilisele omandusele.

Marksism-leninism on arvamisel, et grupilise sotsialistliku omanduse ja riikliku sotsialistliku omanduse vastandamine teineteisele on täiesti alusetu ning et objektiivselt see kahjustab sotsialismi üritust. Grupiline (kooperatiivne) omandus on sotsialismi ajal tähtsaks majanduslikuks vormiks väiketootmise ümberkujundamisel. See omanduse vorm on laialt levinud põllumajanduses ja ta on ka väike-kodutööonduse sotsialistliku ümberkujundamise vormiks. Kuid juhtivaks on sotsialismi ajal üldrahvalik riiklik omandus. Killustada ja tükeldada sotsialistlikku suurtööstust ettevõtete jagamisega väikestele kollektiividele tähendaks loobuda sotsialistlikult organiseeritud suurtootmise põhieelistest.

Iseenesestki mõista tuleb majandust juhtida demokraatliku tsentralismi põhimõtte alusel maksimaalse paindlikkusega. Sotsialistliku majanduse juhtimise vormiks peab olema tsentralisatsiooni ja kohapealse algatuse ratsionaalne ühendamine, mis omakorda oleneb tööstuse üldisest arengutasemest ning kvalifitseeritud tehnilise ja administratiivkaadri olemasolust.

Revisionistide väited, nagu võiks tootmisvahendite riikliku sotsialistliku omanduse puhul olla ekspluateerimist, on absurdsed. Ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt iseloomustab see, et lisaprodukti omastab teatud klass, kelle valduses on tootmisvahendid. Sotsialismi ajal pole niisugust olukorda, kus ühed klassid oleksid tootmisvahenditest ilma jäetud, teised klassid aga, kelle monopoolses valduses on tootmisvahendid, ekspluateeriksid neid. Sotsialistlikus ühiskonnas on kõik tootmisvahendid ühiskondlikuks omanduseks, nad kuuluvad töötajaile endile. Siin on teostatud põhimõte: „kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma". Kogu lisaprodukt, mis luuakse tootmise üldrahvalikus riiklikus sektoris, läheb kogu ühiskonna kasuks, mitte aga väikese käputäie ekspluataatorite kasuks nagu kapitalismi ajal.

Riiklik omandus ja kooperatiivne omandus on ühe ja sama — nimelt sotsialistliku — tootmisviisi kaks arenemisvormi. Nii üks kui teine omanduse vorm on sotsialistlik, nii üks kui teine teenib rahva huve, viib ühisele eesmärgile — kommunistliku ühiskonna ülesehitamisele. Erinevus on vaid selles, et üldrahvalikul omandusel on kõrgem ühiskonnastamise tase, kolhooslikul omandusel aga madalam ühiskonnastamise tase. Muidugi ei seisa kolhooslik omanduse vorm paigal, vaid ta areneb.

Sotsialistliku omanduse kahe vormi tekkimine kajastab töölisklassi ja väiketootjate — töötavate talupoegade, kodutööndajate — erinevusi sotsialismile üleminekul. Kapitalistliku suurtootmise ja väike-kaubatootmise sotsialistlikku ümberkujundamist ei saa teostada ühesugusel viisil, sest nad erinevad teineteisest omanduse iseloomu poolest, tootmise ühiskonnastamise astme ja tootlike jõudude arenguastme poolest. Väiketootmise aluseks on omand, mis põhineb isiklikul tööl. Kapitalistlik suurtootmine on loodud võõra töö ekspluateerimisega ja tal on palju arenenumad tootmisvahendid kui väike-kaubamajandusel. Väike-kaubamajandus on killustatud, kapitalistlik suurtootmine on aga saavutanud kõrge kontsentratsiooniastme.

Riiklik sotsialistlik omandus tekkis kapitalistlike ettevõtete ühiskonnastamise tulemusel, ekspluateerivatele klassidele kuulunud tootmisvahendite sotsialistliku natsionaliseerimise tulemusel. Kooperatiivne-kolhooslik sotsialistlik omandus tekkis väiketootjate — talupoegade ja kodutööndajate — vabatahtliku liitumise tulemusel.

V. I. Lenini poolt väljatöötatud kommunistliku ülesehitustöö programmis kuulub Nõukogudemaa industrialiseerimise ja elektrifitseerimise plaani kõrval tähtsaim koht kooperatsiooniplaanile,

mis näitab kätte ainuõige tee töötava talurahva miljoniliste hulkade sotsialismi ülesehitamisele kaasatõmbamiseks, sotsialistliku mehhaniseeritud suurpõllumajanduse loomiseks.

Maa industrialiseerimine viis Nõukogude Liidu tootlike jõudude arengut tohutul määral edasi ja oli ühtlasi ka sotsialistlike tootmissuhete laiendatud taastootmise väljenduseks. Sotsialistliku tööstuse areng soodustas põllumajanduse sotsialistlikku ümberkorraldamist ja tehnilist rekonstrueerimist, sest tööstuse areng võimaldas varustada põllumajandust traktorite ja teiste kaasaegsete masinatega.

Nõukogude Liidus kindlustus sotsialistlik tootmine põllumajanduses peamiselt kolhooside kujul. See oli tingitud sellest, et külas domineeris väike-kaubatootmise sektor. Ainult ühel osal natsionaliseeritud maadest, mis oli mõisnikelt ära võetud, loodi riiklikud majandid — sovhoosid. Sovhooside erikaal meie maa põllumajanduses kasvas hiljem tunduvalt, eriti seoses riigile kuuluvate uudis- ja jäätmaade ülesharimisega.

Tohutu suurt ajaloolist osa etendasid kolhoosikorra loomises ja kindlustamises traktorijaamad. Kolhooside ülesehitamise esimestel etappidel olid traktorijaamad kõige otstarbekamaks vormiks, mille kaudu riik teostas kolhooside abistamist.

Kapitalistliku tööstuse natsionaliseerimise, võimsa sotsialistliku tööstuse arenemise ja talupoegade ning käsitööliste väikemajapidamiste sotsialistliku ümberkorraldamise tulemuseks oli sotsialistlike tootmissuhete täielik võit, ekspluateerimise täielik hävitamine. Seega likvideeriti NSV Liidus vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja tootmisvahendite erakapitalistliku omanduse vahel, mis on kapitalismi põhimine ja parandamatu vastuolu ja mis viib kapitalismi hukkumisele.

Sotsialistliku majandussüsteemi ülesehitamine allub kõigis maades üldistele ühistele seadustele. Ühtlasi on sotsialismi ehitamisel eri maades ka omad iseärasused, mis tulenevad sotsiaalsete ja ajalooliste tingimuste omapärast.

Hiina Rahvavabariigis tulenevad need iseärasused sellest, et Hiina oli pika aja vältel pooleldi koloonia, majanduslikult mahajäänud poolfeodaalne maa, kus domineeris killustatud väikekaubatootmine. Seal kujunesid omapärased suhted — proletariaadi ja talurahva liit rahvusliku kodanlusega imperialismi, kompradoorliku kodanluse, mõisnike ja teiste reaktsiooniliste jõudude vastu. Neis tingimustes natsionaliseeris sotsialistlik riik kompradoorliku kodanluse ettevõtted, kuid ei konfiskeerinud kapitalistlikku omandust rahvuslikult kodanluselt, kes toetas rahvademokraatlikku korda; sotsialistlik riik organiseeris rahvusliku kodanluse ettevõtete sotsialistlikku ümberkujundamist rea üleminekuabinõude kaudu, muuhulgas segaettevõtete, riigikapitalistlike ettevõtete loomise abil, mis alluvad sotsialistliku riigi kontrollile. Endised kapitalistlike tööstus- ja kaubandusettevõtete omanikud

on nüüd riigi ja eraomanike segaettevõtete osanikud ja saavad kapitalilt teatud protsendi.

Euroopa rahvademokraatiamaades teostati kapitalistliku suurtööstuse ja keskmise tööstuse ning kaubanduse natsionaliseerimine mitmes järgus, kusjuures selleks kulus rohkem aega kui Nõukogude Venemaal.

Erinevalt Venemaa sotsialistlikust revolutsioonist ei kuulunud rahvademokraatiamaades agraarümberkujunduste hulka kogu maa natsionaliseerimine. Sealjuures võeti arvesse, et eraomanduslikud traditsioonid on nende maade talupoegadel tugevamad kui Venemaa talupoegadel. Agraarümberkujunduste iseärasustest tuleneb teatav omapära talumajandite koopereerimise vormides. Rahvademokraatiamaades on mitut tüüpi tootmiskooperatiive: on kolhooside tüüpi tootmiskooperatiive, kus tootmisriistad ja maa on ühistatud ja tulusid jagatakse töö järgi; on ka niisuguseid tootmiskooperatiive, kus ühistatud on tootmisriistad ja töö, maa aga on liidetud ühte massiivi, kuid jääb kooperatiivi liikmete omanduseks; neis kooperatiivides jagatakse suurem osa tuludest töö järgi, väiksem osa aga — vastavalt kooperatiivi liikme poolt kooperatiivi kasutada antud maa suurusele. Hiinas rakendati sotsialismile ülemineku vormina laialdaselt poolsotsialistlikke talumajanduse koopereerimise vorme.

Sotsialistlikud tootmissuhted on tootlike jõudude arenemise võimsaks tõukejõuks. Mõisnike ja kodanlaste Venemaa jäi maha maailma eesrindlikest maadest. Sotsialistlik Nõukogude Liit muutus kapitalistliku ümbruse rasketes tingimustes ajalooliselt lühikese ajaga võimsaks industriaal- ja kolhoosiriigiks ning asus tööstusliku tootmise mahu poolest esikohale Euroopas. Hiina Rahvavabariigis ja kõigis rahvademokraatiamaades on tootmise arengutempo sotsialistlike tootmissuhete baasil samuti väga palju suurenenud.

Ühiskonna arenemise aluseks sotsialismi ajal on tootlike jõudude kasv ja eelkõige tootmisriistade hulga suurenemine ja nende täiuslikumaks muutumine. Tootmisvahendeid valmistav rasketööstus on kogu rahvamajanduse ja tehnilise progressi alusmüür, töötajate jõuka ja kultuurse elu allikas. V. I. Lenin õpetas, et kommunism on nõukogude võim pluss kogu maa elektrifitseerimine. Töölisklassi sotsialistliku võimu ajal areneb plaanipäraselt ja järjekindlalt kogu maa elektrifitseerimine, mis tähendab kogu rahvamajandusele uue tehnilise baasi loomist. Tootlike jõudude edasise arengu põhitingimuseks on tehniline progress kõigis rahvamajanduse harudes.

Sotsialistlike tootlike jõudude arenguga kaasneb kõigi töötajate kultuurilise ja tehnilise taseme järjekindel kasv. See aitab kaasa töötajate loominguliste jõudude arenemisele, mis kujukalt avaldub leiutuste ja tootmise täiustamisele suunatud ratsionaliseerimisettepanekute arvu tormilises kasvus.

Tootlike jõudude arengu võimsaks lätteks sotsialismi ajal on sotsialistlik võistlus, milles avalduvad inimeste uued tootmissuhted. Kodanlikus ühiskonnas tähendab võistlus kiskjalikku konkurentsi kasumi pärast, ägedat konkurentsivõitlust erahuvide nimel. Sotsialistliku võistluse liikumapanevaks motiiviks on püüd saavutada tootmise üldist tõusu, selleks et rahuldada kõigi töötajate materiaalseid ja kultuurilisi vajadusi.

Sotsialismi ajal, nagu iga muu tootmisviisi puhulgi, on tootlikud jõud tootmissuhetest liikuvamad, muutuvad nendest kiiremini. Seepärast tekivad ka sotsialistlikus ühiskonnas vastuolud tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel. Tootmissuhete vastavus tootlike jõudude iseloomule pole ka sotsialismi ajal absoluutne, muutumatu, vaid on liikuv, vastuoluline. Oleks vale arvata, et teataval ühiskondliku arengu staadiumil saavutatakse mingi absoluutne tootmissuhete ja tootlike jõudude vastavus. See tähendaks ühiskonna majandusliku arengu lõppu. „ . . . Täielikku vastavust (vastuolude puudumise mõttes. — *Toim.*)," märkis Lenin, „ei esine isegi kõige lihtsamates loodusnähtustes."[1] Lenin selgitas, et niisugust vastavust „ei tule kunagi, et seda ei saa olla looduse arenemises, nagu ühiskonna arenemiseski"[2].

Kuid sotsialismi ajal pole antagonistlikke klasse, sellepärast ei seisa tootmisvahendid enam töötajate vastas kui vaenulik jõud, vaid tootmisvahendid on ühiskonna omanduseks. Sotsialistlikus ühiskonnas on tootlike jõudude kasvu tulemuseks sotsialistlike tootmissuhete kindlustumine ja arenemine.

Kõigis antagonistlike klassidega ühiskondlikes formatsioonides tähendab tootmissuhete muutumine tootmisvahendite üleminekut ühe klassi käest teise klassi kätte, mis toimub ägeda klassivõitluse tulemusena. Sotsialismi ajal ei satu tootlike jõudude areng konflikti tootmissuhetega, sest siin ei ole ekspluataatorlikke klasse, kes oleksid huvitatud vanade tootmissuhete säilitamisest. Siin on tootmisvahendite peremeesteks töörahva hulgad, kes on eluliselt huvitatud tootmise ühiskondlike vormide lakkamatust täiustamisest. *Vastuolud, mis tekivad sotsialistliku ühiskonna arenemise protsessis, ületatakse ühiskondliku omanduse baasil, rahva moraalse ja poliitilise ühtsuse tingimustes.* Vastuolud sotsialismi ajal pole antagonistlikud. Rahvamajanduse õige juhtimise korral võib neid vastuolusid õigeaegselt avastada ja lahendada ning sellepärast nad ei kasvagi konfliktiks.

Väikesed kolhoosid, mis tekkisid olukorras, kus põllumajanduse mehhaniseerimine oli nõrgalt arenenud, muutusid aja jooksul majanduslikult ebakasulikeks ja hakkasid kitsendama põllumajandusliku tootmise edasist arengut. Kui sotsialistlik põllumajandus sai võimsa kaasaegse tehnika, ei vastanud enam väikesed kolhoosid kasvanud tootlikele jõududele, sest väikestes kol-

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 134.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 312; vt. ka 32. kd., lk. 317.

hoosides ei ole võimalik efektiivselt rakendada võimsaid kaasaegseid traktoreid, kombaine, ei ole võimalik juurutada põllumajandusse kompleksset mehhaniseerimist.

Kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus viisid kolhoositalurahva toetusel läbi kolhooside liitmise, mis lõi võimaluse palju efektiivsemalt kasutada kaasaegset tehnikat, arendada põllumajandusliku tootmise kompleksset mehhaniseerimist, parandada töö organiseerimist ja agrotehnikat.

Nii lahendati vastuolu kasvanud tootlike jõudude ja väikeste, mitte küllalt kõrge tehnika baasil kujunenud kolhooside vahel. Kolhooside liitmine tähendas sotsialistlike tootmissuhete arenemist põllumajanduses. Väikeste artellide käest, mis ühendasid väikest kolhoosnikute rühma, läksid kolhooside tootmisvahendid suurte artellide kätte, mis ühendavad palju arvukamat nendesamade kolhoosnikute rühma. See üleminek teostus ilma igasuguste konfliktideta ja kokkupõrgeteta, sest siin polnud eksproprieerimist ega tootmisvahendite valdajate vahetust.

Nõukogude Liidu kogemused ja rahvademokraatiamaade kogemused näitavad, et sotsialistlike tootmissuhete üksikute külgede, samuti ka üksikute poliitilise pealisehituse elementide ja tootlike jõudude kasvu vahel esinevate vastuolude avastamine ja lahendamine on tootmise kiirendatud arengu hädavajalik tingimus.

Selles suhtes on iseloomulik NSV Liidus 1957. aastal läbiviidud tööstuse ja ehitustegevuse juhtimise reorganiseerimine. Tsentraliseeritud juhtimise süsteem, mille puhul juhtimist teostati majandusharude kaupa ministeeriumide kaudu, etendas suurt positiivset osa majanduslikus ülesehitustöös. Teataval ajal aga lakkas see süsteem vastamast tootmise ja ehitustegevuse kolossaalsele ulatusele; ametkondlikud barjäärid hakkasid takistama tööstusettevõtete edasist spetsialiseerumist ja koopereerimist, reservide ja loodusvarade kasutamist. Rahvamajandusnõukogude loomine ja tööstuslike ning ehitusalaste ministeeriumide ja keskasutuste likvideerimine tähendas riigiorganite struktuuri muutmist, s. o. teatavate pealisehituse elementide muutmist. Sellega koos toimuvad teatud muudatused ka majanduslikes sidemetes ja suhetes. Muidugi ei tähenda see omanduse vormi muutumist, vaid ainult seda, et arenevad uued vormid tootmisalade koopereerimises rajoonide ulatuses ja rajoonide vahel, uued ettevõtete ja ka majandusrajoonide sidemete vormid, järelikult ka seda, et üldrahvaliku riikliku omanduse raames ja selle omanduse baasil kujunevad mõningad uued sidemed inimeste, materiaalsete hüvede tootjate vahel.

Suureks ja eriti tähtsaks sammuks sotsialistlike tootmissuhete arengus on abinõud masina-traktorijaamade reorganiseerimise ja kolhoosikorra edasise kindlustamise alal. See riigi ja kolhooside vaheliste tootmissuhete vorm, mis eksisteeris kuni 1958. aastani ja seisis selles, et kolhooside tootmistehnilist teenindamist teostati masina-traktorijaamade kaudu, ei vastanud enam põllumajan-

duse tootlike jõudude edasise arengu vajadustele. Kolhoosid kui sotsialistlikud majandid olid tugevnenud ja kindlustunud, kolhoosides oli üles kasvanud kogenud kaader. Kolhoosid on võimelised tegema suuri kapitaalmahutusi oma tootmisse, muretsema komplitseeritud masinaid ja tagama nende õiget kasutamist. Samal ajal olid keerukamad põllumajandusmasinad koondatud traktorijaamadesse, kes tegid ära suure osa põllutöid kolhoosides. Selle tagajärjel oli põllumajanduse põhimine tootlik jõud — kolhooside tööjõud — justkui lahutatud niisugustest tootmisriistadest nagu traktorid ja teised keerukamad masinad. Kahe peremehe (kolhoos ja traktorijaam) olemasolu hakkas segama tööjõu ja tehnika efektiivset kasutamist põllumajanduses.

Traktorite ja muude põllumajandusmasinate müümine kolhoosidele tugevdab tööstuse vahetuid majandussidemeid põllumajandusega. Seejuures on sotsialistlike tootmissuhete arenemise baasil kolhoositootmises ühise juhtimise alla ühendatud riigile kuuluv ja jäädavalt kolhooside kasutusse antud maa, kaasaegne masinatehnika ja kolhooside tööjõud.

Masinate müümine kolhoosidele kindlustab kolhooside materiaalset tehnilist baasi, soodustab kolhooside ühiskondliku omandi arengut, kolhooside jagamatute fondide kasvu, mis on üks kolhoosikorra kindluse ja jõu põhiallikaid. Kolhoosiomandi kindlustumine ja arenemine tähendab kogu sotsialistliku majandussüsteemi tugevnemist.

NSV Liidu sotsialistliku põllumajanduse arenemise tulemusena on kolhooslik omandus kolhoosikorra algperioodiga võrreldes oma kvaliteedilt tunduvalt muutunud. Esialgu kujutas kolhooslik omandus endast talumajandite ühistatud tootmisvahendite lihtsat summat. Praegune kolhooslik omandus on loodud kolhoosnikute kollektiivse tööga töölisklassi juhtimisel ja aktiivsel osavõtul, kogu nõukogude rahva osavõtul. Kolhooside valduses olevaisse masinaisse, kolhooside tootmishoonetesse, kolhooside põllunduse, loomakasvatuse ja aianduse arendamisse on kätketud kolhoosniku, töölise ja teadlase töö. Tänapäeva tingimustes lähenevad kolhooside jagamatud fondid tegelikult üldrahvalikule omandusele.

Edaspidi, vastavalt kolhooside ühiskondliku rikkuse kasvule, hakkab kolhooslik omandus üldrahvaliku omanduse tasemele ikka lähemale jõudma. Suurenevad kolhooside jagamatud fondid, tõuseb kolhoositootmise ühiskonnastamise tase, kasvavad kolhoosidevahelised sidemed. Mida kiiremini arenevad sotsialistliku põllumajanduse tootlikud jõud, seda kiiremini jõuab kätte see hetk, kus kaob üldrahvaliku omanduse ja kolhoosliku omanduse erinevus.

Vastuolud tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel sotsialismi ajal ei piirdu ainult vastuoludega tehnika kasvu ja ajalooliselt konkreetsete omanduse vormide vahel. Need puudutavad ka nii-

suguseid tootmissuhete külgi, nagu jaotuse ja vahetuse suhted. Vastavalt tootlike jõudude arengule vananevad mõned jaotuse vormid, mis viib töötajate materiaalse huvi printsiibi rikkumiseni. Materiaalse huvi printsiibi rikkumine aga pidurdab tootlike jõudude arengut, nagu seda kujukalt näitas NSV Liidus ja mõnedes rahvademokraatiamaades esinenud teatav mahajäämus rea põllumajandusharude, eriti loomakasvatuse alal.

Järelikult võivad tootlike jõudude ja tootmissuhete vahelised vastuolud majanduspoliitika läbiviimisel esinevate puuduste ja vigade tõttu komplitseeritumaks muutuda. Näiteks esineb sotsialismi ajal jaotamise praktikas nivelleerimise fakte, kus ei tõsteta esile ega hinnata kohusetruumat ja kvalifitseeritumat tööd. Teisest küljest esineb mõnikord eri kategooriate töötajate tasumäärades põhjendamatult suuri erinevusi. Nii üks kui ka teine on vastuolus sotsialistliku jaotusprintsiibiga — töö kvaliteedi ja hulga järgi jaotamisega. Tootmise arengu huvides kõrvaldavad kommunistlik partei ja sotsialistlik riik need puudused ja täiustavad jaotamise süsteemi.

Samuti võivad sotsialismi ajal ka vahetuse suhted sattuda vastuollu tootlike jõudude arenemise huvidega. Üksikute toodanguliikide tegelikust madalamad või kõrgemad hinnad, mõningate kaupade vähesus või üleküllus müügivõrgus takistab järjekindlalt teostamast töö järgi jaotamise sotsialistlikku printsiipi ja pidurdab järelikult ka tööviljakuse kasvu.

Tootmise, jaotuse ja vahetuse ühiskondlike vormide täiustamine aitab kiiremini ületada vastuolusid ja kasvuraskusi, mis on seotud sotsialistliku majanduse kiire tõusuga, rahva materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste arenemisega. Ainult tootmise lakkamatu arengu alusel võib edukalt ületada vastuolusid sotsialistliku ühiskonna liikmete üha kasvavate vajaduste ja materiaalse tehnilise baasi vahel, mis ei ole veel suuteline neid rahuldama.

Majanduse arenemise iseärasuseks sotsialismi ajal pole see, et see arenemine oleks vaba objektiivsetele majandusseadustele allumisest, vaid see, et ta on vaba ühiskondliku tootmise arengu stiihilisest iseloomust. Siin on hävitatud saaduste võim tootjate üle, ühiskondliku tootmise anarhia on asendatud tootmise plaanipärase organiseerimisega. Pidades silmas sotsialismi, märkis Engels, et kui ühiskond võtab tootmisvahendid oma valdusesse, siis saavad inimesed peremeesteks ühiskondliku elu tingimuste üle. „Nende oma ühiskondliku tegevuse seadusi, mis seni kui võõrad ja nende eneste üle valitsevad loodusseadused nendega vastamisi seisid, hakkavad inimesed rakendama täieliku asjatundmisega ja seega need alistatakse nende võimule."[1]

Sotsialistlikus ühiskonnas on likvideeritud majanduslike ületootmiskriiside võimalus, sest sotsialistliku tootmise kasv toob

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 250.

kaasa töötajate materiaalse heaolu ja kultuuritaseme tõusu. Tootmise laienemisega kaasneb siin tarbimise laienemine. Vajaduste kasv tõukab tootmise arengut lakkamatult edasi.

Sotsialism ei ole ühiskondliku elu muutumatu ja lõplik vorm. Ka sotsialismi ajal areneb ühiskond dialektiliselt. Sotsialism on kommunistliku ühiskonnaformatsiooni esimene ehk madalam faas. Selles staadiumis luuakse tingimused ühiskondliku arengu kõrgemale astmele, kommunismile üleminekuks. Sotsialismi ajal ei ole tööviljakus saavutanud veel sellist kõrgust, et oleks võimalik kindlustada tarbeesemete küllust. Tarbeesemeid ei jaotata ühiskonnaliikmete vajaduste, vaid töö järgi. Sellepärast jääb sotsialismi staadiumis veel püsima teatav majanduslik ebavõrdsus, kuivõrd inimestel on erinev kvalifikatsioon, erinev perekonna koosseis ja järelikult ei ole ka nende sissetulekud ning isiklike vajaduste rahuldamise võimalused võrdsed. Sotsialismi ajal eksisteerivad veel klassierinevused tööliste ja talupoegade vahel, on veel olemas olulised erinevused linna ja maa vahel, vaimse ja füüsilise töö vahel. Tööliste ja talupoegade kultuuriline ja tehniline tase ei ole veel tõusnud insener-tehnilise personali tasemeni. Ühtlasi aga väheneb kapitalismilt päranduseks saadud erinevus linna ja maa vahel üha rohkem, toimub kogu rahva kultuurilise ja tehnilise taseme üldine kasv.

Kommunismi ajal, mille poole sotsialistlik ühiskond järk-järgult liigub, kaovad igasugused varandusliku ebavõrdsuse jäljed ja klassierinevuste jäänused. Sotsialistliku tootmise areng viib aja jooksul selleni, et sotsialistliku omanduse kaks vormi liituvad üheks üldrahvalikuks omanduseks, mis hõlmab kõiki tootmisharusid. Tootmise automatiseerimine, tööviljakuse tõus, tööpäeva lühenemine, töötajate kultuuritaseme kasv kindlustavad töötajate võimete igakülgse arenemise, mille tõttu kaob olukord, kus igale töötajale ollakse sunnitud kinnistama mingit üht elukutset. Üldine polütehniline haridus annab inimestele võimaluse vabalt oma kalduvuste järgi tööd valida.

Sotsialismi ülekasvamine kommunismiks toimub järk-järgult, kuid see ülekasvamine eeldab tootlike jõudude ja kultuuri tormilist arengut, tõesti revolutsioonilisi hüppeid tootmise, teaduse ja tehnika arenemises. Sotsialismi järkjärguline kommunismiks ülekasvamine tähendab, esiteks, et see on enam-vähem kestev protsess, mille jooksul toimub kommunismi madalamast faasist kõrgemasse faasi üleminekuks vajalike materiaalsete tingimuste ja vaimsete eelduste ettevalmistamine; teiseks, et see üleminek ei toimu ühe ühiskonnakorra vägivaldse vahetamise teel teisega, vaid toimub niiviisi, et üks ja sama ühiskonna alus — tootmisvahendite ühiskondlik omandus — areneb orgaaniliselt edasi kõrgemate astmeteni. Sotsialismilt kommunismile ülemineku protsessis hakkab tootmise arenemise baasil üha kiiremini kasvama töötajate materiaalne heaolu. Üleminek kommunismi kõrgemasse faasi teostub siis, kui töö muutub esimeseks eluvaja-

duseks, kui on loodud kõigi materiaalsete ja vaimsete hüvede küllus. Siis asub ühiskond täiel määral ellu viima kommunistlikku printsiipi: „igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema tarviduste järgi".

Revolutsiooniline üleminek sotsialismile ja seejärel sotsialismi järkjärguline ülekasvamine kommunismiks on kõigi maade ühine arenemistee. Sotsialistliku maailmasüsteemi olemasolu tõttu on avanenud võimalus ühisrindena kommunismi poole liikumiseks. Selle ühise arenemise aluseks on sotsialistlike maade koostöö ja vastastikuse abistamise suhted, enamarenenud maade abi vähemarenenud maadele. See on uus ajalooline seaduspärasus.

XIV PEATÜKK

ÜHISKONNA BAAS JA PEALISEHITUS

Eelnevates peatükkides näitasime, et Marx eraldas ühiskondlike suhete kogusummast primaarsetena tootmissuhted, majanduslikud suhted ja avastas sellega ühiskonna ajaloos valitseva seaduspärasuse, korduvuse. Tootmissuhted on üks tootmisviisi kahest küljest, ühiskonna tootlike jõudude arenemise vorm. Ühtlasi on nad majanduslikuks baasiks, mille alusel arenevad välja ühiskondlikud ideed ja institutsioonid.

Käesolevas peatükis me vaatleme üldjoontes poliitiliste, õiguslike, filosoofiliste, usuliste, esteetiliste ja moraalsete ideede ning neile vastavate institutsioonide seost majanduslike suhetega; selgitame, mispärast ajalooline materialism käsitleb tootmissuhete kogusummat ühiskonna baasina ning poliitilisi, õiguslikke, ideoloogilisi vorme ja suhteid (riik, õigus, moraal, religioon, filosoofia, kunst) pealisehitusena; millised on baasi ja pealisehituse funktsioonid, milline on nende vastastikune mõju.

1. Ühiskonna baasi ja pealisehituse mõiste. Baasi määrav osa pealisehituse suhtes

Mõisted „baas" ja „pealisehitus" väljendavad reaalset seost, suhet ühiskonna majandusliku korra ja tema ideede ning institutsioonide vahel, samuti ka viimaste muutumise seadusi. Kasutades mõisteid „baas" ja „pealisehitus" Marx justkui võrdleb ühiskonda hoonega: ühiskonnal on alus, vundament, millel kerkib ühiskondlikest ideedest ja neile vastavatest institutsioonidest koosnev pealisehitus. Kuid ühiskonnas ei ole baasi ja pealisehituse vahekord kaugeltki nii lihtne kui tavalise hoone osade puhul.

Majanduslikud suhted on reaalses elus tihedalt läbi põimunud poliitiliste, õiguslike, elu-oluliste, perekondlike, rahvuslike, usuliste, moraalsete ja muude suhetega. Võtame näiteks rahvuse või perekonna. Rahvusele on iseloomulik ühine keel, majanduselu,

territoorium, psüühiline laad, kultuur. Kodanlikus ühiskonnas koosnevad rahvused vastandlikest klassidest — kodanlusest ja proletariaadist. Perekonnas me näeme majanduslike, elukondlike, tööalaste, õiguslike, moraalsete ja muude suhete elemente. Oli tarvis määratu suurt teadusliku abstraheerimise võimet, et kogu sellest ühiskondlike suhete keerulisest võrgust eraldada primaarsetena, põhilistena tootmissuhted, majanduslikud suhted ja teha kindlaks, et nendest sõltuvad ideoloogilised suhted.

Ühiskonna baas hõlmab inimeste majanduslike suhete kogusummat, mis kujunevad nende materiaalsete elutingimuste tootmise ja taastootmise protsessis; siia kuuluvad eeskätt tootmisvahendite omanduse suhted, majanduslikud suhted mitmesuguste sotsiaalsete rühmade, klasside vahel, jaotuse ja vahetuse vormid, mis olenevad tootmisvahendite omanduse suhetest.

Inimeste tootmissuhted, mis moodustavad ühiskonna majandusliku baasi, on materiaalsed suhted: nad eksisteerivad objektiivselt, väljaspool inimeste teadvust ja nende teadvusest ja tahtest sõltumata; nad kujunevad materiaalse tootmise protsessis ja muutuvad otseselt tootlike jõudude arenemise mõjul. Majanduslikud suhted on tootlike jõudude arenemise vormiks ja olenevad tootlike jõudude arenemisest, ühtlasi aga määravad majanduslikud suhted ise ära kogu pealisehituse. „Iga antud epohhi ühiskonna majanduslik struktuur," kirjutas Engels, „moodustab tolle reaalse aluse, mis lõpuks seletab niihästi õiguslike ja poliitiliste institutsioonide kogu pealisehituse kui ka iga ajaloojärgu religioossed, filosoofilised ja muud vaated."[1] Ühiskonna pealisehitus on ühiskondliku elu majandusliku sisu ideoloogiliseks ning poliitilis-õiguslikuks vormiks.

Ühiskonna pealisehitusse kuuluvad kõik ühiskondlikud ideed ja neile vastavad institutsioonid: riik, õigus, poliitilised parteid, poliitilised ideed, moraal, kunst, filosoofia, religioon, kirik jne. Kõigile neile erinevatele ühiskondlikele nähtustele on ühine see, et nad kujunevad antud ühiskonna majandusliku korra baasil, on majanduslikust korrast tingitud, on tema saaduseks ja peegelduseks, ja see annabki aluse vaadelda neid kui ühtset, omavahel seotud ühiskondlike nähtuste süsteemi, kusjuures need nähtused alluvad teatavatele üldistele arenemisseadustele.

Ühtlasi on kõigil neil pealisehituslikel nähtustel omad spetsiifilised arenemise seaduspärasused, oma suhteline iseseisvus neis piirides, mida võimaldab nende üldine sõltuvus baasist. Mitmesugused pealisehituse osad — riik, õigus, mitmesugused ideoloogia vormid (filosoofia, moraal, kunst, religioon) on baasiga ja omavahel erinevalt seotud, avaldavad pidevalt üksteisele mõju. Mõned pealisehituse osad, näiteks riik ja õigus, poliitilised organisatsioonid ja poliitiline ideoloogia on ühiskonna majandusliku korraga vahetult ja otseselt seotud, teised, näiteks filosoofia,

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 24.

kunst, religioon, on baasist kaugemal, on temaga seotud teiste tegurite vahendusel.

Hoolimata neist erinevustest, peegeldavad kõik pealisehituse osad ühiskonna majanduslikku korda ja majanduslikul korral on nende muutumises määrav mõju.

Riigi — sellest tuleb üksikasjalisemalt juttu XV peatükis — loob näiteks ühiskonna valitsev klass oma klassihuvide kaitsmiseks ja vaenulike klasside mahasurumiseks. Kuid klassid ja järelikult ka riik on ühiskonna majandusliku arengu produkt. Mitmesuguste ühiskonnaklasside ja nende parteide suhted riigivõimuga kui valitseva klassi tööriistaga on poliitilised suhted. Poliitiline kord tuleneb majanduslikust korrast, ta on ühiskonna poliitiline pealisehitus. Kapitalismi tingimustes on majanduslikult valitsevaks klassiks kodanlus. Kapitalistliku majanduskorra kaitsmiseks loob ta oma, kodanliku riigi, töötab välja ja surub ühiskonnale peale oma poliitilise ja muu ideoloogia ning muutub seega ka poliitiliselt ning vaimselt, ideoloogiliselt valitsevaks klassiks. Töölisklassi, ekspluateeritavaid töörahva hulki rõhutakse kodanlikus ühiskonnas mitte ainult majanduslikult, vaid ka poliitiliselt ja ideoloogiliselt.

Võtame õiguse, õiguslikud suhted ehk juriidilise pealisehituse. Igas ühiskonnas valitsev õigus kindlustab eeskätt omandussuhteid. Selline on varaõiguse ehk omandiõiguse ülesanne. Riigiõigus ja omandiõigus kindlustavad antud klassi majanduslikku ja poliitilist võimu kogu ühiskonnale kohustuslike seaduste ja õigusnormide kehtestamisega. Kasutades riigivõimu, paneb valitsev klass maksma oma seadused ja korra, loob asutused või organisatsioonid (sõjaväe-, kohtu-, karistusorganid, ideoloogilised asutused), mis kaitsevad sellele klassile kasulikke seadusi ja korda. Õigus on valitseva klassi tahe, mis on ülendatud seaduseks ja mida teostatakse riigi sundimisvahendite abil.

Olles oma illusioonide võimuses, väidavad ekspluateerivate klasside ideoloogid, et need seadused ja õigusnormid, mis nad välja töötavad ja mida nad kaitsevad, väljendavad kogu ühiskonna, kogu rahvuse huvisid ja on ainuõiged, õiglased. Need väärad vaated ja illusioonid on tingitud ekspluateerivate klasside majanduslikust positsioonist ja sellest tulenevatest klassihuvidest. Kuid ühiskonna praktika, klasside võitlus ja õiguse vormide, konstitutsioonide, õiguslike institutsioonide vahetumise ajalugu näitavad, et õiguse vormid, samuti ka neid kaitsvad teooriad on klassilised: nad teenivad selle klassi huvisid, kes valitseb ühiskonnas majanduslikult.

Niisiis on poliitiliste ja õiguslike suhete aluseks inimeste materiaalsed, majanduslikud suhted. Oma poliitilisi, riiklikke, õiguslikke, kultuurilisi, ideoloogilisi institutsioone luues juhinduvad ühiskonnaklassid teatud kindlatest huvidest, eesmärkidest, ideedest (poliitilistest, õiguslikest, moraalsetest, filosoofilistest, kunstilistest jne.). Need eesmärgid, ideed, huvid määrab aga ühis-

konna majanduslik kord. Ühiskondlikud ideed ja ideoloogilised institutsioonid moodustavad ühiskonna ideoloogilise pealisehituse.

Inimeste suhetel poliitilistes, juriidilistes, usulistes, kultuurilistes asutustes ja organisatsioonides on ideoloogiline iseloom. Võtame näiteks poliitilise partei. Partei on klassi eesrindlik osa, ta kaitseb klassi huve; parteidesse kuuluvad inimesed, kes juhinduvad ühiskonna majandusliku korra poolt sünnitatud klasside huvidest, ideedest ja eesmärkidest. Nii on kommunistliku partei, töölisklassi eesrindliku osa ideoloogiliseks aluseks marksismileninismi õpetus; kommunistlikku parteid ühendab ühine programm, teooria ja taktika, tahte- ja tegevusühtsus; partei liikmete vahelistel suhetel on ideoloogiline iseloom, kuid kommunistlik partei ei oleks saanud tekkida, eksisteerida ega võidelda, kui poleks olnud töölisklassi, töölisklassi aga on sünnitanud kapitalismi majanduslik kord.

Lenin kirjutas, et ajaloolise materialismi põhiideeks kõigi ühiskondlike suhete seletamisel on see, et „ühiskondlikud suhted jagunevad materiaalseteks ja ideoloogilisteks. Viimased on ainult esimeste pealisehituseks, mis kujunevad väljaspool inimese tahet ja teadvust inimese elu ülalpidamiseks määratud tegevuse (resultaadina) vormina"[1]. Materiaalsed suhted on primaarsed, määravad, ideoloogilised suhted aga on materiaalsete suhete peegeldus, nad tulenevad materiaalsetest suhetest, on pealisehituslikud.

Idealistid püüavad ümber lükata marksismi teesi, mille kohaselt majanduslik baas on primaarne, ühiskondlikud ideed, poliitilised ja õiguslikud institutsioonid aga on baasiga võrreldes tuletatud iseloomuga. Idealistlik sotsioloogia käsitleb sisuliselt võttes ideid, teadvust, ühiskonna vaimset ja poliitilist elu kui ühiskonna alust, majanduselu aga kui vaimsest ja poliitilisest elust tulenevat. Idealistliku sotsioloogi teadvuses on ühiskonnaelu tegelikud suhted pea peale pööratud nagu fotokaameras. Teised, eklektiliselt mõtlevad sotsioloogid peavad majandust, poliitikat ja ideoloogiat iseseisvateks ja võrdseteks teguriteks, mis avaldavad vastastikku mõju, kusjuures ükski neist pole põhiline ega määrav. Eklektikutena hoiduvad nad vastamast küsimusele, mis on ühiskonnaelu mitmesuguste külgede vastastikuse toime aluseks.

Näiteks ameerika sotsioloogiaprofessor R. Angell väidab, et kõigi sotsiaalsete muutuste põhjuseks on moraal. Ühtlasi on ta arvamisel, et tema teooria vabastab sotsioloogia „dogmaatilisest seisukohast, mis sunnib pidama ajaloos primaarseks kas materiaalset või ideaalset tegurit". Kuid sääraste targutustega ei löö Angell marksismi, vaid iseennast. Nähes moraalis kõigi sotsiaalsete muutuste põhjust, on ta sellega juba tunnistanud primaarseks ja määravaks moraali, moraal on aga kahtlemata ideaalne tegur. Lükates ümber ja nimetades „dogmaatiliseks" seisukohta, mis nõuab, et näidataks, milline tegur on primaarne, määrav, esitab

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 130.

Angell eklektilise teooria mitmesuguste moraalile mõjuvate põhjuste ja tegurite vastastikuse toime kohta. Need tegurid ja põhjused olevat järgmised: 1) looduslikud tegurid; 2) tehnoloogia areng; 3) teiste ühiskondade moraalne surve antud ühiskonnale; 4) moraalsete väärtuste eneste vastastikune toime.

Muidugi, mõningad neist põhjustest, mida Angell mainib, avaldavad inimeste moraalile nii- või teistsugust mõju. Kuid ükski tema poolt esitatud tegureist ei suuda seletada, miks valitsevad erinevatel epohhidel erinevad ja isegi üksteisele risti vastu käivad moraalinormid. Mispärast näiteks peetakse Ameerika Ühendriikides aatomisõja ja üldse sõja propageerimist täiesti moraalseks ning valitsevad ringkonnad ei karista sõja propageerijaid, vaid peavad neist lugu, kuna sotsialistlikus ühiskonnas peetakse sõja propageerimist kuriteoks ja kahtlemata moraalivastaseks teoks? Mispärast on neegrite diskrimineerimine ja isegi lintšimine Ameerika Ühendriikides sajandeid kestnud traditsiooniks, sotsialistlikus ühiskonnas aga on kõik rahvused ja rassid üheõiguslikud?

Seda enam ei suuda idealistlikud teooriad seletada, mispärast ühes ja sellessamas ühiskonnas, näiteks kapitalistlikus ühiskonnas, eksisteerib rööbiti väheste üldtunnustatud moraalinormidega tegelikult kaks teineteist eitavat moraali, kaks kõlblust: seda, mida kapitalistid peavad õiglaseks ja loomulikuks, seda peab töötav rahvas ülekohtuseks ja loomuvastaseks. Kodanlik moraal õigustab ja kaitseb kapitalistlikku omandust, tööliste ekspluateerimist, lokaute, palga alandamist, kuid mõistab hukka tööliste streigid. Vastupidi, proletaarne, kommunistlik moraal eitab tootmisvahendite kapitalistlikku omandust, ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt. Selle põhjust ei tule otsida ideedest, vaid kodanluse ja proletariaadi olukorrast, kapitalismi majanduslikust korrast. Idealistlikud teooriad ja eklektiline „tegurite teooria" aga ei anna vastust neile sotsioloogia põhiküsimustele, nad lähevad neist vaikides mööda, mätsivad neid kinni.

Idealistlikud sotsioloogid väidavad, et õigus loob majanduslikud suhted, määrab ühiskonna arengu, sotsiaalsed muutused; seaduseandjad, kohtunikud ja riigitegelased on aga nende muutuste teadlikkudeks või ebateadlikkudeks loojateks, sest tänu oma võimule nad võivad ilma ühiskonna enamuse sanktsioonita seadusi teha ja neid kasutada.

Kuid mispärast lõid seaduseandjad feodaalühiskonnas seadusi, mis jätsid feodaaltalupojad õigusteta? Mispärast pidasid nad neid seadusi õiglasteks, kuid kõigi kodanlike revolutsioonide käigus tühistati seisuslikud feodaalsed seadused kui ebaõiglased? Mispärast on kodanliku ühiskonna seadused asendatud sotsialistlikus ühiskonnas uute, sotsialistlike seadustega? Neile küsimustele ei suuda idealistlik sotsioloogia anda teaduslikult põhjendatud vastust.

Õigusel ja poliitilisel võimul on ajalooline iseloom. Nad ei ole ühiskonnas alati eksisteerinud ega eksisteeri igavesti. Nii orjanduslikus, feodaalses kui ka kodanlikus ühiskonnas on valitsevate ekspluataatorlike klasside käes riigivõim ja neil on õigus koostada ja tõlgendada seadusi faktiliselt ilma rahva enamuse sanktsioonita. Kõik need klassid on sünnitanud teatav kindel majanduslik kord. Jõuks, mis määrab ühiskonna iseloomu, ei ole järelikult mitte õigus, vaid majanduslik kord; õigus ise on vaid majandusliku korra produkt, peegeldus. See ei tähenda muidugi, nagu ei avaldaks õigus mõju oma majanduslikule baasile ega etendaks aktiivset osa sotsiaalsetes muutustes ja ümberkorraldustes.

Pealisehituses toimuvate muutuste määravaks põhjuseks on ühiskonna majandusliku korra muutumine; ühiskonna majanduslik kord aga muutub siis, kui antud tootmissuhete tingimustes arenenud tootlikud jõud satuvad kogu nende suhete süsteemiga vastuollu. See tingib ühiskonna majandusliku baasi asendamise teisega ja selle tagajärjel toimub kas kiiremini või aeglasemalt põhjalik muutus, murrang kogu ühiskonna määratu suures pealisehituses. Seejuures ei loo uus majandus pealisehitust automaatselt. Nii majanduslikud suhted kui ka neile vastava pealisehituse loob inimeste tegevus, klasside võitlus. Majandus määrab kogu pealisehituse ja selle üksikute elementide seaduspärase arengu põhisuuna antud epohhil.

Kõigi ühiskonnas toimuvate põhjalike muutuste lõplikuks liikumapanevaks jõuks on tootlike jõudude arenemine. Kuid see arenemine ei peegeldu pealisehituses toimuvates muutustes otseselt, vaid ühiskonna majanduslikus korras toimuvate muutuste kaudu. Tootmine, tehnika avaldab inimeste teadvusele ja kogu ühiskonna pealisehitusele mõju majanduslike suhete kaudu. Materiaalse tootmise areng määrab pealisehituse arengu vaid lõppkokkuvõttes. Muutused tehnikas ja materiaalse tootmise tehnoloogias ei peegeldu riigi, õiguse, ideoloogia arengus otseselt, vaid nad peegelduvad majandusliku korra muutumise kaudu, klasside võitluse kaudu. Ei ole võimalik mõista XVIII sajandi prantsuse materialistide ja ateistide õpetuse ideelist sisu ainuüksi tolleaegse Prantsusmaa tootmise ja tehnika analüüsimise alusel, uurimata ühiskonna klassistruktuuri, mitmesuguste klasside olukorda, nende võitlust, samuti ka feodaalse riigi ja õiguse, kiriku ja religiooni osa, teaduse, kirjanduse, kunsti, moraali mõju neile õpetustele.

Pealisehitus muutub baasis toimuvate muutuste tagajärjel. Orjanduslik majanduskord asendus feodaalsega ja selle tulemuseks oli oma aja ära elanud orjandusliku ühiskonna pealisehituse asendumine feodaalse ühiskonna pealisehitusega — feodaalse riigi, feodaalse õiguse, feodaalse ideoloogiaga. Hiljem, kui feodaalne majanduskord oli ajalooliselt oma aja ära elanud ja XVII—XIX sajandil tuli ühel maal teise järel feodalismi asemele kapitalism, toimus majandusliku pöörde järel pööre ka ühiskonna

pealisehituses. Kapitalismi majanduslikul baasil kujunes uus poliitiline, juriidiline ja ideoloogiline pealisehitus: kodanlik riik ja õigus, kodanlik demokraatia koos parlamentide ja poliitiliste parteidega, kodanlik moraal, kirjandus, kunst, filosoofia, mis oma spetsiifiliste vahenditega kaitsevad kodanlikku korda.

Pealisehitus, s. o. ühiskondlikud ideed, poliitilised, õiguslikud ja muud institutsioonid, peegeldavad antud ühiskonna majandust. Majanduslikud suhted kapitalistlikus ühiskonnas on eeskätt valitsemise ja allumise suhted kodanluse ja proletariaadi vahel. Vastavalt sellele peegeldab ka pealisehitus neid klassiantagonismi suhteid.

Vastukaaluks kodanlikele institutsioonidele ja ideedele loob töölisklass oma poliitilise partei, omad ametiühingud, kultuuriorganisatsioonid, sotsialistliku ideoloogia, oma ajakirjanduse, kirjanduse, kunsti, moraali, mis on talle abiks võitluses kapitalismi ikkest vabanemise eest, sotsialismi võidu eest. Sotsialistlik ideoloogia, poliitiline partei, ametiühingud ja teised proletariaadi organisatsioonid tekivad kodanlikus ühiskonnas töölisklassi majanduslike elutingimuste ja võitluse peegeldusena.

Kui majandusele, baasile on omased antagonistlikud suhted ja nendest on tingitud klasside võitlus, kas võib siis pealisehitus, mis kujutab endast klasside ideoloogilisi suhteid, seda võitlust mitte peegeldada? Muidugi mitte. Valitseval kohal säärase ühiskonna pealisehituses on valitseva klassi organisatsioonid ja ideed — tema riik ja õigus, tema ideoloogia, mis kaitsevad kehtivat korda, surudes maha töötavaid klasse. Iga ekspluateerimisele rajatud ühiskondlik-majandusliku formatsiooni pealisehituse iseloomu, palge määravad just need organisatsioonid ja ideed. Neid peavadki silmas marksismi-leninismi klassikud, kui nad räägivad näiteks kapitalistliku ühiskonna kodanlikust pealisehitusest. Kuid kapitalismi tingimustes tekivad rõhutud klassi ideed ja organisatsioonid, mis kuuluvad samuti pealisehituse valdkonda. Erinevalt valitsevaist kodanlikest ideedest ja institutsioonidest ei kaitse töölisklassi ideed ja organisatsioonid kapitalistlikku baasi, vaid võitlevad tema vastu, on temaga vastasrinnas, valgustavad töölisklassi, organiseerivad ja mobiliseerivad teda võitlusse kapitalistliku korra vastu. Antagonistlikus ühiskonnas toimuv poliitiline ja ideoloogiline võitlus peegeldab antagonismi majanduses ja on järelikult pealisehituslik nähtus.

Täpselt niisamuti moodustavad näiteks feodaalühiskonna pealisehituse vaimulike ja ilmalike feodaalide ideed ning institutsioonid ja rõhutud klasside ideed. Kuid ühiskonnas valitsevateks ideedeks on majanduslikult valitseva klassi ideed: feodaalühiskonnas mõisnike ideed ja institutsioonid, kapitalistlikus ühiskonnas kodanluse ideed ja institutsioonid. Neile vastu seisvaid rõhutud klasside ideid aga surutakse igati maha.

Valitseva klassi ideed ja institutsioonid, tema riik, õigus, ideoloogia kaitsevad antud korda. Ja kui marksistid ütlevad, et revo-

lutsiooniline klass peab iganenud baasi kaitsva pealisehituse hävitama, siis on jutt muidugi oma aja ära elanud reaktsioonilise klassi institutsioonidest ning ideedest ja eeskätt tema riigist ning õigusest. Mis puutub progressiivsetesse ideedesse, endiste formatsioonide baaside alusel loodud eesrindlikku, suurde kunsti ja kirjandusse, siis uus ühiskond neid ei hävita, vaid võtab nad üle ja hoiab alles. See mineviku suur kunstipärand omandab uutes tingimustes teise tähenduse, etendab teistsugust osa.

Iga maa ühiskondlikus elus säilivad tavaliselt vana baasi ja sellele vastavate vana pealisehituse elementide jäänused ning tekivad uute majanduslike suhete eod, elemendid või eeldused, samuti ka uued ideed, uue pealisehituse elemendid. Ajaloolane, kes uurib teatud maa majanduslikku ja poliitilist korda ning vaimset kultuuri ühel või teisel ajajärgul, ei tohi ignoreerida seda keerulist uue ja vana läbipõimumist ning nende võitlust uuritava maa baasis ja pealisehituses. Sellise konkreetse uurimise eeskujuks on marksismi rajajate teosed. Oma raamatus „Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnes brümäär" ei piirdunud Marx 1848.—1850. a. Prantsusmaa kapitalistlike majandussuhete ja neile vastavate ideede ja institutsioonide analüüsiga, vaid näitas rööbiti sellega ka mineviku jäänuseid Prantsusmaa majanduslikus ja poliitilises korras, mitmesuguste klasside, mitmesuguste aadli, kodanluse, väikekodanluse kihtide maailmavaates ja samuti ka proletariaadi uusi, eesrindlikke ideid. Ta näitas konkreetselt, kuidas „omandi eri vormidel, sotsiaalsetel olemasolutingimustel kerkib terve pealisehitus mitmesuguseid ja erinevalt kujunenud tundeid, illusioone, mõtteviise ja maailmavaateid"[1].

Eriti keeruline uue ja vana läbipõimumine ning nendevaheline võitlus ühiskonna majanduslikus baasis ja pealisehituses toimub sotsiaalse revolutsiooni ajastul, kui vana ühiskonna rüpes on välja arenenud uued tootlikud jõud ning revolutsioonilised klassid ja kui saabub vanade tootmissuhete põhjaliku lammutamise ajajärk, uute tootmissuhete ning nende alusel kujuneva pealisehituse võidulepääsmise ajajärk.

Niisiis, igal ühiskondlikul formatsioonil on oma baas ja sellele vastav pealisehitus. Milline on ühiskonna baas, selline on ka tema pealisehitus.

Kuid see ei tähenda, et erinevate ühiskondade pealisehitustel ei saa olla midagi ühist. Antagonistlike ühiskonnaformatsioonide baasidele on omased mõningad ühised jooned: tootmisvahendite eraomandus, ühiskonna töötava enamuse ekspluateerimine ja rõhumine ekspluateeriva vähemuse poolt. Seepärast on ka nende formatsioonide pealisehitustes ühine joon: nii orjapidajate ja feodaalide kui ka kodanluse ideoloogia püüab õigustada ja kaitsta eraomandust, ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt, ekspluataatorliku vähemuse võimu töötava enamuse üle. Nende

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 209.

ühiskondade valitsevad klassid loovad ekspluataatorliku riigi rõhumisaparaadi — politsei, sandarmeeria, sõjaväe, vanglad, kohtud, kiriku jne. —, kasutavad ja täiustavad seda. Kodanlus likvideeris näiteks absolutistliku monarhia ja feodaalse õiguse. Kuigi ta kukutas feodaalse riigi ja õiguse ning kehtestas kodanlik-demokraatliku korra ja institutsioonid, ei heitnud ta siiski täielikult kõrvale feodaalriigi rõhumisaparaati — endist sõjaväge, politseid, ametnikkonda, kirikut, vaid kasutas ja täiustas kogu seda rahvahulkade rõhumise ja mahasurumise aparaati. Niisiis, antagonistlike formatsioonide baaside ühistele ja erinevatele joontele vastavad mõningad ühised ja erinevad jooned nende pealisehitustes.

Pealisehituse vastavust baasile ei tohi metafüüsiliselt pidada absoluutseks ja muutumatuks. See vastavus ei eita mittevastavusi ja vastuolusid, mis on igas keerulises arenguprotsessis paratamatud. Majanduslikku korra arenedes tekib vastuolu mitmesuguste pealisehituse elementide vahel, pealisehitus lakkab baasile vastamast.

Pealisehitus peegeldab majanduslikku korda, selle muutusi, kuid pealisehitus ei muutu automaatselt, otsekohe majanduslikus korras toimunud muutuste järel. Klassiühiskonnas muutub ta mitmesuguste ühiskonnaklasside ja sotsiaalsete rühmade võitluse tulemusena.

Võtame näiteks sellise poliitilise pealisehituse nagu tsarism Venemaal. Tsarism sattus üha rohkem vastuollu Venemaa kapitalistliku arenemise huvidega. Et kaitsta mõisnike klassi huvisid ähvardava talurahvarevolutsiooni eest, tegi tsarism kapitalismile mitmesuguseid järeleandmisi, andes talle võimaluse arenemiseks talurahva hulkade arvel. Seoses sellega astus tsarism rea samme kodanlikuks monarhiaks muutumise teel (alates 1861. aasta reformist ja eriti pärast 1905. aasta revolutsiooni). Ta oli sunnitud vastu tulema tugevneva vene ja välismaise monopolistliku kapitali huvidele. Kuid sellest hoolimata säilitas tsarism oma põhilise sotsiaalse olemuse ja jäi feodaalmõisnike võimuks. Selle poliitilise pealisehituse mahajäämine muutus üha tõsisemaks takistuseks Venemaa majanduslikule arengule. Tema krahh oli paratamatu ja teatavasti toimus see 1917. aastal.

Vastuolud baasi ja pealisehituse vahel võivad aset leida ka ühe ja sellesama ühiskondlik-majandusliku formatsiooni raamides. Näiteks kapitalistliku majanduse üleminek monopolismieelselt staadiumilt monopolistliku kapitalismi (imperialismi) staadiumi tekitas vastuolu muutunud baasi ja mõningate kodanliku ühiskonna pealisehituse endiste elementide vahel. Vaba konkurentsi ajastule kapitalistlikus majanduses vastas kodanlik demokraatia, vabakaubanduse, liberalismi ja patsifismi ideoloogia, rahvuste suveräänsuse ideed jne. Monopolistlik kapital ei taotle vabakaubandust ega vaba konkurentsi, vaid monopoolset valitsemist, teiste maade ja rahvaste orjastamist. Sel majanduslikul pinnal

tugevnes rassismi, šovinismi, militarismi, agressiooni ja vallutussõdade ideoloogia propaganda. Imperialistlik kodanlus püüab kärpida demokraatlikke õigusi ja vabadusi, mis töörahva hulgad on visas võitluses kätte võitnud, kehtestada oma militaristlik-terroristlikku diktatuuri (näiteks fašismi kujul). Ta allutab endale — otse või kaudselt — riigiaparaadi, kas luues kodanlike valitsuste ja kapitali monopolistlike koondiste vahel otsese sideme või ostes mitmesugusel kujul ära ministreid, parlamendisaadikuid, kindralstaapide, valitsusasutuste, kodanlike parteide juhtivaid tegelasi, samuti ka üksikuid rahvahulkadest irdunud ja neid oma isiklike kasude pärast reetnud töölisliikumise tegelasi. Kodanlik demokraatia ja kodanliku liberalismi ideoloogia elavad neis uutes tingimustes üle sügavat kriisi.

Neis tingimustes on ka töölisklass sunnitud muutma oma organisatsiooni ja võitluse vorme ning meetodeid, looma uut tüüpi võitlusvõimelisi revolutsioonilisi parteisid, kes on leppimatud oportunismi suhtes, oskavad suureneva kodanliku terrori tingimustes ühendada legaalset tööd illegaalsega, oskavad paljastada imperialistlikku ideoloogiat ja juhtida rahvahulkade võitlust sotsialismi ja demokraatia eest. Niiviisi tugevneb vastukaaluks imperialistliku kodanluse reaktsioonilistele püüetele rahvahulkade võitlus demokraatlike õiguste ja vabaduste eest[1].

Nagu edaspidi näidatakse, ei kohandu pealisehitus passiivselt baasiga, vaid avaldab talle aktiivset mõju.

2. Pööre ühiskonna baasis ja pealisehituses

Tuleb vahet teha ühelt poolt nende järkjärguliste muutuste vahel, mis toimuvad baasis ja pealisehituses antud ühiskondliku formatsiooni raamides, ja teiselt poolt baasis ja pealisehituses toimuva pöörde, baasi ja pealisehituse revolutsioonilise ümberkujundamise vahel, mis leiab aset ühe formatsiooni teisega asendamise ajajärgul. Kapitalismi üleminek monopolismieelselt staadiumilt monopolistliku kapitalismi staadiumi tähendas majandusliku baasi ja pealisehituse mõningate külgede kvalitatiivset muutumist. Kuid need muutused ei kaotanud baasi, riigi, õiguse, valitseva ideoloogia kodanlikku iseloomu, vaid ainult muutsid neid, mistõttu neile lisandus uusi jooni ja omadusi.

Pööre ühiskonna majanduslikus baasis tähendab, et likvideeritakse vanad, iganenud, tootlike jõudude arengut pidurdavad tootmissuhted, omandusvormid, ja luuakse ning kehtestatakse uued tootmissuhted, uued omandusvormid, mis võimaldavad tootlikel jõududel vabalt areneda, on peamiseks tootlike jõudude arenemise

[1] Monopolistliku kapitalismi majandusliku baasi ja kodanliku demokraatia kui poliitilise pealisehituse ühe vormi vastuolude kohta vt. Lenini artiklit „Marksismi karikatuurist ja „imperialistlikust ökonomismist"" (Teosed, 23. kd., lk. 28—35).

tõukejõuks. Pööre majanduslikus baasis, s. o. ühiskonna vana baasi likvideerimine ja uue baasi loomine, ei välista sugugi järjekestvust majanduse arenemises ja mõningate vanade majanduslike vormide kasutamist uue majandusliku baasi loomiseks. Sotsialistlik majanduskord kasutab näiteks kuni kommunismi kõrgema faasini selliseid vanu majanduslikke vorme nagu kaup, kaubandus, ekvivalentne vahetus, väärtussuhted, raha, hinnad, mis aga omandavad uue sisu ja uued funktsioonid.

Pööre pealisehituses sotsiaalse revolutsiooni ajajärgul tähendab: a) väljasurevate klasside poliitilise võimu kukutamist, vana võimu kukutamist; b) uue klassi poliitilise võimu kehtestamist, uue riigivõimu loomist; c) vanade poliitiliste ja juriidiliste institutsioonide süsteemi enam või vähem põhjalikku lammutamist ja uute poliitiliste ja juriidiliste institutsioonide süsteemi loomist; d) varem valitsenud ideoloogia likvideerimist, uue ideoloogia arenemist ja kindlustumist ühiskonna valitseva ideoloogiana; e) mõningate vana pealisehituse elementide ümberkujundamist ja kasutamist.

Nagu sotsialistlike revolutsioonide kogemused näitavad, ei lõpe pööre pealisehituses vana võimu kukutamisega ja uue võimu kehtestamisega ning uue pealisehituse institutsioonide formaalse loomisega. Pealisehituses toimuva pöörde olemuseks on kõigi pealisehituse institutsioonide funktsioonide klassisisu põhjalik muutumine, see sisu aga muutub vaid sotsiaalmajandusliku korra ümberkujundamise alusel. Sotsialistlik revolutsioon tähendab ekspluataatorlike klasside võimu, kodanluse võimu kukutamist, töörahva — tööliste ja talupoegade — võimu kehtestamist, selle võimu kasutamist majandusliku ja kultuurilise pöörde teostamiseks, pöörde teostamiseks baasis ja pealisehituses.

Sotsialistlik pööre pealisehituses algab kodanluse võimu kukutamisest ja proletariaadi diktatuuri kehtestamisest, kodanliku riigiaparaadi lammutamisest[1] ja uue, proletaarse, sotsialistliku riigiaparaadi loomisest. Proletariaadi poliitiline partei, kes organiseerib sotsialistliku revolutsiooni võitu, muutub valitsevaks parteiks, sotsialistliku riigi ja uue ühiskonna ehitamise juhtivaks ja suunavaks jõuks. Peale sotsialistliku riigi ja töölisklassi partei

[1] Teatud soodsates tingimustes on ka võimalik, et kodanliku demokraatia ajal loodud esindusasutused, näiteks parlamendid, täielikult demokratiseeritakse ja põhjalikult ümber kujundatakse revolutsiooni rahuliku arenemise käigus; kuid ka neil juhtudel peab proletariaat põhjalikult ja radikaalselt purustama ja hävitama kodanliku riigimasina sõjaväelis-politseilise bürokraatliku ja parasiitliku aparaadi, mis oli spetsiaalselt kohandatud (nii oma struktuuri poolest kui ka oma juhtiva tuumiku klassikoosseisu poolest) rahvahulkade mahasurumiseks ja rõhumiseks. Muidu (nagu seda tõestab 1918. aasta Saksa revolutsiooni ja 1919. aasta Ungari revolutsiooni lüüasaamine) võivad sotsialismile vaenulikud klassid väga hõlpsasti ja osavalt ära kasutada vana, rõhujate riigiaparaadi säilinud elemente, sisse tungida uue, demokraatliku korra riigiaparaati selleks, et luua sidet sisemise kontrrevolutsiooni ja rahvusvahelise imperialismi vahel, et valmistada ette ja organiseerida kahjurlust, diversiooniakte ja kontrrevolutsiooni kapitalismi restaureerimiseks.

kuuluvad sotsialistlikku pealisehitusse ka teised töörahva organisatsioonid: tööliste ja teenistujate ametiühingud, noorsoo organisatsioonid, naiste organisatsioonid, kultuurhariduslikud ja muud organisatsioonid, mis on kas kapitalismi tingimustes tekkinud või proletariaadi diktatuuri ajal loodud. Seejuures saavad need töörahva organisatsioonid, mis olid olemas juba kapitalismi tingimustes, endale uued funktsioonid, sest nad arenevad nüüd uuel majanduslikul baasil, sotsialismi tingimustes, ja peavad lahendama uusi ülesandeid. Ametiühingud näiteks muutuvad ettevõtjate-kapitalistide ja nende riigivõimu vastu võitlemise organeist, streikide organiseerijaist uue riigivõimu toeks, uue riigi ja majanduse juhtimise kooliks, masside kasvatamise kooliks, kommunismi kooliks.

Selleks pöördeks, mis toimub sotsialistliku revolutsiooni ajajärgul ideoloogilises pealisehituses, kulub rohkem aega kui poliitiliseks ja majanduslikuks pöördeks. See pööre tähendab kõigi kultuuriasutuste töö ideelise klassisisu ja töö suuna põhjalikku muutumist ning inimeste teadvuse põhjalikku muutumist.

Näiteks vana kool, mille eesmärgiks oli ette valmistada ja kasvatada mõisnike ja kapitalistide klassile kuulekaid ametnikke ja asjaajajaid, tuleb ümber kujundada uueks kooliks, mille eesmärgiks on ette valmistada teadlikke ja aktiivseid kommunistliku ühiskonna ehitajaid. Seda aga pole võimalik saavutada ühekorraga, ainuüksi uue, revolutsioonilise võimu dekreetide ja administratiivsete abinõudega. See saavutatakse pika aja jooksul, sedamööda kuidas kasvatatakse ümber vanad õpetajad ja luuakse uus, sotsialistlik intelligents.

Sotsialistlik revolutsioon kujundab ümber endiste kultuurhariduslike, teaduslike, kirjandus- ja kunstialaste asutuste ja organisatsioonide tegevuse, paneb nad töörahva teenistusse, üles ehitama sotsialistlikku majandust ja kultuuri. Kõik need muutused pealisehituses toimuvad majandusliku pöörde baasil, terava poliitilise ja ideoloogilise klassivõitluse protsessis, miljonite inimeste teadvuse sotsialistlikuks ümberkujundamiseks tehtava aeganõudva ja keerulise töö protsessis.

Eespool on tähendatud, et ideoloogilisse pealisehitusse kuuluvad mitmesugused ühiskondliku teadvuse vormid: filosoofia, kunst, moraal jne. Ühiskonnas toimuvale revolutsioonilisele pöördele eelnevail ajajärkudel ja selle pöörde ajal muutuvad kõik teadvuse vormid. Kunsti, filosoofia, moraali alal pääsevad võidule uued suured ideed ja põhimõtted, mis on tekkinud uute tootlike jõudude ja iganenud tootmissuhete konflikti alusel. Selles mõttes räägivad marksistid pöördest ühiskondliku teadvuse vormides. Sealjuures säilib kunstis, filosoofias, rööbiti kõige reaktsioonilise eitamisega, järjekestvus ideede, suurte kultuuriväärtuste, kunsti- ja kirjandusteoste alal. Sotsialistliku ühiskonna tingimustes me hindame ja oleme vaimustatud Aristophanese ja Praxitelese, Shakespeare'i ja Raffaeli, Puškini ja Tolstoi teostest.

Roiskuva kapitalismi ajastu ähvardab rahvaste suuri kultuuri-

saavutusi, klassikalise kunsti teoseid. Nad jäetakse unustusehõlma. Suure klassikalise realistliku kunsti asemel tõstab reaktsiooniline kodanlus kilbile manduva, dekadentliku kunsti (abstraktsionismi, konstruktivismi jne.).

Sotsialistlik revolutsioon ja töölisklass päästavad sisuliselt ja hoiavad alal kõik tõesti suured kunstiteosed. Sotsialismi tingimustes muutuvad nad esmakordselt ajaloos kogu rahvale kättesaadavaks, saavad rahva pärisvaraks. Kommunistlik partei on pidanud ja peab karmi võitlust maailmakultuuri aaretesse nihilistliku, anarhistliku suhtumise vastu.

Kodanlikes revolutsioonides eelneb uue, kapitalistliku majanduse loomine poliitilisele pöördele; kodanlik revolutsioon ainult sanktsioneerib vana, feodaalse ühiskonna rüpes stiihiliselt toimunud majanduslikku pööret ja tagab kodanliku riigi ja õiguse abil tingimused kapitalistliku baasi arenemiseks. Teisiti on lugu sotsialistliku revolutsiooni ajajärgul. Ka siin eelneb konflikt uute tootlike jõudude ja iganenud kapitalistlike tootmissuhete vahel poliitilisele pöördele, uute riiklike ja õiguslike institutsioonide tekkimisele. Kuid sotsialistlik majandus ei saa kapitalismi rüpes välja kujuneda, sest tema kujunemiseks on tarvis likvideerida tootmisvahendite kapitalistlik eraomandus, see aga pole võimalik ilma kodanluse võimu likvideerimiseta ja töölisklassi diktatuuri kehtestamiseta. Sellepärast eelneb sotsialistliku baasi loomisele proletariaadi poliitiline revolutsioon.

Marksismi vastased püüavad näha selles vasturääkivust, ajaloolisest materialismist taganemist: proletariaadi poliitiline revolutsioon on majandusliku pöörde tingimuseks. Nad ei taha aru saada, et proletariaadi poliitiline revolutsioon on tingitud eeskätt majanduslikest põhjustest ja vajadustest. Selle revolutsiooni teostaja ise — töölisklass — on kapitalismi eelneva majandusliku arengu produkt; kui poleks teda, poleks ka sotsialistlikku revolutsiooni. Edasi, ilma kapitalismi majandusliku arenemise käigus loodud materiaalsete eeldusteta, ilma töö määratu suure ühiskonnastamiseta oleks sotsialism võimatu.

Sotsialistlik pealisehitus ei kujune välja otsekohe pärast poliitilist pööret, ta kujuneb ja areneb majandusliku korra muutumise alusel ja ühtlasi on tema ülesandeks sotsialistliku majanduse kujunemisele ja arenemisele kaasaaitamine, selle kaitsmine. Vastavalt majandusliku baasi arenemise vajadustele muutuvad mitmesuguste pealisehituse institutsioonide ülesanded ja funktsioonid, nende töö sisu ja vormid. Näitena selle kohta, kuidas sotsialistlik pealisehitus sõltub sotsialistliku baasi arenemisest, võib tuua Nõukogude sotsialistliku riigi funktsioonide ja vormide muutumise pärast sotsialismi majandusliku baasi ülesehitamist.

Niisiis, ka sotsialismile üleminekul muutub ja areneb pealisehitus majandusliku korra määraval mõjul. Omapärane on siin see, et sotsialistlik pealisehitus on majandusliku pöörde hoovaks ja tööriistaks.

On loomulik, et marksismi poolt avastatud üldised seadused avalduvad erinevates ajaloolistes tingimustes erinevalt. Need erinevused ei tühista baasi ja pealisehituse vahekorra seadust, vaid konkretiseerivad ja kinnitavad seda.

Kuna üht ja sedasama tüüpi majanduslikul baasil võib mitmesugustes maades olla iseärasusi, olenevalt tema tekkimise ajaloolistest tingimustest, rahvuslikest ja rahvusvahelistest suhetest, geograafilistest tingimustest jne., siis ka tema asendumine teise baasiga igal maal sisaldab ja peabki paratamatult sisaldama rööbiti üldiste joontega palju omapärast. Kapitalismi baasi arenemine mitmesugustes maades on väga mitmekesine. Mitte sugugi vähem omapära ei paku ka sotsialismi majandusliku baasi arenemine näiteks NSV Liidus, Hiinas ja teistes rahvademokraatiamaades. Mõned rahvad läksid üle feodalismile, ilma et neil oleks vahepeal olnud orjanduslikku tootmisviisi, paljud rahvad sattusid kapitalismi maailmasüsteemi, tõsi küll, koloniaal- ja sõltuvate maadena, orjanduslikust ja feodaalsest korrast mööda minnes. Mõned rahvad lähevad üle sotsialismile, mööda minnes kapitalismist kas siis täielikult või põhilises osas.

Omapärale baasi arenemises vastavad ka iseärasused pealisehituse arenemises. Orjandusliku ühiskonna poliitiliseks pealisehituseks on erinevates maades ja erinevatel aegadel olnud kord orjanduslik monarhia (vana-aja despootlikud monarhiad), kord aristokraatlik, kord demokraatlik orjanduslik vabariik (vana Kreeka). Kaasaegse kapitalismi poliitiliseks pealisehituseks erinevates maades on kord konstitutsiooniline parlamentaarne monarhia (Inglismaa, Rootsi, Holland, Belgia), kord kodanlik-demokraatlik parlamentaarne vabariik (Prantsusmaa, Ameerika Ühendriigid), kord fašistlik diktatuur (näiteks hitlerlik Saksamaa). Ja ka kõigil neil poliitilise pealisehituse vormidel on erinevates maades omad iseärasused. Näiteks Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriigid on mõlemad kodanlikud vabariigid, kuid nende vahel on mõningaid erinevusi, mis peegeldavad nende maade majandusliku korra ja klassijõudude vahekorra iseärasusi.

3. Pealisehituse aktiivne osa

Marksismi kodanlikud arvustajad ütlevad, et marksism seletavat ajalugu „ühekülgselt", ainuüksi „majandusliku teguri" abil, eitades kõigi muude tegurite — poliitiliste, ideoloogiliste, psühholoogiliste, usuliste, kultuuriliste jne. — mõju ja osa. Marksismi selline kritiseerimine näitab kriitikute võhiklust.

Ajalooline materialism tegi kindlaks ja tõestas, et ideoloogia vormid ja ideoloogilised suhted on materiaalsete, majanduslike suhete peegelduseks, avastas baasi määrava osa pealisehituse suhtes. Ühtlasi aga ei eita ajalooline materialism sugugi pealisehituse aktiivset osa, tema tagasimõju baasile, vaid nõuab tin-

gimata, et võetaks arvesse baasi ja pealisehituse vastastikust toimet ühiskonna arenemise protsessis.

Konstateerides baasi primaarsust, ajalooline materialism, erinevalt vulgaarsest majanduslikust materialismist, rõhutab ja näitab ühtlasi pealisehituse aktiivset osa, tema tagasimõju baasile. Kuid baasi ja pealisehituse vastastikune toime ei ole kahe teineteisest sõltumatu ja võrdse „teguri" vastastikune toime: pealisehitus on baasi peegelduseks, on baasist tulenev. Baasi ja pealisehituse vastastikuse toime aluseks on majanduslik baas, mis sünnitab teatud pealisehituse ning määrab tema arenemise suuna.

Pealisehitus ei ole passiivne baasist tulenev nähtus või midagi ühiskonnahoone välise kaunistuse taolist. Kui ekspluataatorlikud klassid lõid ja kindlustasid paljude sajandite kestel oma poliitilisi ja juriidilisi institutsioone, toetasid religiooni ja kirikut, arendasid ja surusid rahvahulkadele peale oma ideoloogiat, siis toimisid nad niiviisi sellepärast, et leidsid selles vahendeid, mis aitasid neil kindlustada oma võimu töörahva hulkade üle, ühiskonna enamuse üle. Kui ekspluateeritavad klassid püüavad hävitada neid rõhuvaid ekspluataatorlike klasside võimu institutsioone ja loovad oma organisatsioone, oma ideoloogiat, siis seletub see nende vabadusvõitluse vajadustega. Kui marksistid oleksid arvamisel, et pealisehitus ei etenda ajaloos aktiivset osa, miks kutsuksid nad siis töölisi üles võitlema kodanliku riigi ja reaktsioonilise kodanliku poliitika ning ideoloogia vastu, proletariaadi diktatuuri ja sotsialistliku ideoloogia võidu eest?

Riik on kõige võimsam valitseva klassi tööriist. Temasse kontsentreerub antud klassi majanduslik ja poliitiline jõud. Sotsialistlik riik koondab enda kätte kogu rahva majandusliku ja poliitilise jõu.

Riik võib tegutseda progressiivselt, kiirendades ja hõlbustades majanduse arengut, ja võib ka oma aktsioonidega majanduse arengut pidurdada, kusjuures sel juhul ta õõnestab oma majanduslikku alust ja tema poliitikat tabab paratamatult krahh. Kaasaegse, roiskuva kapitalismi kodanlik pealisehitus etendab eriti reaktsioonilist osa, surudes maha töölisklassi püüet hävitada kapitalistlikud tootmissuhted, mis on muutunud tootlike jõudude arengu ahelaiks.

Aktiivset mõju majanduslikule baasile avaldab ka õigus. Õiguse abil kindlustab valitsev klass majanduslikku korda, millel tema võim püsib. Valitsev klass avaldab majanduse arengule mõju riikliku seadusandlusega omanduse, töö, varanduse pärandamise, krediidi, laenude, tööstuse, kaubanduse, leiutuste jne. küsimustes.

Kas see tähendab, et riik ja õigus saavad määrata majanduse arenemist ning anda sellele ükskõik millist suunda, likvideerida majandusseaduste toimet? Sugugi mitte. Kuidas ka ei püüaks näiteks kodanlikud valitsused „planeerida" kapitalistliku majanduse arenemist, kaotada tootmise tsüklilist iseloomu, ületootmiskriise, ei lähe see neil kunagi korda. Iga järjekordne majanduslik

ületootmiskriis lükkab paratamatult ümber kodanluse ideoloogide ja kodanlike poliitikameeste hooplemised ja kapitalismi õitsengu, „plaanilise kapitalismi" ennustamise. Marxi poolt avastatud majandusseadusi ei saa kaotada kisaga, et „marksism on ümber lükatud". Säärast kisa ja sääraseid ennustusi on saja aasta jooksul tehtud palju, kuid Marxi poolt avastatud majandusseaduste toime avaldub endiselt vankumatult.

Riik ja õigus võivad muidugi ühtesid majanduslikke tendentse nõrgendada ja nende mõjusfääri mõnevõrra piirata ning teiste antud majanduslikule korrale omaste tendentside mõju tugevdada[1]. Seejuures tuleb arvesse võtta pealisehituse mehhanismi ja pealisehituse toime keerukust. Kodanlikule riigile ja õigusele, mis väljendavad ja kaitsevad valitseva klassi huvisid, avaldavad näiteks vastupanu rõhutud klassid, kes kaitsevad oma huvisid ja võitlevad oma lõppeesmärkide eest, taotledes ühtlasi ka ühtesid või teisi järeleandmisi, reforme. Kodanluse valitsevad parteid, kes asendavad üksteist võimu juures, kaitsevad kodanluse üldisi huvisid ja tegutsevad töörahva huvide vastu, samal ajal aga kaitsevad nad kodanluse ühe osa huvisid ja nõuavad sellele privileege mõnikord kodanluse teise osa arvel, millele see viimane loomulikult vastupanu avaldab.

Niisiis, pealisehitus ei järgne sugugi passiivselt majanduslikule arengule, nagu seda väidavad „stiihilisuse teooria", samuti ka „majandusliku" materialismi pooldajad. Avaldades baasile tagasimõju, pealisehitus tervikuna või selle üksikud osad satuvad sageli vastuollu baasiga või selle üksikute külgedega. Vana pealisehitus, nagu eespool oli näidatud, satub sotsiaalse revolutsiooni ajajärgul konflikti uute tootmissuhetega ja tootlike jõudude arenemise vajadustega. Uus pealisehitus, võideldes vana baasi jäänuste vastu, aitab neid likvideerida ja kiirendab tootlike jõudude arenemist.

Eriti suur on see aktiivne, ümberkujundav, loov osa, mida etendab sotsialistlik pealisehitus (sotsialistlik riik ja õigus, sotsialistlik ideoloogia) kapitalistliku ühiskonna revolutsioonilisel ümberkujundamisel ja sotsialistliku ühiskonna loomisel ning kaitsmisel. Sotsialismimaade kommunistlike parteide tegevus näitab kujukalt, millist suurt ümberkujundavat osa etendab sotsialistlik pealisehitus ühiskonna arengus. Sotsialismimaade kommunistlikud parteid on sotsialistlike riikide juhtivaks ja suunavaks jõuks. Marksistlik partei, olles ise pealisehituse juhtivaks osaks, innustab, organiseerib ja suunab oma ideoloogiaga ja poliitikaga mitte ainult uue pealisehituse institutsioonide tegevust, vaid ka majanduslikku ülesehitustööd, kogu rahvahulkade ajaloolist loomin-

[1] Nii näiteks avaldab majanduse militariseerimine, mida kapitalistlikud monopolid ja nende riik läbi viivad, teatud piiratud mõju kapitalistliku tootmise tsüklite kulgemisele. Kuid pikka aega ei saa isegi kapitalistlik majandus olla allutatud ainult sõjalistele eesmärkidele. Varem või hiljem on selle tagajärjeks majanduslik krahh.

gut. Marksistlik partei juhindub oma tegevuses ühiskonna arenemise seaduste tundmisest. Ta uurib tähelepanelikult ühiskonna majanduslikus baasis toimuvaid muutusi ja rajab oma tegevuse nende muutuste arvestamisele.

Ajaloolise materialismi seisukoht, et baasil on pealisehituse suhtes määrav osa ja et pealisehitus omakorda avaldab baasile tagasimõju ning etendab aktiivset osa, säilitab täielikult oma jõu nii kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgul kui ka sotsialistlikus ühiskonnas. Sealjuures pealisehituse osatähtsus kasvab, sest sotsialistlik majandus ei arene stiihiliselt, vaid seda ehitatakse plaanipäraselt, teadlikult, kommunistliku partei ja sotsialistliku riigi juhtimisel, kes tuginevad oma tegevuses marksistlikule teadusele, tema poolt avastatud objektiivsetele ühiskonna arenemise seadustele, sotsialismi ja kommunismi ehitamise seadustele. Kommunistlik partei on juhtivaks ja suunavaks jõuks sotsialistliku majanduse ja tema pealisehituse ülesehitamisel ja arendamisel. Kommunistlik partei juhib kõigi nende asutuste ja organisatsioonide tööd, kes tegelevad töörahva kommunistliku kasvatamisega, inimeste teadvusest kapitalismi igandite väljajuurimisega. Ta arendab sotsialistlikku ideoloogiat, suunab sotsialistliku kunsti arengut, kasvatab rahvahulki kommunistliku moraali vaimus.

Baasi määravat osa mitmesuguste pealisehituse osade ja elementide suhtes, üksikute pealisehituse elementide osa, üksikute pealisehituse elementide põhilisi arenemisseadusi vaatleme järgnevates peatükkides.

XV PEATUKK

KLASSID, KLASSIVÕITLUS, RIIK

Erinevalt üldistest arenemise seaduspärasustest, mis on omased kõigile ühiskondlik-majanduslikele formatsioonidele, on klasside võitlus niisugune arenemise seaduspärasus, mis ei ole omane kõigile, vaid ainult teatud formatsioonidele, nimelt neile formatsioonidele, kus ühiskond jaguneb antagonistlikeks klassideks. Ürgkogukondlikust korrast, kus klassideks jagunemist ei esine, liigub inimkond klassiformatsioonide kaudu kommunistlikku ühiskonda, kus klassierinevused jäädavalt kaovad. Mispärast jaguneb ühiskond oma arengu teatavail astmeil klassideks? Mis on klassid? Kuidas nad tekkisid?

Õige vastus neile küsimustele võimaldab mõista ka riigi olemust, tema tekkimist ja tema osa klassivõitluses.

1. Klasside definitsioon

Vaatleme kõigepealt ühiskonna klassideks jagunemise olemust. Kui võrrelda erinevatesse klassidesse, näiteks kapitalistlikus ühiskonnas kodanlaste klassi ja proletaarlaste klassi kuuluvaid inimesi teineteisega, siis võib näha, et nad erinevad nii oma elutingimuste ja tegevuse liigi kui ka oma vaadete, harjumuste, taotluste poolest. Mis on siis see peamine, millest tulenevad kõik erinevused klasside vahel? Missuguste põhitunnuste järgi tuleb eraldada klasse ja kust otsida nende erinevuste põhjust?

Ühiskonna jagunemist klassideks ei saa seletada bioloogiliste, rassiliste põhjustega, inimeste loomuse erinevusega, nagu seda teevad paljud klassivõhumise kaitsjad.

Püüdes õigustada ühiskonna jagunemist klassideks „vastuvaidlematute loodusseadustega", vahetavad kodanlikud sotsioloogid (nagu XIX sajandi lõpu saksa sotsioloog Otto Ammon, prantsuse sotsioloog Lapouge jt.) sageli klasside sotsiaalsed erinevused ära indiviidide bioloogiliste, rassiliste erinevustega. Tegelikult aga, vastupidiselt selliste vaadete pooldajate väidetele, ei ole erinevatesse klassidesse kuuluvate inimeste vahel bioloogilisi erinevusi. Kas siis

vabrikant ja tööline kapitalistlikes maades on tingimata erinevate rasside esindajad? Kas siis faktid ei näita, et üks ja seesama rass — nii Euroopas, nii Aasias kui ka Ameerikas — jaguneb ühiskonnaklassideks?

Erinevalt rassilistest erinevustest on klassierinevused tingitud sotsiaalsetest, mitte aga looduslikest põhjustest. Ühiskond ei jagune klassideks igavesti, klassid kaovad ühiskonna edasise ajaloolise arenemise käigus niisama paratamatult, nagu oli omal ajal paratamatu nende tekkimine.

Samuti on põhjendamatud kõik katsed tuletada klassierinevusi inimeste individuaalsete võimete erinevusest. „Viimseks aluseks, millel rajaneb klasside olemasolu, on võimete individuaalsed erinevused"[1], väidab kaasaegne ameerika majandusteadlane ja sotsioloog J. Schumpeter. Tegelikult ei ole erinevus vabrikandi ja töölise vahel nende individuaalsete võimete erinevus, vaid nende ühiskondliku seisundi erinevus. Et õigesti defineerida mõisteid „kapitalist", „tööline", tuleb jätta kõrvale kõik inimeste individuaalsed erinevused, sealhulgas ka üksikisikute võimete erinevused, sest need ei puutu asjasse. Lugu on nii, et võimalus arendada oma võimeid oleneb inimese kuulumisest ühte või teise klassi, mitte aga vastupidi, nagu see Schumpeteri taolistel kodanlikel sotsioloogidel välja tuleb. Teatavasti ei kuulu enamik härrasid kapitaliste sugugi kõige andekamate inimeste hulka. Et saavutada oma koht elus, piisab neil kapitali valdamisest; omades kapitali, võivad nad teiste inimeste talente ja võimeid osta, neid oma teenistusse rakendada.

Klassierinevuste alust tuleb otsida inimeste materiaalsetest, majanduslikest elutingimustest, mitte aga nende teadvusest, nagu seda teevad kodanlikus sotsioloogias esineva *psühholoogilise suuna* pooldajad. Kui tähtis ka ei oleks arvesse võtta erinevatesse klassidesse kuuluvate inimeste psühholoogia, vaadete, maailmavaate erinevusi, ei määra need siiski klasside olemasolu. Klassid eksisteerivad objektiivselt, olenemata sellest, kas inimesed on sellest teadlikud või mitte; nende klassiteadvus on vaid nende ühiskondliku olemise tingimuste, nende majandusliku olukorra selgem või ähmasem peegeldus.

Missugused majanduslikud suhted määravad siis erinevuse klasside vahel? „Kapitali" III köite viimases, lõpetamata jäänud peatükis märgib Marx, et esimesel pilgul võib näida, nagu kujuneks klass ühiste tuluallikate alusel. Vastavalt *jaotusteooriale* erinevad palgatöölised, kapitalistid ja maaomanikud üksteisest selle poolest, et esimesed saavad palka, teised — kasumit, kolmandad — maarenti. Kuid ainuüksi selle tunnuse järgi ei saa kindlaks määrata klasse, eraldada neid suurest hulgast ühiskonna kihtidest ja gruppidest, kes võivad samuti saada oma sissetuleku erinevatest allikatest. Näiteks on kapitalismi tingimustes erinevad sissetulekuallikad ametnikel, kes saavad palka riigilt, ja arstidel, kes

[1] J. A. Schumpeter, Imperialism and Social Classes, N. Y., 1951, p. 210.

saavad ravimise eest tasu eraisikutelt. Kuid kas siis see annab alust pidada neid erinevateks klassideks? Ka ühe klassi mitmesuguste rühmade sissetulekute allikad ja suurus on erinev: maaomanikud jagunevad viinamarjaväljade, põllumaa, metsa, kaevanduste jne. omanikeks, kuid nad ei moodusta erinevaid klasse.

Klassid erinevad muidugi ka ühiskondliku tulu saamise viiside ja suuruse poolest, kuid see erinevus ei ole klassideks jagunemise määrav tunnus. Selles on kerge veenduda, kui esitada küsimus: mispärast eksisteerivad erinevad tuluallikad ja mispärast, järelikult, toimub erinevate klasside taastootmine? Mispärast peavad näiteks proletaarlased eluaeg virelema napi sissetulekuga, mida nad saavad oma tööjõu müümisest? See seletub ilmselt sellega, et nende omanduses pole tootmisvahendeid.

Niisiis, erinevus ühiskondliku rikkuse selle osa saamisviisides ja suuruses, mis on klasside käsutuses, tuleneb nende *vahekorrast tootmisvahenditega,* nende seisundist ühiskondlikus tootmises. Järelikult ei ole ühiskonna jagunemine klassideks tingitud saaduste jaotamise viisist, vaid tootmisviisist, mis määrab ka erinevused klasside vahel.

Jaotusteooriast järeldub, nagu oleks klassivõitluse sisuks vaid võitlus jaotusviisi muutmise eest, võitlus ühiskondlikust tulust suurema osa saamise eest, s. o. võitlus üksikute reformide eest, mitte aga kogu ühiskonnakorra muutmise eest. Pole juhus, et selle teooria propageerijateks on olnud ja on praegugi reformistid (omal ajal K. Kautsky ning E. Bernstein jt., tänapäeval aga mõned parempoolsete sotsialistide ja ametiühingute liidrid, nagu D. Dubinsky Ameerika Ühendriikides). Kuid reformistide väidetest hoolimata pole võimalik ekspluateerimist likvideerida mingisuguse jaotussuhete muutmisega, sest ekspluateerimise alus ei peitu jaotamise viisis, vaid tootmisviisis, tootmisvahendite omanduse vormis.

Mittemarksistlike klassiteooriate hulgas on ka selliseid, mis tunnistavad, et põhilist erinevust klasside vahel tuleb otsida tootmise valdkonnast, kuid mitte vahekorrast tootmisvahenditega, vaid erinevatest funktsioonidest ühiskondliku tootmise organisatsioonis. *Organisatsiooniline teooria,* mille üheks autoriks on A. Bogdanov, väidab, nagu oleksid klassid tekkinud selle tagajärjel, et inimesed jagunevad „organiseerijateks" ja täideviijateks. Ka see teooria, nagu jaotusteooriagi, annab võimaluse jutlustada, et klassid säilivat igavesti ja et neid olevat võimalik lepitada. Ta viib järeldusele, nagu nõuaks tootmine tingimata erinevate klasside olemasolu, kes täidavad tootmisprotsessis erinevaid funktsioone ja seega täiendavad üksteist.

Klasside erinevused vastavalt nende osale ühiskondliku töö organisatsioonis on tõepoolest olemas, kuid ka need tulenevad erinevast vahekorrast tootmisvahenditega. Masinaline suurtootmine nõuab organiseerimistegevust, tootmise juhtimist, kuid sellest ei järeldu, et juhtimisega peaksid tegelema inimesed, kes kuuluvad teise klassi kui otsesed tootjad. Marx märkis: „Kapitalist ei ole kapitalist sellepärast, et ta on tööstusettevõtte juhataja, vaid,

vastupidi, ta saab tööstuse juhatajaks sellepärast, et ta on kapitalist. Ülemjuhatus tööstuses saab kapitali atribuudiks just nagu ülemjuhatus sõjas ja kohtus oli feodaalajal maaomandi atribuut"[1].

Kui ühed või teised tootmissuhted on oma aja ära elanud ja hakkavad tootlike jõudude arenemist takistama, siis muutub ka valitseva klassi osa ühiskondliku töö organisatsioonis: ta ei täida enam tootmises organisaatori osa ja muutub parasiitlikuks kasvajaks ühiskonna kehal. Nii juhtus see omal ajal maaaristokraatiaga ja toimub praegu kodanlusega, kelle hulgas kasvab väärtpabereilt saadavaist sissetulekuist, „kupongide lõikamisest" elav rantjeede kiht. Kodanluse kasvav parasitism annab tunnistust sellest, et see klass on oma aja ära elanud, et ta ei ole tootmisele tarvilik, veel enam, ta otse takistab tootmise arenemist ja tuleb järelikult kõrvaldada.

Ei erinevad tuluallikad ega erinev osa tootmise organisatsioonis ei määra veel iseenesest klasse. Erinevused klasside vahel määrab eeskätt nende vahekord tootmisvahenditega ja sellest tingituna nende erinev koht ajalooliselt konkreetses ühiskondliku tootmise süsteemis. Teatavasti on tootmissuhted antagonistlikus klassiühiskonnas ekspluateerimise, valitsemise ja allumise suhted. See on seletatav asjaoluga, et valitseva klassi käes on tootmisvahendite monopol, s. o. temale kuuluvad kõik või vähemalt tähtsamad tootmisvahendid, kuna rõhutud klass on neist tootmisvahendeist ilma jäetud. Kõikjal, kus ühiskonna üks osa valdab monopoolselt tootmisvahendeid, peab töötaja peale selle tööaja, mis on vajalik tema enda ülalpidamiseks, kulutama veel lisa-tööaega tootmisvahendite omaniku ülalpidamiseks. *Erinevast vahekorrast tootmisvahenditega* kui peamisest, otsustavast tunnusest tulenevad kõik teised klasside tunnused, sealhulgas ka nende poolt töö ühiskondlikus organisatsioonis etendatav osa, samuti ka erinevused nende sissetuleku allikates ja suuruses. Kõik need jooned ja tunnused, mis iseloomustavad ühiskonna klassideks jagunemise olemust, on Lenin kokku võtnud järgmises definitsioonis: „Klassideks nimetatakse suuri inimeste gruppe, kes erinevad üksteisest neile teatud ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis kuuluva koha poolest, oma suhtelt (mis on enamasti fikseeritud ja vormistatud seadustes) tootmisvahenditega, nende poolt töö ühiskondlikus organisatsioonis etendatavalt osalt, järelikult aga ka ühiskondliku rikkuse selle osa saamisviisilt ja suuruselt, mis on nende käsutuses. Klassid on niisugused inimeste grupid, kellest üks võib omastada teise tööd selle tõttu, et nende koht ühiskondliku majanduse teatavas formatsioonis on erinev"[2].

Ühiskonna klassideks jagunemise alus peitub ühiskonna majanduslikus korras, kuid see jagunemine kajastub ka ühiskonna poliitilises korras ja vaimuelus. Seepärast käsitasid marksismi-leninismi rajajad klassi mitte ainult kui majanduslikku kategooriat, vaid ka kui laiemat sotsiaalset kategooriat. Nad märkisid

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 291.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 388.

näiteks, et proletariaadi ja kodanluse vastandlikkus, mis on omane kapitalismi tootmissuhetele, avaldub kogu sotsiaalses elus: nii nende klasside elutingimustes, nii nende perekonnasuhetes kui ka selles, et töölistel on teised ideed ja kujutlused, teised kombed ja moraaliprintsiibid, nad ajavad teistsugust poliitikat kui kodanlus.

2. Klasside tekkimine. Ühiskonna klassistruktuur ja selle sõltumine tootmisviisist

Klassierinevuste aluseks on mitmesuguste sotsiaalsete rühmade erinev vahekord tootmisvahenditega. Mil viisil on see erinevus tekkinud? Kuidas sai võimalikuks, et ühiskonna üks osa on koondanud enda kätte tähtsamad tootmisvahendid, ühiskonna teine osa aga on neist ilma jäetud? Võib-olla on see seletatav asjaoluga, et ühtedel inimestel läks korda vägivalla abil teistelt tootmisvahendeid ära võtta? Seda väidavad mõned kodanlikud sotsioloogid, kes näevad ühiskonna klassideks jagunemise põhjust poliitilistes tegurites, näiteks vägivallas, ühtede inimeste või rahvaste alistamises teiste poolt. Vägivallateooria seisukohal asusid näiteks Dühring, Gumplowicz ja ka Karl Kautsky oma viimastes töödes.

Üleminek klassideta ühiskonnast klassiühiskonda ei toimunud muidugi ilma vägivalla tarvitamiseta. Vägivald ainult kiirendas ja süvendas varanduslikku ebavõrdsust, kuid ei tekitanud seda. Vägivallaga ei saa seletada klasside tekkimist, nagu ei saa seletada eraomanduse tekkimist röövimisega. Sest röövimise tagajärjel võib küll varandus ühe omaniku käest teise kätte minna, kuid ei saa tekkida eraomandus kui niisugune. Relvastatud kokkupõrked suguharude vahel, kokkupõrked jahimaade jne. pärast leidsid aset ammu enne klasside ilmumist, kuid nad ei tekitanud orjapidamist niikaua, kui ühiskonna majanduslik areng polnud seda ette valmistanud.

Ürgaegses ühiskonnas, nagu juba XIII peatükis märgiti, sõjavangid kõige sagedamini tapeti, vahel aga lasti nad vabaks või võeti vastu oma sugukonda, kuid orjadeks neid ei muudetud, sest tootlike jõudude äärmiselt madala arengutaseme tõttu ei saanud nende töö luua mingit lisaprodukti. Kuid edaspidi olukord muutus. Vanas egiptuse keeles tähendas „sõjavang" sõna-sõnalt „elus tapetu": vange, kes esialgu olid surmale määratud, hakati ellu jätma ja orjadeks muutma.

Klassid ei saanud tekkida enne, kui ühiskondliku töö viljakuse kasvu tagajärjel tekkis lisaprodukt. Kuid sellega oli loodud ainult ühiskonna klassideks jagunemise võimalikkus. Otseseks põhjuseks aga, miks ühiskond lõhenes antagonistlikeks klassideks, oli tootmisvahendite eraomanduse tekkimine. Tootlike jõudude arenemine tekitas ühiskondliku tööjaotuse ja saaduste vahetamise. Koos tööjaotuse ja vahetusega aga arenes ka tootmisvahendite

eraomandus. Tänu täiuslikumate tööriistade loomisele (näiteks kivist tööriistadelt metalltööriistadele üleminekule) polnud ühine töö enam paratamatu; majanduslikult kasulikuks muutus tootmine üksikute perekondade jõududega, kes korraldasid omaette majapidamise ja hakkasid vahetama oma töö saadusi.

Sedamööda, kuidas tootmisvahendite kogukondlik omandus loovutas oma koha eraomandusele, arenes sugukondade ja üksikute perekondade majanduslik ebavõrdsus. Eraldus sugukonna-aristokraatia: vanemad, väepealikud, preestrid ja teised sugukondlikus kogukonnas ühiskondlikel ametikohtadel olevad isikud rikastusid, haarasid enda kätte ühe osa kogukondlikust omandusest, allutasid endale kogukonna vaesunud liikmeid. Sugukonna-aristokraatia rikastumist kiirendasid üha sagenevad sõjalised kokkupõrked kogukondade vahel. Sõjad muutusid alaliseks tegevusalaks. Väepealik ja tema malev hakkasid pidama sõda ja röövimist auväärsemaks tegevuseks kui tööd. Rooma kirjaniku Tacituse sõnade järgi, kes kirjeldas I sajandil vanade germaanlaste elu, oli malevlasi „kergem veenda vaenlast lahingusse kutsuma ja haavu saama kui maad kündma ja saaki ära ootama; veelgi enam — nad peavad laiskuseks ja arguseks hankida higiga seda, mida on võimalik kätte saada verega". Kõigis neis tingimustes arenes kogukonnas järk-järgult varanduslik ebavõrdsus ja klassideks kihinemine.

Klasside kujunemine toimus kahel viisil: esiteks sel teel, et kogukonnast endast eraldus ekspluataatorlik ladvakiht, mis esialgu koosnes sugukonna-aristokraatiast, hiljem aga laiemast rikaste inimeste kihist; teiseks sel teel, et inimesi muudeti orjadeks — algul muudeti orjadeks võõrast suguharust vangivõetud isikuid, hiljem aga ka oma suguharu vaesunud liikmeid, kes sattusid võlgade tõttu orjusse.

Orjapidamise esimene vorm tekkis patriarhaalse sugukondliku kogukonna rüpes. See oli kodune ehk patriarhaalne orjapidamine, mille puhul orjade arv oli võrdlemisi väike: nad töötasid koos sugukonna või perekonna vabade liikmetega sugukonnavanema või perekonnapea järelevalve all.

Tootlike jõudude, eraomanduse ja vahetuse edasise arenemise tulemusena tuli patriarhaalse orjapidamise asemele, mis eksisteeris veel koos sugukondlike suhetega, uus orjapidamise vorm: põhitöid hakkasid tegema orjad, kelle õlgadele pandi kogu tootva töö koorem. Suurel määral arenes orjadega kauplemine.

Klasside kujunemise majanduslik alus on kõikidel rahvastel üks ja seesama, kuid selle protsessi konkreetsed vormid ja ajad on väga mitmekesised. Kõige varem — IV aastatuhandel e. m. a. — tekkis klassiühiskond Niiluse jõe orus, Egiptuses, samuti ka Eufrati ja Tigrise jõe orus, Babüloonias ja Assüürias, seejärel — III ja II aastatuhandel e. m. a. — Indias, Hiinas ja teistes maades. Idamaades — Egiptuses, Babüloonias, Assüürias — säilis kaua aega palju ürgkogukondlike suhete jäänuseid. Sellega olid seotud võrdlemisi primitiivsed orjapidamise vormid ja orjanduse arenemise aeglane tempo. Vajadus irrigatsiooniehitusi (niisutuskanalid, tammid jne.) kollektiivse tööga korras hoida

soodustas siin kogukonna säilimist, aeglustas maaeraomanduse arenemist. Maa kuulus riigile, mis oli välja kujunenud orjandusliku despootia näol.

Teisiti toimus I aastatuhandel e. m. a. ürgkogukondliku korra lagunemise protsess Kreekas, seejärel aga vanas Roomas ja teistes maades. Tootmisvahendite eraomanduse arenemise ja orjapidamise tekkimise tulemusel lakkas siin kollektiivne töö etendamast tootmises märkimisväärset osa, ja see asjaolu kiirendas kogukonna lagunemist. Ürgkogukondlike suhete jäänused likvideeriti Kreekas ja Roomas selle võitluse tulemusena, mida vabad elanikud pidasid sugukonna-aristokraatia vastu, kes kasutas sugukondliku korra jäänuseid omaenda sugukonnakaaslaste ekspluateerimise varjamiseks; nende jäänuste likvideerimine avas tee orjanduslike suhete kiiremaks arenemiseks kui Idamaades.

Ühiskonna jagunemine klassideks oli lõppkokkuvõttes tootlike jõudude ja ühiskondliku tööjaotuse arenemise tulemuseks, mis põhjustas linna ja maa, vaimse ja füüsilise töö vastandlikkuse tekkimise. Nii linna ja maa vastandlikkus kui ka vaimse ja füüsilise töö vastandlikkus läbib kogu klassiühiskonna ajalugu.

Paljude sajandite pikkuse ajaloo vältel on vahetunud ühiskondlik-majanduslikud formatsioonid, ühed klassid on lahkunud ühiskonnaelu näitelavalt ja on sündinud teised, on muutunud klasside vahekorrad ka formatsioonide raamides. Kõigi nende muutuste peamiseks põhjuseks on olnud tootmisviisis, tootlikes jõududes ja tootmissuhetes toimunud muutused. Kui üks tootmisviis asendus teisega, muutus tootmisvahendite jaotus ühiskonna liikmete vahel, sellest olenevalt aga muutus ka ühiskonna klassistruktuur. Klassiühiskonna ajalugu näitab kolme klassi-orjuse vormi: orjandus, pärisorjus, palgatöö. Nende ekspluateerimisviiside üksteisele järgnev vahetumine, mis oli tingitud tootlike jõudude arenemisest, tähendas töötaja isikliku sõltuvuse järkjärgulist asendamist tema majandusliku sõltuvusega.

Orjandusliku tootmisviisi tingimustes olid orjapidaja omanduseks mitte ainult tootmisvahendid, vaid ka töötaja, keda peeti lihtsaks tootmisriistaks. Rooma kirjanik Varro jagas oma traktaadis põllumajanduse kohta põllutööriistad kolme kategooriasse: „kõnelevad tööriistad, ... häälitsevad tööriistad ja tummad tööriistad ...; kõnelevate hulka kuuluvad orjad, häälitsevate hulka — härjad, tummade hulka — vankrid". Orjapidamine on kõige toorem ja kõige julmem ekspluateerimise vorm.

Tootmisviisi muutumisega tuli orjandusliku ekspluateerimisvormi asemele ekspluateerimise feodaalne vorm. Feodaalse tootmisviisi tingimustes olid talupojal oma väike majapidamine ja mõningad tootmisriistad. Kuid feodaal oli peamise tootmisvahendi — maa omanik, mis andiski talle võimaluse talupoja lisatööd omastada. Pärisori erines orjast: teda ei peetud feodaali täielikuks omanduseks, viimane võis teda osta, müüa, kuid (seaduse järgi) ei tohtinud teda tappa. Feodaalid omastasid talupoegade toodetud lisaprodukti kas teorendi kujul, saadustega tasutava rendi (naturaalrendi) kujul või siis raharendi kujul (kui talupoeg maksis mõisnikule teatud summa raha). Feodaalse tootmisviisi erinevatel arenguetappidel need omastamise vormid järk-järgult vahetasid üksteist.

Orjanduslikus ja feodaalses ühiskonnas ei olnud materiaalsete hüvede tootjad — orjad ja feodaaltalupojad — juriidiliselt täieõiguslikud ja sõltusid isiklikult tootmisvahendite omanikust. Neis ühiskondades olid klassierinevused riigivõimu abil juriidiliselt

fikseeritud elanikkonna jaotamisega *seisusteks*. Igale seisusele oli seadusega kindlaks määratud eriline koht riigis, ühed või teised õigused ja kohustused. Sellepärast olid orjandusliku ja feodaalse ühiskonna klassid ühtlasi ka eri seisused[1]. Kapitalistlik tootmisviis lihtsustas ühiskonna klassijaotust, kaotas seisuslikud privileegid. Kapitalismi tingimustes said otsesed tootjad — töölised — juriidiliselt vabaks. Kuid nende omanduses ei ole tootmisvahendeid ja nad on kapitalistidest majanduslikult sõltuvad. Kapitalistlikku ekspluateerimisviisi nimetasid Marx ja Engels palgaorjuse süsteemiks.

Niisiis, antagonistlike tootmisviiside iseloomust tulenevad erinevad ekspluateerimise viisid ja ühtlasi ka erinev ühiskonna klassijaotus. Igale antagonistlikule tootmisviisile on omane erisugune ühiskonna klassijaotus: orjanduslikule tootmisviisile — jagunemine orjapidajateks ja orjadeks, feodaalsele — jagunemine feodaalideks ja pärisorjadeks, kapitalistlikule — jagunemine kapitalistideks ja proletaarlasteks.

Need on vastavate ühiskondlik-majanduslike formatsioonide *põhiklassid*. Põhiklasse on igas formatsioonis kaks. Nende olemasolu tuleneb otseselt sellest tootmisviisist, millel rajaneb antud ühiskondlik formatsioon. Nende klasside vahekorras ja võitluses avaldub antud tootmisviisi ja kogu ühiskonna põhivastuolu.

Rööbiti valitseva tootmisviisiga võivad ühiskonnas säilida ka endiste tootmisviiside jäänused või tekkida uue tootmisviisi alged majanduse eri sektorite näol. Seetõttu esinevad tavaliselt rööbiti põhiklassidega ka *mittepõhilised* ehk *vahe*klassid.

Nii olid orjanduslikus ühiskonnas vabad väikepõlluharijad-talupojad ja ka käsitöölised. Feodaalühiskonnas kasvasid sedamööda, kuidas arenesid linnad, uued ühiskonnakihid: käsitöölised, kes olid organiseeritud tsunftidesse ja korporatsioonidesse, kaupmehed jne. Hilisema keskaja linnades muutusid tsunftimeistrid ekspluateerijate kihiks, sellid aga ekspluateeritavaks massiks. Ka talurahva ladvakihist eraldus kapitalistlikke elemente.

---

[1] Seisusteks jagunemisel olid ühiskonna mitmesugustel arenguastmetel ja mitmesugustes maades omad iseärasused ja tihtilugu ei langenud see täielikult ühte klassideks jagunemisega. Terves reas Idamaades eksisteeris seisuslik kord kastisüsteemi vormis. Näiteks jagunes vanas Indias vaba elanikkond 4 varnaks (kastiks): brahmiinid (aristokraatlikud preestrite suguvõsad), kšatria (sõjaväearistokraatia), vaišja (vabade kogukonnaliikmete põhimass), suudra (ühiskonna alamkiht — inimesed, kes ei olnud kogukonna liikmed, olid oma suguharust lahkunud jne.), neist allpool seisid orjad. Varnadeks jagunemine oli orjandusliku riigi ja religiooni poolt sanktsioneeritud (viimane õpetas, et jumal Brahma on loonud brahmiinid oma huultest, kšatria — kätest, vaišja — puusadest, suudra aga jalapöidadest). Vanas Roomas jagunesid kodanikud patriitsideks ja plebeideks, kes Servius Tulliuse konstitutsioonist alates jagunesid omakorda mitmeks kategooriaks varandusliku tunnuse järgi. Feodaalses Euroopas oli kolm seisust: kõrgemateks seisusteks peeti vaimulikke ja aadlit, kes erinevalt kolmandast, alamast seisusest kasutasid privileege (nad olid näiteks vabastatud andamite maksmisest, ihunuhtlusest, nende üle võis kohut mõista ainult oma seisuslik kohus, neil oli õigus omada mõisat ja feodaaltalupoegi jne.).

Kapitalistlikus ühiskonnas eksisteerisid kaua aega, neis maades aga, kus on suurel määral säilinud feodalismi igandeid, eksisteerivad praegugi mittepõhilise klassina mõisnikud — suurmaaomanikud, kes talupoegade ekspluateerimise kapitalistlike meetodite kõrval kasutavad ka kapitalismieelseid meetodeid.

Enamikus kapitalistlikes maades on arvukad väikekodanluse kihid: väiketalupojad, käsitöölised, väikekaupmehed jne. Nende eksisteerimise majanduslikuks aluseks on lihtne kaubatootmine. Neile kuulub vahepealne seisund kodanluse ja proletariaadi vahel. Neid ühendab kodanlusega see, et nad on eraomanikud (kuigi nende omandus, erinevalt erakapitalistlikust omandusest, mis ei ole saadud tööga ega rajatud oma tööle, on niisugune omandus, mis on saadud tööga, rajaneb isiklikul tööl); neid ühendab proletariaadiga see, et nad on töötajad ja kannatavad kapitalistliku ekspluateerimise all.

Sedamööda, kuidas areneb kapitalism, väikekodanlus kihineb, diferentseerub: väike osa temast rikastub, muutub kapitalistideks, ekspluataatoriteks, suurem osa aga laostub, muutub poolproletaarlasteks või proletaarlasteks. See on seaduspärane protsess, mis tuleneb suurtootmise eelistest võrreldes väiketootmisega, kapitali kontsentratsiooni ja tsentralisatsiooni seadusest, mille avastas Marx. Kuid see protsess ei vii väiketootjate täielikule väljatõrjumisele. Isegi arenenud kapitalismimaades on olemas küllalt arvukas väiketootjate kiht, kapitalistlikult vähemarenenud maades aga moodustavad nad rahvastiku valdava massi — 60—70 protsenti.

Sellest faktist teevad marksismi vastased järelduse, nagu oleks väiketootmisele, eriti aga talumajandusele omane „püsivus" ja nagu suudaks ta vastu panna kapitali survele. Inglise majandusteadlane George Cole, prantsuse parempoolne sotsialist Jules Moch jt. püüavad tõestada, et tänapäeval elanikkonna keskkihtide osa rahvatulus kasvab. Sellest teevad nad järelduse, et elanikkonna keskkihtide proletariseerumise ja klassierinevuste süvenemise tendents, mille avastas Marx, olevat kaotanud jõu. Raamatus „Võrdlused" (1952) põhjendab Jules Moch seda järeldust viidetega tehnilisele progressile: XIX sajandil levis suur ja kallis aurumasin, mille tagajärjeks oli tootmise kontsentratsioon ja väiketootjate laostumine, XX sajandil levivad aga elektrimootorid, mis ei pruugi olla suured, ja selle tagajärjel tekivad taas väiketöökojad, mis on suutelised suurettevõtetega konkureerima.

Kuid tegelikult tehniline progress kapitalistlikus ühiskonnas laostab väiketootjaid. Tehnilise progressi tempo, tehnika kiire moraalne kulumine (vananemine) ja vajadus tehnikat perioodiliselt uuega asendada, et vastu panna konkurentsivõitluses, asetab väiketootja suurtootmisega võrreldes äärmiselt ebasoodsasse olukorda. Kaasaegses tootmises rakendatakse üha laiemalt automatiseerimist ja telemehhaanikat, see aga nõuab keerulisi ja kalleid sisseseadeid, mis on väikeettevõtjaile kättesaamatud. Tootmisprotsesside intensiivistamine, voolumeetodite rakendamine ja üha suurem tootmise spetsialiseerimine eeldavad tootmise mahu suurendamist ja mitmekordistavad suurettevõtete majanduslikke eeliseid väikeettevõtetega võrreldes. Mis puutub elektrimootorite majanduslikku efektiivsusesse, mida rõhutab Moch, siis ei tõesta see sugugi väikeettevõtete kasulikkust. Suurettevõtetel on palju rohkem võimalusi niihästi suure kui ka väikese võimsusega elektrimootorite paremuste kasutamiseks, vastavalt tootmisprotsessi nõuetele.

Vastupidiselt Moch'i väidetele toimub kõigis kapitalistlikes maades tootmise kontsentratsioon ja kapitali tsentralisatsioon. Teise maailmasõja lõpuks töötasid igast kolmest Ameerika Ühendriikide töölisest kaks suurettevõtetes. Tootmise kontsentratsioon toimub ka põllumajanduses. Farmide arvu üldise vähenemise juures (vt. XIII peatükk, lk. 384) oli Ameerika Ühendriikides suurfarmide käes (pindalaga 1000 aakrit ja rohkem) 1920. aastal 23 protsenti kogu farmide pindalast, 1940. aastal — 34,3 protsenti, 1950. aastal — 42,6 protsenti[1].

Suure hulga väikeettevõtete ja keskmiste ettevõtete olemasolu kapitalistlikes maades, eriti kergetööstuses, kaubanduses ja põllumajanduses, ei saa olla argumendiks tootmise kontsentratsiooni marksistliku teooria vastu esiteks sellepärast, et nende ettevõtete arv ja tegevuse ulatus järk-järgult kahaneb (näiteks kahanes Prantsusmaal käsitööliste poolt teostatud tööde maht 1947. aastast 1955. aastani ühe kolmandiku võrra); teiseks sellepärast, et need väikeettevõtted muutuvad üha rohkem sõltuvaks suurettevõtetest, monopolistlikust kapitalist.

Marksistid pole kunagi väitnud, et keskmiste kihtide proletariseerumise tendents peab viima nende täielikule kadumisele. Monopolistlik kapitalism ei korralda majandust lõpuni ümber, et hävita vana kapitalismi aluseid, mis on seotud ka kapitalismieelsete majandusvormidega. Majanduslik areng, nagu märkis Lenin, toimub vastuoluliselt: „Kapitalism tekitab paratamatult uuesti terve rea „keskmisi kihte" (vabriku lisand, kodutöö, suurtööstuse, näiteks jalgratta- ja autotööstuse nõuete rahuldamiseks üle kogu maa laialipillatud pisitöökojad jne.). Need uued väiketootjad heidetakse samuti jällegi paratamatult proletariaadi ridadesse"[2]. Rööbiti tootmisest väljatõrjutavate keskkihtide proletariseerumisega toimub ka mittetootlike vahekihtide (ametnikkonna, tööstuse, kaubanduse, krediidiorganisatsioonide jne. administratiivpersonali) kasvu protsess, mis on seotud kapitalismi roiskumisega.

Ühiskonna keskkihtide hulka kuulub oma enamikus ka *intelligents*, ühiskonna vahekiht, mis hõlmab elukutselisi vaimse töö tegijaid. Peale arstide, advokaatide, kunstitegelaste ja teiste niinimetatud „vabakutseliste" kuuluvad siia insenerid, tehnikud ja teised tehnilise personali esindajad, teaduse ja hariduse alal töötajad, tunduv osa ametnikest jne.

Intelligents pole kunagi olnud ega saagi olla eri klass. See on seletatav eeskätt asjaoluga, et tal pole iseseisvat kohta materiaalsete hüvede tootmises. Suur osa intelligentsist (välja arvatud tehniline intelligents) tegeleb väljaspool materiaalsete hüvede tootmise sfääri. Pealegi pole intelligents klassiliselt homogeenne, ta read täienevad eri klasside hulgast ja ta teenib eri klasse. Vastavalt sellele jaguneb intelligents kapitalistlikus ühiskonnas kodanlikuks, väikekodanlikuks ja proletaarseks intelligentsiks. V. Vorovski kujuka väljenduse järgi intelligents „sarnaneb ideelise parlamendiga, kus mitmesuguste klasside esindajad kuuluvad kõikvõimalikesse rühmitustesse vastavalt sellele, kuidas rühmituvad neid läkitanud klasside huvid. Seepärast pole mingit alust kõnelda intelligentsi kui terviku klassijoontest"[3]. Intelligents

---

[1] Vt. ka andmeid Ameerika Ühendriikide põllumajanduses toimuva tootmise kontsentratsiooni kohta tööprobleemide uurimise assotsiatsiooni töös „Апологеты монополий", M. 1955, стр. 18.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 24.

[3] В. В. Воровский, Представляет ли интеллигенция общественный класс? Соч., т. II, Соцэкгиз, 1931, стр. 14.

etendab tänapäeva ühiskonna elus suurt osa. Võimalikult laiemate intelligentsi kihtide endaga kaasatõmbamine on võitlevatele klassidele väga tähtis. Kapitalistliku ühiskonna elutingimused sunnivad intelligentsi põhihulki teenima valitsevaid ekspluataatorlikke klasse. Samal ajal ei suuda kaasaegne kapitalism luua intelligentsi laiadele ringkondadele tingimusi nende loovate jõudude rakendamiseks. Üks osa kodanlikku intelligentsi, kes on mõistnud kapitalismi mädasust, tuleb üle töölisklassi poole. Töölisklass loob ka oma, proletaarse intelligentsi, mis on võrdlemisi väikesearvuline, sest kapitalismi tingimustes on töölistel väga raske haridust saada ja vaimsele tööle pääseda.

Me näeme, et ühiskonna klassikoosseis on väga keeruline: peale põhiklasside võivad eksisteerida mittepõhilised klassid ja mitmesugused vahekihid. Sageli on ühiskonnas ka suuremal või väiksemal hulgal deklasseerunud elemente, inimesi, kes on kaotanud sideme oma klassiga, kel ei ole kindlat tegevusala, kes on „põhja käinud" (selline on kapitalismi tingimustes lumpenproletariaat: kerjused, prostituudid, vargad, sulid jne.).

Ühiskonna klassikoosseisu keerulisust kasutavad kodanlikud sotsioloogid tihtilugu selleks, et ähmastada kapitalistliku ühiskonna põhilist klassijaotust. Nad asendavad selle jaotusega sotsiaalseteks kihtideks („stratum" — geoloogiast laenatud termin, sellest „sotsiaalne stratifikatsioon" — õpetus sotsiaalsetest kihtidest, kihistumisest jne.). Sääraseid „kihte" loevad kodanlikud sotsioloogid üles suure hulga, seejärel aga teevad järelduse, et kaasaja ühiskonnas on piirid kõigi nende vahel liikuvad. Ameerika filosoof ja majandusteadlane St. Chase kuulutab, et Ameerika Ühendriikides on „klassid alalises liikumises: neisse kuuluvad inimesed tõusevad ja laskuvad alla nagu liftid asutuses".

Kuigi üksikute isikute klassiseisund võib muutuda, ei kaota see erinevust klasside kui suurte inimeste rühmade vahel, mis moodustavad ühiskonna klassistruktuuri. Ja kuipalju St. Chase ja tema taolised ka ei kinnitaks, et Ameerika Ühendriikides võivad inimesed vabalt oma klassiseisundit muuta, näiteks iga saapapuhastaja võib miljonäriks saada, on selline tee miljonitele inimestele suletud. Igasugused nihkumised, muutused masside sotsiaalses seisundis viivad neid vaid allapoole. Väikeettevõtjate laostumine, talupoegade ja käsitööliste proletariseerumine, ühe osa tööliste muutumine töötatöölisteks ja lumpenproletaarlasteks ainult süvendab kapitalistliku ühiskonna põhiklasside vastandlikkust. Sotsiaalsel redelil kõrgemale tõusta võivad ainult üksikud.

Mitmesugustes maades, mis asuvad ühe ja sellesama formatsiooni astmel, ei ole rahvastiku klassikoosseis nende maade sotsiaalmajandusliku arengu iseärasuste tõttu täiesti ühesugune: erinev on näiteks tööliste, linna ja maa väikekodanlike kihtide jne. erikaal. Ainult siis, kui töölisklassi partei võtab arvesse klassijõudude vahekorra iseärasusi antud maal, tema sidemeid teiste maadega, võib ta välja töötada õige strateegia ja taktika klassivõitluseks.

3. Klassihuvid ja klassivõitlus. Klassid ja parteid

Kogu ühiskonna ajalugu, alates ürgkogukonna lagunemisest, läbib klassidevaheline võitlus. „Vaba ja ori, patriits ja plebei, mõisnik ja pärisori, tsunftimeister[1] ja sell, lühidalt, rõhuja ja rõhutav on olnud teineteisega alalises antagonismis, on pidanud lakkamatut, kord varjatud, kord avalikku võitlust, võitlust, mis iga kord on lõppenud kogu ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamisega või võitlevate klasside ühise hukkumisega"[2], — nii iseloomustasid Marx ja Engels „Kommunistliku partei manifestis" klassivõitluse põhifaase enne kapitalismi tekkimist. Kapitalismi ajastu tõi kaasa klassivõitluse edasise teravnemise, ühiskonna lõhenemise kaheks suureks leeriks, kaheks suureks klassiks — kodanluseks ja proletariaadiks.

Mispärast siis toimub võitlus klasside vahel? Kas klassivõitlus on ajalooliselt paratamatu? Kodanlikud ajaloolased ja sotsioloogid kinnitavad, et klassivõitlus on „arusaamatuse, klasside vastastikuse mittemõistmise", ühiskonna valitseva ladviku oskamatu poliitika, „kuritahtlike elementide kihutustöö" jne. tulemus.

Paljud kapitalistlikes maades väljaantavad publitsistlikud, filosoofilised ja sotsioloogilised teosed kutsuvad üles klasside koostööle. Nende teoste autorid soovitavad leida selliseid „moraalseid väärtusi", selliseid ideid, mis suudaksid vaenulikke klasse ühendada. Kui aga elu näitab, et säärased katsed on asjatud, siis ütlevad nad, et oleks tarvis olnud välja töötada paremad, kõigile klassidele vastuvõetavamad ideaalid.

Kuid asi ei seisa muidugi selles, et nad ei suuda sobivaid ideid leida. Arvata, et on võimalik ühte liita lepitamatute, antagonistlike huvidega klasse kõige „paremate" ideede või „moraalsete väärtuste" abil, tähendab läheneda küsimusele idealistliku ajalookäsituse ekslikelt positsioonidelt. Tegelikkuses ei saa olla püsivat poliitilist ja vaimset ühtsust ühiskonnas, kus klassid on oma majanduslike elutingimuste, oma huvide põhjaliku vastandlikkuse tõttu teineteisega vaenujalal.

Klassivõitluse tekitab erinevate klasside majandusliku olukorra vastandlikkus, nende huvide vastuolu. Kui aga huvid on vastukäivad, siis kukuvad läbi kõik katsed ühendada klasse üldise moraali jutlustamisega.

Mida siis kujutavad endast klassihuvid, millest nad on tingitud? Mõnikord väidetakse, et klassihuvid määrab antud klassi liikmete teadvus. Kuid säärane väide ei ole õige. Ühe või teise kapi-

---

[1] Siin on mõeldud hilisema keskaja tsunftimeistrit, kes oli muutunud ekspluataatoriks. — *Toim.*

[2] „Võitlevate klasside ühine hukkumine", millest räägivad Marx ja Engels, leidis aset orjandusliku korra kokkuvarisemisel. Kuigi orjade klassivõitlus andis orjanduslikule korrale surmahoobi, ei viinud ta neid võidule. Orjanduslik kord varises kokku löökide all, mida andsid barbarite suguharud väljastpoolt ja ülestõusnud orjad seestpoolt, ja selle tagajärjeks oli lõppude lõpuks nii orjade kui ka orjapidajate kadumine, kelle asemele astusid feodaalühiskonna klassid.

talistliku maa töölisklass võib oma põhilisi huvisid mitte mõista ja antud perioodil piirduda võitlusega ühtede või teiste osaliste huvide eest (näiteks palga tõstmise, tööpäeva lühendamise jne. eest). Kuid see ei tähenda, et tema klassihuvid piirduksid palga tõstmise ja töötingimuste parandamisega. Oma objektiivse olukorra tõttu, oma elutingimuste tõttu on töölisklass huvitatud kapitalistlikust ekspluateerimisest vabanemisest, kapitalismi hävitamisest.

Klassihuvisid ei määra klassi teadvus, vaid antud klassi seisund ühiskondliku tootmise süsteemis. Kuna proletariaat on tootmisvahenditest ilma jäetud ja kannatab kapitalistliku ekspluateerimise all, siis on ta oma objektiivse olukorra tõttu huvitatud kapitalismi hävitamisest ja on revolutsiooniline klass. Kodanlus on aga huvitatud kapitalistliku korra säilitamisest. Kodanlus ja proletariaat on antagonistlikud klassid, sest nende huvid on vastandlikud ja lepitamatud. Samasugusteks antagonistlikeks klassideks olid kapitalismile eelnenud formatsioonide põhiklassid: orjapidajad ja orjad, feodaalid ja pärisorjad. Sellepärast on klassivõitlus nende vahel ajalooliselt paratamatu.

Antagonistlikud võivad olla mitte ainult ühe ühiskondlik-majandusliku formatsiooni vastandlike klasside suhted, vaid ka erinevate, üksteist välja vahetavate formatsioonide klasside suhted. Sellised olid näiteks kodanluse ja feodaalide suhted tol ajajärgul, kus kodanlikud ekspluateerimismeetodid sattusid konflikti feodaalsete meetoditega. Kuivõrd aga nii üks kui teine klass olid ekspluataatorid, võisid nad ühineda. Reas maades kasvasid feodaalsed ekspluateerimismeetodid kokku kodanlike meetoditega, poliitika alal aga astusid kodanlus ja feodaalid sageli blokki, eriti siis, kui nende ette kerkis ühine vaenlane — rahvahulgad eesotsas proletariaadiga.

Kui klasside huvide vastandlikkus või lahkuminek on klassivõitluse pinnaks, siis erinevate klasside huvide ühtelangemine loob võimaluse nende koostööks. Kaasaegse kapitalismi tingimustes on olemas objektiivsed tingimused proletariaadi, talurahva ning linna väikekodanluse põhimasside koostööks, sest ka neid viimaseid rõhuvad monopolid. Arenenud kapitalistlikes maades ekspluateerivad töötavat talurahvast üha rohkem monopolid ja pangad, kes mässivad talupoegi võlasõltuvuse võrku. Kuigi talurahvas kujutab endast väike-eraomanike klassi, on ta niisamuti nagu töölisklasski huvitatud sellest, et vabaneda kapitali ikkest, mis laostab küla, imeb temast välja elumahlad. Ühised huvid annavad võimaluse proletariaadi ja talurahva ning samuti ka töörahva teiste kihtide vahel kindla liidu loomiseks. Proletariaat kui kõige revolutsioonilisem, organiseeritum ja monoliitsem klass on selles liidus juhtivaks jõuks.

Klassivõitluses on võimalik, et ajutiselt langevad ühte oma sotsiaalse loomuse poolest sügavalt erinevate klasside huvid, kui nende ees seisab ühine vaenlane. Nii võivad üldrahvuslikud ülesanded, näiteks võitlus rahvusliku iseseisvuse eest asumaades ja poolasumaades, olla pinnaks töörahva hulkade (töölisklassi, talu-

rahva, linna väikekodanluse) ja rahvusliku kodanluse tegevusühtsusele.

Klassi piirides eksisteerivad kihid, rühmad, kes mõnikord võivad sattuda vastuollu üksteisega või kogu klassi põhihuvidega. Nii kuuluvad kapitalistide klassi tööstuskodanlus, finantsistid, kaupmehed jne. Proletariaadi hulgas on mitmesuguste tööstusharude, mitmesuguste paikkondade, kvalifitseerimata ja kvalifitseeritud jne. töölisi, kelledel kõigil on omad kutse- või rühmahuvid.

Marksismi vastased kasutavad mõnikord rühmade olemasolu klasside piirides selle tõestamiseks, et klassid „lagunevad". Näiteks Austria Sotsialistliku Partei programmi projektis, mis esitati 1957. aasta novembris partei kongressile, on öeldud, et tänapäeva ühiskond on arenenud hoopis teisiti, kui Marx ja Engels „Kommunistliku partei manifestis" ennustasid: ühiskonna jagunemise asemel proletaarlasteks ja kapitalistideks on kujunenud suur hulk erinevate huvidega klasse ja rühmi, kusjuures nende huvid võivad mitmel viisil ühtuda. Analoogilise seisukoha esitab üks prantsuse sotsialistide teoreetikuid, A. Philip oma raamatus „Ustav sotsialism" (1957). Töölisklassi ühtsus, millest Marx XIX sajandi keskel rääkis, olevat tänapäeval „... vaid romantiline unelm", väidab A. Philip. „Kahe polaarselt vastandliku klassi asemel näeme me suurt hulka kõige vastuolulisemate huvidega rühmi..." Säärase seisukoha esitamisega puhutakse ühelt poolt suureks erinevate rühmade huvide vastuolud klasside raamides ja mätsitakse teiselt poolt kinni vastandlike klasside huvide vastuolud. Klasside piirides eksisteerivate erinevate rühmade huvid on ajutised, osalised, kuna aga klasside üldised huvid on kestvad, põhilised huvid. Sellepärast jäävad rühmahuvid klassivõitluse teravnemise ajajärkudel klassi üldiste huvidega võrreldes tagaplaanile. Töölisklassi ühtsus, millest A. Philip räägib kui „romantilisest unelmast", kujuneb tegelikult klassivõitluse käigus.

Klasside põhihuvid määrab nende suhe valitseva tootmisviisiga, kehtiva ühiskonna- ja riigikorraga. Lõppkokkuvõttes võitlevad antagonistlikud klassid kehtiva korra ja selle aluseks oleva tootmisviisi säilitamise või hävitamise eest. Ühiskonna progress, ühtede ühiskondlike formatsioonide asendumine teistega, kõrgematega, toimub antagonistlike klasside lepitamatu võitluse kaudu.

Kodanlikud sotsioloogid ja reformismi pooldajad, parempoolsete sotsialistide ideoloogid eitavad klassivõitluse seaduspärasust ja väidavad, et progressi tõukejõuks on „klasside koostöö", et ühiskond areneb edasi siis, kui kõik klassid saavad aru ühe või teise institutsiooni „ebatäiuslikkusest" ja oma solidaarse tegevusega seda muudavad. Revolutsioonilises klassivõitluses näevad reformistid „tarbetuid" kokkupõrkeid, mis võivad ühiskonda vaid tagasi paisata. Tegelikult aga on antagonistlike ühiskondade arenemise tõukejõuks klasside revolutsiooniline võitlus. Ainuüksi klassivõitlus viib iganenud institutsioonide lammutamisele, vananenud, ühiskonna arenemist takistavate majanduselu vormide likvideerimisele. Järelikult viib ainult tema ajalugu edasi. Teatavasti avastas marksistlik dialektika igasuguse arenemise allika vastandlike jõudude ja tendentside võitluses. Klassiühiskonnas avaldub selle dialektika seaduse toime klasside võitluses.

Klassivõitlus avaldub kõigis ühiskonna elu sfäärides. Klassid võitlevad oma majanduslike huvide eest — osa ja koha pärast materiaalsete hüvede tootmise ja jaotamise alal. Kuna aga valitsevate klasside huvisid kaitseb nende riik ja majanduslikud huvid leiavad kontsentreeritud väljenduse poliitikas, klasside poliitilistes huvides, siis kandub klasside võitlus, mis algul areneb majanduse valdkonnas, ka poliitika valdkonda ja muutub võitluseks poliitilise võimu pärast. Riigivormi, poliitilise režiimi muutumine on alati klassivõitluse käigus kujuneva klassijõudude vahekorra muutumise tulemus. Ka klassiühiskonna vaimuelus — moraalsete, usuliste, poliitiliste ja muude ideede võitluses — peegeldub lõppkokkuvõttes alati ühtede või teiste klasside seisund, peegelduvad nende majanduslikud huvid.

Klasside võitlus avaldub kõige selgemini poliitiliste parteide võitluses. Poliitilised parteid väljendavad klasside huve ja juhivad nende võitlust. Oma koosseisult on partei klassi osa ja sealjuures kõige aktiivsem osa.

Kodanlikud sotsioloogid ja poliitikamehed ning nende sabas sõrkivad marksismi revideerijad püüavad parteide ja klasside vahelist sidet varjata; nad käsitavad parteid vaid inimeste ideelise ühendusena, kuhu kuuluvad ühesuguste poliitiliste vaadetega inimesed, sõltumata nende klassikuuluvusest. Niisugune seisukoht esitati näiteks reas ettekannetes rahvusvahelisel poliitiliste teaduste kongressil, mis toimus Stokholmis 1955. aasta augustis. „Ühte või teise parteisse kuulumisel ei ole midagi tegemist klassiga," väitis oma ettekandes ameerika sotsioloog C. B. Macpherson, „parteidel on perekondlik, traditsiooniline, sotsiaalne või usuline iseloom." Säärase seisukoha tõestamiseks viitas Macpherson kahe partei süsteemile Ameerika Ühendriikides, mis tema arvates ei teenivat kodanluse võimu, vaid mille funktsiooniks olevat „klassihuvide kokkupõrgete pehmendamine ja pidurdamine". Ameerika Ühendriikide kodanlike parteide — demokraatide ja vabariiklaste — vahel toimuva näiliku võitluse eesmärgiks on, nagu seda ka Macpherson tahtmatult tunnistas, eemale kiskuda töörahvast klassivõitlusest oma eluliste huvide eest. Ameerika Ühendriikide demokraatide ja vabariiklaste partei erinevus on tühine, nad võitlevad kümnendajärguliste küsimuste pärast, rohkem aga riigiaparaadi soojade kohtade jagamise pärast. See on seletatav just asjaoluga, et mõlemad parteid teenivad monopolistliku kapitali huve. Seega ei lükka kahe partei süsteem Ameerika Ühendriikides ümber, vaid kinnitab marksismi seisukohta, et parteid sõltuvad klassidest ja nende huvidest. Samuti ei lükka seda seisukohta ümber see, et teatud klassi huve kaitsvate parteide ridades on suurem või väiksem arv teistest klassidest pärit inimesi.

Parteid erinevad klassidest sellepoolest, et nad 1) kunagi ei hõlma kogu klassi, vaid moodustavad ainult osa klassist (juba sõna partei tuleneb ladinakeelsest sõnast „pars" — osa); 2) on teatud klassi kõige aktiivsemate esindajate teadliku ühinemise tulemuseks, kusjuures see ühinemine toimub kindlate poliitiliste klassieesmärkide nimel, klassid aga tekivad stiihiliselt, ühiskonna majandusliku arenemise tulemusel. Sellepärast tekib partei hiljem kui kujuneb klass. Tänu parteile saab klass teadlikuks oma põhihuvidest, organiseerub ja konsolideerub poliitiliselt, sellel aga on klassivõitluse edasise arenemise seisukohalt otsustav tähtsus.

Kõik poliitilised parteid ei tunnista avalikult, et nad kaitsevad klassihuvisid. Kui proletariaadi revolutsioonilisel parteil ei ole vaja varjata, missuguse klassi huvisid ta kaitseb, ja ta ütleb seda avalikult, siis reaktsioonilised parteid, kes teenivad ekspluataatorlikke klasse, maskeerivad ja peidavad hoolega oma klassi-

palet. Sotsialismi vaenlased nimetavad endid tihtilugu sotsialistideks ja demokraatideks; kapitali müüdavad palgasulased kuulutavad endid omakasupüüdmatuiks töörahva huvide kaitsjaiks; mõned rahvuslikke huvisid reetvad parteid nimetavad endid rahvuslikeks parteideks. Lenin õpetas töörahvast, et ta ei laseks end säärastest valelikest kinnitustest petta, õpetas paljastama kodanlike ja väikekodanlike parteide tõelist klassipalet, kontrollima parteisid mitte nende sõnade ja avalduste, loosungite ja resolutsioonide, vaid nende tegude järgi. Klassivõitluse käigus tuleb nähtavale iga partei tõeline pale. „Kõige selgemini tuleb nähtavale iga ühiskonna jagunemine poliitilisteks parteideks sügavate, kogu maad vapustavate kriiside ajal . . .", kirjutas Lenin. „Tõsine võitlus pühib ära igasugused fraasid, kogu väikluse, saasta; parteid pingutavad kogu oma jõudu, pöördudes rahva*hulkade* poole, ja hulgad, juhituna õigest vaistust, valgustatuna avaliku võitluse kogemustest, lähevad kaasa nende parteidega, kes väljendavad ühe või teise klassi huvisid."[1]

Klassivõitlus on klassiühiskondade arenemise seaduspärasus ja liikumapanev jõud. Klassiühiskondade ajaloolise arenemise suur seadus, mille avastasid Marx ja Engels, seisab selles, et „igasugune ajalooline võitlus, ükskõik kas see toimub poliitilisel, usulisel, filosoofilisel või muul ideoloogilisel alal, on tegelikult ainult ühiskondlike klasside vahelise võitluse enam või vähem selgeks väljenduseks, kuna nende klasside olemasolu ja seega ka nende omavahelised kokkupõrked on omakorda tingitud nende majandusliku seisukorra arenemisastmetest, nende tootmise ning sellest oleneva vahetuse viisist ja iseloomust"[2]. See seadus on Engelsi sõnade järgi ajalooteaduse seisukohalt, klassiühiskonna arenemise mõistmise seisukohalt niisama tähtis, kui on seda energia muundumise seadus loodusteaduse seisukohalt.

Sellest seadusest lähtudes avastasid Marx ja Engels *riigi* kui klassivõimu organi olemuse ja näitasid, et proletariaadi klassivõitlus viib paratamatult ekspluataatorlike klasside poliitilise võimu kukutamisele ja proletariaadi poliitilise võimu, tema revolutsioonilise diktatuuri kehtestamisele, mis tagab ülemineku klassideta ühiskonda.

4. Riik kui klasside lepitamatuse produkt ja klassivõimu organ

Ekspluataatorlikud klassid moodustavad elanikkonna tühise vähemuse, kuid nad valitsevad tohutu suure enamuse üle. Mil viisil läheb siis ühiskonna vähemikul korda hoida enamust endast sõltuvuses ja valitseda tema üle?

Ekspluataatorite võimu aluseks on nende majanduslik võimsus.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 28.
[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 188.

Feodalismi ajastu tähtsaim tootmisvahend — maa — oli feodaali omandus, vabrikud, tehased, kaevandused, raudteed, pangad on kapitalisti omandus — ja see annabki neile võimaluse teha töörahva hulgad endast sõltuvaks.

Kuid ainuüksi ekspluataatorite majanduslikust võimsusest ei piisa veel selleks, et säilitada vähemuse võimu enamuse üle. Selleks et rõhutute vastupanu maha suruda, neid alluvuses hoida, on vaja veel organisatsioonilist jõudu. Niisuguseks jõuks on riik.

Riik on poliitilise klassivõimu organisatsioon, mis kaitseb ja kindlustab ühe või teise klassi võimu majanduslikke alustugesid. Tema käsutuses on võimu tööriistad: sõjavägi, politsei, sandarmeeria, kohtuorganid, vanglad jne., mille abil kindlustatakse majanduslikult valitseva klassi poliitilist võimu ja surutakse maha teiste klasside vastupanu.

Juba sellest järeldub, et riik ei lange ega saagi langeda kokku ühiskonnaga. Inimesed pole kunagi elanud väljaspool ühiskonda, kuid ühiskond pole alati olnud organiseeritud riigiks. Riik ei eksisteeri kõigil ajaloo astmetel, vaid ainult siis, kui ühiskond jaguneb klassideks.

Ürgkogukondliku korra ajal ei olnud riiki, s. o. poliitilise võimu organisatsiooni. Elanikkond oli siis organiseeritud vereõguluse tunnuse järgi: inimesed ühinesid sugukondadeks, tihtilugu moodustasid mitu sugukonda fraatria, mitu fraatriat hõimu. Sugukondade eesotsas olid vanemad; hõimu juhtisid, näiteks kreeklastel, nõukogu, mis koosnes sugukonnavanemaist, hiljem aga erilistest valitud isikuist, ja rahvakogu, millest võtsid osa kõik täiskasvanud mehed, ning väepealik. Kõrgem võim kuulus rahvakogule. Väepealikul ei olnud esialgu valitsusvõimu selle sõna otseses mõttes; rahvast eraldatud relvastatud jõude ei olnud, kõigil täiskasvanud meestel olid relvad ja vajaduse korral astusid nad vaenulike hõimude vastu välja.

Ühiskonna jagunemisega klassideks pilt muutub. Tootmise arenemine, tööjaotus, kaubanduse kasv, rahvaarvu suurenemine purustasid sugukonna ja hõimu endise ühtsuse. Asudes sõltuvalt oma tegevusest lahku elama, segunesid mitmesuguste sugukondade ja hõimude liikmed üksteisega. Seoses käsitöö ja kaubanduse arenemisega tekkisid linnad, kuhu asus elama palju mujalt tulnud elanikke, kes ei kuulunud antud sugukonda või hõimu. Sugukondadeks jagunemise asemel hakkas elanikkond jagunema territoriaalse tunnuse järgi, ja hõimu nõukogusse ei kuulunud enam sugukondade esindajad, vaid antud territooriumil eluneva vaba elanikkonna esindajad. Seejuures ei olnud orjadel, kellede arv ületas sageli vaba elanikkonna arvu, mingisuguseid õigusi, nad ei võtnud osa ühiskondlike asjade otsustamisest.

Klassideks kihistumise süvenemisega ja suhete teravnemisega rikaste ja vaeste vahel, orjapidajate ja orjade vahel tekkis majanduslikult valitseval orjapidajate klassil vajadus eriliste, rahvahulkadest eraldatud relvastatud võimu organite järele. Ürgkogukondlik kord ei tundnud rahvast eraldatud sõjaväge, politseid jne. Klassiühiskonnas osutusid need hädavajalikeks. Et üha suuremat rõhutute massi allumises hoida, oli vaja nende mahasurumiseks erilist jõudu ja selleks jõuks oli riik. Tekkisid erilised relvastatud inimeste salgad, võimuaparaat, selle ülalpidamiseks aga osutusid vajalikuks maksud, mida ühiskond varem ei tundnud.

Riigi tähtsamateks tunnusteks on: 1) elanikkonna sugukondliku jagunemise asendumine territoriaalse jaotusega, 2) erilised relvastatud inimeste salgad, eriline võim, mis ei lange ühte elanikkonna massiga, vaid kuulub ühele või teisele klassile.

Ei oleks õige näha riigi iseloomulikku tunnust valitsemisorganeis või sunnivõimus. Sunnivõim, tähendas Lenin, on olemas igas inimühiskonnas, ta oli olemas sugukonnas, on olemas ka perekonnas, kuid see ei ole riik. Riigi tunnuseks on erilise isikute kategooria olemasolu, kelle kätte koondub võim ühiskonna üle. Riik tekib siis, kui võim eraldub rahvahulkadest ja on koondunud ühe või teise klassi kätte, kelle käsutuses on relvastatud jõud, erilised relvastatud inimeste salgad.

Mispärast osutus siis vajalikuks võimu eraldumine elanikkonna massist? Sellepärast, et ühiskond lõhenes lepitamatuiks, antagonistlikeks klassideks. Kui klassiühiskonnas oleks relvastatud kogu elanikkond, nagu see oli ürgkogukondliku korra ajal, siis poleks esiteks võimalik säilitada ja kindlustada tingimusi ühe klassi ekspluateerimiseks teise klassi poolt ja, teiseks, klassid kurnaksid end pideva vastastikuse relvastatud võitlusega verest tühjaks.

Riigi tekkimine annab tunnistust sellest, et klassivastuolud olid muutunud lepitamatuiks. Klasside võitlus oli muutunud niivõrd teravaks, et ekspluataatoreil ei olnud enam võimalik hoida ekspluateeritavaid allumises ilma sellise vahendita nagu poliitiline võim. Järelikult on riik klassiühiskonna sünnitis, klassivastuolude lepitamatuse produkt.

Orjandusliku, feodaalse ja kapitalistliku korra tingimustes koosneb ühiskond erinevatest klassidest, riik aga kujutab endast ühe ja nimelt majanduslikult valitseva klassi poliitilist organisatsiooni. Tänu oma riigivõimule muutub see klass ka poliitiliselt valitsevaks jõuks. Väliselt esineb riik kogu ühiskonna esindajana, tegelikult aga kaitsevad kõik võimu tööriistad: sõjavägi, politsei, sandarmeeria, luureorganid jne. valitseva klassi huvisid.

Valitseva klassi huvisid teenib ka *õigus*, s. o. kogu elanikkonnale kohustuslike seaduste, riigivõimu poolt kehtestatud või sanktsioneeritud käitumisnormide kogusumma. Kui ürgkogukondlikus korras reguleeris inimeste käitumist tava, siis klassiühiskonnas tava jõust, traditsiooni jõust ei piisa. Ilmusid seadused, milledest kinnipidamist tagab riigi sunnivõim, sellised organid nagu kohus, prokuratuur, politsei, vanglad jne.

Õigusel, niisamuti nagu riigilgi, on alati klassiiseloom. Ta väljendab valitseva klassi tahet, mis on ülendatud seaduseks. Õigus peegeldab majanduslikke suhteid, fikseerib neid oma normides ja aitab kaasa nende arenemisele valitseva klassi huvides. Tootmisvahendite eraomanduse tekkimisele, mis oli ühiskonna klassideks jagunemise aluseks, järgnesid näiteks ka ennenägematult karmid seadused, mis seda omandust kaitsesid. Roomlaste 12 tahvli seadused (451—450 aastat e. m. a.) nägid ette: see, kes öösel salaja lõikab või söödab loomadele adra abil kasvatatud vilja, tuleb surmata; seda, kes süütab viljakuhila, tuleb keppidega nuhelda ja ta tuleb tuleriidal põletada. Nendele, kes puudutavad võõrast vara, saatis ka religioon kaela hirmsaid needusi. Et sisendada inimestesse austust tekkinud eraomanduse vastu, oli vaja, nagu märkis P. Lafargue, kogu jumalate ja seaduse autoriteeti[1].

[1] Vt. П. Лафарг, Происхождение и развитие собственности, М. 1925, стр. 63.

Peale sisemiste, klassidevaheliste suhete eksisteerivad klassiühiskonnas ka välised suhted — riikidevahelised suhted. Vastavalt sellele täidab riik kaht funktsiooni: sisemist ja välist. Riigi sisemine funktsioon orjanduslikus, feodaalses ja kapitalistlikus ühiskonnas seisab selles, et hoida allumises rõhutud klasse, tagada ekspluataatorlike klasside ülevõim. Välise funktsiooni eesmärgiks on kaitsta antud riigi territooriumi ja huvisid teiste riikide vastu või laiendada tema territooriumi teiste riikide ja rahvaste arvel. Nendest riigi funktsioonidest on sisemine funktsioon peamine, määrav, sest just see on riigi tekkimise põhjuseks ja tuleneb otseselt ühiskonna klassistruktuurist. Riigi välispoliitika oleneb riigi klassiiseloomust, samuti ka konkreetsetest ajaloolistest tingimustest.

Ühiskondlik-majanduslike formatsioonide vahetumisega, ühiskonna klassistruktuuri põhjaliku muutumisega muutub ka riigitüüp. Nii asendus orjanduslik riik feodaalsega, feodaalne — kodanlikuga. Iga riigitüübi iseloomulikud jooned määrab ühiskonna majanduslik kord. Riik, nagu XIV peatükis oli juba näidatud, on antud ühiskonna majanduslikul baasil kerkiv poliitiline pealisehitus, niisamuti nagu õigus on pealisehituse juriidiline osa.

Feodaalühiskonna majanduslikule killustatusele vastab tema poliitiline killustatus. Iga suurfeodaal oli oma maa-alal ülemvalitseja: tal oli oma sõjavägi, ta käis oma malevaga sõjas, mõistis kohut, vahel isegi müntis oma raha. Suurele feodaalile allusid väikesed feodaalid — vasallid, kes maksid temale andameid, tema ise oli aga omakorda võimsama feodaali vasall. Kuningas oli tol ajal ainult kõige suurem feodaal; väljaspool tema isiklike latifundiumide piire oli tema võim, eriti varasema feodalismi ajal, ainult nimeline.

Niisugune riigikord sattus aja jooksul vastuollu majandusliku arenemise vajadustega. Feodaalühiskonna rüpes kasvasid linnad, arenes kaubandus, tekkisid kapitalistlikud suhted. Feodaalühiskonna majanduslik ja poliitiline killustatus takistas kaubanduse arenemist, ühtse turu loomist: iga feodaalse hertsogkonna, vürstkonna, krahvkonna piiril pidi kaupmees maksma tollimaksu. Küpses riigivõimu tsentraliseerimise vajadus. Tuginedes kasvava kodanluse toetusele, murdis kuningavõim üksikute feodaalide separatistlikud tendentsid. Hilisema feodalismi ajajärgul kujunes absolutistlik (isevalitsuslik) riik, kus valitsejal oli juba piiramatu võim. Kuid see riik väljendas ja kaitses endiselt feodaalide klassi huve. Kui kodanlus majanduslikult tugevnes ega vajanud enam absolutistliku monarhia kaitset, hakkas ta taotlema poliitilist võimu. Kodanlike revolutsioonide tulemusena kukutati absolutism reas maades, ja tema asemele tuli kodanlik riik. Sealjuures neis maades, kus absolutismi ajastul oli välja kujunenud määratu suur täidesaatva võimu aparaat (politsei, sandarmeeria, ametnikkond jne.), kodanlus säilitas ja rakendas selle enda teenistusse.

Olenevalt mitmesuguste maade arenemise iseärasustest, feodalismilt kapitalismile ülemineku vormidest, klassijõudude vahekorrast, esineb kodanlik riik mitmesugusel kujul: konstitutsiooniline monarhia, kus riigipeaks on kuningas; parlamentaarne vabariik, kus rööbiti valitava parlamendiga on valitav riigipea — president; vabariik, kus president koondab enda kätte suure võimu, olles üheaegselt nii riigipea kui ka valitsuse juht. Vaatamata kõigile neile ja ka teistele kodanliku riigi vormide erinevustele,

jääb tema olemus üheks ja selleksamaks: kodanlik riik on kodanluse poliitiline võim, tema diktatuur.

Kodanlik riik, niisamuti nagu feodaalne riikki, peegeldab selle majandusliku korra iseloomulikke jooni, mille baasil ta on tekkinud. Kapitalistlik ühiskond on kaubaomanike ühiskond, kus ekspluateerimise suhteid varjab töölise ja kapitalisti formaalne üheõiguslikkus. Tööjõu ostu-müügi aktis esinevad kapitalist ja palgatööline väliselt üheõiguslike kaubaomanikena. Samasugune formaalne iseloom on ka kodanlikul demokraatial. Kodanlik demokraatia deklareerib inimeste võrdseid õigusi, nende üheõiguslikkust, mille taga tegelikult peitub nende kõige sügavam majanduslik ebavõrdsus. Kodanliku üheõiguslikkuse formaalset iseloomu iseloomustas tabavalt prantsuse kirjanik Anatole France, märkides irooniliselt: „Seadus oma ülevas õigluses keelab ühtviisi nii rikastel kui ka vaestel magada silla all, paluda tänaval almust ja varastada leiba".

Feodaalse riigiga võrreldes oli kodanlik-demokraatliku riigi tekkimine tunduv ajalooline progress. Pärandatava absoluutse monarhia asemele astus enamikus kapitalistlikes maades esindusriik, mille võimuorganid perioodiliselt valib rahvas, kelle õigused on suuremal või vähemal määral piiratud (tsensused). Feodalismi ajal ei olnud töörahva hulkadel poliitilisi õigusi, kodanlik-demokraatliku korra ajal said nad võimaluse osa võtta võimuorganite valimisest, luua oma majanduslikke ja poliitilisi organisatsioone jne. Kõik see andis rõhutud klassile laiemad võimalused oma huvide eest võitlemiseks.

Kuid kodanlik demokraatia jääb paratamatult kitsaks, piiratuks: see on demokraatia ainult ekspluateeriva vähemuse jaoks. Niikaua kui püsib tootmisvahendite eraomandus, rõhutas Lenin, jääb kõige demokraatlikumgi kodanlik vabariik paratamatult kodanluse diktatuuriks, enamuse mahasurumise masinaks. See masin on konstrueeritud nii, et ta ei lase töörahva hulkadel poliitilisest elust, riigivalitsemisest otsustavalt osa võtta. Arvukad valimistsensused tõkestavad töörahva juurdepääsu valimiskastidele.

Näiteks mitmesugustes Ameerika Ühendriikide osariikides kehtib isegi ametlike andmete järgi üle 50 mitmesuguse valimisõiguse kitsenduse. Kõigis osariikides on kehtestatud paiksuse tsensus, mis ei võimalda valimistest osa võtta töötatöölistel ja hooajatöölistel, kes tööd otsides on sunnitud elukohta vahetama. 13 osariigis on valimisõigusest ilma jäetud isikud, kes saavad riigilt abiraha; 29 osariigis on valimisõigusest ilma jäetud sõdurid ja madrused; 19 osariigis kehtib kirjaoskuse tsensus, mis on ettekäändeks suure hulga neegrite valimisõigusest ilmajätmisel; reas osariikides on kehtestatud varanduslik tsensus, mis ei lase valimistele inimesi, kelle varanduse väärtus on alla 300 dollari.

Reas maades, eriti seal, kus valitsev kodanlus peab rahvahulkade kasvavat aktiivsust endale ohtlikuks, ei rahuldu ta seda laadi töörahva valimisõiguse kitsendustega ja taotleb selliste valimisseaduste vastuvõtmist, mis piiravad progressiivsete parteide esindust parlamendis (selline on näiteks niinimetatud majoritaarne valimissüsteem).

Isegi neis kapitalistlikes maades, kus formaalselt kõigile on antud ühesugused õigused ja vabadused, on nende kasutamise võimalused varakail ja varatuil väga erinevad. Sõna-, trüki- jne. vabadus on tegelikult ainult neil, kelle käes on hooned koosolekute pidamiseks, trükikojad ja paber ajalehtede väljaandmiseks, s. o. eeskätt neil, kel on kapitali. Parlamentides kuulub tavaliselt valdav enamus saadikukohti mitte neile, kes esindavad rahvuse enamikku, vaid neile, kes esindavad kapitali. Ameerika Ühendriikide praeguse kongressi 531 liikme hulgas pole ühtki töölist, ühtki lihtfarmerit. Veerand kohti kongressil kuulub ettevõtjaile ja pankuritele, üle poole kongressi liikmetest aga on juristid, kes on monopolide teenistuses. Mis puutub Ameerika Ühendriikide valitsusse, siis pole ta asjata saanud hüüdnimeks „miljonäride valitsus": 1953. aastal kuulus valitsusse 17 miljonäri.

Kõik need faktid näitavad, et kodanluse ideoloogide väited, nagu oleks riik demokraatliku vabariigi tekkimisega kaotanud klassiiseloomu ja muutunud kogu ühiskonna esindajaks, on täiesti alusetud. Sääraste vaadete propageerijad püüavad varjata kaasaegse kodanliku riigi ekspluataatorlikku klassiolemust.

Säärasel seisukohal on ka parempoolsete sotsialistide ideoloogid. Mõned neist väidavad, et kaasaegne kapitalism on muutunud „steitismiks" (ingliskeelsest sõnast „state" — riik), s. o. niisuguseks ühiskonnaks, kus pole ühegi klassi võimu ja riik tegutseb kogu ühiskonna huvides. Raamatus „Kapitalism tänapäeva maailmas" väidab G. Cole — üks inglise parempoolsete tööerakondlaste teoreetikuid, et kaasaegsed kodanlikud riigid olevat mõningal määral muutunud töörahva huvide kaitsmise tööriistaks, olevat muutunud „üldise heaolu riikideks". Teine leiboristide partei ideoloog — J. Strachey, raamatu „Kaasaegne kapitalism" autor, väidab, et kapitalistlikes maades toimuvat ühelt poolt majandusliku võimsuse kontsentratsioon ja teiselt poolt üha suurem „poliitilise võimu difusioon (laialivalgumine)", mis olevat tema arvates demokraatia olemuseks. Tegelikult aga ei tähenda majandusliku võimsuse kontsentratsioon midagi muud kui kapitalistlike monopolide ülevõimu majanduses, millest Strachey mööda hiilib, asendades monopoli mõiste kodanlusele meeldivama terminiga „oligopol", mis tähendab tootmise koondumist väheste kätte. Monopolistide ülevõim majanduses aga peab paratamatult peegelduma poliitilises pealisehituses. Suurendades oma majanduslikku võimsust, tugevdavad kapitalistlikud monopolid ka oma mõju poliitilisele elule, allutavad endale üha rohkem riigiaparaadi. „Poliitilise võimu difusioon" kodanliku demokraatia tingimustes on tühipaljas väljamõeldis, sest isegi valimistest osa võttes ei saa töörahva hulgad endale mingit reaalset võimu.

Demokraatlik valimiste kord iseenesest ei muuda riigi klassiolemust, ei tee teda rahva enamuse võimu tööriistaks. Kui tootmisvahendid on kapitalistide käes, kui kapitalistid säilitavad oma majandusliku ja poliitilise võimsuse, siis on võimalik igasuguseid seadusi, isegi neid, mis on vastu võetud töörahva survel, pöörata töörahva huvide vastu[1]. Missugused ka ei oleks seadused, ikkagi

[1] Iseloomulik on näiteks nende „trustidevastaste" seaduste saatus, mis võeti Ameerika Ühendriikides vastu selleks, et rahustada monopolide omavoliga vihale aetud avalikku arvamust. Need seadused ei takistanud kapitalistlike monopolide kasvu ja nende võimutsemist Ameerika Ühendriikide majanduses. Kuid see-eest kasutatakse neid nüüd võitluseks ametiühingute vastu, keda kodanlikud poliitikategelased süüdistavad selles, et nad olevat sisse seadnud „monopoli" tööjõu osas.

tagab kodanliku ühiskonna valitsev vähemus oma huvid täidesaatva võimu aparaadi kaudu, mis tegelikult on elanikkonna poolt valitud parlamendist sõltumatu. Täidesaatva võimu aparaat koosneb ametnikest, kes ei ole aruandekohuslikud valijate ees ja kes moodustavad privilegeeritud kasti, kes kõigi oma elutingimuste tõttu on seotud kodanlusega. See bürokraatlik ja sõjaväeline aparaat ajab riigiasju, parlament aga on kõikjal muutunud vaid tühipaljaks „lorikoguks".

Sisemiste klassivastuolude teravnemine ja riikidevaheline majanduslik ja sõjaline konkurents õhutavad kodanlust igati tugevdama oma sõjaväelis-bürokraatlikku riigimasinat. Eriti on see iseloomulik imperialismi ajastule, kus sõjaväelis-bürokraatlik riigimasin kasvab paljudes kapitalistlikes maades koletu suureks.

Üleminek vabalt konkurentsilt monopolide ülevõimule peegeldub ka poliitilises pealisehituses: toimub pööre kodanlikult demokraatialt poliitilisele reaktsioonile. Monopolistlik kapital taotleb ekspansiooni, nõrkade maade turgude ja territooriumide vallutamist, maailma ümberjaotamist sõja abil. Imperialistlik riik on selle poliitika tööriistaks. Ka sisepoliitikas võtab kodanlus kursi reaktsioonile. Töölisklassi kasvav organiseeritus ja jõud paneb kodanluse kartma demokraatiat, tekitab temas püüde demokraatiast vabaneda. Kodanlus tallab jalge alla omaenda loodud seaduslikkuse ja läheb üle töölisliikumise otsesele mahasurumisele. Kõige kujukamalt on see väljendunud fašismis.

Erinevalt kodanlikust demokraatiast on fašism imperialistliku kodanluse diktatuuri avalikult terroristlik vorm. Fašismi tekkimine on otseselt seotud kapitalismi üldkriisi ajastuga; see on katse kindlustada kapitalismi kõikumaläönud alustugesid terrori ja vägivalla meetodite abil. Pole juhus, et kodanlus kehtestas fašistliku režiimi eeskätt neis maades, kus kapitalismi alustoed olid eriti kõikuma läönud, või seal, kus kodanlus eriti aktiivselt valmistus uueks maailmasõjaks (Itaalias, Saksamaal, Jaapanis). Kuid fašistlikud tendentsid arenesid mitte ainult nendes maades. Kõikjal, kus see on võimalik, kitsendab reaktsiooniline kodanlus demokraatiat, kartes rahvahulkade aktiivsust. Iseloomulikud on näiteks reaktsiooniliste ringkondade üleskutsed kehtestada parlamendist sõltumatu presidendi valitsus. Säärased üleskutsed kostavad eriti visalt neis maades, kus töölisliikumine on tugevnenud.

Imperialism kitsendab igati demokraatiat, kuid see kutsub esile rahvahulkade vastupanu ja kõvendab nende demokraatlikke püüdlusi. Siit tuleneb kaks vastandlikku tendentsi, mis kapitalistlikes maades suurema või väiksema jõuga end tunda annavad: kodanlikud valitsused, kitsendades demokraatiat, allutavad oma poliitika monopolide huvidele, töörahva hulgad aga püüavad oma demokraatlikke saavutusi säilitada ja laiendada.

Kui monopolismieelse kapitalismi ajal oli kodanlik riik komitee, mis juhtis kogu kapitalistide klassi ühiseid asju, siis imperialismi ajastul on ta finantsoligarhia tööriist. Suured monopolid kasutavad riiki mitte ainult kapitalistide klassi üldiste huvide kaitsmiseks, vaid ka oma konkurentide vastu võitlemiseks. Röö-

biti riigiaparaadi allutamise kaudsete meetoditega (ametnike, parlamendisaadikute, ministrite jt. äraostmine) tegutsevad kapitalistlikud monopolid ka otseselt: haaravad enda kätte võtmepositsioonid riigiaparaadis. Suurkapitalistid, pankade direktorid ja aktsiaseltside presidendid tegutsevad ministritena, riigiasutuste juhatajatena ja tagavad monopolidele meelepärase poliitika läbiviimist, aitavad neil suurendada oma kasumeid, andes neile kasulikke tellimusi, hankeid, subsiidiume jne.

Ameerika Ühendriikides, Inglismaal, Prantsusmaal võtab riik elanikkonnalt maksude abil peaaegu kolmandiku rahvuslikust tulust ja jaotab selle riigieelarve kaudu ümber monopolide huvides. Riik segab end üha rohkem vahele majandusellu: teeb (jällegi monopolide huvides) suuri kapitalimahutusi reas majandusharudes, seab mõnikord (eriti sõja või sõjaks ettevalmistumise ajal) sisse kontrolli teatavate kaupade hindade üle, reguleerib mõningate tooraineliikide jaotust jne.

Monopolistliku riigikapitalismi tugevnemises tahavad paljud kodanlikud majandusteadlased näha „revolutsiooni" riigi funktsioonides. „Riik on politseist muutunud positiivseks majanduslikuks jõuks," ütleb ameerika majandusteadlane J. M. Clarke. „... Ta on võtnud enda peale majanduse juhtija ja ühiskonna teenri osa," kordab sedasama mõtet ameerika majandusteadlane L. L. Lorwin. Kuid see, mida nad nimetavad riigi kui „majanduse juhtija ja ühiskonna teenri" organiseeriva osa tugevnemiseks, tähendab tegelikult vaid kapitalistlike monopolide tugevnemist, kes allutavad endale riigiaparaadi ja kasutavad seda oma rikastumise eesmärgil.

Kodanlik riik ei ole võimeline juhtima majanduslikku arengut, sest seda takistab tootmisvahendite eraomandus ja kapitalismi arenemise stiihiline iseloom. Mitte riik ei juhi kapitalistlikke monopole, vaid nemad juhivad riiki. Kuid, ümber lükates kapitalismi apologeetide väited, et riigil olevat määrav osa kapitalistlikus rahvamajanduses, ei oleks õige alahinnata kaasaegse riigi mõju majanduse arenemisele ja arvata, et majanduse valdkond ei puutu riigisse, nagu see oli monopolismieelse kapitalismi ajastul. Kodanlik riik ei ole näiteks suuteline kõrvaldama majanduskriise, kuid, segades end vahele majandusellu, võib ta mõnikord kriiside saabumist majanduse militariseerimise ja muude analoogiliste abinõude abil edasi lükata.

Kui mädad kapitalismi majanduslikud alustoed ka on, ei varise kapitalism iseenesest kokku, sest teda kaitseb kodanlik riik. Sellepärast ei ole proletariaadi klassivõitlus suunatud ainuüksi kapitalismi majanduslike aluste vastu, vaid ka neid kaitsva poliitilise võimu vastu.

5. Proletariaadi klassivõitluse ja klassiorganisatsiooni vormid

Oma võitlust kapitalismi vastu peab proletariaat kolmes põhivormis: majanduslikus, poliitilises ja ideoloogilises.

Majanduslik võitlus on proletariaadi klassivõitluse ajalooliselt esimeseks vormiks. Kõigis maades on tööliste võitlus alanud oma majanduslike huvide kaitsmisest. Selles võitluses tekkisid ka esimesed proletariaadi organisatsioonid — ametiühingud, mis said

talle klassivõitluse kooliks[1]. Majandusliku võitluse lähemaks ülesandeks on tööliste igapäevaste huvide kaitsmine: palga tõstmine, tööpäeva lühendamine, töötingimuste parandamine jne. Olenevalt konkreetsetest tingimustest võib majanduslik võitlus olla väga mitmekesine. Majandusliku võitluse tähtsaimaks vahendiks on streigid. Vastuseks ettevõtjate katsetele tootmist vähendada või ettevõtteid sulgeda kasutavad töölised mõnedes maades, näiteks Itaalias, ka seda moodust, et võtavad vabrikud enda kätte ja asuvad ise korraldama tootmist, et mitte lasta peremeestel ettevõtteid seisma jätta (nn. „itaalia streik").

Majanduslik võitlus igapäevaste vajaduste eest on töölisklassile eluliselt tähtis. Kuid see võitlus ei saa vabastada töölisklassi ekspluateerimisest, viletsusest, ainelisest kindlustamatusest.

Kapitalistliku akumulatsiooni üldine seadus põhjustab töölisklassi suhtelist ja absoluutset vaesumist. Töölisklassi suhteline vaesumine avaldub selles, et tööliste osa rahvuslikus tulus väheneb ja kapitalistide osa, vastupidi, suureneb. Absoluutne vaesumine tähendab töölisklassi elatustaseme mahajäämist hädavajaliku elatusminimumi kasvust.

Muidugi ei toimu töölisklassi absoluutse vaesumise protsess kõigis maades ühtviisi ega tähenda, nagu oleks töölise elatustase kõigis kapitalistlikes maades täna igas suhtes madalam kui eile. Nagu paljud teised kapitalismi seadused, toimib ka see seadus valitseva tendentsina.

Marx näitas, et palga aluseks on tööjõu väärtus. Kuid erinevalt teistest kaupadest kaldub tööjõu hind (s. o. töölise palk) tavaliselt allapoole tema väärtust. Kapitalistid püüavad töölisele tema tööjõu väärtust täielikult mitte kinni maksta, kasutades selleks tööpuudust ja konkurentsi tööliste hulgas. Pidades kapitali vastu majanduslikke lahinguid, suudab ametiühingutesse organiseeritud proletariaat õige, järjekindlal klassiseisukohal oleva juhtimise korral anda vastulöögi ettevõtjate katsetele proletariaadi elatustasemele röövellikult kallale kippuda. Seepärast realiseerub tööjõu väärtuse seadus proletariaadi klassivõitluse käigus. Palga tegelik tase, see, mil määral kaldub palk kõrvale tööjõu väärtusest, oleneb töölisklassi vastupanust, tema organiseeritud võitlusest. Proletariaat ei saa vaesumise seaduse toimet kaotada, kuid oma klassivõitlusega võib ta nõrgendada selle hukatuslikke tagajärgi ja saavutada kodanluselt mõningaid majanduslikke järeleandmisi[2].

Kapitalismi ideoloogid kinnitavad, et proletariaadi klassivõitlus kaotavat mõtte, sest tema olukord paraneb järjest, monopolide kasumid „nõrguvad tilkhaaval alla", kõikidesse ühiskonna kihtidesse. Tegelikult aga jääb palga tõus maha hindade ja tööviljakuse kasvust, mistõttu ekspluateerimise norm süstemaatiliselt suureneb[3]. Viimaste aastate jooksul on peamiste kapitalist-

[1] Ametiühingute kasvu näitavad järgmised andmed: 1914. aastal oli kogu maailmas umbes 13,2 miljonit ametiühingute liiget, 1939. aastal — umbes 45 miljonit, 1957. aastal aga üle 160 miljoni.

[2] Vt. Морис Торез, Новые данные об обнищании трудящихся Франции, Госполитиздат, 1956.

[3] Ekspluateerimise normi üle võib otsustada järgmiste näidete varal: 1955. aastal teenis ameerika firma „General Motors Corporation" iga dollari pealt, mis töölised said palga näol, 1 dollari 22 senti. Firma „United States Steel Corporation" sai 1939. aastal iga töölise pealt tunnis 13 senti kasumit, 1947. aastal — 42,6 senti, 1957. aastal (esimene kvartal) — 1,8 dollarit. Kümne aasta jooksul — 1947. aastast 1957. aastani — kasvasid kapitalistide kasumid iga rakendatud töölise pealt rohkem kui 400 protsendi võrra.

like maade tööstuses tõusnud tööliste tööviljakus 10—25 protsendi võrra, reaalpalk aga on reas kapitalistlikes maades sõjaeelsest madalam.

Kõik see, mis töölisklassil kapitalistlikes maades oma olukorra parandamise mõttes on sõjajärgseil aastail korda läinud saavutada, piirdub vaesumisprotsessi enam või vähem eduka pidurdamisega. Idealiseerides kapitalismi, ülistavad reformistid sotsiaalseadusandlust, mis mõningates kapitalistlikes maades on läbi viidud, kuid varjavad sealjuures, et need järeleandmised on töölisklass kapitalistidelt kätte võitnud oma võitluse tugevdamisega ja need ei ole hoopiski monopolide „hea tahte" vili. Kümne sõjajärgse aasta jooksul (1945. aastast 1954. aastani) on 11 maal (Ameerika Ühendriigid, Inglismaa, Prantsusmaa, Lääne-Saksamaa, Jaapan, Kanada, Austraalia, Rootsi, Belgia, Holland, Argentiina) streikide arv kümne sõjaeelse aastaga võrreldes suurenenud 67 000-lt 101 000-ni, streikijate arv — 21 miljonilt 73 miljonini, streikide tagajärjel kaotatud tööpäevade arv — 240 miljonilt 672 miljonini. Kapitalistid on sunnitud tegema vastuseks tööliste nõudmistele mõningaid järeleandmisi ka seetõttu, et nad kardavad sotsialistlikku revolutsiooni. Sotsialistliku maailmasüsteemi olemasolu ja sotsialistlike maade saavutused suurendavad tublisti kapitalistlike maade proletariaadi jõudu. Õigus oli ameerika kirjanikul Theodore Dreiseril, kui ta 30-ndail aastail seoses Ameerika Ühendriikides sotsiaalseadusandluse tekkimisega tähendas: „Kõige selle eest *tänan* ma Marxi ja punast Venemaad".

Majandusliku võitluse tähtsus ei seisa ainult selles, et ta pidurdab proletariaadi vaesumise protsessi, vaid ta aitab ka proletariaadil organiseeruda ulatuslikumate revolutsiooniliste ülesannete täitmiseks. Kui töölised ei võitleks kapitali röövellike püüete vastu, muutuksid nad, Marxi sõnade järgi, äravaevatud, hukkumisele määratud kehvikute ükskõikseks massiks. „Kui töölised oma igapäevastes kokkupõrgetes kapitaliga annaksid aralt järele, siis kaotaksid nad kahtlemata võime alustada ükskõik missugust laiemat liikumist."[1]

Töölisklassi majanduslik võitlus muutub seaduspäraselt *poliitiliseks* võitluseks. Isegi võitlus osaliste majanduslike nõudmiste eest, näiteks tööpäeva lühendamise eest, garanteeritud palgaminimumi kehtestamise eest, sotsiaalkindlustuse sisseseadmise eest jne. tõukab proletariaati poliitiliste aktsioonide teele. Tänapäeva tingimustes oleneb töörahva majanduslike huvide kaitsmine suurel määral poliitiliste ülesannete lahendamisest — edusammudest võitluses uue maailmasõja vastu, relvastumise võidujooksu vastu. Sellepärast omandab streigivõitlus sageli poliitilise tähtsuse, on tihedalt seotud võitlusega imperialistide poliitika vastu, uue sõja ettevalmistamise poliitika vastu, võitlusega rahu, demokraatia ja

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 351.

nende maade rahvusliku sõltumatuse eest, keda Ameerika Ühendriigid orjastavad.

Hoolimata majandusliku võitluse tähtsusest, ei piisa temast kapitalistliku ekspluateerimise hävitamiseks. Selleks on vaja proletariaadi *poliitilist võitlust*. Inglismaal võitleb proletariaat rohkem kui sajandi vältel palga tõstmise eest, oma töötingimuste parandamise jne. eest, kuid see võitlus pole vabastanud teda ekspluateerimisest. Venemaal, kus proletariaat kommunistliku partei juhtimisel pidas grandioosset poliitilist võitlust, mida kroonis kodanluse kukutamine ja proletariaadi diktatuuri kehtestamine, on töörahvas täielikult vabastatud. Ainult poliitiliste aktsioonidega saavad töölised võidelda mitte üksnes selle eest, et parandada oma tööjõu müümise tingimusi, vaid ka selle eest, et hävitada need majanduslikud suhted, mis sunnivad neid oma tööjõudu kapitalistidele müüma. Sellepärast on poliitiline võitlus proletariaadi klassivõitluse peamine, otsustav vorm.

Poliitiline võitlus on mitmekesine: alates riigiorganite valimistest kuni massidemonstratsioonideni, alates parlamenditribüüni rahulikust kasutamisest kuni võimu pärast peetava revolutsioonilise võitluseni. Proletariaadi poliitilise võitluse peamiseks ülesandeks on kapitalistide klassi võimu kukutamine ja oma võimu, töölisklassi diktatuuri kehtestamine, pärast seda aga, kui võim on kätte võidetud, — töölisklassi võimu kui kommunistliku ühiskonna ülesehitamise tööriista kindlustamine.

Millised iseärasused on poliitilisel võitlusel majandusliku võitlusega võrreldes? Mispärast ja mis mõttes kuulub poliitilisele võitlusele majandusliku võitlusega võrreldes esikoht?

Ajalooliselt arenes poliitiline võitlus majandusliku võitluse järel, kuid talle kuulub esikoht tähtsuse poolest, sest ta on klassivõitluse kõrgem vorm.

1) Majanduslikus võitluses võivad oma ekspluateerijate vastu välja astuda töölisklassi üksikud salgad. Poliitilises võitluses seisavad teineteise vastas töölisklass ja kapitalistide klass tervikuna.

„Kommunistliku partei manifestis" kirjutasid Marx ja Engels: „Igasugune klassivõitlus on poliitiline võitlus". See ei tähenda muidugi, et palgalisa nõudvate tööliste väljaastumine ühes ettevõttes on poliitiline võitlus. Sellised väljaastumised ei kujuta endast veel klassivõitlust sõna otseses mõttes, sest neist võtab osa ainult väike osa klassist. Kui aga liikumisse on tõmmatud kogu või peaaegu kogu töölisklass, keda juhib revolutsiooniline partei, siis muutub see paratamatult poliitiliseks võitluseks, sest ta seab töölisklassi kogu kodanliku korra ja kapitalistide klassi huvisid kaitsva riigi vastu.

2) Majanduslikus võitluses kaitsevad töölised oma lähemaid, igapäevaseid huvisid, tihtipeale töölisklassi üksikute rühmade osalisi huvisid, poliitilises võitluses aga kaitsevad nad oma põhilisi huvisid, üldisi klassihuvisid.

Oportunistidele on omane tööliste lähemate, ajutiste huvide vastandamine põhilistele huvidele, taganemine üldistest klassihuvidest tööliste üksikute rühmade osaliste huvide nimel. Sellepärast tõstavad nad esikohale majandusliku võitluse ja püüavad proletariaadi klassivõitlust piirata majandusliku võitlusega. Üks vene töölisliikumise oportunistliku voolu, „ökonomismi" ideoloogе väitis, et kuna klasside majanduslikud huvid etendavad ajaloos otsustavat osa, siis järelikult peab proletariaadi majanduslikul võitlusel olema tema kui klassi arenemise ja vabanemise seisukohalt esmajärguline tähtsus. Lenin tähendas sel puhul: „See „järelikult" on täiesti ebakohane. Sellest, et majanduslikud huvid etendavad otsustavat osa, *ei tulene sugugi* mingit järeldust majandusliku (= ametiühingulise) võitluse esmajärgulisest tähtsusest, sest klasside kõige olulisemaid, „otsustavamaid" huvisid võidakse rahuldada *ainult* põhiliste *poliitiliste* reformidega üldse; eriti võib proletariaadi põhilist majanduslikku huvi rahuldada ainult poliitilise revolutsiooniga, mis asendab kodanluse diktatuuri proletariaadi diktatuuriga"[1]. Sellepärast marksistid, vastupidiselt oportunistidele, laiendavad klassivõitluse tunnustamist selle tunnustamiseni, et proletariaat peab kätte võitma poliitilise võimu.

3) Majanduslikus võitluses, kui see toimub lahus poliitilisest võitlusest, kujuneb töölistel välja ainult treidunionistlik teadlikkus, s. o. arusaamine oma kutsehuvidest. Marksistliku partei juhtimisel toimuvas poliitilises võitluses kujuneb töölisklassil välja tõeliselt proletaarne klassiteadlikkus, arusaamine oma põhihuvidest, üldistest klassihuvidest, oma ajaloolisest missioonist, revolutsioonilistest ülesannetest.

4) Majanduslik võitlus teeb vajalikuks proletariaadi organiseerumise ametiühinguisse. Poliitiline võitlus nõuab, et loodaks marksistlik poliitiline partei, mis on proletariaadi klassiorganisatsiooni kõrgeim vorm.

Oma arengus teeb töölisklass läbi mitmesugused klassiorganisatsiooni astmed. Kapitalistliku suurtööstuse kasv viib paratamatult töölisklassi kontsentreerumisele, aitab kaasa tema koondumisele ja organiseerumisele. Kuid selleks, et olla võimeline kapitalismi kukutama, peab proletariaat mitte ainult kui klass objektiivselt välja kujunema, vaid ka oma põhilisi klassihuvisid mõistma. Ta peab Marxi ja Engelsi väljenduse järgi muutuma klassist „iseeneses" klassiks „enda jaoks". Aga proletariaadi muutumine klassiks „enda jaoks" eeldab tema organiseerumist poliitiliseks parteiks.

Peale majandusliku ja poliitilise võitluse on väga tähtsaks proletariaadi klassivõitluse vormiks *ideoloogiline* võitlus. Ideoloogilise võitluse ülesandeks on vabastada töölised kodanlikest ideedest ja eelarvamustest, kanda sotsialistlikku ideoloogiat proletariaadi hulkadesse. See klassivõitluse vorm on proletariaadi vabanemiseks, tema lõplikuks võiduks niisama vajalik kui teisedki klassivõitluse vormid.

Et tõmmata töölisklassi laialdasse majanduslikku võitlusse ja eriti poliitilisse võitlusse, on tarvis teda valgustada, aidata tal

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 350.

mõista oma klassihuvisid, ülesandeid ja eesmärke. Seda aitab teha marksistlik teadusliku sotsialismi teooria.

Ilma revolutsioonilise teooriata ei saa olla revolutsioonilist liikumist. Revolutsiooniline teooria on kindel kompass, teednäitav tähis proletariaadi võitluses oma vabanemise ja uue ühiskonna loomise eest. Tänu sellele, et sotsialismi ideed vallutavad proletariaadi laiade hulkade teadvuse, muutub tööliste *stiihiline* klassivõitlus *teadlikuks* võitluseks.

Stiihiline töölisliikumine iseenesest ei saa luua sotsialismi teooriat; olles stiihiline, läheb ta paratamatult treidunionismi teed, s. o. piirdub võitlusega tööliste kutsehuvide eest. Teiselt poolt, sotsialismi teooria, kui ta ei ole seotud töölisliikumise praktikaga, on jõuetu ja teda ei ole võimalik ellu viia. On tarvis ühendada teadusliku sotsialismi teooria töölisliikumisega.

Niisuguse ühendamise kehastuseks ongi marksistlik partei, kes toob rahvahulkade liikumisse sotsialistliku ideoloogia, valgustab seda liikumist revolutsioonilise teooria abil. Ainult oma marksistliku poliitilise partei juhtimisel võib töölisklass välja astuda ühtse organiseeritud jõuna.

6. Marksistlik partei kui proletariaadi klassivõitluse juhtiv jõud

Nagu käesoleva peatüki 3. paragrahvis oli juba öeldud, etendavad klassivõitluses juhtivat osa poliitilised parteid. Proletariaat, samuti nagu teisedki kapitalistliku ühiskonna klassid, loob oma poliitilise partei. See partei erineb oma eesmärkide, organisatsiooni ja osa poolest printsipiaalselt, põhjalikult kõigist teistest parteidest. Proletariaadi partei on rajatud marksismi-leninismi põhimõtete baasile, marksism-leninism on tema vankumatuks ideoloogiliseks aluseks. Ta on järjekindlalt revolutsiooniline partei, kes julgelt ja lõpuni kaitseb töölisklassi huvisid, kogu töörahva klassirõhumisest ja rahvuslikust rõhumisest vabastamise huvisid. Laiade rahvahulkade võitlust suunates ja organiseerides muutub proletariaadi partei suureks ümberkujundavaks jõuks ühiskonna arengus, kiirendab tohutult ajaloo arengukäiku. Marksistlik partei on proletariaadi juhtiv organisatsioon, on tema peamine relv revolutsioonilises võitluses kapitalistliku ühiskonna kommunistlikuks ühiskonnaks ümberkujundamise eest.

Mispärast ei või töölisliikumist juhtida mingi muu proletariaadi organisatsioon peale poliitilise partei?

Töölisklassi poliitiline partei, samuti nagu igasugune teine poliitiline partei, on klassi osa. Kuid ta ei ole lihtsalt üks osa klassist, vaid klassi eesrindlik, poliitiliselt organiseeritud ja aktiivne osa, tema eelvägi. Töölisklassis on mitmesuguseid kihte. Ekspluatatsiooni ränga ikke all maharõhutud tööliste enamik ei suuda kapitalismi tingimustes tõusta sellisele klassiteadlikkuse

tasemele, millel on klassi eesrindlik osa, partei; isegi ametiühingud, mis on lihtsamad, tööliste arenematutele kihtidele arusaadavamad, ei hõlma kogu proletariaati. Sellepärast on arvamus, nagu võiks kapitalismi tingimustes (ja isegi kapitalismilt kommunismile ülemineku tingimustes) kaduda piir töölisklassi eesrindliku osa ja kogu klassi vahel, ainult illusioon. See piir kaob alles siis, kui kommunism saavutab lõpliku võidu.

Kõik teised proletariaadi organisatsioonid — tema ametiühingud, kooperatiivid, kultuurharidusseltsid jne. on talle klassivõitluses vajalikud, kuid nad ei suuda lahendada klassivõitluse põhiülesannet — likvideerida kapitalistlikku korda ja teostada sotsialistlikku revolutsiooni. Ainult poliitiline partei, mis on proletariaadi klassiorganisatsiooni kõrgeimaks vormiks, on suuteline ühendama kõigi proletaarsete organisatsioonide tegevust ja suunama seda ühele eesmärgile — sotsialistlikule revolutsioonile.

Ajaloo kogemused õpetavad, et töölisklass ei suuda kodanlust võita ega oma võimu kehtestada ning veel vähem võimu enda käes hoida, kui teda ei juhi kogenud ja karastatud marksistlik partei. Võib öelda, et töölisklass ilma marksistliku poliitilise parteita on keha ilma peata. Töölisklassi võitlus võib olla edukas ainult sel tingimusel, kui teda juhib ja tsementeerib, koondab ja organiseerib eesrindlik väesalk, kuhu on koondunud parimad, kõige teadlikumad ja kindlameelsemad töölisklassi võitlejad, kes on ühinenud mõttekaaslaste-kommunistide ühtseks võitlusliiduks.

Kommunistliku partei jõud seisab selles, et ta on töölisklassi eesrindlik väesalk, kes on relvastatud teadusliku revolutsioonilise teooriaga ja on seetõttu oma teadlikkuse poolest massidest kõrgemal. Marksistlik partei ühendab oma ridades kõike seda, mis on töölisklassis kõige eesrindlikum, julgem, kangelaslikum ja ennastsalgavam. Kõneldes bolševike parteist kui töölisklassi revolutsioonilise partei eeskujust, ütles V. I. Lenin vähe aega enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni, et partei kehastab endas meie ajastu mõistust, au ja südametunnistust.

Olles töölisklassi eesrindlik väesalk, on partei ühtlasi tihedalt seotud kogu klassiga. Ta on tugev ja võitmatu ainult siis, kui ta on lahutamatult seotud massidega, ei eraldu kunagi massidest ja kõvendab pidevalt oma sidemeid kogu töörahvaga.

Kommunistliku partei jõud peitub tema organisatsioonilises ühtsuses, selles, et teda liidab kindlalt mõtte- ja tegevusühtsus, kõigile partei liikmetele kohustuslik ühtne distsipliin. Proletariaadi partei ehituse peamiseks organisatsioonilisek printsiibiks on demokraatliku tsentralismi printsiip. See printsiip on objektiivselt tingitud juba proletariaadi partei loomusest ja tema võitluse tingimustest. Ta ühendab tsentraliseeritud juhtimist siseparteilise demokraatiaga, raudset parteidistsipliini partei liikmete laiade hulkade aktiivsuse ja isetegevusega, kriitika ja enesekriitika ulatusliku arendamisega. Lenini poolt välja töötatud partei

elu normid ja partei kollektiivse juhtimise printsiibid tagavad partei võitlusvõime.

Marksistlik partei kui revolutsioonilise proletariaadi võitlusorganisatsioon ei salli fraktsioonilisust ja puhastab oma ridu oportunistlikest elementidest, kes püüavad parteid seestpoolt laostada. Oportunistid kannavad töölisliikumise ridadesse kodanlikku ideoloogiat. Neid võib võrrelda vaenlase luurajatega, kes tungivad töölisklassi kindlusse, et avada tema väravad vaenlasele. Sellepärast on proletariaadi partei tugevdamise vajalikuks tingimuseks võitlus oportunismi vastu, ükskõik mis kujul oportunism ka avalduks.

Oportunism ei ole töölisliikumises juhuslik nähtus. Tal on omad sotsiaalsed juured, oportunismi tekitab kodanluse surve tööliste ebakindlatele kihtidele. Ülalpool juba märgiti, et töölisklass ei ole homogeenne: rööbiti kaadritöölistega, nii-öelda põliste proletaarlastega, on tema hulgas neid, kes alles hiljuti kuulusid väikekodanluse hulka, samuti on siin ka ladvakiht, „töölisaristokraatia". Iga pööre klassivõitluse arengus suurendab nende kihtide vaadete ja püüdluste lahkuminekuid, põhjustades mitmesuguste — „pahempoolsete" või „parempoolsete" — kallakute ja voolude tekkimist töölisliikumises.

Käesoleval etapil, nagu rõhutas sotsialistlike maade kommunistlike parteide ja töölisparteide esindajate nõupidamine, mis toimus 1957. aasta novembris, omandab suure tähtsuse intensiivsem võitlus oportunistlike voolude vastu. Kommunistlikud parteid ja töölisparteid võitlevad nii dogmatismi ja sektantluse kui ka revisionismi vastu, mis on praegu töölis- ja kommunistlikus liikumises peamiseks ohuks.

Kaasaegne revisionism on rahvusvaheline nähtus, nagu seda oli revisionism minevikuski. Hoolimata tema avaldumise iseärasustest erinevates maades, on talle iseloomulikud mõningad ühised jooned. Need on järgmised: jutlustatakse, et marksismi tähtsamad printsiibid olevat „vananenud", eitatakse, et proletariaadi diktatuur on kapitalismilt sotsialismile üleminekul ajalooliselt paratamatu, eitatakse proletariaadi partei juhtivat osa, öeldakse lahti proletaarse internatsionalismi printsiipidest ja libisetakse kodanliku natsionalismi positsioonidele, öeldakse lahti partei ehituse leninlikest printsiipidest ning eeskätt demokraatlikust tsentralismist. Revisionistid püüavad marksistlikku parteid muuta proletariaadi poliitilisest klassiparteist, võitlusorganisatsioonist kultuurhariduslikuks organisatsiooniks, millekski diskussiooniklubi taoliseks. Revisionism, s. o. parempoolne oportunism, kujutab endast praegustes tingimustes peamist ohtu, sest ta kapituleerub imperialismi ees, teeb imperialismile hõlpsamaks ideoloogilised rünnakud sotsialismi vastu.

Töölisklassil ja tema parteil ei tule kodanluse vastu võidelda ainult majanduse ja poliitika alal, vaid ka vaimuelu alal. Selles võitluses on töölisklassi kõige kindlamaks, järeleproovitud rel-

vaks revolutsiooniline teooria — marksism-leninism. Seda ideelist relva tuleb alatasa teritada ja täiustada, revisionismi ja dogmatismi roostest puhastada, kodanliku ideoloogia vastu kaitsta.

Töölisliikumise arenemine kõigis kapitalistlikes maades näitab ilmselt, et marksistlik partei peab seadma eesmärgiks majandusliku, poliitilise ja ideoloogilise võitluse kõige tihedama ühendamise. Kui töölisliikumine ei juhindu revolutsioonilisest teooriast, kui proletariaat ei ole mõistnud oma põhihuvisid ja suur osa temast on veel kodanliku ja väikekodanliku ideoloogia mõju all, siis ei suuda ta heita endalt kapitali iket. Töölisliikumise nõrkus Ameerika Ühendriikides ja mõningates teistes kapitalistlikes maades seisab selles, et enamik töölisi ei ole seal veel vabanenud kodanluse ideoloogilisest ja poliitilisest mõjust, ei ole mõistnud, milline on proletariaadi seisund kapitalistlikus ühiskonnas. See töölisliikumise ideoloogiline nõrkus on seletatav paljude põhjustega, muuhulgas sellega, et töölisklassi ainelise olukorra tase on nendes maades kõrgem kui mahajäänud kapitalistlikes maades, et „töölisaristokraatia" kiht on nendes maades võrdlemisi suur jne.[1] Kuid mitmesuguste maade töölisklassi poliitilise ja ideelise küpsemise ebaühtlane iseloom ei kaota töölisklassi revolutsioonilise võitluse kasvu üldist seadust.

Koos klassivõitluse paratamatu teravnemisega kapitalistlikes maades kasvab ka kommunistlike parteide mõju. Viimaste aastakümnete jooksul on nad kasvanud võimsaks jõuks, mis ühendab oma ridades töölisklassi kõige teadlikumat osa. Kommunistlikesse parteidesse, kuhu kogu maailmas enne Teist maailmasõda kuulus umbes 4,2 miljonit inimest, on praegu ühinenud üle 33 miljoni liikme. Kuid kommunistide kõrval omavad töölisklassis veel märkimisväärset, mõningates maades aga koguni domineerivat mõju parempoolsete sotsialistide parteid. Nendel parteidel on praegu ligi 12 miljonit liiget (sealhulgas üle 6 miljoni Inglismaal) ja neid toetavad paljud miljonid valijad. Seega on töölisklass lõhestatud erinevate poliitiliste organisatsioonide vahel.

Ka ametiühinguliikumine on lõhestatud. Ülemaailmne Ametiühingute Föderatsioon hõlmab üle 92 miljoni liikme. Reas Euroopa kapitalistlikes maades on kommunistid võitnud enda poole ametiühinguisse organiseerunud tööliste laiad hulgad. Kuid suur osa ametiühinguid on reformistide mõju all. Niinimetatud „vabade" ametiühingute rahvusvaheline konföderatsioon, mis on ameerika ja inglise reformistlike liidrite mõju all, ühendab üle 54,5 miljoni inimese.

Millega seletada seda, et kapitalistlike maade töölisklassil on mitu parteid? Kolossaalsete kasumite arvel, mida saadakse asumaade ja majanduslikult sõltuvate riikide riisumisest ning kõrgete monopolihindade kehtestamisest, ostab imperialistlik kodanlus ära ja demoraliseerib proletariaadi ladvakihi, loob niinimetatud „töölisaristokraatia", kes muutubki toitepinnaks töölisliikumises esinevale oportunismile. Sotsiaaldemokraatlikud parteid, mis kujunesid töölisliikumises XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, nakatusid oportunismi mürgist, astusid kodanlusega kokkuleppimise teele ja ütlesid lahti revolutsioonilisest

[1] Vt. Уильям З. Фостер, «Закат мирового капитализма», М. 1951, стр. 81—83.

võitlusest. Selle tagajärjel formeerus töölisliikumise revolutsiooniline tiib iseseisvaiks, oportunistidest sõltumatuiks marksistlikeks kommunistlikeks parteideks.

Paljud parempoolsete sotsialistide parteide ja samuti ka ametiühingute liidrid kujutavad endast, Lenini väljenduse järgi, „kodanlustunud töölisi". Oma eluviisilt ja maailmavaatelt on nad lähenenud kodanlusele. Niisugused töölisjuhid ajavad tihtilugu nurja streike, sõlmivad tööliste seljataga kapitalistidele kasulikke sobinguid, abistavad reaktsioonilist kodanlust tema sise- ja välispoliitikas, kommunismi ründamises. Ameerika Tööföderatsiooni endise esimehe Greeni tegevus oli kapitalistidele niivõrd kasulik, et nad autasustasid teda kuldmedaliga, millele oli kirjutatud „Töösturitega eduka koostöötamise eest".

Kapitalismi üldkriisi süvenemise tagajärjel kuivab kokku „töölisaristokraatia" kiht ja parempoolsete sotsialistide liidrid, kes omaenese tunnistuse järgi püüavad olla „kapitalismi agarad administraatorid", satuvad paratamatult üha teravamasse vastuollu sotsialistlikesse parteidesse kuuluvate tavaliste töölistega, kes kalduvad revolutsioonilise võitluse poole. Töölishulkade surve võib avaldada ja avaldabki mõju mõningate sotsialistlike parteide liidrite käitumisele.

Ajaloo kogemused näitavad, et töölisklassi lõhenemine võimaldab kodanlusel töölisliikumisele hoope anda. Sellepärast on töölisliikumise ühtsus tungivalt vajalik. „... Ühtsus," rõhutas Lenin, „on töölisklassile lõpmata kallis, lõpmata tähtis. Killustatud töölised ei ole mitte midagi. Ühinenud töölised on kõik."[1]

See, et laiad rahvahulgad on üldiselt huvitatud uue maailmasõja ärahoidmisest, rahvusvahelise pinevuse lõdvendamisest, demokraatlike õiguste ja rahvusliku sõltumatuse kaitsmisest, võitlusest töörahva igapäevaste majanduslike vajaduste eest, loob käesoleval ajal võimaluse kommunistlike ja sotsialistlike parteide tegevusühtsuseks, hoolimata lahkuminekutest ideoloogia alal. Kommunistlikud parteid kutsuvad üles ühisrinnet looma kõiki neid töölisklassi organisatsioone, kes tõesti tahavad rahu ja demokraatia eest seista, imperialistliku ikke vastu võidelda ning oma rahvaste sõltumatust ja rahvuslikke huve kaitsta.

Imperialismi ajal kujuneb majanduslik alus revolutsiooniliste jõudude laialdaseks ühinemiseks kapitali vastu. Allutades tootmise arendamise kõrge monopolikasumi saamise huvidele, suurendavad kapitalimagnaadid oma maa töölisklassi ja üldse töötajate ekspluateerimist. See loob pinna tööliste ja talupoegade laiade hulkade ning teiste töörahva kihtide ühinemiseks monopolistliku kapitali vastu. Kõrge kasumi tagaajamine monopolide poolt on relvastumise võidujooksu, rahvamajanduse militariseerimise, uute sõdade ettevalmistamise tõukejõuks. See sunnib kõiki uue sõja ärahoidmisest huvitatud demokraatlikke jõude ühinema imperialismi vastu.

Moskvas 1957. aasta novembris toimunud sotsialistlike maade kommunistlike parteide ja töölisparteide esindajate nõupidamise

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 474.

deklaratsioonis on märgitud: „Töölisklass ja rahvahulgad, kes võitlevad sõjaohu vastu ja oma eluliste huvide eest, suunavad üha rohkem selle võitluse teraviku kapitali suurte monopolistlike gruppide vastu, kes on peasüüdlased relvastumise võidujooksus, uue maailmasõja ettevalmistamise plaanide organiseerijad ja innustajad, agressiooni ja reaktsiooni kants. Selle kitsa käputäie monopolide huvid ja poliitika lähevad üha rohkem vastuollu mitte üksnes töölisklassi huvidega, vaid ka kapitalistliku ühiskonna kõigi ülejäänud kihtide — talurahva, intelligentsi, linna väike- ja keskkodanluse huvidega. Nendes kapitalistlikes maades, keda Ameerika monopolid püüavad endale allutada, ja nendes maades, kes kannatavad Ameerika majandusliku ja sõjalise ekspansioonipoliitika tagajärjel, tekivad objektiivsed eeldused selleks, et töölisklassi ja tema revolutsiooniliste parteide juhtimisel ühendada elanikkonna kõige laialdasemad kihid võitlusele rahu eest, rahvusliku sõltumatuse ja demokraatlike vabaduste kaitseks, töötajate elutingimuste parandamise ja radikaalsete agraarreformide läbiviimise eest, rahvuslikke huve reetvate monopolide kõikvõimu kukutamiseks".

Marksistliku partei tegevuse tähtsaimaks printsiibiks on proletaarne internatsionalism. Erinevalt kõigi eelnenud rõhutud klasside võitlusest, omandab proletariaadi klassivõitlus internatsionaalse iseloomu. Orjad ei jõudnud kunagi, talupojad aga jõudsid võrdlemisi harva selleni, et ühendada oma jõupingutusi isegi ainult ühe maa ulatuses. Proletariaat ühineb mitte ainult rahvuslikus, vaid ka internatsionaalses ulatuses. Objektiivsed tingimused selliseks ühinemiseks loob kapitalism, mis kujundab maailmaturu ning loob endise kohaliku ja rahvusliku suletuse asemel igakülgse sideme rahvaste vahel. Kapitalismi arenemine loob kõigis maades proletariaadi, kelle vastas seisab ühine vaenlane — kodanlus. Töölisklassi ja kogu töörahva vabastamist kapitalistlikust ekspluateerimisest on võimalik saavutada ainult kõigist rahvustest proletaarlaste ühiste jõupingutustega. Siit tuleneb erinevaist rahvustest proletaarlaste huvide ühtsus, mis väljendub ka võitlusloosungis, mille Marx ja Engels enam kui saja aasta eest välja kuulutasid: *„Kõigi maade proletaarlased, ühinege!"*

Internatsionalism on töölisklassi ideoloogia vääramatu joon; ta on kodanliku natsionalismi vastand. Natsionalismi kasutavad kodanlus ja tema oportunistlikud sabarakud selleks, et kinni mätsida ühe ja sellesama rahvuse proletariaadi ja kodanluse huvide vastandlikkust, summutada proletariaadi klassivõitlust ja õhutada võitlust rahvuste vahel. Rahvuslik vaen juhib töörahva tähelepanu kõrvale võitluselt oma rõhujate vastu, killustab ja nõrgendab töölisliikumist. See, kes tõesti kaitseb töörahva huvisid, rahvuste vabastamise üritust, taotleb tingimata töölisliikumise internatsionaalset ühtsust ja rahvusliku vaenu kaotamist. Rahvaste patrioottilised püüdlused ja rahvustunne ei ole vastuolus töörahva internatsionaalse ühtsusega, vaid on sellega kooskõlas, sest tõeline

patriotism seisab selles, et taotleda oma maa ja oma rahva vabastamist igasugusest klassirõhumisest ja rahvuslikust rõhumisest.

Oma strateegias ja taktikas lähtuvad kommunistlikud parteid sellest, et kapitalismi arenemise seadused ja kapitalismilt sotsialismile ülemineku seadused on kõigile maadele ühesugused, kuid nende toime avaldub igal maal teatud iseärasustega, sest ajaloolised, sotsiaalsed ning majanduslikud tingimused on erinevad. Nende seaduste üldise iseloomu eitamine, iga üksiku maa kapitalistliku arenemise spetsiifiliste iseärasuste ülespuhumine (näiteks väited, et kapitalistlik arenemine Ameerika Ühendriikides olevat „erandliku iseloomuga" ega alluvat kapitalismi üldistele seadustele) viib oportunistlikele vigadele ja proletaarse internatsionalismi printsiipide unustamisele. Nende seaduste toime omapära ja iga üksiku maa rahvuslike iseärasuste ignoreerimine põhjustab sektantlikke vigu, viib rahvuslikule nihilismile, mis samuti ei sobi kokku proletaarse internatsionalismiga. „Kuni püsivad rahvuslikud ja riiklikud erinevused rahvaste ja maade vahel", rõhutas Lenin, „— need erinevused aga püsivad veel väga, väga kaua isegi pärast seda, kui on teostatud proletariaadi diktatuur kogu maailma ulatuses —, ei nõua kõigi maade kommunistliku töölisliikumise internatsionaalse taktika ühtsus mitmekesisuse kõrvaldamist, rahvuslike erinevuste kaotamist (praegusel momendil on see rumal unistus), vaid kommunismi *põhi*printsiipide ... niisugust rakendamist, mis neid printsiipe *üksikasjus õigesti teisendaks*, õigesti kohandaks, rakendaks rahvuslikele ja rahvuslik-riiklikele erinevustele."[1]

Olenevalt konkreetsetest ajaloolistest tingimustest muutuvad mitmesuguste maade töölisparteide koostöö ja nendevahelise sideme organisatsioonilised vormid. Seda näitab kolme internatsionaali ajalugu ja rahvusvahelise töölisliikumise järgnev ajalugu. Kuid millised need vormid ka oleksid, edukaks võitluseks kapitalismi kukutamise ja kommunismi võidu eest on alati tingimata vaja erinevate maade kommunistlike ja töölisparteide tihedat koostööd.

7. Klasside kaotamise paratamatus. Proletariaadi maailma-ajalooline missioon

Proletariaadi klassivõitluse lõppeesmärgiks on klassiantagonismile rajatud kapitalistliku ühiskonna hävitamine ja klassideta kommunistliku ühiskonna loomine. See eesmärk on saanud teostatavaks kapitalismi languse ajastul.

Arusaamine klassikorra ebaõiglusest ja üleskutsed ekspluateerimise hävitamiseks ilmusid palju varem, juba kapitalismi koidikul. Juba mõningates feodalismivastastes talurahvaliikumistes,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 70—71.

näiteks Thomas Münzeri väljaastumistes Saksamaal XVI sajandil, esitati nõudmine luua ühiskond, kus pole ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt. Kuid minevikus viisid kõik vabadusliikumised paremal juhul ekspluateerimise vormi muutumisele, ekspluateerimist aga nad hävitada ei suutnud. See on seletatav asjaoluga, et üleskutsed kaotada klassierinevused olid tol ajal majandusliku progressi nõuetega vastuolus. Majanduslikud tingimused klasside kaotamiseks ei olnud tol ajal veel küpsed. Kapitalismile eelnenud ajastuil ja ka sel ajajärgul, kus kapitalistlik formatsioon arenes tõusujoones, sai ühiskond arendada oma tootlikke jõude ja kultuuri ainult sellistes tingimustes, kus valitseb eraomandus, kus füüsiline töö on eraldatud vaimsest tööst ja vähemus ekspluateerib enamust.

Kuid ühiskonna jagunemine ekspluataatorite ja ekspluateeritavate klassiks oli ajalooliselt paratamatu ainult niikaua, kui ühiskondliku töö viljakus oli suhteliselt vähe arenenud, kui ühiskondlik töö ei suutnud rahuldada kõigi ühiskonnaliikmete elulisi vajadusi. Arenenud kapitalismi tingimustes on tootlike jõudude võimas kasv loonud tingimused selleks, „et klassierinevuste kaotamine kujuneks tõeliseks progressiks, oleks kindel ega põhjustaks seisakut või isegi langust ühiskondlikus tootmisviisis"[1]. Sel ajastul langesid üleskutsed kaotada klassierinevused ja klasside ebavõrdsus esmakordselt kokku majandusliku progressi nõuetega, objektiivse paratamatusega. Kaasaegsed tootlikud jõud nõuavad tootmisvahendite eraomanduse kaotamist ja ühiskondliku omanduse kehtestamist. See aga on ka inimeste ekspluateerimise kaotamise põhitingimus.

Majanduslik progress nõuab, et kaotataks tööjaotuse vanad vormid, milledega on seotud klasside olemasolu: linna ja maa, vaimse ja füüsilise töö vastandlikkus. Linna ja maa vastandlikkus tähendab küla majanduslikku, poliitilist ja kultuurilist mahajäämist linnast, muudab küla kapitalismi tingimustes objektiks, mida linn ekspluateerib ja riisub. Selle vastandlikkuse kaotamine võimaldab likvideerida põllumajanduse mahajäämust, paremini kasutada looduslikke ressursse ja ratsionaalselt paigutada tootlikke jõude riigi territooriumil. Linna ja maa vastandlikkuse, seejärel aga ka nende olulise erinevuse kaotamine „pole mitte ainult võimalik, vaid see on muutunud paratamatult vajalikuks tööstuslikule tootmisele endale kui ka põllumajanduslikule tootmisele ja peale selle on see paratamatult vajalik ka ühiskondliku tervishoiu huvides"[2]. Küla majanduslik ja kultuuriline tõus annab paljumiljonilisele maaelanikkonnale võimaluse aktiivselt osa võtta ühiskondlikust elust ja kiirendab seega ajaloolist arengut.

Otseseks vajaduseks on meie ajal saanud ka vaimse ja füüsilise töö vastandlikkuse ning edaspidi ka nende olulise erinevuse

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, 1933, стр. 252—253.
[2] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 262.

kaotamine. Tootlike jõudude praeguse taseme juures on täiesti võimalik tagada mitte ainult vähemusele, vaid kõigile ühiskonna liikmetele vaba areng. See aga kiirendab märksa ühiskonna arenemist, sest see vastab tootmise arenemise vajadustele. Osatööline, kelle kapitalism on muutnud masina ripatsiks, asendatakse igakülgselt arenenud, kõrge kultuurilise ja tehnilise tasemega töötajaga ja see võimaldab tunduvalt tõsta tööviljakust.

Seega on ühiskonna arenemine loonud materiaalsed eeldused selleks, et kaotada tööjaotuse vanad vormid ning nendega seotud ühiskonna jagunemine klassideks, on teinud klasside kaotamise paratamatuks. Nii nagu omal ajal oli klasside tekkimine progressiivne nähtus, nii on meie ajal klasside kaotamine muutunud ajaloolise progressi tingimuseks. Klasside kaotamine toimub tootmisvahendite eraomanduse kaotamise alusel ja toob enesega kaasa ühiskonna sotsiaalmajandusliku ja moraalse uuenemise, sest ta teeb lõpu rikkuste kokkuajamise kirele, vaenule, egoismile ja muudele klassiühiskonna pahedele.

Ühiskonna majanduslik areng on teinud paratamatuks klasside kaotamise, veel enam, ta on loonud ka ühiskondliku jõu, kes on suuteline seda ajaloolist ülesannet täitma. Selleks jõuks on proletariaat. Tema maailma-ajalooline missioon seisab selles, et kukutada kapitalism ja viia ühiskond kommunismi.

Kõigist rõhutud klassidest, kes kunagi on võidelnud oma vabanemise eest, on töölisklass ainuke klass, kes on suuteline tegema lõpu ühiskonna jagunemisele klassideks. Orjad võisid vabastada end, hävitades kõigist eraomanduse ja ekspluateerimise vormidest ainult orjuse suhted. Talupojad, vabanedes pärisorjusest, said oma maalapi omanikeks. Proletaarlane aga ei saa vabaneda teisiti, kui hävitades tootmisvahendite eraomanduse üldse ning tehes lõpu kõikidele ekspluateerimise vormidele. Sellepärast vabastab proletariaat oma revolutsioonilise klassivõitlusega rõhumisest mitte ainult iseenda, vaid ka kogu töörahva.

Proletariaat on kõige revolutsioonilisem klass mitte sellepärast, et ta on kõige vaesem, kõige rohkem kannatav klass. Kapitalism toob häda ja viletsust miljonitele väiketalupoegadele ja linnakehvikutele, paljudele tuhandetele lumpenproletaarlastele, kes sageli ei kannata sugugi vähem, vaid rohkem kui proletaarlased, kuid see ei tee neid proletariaadist revolutsioonilisemaks. Proletariaadi järjekindel revolutsioonilisus ei ole tingitud ainult sellest, et ta on ekspluateeritav klass, kes on huvitatud kapitalismi kukutamisest, vaid ka sellest, et ta on uue, kapitalistlikust tootmisviisist kõrgema tootmisviisi kandja. Selle poolest erineb ta teistest ekspluateeritavatest klassidest, näiteks talurahvast. Talurahvas on seotud kõige mahajäänuma majandusvormiga — väiketootmisega, ja sedamööda, kuidas kapitalism areneb, talurahvas kui klass kihineb, laguneb. Proletariaat on seotud masinalise suurtootmisega ja kasvab, areneb, konsolideerub kui klass koos kapitalismi arenemisega. Juba tema töötingimused suurtootmises

ühendavad teda, õpetavad talle distsipliini ja organiseeritust ning sellepärast on ta rohkem kui ükski teine töötav klass võimeline tegutsema üksmeelselt, teadlikult, organiseeritult.

Marksistid tõstavad proletariaadi kui ainukese järjekindlalt revolutsioonilise klassi esile mitte selleks, et vastandada teda ülejäänud töörahvale, vaid selleks, et näidata tema kui kogu töörahva hegemooni (s. o. juhtija, juhi) osa. Marx lükkas resoluutselt tagasi Lassalle'i väited, nagu moodustaksid kõik ülejäänud klassid proletariaadi suhtes „otsast lõpuni reaktsioonilise massi". Lassalle'i seisukoht ei ole õige ja on poliitiliselt kahjulik, ta jätab proletariaadi üksinda, mistõttu ta võitluses kapitalismi vastu saaks paratamatult lüüa.

Et saavutada võit kapitali üle, peab proletariaat endaga kaasa tõmbama laiad töörahva hulgad, eeskätt kogu talurahva ja ka ühiskonna keskkihid. Kapitalism põhjustab keskkihtide, eriti väike- ja kesktalurahva laostumist ning tööpuudust intelligentsi hulkades, ähvardab rahvaid militarismi ja sõja viletsustega, kultuurisaavutuste hävinguga. Sellepärast on tänapäeval võimalik proletariaadi poole võita üha laiemaid ja laiemaid mitteproletaarseid hulki. Ainult nende toetusel saab proletariaat teostada oma ajaloolise missiooni.

Marksismi vaenlased ründavad proletariaadi ajaloolise missiooni õpetust mitmest küljest. Ühed neist (näiteks prantsuse sotsioloog Aron jt.) kinnitavad, et töölised ei mõtlevatki oma ajaloolisest missioonist, vaid püüdvat saada kodanlasteks, aineliselt kindlustatuks, saavutada tööpäeva lühendamist, ametikõrgendust, tööpuuduse likvideerimist jne.

Kuid asi ei seisa sugugi selles, mida mõtleb üksik proletaarlane, kes võib muidugi ka oma klassi ajaloolist missiooni mitte mõista. Asi seisab selles, et proletariaat juba oma objektiivse olukorra tõttu, millele vastavalt ta on sunnitud tegutsema, on huvitatud kapitalismi hävitamisest. Tingimused, milles proletariaat kapitalistlikus ühiskonnas elab, tõukavad teda, hoolimata kodanluse ideelisest mõjust, revolutsioonilise võitluse teele. Ja see ajaloolise arengu tendents murrab üha rohkem endale teed. See avaldub kõigis kapitalistlikes maades streigivõitluse kasvus, kuigi see pole kõikjal ühtlane, kommunistlike parteide mõju suurenemises, tööliste ühtsusepüüdes jne.

Koos kodanlike sotsioloogidega püüavad proletariaadi ajaloolise missiooni õpetust ümber lükata ka mõned parempoolsete sotsialistide liidrid. Nad kuulutavad vananenuks Marxi ja Engelsi teesi, et proletariaadil pole revolutsioonis midagi kaotada peale oma ahelate. Tänapäeva tingimustes, väidavad nad, on proletariaadil, mida kaotada, tal on niisugused võidud nagu sotsiaalkindlustus, garanteeritud palgamiinimum jne. Inimesed, kes kardavad revolutsiooni, tahaksid, et proletariaat jääks rahule kapitalistide laualt langevate raasukestega ega kipuks kapitalistliku korra aluste kallale. Aga kuidas saab proletariaat nende raasukestega

rahulduda? Kas ta pole enam klass, kes on tootmisvahenditest ilma jäetud? Kas tema materiaalse ja vaimse elu tingimused ei kuulu kapitalistide klassile? Kas tänapäeva riik ei ole enam proletariaadi mahasurumise tööriistaks? Et proletariaat lakkaks olemast kapitali palgaorjade klass, kõigest ilma jäetud klass, tuleb kapitalistlik ühiskond põhjalikult ümber kujundada, muuta ta revolutsioonilisel teel kommunistlikuks ühiskonnaks.

Ei ole võimalik kaotada ühiskonna jagunemist antagonistlikeks klassideks, kui säilivad kapitalismi alused. Antagonistlike klasside olemasolu eelduseks on tootmisvahendite eraomandus, mille tagajärjeks on ühiskonna liikmete sügav majanduslik ebavõrdsus. Järelikult eeldab klasside kaotamine tootmisvahendite eraomanduse likvideerimist ja ühiskondliku omanduse kehtestamist, mille tulemusena kõik ühiskonna liikmed on ühesuguses vahekorras tootmisvahenditega. Sellepärast deklareerisidki Marx ja Engels „Kommunistliku partei manifestis", et kommunistid võivad väljendada oma teooriat ühe teesiga: eraomanduse kaotamine.

Mõned kaasaegsed marksismi arvustajad ja parempoolsed sotsialistid, kes revideerivad marksismi, püüavad vaielda selle teesi vastu. Nad püüavad tõestada, et klassierinevusi olevat võimalik kaotada ka ilma ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamiseta, et klassierinevused olevat juba kadunud või kaduvat kaasaegse kapitalismi tingimustes, mis olevat muutunud „rahvakapitalismiks". Ilmub raamatuid, brošüüre ja artikleid, mille autorid väidavad, et Ameerika Ühendriikides, Inglismaal ja mõnedes teistes kapitalistlikes maades olevat juba klassideta ühiskond, olevat kadunud inimeste jagunemine kapitalistideks ja töölisteks. Ühed nende teoste autorid (näiteks tuntud ameerika kapitalist E. Johnston) ütlevad, et kõik olevat muutunud kapitalistideks, teised (näiteks Ameerika Ühendriikide Tootmisametiühingute Kongressi endine esimees Ph. Murray) aga kuulutavad kõik töölisteks.

Selle teesi tõestamiseks, et kõik olevat kapitalistideks muutunud, kasutatakse tavaliselt niinimetatud „kapitali demokratiseerumise" teooriat. Üksikettevõtja asendumist aktsiaseltsidega, suure hulga väikeste aktsiate väljalaskmist hindavad selle teooria pooldajad kui „rahvakapitalismi" sündi, kus töölised ja teenistujad muutuvad „ettevõtete kaasomanikeks". Ja töölistele soovitataksegi: ärge võidelge kapitali vastu, vaid omandage aktsiaid, astuge „kapitaliomanike" hulka. Kuid säärane nõuanne — muuta kõik kapitalistideks — pole muidugi rohkem teostatav kui lubadus teha kõik kuningateks või Rooma paavstideks. Tööline või teenistuja, kel on üks või paar aktsiat, ei muutu sellest veel kapitalistiks, distants tema ja ettevõtte tegelike peremeeste vahel ei vähene sugugi. Michigani ülikooli statistikabüroo kokkuvõtete järgi on suuraktsionäridel, kes moodustavad ligikaudu 1 protsendi ameerika perekondadest, $^2/_3$ aktsiate koguarvust, ülejäänud ühest kolmandikust kuulub suurem osa keskmistele aktsiaomanikele, kes moodustavad samuti ligikaudu 1 protsendi perekondadest.

Seega hoiab väike osa Ameerika Ühendriikide perekondi — ligikaudu 2 protsenti — enda käes peaaegu kõiki aktsiaid. Inglismaal oli 1952. aastal väärtpabereid ainult kuuel protsendil perekondadest. Rohkem kui pooled neist on väikeaktsionärid; tuludest, mida nad oma aktsiate pealt saavad, piisab vaid selleks, et katta puhkuse või korteri jooksva remondiga seotud kulud. Teiselt poolt on väikese käputäie suuraktsionäride käes, kes moodustavad ligikaudu 1 protsendi aktsionäride koguarvust, kolmandik kõigist väljalastud aktsiatest[1].

Ettevõtte tegelikeks peremeesteks jääb väike käputäis suuraktsionäre, kes kasutavad väikeste aktsiate väljalaskmist finantsoligarhia tugevdamiseks. Töölistele ja teenistujatele väikeste aktsiate müümisega ei killusta nad sugugi kapitali, vaid kindlustavad suurkapitali positsioone, sest suurkapital saab oma käsutusse isegi töörahva väikesed säästud. Mis puutub väikeaktsionäridesse, kellele kinnitatakse, et nad olevat ettevõtte „kaasomanikud", siis ei saa need näilikud „kaasomanikud" koos aktsiatega mingisuguseid õigusi. Iseloomulik on, et suurim ameerika musta metallurgia monopol „United States Steel Corporation" jättis töölistele aktsiate müümisel endale õiguse annulleerida aktsiad, jättes maksmata dividendid või protsendid, kui tööline lahkub töölt, vallandatakse mõne süüteo pärast või katkestab ajutiselt töö ilma administratsiooni nõusolekuta, s. o. võtab osa streigist. Ja säärased „aktsionäre", kes kaotavad oma aktsiad igasuguse konflikti puhul, soovitatakse lugeda „kapitalistideks"!

Veenvamad pole ka nende argumendid, kes kuulutavad klassid kapitalistlikes maades kaotatuks sel põhjendusel, et kõik olevat muutunud „töölisteks". Kapitalismi asemel, ütlevad selle seisukoha propageerijad, on Ameerika Ühendriikides kujunenud „mänedžerism" („manager" — juhataja, korraldaja). Kapitalistlike peremeeste kohale olevat asunud juhatajad, „majandusjuhid". Olevat toimunud revolutsioon tööstuses, mille tagajärjel kapitalist olevat kadunud ja loovutanud oma koha juhatajale. Sellest teooriast, mille esitas ameerika kapitalismi ideoloog J. Burnham raamatus „Organisaatorite ajastu", haarasid hiljem kinni prantsuse parempoolsete sotsialistide ja inglise leiboristide liidrid. „Üleminek kapitalismilt organisaatorite režiimile on organisaatorite revolutsioon, mis on kuulutatud maailmale sotsialistliku revolutsiooni asemel," kirjutas L. Blum.

Selle teooria kõverpeeglis peegeldub, kuigi täiesti vääralt, fakt tõsielust: suur osa kapitalistidest ei täida enam tootmises organisaatori funktsiooni, on muutunud rantjeedeks, parasiitlikuks kasvajaks ühiskonna kehal. Sellest faktist tuleneb veel kord järeldus, et sellele parasiitlikule klassile lõputegemine on saanud paratamatuks. Kuid sellest ei järeldu sugugi, et kapitalisti enam ei ole,

---

[1] Vt. С. Аронович, Британский монополистический капитал, М. 1956, стр. 150.

et ta „on enamiku inimeste teadvusest kadunud", nagu kinnitas austria parempoolsete sotsialistide liider K. Renner.

Tegelikult mingisugust „juhatajate revolutsiooni" toimunud ei ole, kapitalistid on endiselt tootmise peremehed. Suuraktsionäride käsutuses on mitte ainult nende oma kapital, vaid nad teostavad kontrolli ka neile mittekuuluvate rahasummade üle, mis on paigutatud aktsiaseltsi. Mis puutub aga „juhatajatesse", siis on need kas suuraktsionärid ise, kes kasutavad direktori või aktsiaseltsi juhatuse liikme kohaga seotud privileege, või kapitalistide agendid, kes täidavad nende tahet.

Et kapitalist tõepoolest kaoks, ja seejuures mitte teadvusest, vaid ühiskonna elust, tuleb temalt tootmisvahendid ära võtta.

Vastupidi kapitalismi apologeetide väidetele, ei vii kapitalismi arenemine klassierinevuste kadumisele, vaid nende süvenemisele. Kapitalistliku taastootmise protsessis taastoodetakse mitte ainult tootlikke jõudusid, vaid ka kapitalistlikke tootmissuhteid koos neile omase klassiantagonismiga. Kapitalistlik tootmisviis tekitab ja süvendab alatasa vastandlikkust kapitalistide, tootmisvahendite omanike, ja tootmisvahendeist ilma jäetud proletaarlaste vahel. Ainult proletariaadi sotsialistlik revolutsioon likvideerib selle tootmisviisi, asendab selle sotsialistliku tootmisviisiga ja kaotab seega ühiskonna jagunemise antagonistlikeks klassideks.

Klasside tekkimine oli ühiskonna stiihilise arenemise tulemus. Stiihiline areng tekitas eraomanduse ja inimeste majandusliku ebavõrdsuse. Klasside kaotamine, vastupidi, võib olla ainult proletariaadi teadliku klassivõitluse ja proletariaadi poliitilise võimu kehtestamise tulemus. Proletariaadi klassivõim on paratamatult vajalikuks astmeks igasuguste klassierinevuste kaotamisele üleminekul. Erinevalt kõigist eelnevaist valitsevaist klassidest ei võta proletariaat poliitilist võimu enda kätte selleks, et oma klassivõimu igaveseks maksma panna, vaid selleks, et kaotada igasugune ühiskonna jagunemine klassideks ja teostada üleminek täielikku kommunismi, riigita ühiskonda.

Selle ajaloolise ülesande lahendab sotsialistlik revolutsioon, mis loob uut tüüpi riigi — sotsialistliku riigi, mis on kapitalistliku ühiskonna kommunistlikuks ühiskonnaks ümberkujundamise tööriistaks.

XVI PEATÜKK

SOTSIAALNE REVOLUTSIOON KUI ÜHISKONDLIK-MAJANDUSLIKE FORMATSIOONIDE VAHETUMISE SEADUSPÄRASUS

1. Sotsiaalsed revolutsioonid, nende põhjused ja tähtsus ühiskonna ajaloos

Eelnevas peatükis selgitati klassivõitluse põhjusi ja klassivõitluse tähtsust ajaloos. Klassivõitluse kõrgeimaks väljenduseks on sotsiaalsed revolutsioonid. Revolutsioonide ajajärgud on murrangute ajajärgud ühiskonna arenemises, millal teostatakse üleminek ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele.

Ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele ülemineku valmistavad ette ühiskonna tootlike jõudude arenemine ja ühiskonnaelu teiste külgede muutumine vana korra rüpes. Need protsessid ei muuda veel ühiskonna kui terviku kvalitatiivset olekut ja sellepärast on neil ühiskonna suhtes evolutsioonilise arengu iseloom. Nad valmistavad ette sotsiaalset revolutsiooni, mis viib nad lõpule, kroonib neid. Erinevalt evolutsioonist ei toimu sotsiaalne revolutsioon vana korra säilimise alusel, vaid hävitab vana korra ja asendab selle uuega, s. o. muudab põhjalikult ühiskonna olekut.

Sotsiaalsete revolutsioonide sügavaimaks põhjuseks on uute tootlike jõudude ja iganenud tootmissuhete vaheline konflikt. Oma raamatu „Poliitilise ökonoomia kriitikast" kuulsas eessõnas rõhutas Marx, et tootlikud jõud satuvad teataval arenemisastmel konflikti tootmissuhetega, mis muutuvad tootlike jõudude arenemisele kammitsaiks. Siis saabub sotsiaalse revolutsiooni ajastu.

Tootlike jõudude arenemine avaldab revolutsioneerivat mõju kogu ühiskonna arenemisele. Kuid tehnilised pöörded võivad mitte kokku langeda sotsiaalsete revolutsioonide ajajärkudega, võivad toimuda nii enne kui pärast revolutsioone. Tööstuslik pööre Inglismaal, Prantsusmaal ja mõnedes teistes maades toimus näiteks pärast kodanlike revolutsioonide võitu, mis puhastasid pinna kapitalistliku ühiskonna tootlike jõudude vabaks arenemiseks. Meie ajal valmib suurim tehnikarevolutsioon, mis on seotud aatomienergia rakendamisega tootmises ja tootmise automatiseerimisega. Kuid kapitalistlikud tootmissuhted takistavad selle tehnikarevolutsiooni teostamist. Seda asjaolu ignoreerivad reformistid, kes on välja mõelnud „teise tööstusrevolutsiooni teooria". Selle

„teooria" kohaselt kujundavat „teine tööstusrevolutsioon" kapitalismi automaatselt, ilma sotsialistliku revolutsioonita ümber sotsialismiks (säärast seisukohta propageeris näiteks K. Schmid Lääne-Saksamaa sotsiaaldemokraatliku partei kongressil 1956. aastal). Tegelikult aga tehniline progress kapitalismi tingimustes ainult teravdab sotsiaalseid vastuolusid ja tugevdab sotsialismile ülemineku tungivat vajadust, sest ta loob uued tootlikud jõud, mis ei mahu kapitalismi raamidesse.

Vana korra rüpes tekivad tavaliselt ka uued tootmissuhted, mis vastavad nende uute tootlike jõudude iseloomule (erandiks on siin sotsialistlikud tootmissuhted, millest tuleb juttu allpool). Nii tekkisid ürgkogukondliku korra rüpes tootmisvahendite eraomandus ja ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, mis laostasid selle korra. Orjandusliku ühiskonna lõpuperioodil tekkis Roomas kolonaat, mis valmistas ette üleminekut pärisorjuslikele suhetele. Feodaalühiskonna rüpes arenesid suurel määral kapitalistlikud suhted: kujunesid manufaktuurid, kaubandusettevõtted, pangad.

Uute majanduslike suhete arenemine õõnestab vana majanduslikku korda. Kuid vana majanduslik kord ei kao iseendast, sest vanade tootmissuhete taga seisavad väljasurevad klassid, kes kõigest jõust püüavad oma positsioone säilitada. Kuidas kapitalistliku majanduse arenemine ei olnud ka õõnestanud feodaalkorda näiteks Prantsusmaal XVIII sajandi lõpul või Venemaal XIX sajandi keskpaiku, püüdis mõisnike klass, kellel olid suured maavaldused, privileegid ja poliitiline võim, siiski vana korda igati säilitada. Oli tarvis sotsiaalset revolutsiooni, et minema pühkida vana majanduslik ja poliitiline kord, mis takistas uute tootlike jõudude arenemist.

Konflikt tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel kutsub esile klasside kokkupõrke. Ühed klassid kaitsevad iganenud tootmissuhteid ning nende alusel kujunenud sotsiaalset ja poliitilist korda, teised aga püüavad neid likvideerida. Revolutsioonilised klassid hävitavad vananenud poliitilise ja õigusliku pealisehituse, likvideerivad vana riigivõimu ja loovad uue. Seda võimu kasutavad nad selleks, et viia lõpule vanade tootmissuhete purustamine ja kindlustada uusi tootmissuhteid. Nii likvideeris 1789.—1794. aasta Prantsuse kodanlik revolutsioon feodaalse maaomanduse, seisuslikud eesõigused ja puhastas pinna tol ajal progressiivset osa etendanud kapitalistlike suhete arenemiseks. Seega ei ole sotsiaalne revolutsioon ainuüksi poliitiline pööre, mis hävitab vana poliitilise pealisehituse; ta lahendab majandusliku konflikti uute tootlike jõudude ja iganenud tootmissuhete vahel, samuti ka sotsiaalse konflikti ühiskonnaklasside vahel.

Poliitika alal on revolutsiooni peamiseks tunnuseks riigivõimu üleminek ühe klassi käest teise klassi kätte. Just eeskätt selle poolest erineb revolutsioon igasugusest ladvakihtide riigipöördest, mis ei puuduta ühe või teise klassi võimu aluseid. Absolutismi ajastul oli palju paleerevolutsioone mitmesugustes maades (paleerevolutsiooni abil haaras näiteks võimu Jekaterina II Vene-

maal). Imperialismist sõltuvates riikides toimuvad sageli poliitilised riigipöörded, mida organiseerivad üksteisega konkureerivad imperialistlikud klikid. Sääraseid riigipöördeid ei saa nimetada revolutsioonideks, sest neil puudub revolutsiooni põhitunnus: nad ei muuda võimu klassiloomust, vaid asendavad ainult üksikuid võimulolevaid rühmi või isikuid.

Kuid mitte igasugust võimu üleminekut ühe klassi käest teise kätte ei saa nimetada revolutsiooniks. Kui võimu saab uuesti enda kätte väljasurev klass, kel läheb korda oma võimu ajutiselt taastada, siis pole see revolutsioon, vaid kontrrevolutsioon. *Sotsiaalne revolutsioon* on niisugune ühiskondlik pööre, kus kukutatakse väljasurevate klasside võim ja kehtestatakse progressiivsete, revolutsiooniliste klasside võim.

Revolutsiooni mõiste ei ole ka identne mõistetega „relvastatud ülestõus", „kodusõda". Enamik revolutsioone on olnud seotud klasside relvastatud kokkupõrgetega, kuid ajaloos on olnud ka niisuguseid relvastatud ülestõuse ja kodusõdu (näiteks roosidesõda Inglismaal), mida ei saa nimetada revolutsioonideks, sest nende ülesandeks ei olnud uue sotsiaalmajandusliku korra kehtestamine. Teisest küljest, nagu allpool näidatakse, on võimalikud ka niisugused revolutsioonid, mis toimuvad ilma relvastatud ülestõusuta, ilma kodusõjata.

Sotsiaalse revolutsiooni sisuks on alati, ükskõik missuguses vormis revolutsioon ka toimuks, iganenud sotsiaalmajandusliku ja poliitilise korra hävitamine ja selle asendamine uue korraga. Ajalugu tunneb mitmesuguseid revolutsioonide tüüpe, mis erinevad üksteisest oma iseloomu ja liikumapanevate jõudude poolest.

Revolutsiooni *iseloomu*, tema põhisisu määrab see, missuguseid sotsiaalseid vastuolusid ta lahendab, missuguse korra kehtestamisele ta viib. Mispärast näiteks oli 1905.—1907. aasta Vene revolutsioon oma iseloomult kodanlik, kuigi tema juhiks oli proletariaat, mitte aga kodanlus? Sellepärast, et tema ees seisis isevalitsuse kukutamise ja feodaalsete tootmissuhete jäänuste likvideerimise ülesanne, mille peab lahendama kodanlik revolutsioon.

Revolutsiooni *liikumapanevateks jõududeks* on need klassid, kes viivad revolutsiooni läbi, arendavad seda, võites väljasurevate klasside vastupanu. Ajalooline paratamatus ei teostu iseenesest, vaid inimeste tegevuse kaudu. Klassiühiskonnas viivad ajalooliselt küpseks saanud ülesandeid ellu eesrindlikud klassid. Kuid mitmesuguste klasside võime neid ülesandeid lahendada on oma astmelt väga erinev. Ajalugu tunneb näiteid, kus vana kord on majanduslikult iganenud, kuid tema rüpest pole sirgunud niisugust revolutsioonilist klassi, kes oleks suuteline looma uut majanduslikku korda[1]. Niisugustel juhtudel toimub vanalt ühis-

[1] Orjandusliku ühiskonna ajalugu tunneb arvukaid orjade ülestõuse, mis õõnestasid iganenud korda seestpoolt. Kuid orjad ei olnud suutelised võitu saavutama ja uut korda maksma panema mitte ainult oma pimeduse ja killustatuse tõttu, vaid ka sellepärast, et nad polnud uue, kõrgema tootmisviisi kandjad.

konnakorralt uuele üleminek väga pikaldaselt, vaevaliselt. Lääne-Euroopas näiteks kestis üleminek orjanduselt feodalismile mitu sajandit.

Revolutsiooni liikumapanevad jõud olenevad mitte ainult revolutsiooni iseloomust, vaid ka nendest konkreetsetest ajaloolistest tingimustest, milles revolutsioon toimub. Sageli erinevad ühetüübilised, oma iseloomult ühesugused, kuid erinevates ajaloolistes tingimustes toimuvad revolutsioonid sügavalt oma liikumapanevate jõudude poolest. XVII—XVIII sajandi Lääne-Euroopa kodanlike revolutsioonide liikumapanevaks jõuks olid näit. talurahvas, linnaelanikkonna plebeilikud kihid, tekkimisstaadiumis olev töölisklass, linna väikekodanlus, kodanlus. Kodanlus ei olnud nendes revolutsioonides ainult liikumapanevaks jõuks, vaid ka hegemooniks, juhiks. Kuid Venemaal 1905.—1907. aastal ja 1917. aasta veebruaris toimunud kodanlikus revolutsioonis ei olnud kodanlus revolutsiooni juhiks, ta ei olnud isegi üheks revolutsiooni liikumapanevaks jõuks. Kodanliku revolutsiooni liikumapanevateks jõududeks Venemaal olid proletariaat ja talurahvas, kusjuures hegemooniks oli proletariaat. Niisugune kodanluse osa muutumine revolutsioonis on seletatav sellega, et monopolistliku kapitalismi ajal ei ole kapitalistlike maade kodanlus enam revolutsiooniline ega ole suuteline otsustavalt välja astuma mõisnike vastu, sest ta kardab revolutsioonilist proletariaati: ta kardab seda, et rahvahulkade rünnak feodaalse omanduse vastu võib osutuda sissejuhatuseks rünnakule kapitalistliku omanduse vastu.

Sotsiaalsed revolutsioonid kiirendavad kolossaalselt ühiskonna arenemist. Väheste revolutsiooniaastate või isegi revolutsioonikuude jooksul toimuvad ühiskonna elus palju suuremad, põhjalikumad muutused kui rahuliku evolutsioonilise arengu paljude aastakümnete jooksul. Marx ei nimetanud asjata revolutsioone ajaloo lokomotiivideks.

Seda ühiskonna arenemise käiku kiirendavate ajaloo lokomotiivide osa täidavad sotsiaalsed revolutsioonid esiteks sellepärast, et nad põhjalikult lammutavad iganenud korra, kukutavad vanad, ühiskonna arenemist takistavad klassid; teiseks sellepärast, et nad tõmbavad uusi klasse, enam või vähem laiu rahvahulki teadlikult ajalugu looma.

Iganenud korda revolutsiooniliselt kukutamata ei ole võimalik ei takistamatu majanduslik arenemine ega ka kiire progress ühiskonna vaimuelus.

Kodanluse ideoloogid kuulutavad „normaalseks" ühiskonna arenemise teeks rahuliku evolutsioonilise liikumise; revolutsioone kujutavad nad „normaalsest" teest kõrvalekaldumisena, vägivallana sündmuste loomuliku käigu suhtes. Saksa kodanlikud ajaloolased nimetasid 1848. aastat Saksamaal „meeletuks aastaks". Vene liberaalse kodanluse ideoloog P. Struve korrutas „meeletuse stiihiast", mis olevat haaranud Venemaa 1905. aastal. Suur proletaarne kirjanik M. Gorki paljastas sääraste kodanliku liberalismi ideoloogide vaimset tühisust Klim Samgini arutlustes: „Venemaa ei vaja revolutsiooni, vaid reforme. Revolutsioonist on võimatu aru saada teisiti kui haigusest, kui ühiskonna organismi põletikust".

Kaasaegsed kodanlikud reaktsionäärid püüavad kuulutada Venemaal, seejärel aga Hiinas ja teistes rahvademokraatiamaades toimunud revolutsioone „mitteseaduspäraseiks". Reaktsionäärid ei taha ega suuda mõista, et nii Venemaale kui ka Hiinale ja teistele maadele, kus toimusid sotsialistlikud revolutsioonid, oli tarvis just revolutsiooni, selleks et mööda ajaloolise progressi teed seitsmepenikoormaliste sammudega edasi minna. Ainult suur rahvarevolutsioon võis puhastustormina minema pühkida iganenud sotsiaalse korra ja avada tee rahvaste vabaks arenguks.

Sotsiaalsete revolutsioonide ajastud on tõelised ajaloo pidupäevad, millal rahvahulgad, keda tavalisel ajal klassi-ike maha surub, tõusevad teadlikule võitlusele uue, eesrindliku ühiskonnakorra eest. Mida sügavam on revolutsiooniline pööre, seda laiemad rahvahulgad tõmmatakse aktiivsesse võitlusesse. Ja vastupidi — mida suuremad rahvahulgad tõmmatakse revolutsioonilisest tegevusest osa võtma, seda sügavamad ja põhjalikumad on ümberkujundused, mis need rahvahulgad teostavad. Rahvahulgad tõukavad revolutsiooni arenemist edasi, püüdes revolutsiooni ülesandeid lõpuni lahendada. Niisugust osa etendasid näiteks revolutsioonilise talurahva ja linna plebeilike elementide väljaastumised XVII sajandil Inglismaal ja XVIII sajandil Prantsusmaal toimunud kodanlikes revolutsioonides. Tänu töörahva hulkade aktiivsele osavõtule läksid need revolutsioonid, eriti Prantsuse revolutsioon, kaugemale sellest, mida taotles kodanlus, ja just sellepärast lahendasid nad oma aja äraelanud feodaalkorra hävitamise ülesande põhjalikumalt. Reas kodanlikes revolutsioonides esinesid rahvahulgad oma iseseisvate nõudmistega ning jätsid oma võitlusega kogu sündmuste käigule sügava jälje; niisuguseid revolutsioone nimetatakse kodanlik-demokraatlikeks revolutsioonideks. Nad ei erine teistest kodanlikest revolutsioonidest mitte oma iseloomult, vaid rahvahulkade aktiivsesse iseseisvasse võitlusse kaasatõmbamise astmelt.

Revolutsiooni ajajärkudel on ühiskonna elu avaram ja rikkam, rahvahulkade ajalooline looming on teadlikum, julgem ja ilmekam kui evolutsioonilise arenemise ajajärkudel. Revolutsiooniperioodid on ajajärgud, kus tootlike jõudude ja tootmissuhete stiihiline areng loovutab koha ühiskonna eesrindlike jõudude teadlikule võitlusele tootmisviisi ja kogu ühiskonnakorra põhjaliku muutmise eest.

Et rahvahulgad alustaksid revolutsioonilist võitlust, peavad nad mõistma, et vana korra kukutamine on vajalik, et vana viisi elada on võimatu. Revolutsiooni ajajärkudel omandavad eriti suure tähtsuse uued ideed, milledes peegelduvad küpsekssaanud ajaloolised ülesanded. Uued, revolutsioonilised ideed aitavad mobiliseerida rahvahulki, koondada neid poliitiliseks armeeks, kes on suuteline murdma ühiskonna väljasurevate klasside vastupanu. Sellepärast eelneb poliitilisele pöördele tavaliselt ideeline pööre, sügav murrang rahvahulkade teadvuses, meeleolus.

Sotsiaalseid revolutsioone ei saa teha „tellimise peale", revolutsioonilisel rühmal või parteil ei ole võimalik neid oma ära-

nägemise järgi ükskõik mis ajal esile kutsuda, nagu seda arvasid näiteks blankistid, kes vahetasid sotsiaalse revolutsiooni ära putšiga, vandenõulaste väljaastumisega. Peale sotsiaalse revolutsiooni üldise, peamise põhjuse, milleks on konflikt tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel, on revolutsiooniks vajalikud veel konkreetsed ajaloolised tingimused, mida nimetatakse *revolutsioonilisteks situatsiooniks*.

Revolutsioonilise situatsiooni saabumine ei olene ei üksikute rühmade või parteide ega ka tervete klasside tahtest või soovist. Revolutsioonilist situatsiooni iseloomustab, esiteks, kriis „ladvikus", valitsevate klasside poliitika kriis, see, et nad ei saa enam säilitada oma võimu endisel kujul, ei saa valitseda vana viisi; teiseks iseloomustab seda rõhutud klasside hädade ja viletsuse teravnemine ning sellest tingitud aktiivsuse tõus.

Teoses „„Pahempoolsuse" lastehaigus kommunismis" iseloomustas Lenin sotsiaalse revolutsiooni võidu tingimusi järgmiselt: „Ainult siis, kui *„alamkihid" ei taha* vana viisi ja kui „ülemkihid" *ei suuda vana viisi*, ainult siis revolutsioon võib võita. Teisiti võib seda tõde väljendada sõnadega: revolutsioon on võimatu ilma üldrahvaliku (nii ekspluateeritavaid kui ka ekspluateerijaid puudutava) kriisita"[1]. Selle sotsiaalse kriisi lahendabki revolutsioon. Sotsiaalsete revolutsioonide ajajärkudel lahendatakse need arvukad vastuolud, mis evolutsioonilise arenemise ajajärkudel aegamööda kogunevad.

Ilma objektiivsete tingimusteta, ilma revolutsioonilise situatsioonita revolutsioon ei toimu. Kuid selleks, et revolutsioon toimuks, ja veel enam selleks, et teda krooniks võit, ei piisa üksnes objektiivsetest tingimustest. Nagu Lenin tähendas, oli Venemaal revolutsiooniline situatsioon nii 1859.—1861. aastal kui ka 1879.—1880. aastal, kuid revolutsiooni neil aastail ei toimunud. Revolutsiooniline situatsioon oli Venemaal ka 1905. aastal, kuid revolutsioon sai siiski lüüa. Mispärast? Sellepärast, et peale objektiivsete tingimuste küpsuse on revolutsiooni võiduks vajalik ka *subjektiivse teguri* küpsus. Revolutsiooniline klass peab olema küllalt teadlik ja organiseeritud, suuteline oma liitlasi revolutsioonilises võitluses endaga kaasa tõmbama, et ta saaks arendada revolutsioonilist tegevust, mis on küllalt tugev väljasurevate klasside võimu kukutamiseks. Seda organiseeritust ja teadlikkust aga kasvatab töölisklassis tema avangard — marksistlik-leninlik partei. Ainult siis, kui on olemas kogenud, võitluses karastatud partei, kes on tihedalt seotud revolutsiooniliste rahvahulkadega, keda rahvahulgad usaldavad ja toetavad, on võimalik oskuslikult kasutada objektiivseid tingimusi ja revolutsiooni seadusi, on võimalik sotsialistliku revolutsiooni võit.

Revolutsioonilise töölisliikumise ajaloo kogemused õpetavad, et sotsialistliku revolutsiooni võit on võimatu isegi siis, kui on

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 64.

olemas objektiivsed tingimused, revolutsiooniline situatsioon, massiline töölisliikumine, puudub aga marksistliku partei juhtimine. Sellest annavad tunnistust ka 1918. aasta novembrirevolutsiooni õppetunnid Saksamaal.

Tekib küsimus: kas sotsiaalsete vastuolude lahendamiseks on tingimata vajalik revolutsioon? Kas vastuolusid pole võimalik lahendada *reformide* abil, valitsevate klasside osaliste järeleandmiste, järkjärguliste ümberkujunduste abil? Revolutsiooni vastased näevad reformides pääsu revolutsioonist. Nii näiteks kirjutas reformismi kaitsja inglise parempoolne sotsialist H. Laski 1944. a. raamatus „Mõtisklusi meie aja revolutsiooni üle" järgmist: „Revolutsiooniohule tunneb ajalugu ainult üht vastust: reformid, mis sisendavad lootust ja reipust neisse, kelle poole revolutsionäärid vastasel korral ülepääsmatute nõudmistega pöörduvad"[1].

Kuid vastupidi reformistide lootustele ei lahenda reformid põhilisi sotsiaalseid vastuolusid, vaid ainult lükkavad nende lahendamist edasi. Ajaloo kogemused näitavad, et üleminek ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele on oma olemuselt alati revolutsioon, kuigi ta võib toimuda erinevates vormides ja olla oma ülesannete täitmise osas kas enam või vähem otsustav ja järjekindel. Nii lõppes Inglismaal kodanlik revolutsioon kodanluse ja feodaalide kompromissiga, kuna Prantsusmaal aga pühiti feodalism minema otsustava tormijooksuga. Venemaal kestis feodaalsete suhete asendamine kapitalistlikega väga pikka aega, kusjuures valitsevad klassid püüdsid feodaalseid institutsioone reformide abil kapitalistlikuks arenguks kohandada. Kuid mingisugused reformid ei päästnud ega võinudki päästa Vene isevalitsust, võimas rahvarevolutsioon pühkis ta 1917. aasta veebruaris minema.

Kui vana korra kaitsjad kasutavad reforme vana korra kindlustamiseks, tema hukkumise ärahoidmiseks, kas tähendab siis see, et revolutsionäärid peavad olema igasuguste reformide vastu? Muidugi mitte. Reforme on mitmesuguseid. Reformistid vastandavad reforme revolutsioonile ja näevad neis omaette eesmärki, püüavad rõhutuid reformide abil klassivõitlusest eemaldada, revolutsiooni jõude demoraliseerida. Revolutsionäärid on arvamisel, et kapitalismi tingimustes on reformid revolutsioonilise võitluse kõrvalsaaduseks, ja kasutavad neid klassivõitluse arendamiseks ja laiendamiseks, allutavad reformid revolutsiooniliste põhiülesannete lahendamisele. Reformid ei ole sugugi üldise üksmeele, kõigi klasside „solidaarsuse" tulemus, nagu väidavad reformistid. Just oma revolutsioonilise võitlusega sunnivad eesrindlikud klassid rõhujaid tegema reforme, osalisi järeleandmisi.

Nagu näitas Lenin, muutub reformide ja revolutsiooni vahekord oluliselt pärast sotsiaalse revolutsiooni võitu. Võidu saavutanud revolutsiooniline klass kasutab tema ees seisvate ülesannete

[1] H. Laski, Reflections on the Revolution of Our Time, London, 1944, p. 24.

lahendamiseks mitte ainult revolutsioonilisi meetodeid, vaid ka reforme. Kui olukord seda nõuab, kasutab ta reforme selleks, et manööverdada, vastu pidada, aega võita, saavutada hingetõmbeaega pealetungi ettevalmistamiseks, et revolutsiooni vaenlaste leeri laostada, kõhklejaid endaga kaasa tõmmata või neutraliseerida.

Kui enne võimu kättevõitmist lahendab revolutsiooniline klass oma ülesandeid aktsioonidega „altpoolt", organiseerides võitlust valitseva klassi vastu, siis pärast revolutsiooni võitu lahendab ta oma ülesandeid ka aktsioonidega „ülaltpoolt", kasutades selleks uut riigivõimu. Nendel aktsioonidel võib olla niihästi üksikute reformide kui ka majandusliku korra, sotsiaalsete suhete sügava revolutsioonilise ümberkujundamise iseloom. Selliste revolutsiooniliste ümberkujunduste näitena võib tuua agraaralal teostatud ümberkujundusi Nõukogude Liidus ja rahvademokraatiamaades, kulakluse likvideerimist talumajanduse kollektiviseerimise alusel NSV Liidus.

Me selgitasime välja põhjused, mis kutsuvad esile sotsiaalseid revolutsioone ning muudavad need ajalooliseks paratamatuseks. See annab ka võimaluse vastata küsimusele: kas revolutsioonid toimuvad igavesti?

Ühiskonna arenemine, nagu looduse areneminegi, allub kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku dialektilisele seadusele, mille kohaselt evolutsioon valmistab ette revolutsiooni. Sotsiaalne revolutsioon kujutab endast erilist kvalitatiivse hüppe vormi, mis on omane klassiühiskonnale. Sotsiaalse revolutsiooni seadus on niisamuti ajalooline seadus nagu klassivõitluse seaduski. Nii nagu klassid, klassivõitlus ja riik ei ole igavesed, nii ei pruugi ka ühiskonna arenemine alati toimuda sotsiaalsete revolutsioonide kaudu. Sotsialismi tingimustes ei võta vastuolud tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel paratamatult konflikti kuju, sest ühiskonnas ei ole enam klassiantagonisme ja kõik sotsiaalsed rühmad on huvitatud sotsialistlike tootmissuhete kindlustamisest ja arendamisest, poliitiline pealisehitus aga väljendab ja kaitseb nende ühiseid huvisid. Sellepärast on sotsialistlikus ühiskonnas tekkivaid vastuolusid võimalik lahendada ilma sotsiaalse revolutsioonita. See muidugi ei eita kvalitatiivseid hüppeid, revolutsioonilisi pöördeid teaduses ja tehnikas, ühiskonna tootlike jõudude arenemises; need leiavad kindlasti aset, kuid ei vii enam sotsiaalsetele revolutsioonidele.

2. Sotsialistliku revolutsiooni erinevus teistest revolutsioonidest. Sotsialistlik revolutsioon ja proletariaadi diktatuur

Sotsialistlik revolutsioon erineb oma iseloomu poolest põhjalikult kõigist eelnenud revolutsioonidest, mis asendasid vaid ühe ekspluateerimise vormi teisega. Sotsialistliku revolutsiooni ülesandeks ei ole ekspluateerimise vormide muutmine, vaid ekspluateerimise täielik hävitamine, millega algab üleminek klassiühiskonnalt klassideta ühiskonda. Sellepärast ta ongi kõige sügavamaks pöördeks inimkonna ajaloos.

Niisugune sügav pööre ei saa toimuda, kui aktiivsele ajaloolisele loomingule ei tõmmata kaasa kõige laiemaid rahvahulki. Sotsialistlik revolutsioon paneb liikuma niisugused tohutud rahva-

hulgad nagu ei ükski teine revolutsioon minevikus. Sotsialistliku revolutsiooni liikumapanevateks jõududeks on proletariaat, kes on revolutsiooni juhiks, ja töötavate ning ekspluateeritavate hulkade arvukad kihid.

Kodanlus, kes oli XVII—XVIII sajandil feodalismivastaste revolutsioonide eesotsas, ei suutnud töörahva laiu hulki pikemaks ajaks enda ümber koondada, sest kodanluse huvid pidid teataval etapil paratamatult sattuma lepitamatusse vastuollu rahvahulkade huvidega. Vastupidi, proletariaat, kes on tänapäeval niihästi revolutsioonilisdemokraatlike kui ka sotsialistlike ümberkujunduste eesotsas, loob kindla liidu kõige laiemate rahvahulkadega, eriti töötava talurahvaga, sest neil on ühised põhihuvid.

Sotsialistliku revolutsiooni ülesandeid ei ole võimalik lahendada ilma proletariaadi diktatuuri kehtestamiseta. Proletariaadi diktatuur kujutab endast uut, kõrgemat demokraatia vormi, tõelist rahvavõimu, mille eesotsas on töölisklass. Igasugusel revolutsioonil tuleb jagu saada kukutatavate reaktsiooniliste klasside vastupanust, mistõttu ka minevikus toimunud revolutsioonides tuli uuel klassil kehtestada oma diktatuur, et lahendada revolutsiooni ülesanded. Nii oli see näiteks XVIII sajandi lõpul toimunud Prantsuse kodanlikus revolutsioonis. Proletaarsel revolutsioonil tuleb tegemist teha kõigi vana maailma jõudude ennenägematu vastupanuga, sest ta hävitab igasuguse ekspluateerimise.

Proletariaadi diktatuuri paratamatuse, tema ajaloolise missiooni määrab eeskätt see, et sotsialistlikul revolutsioonil tuleb võitu saada kõigi ekspluataatorlike klasside vastupanust omal maal ja kaitsta end ekspluataatorlike riikide vaenuliku tegevuse vastu. Rahvusvaheline imperialism toetab revolutsiooni poolt kukutatud ekspluataatorlikke klasse ja võtab ette agressiivseid aktsioone sotsialistliku revolutsiooni maade vastu, püüab restaureerida neis maades kapitalistlikku korda.

Proletariaadi poliitiline võim on tema klassivõitluse tööriistaks, proletariaat kasutab oma poliitilist võimu võitluseks kukutatud ekspluataatorlike klasside vastu omal maal ja samuti ka selleks, et tagasi lüüa ekspluataatorlike riikide kallaletungid väljastpoolt.

See tähendab, et proletaarsele riigile, nagu igasugusele muulegi riigile, on omane vägivalla tarvitamine. Kuid vastupidi kõigile teistele riikidele ei ole vägivalla tarvitamine sotsialistlikus riigis peamine ja vägivald ei ole suunatud elanikkonna enamuse, vaid vähemuse (ekspluataatorite) vastu.

Proletariaadi diktatuur ei ole tavaline, vaid täiesti uus riik. Ta kaitseb rahva huvisid, ei teeni ekspluataatoreid, vaid ekspluateeritavaid, mitte varakat vähemust, vaid töötavat enamust. Tema ülesandeks ei ole ekspluateerimise sanktsioneerimine ja kindlustamine, vaid, vastupidi, ekspluateerimise kaotamine igaveseks.

Marksismi vaenlased väidavad, et proletariaadi diktatuuri tunnustamine olevat vastuolus klasside kaotamise ülesandega. „Töölisklass ei taotle mitte võimu teiste klasside üle, vaid kõikide

klasside kaotamist," ütlevad näiteks Austria Sotsialistliku Partei programmi koostajad. Niisugune vastandamine on põhjendamatu. Just sellepärast, et töölisklass taotleb ühiskonna klassijaotuse, igasuguste klasside kaotamist, peab ta kehtestama oma poliitilise võimu ekspluataatorlike klasside üle. Ühe klassi — proletariaadi — poliitiline võim on paratamatuks astmeks üleminekul klassideta ühiskonda, kus ei ole üldse poliitilist võimu.

Öeldes lahti proletariaadi diktatuurist, vastandavad parempoolsed sotsialistid proletariaadi diktatuurile „puhtakujulise" demokraatia. „Klassiühiskonnast klassideta ühiskonda ei ole muud teed kui demokraatia kaudu minev tee," öeldakse Saksamaa Sotsiaaldemokraatliku Partei programmi projektis, mis esitati 1958. aasta mais partei kongressil. Programmi autorid peavad silmas mingit „puhtakujulist", klassidest kõrgemal seisvat demokraatiat, mida tegelikkuses pole olnud ega saagi olla niikaua, kui ühiskonnas on olemas klassid. Demokraatia võib olla kas proletaarne, sotsialistlik (proletariaadi diktatuur) või kodanlik, see tähendab kodanluse diktatuur. Proletariaadi diktatuuri käsitavad saksa sotsiaaldemokraatia programmi autorid ja teised parempoolsed sotsialistid demokraatia eitamisena. Nad varjavad seda fakti, et igasugune riik on oma olemuselt ühe või teise klassi diktatuur. Küsimus on selles, kelle vastu või kelle üle diktatuuri teostatakse ja kelle jaoks, missuguste klasside jaoks on olemas demokraatia. Demokraatial kui riigivormil on klassiiseloom ja ta kujutab endast demokraatiat teatud klassi jaoks, mis sugugi ei eita, vaid, vastupidi, eeldab diktatuuri temale vaenulike ühiskonnaklasside üle.

Vastupidiselt ekspluataatorlikele riikidele, mis kujutavad endast ekspluateeriva vähemuse diktatuuri ühiskonna töötava enamuse üle, on proletariaadi diktatuur töötava enamuse riik, mille eesotsas on töölisklass. Seda diktatuuri teostab paljumiljoniline klass, keda usaldab kogu töörahvas ja kes on kutsutud asendama väljasureva kodanluse võimu oma võimuga. Diktatuur ekspluataatorite üle, demokraatia töörahva jaoks — selline on ühiskonna riiklikku juhtimist teostava töölisklassi võim. Sellepärast tähendab proletariaadi diktatuuri kehtestamine demokraatia tohutut laiendamist, piiratud ja formaalse kodanliku demokraatia asendamist proletaarse demokraatiaga, mis tagab laiadele rahvahulkadele tegelikult poliitilised õigused ja reaalse võimu.

Proletariaadi poliitiline võim ei ole vajalik ainult selleks, et maha suruda ekspluataatorlike klasside vastupanu, vaid ka selleks, et töölisklass saaks teostada laiade mitteproletaarsete töörahva hulkade riiklikku juhtimist.

Võitnud proletariaat kasutab oma poliitilist võimu selleks, et 3.
eemaldada kõik mitteproletaarsed hulgad (käsitöölised, töötav talurahvas jne.) kodanlusest ja tõmmata nad endaga kaasa, et neid järk-järgult lülitada sotsialistlikku ülesehitustöösse ja neid sotsialistlikult ümber kujundada. Seda ülesannet ei lahendata mitte

vägivalla, vaid veenmise abil, eeskuju andmisega ja majandusliku abi organiseerimisega. Sellepärast ei ole vägivalla tarvitamine ainuke ja isegi mitte peamine proletariaadi diktatuuri külg.

Kujutades endast töölisklassi võimu, on proletariaadi diktatuur ühtlasi proletariaadi, töörahva avangardi, ja arvukate mitteproletaarsete töörahva kihtide klassiliidu eriline vorm. See on, Lenini väljenduse järgi, eriline liit majanduslikult, poliitiliselt, sotsiaalselt, vaimselt erinevate klasside vahel. Niisugune liit saab võimalikuks sellepärast, et proletariaat oma võitlusega kapitalismi vastu väljendab kogu töörahva taotlusi, kes on huvitatud ekspluateerimisest vabanemisest.

Töörahva hulgad võivad kapitali ikkest vabaneda ja sotsialismi jõuda ainult proletariaadi juhtimisel, ainult sel tingimusel, et nende riiklikku juhtimist teostab proletariaat, proletariaat aga suudab võimu enda käes hoida ja rahvast sotsialismile viia ainult sel juhul, kui mitteproletaarsed töörahva hulgad teda toetavad, ainult liidus nende hulkadega. Sellepärast ongi proletariaadi diktatuuri kõrgeimaks printsiibiks töölisklassi ja talurahva liit, mille juhiks on töölisklass.

Töölisklassi diktatuur on vajalik ka ühiskonna majanduslikuks ja kultuuriliseks ümberkujundamiseks.

Vastupidiselt kodanlikele revolutsioonidele, mis algasid olukorras, kus feodaalühiskonna rüpes oli stiihiliselt tekkinud kapitalistlik majandus, ei saa sotsialistlik revolutsioon kapitalistlikult ühiskonnalt sotsialistlikku majandust valmis kujul. Kuigi kapitalistliku ühiskonna tootlike jõudude arenemine valmistab kõigiti ette ja on juba ülemaailmses ulatuses ette valmistanud materiaalsed eeldused revolutsiooniliseks üleminekuks sotsialistlikele tootmissuhetele, ei saa sotsialistlik majandus tekkida kapitalistliku ühiskonna rüpes.

Võitnud kätte poliitilise võimu, kasutab töölisklass oma võimu selleks, et teostada majanduslik pööre, kujundada kapitalistlik majandus ümber sotsialistlikuks majanduseks. Sellepärast ei lõpegi sotsialistlik revolutsioon, erinevalt kodanlikust revolutsioonist, poliitilise võimu kättevõitmisega, vaid alles algab sellest. Sotsialistlik majandus ei saa stiihiliselt tekkida ega areneda. Sellepärast on töölisklassi riik sotsialistliku majanduse organiseerijaks.

Reformistid kardavad revolutsiooni ja propageerivad ideed kapitalismi järkjärgulisest „sissekasvamisest" sotsialismi. Nad väidavad, et monopolistlik riigikapitalism ei olevat enam kapitalism ja teda võivat nimetada „riiklikuks sotsialismiks". Sealjuures võitavad nad üksikute majandusharude natsionaliseerimisele, mis pidavat kapitalistliku majanduse muutma sotsialistlikest ja kapitalistlikest ettevõtetest koosnevaks „segamajanduseks". Kuid natsionaliseerimine, mille viib läbi kodanlik riik, ei likvideeri kapitalistlikku omandust, vaid muudab ainult selle vormi, ei kõrvalda kapitalistlikku ekspluateerimist. Mõned kaasaegsed revisionistid väidavad, et kapitalistliku ühiskonna ümberkujundamine sotsialistlikuks ühiskonnaks võivat toimuda niihästi revolutsioonilisel kui ka evolutsioonilisel teel. Riigikapitalistlike tendentside kasv imperialistlikes

maades näitavat, et ka need maad sammuvad sotsialismi teed. Sealjuures kujutavad nad kodanlikku riiki sisuliselt klassidest kõrgemal seisva organisatsioonina, mis piiravat mitte ainult töölisklassi, vaid ka erakapitali püüdlusi. Tegelikult aga ei kitsenda riigi vahelesegamine majandusse mingil määral kapitalistlike monopolide võimu, vaid annab neile kätte täiendavad vahendid töölisklassi suuremaks ekspluateerimiseks, väikeste ja keskmiste kapitalistide allutamiseks endale, konkurentide kõrvaldamiseks jne. Monopolistlik riigikapitalism ei ole sugugi sotsialismiga identne, ta üksnes valmistab ette sotsialismi materiaalseid eeldusi. „*Säärase* kapitalismi „lähedus" sotsialismile," kirjutas Lenin, „peaks olema proletariaadi tõelistele esindajatele argumendiks sotsialistliku revolutsiooni läheduse, hõlpsuse, teostatavuse, edasilükkamatuse kohta, mitte sugugi aga argumendiks selle kohta, et sallivalt suhtuda selle revolutsiooni eitamisse ja kapitalismi ilustamisse, millega tegelevad kõik reformistid."[1] Et muuta riigikapitalism sotsialismiks, on tarvis, nagu õpetas Lenin, kõrvaldada kapitalistlik ladvik. Selle ajalooliselt küpseks saanud ülesande lahendab sotsialistlik revolutsioon.

Sotsialistlik revolutsioon kujundab põhjalikult ümber mitte ainult ühiskonna poliitilise ja majandusliku elu, vaid ka tema kultuuri, ideoloogia. Pööre kogu ühiskonna vaimses kultuuris nõuab rohkem aega. See jõuab lõpule pärast poliitilist ja majanduslikku pööret.

Erinevalt kodanlusest, kel kui varakal, rikkal klassil oli juba enne poliitilise võimu kättevõitmist võimalus luua oma kultuuri ja oma intelligentsi arvukat kaadrit, puudub proletariaadil kui ekspluateeritaval klassil kapitalismi tingimustes niisugune võimalus. Tõsi küll, ta loob kapitalismi tingimustes sotsialistliku kultuuri elemendid, eraldab enda hulgast väikese proletaarse intelligentsi kihi[2]. Kuid sotsialistliku kultuuri ja sotsialistliku intelligentsi loomise ülesande saab proletariaat lahendada alles pärast võimu kättevõitmist. Seetõttu kerkivad proletariaadi diktatuuri ette määratu suured ülesanded uue kultuuri loomise, haritlaste kaadri ettevalmistamise, laiade rahvahulkade kommunistliku kasvatamise alal.

Iga sotsiaalne kord loob erilise, temale omase ühiskondliku distsipliini, töödistsipliini. Nagu rõhutas Lenin, oli feodalismi tingimustes töödistsipliin kepidistsipliin, kapitalismi tingimustes püsib töö organisatsioon näljadistsipliinil, sotsialism aga nõuab tootmise peremeesteks olevate töötajate teadlikku, seltsimehelikku distsipliini. Sotsialistliku distsipliini — töödistsipliini, ühiskondliku ja riikliku distsipliini — kasvatamisel etendab peamist osa veenmine. Kuid juhtides riiki ja ühiskonda, rakendab töölisklass ka sundimist — loodrite, parasiitide, varaste, sulide ja teiste kapitalismi traditsioonide kuritahtlike kandjate suhtes. Seda sun-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 413.

[2] Kapitalismi roiskumine ja kriis ning imperialismi koletud kuriteod rahvaste ja inimsuse vastu tõukavad paratamatult kapitalistlike maade intelligentsi kõige ausamaid, mehisemaid ja kõige sügavamalt mõtlevaid esindajaid tulema töölisklassi, kommunismi poolele. Seda on teinud näiteks Theodore Dreiser Ameerika Ühendriikides, Romain Rolland, Anatole France, Paul Langevin, Joliot-Curie Prantsusmaal, John Bernal Inglismaal, Martin Andersen Nexø Taanis jne.

dimist teostatakse kogu rahva huvides riigivõimu ja tema poolt kehtestatud seaduste ning õigusnormide abil, mille aluseks on töö järgi jaotamise sotsialistlikud printsiibid ning reegel: „kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma". Seega muutub proletariaadi riigivõim tööriistaks, mida proletariaat kasutab võitluses kapitalismi jõudude ja traditsioonide vastu mitte ainult poliitika ja majanduse alal, vaid ka ideelise kasvatustöö alal.

Nagu öeldust nähtub, on proletariaadi diktatuur sotsialistliku revolutsiooni põhiülesannete lahendamise tööriist. Proletariaadi diktatuuril on kolm põhilist külge: 1) ekspluataatorlike klasside suhtes omal maal on ta nende vastupanu mahasurumise tööriistaks, ekspluataatorlike riikide suhtes väljaspool oma maa piire — revolutsiooni võitude kaitsmise tööriistaks väliskallaletungide vastu; 2) talurahva, käsitööliste, rahvahulkadele lähedase intelligentsi ja teiste mitteproletaarsete töörahva kihtide suhtes on ta töölisklassi poolt teostatava riikliku juhtimise tööriistaks; 3) kogu ühiskonna suhtes on ta ühiskonna majanduse ja kultuuri sotsialistliku ümberkujundamise tööriistaks, klassideta ühiskonna ülesehitamise tööriistaks.

Kõik need proletariaadi diktatuuri küljed on omavahel lahutamatult seotud, kuid erinevatel arenguetappidel võib esiplaanile tõusta kord üks, kord teine neist külgedest. Sedamööda, kuidas kindlustub uus ühiskonnakord, omandab sotsialistliku riigi tegevuses omal maal üha suurema osatähtsuse majanduse ja kultuuri organiseerimise alal tehtav töö, riigi kasvatustöö, kuna vägivalla tarvitamine jääb pärast ekspluataatorlike klasside likvideerimist üha rohkem tagaplaanile.

3. Sotsialistliku revolutsiooni tingimused imperialismi ajastul

Sotsialistliku revolutsiooni paratamatust põhjendasid ja tõestasid igakülgselt Marx ja Engels ning seda on kinnitanud kogu järgnev ajalooline areng. Tänapäeval on juba suur osa inimkonnast vabanenud kapitalistlikust rõhumisest ja astunud sotsialismi teele. Suurimaks murranguks maailma ajaloos oli Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Venemaal, mis avas sotsialistlike revolutsioonide ja rahvuslike koloniaalrevolutsioonide ajastu. See revolutsioon andis ülitugeva löögi ülemaailmsele kapitalismile, mis sattus sügava üldkriisi seisukorda. Selle kriisi edasise süvenemise tulemusena langes imperialismi süsteemist välja rida Euroopa ja Aasia maid, kus on kehtestatud rahvademokraatlik kord ja ehitatakse sotsialismi.

Püüdes vähendada nende suurte ajalooliste muutuste tähtsust ja nõrgendada marksismi ideelist mõju, korrutavad marksismi vaenlased, et revolutsioonid ei olevat toimunud seal, kus nad oleksid pidanud Marxi järgi toimuma.

Prantsuse sotsioloog Jean Marchal oma raamatus „Kaks esseed marksismi kohta" (1955), kanada professor H. Mayo oma raamatus „Demokraatia ja marksism" (1955), Oxfordi ülikooli lektor John Plamenatz, raamatu „Saksa marksism ja vene kommunism" autor, ja teised kodanlikud sotsioloogid ütlevad, et Marx olevat oodanud sotsialistlikku revolutsiooni tööstusmaades, revolutsioonid aga toimusid „vastupidiselt Marxile" talupoeglikes maades — Venemaal ja Hiinas. Kõik need härrased püüavad algul marksismile kaela määrida dogmaatilist väidet, nagu peaksid revolutsioonid toimuma igaveseks kindlaksmääratud korras, seejärel aga lükkavad hõlpsasti ümber selle nende endi välja mõeldud teesi.

Tegelikult oli Marx arvamisel, et kõige ennem valmivad sotsialistliku revolutsiooni, sotsialismile ülemineku materiaalsed eeldused kõige rohkem arenenud kapitalistlikes maades. Kuid ei Marx ega ka tema õpilased pole kunagi arvanud, et oleks võimalik juba ette igaveseks ajaks kindlaks määrata, missuguses järjekorras peab toimuma sotsialistlik pööre erinevates maades. See oleneb täielikult konkreetsetest ajaloolistest tingimustest[1].

Monopolismieelse kapitalismi ajastul esitasid Marx ja Engels teesi selle kohta, et sotsialistlik revolutsioon võib toimuda üheaegselt kõigis kapitalistlikes maades või vähemalt Inglismaal, Ameerika Ühendriikides, Prantsusmaal, Saksamaal. Lisaks sellele seisukohale, mille Engels 1847. aastal oma töös „Kommunismi printsiibid" esitas, juhtisid Marx ja Engels edaspidi tähelepanu asjaolule, et revolutsioon võib *alata* üksikutes maades. Kuivõrd aga kapitalism tol ajal arenes tõusujoones, pidasid Marx ja Engels sotsialistliku revolutsiooni võitu ühel eraldi võetud maal võimatuks, sest kapitalistlikud maad oleksid ühiste löökidega revolutsiooni maha surunud.

Ajastul, kus kapitalism liigub allamäge, olukord muutus. Tuginedes marksismi põhiseisukohtadele ja üldistades uusi ajaloolisi kogemusi, lõi Lenin uue teooria sotsialistliku revolutsiooni kohta. See teooria on marksismi loovaks edasiarendamiseks vastavalt imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastu tingimustele. Lenin näitas, et üksikud maad on imperialismi ajastul imperialistliku maailmasüsteemi lülideks, nende sisevastuolud aga on imperialismi üldiste vastuolude osaks. Sellepärast ei tule ühel või teisel maal sotsialistliku revolutsiooni tingimuste, eelduste valmimise küsimust käsitleda ainult selle maa sisemise arenemise seisukohalt, vaid ka sellelt seisukohalt, milline on tema koht imperialismi üldises süsteemis. Revolutsioon toimub eeskätt neis maades, mis on imperialismi kõige nõrgemaks lüliks, ülemaailmse imperialismi vastuolude sõlmpunktiks. Sealjuures ei pruugi nad kuuluda kõige rohkem arenenud kapitalistlike maade hulka. Kuivõrd imperialismi süsteem tervikuna on sotsialistlikuks revolutsiooniks küps, siis ei ole vähemarenenud maade olemasolu selles süsteemis sotsialismile ülemineku takistuseks.

[1] Härrad leninismi kritiseerijad võtku teadmiseks, et XIX sajandi keskel pidas Marx sotsialistlikku revolutsiooni Saksamaal võimalikuks, kui teda toetab seal „talurahvasõja teine väljaanne".

Nagu Lenin näitas, muutub kapitalistlike maade majanduslik ja poliitiline arenemine imperialismi ajastul äärmiselt ebaühtlaseks, ebaühtlasemaks kui kunagi varem. Majanduse alal väljendub ebaühtlus selles, et ühed maad kihutavad teistest ette ja sealjuures mitte sujuva, evolutsioonilise arenemise korras, vaid hüppelise arenemise korras. Poliitika alal põhjustab ebaühtlus seda, et poliitilised eeldused sotsialistlikuks revolutsiooniks ei valmi kõigis kapitalistlikes maades üheaegselt. Nagu XV peatükis oli juba öeldud, viibib mõnedes kõige rohkem arenenud kapitalismimaades jõudude valmimine sotsialistlikuks revolutsiooniks, sest kodanlusel läheb korda „töölisaristokraatia" kihi loomisega töölisliikumist lõhestada. Mõnedes vähemarenenud kapitalistlikes maades aga, kus töölisklass ja teised töötajad kannavad kahe- ja kolmekordset iket, võtavad klassivastuolud ja klassivõitlus teravama kuju, mistõttu need maad küpsevad poliitiliselt kiiremini revolutsiooniks.

Kapitalismi ebaühtlase arenemise tagajärjeks on vastuolude teravnemine imperialistlike riikide vahel, võitlus maailma ümberjaotamise pärast, imperialistlikud sõjad. Arvesse võttes muutunud ajaloolist olukorda, vastuolude teravnemist imperialistlike riikide vahel, samuti ka metropolide ja asumaade vahel, töö ja kapitali vahel, tegi Lenin 1915. aastal järelduse, et imperialismi ajastul on saanud võimalikuks sotsialistliku revolutsiooni võit esialgu mõnedes või isegi ühel eraldi võetud maal ning muutunud võimatuks sotsialistliku revolutsiooni võit üheaegselt kõigis kapitalistlikes maades. See geniaalne ennustus on täide läinud. Ülemaailmse kapitalismi alustugede nõrgenemine andis revolutsioonilistele jõududele võimaluse läbi murda imperialismi rindest esialgu Venemaal, seejärel aga ka reas teistes Euroopa ja Aasia maades.

Seega ei toimu imperialismi ajastul üleminek kapitalismilt sotsialismile mitte sel teel, et kapitalistlik süsteem hävitatakse kõigis maades üheaegselt, vaid see toimub sellest süsteemist üksikute maade väljalangemise teel. Sotsialistlik revolutsioon toimub kõige ennem nendes maades, kus sisemised vastuolud on kõige teravamad; seetõttu on nad kõige nõrgemateks lülideks imperialismi üldises ahelas. Kas võib öelda, et nõrkadeks lülideks peavad olema eeskätt need maad, kus kapitalism on kõige rohkem arenenud, või, vastupidi, need maad, kus kapitalism on kõige vähem arenenud? Kapitalistlike suhete teatav areng ja töölisklassi olemasolu on muidugi sotsialistliku revolutsiooni vajalikuks eelduseks. Kuid olenevalt mitmesuguste maade majandusliku arengu tasemest ei saa kindlaks määrata, missuguses järjekorras revolutsioon nendes toimub. Missugune maa osutub antud ajaloojärgul kõige nõrgemaks lüliks imperialismi ahelas, see oleneb iga maa sisemiste ja väliste arengutingimuste kogusummast, sotsiaalsete vastuolude teravusest ja klassijõudude vahekorrast.

Pärast seda kui imperialismi rinne on läbi murtud ühel maal

ja seda enam mitmel maal, muutuvad oluliselt tingimused sotsialistlikuks revolutsiooniks ülejäänud maades. Sotsialismimaa (ja seda enam sotsialistlike maade maailmasüsteemi) olemasolu tähendab kapitalismi süsteemi nõrgenemist ja on tugipunktiks vabadusliikumise arenemisele teistes maades. Sotsialismi teele astuvate uute maade revolutsioonilistel jõududel on kergem vastu panna võitluses reaktsiooni jõudude vastu mitte ainult sellepärast, et imperialistlik süsteem on nõrgenenud, vaid ka sellepärast, et nad võivad tugineda sotsialistlike maade toetusele. Uutel maadel ei tule enam sammuda sotsialismile mööda tundmatuid radu, neil on võimalus kasutada sotsialismimaade kogemusi.

Sotsialistliku leeri olemasolu teeb sotsialistlikud ümberkujundused võimalikuks ka niisugustes väikeriikides, kellel üksinda poleks olnud selleks küllalt jõudu. Sotsialistlike maade toetusel saab võimalikuks otsene üleminek feodaalsetelt või poolfeodaalsetelt suhetelt sotsialismile, mööda minnes kapitalismi staadiumist (seda kinnitab näiteks Mongoolia Rahvavabariigi areng).

Kapitalistliku ühiskonna revolutsiooniline ümberkujundamine sotsialistlikuks ühiskonnaks ei toimu korraga, see moodustab terve ajaloojärgu. Ülemaailmne imperialismivastane vabadusliikumine kujuneb sel teel, et liituvad üheks laviiniks oma sotsiaalselt olemuselt väga mitmekesised revolutsioonilised liikumised: nii proletariaadi sotsialistlikud revolutsioonid kui feodalismivastased demokraatlikud revolutsioonid, mis kasvavad ümber sotsialistlikeks, ja ka rahvuslikud vabadusliikumised ning imperialismivastased koloniaalrevolutsioonid.

Sealjuures kujunevad ülemaailmse sotsialistliku revolutsiooni koostisosadeks ka niisugused revolutsioonilised vabadusliikumised (näiteks rahvuslikud vabadusliikumised), millel ei ole otseselt sotsialistlikku iseloomu. Enne Esimest maailmasõda ja sotsialistlikku revolutsiooni Venemaal olid rahvuslikud vabadusliikumised feodalismi ja tema jäänuste vastu suunatud kodanlik-demokraatlike revolutsioonide koostisosaks. Pärast seda kui sotsialistliku revolutsiooni võiduga Venemaal algas imperialismi kokkuvarisemine, muutusid need liikumised sotsialistliku proletariaadi üldise ülemaailmse imperialismivastase revolutsioonilise võitluse osaks.

Lenin rõhutas korduvalt, et lootused, nagu võiks imperialism kokku variseda kõigis maades toimuva „puhtsotsialistliku" revolutsiooni tulemusena, on utoopilised. Imperialismi maailmasüsteemi kokkuvarisemine on erisuguste revolutsiooniliste protsesside läbipõimumise tulemus. Kogu rahvuslike vabadusliikumiste käik XX sajandil, eriti viimase kolme-nelja aastakümne jooksul, on täielikult kinnitanud leninismi õpetust nende liikumiste osatähtsusest võitluses imperialistliku süsteemi vastu. Kaasaegsete revolutsiooniliste liikumiste mitmekesine iseloom on seletatav imperialismi maailmasüsteemi ebaühtlase iseloomuga. Imperialismi maailmasüsteemi kujunemise aluseks oli kapitalismi arene-

mine Euroopa, Ameerika ja Aasia imperialistlikes riikides ning neile imperialistlikele riikidele teiste maade allutamine, milledest paljud olid alles kapitalismieelses staadiumis. Sellepärast kuulusid tol ajal imperialismi maailmasüsteemi niisugused kõrgeltarenenud kapitalistlikud maad nagu Inglismaa, Ameerika Ühendriigid, Saksamaa, Prantsusmaa, Jaapan, edasi maad, kus kapitalism oli keskmisel arengutasemel (niisugune maa oli näiteks tsaari-Venemaa, kus rööbiti kapitalistlike suhetega säilisid tunduval määral feodaalsuhete jäänused), ja ka niisugused asumaad ja poolasumaad, nagu seda minevikus olid India ja Hiina ning on praegugi veel paljud maad, kus valitsevad feodaalsed ja poolfeodaalsed suhted, ja lõpuks kõige rohkem mahajäänud asumaad (näiteks mõningad Kesk-Aafrika piirkonnad), kus on veel ühel või teisel määral säilinud ürgkogukondlikud suhted.

Kominterni programmis, mis võeti vastu Kominterni VI kongressil 1928. aastal, märgiti, et kõrgeltarenenud kapitalistlikud maad seisavad otseselt sotsialistliku revolutsiooni ees; nendel maadel, kus kapitalism on keskmiselt arenenud, seisab ees kas sotsialistlik revolutsioon, mis oma sotsialistlike põhiülesannete kõrval lahendab ka lahendamata jäänud kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ülesanded, või siis kodanlik-demokraatlik revolutsioon, mis enamvähem kiiresti kasvab ümber sotsialistlikuks revolutsiooniks; asumaades, poolasumaades ning sõltuvates maades on võimalik proletariaadi diktatuurile üle minna ainult nii, et tuleb läbi teha terve ajajärk, mille jooksul toimub kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ümberkasvamine sotsialistlikuks revolutsiooniks; lõpuks, veelgi rohkem mahajäänud maades, mis pole läbi teinud kapitalismi staadiumi, avab võidukas rahvuslik ülestõus tee sotsialismile sel tingimusel, et neid abistab enamarenenud maades võitnud sotsialistlik revolutsioon.

Revolutsiooniliste protsesside iseloomu igal üksikul maal määrab lõppkokkuvõttes selle maa majandusliku arenemise tase. Kuid lähemad ülesanded, revolutsiooni arenemise üksikute etappide vahekord ja iseloom (näiteks demokraatlike ja sotsialistlike ümberkujunduste vahekord) olenevad otsustaval määral ka poliitilisest olukorrast, mis võib erinevatel ajaloojärkudel oluliselt muutuda (selle kohta vt. käesoleva peatüki § 4).

Sotsialistlike maade kommunistlike parteide ja töölisparteide esindajate nõupidamise deklaratsioon rõhutab, et meie ajastu peasisuks on üleminek kapitalismilt sotsialismile, millele pani alguse Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Venemaal. Ajaloolise arengu üldine suund on käesoleval ajal kõikidele maadele ühine: ta viib imperialismi süsteemi kokkuvarisemisele ja sotsialismi võidule. Kuid rahvaste vabanemine imperialismi ikkest, nagu seda Lenin ette nägi, toimub erinevatel aegadel ja mitmesuguses vormis.

„Kõik rahvused jõuavad sotsialismi, see on paratamatu," rõhutas Lenin, „kuid mitte kõik ei jõua täiesti ühtviisi, igaüks toob

omapära ühte või teise demokraatia vormi, proletariaadi diktatuuri ühte või teise erikujusse, ühiskondliku elu reitmesuguste külgede sotsialistlike ümberkujunduste nii- või teistsugusesse temposse. Ei ole midagi armetumat teoorias ja naeruväärsemat praktikas kui maalida „ajaloolise materialismi nimel" endale tulevikku *selles* suhtes ühetoonilise hallika värviga: see oleks suzdali soperdis ja mitte midagi rohkem."[1]

4. Demokraatlike ja sotsialistlike ümberkujunduste vahekord imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastul

Imperialismi ajastul ja eriti kapitalismi üldkriisi ajajärgul on oluliselt muutunud klassijõudude vahekord kapitalistlikes maades. Selle tulemusena on nendes maades, kus kodanlik-demokraatlik revolutsioon ei ole veel toimunud ja kus feodaalsed või poolfeodaalsed suhted on säilinud, feodalismivastased demokraatlikud ümberkujundused ja sotsialistlikud ümberkujundused üksteisele lähenenud, seoses sellega aga on laienenud sotsialistliku revolutsiooni sotsiaalne baas.

Imperialismieelsel ajastul eraldas demokraatlikke ümberkujundusi sotsialistlikest ümberkujundustest terve ajaloojärk. Kõige rohkem arenenud kapitalistlikes maades teostati demokraatlikud ümberkujundused (pärisorjuse likvideerimine, kodanliku demokraatia kehtestamine, rahvusliku sõltumatuse kättevõitmine) juba XVIII—XIX sajandil. Sotsialistlikke ümberkujundusi (kapitalismi likvideerimine, sotsialistliku demokraatia kehtestamine) pole aga neis maades teostatud tänapäevani.

Juba Marx ja Engels näitasid, et nendes maades, kus demokraatlike ümberkujunduste läbiviimine on viibinud, kapitalistlikud suhted aga on juba arenenud, on võimalik otsene üleminek demokraatlikelt ümberkujundustelt sotsialistlikele, mis toimub katkestamatu revolutsiooni teel. Nii pidasid Marx ja Engels 1848. aastal võimalikuks, et kodanlik-demokraatlik revolutsioon Saksamaal kasvab ümber sotsialistlikuks revolutsiooniks. Sotsialistliku revolutsiooni võitu sidusid nad tingimusega, et seda revolutsiooni toetab „talurahva koor", ilma milleta proletariaadi soolo muutub paratamatult luigelauluks.

Imperialismi ajastul muutub see otsene demokraatlikelt ümberkujundustelt sotsialistlikele ümberkujundustele üleminek, mida varem võis käsitada kui erandit, tüüpiliseks nendele maadele, kus need demokraatlikud ümberkujundused alles ees seisavad.

Demokraatlike ja sotsialistlike ümberkujunduste uut vahekorda imperialismi ajastul analüüsis Lenin esimese Vene revolutsiooni aastail. Selles revolutsioonis ei kuulunud hegemoonia enam kodanlusele, vaid proletariaadile. Proletariaadi hegemoonia on

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 57.

üks tähtsamaid tingimusi, mis on vajalik kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ümberkasvamiseks sotsialistlikuks revolutsiooniks. Revolutsiooni arengu liikumapanevaks jõuks on töölisklassi ja talurahva liit töölisklassi juhtimisel. Kuid see liit ei jää muutumatuks, tema klassisisu muutub vastavalt revolutsiooni etappidele. Analüüsides klassijõudude paigutust Venemaal, jõudis Lenin järeldusele, et kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis on töölisklassi liitlaseks kogu talurahvas, kõik tema kihid, sotsialistlikus revolutsioonis aga tugineb töölisklass kehvtalurahvale, võitleb kapitalismi kukutamise eest liidus linna ja maa poolproletaarsete kihtidega. Sealjuures proletariaadi hegemoonia ühendab, seob mõlemaid revolutsiooni etappe teineteisega. Kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ümberkasvamine sotsialistlikuks peegeldub ka poliitilises pealisehituses: revolutsiooni esimesel etapil kehtestatud proletariaadi ja talurahva demokraatlik diktatuur kasvab ümber proletariaadi sotsialistlikuks diktatuuriks.

Seega Lenin näitas, et ei kodanlik-demokraatlikku revolutsiooni ega ka sotsialistlikku revolutsiooni ei vii proletariaat läbi üksinda, vaid koos oma klassiliitlastega. Sellega oli ümber lükatud II Internatsionaali oportunistlike juhtide seisukoht, kes eitasid proletariaadi hegemoonia ideed ja väitsid, et proletariaat astuvat sotsialistlikus revolutsioonis välja üksinda, ilma liitlasteta. Ühtlasi oli ümber lükatud ka sellest seisukohast tulenev ettekujutus, nagu oleks sotsialistlik revolutsioon võimalik alles siis, kui proletariaat muutub rahvastiku enamuseks. Lenin näitas, et sotsialistlik revolutsioon on täiesti võimalik ka niisugustes maades, kus proletariaat moodustab rahvastiku vähemuse, kuid omab liitlasi töötavate ja ekspluateeritavate hulkade näol, linna- ja maaelanikkonna poolproletaarsete kihtide näol. Seda Lenini ennustust kinnitas sotsialistliku revolutsiooni võit Venemaal ja seejärel ka teistes maades.

Demokraatlike ja sotsialistlike ümberkujunduste üksteisele lähenemist käesoleval ajal ja proletaarse revolutsiooni sotsiaalse baasi laienemist näitavad Euroopa rahvademokraatiamaade kogemused. Enamik neist maadest olid enne rahvademokraatlikku revolutsiooni peamiselt agraarmaad, kus kapitalism oli keskmiselt arenenud (välja arvatud Saksa Demokraatlik Vabariik ja Tšehhoslovakkia). Reas maades oli veel suurel määral feodaalsuhete jäänuseid. Teise maailmasõja ajal kaotasid need maad oma rahvusliku sõltumatuse, olid kas okupeeritud (Poola, Tšehhoslovakkia jt.) või fašismi satelliitide seisukorras, ja esiplaanile kerkisid neil üldemokraatlikud ülesanded. Nende maade valitsevate klasside ladvik (mõisnikud ja suurkodanlus) astus rahvusliku reetmise ja fašismiga koostöötamise teele. Sellepärast põimus fašistlike okupantide vastu peetav rahvuslik vabadusvõitlus ühte sisemiste reaktsiooniliste jõudude vastu suunatud klassivõitlusega.

Rahvusliku vabadusvõitluse juhtivaks jõuks oli töölisklass; koos töölisklassiga astusid ühises rahvarindes välja talurahvas, linna väikekodanlus, intelligents ja isegi üks osa rahvuslikust kodanlusest. Fašismi purustamise ja nende maade vabastamise tulemusena kõrvaldati võimult fašismiga koos töötanud reaktsioonilised klassid — mõisnikud ja suurkodanlus, ning revolutsiooniline rahvarinne töölisklassi juhtimisel lõi rahvademokraatliku korra.

Võitluses rahvademokraatia loomise eest ühinesid laialdased sotsiaalsed

jõud üldemokraatlike, imperialismi- ja fašismivastaste ülesannete lahendamiseks (rahvusliku sõltumatuse taastamine, poliitilise korra demokratiseerimine jne.). Enamikus maades lisandusid neile ülesannetele veel oma ulatuselt suured feodalismivastased ülesanded (välja arvatud Bulgaaria, kus feodaalset maavaldust enam peaaegu ei olnud, sest mõisnikud olid minema kihutatud juba Vene-Türgi sõja ajal aastail 1877—1878, ja Tšehhoslovakkia, kus enne rahvademokraatliku režiimi kehtestamist valitses põllumajanduses agraarkodanlus). Rööbiti demokraatlike ümberkujundustega viidi kohe rahvademokraatliku korra tekkimise algusest peale läbi ka rida sotsialistlikke ümberkujundusi (näiteks suurtööstuse, pankade, transpordivahendite osaline natsionaliseerimine jne.). Kuid täies ulatuses kerkisid sotsialistlikud ülesanded esiplaanile revolutsiooni edasise arenemise käigus. Sealjuures oli revolutsioonilistel ümberkujundustel igal üksikul rahvademokraatiamaal teistega võrreldes palju iseärasusi.

Kujunenud ajalooliste tingimuste tõttu oli revolutsiooni sotsiaalne baas rahvademokraatiamaades väga lai. Isegi pärast seda, kui kodanlus Euroopa rahvademokraatiamaades lahkus rahvarindest, jäi rahvarinne mitmesuguste sotsiaalsete jõudude laialdaseks ühenduseks. Varem arvasid marksistid, et tuleb saavutada vähemalt linna väikekodanluse, kesktalurahva ja teiste kodanluse mõju all olevate kihtide neutraliseerimine. Uues olukorras aga osutus võimalikuks neid otseselt sotsialistliku revolutsiooni poolele tõmmata.

Sotsialistliku revolutsiooni põhiülesandeid teostab proletariaat kõigis maades võitluses kodanluse vastu. Kuid, nagu kogemused näitavad, ei ole kodanluse mitmesuguste kihtide positsioon kõikjal ühesugune. Hiinas näiteks loodi imperialismi- ja feodalismivastase revolutsiooni etapil ühine rahvademokraatlik rinne, kuhu kuulus ka rahvuslik kodanlus. Töölisklassi ja rahvusliku kodanluse vastuolud jäid tol ajal imperialismi- ja feodalismivastase võitluse ühiste ülesannetega võrreldes tagaplaanile. Erinevalt Euroopa rahvademokraatiamaadest säilitas Hiina töölisklass liidusuhted rahvusliku kodanlusega ka sotsialistliku revolutsiooni etapil. Sealjuures oli suur osa rahvuslikust kodanlusest sunnitud sotsialistlike ümberkujundustega nõustuma. See sai võimalikuks eeskätt sellepärast, et Hiina, mis varem oli poolkoloniaalne maa, vabanes imperialismi ikkest töölisklassi juhtimisel ja võis kaitsta oma rahvuslikku sõltumatust ainult sotsialismi teed minnes. See on seletatav ka hiina rahvusliku kodanluse nõrkusega, kelle arengut takistas välisimperialismi ülevõim. Rahvusliku kodanluse positsioonile avaldas suurt mõju rahvahulkade liikumine kontrrevolutsionääride vastu, „kolme kuritarvituse" ja „viie kuritarvituse" vastu, sotsialistliku riigi visa klassivõitlus kapitalistliku sektori piiramise eest. Ja kuigi rahvuslik kodanlus oli sunnitud rahva tahtele alistuma, on sotsialistlik revolutsioon siiski täielikult vastuolus tema loomuse ja püüdlustega. Sellepärast on sotsialistliku revolutsiooni ülesannete teostamine seotud enam või vähem terava klassivõitlusega. Töölisklass murrab nende kodanluse kihtide vastupanu, kes visalt kaitsevad kapitalistlikku arenguteed.

Hiina sotsialistliku revolutsiooni kogemused näitavad paljude

imperialismi ikkest vabanevate asumaade ja poolasumaade tulevikku. Kapitalismi üldkriisi tingimustes, kus ülemaailmse kapitalismi rinne on juba läbi murtud ja on kujunenud sotsialismi maailmasüsteem, on nende maade töölisklassil võimalik koondada enda ümber rahvastiku valdavat enamust niihästi ülddemokraatlike kui ka sotsialistlike ümberkujunduste teostamiseks.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kogemused näitavad, et proletariaat liidus ülejäänud töörahva hulkadega, teostades sotsialistlikke ümberkujundusi, lahendas selle kõrval ka ülddemokraatlikud ülesanded, mida ei suutnud lahendada kodanlik-demokraatlik Veebruarirevolutsioon. See ajalooline seaduspärasus hakkab nähtavasti ilmnema ka sotsialistlike revolutsioonide käigus teistes maades.

Surev kapitalism toob üha rohkem päevavalgele oma vaenulikkuse demokraatia suhtes. Sellepärast pööravad laiad sotsiaalsed kihid, kes on huvitatud demokraatlike saavutuste säilitamisest ja laiendamisest, valitsevale monopolistlikule kodanlusele selja ja ühinevad proletariaadiga. Monopolistliku riigikapitalismi kasv põhjustab samuti klassijõudude ümberrühmitumist kapitalistlikes maades. Suureneb töölisklassi ekspluateerimine ja samal ajal väheneb reas kapitalistlikes maades suhteliselt „töölisaristokraatia" hulk (seda põhjustab ühelt poolt kõrge kvalifikatsiooniga tööliste kihi erikaalu vähenemine seoses kapitalistliku tootmise mehhaniseerimise ja automatiseerimisega ning teiselt poolt kapitalismi nõrgenemine, koloniaalsüsteemi lagunemine). Talurahvast rõhuv pankade ja monopolide ike tõukab teda töölisklassiga liitu astuma. Kuna paljudes maades ei ekspluateeri talurahvast enam ainult mõisnikud, vaid peamiselt pangad ja kapitalistlikud monopolid, siis muutub töölisklassi ja talurahva liidu majanduslikuks aluseks see, et nad on ühiselt huvitatud monopolide võimu alt vabanemisest. Linna väikekodanluse, intelligentsi ja isegi kodanluse teatud osa (tema alamate ja keskmiste kihtide) rahulolematus monopolide võimutsemisega põhjustab samuti demokraatliku, monopolismivastase liikumise baasi laienemist. Võitlus demokraatlike ülesannete lahendamise eest, olenemata sellest, missuguseid eesmärke seavad endale sellest võitlusest osavõtjad, pöördub aga objektiivselt üha rohkem ja rohkem kapitalismi vastu. Tänapäeval ei tugevda enam igasugused tõsised demokraatlikud ümberkujundused kapitalismi, nagu see oli minevikus, kui kodanlus võitles feodalismi vastu, vaid, vastupidi, nõrgendavad monopolistliku kodanluse majanduslikke ja poliitilisi positsioone.

Sotsialistliku proletariaadi jaoks on võitlus demokraatia eest allutatud sotsialismi eest peetavale võitlusele. See aga ei tähenda, nagu ei võiks proletariaat teatud ajaloo etappidel peamise päevaülesandena esiplaanile seada võitlust demokraatia eest, kusjuures ta ei lase kunagi silmist sotsialistlike ülesannete lahendamise perspektiivi.

5. Relvastatud võitluse ja rahulike võitlusvormide vahekord võitluses võimu eest. Proletariaadi diktatuuri vormide mitmekesisus

Seoses ajalooliste tingimuste muutumisega ei muutu ainult need sotsiaalsed jõud, kellele töölisklass võib toetuda võitluses sotsialistlike ümberkujunduste eest, vaid muutuvad ka nende ümberkujunduste teostamise meetodid, muuhulgas ka relvastatud võitluse ja rahulike võitlusvormide vahekord võitluses võimu eest.

Relvastatud võitlus ei ole marksistidele omaette eesmärk. Kommunistid ei poolda sugugi relvade kasutamist alati ja kõigil juhtudel. Marx nimetas kujukalt vägivalda igasuguse uue ühiskonnakorra ämmaemandaks. Kuid niisugust osa pole vägivald etendanud sellepärast, et revolutsioonilised klassid seda tingimata taotleksid, vaid sellepärast, et väljasurevad klassid tarvitavad vägivalda oma rikkuste ja privileegide kaitsmiseks.

„Kommunistliku partei manifesti" visandis esitas F. Engels küsimuse: kas on võimalik eraomanduse kaotamine rahulikul teel? „Võiks soovida, et see oleks nii, ja kommunistid oleksid muidugi kõige viimased, kes hakkaksid sellele vastu vaidlema ... Kuid ühtlasi näevad nad, et peaaegu kõigis tsiviliseeritud maades surutakse proletariaadi arenemist vägivaldselt maha ja just sellega töötavad kommunistide vastased kõigest jõust revolutsiooni heaks. Kui see kõik lõppude lõpuks tõukab rõhutud proletariaadi revolutsioonile, siis hakkame meie, kommunistid, kaitsma proletariaadi üritust tegudega ja teeme seda mitte halvemini kui praegu sõnadega."[1]

Marksismi-leninismi klassikud on korduvalt rõhutanud, et töölisklass eelistaks rahulikul teel võimu enda kätte võtta, et kujundada kapitalistlik ühiskond ümber kommunistlikuks. Töölisklass on huvitatud revolutsiooni rahulikust teostamisest sellepärast, et see tee vähendab ohvrite arvu ja võimaldab vältida tootlike jõudude purustamist, mis kodusõjas on paratamatu. Kodusõda Nõukogude Venemaal 1918.—1920. aastal ja Hiinas 1946.—1949. aastal ei alustanud ei töölisklass ega talurahvas, vaid kapitalistid ja mõisnikud. Relvastatud võitluse vahendite kasutamine töölisklassi poolt ei olene tema soovist, vaid ekspluataatorlike klasside vastupanu astmest, kes esimestena haaravad kätte relvad. Kuivõrd väljasurevad klassid ei loovuta oma võimu vabatahtlikult, tuleb nende võim kukutada vägivalla abil. Konstateerides seda üldist seisukohta, ei eitanud marksismi-leninismi klassikud ka seda, et mõnedes maades on võimalik võimu üleminek töölisklassi kätte rahulikul teel. 1872. aastal Amsterdamis toimunud miitingul rõhutas Marx, et kommunistid pole kunagi väitnud, nagu peaks proletariaat kõigis maades võimu enda kätte võitma ühesuguste meetoditega. Proletariaat peab arvestama mitmesuguste maade

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, 1955, стр. 331.

institutsioone, kombeid ja traditsioone. Marx oletas, et tol ajal võisid töölised Ameerika Ühendriikides, Inglismaal ning tõenäoliselt ka Hollandis oma eesmärki saavutada rahulike meetoditega[1].

Proletariaadi võimu kättevõitmise tingimused ja meetodid võivad olla erinevatel arenguetappidel ka ühel ja sellelsamal maal erinevad. Näiteks Venemaal oli Veebruarirevolutsioonile järgnenud ajajärgul kuni 1917. aasta juulipäevadeni reaalne võimalus võimu üleminekuks nõukogude kätte rahulikul teel. Niisugust võimalust ei olnud Venemaal varem, enne isevalitsuse kukutamist. See võimalus kadus pärast 1917. aasta juulipäevi, kui lõppes kaksikvõim ja kodanlik Ajutine Valitsus kehtestas oma ainuvõimu. Sellepärast saavutas proletaarne revolutsioon Venemaal võidu relvastatud ülestõusu abil[2].

Mida siis tähendab võimu üleminek töölisklassi kätte rahulikul teel ja missugustes tingimustes on revolutsiooni rahuliku arenemise tee võimalik? Esimesel pilgul võib näida, et võimu üleminek töölisklassi kätte rahulikul teel on niisugune üleminek, mis toimub ilma revolutsioonita. Kuid säärane ettekujutus ei ole õige. Võimu üleminek töölisklassi kätte on alati revolutsioon, olenemata sellest, kas see toimub rahulikul teel või relvastatud ülestõusu abil. Sotsialistliku revolutsiooni paratamatus on üldine kapitalismilt sotsialismile ülemineku seadus.

Samuti oleks väär arvata, nagu välistaks võimu rahulik üleminek töölisklassi kätte klassivõitluse. Ei, ilma klassivõitluseta, järelikult ka ilma proletariaadi klassivaenlaste vastupanu mahasurumiseta ei ole võimalik sotsialistlikke ümberkujundusi teostada. Võimu üleminek töölisklassi kätte rahulikul teel välistab vaid niisuguse klassivõitluse ja organiseeritud vägivalla vormi nagu relvastatud ülestõus, kodusõda. See on üleminek, kus kehtivat võimu ei kukutata relvade abil.

Marksismi-leninismi klassikud pidasid revolutsiooni rahulikku arenemist võimalikuks järgmistel tingimustel. Esiteks, kui antud maal ei ole tugevat sõjaväelis-bürokraatlikku kodanlikku riigimasinat. XIX sajandi 70-ndail aastail, kui Marx avaldas arvamust, et Ameerika Ühendriikides ja Inglismaal on proletariaadil võimalik võimu kätte võita rahulikul teel, valitses nendes maades arenenud kodanlik demokraatia ja seal ei olnud arvukat sõjaväge, bürokraatiat jne. Teiseks on võimu rahulik üleminek töölisklassi kätte võimalik siis, kui töölisklassi enamus on koondunud marksistliku partei ümber ja tegutseb tema juhtimisel sotsialismi loosungite all, kui töölisklass on organiseeritud, on kätte võitnud enam-vähem laialdased demokraatlikud õigused ja kui valitsevad klassid ei hakka tarvitama töölisklassi vastu

[1] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. II, стр. 669.

[2] Tegelikult oli Oktoobrirevolutsioon, kuigi see viidi läbi relvastatud ülestõusu abil, peaaegu veretu revolutsioon. Mitte võimu võtmine proletariaadi kätte, vaid kodusõda, mida pärast revolutsiooni võitu alustasid kukutatud klassid välisimperialistide toetusel, nõudis palju ohvreid.

relvastatud vägivalda. Revolutsiooni rahuliku arenemise võimalus Venemaal 1917. aasta veebruarist juulini oli tingitud sellest, et tol perioodil puudus vägivald rahva üle ja relvad olid rahva käes.

Võimalused sotsialistliku revolutsiooni rahulikuks arenemiseks võivad kahaneda või, vastupidi, laieneda ajalooliste tingimuste, klassijõudude vahekorra muutumise tõttu. Need võimalused tekivad sellest, et töölisklassi ja tema liitlaste poolel on rõhuv jõudude ülekaal, mis real juhtudel võib sundida kodanlust teatud tingimustel (näiteks tingimusel, et tootmisvahendid temalt osaliselt välja ostetakse) rahva tahtele alistuma. Võib esineda ka niisuguseid ajaloolisi olukordi, kus relvastatud võitlus revolutsiooni esimesel etapil valmistab ette tingimused revolutsiooni suhteliselt rahulikuks arenemiseks järgnevatel etappidel (nii oli lugu näiteks Hiinas demokraatliku revolutsiooni sotsialistlikuks revolutsiooniks ümberkasvamise protsessis).

Käesoleval ajal on proletariaadil reas maades endisega võrreldes suuremad võimalused kasutada võitluses võimu pärast rahulikke meetodeid. See on seletatav järgmiste põhjustega: a) sotsialismi positsioonide tugevnemine ülemaailmsel areenil, mis hõlbustab rahvaste vabanemist kapitalistlikust ja koloniaalsest rõhumisest ja sotsialistlike ümberkujunduste läbiviimist; b) kapitalismi positsioonide nõrgenemine ja töölisklassi positsioonide tugevnemine; reas maades väheneb järjest kapitalistliku süsteemi võime püsida ilma tugevamate kapitalistlike riikide välisabita[1]; c) demokraatlike ja sotsialistlike ümberkujunduste lähenemine üksteisele, mis annab töölisklassile võimaluse koondada enda ümber tunduvalt laiemaid elanikkonna kihte kui varem.

Revolutsiooni rahuliku arenemise korral osutub mõningates maades võimalikuks kasutada revolutsiooni ülesannete lahendamiseks *parlamenti*. Igal juhul on vaja võitlus parlamendis ühendada laiaulatusliku rahvaliikumisega väljaspool parlamenti.

Varem kasutasid marksistid parlamenti kui tribüüni töölisklassi nõudmiste proklameerimiseks, kodanliku korra kritiseerimiseks ja töörahva laiade hulkade poole pöördumiseks. Astudes välja anarhistide vastu ja rõhutades parlamentliku võitluse kasutamise vajalikkust, paljastasid marksistid teiselt poolt reformistide „parlamentlikke illusioone", nagu oleks võimalik ühiskonna sotsialistliku ümberkujundamise ülesandeid lahendada parlamentlikul teel. Ja marksistidel oli õigus, sest tol ajal, enne kapitalismi üldkriisi, oli kodanluse käsutuses küllalt jõude selleks, et nurja ajada kõiki temale vastumeelseid üritusi, mida töörahva hulgad oleksid püüdnud parlamendi abil teostada.

Tänapäeval elab kapitalism üle üldkriisi, kodanluse jõud on

[1] Teiselt poolt tuleb silmas pidada rahvusvahelise kodanluse liitu, mis on suunatud töölisklassi vabadusvõitluse vastu. Üheks agressiivse Põhja-Atlandi bloki (NATO) eesmärgiks on võitlus revolutsioonilise töölisklassi ja rahvusliku vabadusliikumise vastu.

tunduvalt kõikuma löönud, töölisklassi jõud aga on kasvanud. Sellepärast võib parlament, mis tekkis kui kodanluse võimu ja kapitalistliku korra kindlustamise tööriist, teatud tingimustes muutuda ühiskonna sotsialistliku ümberkujundamise tööriistaks. Selle vajalikuks tingimuseks on töölisklassi partei poolt juhitav võimas rahvahulkade liikumine väljaspool parlamenti, tööliste, talurahva hulkade ning linna keskkihtide ulatuslikult arenenud klassivõitlus monopolistliku suurkapitali vastu, reaktsiooni vastu, rahu ja sotsialismi eest. Selle ülesande lahendamiseks on vaja likvideerida töölisliikumise lõhestatud olukord ja saavutada töölisliikumise ühtsus, ühendada demokraatlikud ja patriootilised jõud rahvarindesse. Nagu NLKP XX kongressi otsuses on märgitud, „on töölisklassil, kes ühendab enda ümber töötavat talurahvast, intelligentsi laiu ringkondi ja kõiki patriootlikke jõude ning annab kindlaid vastulööke oportunistlikele elementidele, kes ei ole suutelised loobuma kapitalistide ja mõisnikega kokkuleppimise poliitikast, võimalus anda purustav löök reaktsioonilistele, rahvavastastele jõududele, võita parlamendis kindel enamus ja muuta ta kodanliku demokraatia organist rahva tõelise tahte tööriistaks".

Kas tähendab see, et kõikides kapitalistlikes maades on saanud võimalikuks võimu üleminek töölisklassi kätte rahulikul teel, parlamendis enamuse saavutamise abil? Ei, nendes maades, kus kapitalismi käsutuses on võimas sõjaväe- ja politseiaparaat, põrkab töölisklass paratamatult kokku reaktsiooniliste jõudude ägeda relvastatud vastupanuga ja tal ei ole võimalik sotsialismile üle minna rahulikul teel. Ekspluataatorlikud klassid oma võimu vabatahtlikult ei loovuta.

Kaasaegsed revisionistid kuulutavad rahuliku meetodi ainukeseks ja üldiseks kapitalismilt sotsialismile ülemineku meetodiks; pealegi näevad nad temas niisugust meetodit, mis võimaldab vältida klassivõitlust ja proletariaadi diktatuuri. Tegelikult aga, nagu „Sotsialistlike maade kommunistlike parteide ja töölisparteide esindajate nõupidamise deklaratsioonis" õigesti on rõhutatud, ei tohi võimu rahulikul teel kättevõitmise võimaluse kõrval unustada teist võimalust — üleminekut sotsialismile mitterahulikul teel. Sotsialismile ülemineku ühe või teise meetodi reaalse võimaluse igal üksikul maal määravad konkreetsed ajaloolised tingimused.

Samuti ei tule arvata, et nendes maades, kus avaneb reaalne võimalus sotsialismile üleminekuks rahulikul teel, see võimalus tingimata teostub. Täiesti võimalik on mõnedes maades ka niisugune sündmuste käik, kus töölisklass, võitnud võimu kätte rahulikul, parlamentlikul teel, põrkab pärast seda kokku ekspluataatorlike klasside ägeda vastupanuga, kes sunnivad talle peale kodusõja.

NLKP XX kongress rõhutas, et sedamööda, kuidas üha uued maad astuvad sotsialismi teele, muutuvad sotsialismile ülemineku

vormid üha mitmekesisemaks. Kuid kõigi sotsialismile ülemineku vormide puhul on selle ülemineku vajalikuks, otsustavaks tingimuseks see, et poliitiline juhtimine oleks töölisklassi, tema eesrindliku osa käes, on vajalik proletariaadi diktatuur, mida juhib marksistlik partei. Üleminek sotsialismile on võimatu ilma ühiskonna riikliku juhtimiseta töölisklassi poolt, kelle eesotsas on marksistlik partei.

Sotsialistliku revolutsiooni üldiseks seaduseks on vana võimuaparaadi likvideerimine ja selle asendamine uue aparaadiga. Selle poolest erineb sotsialistlik revolutsioon kodanlikust revolutsioonist. Viimane ei lammutanud seda tohutut täidesaatva võimu aparaati, mis oli kujunenud absolutismi ajastul, vaid säilitas ja täiustas seda. Proletaarne revolutsioon aga ei või alles jätta vana aparaati, mis on kohandatud rahva rõhumiseks (politsei, sandarmeeria, vana sõjavägi, bürokraatia jne.), vaid peab selle purustama ja uuega asendama. Seda asendamist võib läbi viia — olenevalt revolutsiooni teostamise meetodist — mitmesugusel kujul, kas korraga, nagu see oli Nõukogude Venemaal, või järkjärgult. Missuguseid meetodeid proletariaat võimu kättevõitmiseks ka ei kasutaks, tema diktatuuri kehtestamise vajalikuks tingimuseks jääb vana sõjaväelis-bürokraatliku riigimasina likvideerimine. Proletaarne revolutsioon uuendab põhjalikult kogu riigiaparaadi, tõmmates riigivalitsemisest osa võtma inimesi rahva hulgast, töötajate hulgast.

Sellest, et võimu üleminek töölisklassi kätte võib toimuda mitmesuguses vormis, samuti ka sellest, et konkreetsed ajaloolised tingimused on erinevates maades erinevad, tuleneb ka proletariaadi diktatuuri vormide mitmekesisus. Lenin kirjutas: „Kodanlike riikide vormid on äärmiselt mitmekesised, kuid nende olemus on üks: kõik need riigid on nii või teisiti lõpuks ikkagi tingimata *kodanluse diktatuuriks.* Kapitalismilt kommunismile üleminek ei jäta muidugi andmata poliitiliste vormide suurt küllust ja mitmekesisust, kuid nende olemus on seejuures vältimatult üks: *proletariaadi diktatuur*"[1].

Ajalugu tunneb järgmisi proletariaadi diktatuuri vorme: Pariisi Kommuun 1871. aastal; nõukogud, mis on Venemaa töölisklassi loominguks ja võitsid 1917. aastal; rahvademokraatlikud vabariigid. Parlamentliku tee kasutamine sotsialismile üleminekuks võib kaasa tuua uute proletariaadi diktatuuri vormide tekkimise, mille puhul revolutsioonilise võitluse käigus ümber kujundatud parlament muutub rahva enamuse tahte väljendajaks.

Kõik proletariaadi diktatuuri vormid on oma klassisisult ühtsed. Neile on iseloomulik ka rida ühiseid jooni võimu organisatsioonis: esindusorganite muutmine tõepoolest töötavaiks võimuorganeiks (erinevalt kodanlikust parlamentarismist, mille puhul parlament on pahatihti tühipaljas „lorikogu"); niihästi seadusandliku

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 385.

kui ka täidesaatva võimu koondamine rahva esindajate kätte; ühtse rahvaesinduse süsteemi loomine, alates kõrgematest võimuorganitest ja lõpetades kohalikega jne. Ühtlasi on igal proletariaadi diktatuuri vormil ka omad spetsiifilised jooned.

Proletariaadi diktatuuri rahvademokraatliku vormi iseärasused, millede poolest ta erineb nõukogude võimust, tulenevad tema tekkimise tingimustest. Rahvademokraatiamaadel ei tulnud alustada liikumist sotsialismi poole üksinda. Nad said riiklikku toetust esimeselt sotsialismimaalt. See muutis oluliselt klassijõudude vahekorda nendes maades töölisklassi kasuks.

Nõukogude Venemaa kohta ütles Lenin: „Meil tuli teostada proletariaadi diktatuuri tema kõige karmimas vormis"[1]. Väga terava klassivõitluse olukorras, mis kujunes välja Venemaal pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu, oli paratamatult vaja ära võtta valimisõigus ekspluataatoritelt (mõisnikelt, kapitalistidelt, kulakutelt jt.) ning vana režiimi kõige kuritahtlikumatelt esindajatelt (endistelt sandarmitelt jne.). Kuid niisugune abinõu ei ole sugugi möödapääsmatult vajalik kõikides tingimustes. Nagu rahvademokraatiamaade kogemused on näidanud, võib kukutatud ekspluataatorite vastupanu mahasurumine toimuda ka ilma selleta, et neilt valimisõigus ära võetaks.

Rahvademokraatlik kord kasvas välja rahva fašismivastasest vabadusliikumisest. Fašistlike röövvallutajate vastu, rahvusliku vabanemise eest peetava võitluse ühisel platvormil ühinesid proletariaadi ja tema partei juhtimisel rahvarindesse (rahvusrindesse või isamaarindesse) mitmesugused parteid, sealhulgas ka väikekodanlikud ja mõningad kodanlikud parteid. See on üks neid põhjusi, miks rahvademokraatiamaades sai võimalikuks mitme partei süsteem, mida Nõukogude Venemaal tegelikult ei esinenud.

Need kodanlikud ja oportunistlikud parteid Euroopa rahvademokraatiamaades, kes astusid töörahva vastu võitlemise teele, jäid klassivõitluse arenemise käigus pankrotti ja pidid ajaloo areenilt lahkuma. See-eest tugevnes üha rohkem töölisklassi marksistliku partei juhtiv osa, kes ühendas enda ümber rahva enamuse. Kommunistlike parteide ühinemine sotsiaaldemokraatlike parteide pahempoolse tiivaga marksismi-leninismi ideelisel baasil tegi lõpu lõhele töölisklassis ja tugevdas töölisklassi juhtivat osa nende maade poliitilises elus, mis on üheks tähtsamaks töölisklassi diktatuuri tingimuseks. Ka proletariaadi diktatuuri ajal säilivad reas rahvademokraatiamaades rööbiti marksistliku parteiga, rahva tunnustatud juhiga, teised demokraatlikud parteid, kes võtavad osa riigivalitsemisest. Sellepärast moodustatakse rahvademokraatlikud valitsused koalitsiooni alusel. Ka selle poolest erineb rahvademokraatlik režiim nõukogude võimust, mis ei rajanenud erinevate parteide koalitsioonil (kui mitte arvesse võtta kommunistide lühiajalist blokki „pahempoolsete" esseeridega, kes juba pool aastat pärast nõukogude võimu kehtestamist organiseerisid mässu nõukogude võimu vastu ja läksid üle kontrrevolutsiooni leeri).

Rahvademokraatliku režiimi baasiks masside hulgas on niisugune ühiskondlik-poliitiline organisatsioon nagu rahvarinne. Euroopa ja Aasia rahvademokraatiamaade kommunistlikud parteid ja töölisparteid teostavad rahvarinde laiendamise ja kindlustamise poliitikat. Hiina Kommunistlik Partei kuulutas välja kursi kommunistliku partei ja demokraatlike parteide ning gruppide pikaajalisele kooseksisteerimisele ja koostööle, nende vastastikusele kontrollile rahva huvides, sotsialismi ehitamise huvides.

Proletariaadi diktatuuri riigivormide erinevused ei puuduta peamist; nad ei puuduta tema klassiolemust ja eesmärki. Proletariaadi diktatuur teenib kõigis oma vormides üht eesmärki — sotsialismilt kommunismile ülemineku teostamist.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 28. kd., lk. 186—187.

6. Kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärk

Ühiskonna poliitilise, sotsiaalmajandusliku ning kultuurilise ümberkujundamise ülesanded lahendab sotsialistlik revolutsioon kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgu jooksul. Ülemineku-ajajärk algab proletariaadi poliitilise võimu kehtestamisest ja lõpeb sotsialistliku majanduse võiduga ning kõigi ekspluataatorlike klasside likvideerimisega, s. o. sotsialistliku ühiskonna — kommunismi esimese faasi — ülesehitamisega.

Üleminekuajajärgu ühiskonna *majanduslikku struktuuri* iseloomustab mitme majandusliku sektori olemasolu. Proletariaadi diktatuur natsionaliseerib suurtööstuse, pangad, transpordi ja loob seega sotsialistliku majandussektori, mis esialgu ei ole veel kogu rahvamajanduses domineeriv. Rööbiti sotsialistliku sektoriga säilivad veel kapitalistliku majandussektori jäänused, käsitööliste ja talupoegade väike-kaubamajandus, mõnel pool aga ka talupoegade patriarhaalne naturaalmajandus. Üleminekuajajärgu vältel toimub üleminek mitmesektoriliselt majanduselt monoliitsele sotsialistlikule majandusele. Selle ülemineku juhtivaks jõuks on proletariaadi diktatuur, mis järjekindlalt laiendab sotsialistlikku sektorit ja tõmbab rahvahulki kaasa sotsialismi ülesehitamisele.

Erinevate majandussektorite taga seisavad klassid. Ühiskonna *klassistruktuuri* kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgul iseloomustab kolme klassi — töölisklassi, töötava talurahva ja kodanluse olemasolu. Üleminekuajajärgu põhiklassideks on töölisklass ja töötav talurahvas; nende klasside vahekord määrab ühiskonna arenemise, tema liikumise sotsialismi poole. Mis puutub kodanlusse, siis pärast tähtsamate tootmisvahendite natsionaliseerimist tõrjutakse ta mittepõhilise, teisejärgulise klassi seisukorda, kes sotsialismi ülesehitamise käigus täielikult likvideeritakse.

Töölisklass muutub sotsialistliku revolutsiooni võidu tulemusena valitsevaks klassiks, kes teostab ühiskonna riiklikku juhtimist. Sotsialistlikes ettevõtetes on ta ekspluateerimisest vabastatud. Kuid niikaua, kui eksisteerib erakapitalistlik majandussektor, tuleb teataval osal töölistel nii linnas kui ka maal kannatada ekspluateerimist, kuigi seda ekspluateerimist piirab sotsialistlik riik oma seadustega.

Töötav talurahvas kujutab endast kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgul väike-eraomanike klassi, kes on vabanenud ekspluateerimisest mõisnike poolt, kuid ei ole veel täielikult vabanenud ekspluateerimisest kulakute ja kaupmeeste poolt. Kõigile sotsialismile sammuvatele maadele on alguses seaduspärasuseks kesktalurahva erikaalu kasv. Agraarsete ümberkujunduste ja mõisnike klassi likvideerimise tulemusena (NSV Liidus ka 1918. aastal, kehvikute komiteede perioodil, läbi viidud kulakluse osalise ekspropriieerimise tulemusena), sotsialistliku riigi poolt kehvtalurahvale antava abi tulemusena väheneb kehvtalurahva hulk,

paljud kehvikud tõusevad keskmike tasemele, küla „muutub kesktalupoeglikumaks". Samal ajal jätkub veel üleminekuajajärgul talurahva klassilise diferentseerumise, kihinemise protsess. Kuid objektiivsete majanduslike tingimuste ja proletaarse riigi poliitika tulemusel diferentseerumine aeglustub ja selle tagajärjeks ei ole enam kesktalurahva „väljauhtumine".

Töölisklassile ei ole töötav talurahvas klassivaenlane, nagu väitsid trotskistid, vaid liitlane. Need mõlemad klassid töötavad, neid rõhub kapitalism ja nad on huvitatud klassirõhumise hävitamisest ja sotsialismi võidust. Juhtivaks jõuks tööliste ja talupoegade liidus on töölisklass. Töölisklassi ja talurahva liidu eesmärgiks ei ole klassierinevuste jäädvustamine, vaid nende kaotamine, talurahva sotsialistlik ümberkujundamine tootmiskooperatsiooni kaudu. Sellepärast muutub talurahva tõmbamine kooperatsiooni teele sotsialistliku ülesehitustöö teataval etapil töölisklassi ja talurahva liidu kindlustamise vajalikuks tingimuseks.

Erinevalt töötavast talurahvast ja käsitöölistest, kes, olles töölisklassi liitlasteks, astuvad tema seltsimeheliku abiga vabatahtlikult sotsialistliku koopereerimise teele, on *kodanluse klass* (tööstu rid ja kaupmehed linnas, kulakud maal) ekspluataatorlik klass ja kuulub likvideerimisele. Kuid ekspluataatorlike klasside likvideerimine toimub erinevates maades erineva aja jooksul ja erinevates vormides.

Nõukogude Liidus likvideeriti mõisnike ja suurkodanluse klass juba nõukogude võimu algperioodil maa, pankade, suurte ja keskmiste tööstusettevõtete ning transpordi natsionaliseerimise tulemusena. Tugev hoop anti 1918. aasta teisel poolel ka kulakutele, kelle käest võeti ära ja anti üle kehvikutele suur osa maast ja tootmisriistadest. Kuid sellega ei olnud veel kõigi ekspluataatorlike klasside likvideerimise ülesanne lahendatud. Allesjäänud ja nepi esimestel aastatel teataval määral kasvanud kapitalistlikke elemente („nepmanid" tööstuses ja kaubanduses ning kulakud maal) piirati ja nad tõrjuti välja sotsialistliku ülesehitustöö käigus; nendele tehti lõpp 30-ndate aastate algul. Sealjuures „nepmanlik" kodanlus, kellel ei olnud oma tootmisbaasi ja kes oli arvult võrdlemisi väike, tõrjuti välja peamiselt majanduslike abinõudega — sotsialistliku tööstuse ja kaubanduse arendamisega, samuti ka sotsialistliku riigi maksupoliitikaga. Kulaklus oli NSV Liidus kõige arvukam ekspluataatorlik klass, kellel oli maal soliidne tootmisbaas. Kulaklus likvideeriti talumajapidamiste massilise kollektiviseerimise alusel, kusjuures kulakute suhtes rakendati mittemajandusliku sunduse vahendeid.

Oleks viga ühtesid või teisi ekspluataatorlike klasside likvideerimise meetodeid absolutiseerida ja universaalseiks pidada. Ühtede või teiste meetodite rakendamine oleneb konkreetsetest ajaloolistest tingimustest. Kapitalistide äge vastupanu, ettevõtete endiste omanike ja insener-tehnilise personali ladvakihtide sabo-

taaž sundis nõukogude võimu tööstuse natsionaliseerimist kiirendama ja seda läbi viima kõige täielikumalt ja resoluutsemalt — konfiskeerima ettevõtted ilma igasuguse väljaostuta ja endistele omanikele kompensatsiooni maksmiseta. Kuid see ei tähenda, et niisuguseid abinõusid peaks tingimata rakendama kõigis maades. Juba Marx ja Engels nägid ette, et suurmaaomanike ja suurvabrikantide ekspropriieerimine võib toimuda mitmesugusel kujul. „Kas see ekspropriieerimine toimub lunaraha maksmisega või ilma selleta," kirjutas Engels, „see sõltub suurelt osalt mitte meist, vaid sellest olukorrast, kus me võimule tuleme, eriti aga härrade suurmaaomanike eneste käitumisest. Lunaraha maksmist ei pea me sugugi mitte igas olukorras lubamatuks; Marx avaldas mulle — ja kui sagedasti! — oma arvamist, et meile oleks kõige vähem kulukas, kui me saaksime end tervest sellest jõugust lahti osta."[1]

Erinevalt Nõukogude Venemaast, kus mõisnike ja kapitalistide omandus konfiskeeriti täielikult, konfiskeeriti Euroopa rahvademokraatiamaades need maad ja ettevõtted, mis kuulusid fašistlikele okupantidele ja nende käsilastele. Teiste omanikekategooriate suhtes peeti võimalikuks osalist kompensatsiooni, kuigi tegelikult maksti seda väga piiratud määral. Hiina Rahvavabariigis konfiskeeriti kõik ettevõtted, mis kuulusid bürokraatlikule kompradoorlikule kapitalile, kellel varemalt oli Hiina majanduses domineeriv koht. Nii tekkis majanduse riiklik sotsialistlik sektor, mis hakkas järjekindlalt edasi arenema. Mis puutub rahvusliku kodanluse ettevõtetesse, kellega hiina töölisklass säilitas liidu ka sotsialistliku ülesehitustöö tingimustes, siis nende ettevõtete ümberkujundamine sotsialistlikuks omanduseks ei toimunud vägivaldse ekspropriieerimise teel, vaid rahulikul teel — need ettevõtted muudeti riigi ja eraomanike segaettevõteteks, s. o. nende ümberkujundamine sotsialistlikuks omanduseks toimub riigikapitalismi kaudu.

Riigikapitalismi töölisklassi diktatuuri tingimustes käsitas Lenin kui astet sotsialismi poole, kui erakapitalismi piiramise vormi, mida proletaarne võim võib kasutada väikekodanliku stiihia allutamiseks, plaanimajanduse juurutamiseks. NSV Liidus riigikapitalism ulatuslikumalt ei arenenud; see oli tingitud kapitalistide vastupanust, kes rajasid oma lootused nõukogude võimu kukutamisele. Hiinas kasutatakse riigikapitalismi erakapitalistliku tööstuse ja kaubanduse järkjärguliseks ümberkujundamiseks sotsialistlikuks tööstuseks ja kaubanduseks. Selle vormi kaudu teostatakse proletaarset poliitikat kapitalistliku tööstuse ja kaubanduse kasutamise, piiramise ja sotsialistliku ümberkujundamise alal.

Sotsialistliku ülesehitustöö kogemused Hiinas näitavad, et sedamööda, kuidas kindlustuvad sotsialismi positsioonid maailma mas-

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения, т. II, 1955, стр. 419.

taabis, avanevad proletaarsele riigile üha laiemad võimalused maksimaalselt painduvate vormide rakendamiseks majanduse sotsialistlikul ümberkujundamisel, üha laiemad võimalused kapitalistliku majandussektori majanduslikuks mõjutamiseks tema sotsialistlikuks sektoriks ümberkujundamise eesmärgil.

Sotsialistlik revolutsioon kutsub paratamatult esile klassivõitluse teravnemise töörahva hulkade ja ekspluataatorite vahel. Kuid ekspluataatorite vastupanu vägivaldse mahasurumise meetodid võivad kokku põimuda kodanluse kasutamise meetoditega, mille eesmärgiks on rakendada kodanlust, tema teadmisi sotsialistliku majanduse ehitamisel. Lenin käsitas kodanluse niisugust „kasutamist" kui üht proletariaadi klassivõitluse vormi üleminekuajajärgul. Ta pidas vajalikuks rakendada kodanluse esindajate ja kodanlike spetsialistide teadmised ja kogemused sotsialistliku ülesehitustöö teenistusse.

Lepitamatu klassivõitlus sündiva sotsialismi ja hukkuva kapitalismi vahel on kapitalismilt sotsialismile ülemineku seaduspärasuseks ja liikumapanevaks jõuks. See võitlus teravneb paratamatult üleminekuajajärgu teatud etappidel, kui otsustatakse küsimust „kes — keda". Nõukogude Liidus teravnes klassivõitlus eriti revolutsiooni esimestel aastatel, kui oli otsustamisel sotsialismi poliitilise võidu küsimus, seejärel aga linna ja maa kapitalistlikele elementidele pealetungimise aastail, kui oli otsustamisel küsimus sotsialismi võidust majanduses. Marksism-leninism lükkab resoluutselt tagasi oportunistlikud teooriad, mis räägivad klassivõitluse „vaibumisest" ja kapitalistlike elementide rahulikust „sissekasvamisest" sotsialismi ja mida propageerisid NSV Liidus buhharinlased, rahvademokraatiamaades aga propageerivad mitmesugused revisionistlikud ja natsionalistlikud elemendid. Seda laadi teooriate eesmärgiks on nüristada töörahva valvsust ja võtta temalt relvad võitluses klassivaenlaste vastu. Nagu õpetas Lenin, ei tähenda proletariaadi diktatuur klassivõitluse lõppemist, vaid selle jätkumist uutes vormides.

Kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgul on klassivõitlus paratamatu, kuid selle võitluse teravuse aste ja vormid võivad olla väga erinevad niihästi mingi ühe maa üksikutel arengujärkudel kui ka mitmesugustes sotsialismile üleminekut teostavates maades. Lenin märkis, et kukutatud kodanlus jääb veel kauaks ajaks tugevaks oma rahvusvaheliste sidemete, kokkuaetud rikkuste, suurte kogemuste ja teadmiste poolest. Tema jõu allikaks on ka väikekaubatootmine, mis tekitab alatasa kapitalismi. Paljud neist tegureist avaldavad oma mõju ka nendes maades, mis astuvad sotsialismi teele hiljem. Kuid nendes maades, kuivõrd nad arenevad sotsialistliku maailmasüsteemi koosseisus, muutub klassijõudude vahekord töölisklassile soodsamaks. Sellepärast võivad klassivõitluse vormid nendes maades olla ja ongi vähem teravad.

Seda on kujukalt näidanud Euroopa rahvademokraatiamaade arenemine. Nõukogude Liidu olemasolu kaitses neid välismaise sõjalise interventsiooni eest

ja takistas kodanlust alustamast kodusõda. Proletariaadi diktatuuri vägivaldne külg ei avaldunud neis maades nii teravalt kui proletariaadi diktatuuri algperioodil Nõukogude Venemaal. Kuid sellest rahvademokraatiamaade arengu omapärast ei tohi teha järeldust, nagu võiks proletariaadi diktatuur lahti ütelda vägivalla tarvitamisest. Ei tohi unustada, et on olemas kapitalistlik maailm, et imperialistid ei loobu kapitalistliku korra restaureerimise katsetest. Need katsed olid Ungaris 1956. aasta oktoobri lõpul aset leidnud traagiliste sündmuste põhjuseks, kus välismaised ja sisemised kontrrevolutsioonilised jõud kasutasid rahvahulkade rahulolematust töörahva partei endise juhtkonna vigade üle ja organiseerisid relvastatud võitlust sotsialismi vastu.

Sotsialistliku revolutsiooni ajaloolisi kogemusi võtavad arvesse mitte ainult töörahva hulgad, vaid ka nende klassivaenlased. Sellepärast hakkab rahvademokraatiamaades pärast reaktsiooni põhijõudude purustamist üha suurem hulk minevikus ekspluataatorlike klasside hulka kuulunud inimesi ja samuti ka kodanliku intelligentsi esindajaid mõistma, et neil on kasulikum hakata lojaalselt suhtuma rahvavõimusse kui jätkata vastupanu ja lasta end täielikult puruks lüüa. Elu õpetab ka seda, et töölisklassi diktatuuri nõrgenemise, sisemiste raskuste tekkimise või välismaise imperialistliku reaktsiooni vahelesegamise korral teevad kukutatud klasside jäänused katset kodanlikku korda taastada. Seda näitasid kujukalt ülalmainitud sündmused Ungaris. Nendest sündmustest tegid kõigi sotsialismimaade kommunistlikud parteid ja töölisparteid järelduse, et on vaja kõvendada valvsust klassivaenlaste salasepitsuste suhtes ja tugevdada sotsialistlikku riiki.

Sotsialistlik riik on sotsialismi ülesehitamise ning tööliste ja talupoegade saavutuste kaitsmise tähtsaimaks vahendiks. Kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgul on tema peamisteks funktsioonideks kukutatud klasside vastupanu mahasurumine ja oma maa kaitsmine väliskallaletungide eest. Riik kaitseb tekkiva sotsialistliku ühiskonna aluseid ja eeskätt tema majanduslikku alust — tootmisvahendite ühiskondlikku omandust. Ta on majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö organiseerija. Majanduslik-organisatoorsel ja kultuurilis-kasvatuslikul tööl on sotsialistliku riigi tegevuses tähtis koht juba üleminekuperioodil, täies ulatuses areneb aga see funktsioon välja pärast sotsialismi võitu.

7. Klassid ja riik sotsialismi tingimustes

Sotsialismi tingimustes muutub põhjalikult *ühiskonna klassistruktuur*, mistõttu muutub ka klassivõitluse küsimuse käsitlus.

Sotsialismi võiduga NSV Liidus lakkasid eksisteerimast ekspluataatorlikud klassid. Täielikult on likvideeritud ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, on hävitatud klassiühiskonna põhiline joon, mis seisab selles, et inimesed jagunevad niisugusteks rühmadeks, kelledest üks võib omastada teise tööd nende erineva koha tõttu ühiskondliku majanduse süsteemis. Klassistruktuuri muutumine NSV Liidus väljendub ka selles, et

on muutunud töötajate eneste pale. Tänapäeval on NSV Liidu rahvastik peaaegu tervikuna (välja arvatud väike kiht üksiktalupoegi ja koopereerimata käsitöölisi, mis moodustab ligikaudu 0,5 protsenti rahvastikust) seotud sotsialistlike majandusvormidega. 1956. aastal moodustasid töölised ja teenistujad 59,5 protsenti NSV Liidu rahvastikust, kolhoosnikud ja koopereeritud käsitöölised — 40 protsenti.

Töölisklass töötab sotsialistlikes ettevõtetes, mis on üldrahvalikuks omanduseks. Ta on koos kogu rahvaga tootmisvahendite omanik ega ole enam järelikult proletariaat — tootmisvahenditest ilma jäetud klass. Töölisklass jääb ka sotsialismi tingimustes kõige eesrindlikumaks klassiks. Ta teostab ühiskonna riiklikku juhtimist.

Talupojad ei ole sotsialismi tingimustes enam väikekaubatootjad, nad on muutunud kolhoosnikuteks, kelle elu rajaneb sotsialistlikul omandusel ja kollektiivsel tööl. Kui töölisklassile on iseloomulik sotsialistlik tendents, siis talurahva juures andis end varemalt tunda kapitalistlik kaubamajanduse tendents. Nüüd aga rajaneb nii töölisklassi kui ka talurahva olemasolu ühtsel sotsialistlikul majandussüsteemil, mis on välja kujunenud ja kindlustunud nii linnas kui ka maal. Erinevused nende klasside vahel on tingitud sotsialistliku omanduse kahe vormi — riikliku (üldrahvaliku) ja kolhooslik-kooperatiivse (grupilise) omanduse olemasolust. Sellest tulenevad tööliste ja talupoegade mõnevõrra erinev vahekord tootmisvahenditega, nende mõnevõrra erinev osa ühiskondliku töö organisatsioonis ja nende erinevused sissetulekute saamise vormides.

Kuigi töölised ja talupojad teineteisest erinevad, ühendab neid ühine töö sotsialistlikus majanduses, kommunismi ülesehitamise ühine eesmärk. Ühine töö sotsialistlikus majanduses on peamine, mis määrab nende vastastikused suhted. Töölisklassi ja talurahva liidu majanduslikuks aluseks sotsialistlikus ühiskonnas on tihe tootmisalane side ja laiaulatuslik toodangu vahetus rahva ühisvaraks oleva sotsialistliku tööstuse ja kolhooside vahel. Töölisklassi ja talurahva liit kindlustub nii üldrahvaliku kui ka kolhooslik-kooperatiivse omanduse igakülgse arenemise baasil. Sedamööda, kuidas kasvavad põllumajanduse tootlikud jõud, kuidas suureneb kolhooside ühisvara, hakkab ka kolhooslik omandus järk-järgult lähenema üldrahvaliku omanduse tasemele, sel alusel aga hakkavad kaduma, kustuma erinevused tööliste ja talupoegade vahel. Nende klasside liit ei väljenda sotsialismi tingimustes mitte ainult nende põhihuvide ja tegevuse ühtsust, vaid ka nende progresseeruvat majanduslikku, poliitilist ja kultuurilist lähenemist üksteisele.

Töölistele ja talupoegadele on sotsialistliku ülesehitustöö käigus lähenenud ka intelligents. Kui vanas ühiskonnas värvati intelligentsi peamiselt varakate klasside hulgast, siis sotsialismi tingimustes on ta oma koosseisult muutunud tööliste ja talupoegade

intelligentsiks, tema põhimassi moodustavad töölisklassi, talurahva ja töörahva teiste kihtide hulgast pärit inimesed. Täielikult on muutunud ka intelligentsi tegevuse iseloom: kui kapitalismi tingimustes on intelligentsi põhiline osa sunnitud teenima rahva rõhujaid, sest majandus ja riigiaparaat kuuluvad kodanlusele, siis sotsialismi tingimustes teenib intelligents rahvast.

Ekspluataatorlike klasside likvideerimise ja teiste nõukogude ühiskonna klassistruktuuris toimunud muutuste tulemusena kujunes välja nõukogude ühiskonna moraalne ja poliitiline ühtsus. Sotsialistlikus ühiskonnas ei ole enam antagonistlikke klasse, ta on vaba klasside kokkupõrgetest. Suhted töölisklassi ja kolhoositalurahva vahel, samuti ka suhted nende sotsialistlike klasside ja nõukogude intelligentsi vahel on sõpruse ja kindla ning vääramatu liidu suhted, kusjuures juhtiv koht selles liidus kuulub töölisklassile.

Seoses sellega ei saa pidada õigeks Stalini tuntud vormelit, mille kohaselt sedamööda, kuidas kasvavad sotsialismi jõud, klassivõitlus järjest rohkem teravneb. See vormel, mille Stalin tõstis esiplaanile 1937. aastal, kui sotsialism oli juba NSV Liidus võitnud ja ekspluataatorlikud klassid ning nende majanduslik baas olid juba likvideeritud, kahjustas sotsialistlikku ülesehitustööd, soodustas sotsialistliku seaduslikkuse rikkumist ja tol ajal esinenud põhjendamatuid repressioone.

Ekspluataatorlike klasside likvideerimine ning ühiskonna moraalse ja poliitilise ühtsuse väljakujunemine tähendavad, et klassivõitluse teravik on NSV Liidus nihkunud rahvusvahelisele areenile, kus areneb kahe süsteemi — sotsialistliku ja kapitalistliku süsteemi võistlus. Sotsialismimaa piirides säilivad veel klassivõitluse elemendid, jäänused, on veel vaja võidelda vaenulike elementide vastu ja välismaalt saadetavate kapitalistliku maailma agentide vastu, mis nõuab kõigilt töötajailt väsimatut revolutsioonilist valvsust. Samuti on veel vaja võidelda kapitalistliku maailma ideoloogilise mõju vastu, bürokratismi vastu, vanade vaadete jäänuste vastu, mis on veel säilinud ühe osa inimeste teadvuses, niisuguste väga kahjulike kapitalismi igandite vastu nagu varastamine, spekuleerimine, kohusetundetu suhtumine töösse, ahnitsemine jne., üksikute inimeste ühiskonnavastaste ja antipatriootlike tegude vastu. Seda võitlust peavad kõigi nõukogude ühiskonna sotsiaalsete rühmade eesrindlikud inimesed ja see kõvendab veelgi nõukogude ühiskonna moraalset ja poliitilist ühtsust. Klassivõitluse elemendid, jäänused avalduvad NLKP võitluses revisionismi vastu, inertsete, konservatiivsete elementide vastu, kes osutavad vastupanu kommunistliku partei poliitikale kommunismi ülesehitamisel.

Sotsialismi võiduga ja ühiskonna klassistruktuuri muutumisega muutuvad ka sotsialistliku riigi *funktsioonid* ja vormid. Kõige tähtsam muutus sotsialistliku riigi funktsioonides pärast sotsialismi võitu seisab selles, et oma maa ekspluataatorlike klasside

mahasurumise funktsioon on hääbunud, ära langenud, sest need klassid on likvideeritud. Neis tingimustes on sõjavägi, karistus- ja luureorganid oma teravikuga pööratud välisvaenlaste vastu. Kõige tähtsamal kohal sotsialistliku riigi tegevuses omal maal on majanduslik-organisatoorne ja kultuurilis-kasvatuslik töö. Riik kui sotsialistliku ühiskonna poliitiline organisatsioon, kui üldrahvaliku tahte väljendaja juhib kogu maa majanduse plaanipärast arengut, teostab töörahva huvides kontrolli töö ja tarbimise mõõdu üle, tagab kultuuri arenemise ja rahva igakülgse kasvatamise, rahvahulkades uue, kommunistliku töössesuhtumise kujunemise.

Sõjalise mahasurumise funktsiooni kadumine omal maal ei tähenda, et kaoks vajadus riigivõimu järele. Sotsialistlik riik jääb püsima ka pärast seda, kui on likvideeritud ekspluataatorlikud klassid. Vajadus riigi järele tuleneb niihästi sotsialistliku ühiskonna välistest kui ka sisemistest arenemistingimustest. Kapitalistliku maailma olemasolu tekitab sõjaliste väliskallaletungide ohu. Sellepärast täidab riik sotsialismi tingimustes (niikaua, kui sotsialism ei ole saavutanud võitu kõigis või vähemalt enamikus maades) sõjaliste väliskallaletungide eest kaitsmise funktsiooni; selleks aga on tarvis niisuguseid organeid nagu sõjavägi, luureorganid jne. Kui kapitalistlike maade suhtes on sotsialistlik riik sotsialismi võitude kaitsmise tööriistaks, siis sotsialistliku leeri piires on ta riikide vastastikuse poliitilise, majandusliku ja kultuurilise abistamise tööriistaks.

Nagu näitas Lenin raamatus „Riik ja revolutsioon", on riik sotsialismi tingimustes vajalik selleks, et kaitsta sotsialistlikku omandust varaste ja raiskajate eest, samuti ka selleks, et teostada kontrolli töö ja tarbimise mõõdu üle, et läbi viia sotsialistlikku töö järgi jaotamise printsiipi. Kommunismi esimeses faasis ei ole töö veel muutunud kõigi ühiskonna liikmete esimeseks eluvajaduseks ja inimeste teadvus ei ole veel jõudnud niisugusele tasemele, kus kõik peaksid vabatahtlikult kinni sotsialistliku ühiselu reeglitest. Riik teostab sundimist üksikute isikute suhtes, kes hoiduvad kõrvale tööst ja ühiskondlikust kontrollist. Sotsialistliku ühiskonna normaalne funktsioneerimine ja üleminek kommunismile on võimatu, kui töölisklass ei teosta ühiskonna riiklikku juhtimist.

Pärast kommunismi lõplikku võitu, kui klasside suhteid väljendav poliitiline pealisehitus välja sureb, tuleb inimeste valitsemise asemele, Engelsi väljenduse järgi, asjade valitsemine ja tootmisprotsesside juhtimine. Siis ei kanna ühiskonna majandus- ja kultuurielu juhtimine enam poliitilist iseloomu ja seda teostatakse ilma riigita. Sotsialismi tingimustes aga kannab see juhtimine poliitilist iseloomu, ta on riigi funktsiooniks ja aitab ellu viia töölisklassi poliitikat, mille eesmärgiks on kindlustada sotsialistlikku korda, töölisklassi ja talurahva liitu, vennalikku koostööd nende klasside ja intelligentsi vahel, rahvaste sõprust, ehitada üles kom-

munism. Sotsialistliku riigi organite majanduslik-organisatoorne ja kultuurilis-kasvatuslik töö toimub võitluses kapitalismi igandite vastu, mis samuti annab sellele tööle poliitilise iseloomu.

Niisiis, kommunismi esimeses faasis on riik eluliselt vajalik. Kommunismi ülesehitamise huvid nõuavad riigi järjekindlat tugevdamist.

Marksism-leninism on alati võidelnud väikekodanlike, anarhosündikalistlike teooriate vastu, mis peavad poliitilist organisatsiooni ja igasugust riigivõimu paheks, eitavad ühiskonna majandusliku ja poliitilise elu tsentraliseeritud juhtimise tähtsust ja vajadust. Lenin rõhutas, et kommunismi teostamiseks tuleb üle saada sellest tööliste kutsealasest ning territoriaalsest eraldatusest, killustatusest, mis oli üheks kapitali jõu ja töö jõuetuse allikaks. Ühtlasi nõuavad sotsialism ja kommunism üldise riikliku juhtimise ja altpoolt tuleva ulatusliku initsiatiivi oskuslikku ühendamist. Demokraatlik tsentralism majanduses tuleneb suurtootmisel rajaneva sotsialistliku majanduse loomusest endast, tootmisvahendite ühiskondlikust omandusest.

Kaasaegsed revisionistid on majanduse tsentraliseeritud juhtimise vastu, pidades seda identseks bürokraatlike juhtimismeetoditega. Kuid bürokraatlik tsentralism, mis pidurdab rahvahulkade initsiatiivi arenemist, on printsipiaalselt hoopis midagi muud kui demokraatlik tsentralism. Demokraatlik tsentralism nõuab, et töörahva miljonilisi hulki tõmmataks kaasa riikliku ja majandusliku ülesehitustöö juhtimisele, et võetaks igakülgselt arvesse kohapealseid kogemusi ja rahvahulkade loovat initsiatiivi.

Sotsialism on rahvahulkade eneste loomingu tulemus, nende teadliku ümberkujundava tegevuse tulemus. Selle rahvahulkade loova tegevuse innustajaks ja organiseerijaks on kommunistlik partei ja sotsialistlik riik. Sotsialistlik demokraatia annab rahvahulkade loomingulisele aktiivsusele piiritud võimalused kõigil ühiskonna elu aladel.

Sotsialistliku ühiskonna demokraatia on uut tüüpi demokraatia, kodanlikust demokraatiast võrratult kõrgem demokraatia. See on tingitud eeskätt sotsialistliku ühiskonna majanduslikust korrast, mille poliitiliseks pealisehituseks on sotsialistlik demokraatia. Sotsialistlik demokraatia teeb lõpu lõhele demokraatlike vabaduste ja õiguste väljakuulutamise ning nende reaalse elluviimise vahel. Vastupidiselt formaalsele, kodanlikule demokraatiale ta ei piirdu sellega, et kuulutab välja demokraatlikud õigused, vaid tagab tegelikult kõigile ühiskonna liikmetele õiguse tööle, haridusele ja puhkusele, valimisõiguse ning võimaluse osa võtta riigi ja rahvamajanduse juhtimisest, sõna- ja trükivabaduse, südametunnistuse vabaduse, samuti ka reaalse võimaluse isiklike võimete arendamiseks. Sotsialismi võiduga NSV Liidus likvideeriti kõik ajutised demokraatia kitsendused, mis olid üleminekuajajärgul paratamatult vajalikud. 1936. aastal võeti vastu uus NSV Liidu

Konstitutsioon ning kehtestati üldine, otsene ja ühetaoline valimisõigus salajasel hääletamisel[1].

Mida lähemale jõuame kommunismile, seda rohkem areneb ka sotsialistlik demokraatia. See on seaduspärane protsess, sest kommunismi ülesehitamine on lahutamatult seotud rahvahulkade aktiivsuse edasise suurenemisega kõigil ühiskonna majandus-, riigi- ja kultuurielu aladel.

Kõigi nõukogude inimeste loova initsiatiivi ja aktiivsuse tõusule aitavad kaasa abinõud, mis viimastel aastatel on tarvitusele võetud liiduvabariikide õiguste edasiseks laiendamiseks majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö alal, tööstusliku ja põllumajandusliku tootmise planeerimises esinenud ülearuse tsentralisatsiooni likvideerimiseks, tööstuse ja ehitustegevuse juhtimise süsteemi reorganiseerimiseks. Avarad perspektiivid kolhoositalurahva aktiivseks ja loovaks osavõtuks kommunismi ehitamisest avab traktorijaamade reorganiseerimine ja kolhoosidele võimaluse andmine koondada enda kätte kogu põhiline põllumajanduslik tehnika. Abinõud, mis kommunistlik partei on tarvitusele võtnud kohapealse initsiatiivi arendamiseks, tööstuse ja põllumajanduse juhtimise vormide edasiseks täiustamiseks, on suureks sammuks sotsialistliku demokraatia arengus.

Sotsialistlik demokraatia loob kõige soodsamad tingimused selleks, et tõmmata kõige laiemaid töörahva hulki pidevalt ja iga päev osa võtma ühiskondlike ja riiklike küsimuste lahendamisest. Kommunismi ehitamine nõuab sotsialistliku demokratismi edasiarendamist igas suunas: nõukogude osatähtsuse suurendamist, ametiühingute aktiivsuse tõstmist ja nende energilisemat osavõttu tootmise juhtimisest, laiade rahvahulkade tõhusat kontrolli riigiorganite ja ameti-isikute tegevuse üle, avaliku arvamuse tähtsuse suurendamist kõigil nõukogude ühiskondliku elu aladel. Tulevikus viib rahvahulkade isetegevuse ja poliitilise aktiivsuse edasiarenemine selleni, et ühiskondlikud organisatsioonid võtavad enda peale rea funktsioone, mida praegu täidavad riigiorganid. See

[1] Vastupidiselt kodanlikule demokraatiale tagab sotsialistlik demokraatia tõepoolest üldised valimised. Kodanlikes maades ei võta tegelikult suur osa rahvast hääletamisest osa ka siis, kui tal on valimisõigus. Nii näiteks võttis Ameerika Ühendriikides viimastest kongressi valimistest osa kõigest 57,3 protsenti valijaist, Inglismaal ei võtnud parlamendi valimistest osa peaaegu veerand valijaist. Tõsiasja, et peaaegu pooled valijad ei võta osa kongressi valimistest, peavad ameerika kodanluse ideoloogid positiivseks nähtuseks, näevad selles „tõelise demokraatia ja vabaduse" tunnust, seda fakti aga, et sotsialistlikes maades võtavad valijad peaaegu sajaprotsendiliselt osa oma riigiorganite valimistest, peavad nad miinuseks, tahavad selles näha demokratismi puudumist. Selles avaldub kujukalt kodanliku demokraatia kaitsjate silmakirjalikkus ja pettus. Valijate passiivsus kodanlikes maades on suurel määral seletatav asjaoluga, et nende valimisõigus piirdub ainult võimalusega valida, nimelt missugune valitseva klassi esindaja hakkab neid parlamendis esindama ja maha suruma. Vastupidi, üle 99,9% valijate osavõtt valimistest sotsialistlikus riigis annab tunnistust sellest, et nad on eluliselt huvitatud nõukogude kui rahvavõimu organite, nende endi huvisid esindavate organite tööst.

ühiskondlike organisatsioonide osatähtsuse ja nende funktsioonide laienemise protsess toimub juba tänapäeval.

Sotsialistliku demokraatia arenemine tugevdab riigivõimu ja valmistab ühtlasi ette tingimusi riigi väljasuremiseks, üleminekuks niisugusele ühiskonnakorrale, kus ühiskonna juhtimise funktsioone täidetakse ilma erilise poliitilise võimu aparaadita, ilma riikliku sundimiseta.

Mõned marksismi vaenlased süüdistavad kommuniste selles, et nad võtavad tarvitusele abinõusid sotsialistliku riigi tugevdamiseks, selle asemel et kaasa aidata riigi kiiremale väljasuremisele. Nendele kiidavad järele kaasaegsed revisionistid, kes väidavad, et riigi väljasuremise küsimus olevat peamine ja põhiline küsimus, mille lahendamisest oleneb sotsialismi tulevik. Nad ähvardavad sotsialismi mandumisega, bürokratiseerumisega, kui ei tagata riigi väljasuremist kõige kiiremas korras.

Marksistid on alati pidanud vajalikuks, et sotsialistlik riik juuriks välja bürokratismi kui sotsialismieelsete juhtimismeetodite jäänuse. Peamiseks abinõuks selle ülesande lahendamisel on laiade rahvahulkade kaasatõmbamine riigi valitsemisega seotud töösse. Kutsuda aga bürokratismi vastu võitlemise sildi all üles kaasa aitama riigi võimalikult kiirele väljasuremisele, kuulutada vajalikuks loobuda riigist sotsialismi tingimustes, kui on olemas veel kapitalistlik maailm, ja seda enam kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgul — tähendab võtta töörahvalt relvad tema klassivaenlaste ees. Riigi väljasuremise protsessi ei saa kiirendada mingisuguste kunstlike vahenditega. Riiki ei kaota mitte keegi, ta sureb järk-järgult välja selle tõttu, et kaob vajadus poliitilise võimu järele. See saab võimalikuks siis, kui sotsialistlik riik on oma ajaloolised ülesanded täitnud, nende ülesannete täitmiseks aga on vaja rahvavõimu tugevdada. Sellepärast ei tohi hoolt sotsialistliku riigi tugevdamise eest vastandada riigi väljasuremise perspektiividele; need on ühe medali kaks külge.

„Lenin õpetas, et riigi täielikuks väljasuremiseks on tarvis täielikku kommunismi, et riik sureb täielikult välja alles siis, kui saabub kommunismi kõrgeim faas, kui ühiskond viib ellu reegli: „Igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema vajaduste järgi", kui kõrge tööviljakuse baasil luuakse kõigi saaduste täielik küllus ning töö muutub tähtsaimaks eluvajaduseks ja inimesed hakkavad vabatahtlikult töötama oma võimete kohaselt."[1]

Kui kiiresti riigi väljasuremise protsess toimub, see oleneb esiteks sellest, kuivõrd edukalt saadakse omal maal võitu kapitalismi jäänustest inimeste teadvuses ja vabanetakse ühiskonnavastastest nähtustest, teiseks sellest, kuivõrd tõsiselt muutub rahvusvaheline olukord väliskallaletungi ohu vähenemise ja täieliku kadumise mõttes. Kui kaovad kõik ühiskonna klassideks jagune-

[1] N. S. Hruštšov, Nelikümmend aastat Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist, Tallinn, 1957, lk. 44.

mise jäljed, kui kommunism saavutab lõpliku võidu ja lavalt lahkuvad vana maailma jõud, kes panevad vastu kommunismile, siis langeb ära ka vajadus riigi järele. Ühiskonnal ei ole siis enam ühiskondliku korra ja distsipliini tagamiseks vaja erilisi relvastatud inimeste salku. Ja siis, Engelsi väljenduse järgi, võib ühiskond anda riigimasina vanavara muuseumi, asetades selle voki ja pronkskirve kõrvale.

8. Kommunistlik partei kui juhtiv jõud töölisklassi diktatuuri süsteemis

Marksistliku partei poolt teostatav juhtimine on sotsialismi ja kommunismi ülesehitamise vajalikuks tingimuseks. Nagu ülalpool oli juba öeldud, ei saa proletariaat ilma kogenud ja võitluses karastatud marksistliku parteita heita endalt kapitalismi iket ja kehtestada oma poliitilist võimu. Pärast seda, kui proletariaat on kätte võitnud riigivõimu, suureneb proletariaadi partei tähtsus veelgi enam.

Lenin märkis, et revolutsioonide ajaloost võib leida näiteid, kus revolutsioonilised jõud võtsid riigivõimu enda kätte, kuid ei teadnud, mis sellega peale hakata, ja see soodustas nende lüüasaamist. Proletaarse revolutsiooni üheks suureks eeliseks niisuguste revolutsioonidega võrreldes on see, et proletariaat teab, kuidas oma võitu kindlustada, kuidas kasutada oma riigivõimu kommunismi lõpliku võidu saavutamiseks. Need teadmised annab talle marksistlik partei. „Proletariaadi diktatuur," õpetab Lenin, „pole võimalik muudmoodi kui kommunistliku partei kaudu."[1]

Pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu kerkib proletariaadi ette ülesanne — kindlustada kättevõidetud võimu, maha suruda kukutatud klasside vastupanu, kaitsta proletariaadi diktatuuri välisvaenlaste kallaletungide eest. Proletariaat peab võitma ebakindlate väikekodanlike kihtide kõikumised, viima endaga kaasa laiad töörahva hulgad, tõmbama nad kaasa sotsialistlikku ülesehitustöösse, ümber kujundama ühiskonna majandusliku korra, organiseerima uue, sotsialistliku majanduse ja kultuuri ehitamist. Nende ülesannete edukaks lahendamiseks, võidukaks võitluseks vana ühiskonna jõudude ja traditsioonide vastu on tarvis proletariaadi suurt teadlikkust, kindlameelsust, monoliitsust ja organiseeritust. „Ilma raudse ja võitluses karastatud parteita, kellel on kõige selle usaldus, mis antud klassis on ausat, ilma parteita, kes oskab tähele panna ja mõjutada hulkade meeleolu, on võimatu edukalt sellist võitlust pidada."[2]

Partei kannab rahvahulkadesse distsipliini ja organiseerituse vaimu, ühendab ühise eesmärgi nimel mitmesuguseid töörahva rühmi, on proletariaadi diktatuuri juhtiv ja suunav jõud.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 177.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 27.

Sotsialistliku revolutsiooni ajaloolised kogemused 1871. aasta Pariisi Kommuunist kuni meie päevini annavad vastuvaidlematult tunnistust sellest, et proletariaadi diktatuuri kättevõitmise, arendamise ja kindlustamise otsustavaks tingimuseks, ükskõik mis kujul proletariaadi diktatuuri ka teostatakse, on proletariaadi partei juhtimine. See on sotsialistliku revolutsiooni arenemise seaduspärasus, mis on maksev kõigi maade jaoks, kes astuvad sotsialismi teele.

Oma juhtivat osa töölisklassi diktatuuri süsteemis täidab kommunistlik partei terve riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide süsteemi kaudu. Need riiklikud ja ühiskondlikud organisatsioonid seovad parteid laiade töörahva hulkadega. Nende hulka kuuluvad eeskätt niisugused riiklikud organisatsioonid nagu töörahva saadikute nõukogud, mis on NSV Liidu poliitiliseks aluseks ja ühendavad kogu töörahvast (samuti ka analoogilised riiklikud organisatsioonid teistes sotsialistlikes maades, näiteks rahvanõukogud Bulgaarias, rahvuskomiteed Tšehhoslovakkias jne.). Tähtis koht töölisklassi diktatuuri süsteemis kuulub ka ametiühingutele, kooperatiividele, noorsooühingutele ja teistele ühiskondlikele organisatsioonidele. Rahvademokraatiamaades etendavad määratu suurt osa rahvusrinde (või rahvarinde) organisatsioonid, mis ühendavad rahvahulki laialdasse liitu, mille eesotsas on töölisklass.

Kõigi nende organisatsioonide kaudu avalduvad kõige erinevamate töörahva kihtide püüdlused ja tahe. Nendele organisatsioonidele toetub töölisklassi partei oma ülesannete täitmisel. „Saame kogusummas vormiliselt mittekommunistliku, painduva ja võrdlemisi laialdase, väga võimsa proletaarse aparaadi, mille kaudu partei on tihedasti seotud *klassi* ja *massiga* ning mille kaudu, partei juhtimisel, teostub *klassi diktatuur*,"[1] kirjutas V. I. Lenin.

Kõik need riiklikud ja ühiskondlikud organisatsioonid saavad edukalt tegutseda ainult kommunistliku partei juhtimisel, kes töötab välja õige poliitilise joone, määrab kindlaks nende praktilise tegevuse suuna. Marksistlik partei kui töölisklassi diktatuuri juhtiv ja suunav jõud ühendab kõigi töörahva organisatsioonide tööd. Ainult partei, kes väljendab kogu rahva huve, kehastab tema kollektiivset tarkust ja ühendab oma ridades rahva paremaid esindajaid, on suuteline ja kohustatud kontrollima kõigi organisatsioonide ja võimuorganite tööd. Partei juhtimine tagab kõigi riiklike küsimuste lahendamise üldrahvalike huvide seisukohalt, mitte aga ametkondlike huvide või rühmahuvide seisukohalt. Sellepärast on igasugused katsed, mille eesmärgiks on lahutada ühtede või teiste riigiorganite või ühiskondlike organisatsioonide tegevust parteilisest juhtimisest, eemaldada neid partei kontrolli alt, sügavalt kahjulikud ja rahva huvidega vastuolus. Partei kont-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 30.

rolli alt eemaldumine põhjustab paratamatult nurjaminekuid töös ja rahvahulkadest irdumist. Parteiline juhtimine ja lahutamatu side rahvahulkadega on kõigi sotsialistliku riigi organite jõu allikaks.

Partei juhib kõiki riiklikke ja ühiskondlikke organisatsioone oma liikmete kaudu, kes töötavad neis organisatsioonides ja kuuluvad nende juhtivaisse organeisse. Sealjuures partei muidugi ei asenda neid organisatsioone, vaid arendab igati nende initsiatiivi ja isetegevust, tagab nende tegevuse demokraatliku iseloomu.

Kodanluse ideoloogid väidavad tihtilugu, et kommunistliku partei juhtiv osa töölisklassi diktatuuri süsteemis olevat vastuolus demokraatiaga. Nad ütlevad, et demokraatia eeldavat tingimata mitme partei süsteemi olemasolu, ja keelduvad sel alusel tunnistamast nõukogude korra demokraatlikku iseloomu.

On täiesti loomulik, et maades, kus on olemas antagonistlikud klassid, tekib suur hulk poliitilisi parteisid, mis väljendavad erinevate klasside huvisid. Kuid tegelikult ei ole see demokraatia mõõdupuu ja garantii. Suure hulga parteide olemasolu ei takistanud imperialistlikke valitsusi 1914. aastal alustamast maailmasõda, hoolimata rahva tahtest. Täpselt niisamuti ei arvestanud Teise maailmasõja eel Inglise, Prantsuse ja Ameerika Ühendriikide valitsused rahvaste tahet, lükkasid tagasi ettepanekud organiseerida hitlerlikule agressioonile kollektiivne vastulöök ja andsid seega fašistlikele agressoritele vabad käed.

Demokratismi astet ei määra sugugi riigis olemasolevate parteide hulk, vaid see, missugusele klassile kuuluvad tootmisvahendid, missuguse klassi käes on võim, missugust poliitikat ajab antud riigivõim. Sotsialistlik riik, mida juhib kommunistlik partei, on tegudega tõestanud oma tõelist demokratismi, võimet kaitsta rahvahulkade põhilisi ja igapäevaseid huvisid.

Marksism-leninism ei väida, nagu oleks mitme partei olemasolu kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgul printsipiaalselt võimatu. Olenevalt ühe või teise maa konkreetsetest ajaloolistest arenemistingimustest võib seal olla üksnes töölisklassi partei või siis tema kõrval ka teisi poliitilisi parteisid, kes tunnistavad kommunistliku partei juhtivat osa, nagu see on näiteks reas rahvademokraatiamaades. Sealjuures on kõigile sotsialismi ehitavatele maadele üldiseks seaduspärasuseks töölisklassi partei juhtiv osa töölisklassi diktatuuri süsteemis. Just see juhtiv osa tagab tõelise demokraatia, sest see võimaldab kõige täpsemini kajastada ja väljendada riigiorganite tegevuses rahva tahet.

Nõukogude sotsialistliku ühiskonna tingimustes, kus pole antagonistlikke klasse ja kus on välja kujunenud rahva moraalne ja poliitiline ühtsus, ei ole pinda teiste parteide olemasoluks peale kommunistliku partei. Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei ühendab oma ridades eesrindlikke inimesi töölisklassi, töötava talurahva ja intelligentsi hulgast, on töörahva eesrindlik väesalk. Partei kuulab tähelepanelikult masside häält, väljendab nende

püüdlusi, peegeldab oma otsustes ühiskonna arenemise küpseksaanud vajadusi. On iseloomulik, et näiteks niisugused nõukogude ühiskonnale aktuaalseks saanud küsimused nagu tööstuse ja ehitustegevuse juhtimise ümberkorraldamise küsimus, traktorijaamade reorganiseerimise ja kolhoosikorra edasise kindlustamise küsimus, esitati üldrahvalikuks arutamiseks ja lahendati just NLKP Keskkomitee algatusel. Kommunistliku partei ja rahva ühtsuses kehastub nõukogude korra sügav demokratism.

Töölisklassi diktatuuri tingimustes, kus kommunistlik partei on valitsev partei, kasvab veelgi partei ridade ühtsuse tähtsus. Partei ühtsus ja raudne distsipliin tema ridades on eluliselt vajalikud selleks, et töölisklass suudaks võimu enda käes hoida ja seda kindlustada. Raamatus „„Pahempoolsuse" lastehaigus kommunismis" rõhutas Lenin energiliselt partei ühtsuse tähtsust ja fraktsioonilisuse erilist ohtlikkust: „Kes veidigi nõrgendab proletariaadi partei raudset distsipliini (eriti tema diktatuuri ajal), see abistab tegelikult kodanlust proletariaadi vastu"[1].

Kaasaegsed revisionistid eitavad või vähendavad kommunistliku partei juhtivat osa töölisklassi diktatuuri süsteemis. Nad määravad parteile poliitilise haridustöö organisatsiooni osa, väites, et partei peab olema ainult „ideoloogiline tegur", mitte aga „võimu tegur". Revisionistid kuulutavad partei juhtiva osa kahjulikuks „monopolismiks" ja vastandavad parteile teisi organisatsioone — ametiühinguid, töölisnõukogusid jne. Kuid mida tähendab parteitute organisatsioonide esikohale tõstmine ja marksistliku partei juhtiva osa vähendamine? See tähendab anarhosündikalismi positsioonidele langemist, demagoogilist joondumist töörahva vähemteadlike kihtide järele ja töölisklassi avangardi tähtsuse vähendamist. „See aga on samaväärne proletariaadi täieliku desarmeerimisega *kodanluse kasuks*," õpetas Lenin. „See on samaväärne just selle väikekodanliku laialipillatusega, ebastabiilsusega, vastupidamise, ühinemise ja korrapärase tegutsemise võime puudumisega, mis igasuguse proletaarse revolutsioonilise liikumise paratamatult nurja ajab, kui sellele järele anda."[2]

Teoreetiliseks baasiks, millele rajatakse kõige uuema aja revisionistlikud rünnakud töölisklassi partei vastu, on ammutuntud „stiihilisuse teooria", mille marksism-leninism on juba ammu paljastanud ja hukka mõistnud. Sotsialismi ülesehitamise kogemused niihästi NSV Liidus kui ka rahvademokraatiamaades on kummutanud ettekujutuse, nagu kujuneks uus ühiskond „sotsialistliku stiihia" arenemise korras, millele tulevat vaid anda täielik vabadus. Tegelikult saavutab sotsialism võidu vaid võitluses stiihiliselt areneva kapitalistliku majandussektori vastu, väike-kaubamajandusliku sektori sotsialistliku ümberkujundamise tulemusel.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 27.
[2] Sealsamas, lk. 26.

Sotsialismi ehitavad kommunistliku partei poolt juhitavad miljonilised töörahva hulgad oma teadlike jõupingutustega.

Sotsialismi ja kommunismi ülesehitamise käigus ei vähene kommunistliku partei osa, nagu seda kinnitavad revisionistid, vaid suureneb järjest. Ta suureneb sellepärast, et subjektiivne tegur omandab üha suurema tähtsuse, sellepärast, et ühiskond võtab enda kätte majanduslike protsesside juhtimise, mis varem, kapitalismi tingimustes, toimusid stiihiliselt. Ta suureneb ka sellepärast, et uue ühiskonna ehitamisele tõmmatakse kaasa üha laiemad rahvahulgad. Mida suurem aga on selle ülesehitustöö ulatus, seda suurema tähtsuse omandab rahvahulkade juhtimine partei poolt, kes on rahvahulkade loomingulise aktiivsuse organiseerijaks. Partei osatähtsuse suurenemine on seotud lõpuks ka sellega, et sedamööda, kuidas sotsialism kasvab ümber kommunismiks, kuidas suureneb töörahva aineline heaolu ja tõuseb tema kultuuritase, kuidas kasvab töörahva teadlikkus, sedamööda kitseneb ka järkjärgult sundimisvahendite, administratiivse mõjutamise vahendite rakendamise sfäär ja suureneb veenmise, ideelise mõjutamise tähtsus. Just neist moraalsetest teguritest aga ammutabki oma jõu kommunistlik partei kui mõttekaaslaste-kommunistide võitluslIit, mille liikmeid seovad ühised veendumused, ühine tahe ja organisatsioon.

9. Sotsialismi ja kapitalismi kooseksisteerimine ning sotsialismi ülemaailmse võidu paratamatu iseloom

Kogu sotsialismile eelnevat ajalugu iseloomustab mitmesuguste maade ja rahvaste ebaühtlane arenemine. Erinevate ajalooliste ja geograafiliste tingimuste tõttu ei ole tootlikud jõud arenenud kõigis maades ühesuguse tempoga, seoses sellega aga on need maad ühed ja samad ajaloolise arengu astmed läbi teinud erinevatel aegadel. Näiteks tol ajal, kui Egiptuses, Kreekas, Roomas ja reas teistes maades oli välja kujunenud orjanduslik kord, eksisteeris enamikus maades veel ürgkogukondlik kord. Keskajal eksisteeris suuremal osal Euroopa ja Aasia territooriumist feodaalkord, Aafrika, Ameerika ja Austraalia territooriumil aga püsisid orjanduslikud ja ürgkogukondlikud suhted. Kapitalistlik kord hõlmas suuremat arvu rahvaid kui orjanduslik ja feodaalne kord, kuid ka kapitalismi valitsemise ajal oli maid, kus säilisid feodaalsed ja feodalismieelsed suhted. Seega ei ole ajaloolise arengu seaduspärasuseks mitte ainult ühiskondlik-majanduslike formatsioonide järjestikune vahetumine, vaid ka nende kooseksisteerimine teatud perioodi vältel.

Teatud aja jooksul on ajalooliselt paratamatu ka sotsialismi ja kapitalismi kooseksisteerimine. Nagu 3. paragrahvis oli juba tähendatud, muutub imperialismi ajastul kapitalistlike maade majandusliku ja poliitilise arenemise ebaühtlus eriti teravaks ja omandab kvalitatiivselt uue iseloomu. Selle tõttu ei toimu sotsia-

listlikud revolutsioonid kõigis maades üheaegselt. On vaja tervet ajaloojärku, mille vältel üha uued ja uued maad langevad välja imperialismi süsteemist ja astuvad sotsialismi teele.

Erinevalt kapitalismieelsetest formatsioonidest, mille võim ei laienenud kõigile maailma maadele, muutus küpsusejärku jõudnud kapitalism maailmasüsteemiks ja sidus kogu maailma ühtse maailmamajanduse süsteemiga, tõmbas kõik maad kapitalistliku ekspluateerimise orbiiti. Sotsialistliku süsteemi tekkimine tähendab, et kapitalismi asemele on tulnud uus, arenev maailmasüsteem, mis ei rajane ekspluateerimisel ega koloniaalvõimul, vaid printsipiaalselt teistel alustel, igasugusest rõhumisest vabade rahvaste sõbralikul koostööl ja vastastikusel abistamisel.

Sotsialismi võidult ühel maal sotsialismi maailmasüsteemi tekkimisele, mis hõlmab esialgu rea maid, hiljem aga kõiki maid, — niisugune on sotsialistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni kujunemise seaduspärasus. Enne Teist maailmasõda, kui Nõukogude Liit oli ainuke sotsialismimaa, moodustas ta 17 protsenti maakera territooriumist ja ligikaudu 9 protsenti rahvastikust ning andis ligikaudu kümnendiku maailma tööstustoodangust. Tänapäeval kuulub sotsialistliku leeri maadele juba 26 protsenti maakera territooriumist, kus elab ligikaudu 35 protsenti maailma rahvastikust ja toodetakse ligikaudu üks kolmandik maailma tööstustoodangust.

Kapitalismi tekkimine ja arenemine tõi kaasa koloniaalsüsteemi kujunemise. Sotsialismi tekkimine ja arenemine aitab kaasa kolonialismi likvideerimisele kogu maailmas. Kasvava rahvusliku vabadusliikumise löökide all laguneb imperialismi koloniaalsüsteem. Üha uued ja uued maad võidavad kätte rahvusliku sõltumatuse, kusjuures ühed maad saavutavad vabaduse töölisklassi juhtimisel, teised, nagu India, Indoneesia, Birma ja Egiptus, on saavutanud oma rahvusliku sõltumatuse rahvusliku kodanluse hegemoonia tingimustes. Viimase kümne aasta jooksul on koloniaalsest ja poolkoloniaalsest poliitilisest sõltuvusest vabanenud ligikaudu 1300 miljonit inimest, kuid kolonialismi ahelais on siiani veel ligikaudu 150 miljonit inimest. Ühtlasi ei tohi unustada, et rahvastel, kes on kätte võitnud *poliitilise* sõltumatuse, tuleb veel visalt võidelda selleks, et vabaneda enamarenenud kapitalistlike maade *majanduslikust* orjusest. Et kaitsta oma sõltumatust imperialismi vastu, arendada rahvuslikku majandust ja säilitada rahu, taotlevad need maad koostööd sotsialistliku leeri maadega. Kuigi enamus koloniaalrõhumisest vabanenud maid ei ole sotsialistlikud, soodustab see, et nad on kätte võitnud rahvusliku sõltumatuse, imperialismi süsteemi kokkuvarisemist, annab imperialismile tugeva löögi tagalast.

Sotsialismile eelneva ajaloo kestel tugevdas ettejõudnud maades saavutatud uue ühiskonnakorra võit ajaloolise arengu ebaühtlust, sest mahajäänud rahvad muutusid ettejõudnud maade valitsevatele klassidele ekspluateerimise objektiks. Printsipiaal-

selt teisiti kujunevad sotsialistlike maade vastastikused suhted mittesotsialistlike mahajäänud maadega. Sotsialistlikud maad aitavad neil maadel mahajäämusest üle saada, oma tehnilises, majanduslikus ja kultuurilises arengus järele jõuda eesrindlikele maadele. See nõrgendab ajaloolise protsessi ebaühtlust ja viib rahvaste mahajäämuse likvideerimisele. Mis puutub suhetesse sotsialistlike maade eneste vahel, siis nende maade vennalik koostöö tuleneb nende astumisest ühisele teele, sotsialismi teele, sotsiaalmajandusliku korra ning riigivõimu ühisest klassiolemusest, vajadusest vastastikuse toetuse ja abi järele, ühistest huvidest ja eesmärkidest võitluses imperialismi vastu, sotsialismi ja kommunismi võidu eest, kõigile ühisest marksismi-leninismi ideoloogiast. Seega ei piirdu sotsialistlike maade omavahelised suhted ainult täieliku üheõiguslikkuse, territoriaalse tervikluse, riikliku sõltumatuse ja suveräänsuse austamise, üksteise siseasjadesse mittevahelesegamise printsiipidega. Nende vastastikuste suhete lahutamatuks osaks on veel peale selle ka vennalik vastastikune abistamine, milles võimsalt avaldub sotsialistliku internatsionalismi printsiip.

Sotsialistlik leer hõlmab erineval majanduslikul ja kultuurilisel arengutasemel olevaid maid. Kuid tänu sotsialistlike riikide majanduslikule ja kultuurilisele koostööle ja vastastikusele abistamisele saadakse neist erinevustest järk-järgult üle. Sotsialismile kui plaanipäraselt, proportsionaalselt arenevale ühiskonnale ei ole tema iseloomu tõttu sugugi omane ebaühtlus; vastupidi, kapitalistlikult ühiskonnalt päritud arenemise ebaühtlusest saadakse järk-järgult üle. Sellepärast on sügavalt ekslikud revisionistide katsed kanda sotsialismile üle kapitalismi seaduspärasusi, sealhulgas ka erinevate maade arenemise ebaühtlust ja sellest tulenevaid riikidevahelisi konflikte, ühtede riikide püüet teisi valitseda, teiste riikide üle hegemooniat saavutada. Sotsialism teeb niisugustele suhetele lõpu, pannes kõigi sotsialistlike maade koostöös maksma üheõiguslikkuse ja vennaliku vastastikuse abistamise printsiibid.

Üks kaasaegse revisionismi põhilisi pahesid seisab selles, et ta ei näe või ei taha näha meie ajastu peamist vastuolu — vastuolu kasvava sotsialismi maailmasüsteemi ja roiskuva kapitalismi süsteemi vahel. Nende kahe süsteemi vahekord määrab tänapäeval kogu maailma ajaloo käigu.

Kapitalismilt sotsialismile ülemineku protsessis, mis sai alguse Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist, muutub kahe maailmasüsteemi jõudude vahekord. Kui Oktoobrirevolutsioon Venemaal pani aluse uuele, sotsialistlikule maailmale, oli ta veel nõrk. Kuid sündmuste edasine areng ja eeskätt sotsialismi võit NSV Liidus, fašismi purustamine Teises maailmasõjas, milles otsustavat osa etendas Nõukogude Liit, sellele järgnenud suured revolutsioonilised ümberkujundused reas Euroopa ja Aasia maades muutsid oluliselt kahe süsteemi üldist jõudude vahekorda

kogu maailma ulatuses sotsialismi kasuks. Nagu kujukalt ütles Mao Tse-dung, ei ole nüüd läänetuuled enam idatuultest tugevamad, vaid idatuuled on tugevamad läänetuultest.

Sotsialistliku ja kapitalistliku süsteemi vastastikused suhted on võitluse, ajaloolise võistluse suhted. Selles võistluses avaldusid juba sotsialistliku korra olemasolu esimestel aastakümnetel ilmselt sotsialismi eelised. Pole juhus, et imperialismil ei läinud korda saavutada sõja abil võitu Nõukogude Liidu üle. Tekib küsimus: missugustes vormides toimub see võistlus edaspidi? Kas ta peab tingimata võtma sõjaliste kokkupõrgete kuju? Kas sotsialism saab kapitalismi võita ilma sõdadeta?

Imperialismi ideoloogid väidavad sageli, nagu eitaks see, et marksistid tunnistavad sotsialismi ülemaailmse võidu paratamatust, sotsialistlike ja kapitalistlike maade rahuliku kooseksisteerimise võimalust. Nad laimavad marksismi, väidavad, et kommunistid püüdvat „eksporteerida" revolutsiooni, kõigile rahvastele vägivaldselt peale suruda sotsialistlikku korda.

Marksistid mõistavad printsipiaalselt hukka katsed suruda rahvastele väljastpoolt peale üht või teist, kas või isegi kõige eesrindlikumat korda. Marksistid on arvamisel, et rahvad loovad ise oma ajalugu ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste järgi. Kodanlik müüt revolutsiooni eksporteerimisest on vastuolus ajaloolise materialismiga ja proletaarse internatsionalismi printsiipidega, mis nõuavad, et austataks kõigi rahvaste õigust vabalt korraldada oma ühiskondlikku elu.

Sotsialism võidab kõikides maades, kuid mitte sellepärast, et teda oleks võimalik rahvastele vägivaldselt peale suruda, vaid sellepärast, et ta vastab ühiskonna arenemise vajadustele. Marx ja Engels nägid ette, et sotsialismi võit arenenud maades annab oma arenemises maha jäänud rahvastele niisugust eeskuju, et nad ise järgnevad eesrindlikele rahvastele, kes on astunud sotsialismi teele: „ . . . Selle eest kannavad hoolt juba ainuüksi majanduslikud vajadused . . . Ainult ühes pole kahtlust: võidukas proletariaat ei saa ühtki võõrast rahvast vägisi õnnelikuks teha, õõnestamata sellega omaenda võitu"[1]. Kommunistid peavad sellest marksismi rajajate seisukohast rangelt kinni. Ühel või mitmel maal võitnud töölisklass annab vennalikku moraalset toetust teiste maade töötajatele, kes võitlevad enda vabastamise eest, kuid ta ei saa neile sotsialistlikke ümberkujundusi peale suruda. Katsed revolutsiooni väljastpoolt „tagant tõugata" oleksid niisama mõttetud kui katsed kiirendada taime kasvu ladvast tirimisega.

Kritiseerides buhhaarinlasi ja trotskiste, kes panid ette ülemaailmse sotsialistliku revolutsiooni tulekahju süüdata kapitalistlikele maadele revolutsioonilise sõja kuulutamisega, nimetas Lenin nende seisukohta „veidraks ja koletuks". Artiklis „Veider ja koletu" kirjutas Lenin: „Võib-olla arvavad autorid,

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVII, 1935, стр. 239.

et rahvusvahelise revolutsiooni huvid nõuavad selle revolutsiooni *taganttõukamist*, selliseks taganttõukamiseks oleks aga ainult sõda, mitte kuidagi rahu... Selline „teooria" oleks täielikus vastuolus marksismiga, mis on alati eitanud revolutsioonide „taganttõukamist", sest need arenevad sedamööda, kuidas valmib revolutsioone tekitavate klassivastuolude teravus"[1].

Revolutsiooni „eksport" on marksismi vaenlaste absurdne väljamõeldis. Revolutsioonid ei toimu väljastpoolt antud käsu järgi, samuti ka mitte partei või käputäie vandeseltslaste äranägemise järgi. Nagu rõhutas Lenin, ei varise kapitalism kokku mitte sellepärast, et keegi tahab haarata võimu. Kapitalism ei variseks kokku, kui seda ei põhjustaks tema majanduslike ja poliitiliste vastuolude teravnemine, kui kapitalismi ei uhuks ega õõnestaks tema enda ajalugu.

Marksistid pole kunagi arvanud ega arva, et sotsiaalsed revolutsioonid peaksid ilmtingimata tekkima sõdadest. On olnud revolutsioone, mille saabumist on kiirendanud klassivastuolude teravnemine seoses sõdadega. Imperialistid on sageli sõdu alustanud lootuses lämmatada revolutsioonilise liikumise kasvu, tegelikult aga on need kutsunud esile revolutsioonilise kriisi. Kuid revolutsioonilised situatsioonid ei ole tingimata alati sõdadega seotud.

Seades oma ülesandeks sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamise, on marksistid ühtlasi võidelnud ja võitlevad imperialistlike, ebaõiglaste sõdade, vallutussõdade vastu, mida tekitab kapitalistlik kord. Sotsialistlik revolutsioon Venemaal tekkis rahu loosungi all, ja nõukogude võim pöördus kohe oma olemasolu esimestel päevadel sõdivate maade poole üleskutsega sõlmida rahu. Rahu kindlustamine on kogu Nõukogude riigi välispoliitika põhiülesanne. Sotsialistliku riigi rahupoliitika teoreetiliseks aluseks on Lenini tees sotsialistlike ja kapitalistlike riikide *rahuliku kooseksisteerimise* võimalikkuse kohta.

Imperialismi ideoloogid väidavad, et kapitalistliku ja sotsialistliku süsteemi rahulik kooseksisteerimine olevat võimatu. Paljud kodanlikud sotsioloogid kirjutavad ja räägivad, et riikide ja nende ideoloogiate erinev sotsiaalne loomus tegevat riikidevahelised sõjalised konfliktid paratamatuks. Kuid ajaloo kogemused lükkavad säärased väited ümber ja näitavad, et on võimalikud sõjad ühesuguse sotsiaalse korra ja ühesuguse ideoloogiaga riikide vahel (niisugused on sõjad imperialistlike riikide vahel) ja vastupidi — on võimalik rahulik koostöö erineva sotsiaalse korra ja ideoloogiaga riikide vahel (säärane on näiteks NSV Liidu koostöö rea kapitalistlike riikidega).

Erineva sotsiaalse korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise võimalus tuleneb meie ajal esiteks sellest, et on olemas riike, kes ei ole sõjast huvitatud. Nende hulka kuuluvad eeskätt sotsialistlikud riigid. Sotsialistlikus ühiskonnas ei ole klasse ega sotsiaal-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 51.

seid rühmi, kes oleksid sõjast huvitatud. Siin ei ole relvavabrikante, kes on huvitatud relvastumise võidujooksust, mis suurendab nende kasumeid, ei ole kapitalistlikke monopole, kes püüavad laiendada kaupade realiseerimise turge ja vallutada territooriume, kuhu paigutada oma kapitale. Tootmise arendamine sotsialismi tingimustes on allutatud kogu ühiskonna materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste rahuldamise ülesandele, sõda ei saa selle eesmärgi saavutamisele kaasa aidata, vaid ainult takistab seda. Kommunismi ehitamise huvid ja kestva ning kindla rahu tagamise huvid langevad täielikult ühte.

Sõjast ei ole huvitatud ka paljud mittesotsialistlikud riigid. Niisugused on näiteks koloniaalsest ja poolkoloniaalsest rõhumisest vabanenud riigid, kes on kätte võitnud rahvusliku sõltumatuse (India, Indoneesia, Birma, Araabia Ühinenud Vabariik jt.). Sõda võib vaid ohustada nende sõltumatust ja pidurdada nende rahvusliku majanduse arenemist. Üheskoos sotsialistlike riikidega taotlevad need riigid rahulikku kooseksisteerimist ja teiste riikide siseasjadesse mittevahelesegamist.

Erineva sotsiaalse korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise võimalus tuleneb teiseks sellest, et imperialismi agressiivsed jõud, kes on sõjast huvitatud, ei saa alati sõda valla päästa, sest seda takistavad nii rahuarmastavad riigid kui ka imperialistlike riikide eneste rahvahulkade vastupanu ning lõpuks ka vastuolud kapitalistlike riikide vahel ja kodanluse enese mitmesuguste kihtide vahel.

Kapitalismi leeris on kaks tendentsi: üks tendents väljendab imperialistliku kodanluse kõige reaktsioonilisemate ja agressiivsemate kihtide huvisid, kes püüavad organiseerida sõjalist kallaletungi sotsialismi leeri maadele, et nende arvel kapitalismi vastuolusid lahendada; teine tendents väljendab nende kodanluse kihtide huvisid, kes püüavad säilitada ja arendada rahulikke kaubanduslikke sidemeid sotsialistliku leeri maadega.

Kahe maailmasüsteemi — sotsialismi ja kapitalismi — olemasolu ei ole kaotanud rahvusvahelist tööjaotust, mistõttu kaubandus kapitalistlike ja sotsialistlike maade vahel on mõlemale poolele kasulik. Majanduslike sidemete vajadus on üks nende maade rahuliku kooseksisteerimise objektiivseid aluseid. „On olemas tugevam jõud kui mistahes vaenuliku valitsuse või klassi soov, tahe ja otsus," kirjutas Lenin 1921. aastal, „see jõud on — üldised ülemaailmsed majandussuhted, mis sunnivad neid asuma sellele meiega suhtlemise teele."[1]

Iseenesestki mõista tuleneb kõigest öeldust ainult rahuliku kooseksisteerimise võimalus, selle võimaluse muutumine tegelikkuseks aga oleneb rahu- ja sõjaleeri jõudude vahekorrast, rahvahulkade aktiivsest võitlusest sõjaõhutajate vastu, rahu säilitamise eest.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 129.

Tänapäeval on olemas tingimused, mis loovad sõdade ärahoidmiseks reaalse võimaluse. Nagu NLKP XX kongress näitas, ei ole sõjad tänapäeval fataalseks paratamatuseks. Marksismi-leninismi seisukohta, et sõjad on imperialismi ajal paratamatud, pole marksistid kunagi mõistnud fatalismi vaimus, mis peab võitlust imperialistlike sõdade vastu mõttetuks. Kuid minevikus, kui imperialism oli kõikehõlmav maailmasüsteem, kui need ühiskonna jõud, kes polnud huvitatud sõjast, olid vähe organiseeritud ja sellepärast nõrgad, ei suutnud nad kahjuks takistada imperialiste sõdu valla päästmast.

Sõdadel on oma juured ühiskonna majanduslikus korras, kuid majandus ei tekita sõdu automaatselt. Sõdadel on poliitilised eesmärgid ja nad on poliitika jätkuks. Poliitika aga väljendab klasside ja riikide suhteid, muuhulgas ka rahu- ja sõjaleeri jõudude vahekorda. Kui sõda põhjustavad majanduslikud tegurid arenevad stiihiliselt, siis sõda ise ei teki stiihiliselt, teda valmistavad teadlikult ette teatud klassid ja nende riigid hoolimata teiste klasside ja riikide vastutegevusest. Poliitiliste jõudude vahekorrast oleneb, kas imperialistid saavad sõda valla päästa või, vastupidi, rahupooldajad suudavad sõda ära hoida ja rahu kindlustada.

Majanduslikud põhjused, mis tekitavad sõdu, säilivad ka kaasaja tingimustes. Need põhjused ei saa kaduda niikaua, kui eksisteerib imperialism, sest nad tulenevad imperialismi arenemise seaduspärasustest. Kuid nende seaduspärasuste mõjusfäär on tänapäeval kitsenenud, sest imperialism ei ole enam kõikehõlmav maailmasüsteem. Kui maailma areenil tegutseksid ainult imperialismi jõud, oleks sõda paratamatu. Kuid nende jõudude vastasrinnas seisavad nüüd võimsad ühiskondlikud ja poliitilised jõud, kes võitlevad sõja vastu.

Sõja ärahoidmise võimalus kaasaja tingimustes tuleneb eeskätt sellest, et rahuüritusel on kindel tugipunkt. Selleks tugipunktiks on sotsialistlik maailmasüsteem. Oma olemasoluga, oma rahuarmastava poliitikaga ning aktiivse võitlusega sõja vastu takistavad sotsialistlikud riigid imperialiste sõdu valla päästmast. Sotsialistlikud riigid koos teiste Euroopa ja Aasia rahuarmastavate riikidega moodustavad ulatusliku *rahutsooni*, mis hõlmab suurt osa maakera rahvastikust. See tähendab, et rahuarmastavate jõudude käsutuses on mitte ainult ideelised, vaid ka võimsad materiaalsed vahendid sõja ärahoidmiseks.

Agressiivsed ringkonnad, kes püüavad sõda valla päästa, on sunnitud arvestama seda, et sotsialismimaade käsutuses on täiuslik sõjatehnika, kaasaegse tehnika juures aga on sõda ohtlik mitte ainult nendele maadele, kellele tungitakse kallale, vaid ka kallaletungivatele maadele. Sõja ärahoidmise ja agressorite plaanide nurjaajamise võimalus tuleneb ka sellest, et on kasvanud sõja vastu võitlevate ühiskondlike jõudude aktiivsus, organiseeritus ja võimsus. Töölisliikumine kapitalistlikes maades, mis on

tugevam kui kunagi varem, saab oma sõjavastases võitluses toetust massiliselt rahupooldajate liikumiselt. Rahupooldajate liikumine on enneolematult ulatuslik, ta hõlmab sadu miljoneid mitmesugustest sotsiaalsetest kihtidest inimesi. Niisugustes tingimustes ei ole fataalselt paratamatu ei sõda imperialismi leeris — kapitalistlike riikide vahel — ega ka sõda imperialistliku ja sotsialistliku leeri vahel. 1957. aasta novembris kommunistlike parteide ja töölisparteide esindajate nõupidamisel vastu võetud *„Rahumanifestis"* on öeldud: „Sõda ei ole paratamatu, sõda saab ära hoida, rahu saab kaitsta ja kindlustada".

Sotsialismi ja kapitalismi rahulik kooseksisteerimine ei tähenda sugugi, et lakkaks võitlus nende vahel. Vana kord ei loovuta kunagi kohta uuele ilma võitluseta. Kuid see võitlus ei pruugi tingimata võtta sõjaliste kokkupõrgete iseloomu, ta areneb nii majanduse ja poliitika kui ka ideoloogia alal. Võitluse tulemuse määravad uue korra majanduslikud, sotsiaalpoliitilised ja ideelised eelised. Erinevate ühiskondlik-majanduslike formatsioonide ajaloolises võistluses saavutab lõppude lõpuks võidu eesrindlik kord. Meie ajal on niisuguseks korraks sotsialism. Tema üleolek vanast korrast on tingitud sellest, et ta tagab ühiskonna kiirema progressi, tootlike jõudude kiirema arenemise, võimaldab luua kõrgema tööviljakuse kui vana kord. Sotsialism on andnud rahvahulkade loominguks, nende igakülgseks arenemiseks avarad võimalused.

Pärast seda, kui kukkusid läbi imperialismi katsed Nõukogude Liitu sõja abil hävitada, rõhutas Lenin, et oma peamist mõju rahvusvahelisele olukorrale ja maailma ajaloo käigule avaldab sotsialismimaa — ja mida edasi, seda rohkem — edusammudega majandusliku ülesehitustöö alal. Just majanduslike ülesannete lahendamine (tootmise areng, tööviljakuse tõus, töörahva ainelise heaolu paranemine) tagab sotsialismile lõpliku võidu rahvusvahelises ulatuses. Sellepärast on rahvusvaheline vabadusliikumine sügavalt huvitatud sotsialismimaade edusammudest. Sotsialismimaad aga on eluliselt huvitatud imperialismivastase vabadusliikumise arenemisest, sest see võitlus viib imperialismi kokkuvarisemisele kõikides maades ja päästab sotsialismimaad sõjaliste väliskallaletungide ohust.

Tänapäeval ei ole revolutsiooniline liikumine igal üksikul maal teistest isoleeritud, vaid on üks osa ülemaailmsest kapitalismilt sotsialismile ülemineku protsessist. Rahvusvahelise sotsialistliku liikumise eduks on tingimata vajalik töörahva internatsionaalne solidaarsus.

Imperialism püüab revolutsioonilist liikumist mitte ainult relvade jõul maha suruda, vaid püüab ka seda seestpoolt desorganiseerida. Sel eesmärgil lõhestavad sotsialismi vaenlased töölisliikumist, mürgitavad rahvahulkade teadvust reformistliku ideoloogiaga, jutlustavad „rahvuskommunismi" ideid, propageerivad töölisliikumise mitmesuguste väesalkade rahvuslikku

eraldatust. Sellepärast on internatsionaalne solidaarsus töörahvale eluliselt vajalik.

Sotsialistliku revolutsiooni ja sotsialismi arenemise seadused on kõikidel rahvastel ühesugused, niisamuti nagu põhilised kapitalismi arenemise seadused on kõikides maades ühesugused. Sellepärast pole mingisugust alust katsetel ignoreerida sotsialismi üldisi seadusi ja tõestada, et üksikud maad võivad sammuda sotsialismile mingisuguste eriliste seaduste järgi, mis erineksid Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade kogemuste najal järeleproovitud seadustest. Nagu sotsialistlike maade kommunistlike parteide ja töölisparteide esindajate nõupidamise deklaratsioonis on rõhutatud, „NSV Liidu ja teiste sotsialistlike maade kogemused on täielikult kinnitanud marksistlik-leninliku teooria selle seisukoha õigsust, et sotsialistliku revolutsiooni ja sotsialistliku ülesehitustöö protsessid rajanevad real peamistel seaduspärasustel, mis on omased kõigile maadele, kes on asunud sotsialismi teele. Need seaduspärasused ilmnevad kõikjal, kusjuures on olemas väga mitmekesiseid ajalooliselt väljakujunenud rahvuslikke iseärasusi ja traditsioone, mida tuleb tingimata arvesse võtta.

Sellised üldised seaduspärasused on järgmised: töörahva hulkade juhtimine töölisklassi poolt, kelle tuumikuks on marksistlik-leninlik partei, proletaarse revolutsiooni läbiviimisel ühes või teises vormis ja proletariaadi diktatuuri kehtestamisel ühes või teises vormis; töölisklassi liit talurahva põhihulkade ja teiste töörahva kihtidega; kapitalistliku omanduse likvideerimine ja põhiliste tootmisvahendite ühiskondliku omanduse kehtestamine; põllumajanduse järkjärguline sotsialistlik ümberkujundamine; rahvamajanduse plaanipärane arendamine, mis on suunatud sotsialismi ja kommunismi ülesehitamisele ning töörahva elutaseme tõstmisele; sotsialistliku revolutsiooni läbiviimine ideoloogia ja kultuuri valdkonnas ning suurearvulise intelligentsi loomine, kes on ustav töölisklassile, töötavale rahvale ja sotsialismiüritusele; rahvusliku rõhumise likvideerimine ning võrdõiguslikkuse ja vennaliku sõpruse kehtestamine rahvaste vahel; sotsialismi saavutuste kaitsmine välis- ja sisevaenlaste kallaletungide eest; antud maa töölisklassi solidaarsus teiste maade töölisklassiga — proletaarne internatsionalism"[1].

Marksism-leninism peab lepitamatut võitlust niihästi kaasaegse revisionismi vastu, mis puhub üles rahvuslike iseärasuste tähtsust ja vastandab nad üldistele sotsialistliku revolutsiooni seaduspärasustele, kui ka dogmatismi ja sektantluse vastu, mis ignoreerivad rahvuslikke iseärasusi.

Nagu rõhutas Lenin, „kogu maailma ajaloo arenemise üldine

---

[1] Sotsialistlike maade kommunistlike parteide ja töölisparteide esindajate nõupidamise deklaratsioon. Rahumanifest, Tallinn, 1957, lk. 11.

seaduspärasus sugugi ei eita, vaid, vastupidi, eeldab üksikuid arenemisjärke, mis toovad kaasa omapära kas selle arenemise vormis või korras"[1]. Neid iseärasusi tuleb arvesse võtta, kuid nad ei muuda sotsialistliku revolutsiooni üldisi põhilisi seaduspärasusi, mis määravad kapitalismi hukkumise ja sotsialismi ülemaailmse võidu ajaloolise paratamatuse.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 437.

XVII PEATÜKK

ÜHISKONDLIK TEADVUS JA TEMA OSA ÜHISKONNA ELUS

1. Ühiskondlik teadvus kui ühiskondliku olemise peegeldus. Ideoloogia klassiiseloom

Ühiskondlik teadvus on inimeste ühiskondliku olemise peegeldus. Vastavalt sellele, missugused inimeste ühiskondliku olemise küljed või momendid peegelduvad nende teadvuses, missugune on selle peegelduse iseloom või viis, jaguneb ühiskondlik teadvus üksikuteks spetsiifilisteks teadvuse vormideks (ideoloogia vormideks): ühiskondlikud teooriad ja vaated (nende hulgas poliitiline ja õiguslik ideoloogia), usk, filosoofia, teadus[1], kunst, moraal (kõlblus). Iga teadvuse vorm täidab oma ühiskondlikku funktsiooni. Peale nende ideoloogia vormide kuuluvad ühiskondliku teadvuse mõistesse veel inimeste sotsiaalsed tunded, meeleolud, elamused, harjumused, kombed, millede kogusumma, erinevalt ideoloogiast, moodustab antud ühiskonna või klassi inimeste ühiskondliku psühholoogia. Ühiskondliku psühholoogia hulka kuuluvad ka rahvuse ja rahva psüühilise laadi iseärasused.

Ühiskondlik olemine eksisteerib ühiskondlikust teadvusest sõltumata; inimeste ühiskondlik teadvus aga on esile kutsutud ühiskondliku olemise poolt ja on temast tingitud, peegeldab teda. Sellepärast ei tule ühiskondlike ideede allikat otsida ideedest

[1] Loodusteaduste (füüsika, keemia, bioloogia jt.) tunnetusobjektiks pole inimeste ühiskondlik olemine, vaid väline loodus. Selles mõttes ei kuulu nende põhisisu ideoloogia vormide hulka. Kuid loodusteaduste ja ühiskonnateaduste erinevust ei tohi ülehinnata. Loodusteaduste nagu ka ühiskonnateaduste arenemise põhjuseks on inimeste ühiskondliku olemise vajadused. Loodusteadused kujunevad antud majandusliku korra pinnal, nad teenivad seda korda ja selle korra poolt sünnitatud sotsiaalseid jõude. Loodusteadustele avaldab mõju ühe või teise klassi üldine maailmavaade. Selles mõttes ei erine nad teistest ühiskondliku teadvuse vormidest. Käesolevas peatükis räägitakse peamiselt ühiskondlikest ideedest ja ühiskonnateooriatest.

enestest, vaid ühiskonna materiaalsest elust, kõigepealt inimeste majanduslikest suhetest. Majanduslike suhete muutumisega muutuvad kas kiiresti või aeglasemalt poliitilised, juriidilised, filosoofilised, kõlbelised jt. ühiskondlikud ideed, teooriad, vaated ning neile vastavad asutused.

Teatavasti puudusid ürgaegse ühiskonna inimestel selgelt väljakujunenud mõisted „minu" ja „sinu", kuid kollektiivsusetunne, oma kogukonnaga ühtekuulumise tunne oli neil arenenud. Niisugune teadvus oli tingitud ürgaegse ühiskonna materiaalse elu tingimustest: see ühiskond ei tundnud veel tootmisvahendite eraomandust; inimesed hankisid tol ajal elatusvahendeid ühiselt ja tarbisid neid ühiselt. Kõik kuulus kõigile. Inimene olenes täielikult kogukonnast, ühise kogukondliku majapidamise seisukorrast, ühiste ürituste kordaminekutest ja nurjumistest. Inimesed ei saanud tol ajal teiste arvel elada ega püüdnudki seda teha. Missugused olid inimeste elu tingimused, nende ühiskondlik olemine, niisugune oli ka nende teadvus.

Orjandusliku ühiskonna ajastul on pilt järsult muutunud. Antiikaegse ühiskonna eesrindlike mõtteteadlaste teostes kurdetakse rikastumisiha üle, mis on vallutanud ühiskonna ladviku, kus inimesed on rikastumise nimel kõigeks valmis:

> Kaaskodanikkude verd ei säästa nad, ahmides aardeid
> Ahnena ikka ja veel, üks mõrv neil teisele järgneb,
> Ning salaõelalt neil rõõmutseb meel oma vendagi mattes . . .[1]

Kas varanduse kokkuajamise iha võib tekkida ühiskonnas, kus ei ole eraomandust? Muidugi mitte. Ajalugu tõendab, et püüd teiste arvel rikastuda on iseloomulik ainult niisugusele ühiskonnale, mille aluseks on eraomandus ja ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt.

Nõukogude Liidu ja rahvademokraatiamaade praktika näitab, et ühiskonna ümberkujundamisega tootmisvahendite ühiskondliku omanduse baasil ja niisuguse olukorra kaotamisega, kus üks inimene teist ekspluateerib, vabanevad inimesed järk-järgult arusaamistest, mille on tekitanud eraomanduse valitsemine, ja nende teadvuses juurduvad uuesti — kuid juba kõrgemas mõttes — kollektivismi, koostöö, vastastikuse abistamise printsiibid, kuigi eraomandusliku mõttekäigu igandid annavad end veel kaua aega tunda.

Ajalugu näitab, et ka ühelt klassiformatsioonilt teisele üleminekul leiavad inimeste teadvuses aset põhjalikud muutused. Teatavasti pidasid isegi antiikmaailma eesrindlikud mõtteteadlased, näiteks Aristoteles, orjust loomulikuks ja vajalikuks institutsiooniks. Niisugust seisukohta ei saa seletada sellega, nagu oleksid kaastunne ja humaansus neile võõrad olnud. Ei. Tolleaegne ühiskond püsis ja võiski majanduslikult püsida ainult

---

[1] Лукреций, О природе вещей, изд. АН СССР, 1946, стр. 147.

orjade tööl. Kui aga orjade töö ei vastanud enam majandusliku arenemise vajadustele ja ta asemele oli tulemas viljakam talupoegade-pärisorjade töö, siis leidsid ka inimeste teadvuses aset tõsised muutused: orjandust hakati kritiseerima kui ebaõiglast nähtust, mis tuleb kaotada. Niisamuti, seoses feodaalühiskonna langusega ja kodanlike suhete arenemisega, võttis maad arusaamine, et pärisorjusel rajanev feodaalkord ei ole ratsionaalne ega õiglane.

Idealistlikud sotsioloogid ei näe, et inimeste ühiskondlik teadvus sõltub ühiskondlikust olemisest, majanduslikest suhetest. Nähes ideedes, tunnetes, vaadetes ajaloo liikumapanevat jõudu, ei sea nad tavaliselt üles küsimust, millest siis ideed sõltuvad, mispärast nad muutuvad ja mispärast nad muutuvad just mingis kindlas suunas. Kui näiteks on vaja seletada, mispärast langes pärisorjusel rajanev feodaalkord ja tema asemele tuli kodanlik ühiskond, siis räägivad nad: selle põhjuseks on asjaolu, et inimeste teadvuses tekkisid vabaduse, võrdsuse ja vendluse ideed ning need ideed võtsid võimust vanade seisusliku ebavõrdsuse ideede üle, tulemuseks aga oligi ühiskondliku elu ümberkujunemine. Kuid mispärast tekkisid inimeste teadvuses vabaduse ja võrdsuse ideed ja mispärast nad võtsid võimust vanade ideede üle — sellele küsimusele pole idealistliku ajalookäsituse alusel üldse võimalik vastata.

Uute ideede tekkimise põhjuste seletamiseks tuleb vaadelda neid reaalseid protsesse, mis ühiskonna majanduses toimuvad. Feodalismivastased ideed kasvasid üles uute, feodaalühiskonna rüpes kujunenud kodanlike majandussuhete pinnal. Vabaduse ja võrdsuse ideed olid nende uute suhete ideoloogiline peegeldus ja rahvahulkade võitlust juhtiva progressiivse kodanluse ideoloogiline relv. Just sellepärast, et need ideed väljendasid küpsekssaanud ajaloolist vajadust, võisid nad etendada suurt (kuigi mitte määravat) osa pärisorjusliku ühiskonna lammutamises ja uue, kodanliku korra võiduleviimises.

Samuti selleks, et mõista, mispärast XX sajandil tuleb kapitalismi asemele sotsialism, ei piisa sellest, kui viidatakse teadusliku sotsialismi teooria tekkimisele. Tuleb vastata küsimusele: miks siis see teooria tekkis ja mispärast ta nii laialdaselt levima hakkas? Nendele küsimustele vastata on võimalik ainult siis, kui eelnevalt uuritakse ühiskonna majanduslikku arengut ja kapitalistliku ühiskonna klassisuhteid. Teadusliku sotsialismi teooria ei saanud tekkida keskajal, feodaalühiskonnas. Ta tekkis kapitalismi ajastul, sest kapitalismi arenemine valmistas ette sotsialismi materiaalsed eeldused. Kapitalismi raamides tekkisid kapitalismi jaoks lahendamatud vastuolud ja kujunes välja proletariaat, kes on uue, sotsialistliku tootmisviisi kandja. Seoses sellega tekibki teadusliku sotsialismi teooria.

Idealistid tuletavad ühiskondlikke nähtusi kas inimeste ideedest ja arvamustest või „objektiivsest", „absoluutsest", „ülemaailm-

sest" ideest, mis tegelikult kujutab endast inimesest eraldatud ja jumalaks tehtud teadvust. Idealistlike seisukohtade paikapidamatuse näitasid selgesti ära Marx ja Engels (vt. III peatükk). Tänapäeva idealism astub ühiskondlike nähtuste seletamisel sageli välja maskeeritud kujul. Prantsusmaal levinud Durkheimi ja tema õpilaste sotsioloogia näiteks soovitab „positiivselt" uurida sotsiaalseid fakte — asutusi, seadusi, kombeid jne. nende evolutsioonis. Kuid lõppkokkuvõttes tuletavad selle koolkonna pooldajad kõik ühiskonnas toimuvad materiaalsed muutused, kõik sotsiaalsed faktid „kollektiivsest teadvusest", mis omandab niisugusel juhul müstilise kuju, ühiskonna ajalugu aga käsitlevad nad kui inimese teadvuses peituvate püüdluste realiseerimist. Mispärast aga „kollektiivne teadvus" areneb nii ja mitte teisiti, mispärast ei ole ta kõigil ühiskonna klassidel ühesugune — seda selle seisukoha pooldajad seletada ei suuda, sest nad ignoreerivad ühiskonna reaalset alust — ühiskondlikku tootmist, ühiskonna majandust ja klasside võitlust.

Tänapäeva kodanliku sotsioloogia psühholoogilise suuna pooldajad püüavad seletada näiteks kapitalismi ideoloogia ja sotsialismi ideoloogia erinevust sellega, et „läänerahvastel" olevat kalduvus individualismile, „idarahvastel" aga kollektivismile. Need erinevad kalduvused peituvat juba iidsest ajast peale Lääne ja Ida inimeste psüühikas. Kas aga niisugune vastandamine on õige? Muidugi mitte. Sotsialistliku ideoloogia sünnimaaks on Lääs. Tema loojaiks olid saksa töölisklassi juhid Marx ja Engels. Igasugused katsed jagada inimeste ideoloogia „lääne ideoloogiaks" ja „ida ideoloogiaks" ning otsida selle jagunemise juuri eri kontinentide rahvaste psüühika igavestes iseärasustes, ei kannata kriitikat. Millega seletada, et ühel ja selsamal maal elavate inimeste „psüühika" ei ole ühesugune? Mispärast on nii Läänes kui ka Idas ühtedel inimestel üks, teistel aga otse vastupidine ideoloogia ja miks toimub ühiskonnas — nii Läänes kui Idas — ideoloogiline võitlus? Tarvitseb ainult see küsimus üles seada, ja me veendume, et igavesi psüühika iseärasusi, mille alusel inimesed jaguneksid erinevatesse ideoloogilistesse suundadesse, olemas ei ole. Eri rahvustesse kuuluvate inimeste psüühilises laadis esineb teatud iseärasusi, kuid need iseärasused ei määra nende ideoloogiat. Kodanlikele tootmissuhetele vastab igas maakera osas kodanlik ideoloogia ja psühholoogia, sotsialistlikele tootmissuhetele aga sotsialistlik ideoloogia ja psühholoogia. Analoogiliselt sellele, nagu kodanlik ideoloogia sündis juba feodaalühiskonna rüpes, seoses kodanlike majandussuhete arenemisega, tekib ka proletariaadi sotsialistlik ideoloogia kodanliku ühiskonna rüpes, seoses kapitalistliku tootmisviisi antagonistliku olemusega ja selle võitlusega, mida töölisklass peab kapitalismi vastu, uue ühiskonna, sotsialistliku ühiskonna eest.

Tänapäeva kodanlikus sotsioloogias on praegugi levinud seisukoht, et ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus on identsed, samased. Niisuguse samastamisega püüavad kodanlikud sotsioloogid materialismi ja idealismi võitlust kinni mätsida. Kritiseerides seda teadusevastast seisukohta, millega omal ajal välja tuli mahhist Bogdanov, kirjutas V. I. Lenin: „Ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus ei ole samased, — just täpselt niisama, nagu ei ole samased olemine üldse ja teadvus üldse. Sellest, et inimesed, astudes suhtlemisse, astuvad sellesse teadlike olenditena, *ei järeldu* kuidagi, et ühiskondlik teadvus oleks samane ühiskond-

liku olemisega. Suhtlemisse astudes inimesed kõigis vähegi keerulistes ühiskondlikes formatsioonides — ja eriti kapitalistlikus ühiskondlikus formatsioonis — *ei ole teadlikud* sellest, millised ühiskondlikud suhted seejuures välja kujunevad, milliste seaduste järgi need arenevad jne."[1]

Ühiskondlik teadvus ei saa olemisega identne olla — ta on sekundaarne, olemisest tuletatud. Ta ei saa peegeldada mingeid muutusi ühiskondlikus olemises enne seda, kui need on elus endas ilmnenud. Teadvus kui olemise peegeldus jääb olemise arenemisest tavaliselt maha. Teoreetiline teadvus võib muidugi avastada olemise muutuste seadusi, näha ette ühiskonna arenemise üldist suunda ja olla niiviisi inimestele tegevusjuhendiks. Kuid sealjuures tugineb ta reaalse elu faktidele, reaalsetele muutustele ühiskondliku olemise tingimustes, hõlmates neid ainult peajoontes, põhimises osas.

Marksism võitleb mitte ainult idealismi vastu, vaid ka ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vahekorra vulgaarmaterialistliku käsituse vastu. Niisuguse käsituse pooldajad väidavad, et igasugustes ühiskondlikes ideedes, vaadetes, teooriates, kunstiteostes jne. tuleb näha majanduslike suhete otsest ja vahetut peegeldust. Tegelikult aga ei peegelda ideoloogia majanduslikke suhteid väga sageli mitte vahetult, vaid vahendatult, ainult lõppkokkuvõttes. Engels kirjutas möödunud ajastute filosoofia kohta, et siin muutub kujutluste seos nende materiaalsete tingimustega eriti keerukaks ja vahelülide tõttu väga ähmaseks. „Kuid see seos on ikkagi olemas. Nagu kogu renessansiajastu, XV sajandi keskpaigast alates, nii ka tollest ajast peale taasärganud filosoofia oli oma olemuselt linnade, järelikult linnakodanluse (Bürgertum) produkt; selle filosoofia sisu oli peamiselt ainult nende mõtete filosoofiline väljendus, mis vastasid väike- ja keskkodanluse (Klein- und Mittelbürgertum) arenemisele suurkodanluseks. Möödunud sajandi inglastel ja prantslastel ... tuleb see selgesti nähtavale."[2]

Seesama käib ka kunsti kohta. Alates ajast, kui kunst muutus iseseisvaks vaimse tegevuse haruks, kujunes tema side ühiskonna materiaalse eluga hoopis vähem vahetuks kui ürgaegses ühiskonnas. Selleks et mõista, mis mõte näiteks on loomade või taimede kujutamisel ürginimeste kaljujoonistel, tarvitseb vaid teada, missugust osa etendasid need loomad ja taimed tolleaegsete inimeste majanduslikus elus. Kui aga võtta „Aedviljamüüja" kuju, mille lõi kuulus XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse prantsuse maalikunstnik J. L. David, siis ei leia me selles inimeste majandusliku tegevuse, nende ühiskondlik-majanduslike suhete otsest peegeldust. Pariisi aedviljamüüja kujus lõi kunstnik üldistatud tüübi kolmanda seisuse inimestest, kes olid asunud revo-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 299.

[2] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 43.

lutsiooni teele ja saanud teadlikuks oma ajaloolisest osast. Selles kujus peegeldub revolutsiooni ajastu rahvahulkade psühholoogia, nende teadlikkuse arenemine. Et aga mõista, missugune ajalooline mõte on rahva võitlusel, mis selle revolutsioonilise teadvuse tekitas, peame me lõppkokkuvõttes analüüsima tolleaegse Prantsusmaa majanduslikke suhteid.

Ühiskondlik teadvus kõigis tema vormides kannab klassiühiskonnas alati klassiiseloomu. Iga ühiskonnaklass töötab välja omad vaated, ideed ja teooriad. Tema sotsiaalsed tunded, meeleolud ja harjumused, ideed ja vaated tekivad tema elu tingimustest ja vastavad tema klassihuvidele. Lenin õpetas kõigi moraalsete, usuliste, poliitiliste, sotsiaalsete fraaside, deklaratsioonide ja lubaduste taga nägema ja avastama ühe või teise klassi huvisid.

Klassiühiskonnas ongi ideoloogia teatud klassi olukorda ja huvisid väljendavate ühiskondlike (poliitiliste, filosoofiliste, usuliste, kunstiliste jt.) vaadete kogusumma. Ideoloogia väljatöötajaiks on selle klassi haritud esindajad, tema ideoloogid — filosoofid, sotsioloogid, juristid, majandusteadlased, kirjanikud, luuletajad jne. Klassi ideoloogideks võivad olla nii selle klassi liikmed kui ka teistest klassidest pärit isikud. Kodanliku ideoloogia töötasid kodanliku ühiskonna koidikul välja niihästi oma päritolu poolest kodanlusega seotud inimesed kui ka aadli hulgast pärit inimesed. Proletariaadi ideoloogia loojad olid pärit kodanliku intelligentsi hulgast. Üldse võivad klassi ideoloogid oma haridusliku taseme ja individuaalse positsiooni poolest tunduvalt erineda klassi lihtliikmetest. Marx kirjutas, et väikekodanluse ideoloogid ei pruugi tingimata olla poodnikud või poodnike kummardajad. „Väikekodanluse esindajaiks teeb neid asjaolu, et nende mõte ei ole võimeline ületama neid piire, mida ei ületa väikekodanlaste elu, ja et nad seepärast jõuavad teoreetiliselt samadele ülesannetele ja otsustele, milledele väikekodanlase viivad praktiliselt tema materiaalsed huvid ja tema ühiskondlik seisund. Selline on ka üldse vahekord klassi *poliitiliste ja kirjanduslike esindajate* ning selle klassi vahel, keda nad esindavad."[1]

Klassiühiskonnas on valitsevateks ideedeks valitseva klassi ideed. Rõhutud rahvahulgad võtavad sageli vastupidiselt oma huvidele omaks valitseva klassi poliitilised, õiguslikud ja moraalsed vaated, tema maailmavaate. Millega seda seletada? Sellega, esiteks, et klass, kelle käsutuses on materiaalse tootmise vahendid, käsutab seetõttu ka vaimse tootmise vahendeid; teiseks, kogu rõhutud klasside olukord, kõik nende elutingimused sunnivad neile koos valitsevate majanduslike suhetega peale ka valitsevaid ideid, kujutlusi, vaateid. Kogu valitsevate klasside keerukas ideoloogiline aparaat kaitseb ja propageerib nende ideoloogiat. Kuid ühe või teise klassi ideede jagamatu võim säilib ainult niikaua, kuni selle klassi võimu majanduslikud alused on võrdle-

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 211.

misi kindlad. Kui aga olemasolevad majanduslikud suhted hakkavad tootlike jõudude arenemist pidurdama, kui vanas ühiskonnas tekivad uue ühiskonna materiaalsed eeldused või elemendid, siis tekivad uued ideed, mis on relvaks ühiskonna eesrindlike jõudude käes nende võitluses uue ühiskonna eest.

Uued ideed peegeldavad küpsekssaanud ajaloolisi ülesandeid. Marxi sõnade järgi „seab inimkond endale alati ainult niisuguseid ülesandeid, mida ta suudab lahendada, sest lähemal vaatlusel leiame alati, et ülesanne ise tekib ainult siis, kui tema lahendamise materiaalsed tingimused on juba olemas või on vähemalt tekkimisprotsessis"[1].

Kõik seni eksisteerinud klassid nägid oma ideoloogias kogu ühiskonna üldiste huvide väljendust. Klass, kes pidas võitlust enda vabastamise eest, nägi enda vabastamise erilistes tingimustes kogu ühiskonna päästmise üldisi tingimusi. Võitluse ajalooliste tingimuste tõttu sai eesrindlik klass, vähemalt teatavaks ajaks, kogu ühiskonna, kogu rahva huvide väljendajaks. Sellega on seletatav see fakt, et näiteks prantsuse kodanluse ideoloogid XVIII sajandil, astudes vabaduse ja võrdsuse, mõistuse ja õigluse nimel välja feodalismi vastu, pidasid end siiralt kogu inimkonna huvide kaitsjateks. Kodanliku revolutsiooni võit näitas, mida XVIII sajandi suurte valgustajate nõudmised tegelikult tähendasid. Selgus, et vabadus tähendab ekspluateerimise ja konkurentsi vabadust, võrdsus ja õiglus leidsid oma kehastuse võltsis formaalses võrdõiguslikkuses, kodanlikus õiguses, mis kaitseb rikaste klassihuvisid vaeste vastu. Valgustajate nõudmised ja loosungid olid seega suurel määral illusoorsed. Selle illusiooni põhjuseks oli asjaolu, et uue, noore ja kasvava kodanliku ühiskonna vastuolud olid alles oma algstaadiumis. Need nõudmised väljendasid illusoorses vormis progressiivset sisu, ühiskonna reaalseid vajadusi võitluses oma aja ära elanud feodaalkorra vastu, tema ideoloogia ja tema asutuste vastu. Selles võitluses etendasid revolutsioonilise kodanluse esindajad väga suurt osa. Nad valmistasid kodanlikku revolutsiooni ideoloogiliselt ette. Tõstes kodanluse progressiivsed — kuigi piiratud — klassinõudmised üldrahvalike nõudmiste tasemele, aitasid XVIII sajandi valgustajad suurendada entusiasmi ja energiat rahvahulkades, kes pühkisid minema iganenud feodaalkorra tugisambad.

Ideoloogia klassiiseloom ei tähenda igakord, et temas puudub üldinimlik, üldrahvalik sisu. Klassikalise kunsti suurteosed, mis on loodud valitsevate klasside esindajate poolt, väljendavad ühel või teisel määral ka üldrahvalikku sisu, sest nende loojad suutsid oma klassi piiratud huvidest kõrgemale tõusta; rahvatarkuse ja rahvaloomingu elavaid allikaid kasutades oskasid nad oma teostes peegeldada elutõde ja rahvahulkde huvisid.

Tänapäeva arenenud kapitalistlike maade kodanlus, kellest on juba ammu saanud reaktsiooniline ja rahvavastane jõud, püüab

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 282.

ikka veel kujutada oma egoistlikke klassihuvisid üldrahvalike huvidena ja oma poliitikat ning ideoloogiat kogu rahvuse poliitika ja ideoloogiana. Kaasaegse kodanluse ideoloogid ülistavad silmakirjalikult kapitalistlikku korda ja kodanlikku riiki, loovad igasuguseid teooriaid ja müüte, mille eesmärgiks on kas õigustada „äravalitute" võimu rahva üle või siis kinni mätsida klassiantagonisme. Valitsevate klasside silmakirjalikkus poliitika ja ideede valdkonnas kasvab sedamööda, mida rohkem nende võimu alused vankuma löövad ja mida rohkem nende huvid rahva huvidega, ühiskonna huvidega kokku põrkavad. Tänapäeva kodanlus kasutab valelikke fraase vabadusest ja võrdsusest, moraalist ja demokraatiast, humanismist ja progressist, selleks et kinni mätsida kapitalistlike monopolide reaalset ülevõimu oma maa ühiskondlikus elus ja kolonialismi välispoliitikas.

Kõigist klassidest on proletariaat ainus klass, kes ei vaja ei illusioone ega silmakirjalikkust, sest tingimused, milles toimub tema kui klassi vabastamine, on ühtaegu tegelikult tõesti ka tingimused kogu ühiskonna vabastamiseks ekspluateerimisest ja klassiantagonismidest. Just sellepärast, et proletaarne sotsialistlik ideoloogia väljendab selle klassi huvisid, kelle missiooniks on jäädavalt kaotada igasugune ekspluateerimine ja klassiantagonism, — just sellepärast on see ideoloogia oma olemuselt kogu tulevase inimkonna ideoloogia. Ta heidab kõrvale kõik moonutatud usulised ja idealistlikud vaated tegelikkusele, veel enam — ta oskab neid vaateid seletada, näitab, et nende allikaks on vana ühiskonna majanduslikud suhted. Proletariaadi ideoloogia on tõeliselt teaduslik ideoloogia. See ideoloogia tekkis kapitalistliku ühiskonna tingimustes, kus ta on tööliskassi relvaks tema revolutsioonilises võitluses kapitali vastu, ja ta areneb edasi, areneb igakülgselt välja pärast tööliskassi võitu, uue ühiskonna ülesehitamise käigus, sotsialistlike tootmissuhete kasvu ja kindlustumise alusel.

Ühiskondlik teadvus on järelikult määratud ühiskondliku olemise poolt, on tema peegeldus. Kuid ühiskondlik olemine, nagu me ülal märkisime, peegeldub ühiskondlikus teadvuses mitmesugustes vormides: religiooni, filosoofia, kunsti, moraali jne. vormis. Millega siis seletada ühiskondliku teadvuse vormide mitmekesisust ja missugune on nende vormide vahekord?

2. Ühiskondliku teadvuse vormid

Ühiskonna arenemise algastmetel ei olnud seda ühiskondliku teadvuse jagunemist, mis on iseloomulik klassiühiskonnale. Kuid juba ürgaegses ühiskonnas tekivad inimestel loodusega võideldes elementaarsed teadmised loodusnähtustest, toidu hankimise viisidest jne., kujunevad välja kombed ja tavad, mis lähevad üle

põlvest põlve, moodustades ürgaegse ühiskonna moraali. Teataval ürgaegse ühiskonna arenemise astmel tekivad inimestel usulised kujutlused, usk üleloomulikesse jõududesse. Ürgaegsest ühiskonnast saavad alguse ka esimesed kunsti võrsed (joonistused, laulud, tantsud jne.), mis reprodutseerivad ühtesid või teisi inimeste elu ja tegevuse momente. Inimeste tolleaegsele primitiivsele ühiskondlikule olemisele, tootlike jõudude äärmiselt madalale tasemele vastab primitiivne teadvus, mis on materiaalse tootmisega otsekui ühte põimunud ega ole peaaegu üldse veel jagunenud üksikuteks vormideks. Esialgsed teadmised ümbritsevast maailmast, tavad, kunsti võrsed, hiljem ka usulised kujutlused — kõik need esinevad muistsetes vaimukultuuri mälestusmärkides (kaljujoonistes, mahajäänud suguharudel säilinud kombetalitustes ja uskumustes) tavaliselt üheskoos, ilma et nad oleksid üksteisest eraldunud. Niisuguseid teadvuse vorme, nagu filosoofia, teadus, poliitiline ja õiguslik ideoloogia, tol ajal veel ei olnud.

Alles tootmise arenemise ja vaimse ning füüsilise töö vahelise tööjaotuse tekkimise tulemusel hakkab ühiskondlik teadvus üha rohkem diferentseeruma iseseisvaiks teadvuse aladeks, vormideks.

Klasside tekkimisega tekib riik ja õigus. Seoses sellega tekib *poliitiline ja õiguslik ideoloogia,* mis väljendab valitseva klassi vaateid ühiskonna poliitilise korralduse, riigi ja õiguse olemuse ning funktsioonide, sõja ja rahu jt. küsimustes. Selle ideoloogia töötavad välja erilised inimeste rühmad spetsiaalsetes riigi ja õiguse teooriat käsitlevais teostes, poliitiliste parteide programmides, konstitutsioonides jne. Vastukaaluks valitsevate ekspluaatorlike klasside ideoloogiale tekivad rõhutud klassidel klassivõitluse käigus oma poliitilised ja õiguslikud vaated. Näiteks seisab kapitalistlikus ühiskonnas kodanluse poliitilise ideoloogia vastasrinnas töölisklassi poliitiline ideoloogia. Töölisklassi poliitilist ideoloogiat väljendavad sotsialismi eest võitleva marksistliku partei teooria, programm ja teised dokumendid. Poliitiline ideoloogia avaldab mõju kõigile teistele teadvuse vormidele: filosoofiale, moraalile, kunstile jne. Teaduslikud teadmised looduse kohta, nagu ülalpool juba märgiti, tekkisid seoses tootmistegevuse ja vahetuse arenemise vajadustega. Edaspidi tekib niisugune eriline ühiskondliku teadvuse vorm nagu *filosoofia.* Ta tekib kas usulise maailmavaate antipoodina (materialism) või siis usu loogilise põhjenduse ja apoloogiana (idealism). Filosoofia hõlmas väga pika aja jooksul kõigi ümbritseva maailma kohta käivate teadmiste kogusummat. Kulus sajandeid teadmiste kogumiseks ja süstematiseerimiseks, enne kui filosoofiast hakkasid eralduma üksikud *teaduse* harud oma erinevate uurimisobjektidega, kusjuures teaduse arenemise ja diferentseerimise protsessi aluseks on lõppkokkuvõttes tootmise arenemine, kogu ühiskondliku praktika arenemine.

Filosoofia ja teadus peegeldavad maailma mõistetes ja seadustes. Avastades looduse ja ühiskonna seadusi, kontrollides oma avastuste tõesust praktika abil, avaldab teadus inimeste praktilisele tegevusele suurt mõju. Teadus annab inimesele võimaluse nähtusi ja sündmusi ette näha, nende arenemise objektiivset käiku mõjutada. On teada, missugust tähtsat osa etendavad Marxi ja Lenini geniaalsed avastused ja ettekuulutused töölisklassi vabadusvõitluses, kommunismi ülesehitamises. On teada, missugune tähtsus on D. I. Mendelejevi geniaalsetel avastustel keemia ja tööstuse arendamises, Ch. Darwini avastustel bioloogias ja põllumajanduses jne. Teadus avastab üha uusi energiaallikaid, loob kunstlikke aineid, mida looduses ei esine (muidugi loob ta neid looduslikest materjalidest ja looduse seaduste alusel). Meie aja teaduse suureks saavutuseks on Maa kunstlike kaaslaste loomine. Selle ülesande lahendasid esimestena nõukogude teadlased, insenerid ja töölised.

Olenevalt majanduslike suhete iseloomust kasutatakse teaduslike uurimuste tulemusi kas ekspluataatorliku klassi huvides või kogu rahva huvides (sotsialistlikus ühiskonnas). Ajalugu tunneb ka küllalt palju näiteid, kus teaduslik uurimistöö nii loodusteaduse kui ka ühiskonnateaduse alal oli keelatud ning teadlasi kiusati taga, kuivõrd see uurimistöö oli vastuolus ekspluataatorlike klasside huvidega ja eelarvamustega. Teaduslikke avastusi ja uurimuste tulemusi tõlgendatakse sageli vääralt sellepärast, et üks või teine reaktsiooniline filosoofiline koolkond avaldab teadlastele oma mõju. See tähendab, et teaduse viljakaks arenemiseks peab teadusel olema õige filosoofia. Niisuguseks filosoofiaks on meie ajal marksistlik filosoofia. Sotsialism rakendab teaduse rahva teenistusse, vabastab teaduse kõigist köidikuist, mis kapitalismi ajal tema arenemist pidurdavad.

Kunst, nagu ülalpool öeldud, tekkis juba ürgaegse ühiskonna arenemise algastmetel, olles tihedalt seotud tööprotsessiga, inimeste ühiskondliku praktika arenemisega.

Inimesed lõid kunsti sellepärast, et teda oli neile tõepoolest vaja, et ta vastas loodusega peetava võitluse vajadustele, tugevdas inimeste kollektiivi, kutsus neis esile kasulikke emotsioone. Kollektiivses töös kujunesid välja inimeste esteetiline maitse, esteetilised vajadused, kujutlused ilust.

Teatavasti on kunsti esimesed võrsed pärit ajajärgust, kus inimene oskas juba teha kivist, luust ja sarvest tööriistu, kus tal oli artikuleeritud kõne, kus inimesed pidasid kollektiivselt jahti suurtele metsloomadele, kus ühiskondlikus tootmises oli juba olemas esialgne tööjaotus mehe ja naise vahel. Sellest ajajärgust on säilinud kaljudele ja koobaste seintele tehtud joonised, kivist, luust ja sarvest valmistatud asjad. Samal ajal sai oma alguse pantomiim, tants, algne muusika.

Esialgu oli kunst veel jagunematu maailmatunnetuse koostisosa. Koos töö arenemisega ja ühiskonnaelu vormide muutumisega

hakkas kunst üha rohkem kujunema eriliseks vaimse tegevuse vormiks. Nagu teadus, nii on ka kunst läbi teinud pika ajaloolise arenemise protsessi, jagunedes eri liikideks (arhitektuur, maalikunst, skulptuur, muusika, tants, kirjandus jne.).

Erinevalt filosoofiast ja teadusest, mis peegeldavad maailma mõistete, seaduste vormis, peegeldab kunst tegelikkust elavas, konkreetselt meelelises vormis, kunstiliste kujude vormis. Nendes kujudes väljendub inimeste teatud kindel seisund, väljenduvad nende vaated, püüdlused, ideaalid ja unistused.

Igal klassiühiskonna arenemisetapil on kunst peegeldanud võitlevate klasside huvisid, olnud ideeliseks relvaks nende võitluses.

Tegelikkust (eeskätt inimese elu, ühiskonna elu) tõetruult peegeldavail ja eesrindlikest ideedest kantud kunstiteostel on suur tunnetuslik tähtsus; nad võivad inimestele avaldada väga suurt ideelist ja moraalset mõju, kujundada nende mõtteid ja tundeid, innustada inimesi teatud tegudele, kasvatada neid. Niisugusteks kunstiteosteks olid antiikühiskonnas näiteks Pheidiase, Aischylose, Sophoklese, Euripidese jt. teosed, renessansi ajal Dante, Raffaeli, Leonardo da Vinci jt. teosed, kodanlike revolutsioonide ajastul aga Shakespeare'i, Rembrandti, Davidi jt. looming.

Tänapäeva kodanlik kunst on mineviku progressiivsest pärandist lahti ütelnud. Ta propageerib ideelagedust, formalismi, inimvaenulikke ideid. Selle kunsti vastu astuvad välja kõigi maailma maade eesrindlikud kirjanikud ja kunstnikud, eeskätt aga need kirjanikud ja kunstnikud, kes on seotud töölisklassi sotsialistliku liikumisega. Sotsialistlik kunst jätkab mineviku eesrindliku kunsti traditsioone, õpib tundma ja töötab loovalt ümber selle kunsti saavutusi, mis on vajalikud uue, kõrgema kunstikultuuri, vormilt rahvusliku ja sisult sotsialistliku kunsti loomiseks.

Marksism-leninism avas väljapaistvate kunstiteoste rahvalikkuse ning põhjendas kunsti ja kirjanduse parteilisuse printsiipi, mis on sotsialistliku realismi kunsti põhiprintsiibiks. Sotsialistliku realismi kunst peegeldab tõetruult töörahva hulkade elu, võitlust ja loomingut, näitab kunstnikule avara tee vabaks loominguks rahva huvides. Sotsialistlik kunst areneb kommunistliku partei ideelisel juhtimisel ja on võimsaks vahendiks rahva kasvatamisel kommunismi eest võitlemise vaimus. V. I. Lenin ütles: „Kunst kuulub rahvale. Tema juured peavad ulatuma sügavale töörahva kõige laiematesse hulkadesse. Temast peavad need töörahva hulgad aru saama ja ta peab neile armas olema. Ta peab nende hulkade tunnet, mõtet ja tahet ühendama, neid kõrgemale tõstma. Ta peab äratama ja arendama nendes kunstnikke"[1].

Moraal, nagu ka kunst, on üks kõige varasemaid ühiskondliku teadvuse vorme. Teoloogid ja idealistid vihjavad sageli „igavesele moraalile", püüdes sellega tõestada, et inimeste teadvus on nende ühiskondlikust olemisest sõltumatu. Nad tuletavad moraali

[1] Tsitaat võetud raamatust: Lenin kirjandusest, Tallinn, 1957, lk. 116.

kas jumala käskudest või mingisugustest muudest väljaspool ajalugu asuvaist allikaist (absoluutsest mõistusest, abstraktsest teadvusest jne.). See moraal ei ole selliste vaadete jutlustajate arvates seotud vastava ajastu inimeste reaalsete vajaduste ja huvidega. Veel enam: see moraal on nendele huvidele vastandlik, nii nagu igavene on vastandlik ajutisele, ülev — madalale, taevane — maisele.

Niisugust moraalikäsitust marksistid tõepoolest eitavad, olles arvamisel, et selline käsitus on teadusevastane ja kõlbab ainult rahvahulkade petmiseks. „Iga niisugust kõlblust, mis on võetud väljastpoolt inimlikku, väljastpoolt klassimõistet, meie eitame," rääkis V. I. Lenin. „Me ütleme, et see on pettus, et see on tööliste ja talupoegade petmine ja nende mõistuse pimestamine mõisnike ja kapitalistide huvides."[1]

Tänapäeva kodanlikus eetikas on mitmesuguseid positivistlikku tüüpi eetilisi „koolkondi" (loogiline positivism, semantika, pragmatism jne.), kes näevad moraali normides ja hinnangutes ainult üksikisiku või teatava inimeste rühma subjektiivsete tunnete, emotsioonide, soovide, maitsete väljendust. Näiteks väidavad loogilise positivismi esindajad (Carnap, Ayer, Stevenson jt.), et sel juhul, kui ühe ja sellesama teo kohta on olemas kaks vastandlikku hinnangut, ei saa me otsustada, missugune nendest hinnangutest on õiglane ja missugune mitte. Mingisugust objektiivset kriteeriumi selle küsimuse lahendamiseks nende arvates olemas ei ole. Käitumise ja selle moraalse hinnangu valik on subjektiivse maitse ja subjektiivsete huvide küsimus. Pragmatismi pooldajad samastavad selle kriteeriumi kasuga, mida subjekti poolt tehtud otsus antud olukorras annab. See tähendab, et positivistliku eetika seisukohalt võib ükskõik mida, igasugust omavoli ja kõlvatust õigustada subjekti huvidega, tema kasuga jne.

Subjektivism ja relativism moraaliküsimustes avalduvad kujukalt ka eksistentsialismi eetikas. Selle koolkonna esindajad (J. P. Sartre, Jaspers jt.) väidavad, et „moraalsed väärtused" on ühiskonna majanduslikest ja sotsiaalsetest arengutingimustest absoluutselt sõltumatud. Isoleeritud isik loob „vabalt" maailma, loob oma olemuse, sealhulgas ka „moraalsed väärtused", mille eest ainult ta üksi täit vastutust kannab. Moraalseid väärtusi samastavad nad nende individuaalsete otsustega, mida isik igas unikaalses olukorras vastu võtab, tuginedes ainuüksi omaenda teadvusele. Sellepärast eitavad nad kategooriliselt niisuguste moraalinormide, moraaliprintsiipide olemasolu, millel oleks objektiivse tõe tähendus. Niisuguste moraalinormide ja -printsiipide eeldamine tähendaks nende arvates „isikuvabaduse" mahasurumist. Nagu positivistlik eetika, nii ka eksistentsialistide eetika õigustab äärmiselt individualistlikku ja isegi moraalivastast käitumist ning väljendab tänapäeva kodanliku eetika kriisi.

Ühiskond tunneb vajadust inimeste käitumist reguleerivate normide järele; moraal kasvab välja sellest ühiskonna vajadusest. Juba ühiskonna arenemise algstaadiumides olid olemas kombed ja tavad, mis reguleerisid inimeste omavahelisi suhteid, samuti ka nende suhteid oma hõimukaaslastega või teiste hõimudega. Klassiühiskonnas kujuneb moraal käitumise põhimõtete, reeglite ja normide keerukaks süsteemiks, kusjuures need põhimõtted, reeglid ja normid väljendavad teatud kindla klassi majanduslikku, ühiskondlikku seisundit, selle klassi huvisid. Nendest nor-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 260.

midest lähtudes hinnatakse hea ja kurja kategooria abil inimeste käitumist, nende moraalseid omadusi jne. Käitumise põhimõtted, normid ja reeglid väljendavad ühiskondlikke nõudmisi (klassiühiskonnas aga klassilisi nõudmisi), mida esitatakse inimese käitumisele, tema tegudele teise inimese suhtes, samuti ka ühiskonna, oma või vaenuliku klassi suhtes, riigi, kodumaa jne. suhtes. Moraal mõjutab ühiskonna elu nende nõudmiste kaudu; neid nõudmisi toetab ühiskondlik arvamus (kogu ühiskonna või teatud klassi arvamus), andes inimeste tegudele kas kiitva või laitva hinnangu. Inimene, keda on kasvatatud teatava moraali vaimus, hindab ise kogu aeg oma tegusid, tundes üldiselt tunnustatud (kas antud klassi või siis kogu ühiskonna ulatuses tunnustatud) moraalinormide rikkumise korral südametunnistuse piina.

Valitsevaks moraaliks klassiühiskonnas on valitseva klassi moraal, mis (nagu õiguski) kaitseb antud ühiskonna alustugesid. Valitseva moraali kaitsel seisab valitseva klassi ühiskondlik arvamus, selle klassi kasvatussüsteem. Ekspluataatorlike klasside moraali toetab oma autoriteediga religioon, mis kujutab valitseva klassi moraalinõudeid jumala kõikumatute käskudena. Valitsevad klassid sunnivad seda moraali kogu ühiskonnale peale kiriku, kooli, trükisõna kaudu, seda moraali sunnivad peale ka rõhutud klasside elutingimused. Kuid just sellepärast, et rõhutud klasside seisund on vastandlik rõhuvate klasside seisundile, loovad rõhutud klassid vastukaaluks ekspluataatorite valitsevale moraalile ka oma erilised kõlbluse põhimõtted, oma arusaamise heast ja kurjast, õiglusest ja ülekohtust, heast ja halvast. Moraaliküsimuste teoreetilise läbitöötamisega (eetikaga) hakkab klassiühiskonnas tegelema filosoofia.

Ühiskonna ajalugu näitab, et moraali reeglid, inimeste kujutlused heast ja kurjast on „eri rahvail ja eri ajajärkudel ... niivõrd muutunud, et nad räägivad üksteisele sageli lausa vastu"[1]. Isegi need moraali reeglid, mis näiliselt kanduvad „muutumatul" kujul üle ühest ajastust teise, on tegelikult ajalooliselt tingitud, s. o. ei ole sugugi igavesed. Näiteks võib moraali käsk „sa ei pea mitte varastama", mille jumal ise olevat inimestele igaveseks ajaks andnud, esineda ainult niikaua, kuni on olemas vargus — nähtus, mis on seotud tootmisvahendite eraomandusega ja majandusliku ebavõrdsusega (ja mis teatava aja jooksul säilib kui igand ka pärast seda, kui eraomandusele rajatud ühiskond on likvideeritud). Kommunistlikus ühiskonnas, kus tootmisvahendite ühiskondliku omanduse baasil tagatakse tarbeesemete küllus, kus inimesed hakkavad saama kõike eluks tarvilikku vastavalt oma vajadustele, kaob vargus täielikult. See aga tähendab, et ei ole ka mingit vajadust ülalmainitud moraalinormi järele.

Tänapäeva ühiskonnas, vastavalt kahele põhiklassile, on kaks põhilist moraali süsteemi: kodanlik moraal ja proletaarne (kommunistlik) moraal. Kui vaadelda peamisi põhimõtteid, mis

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 82.

on neile kahele moraalile iseloomulikud, siis näeme, et kodanliku ühiskonna valitsevat moraali iseloomustab individualismi põhimõte, proletaarset, kommunistlikku moraali aga kollektivismi põhimõte. Esimene nendest põhimõtetest vastab niisugustele ühiskondlikele suhetele, kus üks inimene näeb teises peamiselt kasusaamise objekti ja peab kõiki teisi inimesi ja kõiki ühiskondlikke seoseid oma isiklike eesmärkide saavutamise vahendiks. Teine põhimõte tuleneb tingimustest, milles toimub töölisklassi võitlus uue ühiskonna eest, — võitlus, mis nõuab solidaarsust, vastastikust abistamist, ühiste huvide eest hoolitsemist, isiklike huvide allutamist ühiskondlikele huvidele, kommunistlikule ideaalile. See põhimõte vastab uue ühiskonnakorra olemusele, kus inimeste tootmissuhted on ekspluateerimisest vabade töötajate koostöö ja vastastikuse abistamise suhted. *Kõrgeim kriteerium*, mille alusel hinnatakse uue ajastu, uue ühiskonna tekkimise ajastu inimeste *moraalset käitumist*, on võitlus selle uue korra eest, võitlus kommunismi kindlustamise ja täieliku ülesehitamise eest. See võitlus ongi kujundanud uued, vana ühiskonna printsiipidele vastandlikud moraaliprintsiibid ja käitumise normid. Kodanlik individualismi printsiip on antisotsiaalne, sest ta väljendab inimese vaenulikku suhtumist ühiskondlikesse huvidesse; ta ei ole humaanne, sest ta väljendab inimese vaenulikku suhtumist inimesse[1]. Kollektivismi põhimõte, uue korra eest võitlejate solidaarsuse põhimõte on seevastu sügavalt sotsiaalne ja humaanne: ustavus ühisele üritusele on siin orgaaniliselt ühendatud hoolitsusega iga tööinimese heaolu eest.

Individualism ja egoism ilmnevad paratamatult nende inimeste käitumises, kes elavad eraomandusele rajatud ühiskonnas, ning väljenduvad paljudes kodanliku ühiskonna üldtuntud tõekspidamistes: „inimene on inimesele hunt", „oma särk on ihule kõige lähemal", „mul pole sellega pistmist" jne. Need tõekspidamised moodustavad tavalise „moraali", millest inimesed oma käitumises reaalselt kinni peavad. Kuid valitseval klassil on tarvis kaitsta iga omaniku huvisid varatute inimeste taotluste eest, samuti valitseva klassi ühiseid huve rõhutud rahvahulkade vastu. Sellepärast vajab valitsev klass moraali, mis kasvataks lugupidamist eraomanduse, maksva võimu, kodanliku „isamaa" ja tema seaduste vastu. Klassiühiskonna inimeste moraali kasvatajaks on selle ühiskonna algpäevadest peale usk. Religiooni käskudes, mida jumal olevat kõigile inimestele igaveseks ajaks andnud, kuulutatakse küll välja mõned elementaarsed ühiselu reeglid, kuid — ja see on põhiline — nende kõrval kuulutatakse moraalselt pühaks ühe või teise ekspluataatorliku klassi võimu alustoed.

Nagu varematel aegadel, nii ka tänapäeva kodanlikus ühiskon-

[1] Individualismil oli progressiivne, humaanne sisu, kui ta väljendas isiku protesti teda aheldavate feodalismi kammitsate vastu. Ta muutub reaktsiooniliseks printsiibiks, kui ta väljendab ainult isikliku kasusaamise, karjääri tegemise, teiste arvel rikastumise, teiste orjastamise püüdu.

nas pretendeerib religioosne moraal „individualismi ohjeldamisele", „sotsiaalsete tunnete" kasvatamisele, isiklike huvide ja „ühiskondlike" huvide kooskõlastamisele. Kuid need pretensioonid ei pea paika. Igasuguse religioosse moraali põhiidee — isikliku õndsakssaamise idee — on vanale ühiskonnale iseloomuliku individualismi ja egoismi omapärane väljendus. Mis aga puutub inimeste vendluse, ligimesearmastuse jne. jutlustamisse, siis selle abil vaid varjatakse seda egoismi ja petetakse rahvahulki utoopilise unistusega ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vendlusest ja vastastikusest vennalikust armastusest. Niisugune jutlustamine ei aita põrmugi kaasa kodanliku ühiskonna pahede vastu võitlemisele, nende pahede vastu võitlemisele, mille allikaks on varanduse kokkuajamise janu.

Kommunistlik moraal kui selle klassi moraal, kes kaotab eraomanduse ja loob tootmisvahendite ühiskondlikul omandusel rajaneva ühiskonna, on võimsaks jõuks individualismi ja egoismi vastu võitlemisel. Uues ühiskonnas, kus valitsevad seltsimeheliku koostöö ja vastastikuse abistamise suhted, kus vabalt ühinenud inimesed võitlevad ühise ürituse eest, saadakse jagu inimeste teadvuses ja käitumises esinevaist eraomanduslikest, individualistlikest iganditest. Siin kujunevad välja uued inimesed, kes heidavad üle parda vana, kodanlikule ühiskonnale omase reegli „igaüks enda eest, jumal kõigi eest" ning viivad ellu sotsialistliku ühiskonna töötajaile tarviliku reegli: „üks kõigi eest, kõik ühe eest". Inimesed õpivad nägema ühiskonna hüvanguks tehtavas töös, ühise õnne, rahva õnne eest peetavas võitluses oma isikliku õnne põhitingimust, ühistes huvides — oma peamist isiklikku huvi.

Kommunistlik moraal ongi sellepärast võimsaks jõuks uue inimese kasvatamisel, et ta soodustab „inimloomuse" ümberkujundamise objektiivset protsessi, mis toimub uute sotsiaalsete tingimuste jõul, et ta toetab seda uut inimestevahelistes suhetes, mis võrsub elus endas. Ta annab inimeste moraalitunnetele, kujutlustele heast ja kurjast jne. uue, sügavalt ühiskondliku sisu. Ta ei võta moraali mõistete ja kõlbeliste tunnete sisu jumala „igavestest käskudest", vaid töörahva hulkade võitluse objektiivselt kujunenud vajadustest, selle võitluse vajadustest, mida peetakse uue ühiskonna eest, meie ajastu kõige kõrgemate ja õiglasemate ideaalide eest, töötajate õnne eest, rahvastevahelise rahu eest. Selle võitluse tingimustest ja vajadustest tulenevad võitlejate kohustused, *kohused*, selles võitluses kujuneb välja nende südametunnistus, s. o. arusaamine moraalsest vastutusest teiste inimeste saatuse eest, kodumaa ja inimkonna saatuse eest, oma käitumise eest. Teadlikud kommunismi eest võitlejad ei pea oma kohustusi ja oma vastutust nende täitmise eest millekski väljastpoolt pealesunnituks, vaid peavad seda oma elu ülesandeks, sisemise veendumuse asjaks, s. o. oma *moraalseks* kohuseks, oma *südametunnistuse* asjaks.

Kommunistlik moraal nõuab ausat töössesuhtumist, heaperemehelikku suhtumist ühiskondlikku omandisse. „Kommunism algab seal," kirjutas V. I. Lenin, „kus tekib *tavaliste tööliste* ennastsalgav, rasket tööd võitev hool tööviljakuse suurendamise eest, *iga puuda vilja, söe, raua* ja teiste saaduste hoidmise eest, mis ei lähe töötegijatele isiklikult ega nende „lähedastele", vaid „kaugetele", s. o. kogu ühiskonnale tervikuna."[1] Hoolitsuses mitte enda eest ja mitte üksi „ligimese" eest (nagu õpetab näiteks vana ristiusu moraal), vaid „kaugete" eest, s. o. hoolitsuses kogu rahva eest, ühiskondlike huvide eest, seisabki kommunistliku töössesuhtumise, ühiskondlikku omandisse suhtumise, töödistsipliinisse suhtumise jne. moraalne sisu. Selles hoolitsuses peitub kogu kommunistliku moraali sügav alus.

Kommunistlik moraal nõuab töötajate solidaarsust ja vastastikust abistamist, võistlust paremate tulemuste saavutamiseks ühiskonna hüvanguks tehtavas töös; ta kasvatab kõikides lugupidamist igasuguse kasuliku töö vastu, kollektiivi au- ja uhkusetunnet töös tehtud edusammude üle, mis aitavad ühiskonnal edasi liikuda. „Meie peame iga töö, kui must ja raske ta ka on, korraldama nii, et iga tööline ja talupoeg vaataks endale nõnda: mina olen üks osa vaba töö suurest armeest ja oskan ise korraldada oma elu ilma mõisnike ja kapitalistideta, oskan sisse seada kommunistliku korra."[2] See töötajate uus teadlikkus, nende töötajate teadlikkus, kes tunnevad end töörahva suure armee liikmetena, uue ühiskonna peremeeste ja ülesehitajatena, tähendabki sotsialistliku ühiskonna inimeste au- ja väärikusetunnet. See tunne avaldub niihästi töös kui ka vaenlaste vastu peetavais lahinguis, sotsialistliku isamaa kaitsmisel. Nõukogude sõjamees kohustub vandetõotuse andmisel kaitsma kodumaad „mehiselt, oskuslikult, vääriliselt ja auga, säästmata oma verd ja ka elu vaenlaste üle täieliku võidu saavutamiseks".

Kommunistlik moraal õpetab ühendama isamaa-armastust teiste rahvaste, nende kultuurisaavutuste austamisega. Sellepärast võitleb kommunistlik moraal resoluutselt igasuguse rahvusliku upsakuse, suurelisuse, võõrastest rahvustest inimeste põlgamise ja teiste analoogiliste nähtuste vastu. Marksismi rajajad rõhutasid, et kodanlik natsionalism ja kosmopolitism on otseselt seotud individualismi ja egoismi printsiibiga, millele on rajatud kodanlik ühiskond. Reaktsioonilises natsionalismis avaldub rahvuse egoism teiste rahvaste suhtes, antud rahvuse reaktsioonilise kodanluse püüd end teistele rahvustele vastu seada ja neid endale alistada. Sotsialistliku ühiskonna eest võitlejate patriotism on orgaaniliselt seotud nende internatsionalismiga, ülemaailmse töölisliikumise huvidega, rahvahulkade võitlusega rahu, demokraatia ja rahvusliku sõltumatuse eest, sotsialistlike maade ühtsuse

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 394.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 267.

tugevdamisega, nende maade rahvaste vennalike suhete kindlustamisega.

Kommunistlik moraal nõuab lugupidamist inimese vastu kui maailma suurima väärtuse vastu, nõuab inimese eest hoolitsemist. Kommunistlik moraal on leppimatult vaenulik kõigi inimese rõhumise vormide vastu, kõige selle vastu, mis alandab inimväärikust, — labasuse, silmakirjatsemise, huligaansuse, laimamise jne. vastu. Kommunistlik moraal on humaanne selle sõna kõige kõrgemas mõttes, sest kommunistlik moraal väljendab niisuguse ühiskonnakorra suhteid, kus mõistet „inimene" rakendatakse võrdselt meestele ja naistele, kõigist rahvustest inimestele, igasuguse nahavärviga, elukutsega jne. inimestele, kus ühiskond hoolitseb inimese eest, tema töö- ja elutingimuste parandamise eest, kõigi tema võimete ja talentide arendamise eest, kus ühiskond hoolitseb tõeliselt humaansete töö- ja perekonnasuhete arendamise eest.

Sotsialistlikus ühiskonnas on naisest saanud vaba ja täieõiguslik ühiskonna liige. Võrdselt mehega on kõik tegevusalad talle kättesaadavad. Sotsialistlike maade inimesed, lähtudes kommunistliku moraali nõudmistest, võitlevad kindlalt nende kodanliku moraali jäänuste vastu, mida sugupoolte suhetes esineb, võitlevad nende isikute vastu, kes suhtuvad armastusse, abiellu ja perekonda kergemeelselt. „Revolutsioon," ütles V. I. Lenin jutuajamises K. Zetkiniga, „nõuab rahvahulkadelt, isikult jõudude keskendamist, pingutamist . . . Ohjeldamatu suguelu on kodanlik: see on laostumise tundemärk. Proletariaat on tõusev klass. Ta ei vaja joovastust, mis teda uimastaks või üles ärritaks. Tal ei ole tarvis otsida joovastust ei ohjeldamatust suguelust ega alkoholist . . . Enesevalitsemine, enesedistsipliin ei ole orjus; nad on vajalikud ka armastuses."[1]

Kommunistlik moraal lükkab kindlalt tagasi niinimetatud „vabaarmastuse" selle sõna kodanlikus mõttes, s. o. kiiresti mööduva armastuse, mis peab „abieluahelaid" koormavaks, õigustab abielurikkumist jne. Sellele „vabaarmastusele" seab sotsialistlik kord vastu „armastusabielu", s. o. kindla abielu, mis rajaneb abikaasade moraalselt puhtal vahekorral, eeldab laste eest hoolitsemist, nende kasvatamist väärilisteks sotsialistliku ühiskonna poegadeks ja tütardeks.

See tähendab, et sotsialistlike maade kodanikud ei tohi oma kodust elu üldrahvalikest huvidest lahutada. Sotsialistlik avalik arvamine mõistab karmilt hukka katsed õigustada kergemeelset suhtumist perekonnasse, liiderlikkust, mitmenaisepidamist jne. sellega, et igapäevane elu on „eraasi". Niisugune püüe eraldada kodust elu ühiskondlikust elust, eemaldada teda ühiskonna kontrolli alt, on „isikliku elu" kohta valitsenud kodanlike vaadete

[1] Tsitaat võetud raamatust: К. Цеткин, Воспоминания о Ленине, Госполитиздат, 1955, стр. 50.

jäänus. Sotsialistlik ühiskond ei saa niisuguse seisukohaga leppida. Sotsialistlik üldsus mõistab hukka kommunistliku moraali normide rikkumise igapäevases elus ja võitleb moraalilõtvuse nähtuste vastu, sest moraalilõtvus tekitab tõsist kahju niihästi töötajale endale kui ka teda ümbritsevaile inimestele, samuti ühiskonna huvidele. Koos sellega ei luba sotsialistlik ühiskond väiklast vahelesegamist isiklikku ellu. Kogemused näitavad, et sotsialistliku avaliku arvamise hääl, tema moraalne jõud päästavad paljusid inimesi moraalsest laostumisest isiklikus elus ja toovad neid tagasi kommunismi eest võitlejate ridadesse.

Kodanluse ideoloogid räägivad sageli, et kommunistlik moraal tähendab kogu eelneva moraali eitamist, et marksistid ei tunnista moraali arenemises mingisugust järjekestvust, ei tunnista moraalset progressi, üldinimlike „moraaliväärtuste" kogunemist. Muidugi pole see nii. Marksism väidab, et eesrindlike klasside moraalis, nende eetikasüsteemides, mis ühel või teisel määral väljendasid ühiskonna arenemise vajadusi, s. o. rahvahulkade huvisid, oli oma positiivne sisu, mis järgnevatel ajastutel ei hävinud, vaid mida arendasid edasi ühiskonna uued eesrindlikud jõud. Rahvas on inimkonna paremate moraaliväärtuste looja. Ta on loonud neid väsimatus töös ja võitluses oma vabaduse eest. Ausus, tõetruudus, tööarmastus, vanemate inimeste austamine — neid ja teisi omadusi on töötajad kujundanud aastasadade jooksul. Möödunud ajaloojärkudel väljendus moraali üldinimlik sisu eriti kujukalt rahvahulkade massilise vabadusliikumise tõusu ajal, kus inimesed pidasid silmas suuri ühiskondlikke huvisid ja kus kõik isiklik oli nendele huvidele allutatud. Niisugustel ajajärkudel kujunesid välja inimeste parimad moraaliomadused — nende ustavus ühisele üritusele, vastastikune abistamine, mehisus, kangelaslikkus, eneseohverdamine jne. Ühiskonna moraali progress on orgaaniliselt seotud rahvahulkade ajalooga, nende töö, nende vabadusvõitluse ajalooga ja see orgaaniline seos on moraali arenemise tähtsaim seaduspärasus.

Just see moraalinormide, -printsiipide ja kõlblusteooriate positiivne sisu ongi inimkonna kullafondiks. Reaktsiooniline kodanlus tallab meie ajastul isegi üldtunnustatud elementaarsed moraalinormid jalge alla. Kodanlus on muutunud küüniliseks, amoraalseks, julmaks, ebainimlikuks. Eriti iseloomulik on see fašismi ideoloogiale ja praktikale.

Kommunistlik moraal kui ühiskonna moraalse progressi kõrgeim aste arendab edasi nende moraaliprintsiipide ja käitumisnormide kogu progressiivset sisu, mida rahvad on sajandite kestel oma töös ja ekspluataatorite vastu peetud kangelaslikus võitluses loonud. Kommunistlik moraal on töölisklassi moraal, selle klassi moraal, kes jäädavalt vabastab inimkonna ekspluateerimisest ja igasugusest rõhumisest. Sellepärast on ta oma *olemuselt* üldinimlik moraal.

Religioon, nagu teisedki ühiskondliku teadvuse vormid, on teki-

tatud teatud kindlate ühiskondliku olemise tingimuste poolt. Vastupidiselt teoloogide ja idealistide väidetele on juba ammu tõestatud, et jumala olemasolu idee ei ole inimestele sünnipäraselt omane idee ja et sünnipäraseid ideid — olgu need usulised, moraalsed, filosoofilised või muud — ei ole üldse olemas.

Ajaloo uurimine näitab, et usk ei ole alati eksisteerinud. Ürgaegse ühiskonna arenemise algstaadiumides usku ei olnud. Ürginimeste kujutlused peegeldasid inimeste ja looduse vahelisi suhteid ning ürgaegse ühiskonna liikmete omavahelisi suhteid kõige vahetumal kujul; need kujutlused ei olnud veel väljunud vahetu peegelduse raamidest. Äärmiselt karmid elutingimused, jõuetus loodusega peetavas võitluses, hirm looduse stiihiliste ja ähvardavate jõudude ees, milledest olenes ürginimeste elu, vaimupimedus, nähtuste tegelike põhjuste mittetundmine — kõik see sünnitaski religiooni — fantastilised kujutlused üleloomulikest olenditest, kes juhivad inimeste saatust, usu jumalaisse ja nende kummardamise.

Klassiühiskonna ja tema vastuolude tekkimisega tulid inimeste üle valitsevatele loodusjõududele lisaks niisama hirmuäratavad sotsiaalsed jõud, mis tõid inimestele veel suuremaid hädasid kui üleujutused, maavärisemised, taudid jne. Need sotsiaalsed jõud olid inimestele niisama salapärased ja mõistatuslikud nagu need stiihilised loodusjõudki, mis inimeste üle valitsesid. Klassiühiskonnas said usu peajuurteks ekspluateerimise ja sotsiaalse rõhumise suhted. Valitsevad ekspluataatorlikud klassid kasutavad usku ja kirikut vaimse vahendina klassirõhumise ja ekspluateerimise kindlustamiseks. „Orjad, kuulge oma isandate sõna." See usu poolt antud käsk on kõigi rõhujate käsuks.

Uskude ajalugu näitab, et inimeste kujutlused jumalaist olid erinevatel ühiskonna arenemise astmetel erinevad. Sugukondlikus ühiskonnas oli olemas niisugune usu vorm nagu totemism, s. o. inimeste usk oma sugulusse teatud loomade või taimedega ja nende loomade ning taimede kummardamine. See varajane usu vorm väljendas fantastilisel kujul inimeste suhtumist nendesse loomadesse ja taimedesse, kes etendasid teatavat osa sugukondliku kogukonna elus ja tegevuses. Sugukonnas valitsevad veresuguluse suhted kandis ürginimene üle ka teda ümbritsevale loodusele, loomadele ja taimedele.

Sugukondliku korra hilisemates staadiumides, sugukondliku korra lagunemise ja klasside kujunemise ajal tekib hõimujumalate kultus kui ühiskondliku olemise uute tingimuste fantastiline peegeldus. Hõimujumalad ei olnud ainukesed ega kõikvõimsad, nende austamine piirdus antud hõimu raamidega.

Hõimude liitude ja esimeste riikide kujunemise protsessis eraldub hõimujumalate hulgast kõrgem jumalus, kellele teised jumalad alluvad. Vastavalt ühiskondlikule hierarhiale kujuneb välja jumalate hierarhia, nende jagunemine vägevamateks ja nõrgemateks. Kuid veel kaua aega peetakse jumalaid oma elulaadi poolest inimestele võrdlemisi lähedasteks olenditeks. Homerose jumalad, kes elavad Olümpose mäel, peavad pidusid nagu lihtsad surelikudki, tülitsevad, armastavad, löövad lahinguid, tegelevad intriigidega, uhkustavad oma võitudega jne. Nad on tugevad, kuid ei ole kõikvõimsad, ja inimestest erinevad nad ainult oma surematuse poolest.

Suurtes idamaade despootlikes monarhiates tekib paljude jumalate asemel ühe jumala kultus. Sellele ühele jumalale kantakse

üle teiste jumalate iseloomulikud omadused; jumal kuulutatakse ainukeseks ja kõikvõimsaks. Engelsi sõnade järgi „ainujumal poleks kunagi tekkinud *ainuvalitsejata* ... ainujumal, kes kontrollib rohkearvulisi loodusnähtusi, ühendab vastandlikke loodusjõude, on ainult koopia idamaa despootlikust ainuvalitsejast, kes näiliselt või tegelikult ühendab inimesi, kes oma huvide kaitsmisel üksteisega kokku põrkavad"[1].

Kuid ka monoteistlikes usundites (monoteism — ainujumalasse uskumine) säilivad tavaliselt polüteismi (paljudesse jumalatesse uskumise) jooned. Ristiusus, mis tekkis Rooma keisririigi languse ajastul, I sajandil m. a. j., on ainujumal esindatud kolmes isikus, kolmainsuse kujul. Tema kõrval austatakse ka jumalaema, ingleid, apostleid, pühakuid jne. Ristiusu peamise jumaluse — Kristuse — müütiline kuju on ristiusu tekkimise ajast alates samuti läbi teinud üsna suuri muutusi. Erinevad sotsiaalsed klassid ja rühmad kandsid sellele kujule üle oma kujutlused jumalusest. Kalthoffi sõnade järgi „Kristuse kuju ilmutab kord kreeka mõtteteadlase jooni, sealsamas Rooma tseesari jooni, seejärel omandab ta feodaalsenjööri, tsunftimeistri, kurnatud pärisorja ja vaba linnakodaniku jooni"[2].

Religioon eksisteerib edasi ka kõrgestiarenenud tehnikaga kapitalistlikus ühiskonnas, sest kapitalistlik ühiskond ei kaota sugugi usu eksisteerimise sotsiaalseid põhjusi, vaid isegi tugevdab neid. Lenin kirjutas kapitalistlikus ühiskonnas eksisteerivatest religiooni sotsiaalsetest juurtest järgmist: „Töötavate hulkade sotsiaalne mahasurutus, nende näiliselt täielik abitus kapitalismi pimedate jõudude ees, kapitalismi, mis iga päev ja iga tund põhjustab kõige hirmsamaid kannatusi, kõige metsikumaid piinu lihtsatele tööinimestele tuhat korda rohkem kui igasugused erakordsed sündmused, nagu sõjad, maavärisemised jne. — selles ongi religiooni kõige sügavam juur tänapäeval. „Hirm lõi jumalad""[3]. Just seda tänapäeva religiooni juurt peab kõigepealt silmas pidama materialist.

Kapitalistlikus ühiskonnas kasutavad ekspluataatorlikud klassid usku rahvahulkade vaimseks orjastamiseks. Usk trööstib rõhutud rahvahulki, lepitab neid ekspluataatorite võimuga, sisendab rõhutuile tasast meelt, sõnakuulelikkust ja alandlikkust oma isandate suhtes, maiste huvide põlgamist „igavese õndsuse" nimel, mis ootavat neid taevariigis. Jutlustades rahvahulkadele maistest hüvedest lahtiütlemist, nõuab usk isandatelt ainult odavat heategevust, mis ühe vana sotsialisti väljenduse järgi „annab mõnele isikule lusikatäie tagasi sellest, mida ta rahvahulkadelt labidatäite viisi kokku kühveldab".

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXI, 1932, стр. 45.

[2] Tsitaat võetud K. Kautsky raamatust «Происхождение христианства», Соч., т. X, М.—Л., 1930, стр. 29.

[3] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 372—373.

Usk ei luba vaba mõtlemist. Ta nõuab täielikku alistumist jumala tahtele. Esimene patt, mille inimene olevat piiblilegendi järgi teinud, seisis selles, et ta sõi keelatud vilja hea ja kurja tundmise puust, s. o. hakkas mõtlema. Sellega rikkus ta jumala tahet. Jumala tahte tõlgitsejaiks on ammust ajast peale olnud erilised inimesed — „paganausu" preestrid või ristiusu kiriku vaimulikud. Jumala tahtele alistumine tähendab seega kirikudogmadele alistumist, kirikus aga on valitsevad klassid alati näinud oma klassihuvide kaitsmise vahendit. Kui aga rõhutud rahvahulgad hakkasid „jumala tahet" omamoodi tõlgitsema, sellesse oma kujutlusi mahutama, siis nägi valitsev kirik nendes tõlgitsustes ketserlust ja kiusas nende pooldajaid julmalt taga. Keskajal asutas kirik „ketserite" vastu võitlemiseks salakohtu (inkvisitsiooni) ja saatis tuleriidale tuhandeid inimesi, nende hulgas palju väljapaistvaid mõtteteadlasi, laskis ära põletada ka nende teosed.

Ka meie ajal on usk ja kirik jäänud teadusliku tunnetamise leppimatuks vaenlaseks. Ühtlasi püüavad Vatikan ja teised usuorganisatsioonid teadusega koketeerida, teaduse avastusi usudogmadega „lepitada".

Kirik kuulutas pühaks orjuse ja pärisorjuse, pani kirikuvande alla need, kes püüdsid kaotada sotsiaalset rõhumist. Kirik õigustab kapitalistlikku orjust. 1931. aastal kuulutas tolleaegne katoliku kiriku pea paavst Pius XI oma entsüklikas kapitalismi ja palgatöö jumala tahtele vastavaks institutsiooniks. „Töölised asugu viha kandmata kohale, mille jumal on neile kätte näidanud," öeldi selles entsüklikas. 1949. aastal pani Vatikan oma dekreediga kirikuvande alla kõik need, kes kommunismile kaasa tunnevad ja kommunistidega koos töötavad. Vatikan on võimas, laialt hargnenud poliitiline organisatsioon, kelle käsutuses on hiiglasuured kapitalid, kinnis- ja vallasvarad. Vatikan on paljude rahvaste vaimse orjastamise ja sotsiaalse ekspluateerimise aktsiaselts, korporatsioon. Vatikan toetas fašistlikke režiime ja toetab igasugust reaktsiooni. Ta on reaktsiooniliste vandenõude innustaja. Peale Vatikani ja katoliku kiriku täidavad ka teised usud ja kirikud valitsevate ekspluataatorlike klasside käes vaimse malaka osa. Vatikan on ainult kõige organiseeritum jõud. Kristlike, katoliiklike parteide ja teiste organisatsioonide kaudu teostab Vatikan oma reaktsioonilist poliitikat. Töölistele suurema mõju avaldamiseks ja kommunismi vastu intensiivsema võitluse pidamiseks seadis kirik üles niinimetatud „kristliku sotsialismi" võltsidee.

Eesrindlik filosoofiline ja teaduslik mõte astus juba ammu võitlusse usu vastu. Inimeste teadvuse vabastamiseks usulistest eelarvamustest andsid suure panuse vana-aja materialistlikud filosoofid, eriti Demokritos, Epikuros ja Lucretius Carus, kes heitsid kõrvale religioosse idee — maailma loomise jumala poolt, jumalate vahelesegamise looduse ja inimeste ellu, hinge surematuse jne. Nende traditsioone jätkasid uuema aja materialistid, eriti Spinoza ja XVIII sajandi prantsuse materialistid. Viimased, nagu eespool juba märgiti, võitlesid kõige energilisemalt usu ja kiriku vastu ning tegid eriti palju ära selleks, et inimeste mõistust usuliste eelarvamuste võimu alt vabastada. Kuid endise aja materialistid ei toetunud usu kritiseerimises veel materialistlikule ajalookäsitusele. Nad nägid usu allikat peamiselt selles asjaolus, et inimesed on harimatud ja et vaimulikud neid petavad. Nad ei saanud aru, et usul on sügavad objektiivsed põhjused, mis peituvad inimeste ühiskondlikus olemises, ja lootsid usust ainuüksi hariduse levitamisega jagu saada.

Marksism võttis üle vanade materialistide võitleva ateismi lipu. Kuid marksism näitas, et usu vastu võitlemist klassiühis-

konnas ei saa piirata ainuüksi hariduse levitamisega. Võitlus usu vastu peab kõigepealt olema võitlus usku sünnitavate sotsiaalsete tingimuste vastu, nende sotsiaalsete jõudude vastu, kes toetavad usku oma võimu kindlustamiseks, rahvahulkade rõhumiseks.

Kuigi kapitalistliku ühiskonna tingimused soodustavad usuliste eelarvamuste säilimist (sest säilivad usu sotsiaalsed juured), kuigi valitsev klass neid eelarvamusi toetab ja kultiveerib, on töölisklassi võitlus ja teaduse arenemise edusammud käesoleval ajal ikkagi andnud usule võimsaid hoope ka kapitalistlikes maades. Eesrindlike filosoofide ja õpetlaste teaduslik ateismipropaganda aitab töörahva teadvust usulistest eelarvamustest vabastada.

NSV Liidus, kus sotsialism on juba võitnud, kus ei ole ekspluataatorlikke klasse ja rahvahulkade viletsust, on usu sotsiaalsed juured kaotatud. Enamik töötajaist on usulistest eelarvamustest vabanenud. Kuid paljude inimeste teadvuses on need eelarvamused siiski veel püsima jäänud. Nad eksisteerivad sissejuurdunud harjumusena, kujutavad endast vana ühiskonna igandit. Lisaks sellele säilib ka sotsialismi tingimustes mõningal määral veel inimeste sõltuvus stiihilistest loodusjõududest (põud, ikaldus, maavärisemine jne.). Asjaolu, et imperialistlikud riigid võivad uut sõda alustada, avaldab teatavat mõju ühele osale elanikkonnast: sõda toob kaasa häda ja viletsust, häda ja viletsus aga on alati olnud usu toitepinnaks.

NSV Liidus on täielik südametunnistuse vabadus: usutalituste toimetamise vabadus ja teadusliku ateismipropaganda vabadus.

Kuivõrd usu sotsiaalsed juured on siin kadunud, on usuvastase võitluse peamiseks vormiks ideoloogiline võitlus, s. o. teaduslik ateismipropaganda, usuliste igandite kahjulikkuse selgitamine rahvahulkadele. Teaduslik ateismipropaganda peab olema muidugi tihedasti seotud kogu meie ühiskonna edasiarendamiseks tehtava tööga.

Sotsialismi kasv ja kindlustumine, töötajate ainelise ja kultuurilise elutaseme tõus, oskuslik ja süstemaatiline teaduslik ateismipropaganda (mis ei luba usuvastases võitluses usklike tundeid vähemalgi määral solvata) toovad järk-järgult, samm-sammult kaasa täieliku vabanemise usulistest eelarvamustest.

Mitmesuguste ühiskondliku teadvuse vormide käsitlemisel me näitasime, et need vormid on tekitatud teatud kindlate ühiskondlike tingimuste poolt ja et nad erinevad üksteisest vastavalt sellele, missugust ühiskonna vajadust nad rahuldavad, samuti vastavalt sellele, missugust ühiskondliku olemise ala või külge nad peegeldavad (läbi teatud kindlate huvide prisma jne.), missugune on selle peegeldamise viis ja missugune on ühiskondliku elu, inimeste teadvuse mõjutamise viis.

Erinevail ajaloo epohhidel tõusevad esiplaanile erinevad ideoloogia vormid. Feodaalühiskonnas oli valitseval kohal usk. Ta oli endale allutanud filosoofia, õigusteaduse, moraali, loodusteaduse jne. Feodaalühiskonnas püüdsid valitsevad klassid kujutada asja

nii, nagu oleksid majanduslikud ja kõik teised ühiskondlikud institutsioonid jumala poolt loodud, nagu oleksid nad igavesed ja muutumatud.

Kapitalistlikus ühiskonnas tõusis esiplaanile poliitiline ja õiguslik ideoloogia. Valitsev kodanlik ideoloogia on seisukohal, et kõik ühiskondlikud suhted on loodud riigi poolt ning rajatud „inimlikule" või „looduslikule" õigusele. Kaubavahetuse ja krediidi areng konkurentsi tingimustes nõuab keerukaid lepingulisi vahekordi ja järelikult üksikasjalist õigusnormide väljatöötamist. Et õigusnormid töötatakse välja riigi initsiatiivil ja tema mõju all, siis tekib arvamine, et õigusnormide tekkimise põhjuseks ei ole majanduslikud suhted, vaid nende allikaks on riik, tema asutused.

Riigi ja õiguse muutmine täiesti iseseisvateks olemusteks on üks kodanlikule maailmavaatele omase fetišismi avaldumise vorme. Sotsialistlikus ühiskonnas on ühiskondliku teadvuse tähtsamaks vormiks teadus — marksistlik-leninlik teaduslik maailmavaade, konkreetsed, spetsiaalsed loodus- ja ühiskonnateadused. Kogu sotsialistliku ühiskonna sotsiaalpoliitiline elu ja majanduselu on rajatud looduse ja ühiskonna seaduste tunnetamisele ning nende teadlikule kasutamisele. Koos sellega etendavad niisugused ühiskondliku teadvuse vormid nagu kunst ja moraal sotsialistliku ühiskonna elus ja inimeste kommunistlikus kasvatamises määratu suurt ja järjest kasvavat osa.

3. Ühiskondlik psühholoogia ja ideoloogia. Ühiskondlik ja individuaalne teadvus

Siiamaani rääkisime peamiselt ühiskondlikust ideoloogiast ja tema vormidest. Kuid mitmesugustes vormides esineva ideoloogia kõrval hõlmab ühiskondliku teadvuse mõiste, nagu ülalpool juba märkisime, ka antud ühiskonda või antud klassi kuuluvate inimeste ühiskondlikku psühholoogiat, antud rahvuse psüühilise laadi iseärasusi jne.

Ühiskondlik psühholoogia on sotsiaalsete tunnete, meeleolude, elamuste, harjumuste, mõtete, illusioonide jne. kogusumma, mis kujunevad välja stiihiliselt, tekivad otseselt inimeste igapäevaste elutingimuste mõjul. Materiaalsed ja poliitilised elutingimused ei ole antud juhul veel tunnetatud kui konkreetse ühiskonna või klassi eksisteerimise tingimused, mõtted nende kohta ei ole veel kuigivõrd üldistatud kujul väljendatud. Need tingimused väljenduvad klassisümpaatias ja -antipaatias, teatavate sotsiaalsete rühmade vihkamises ja teiste usaldamises jne. Inimeste sotsiaalsed tunded ja mõtted, mis on sünnitatud antud klassi eksisteerimise tingimuste poolt, peavad paratamatult kandma klassiiseloomu. Me teeme näiteks vahet proletaarse psühholoogia ja kodanliku psühholoogia vahel, räägime, et ühel või teisel klassil on oma klassi-

vaist, „klassiinstinkt" (mida muidugi ei tohi samastada looduslike instinktidega) jne.

Klasside psühholoogiast tuleb eristada psüühika rahvuslikke iseärasusi, mis on kõigile antud rahvuse klassidele ühised. Siia kuuluvad iseloomu, maitse, emotsionaalsuse jne. iseärasused, mis on välja kujunenud antud rahvuse ajaloolise arenemise mitmete ühiste tingimuste mõjul. Need iseärasused on väga püsivad[1] ja nad jätavad oma pitseri, annavad rahvusliku koloriidi kogu ühiskondliku teadvuse valdkonnale, mitmesugustele ideoloogia vormidele. Rääkides näiteks erinevusest XVIII sajandi prantsuse materialismi ja XVII sajandi inglise materialismi vahel, kirjutas Marx: „*Prantsuse* ja *inglise* materialismi erinevus vastab nende rahvuste erinevusele. Prantslased andsid inglise materialismile teravmeelsuse, liha ja vere, ilukõne. Nad andsid talle seni puudunud temperamendi ja graatsia. Nad *tsiviliseerisid* teda"[2]. Kaasaegsel „instrumentalismi" filosoofial (üks subjektiivse idealismi — pragmatismi — variatsioone) võib hõlpsasti märgata mitte ainult tema kodanliku päritolu pitserit, vaid ka spetsiifiliselt ameerikalikke jooni. Eriti kujukalt avalduvad rahvuse psüühilised jooned kunstis; kunst väljendab alati tegelikkuse kunstilise tajumise iseärasusi, ajaloo käigus välja kujunenud esteetilist maitset jne. Need iseärasused, vajutades kunstiteostele rahvusliku omapära pitseri, puudutavad peamiselt *rahvuslikku vormi*, milles kaasaegse ühiskonna ideoloogia ja üldse kogu kultuur avaldub, mitte aga ideelist sisu. Viimane on klassiühiskonnas klassiline.

Klassi psühholoogia (s. o. klassi tunded, mõtted ja meeleolud, mis on tekkinud stiihiliselt, klassi elutingimuste mõjul) võib leida oma üldistatud väljenduse ühiskondlikes teooriates, mida loovad klassi ideoloogid. Väikekodanlike parteide ideoloogide teoreetilistes arutlustes peegeldub väikekodanluse vastuoluline loomus, tema psühholoogia, tema kõikumised kodanluse ja proletariaadi vahel.

Ideoloogiale, kõigile ideoloogia vormidele avaldavad määratu suurt mõju antud klassis domineerivad sotsiaalsed meeleolud, milledel on enam-vähem püsiv iseloom. Tõusvate klasside meeleolusid iseloomustab julgus, optimism, usk tulevikku. Ajaloo näitelavalt lahkuvate klasside meeleolusid iseloomustab seevastu pessimism, ahastus, elust põgenemine jne. Hõlpsasti võib märgata nende meeleolude peegeldust näiteks kunsti valdkonnas. Ühiskondlike liikumiste tõusu ajastutel kõlavad kunstiteostes kirglikult kodanikumotiivid, mis väljendavad oma vabaduse eest võitlevate rahvahulkade julgeid meeleolusid, tundeid ja mõtteid. Teatava ühiskonnakorra allakäigu ajastul võtab valitseva ekspluataatorliku klassi kunst pessimistliku värvingu, koondab oma

[1] See ei tähenda, et nad ei muutuks. Suured muutused rahvuste ajaloolistes elutingimustes, nende elulaadis jne. muudavad ka rahvuslikku psüühikat, rahvuslikku iseloomu.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, 1955, стр. 144.

tähelepanu kitsarinnalistele isiklikele elamustele, seab esikohale erootilised motiivid, maksab ohtralt andamit formalistlikele harrastustele. Umbes samasugune on lugu ka filosoofia alal. Tõusva kodanluse ideoloogide poolt loodud filosoofilised süsteemid on optimistlikud, julged, elurõõmsalt vabameelsed, kuna reaktsioonilise kodanluse ideoloogidel (Nietzschel, Schopenhaueril, Spengleril, Crocel, Toynbeel, Santayanal) avalduvad seevastu selgesti allakäimise, pessimismi, ühiskonna eesrindlike jõudude vihkamise meeleolud.

Kõik ülalöeldu tähendab, et teatud klassi ideoloogia mõistmiseks ühel või teisel ajaloojärgul ei piisa majanduslike suhete tundmisest. On tarvis tunda ka antud klassi *ühiskondlikku psühholoogiat*, selles klassis domineerivaid meeleolusid. Plehhanov ütles, et ühiskondlikku psühholoogiat mõistmata „ei saa astuda ainustki sammu kirjanduse, kunsti, filosoofia jne. ajaloos"[1].

Klassi *ühiskondlik ideoloogia* ei teki klassi psühholoogia üldistusena, selle lihtsa süstematiseerimisena, mis on selle klassi liikmete meeles mõlkumas. Ühe või teise klassi ideoloogia, tekkides teatavate kindlate ühiskondlike suhete peegeldusena, tugineb antud ideoloogilise valdkonna eelnevale arengule, eelnevale ideoloogilisele materjalile, mis võtab teise kuju vastavalt antud klassi majanduslikule olukorrale ja huvidele, seoses klasside võitluse olukorraga. Ideoloogia eeldab reaalsete ühiskondlike suhete, sotsiaalsete protsesside, klasside võitluse lahtimõtestamist.

Kas see tähendab, et proletariaadi ideoloogia ja ta psühholoogia vahel puudub side? Ei, ei tähenda. Proletariaadi teaduslik ideoloogia väljendab selgesti seda, mida proletariaat ähmaselt ja ebaselgelt tunneb, mille poole ta stiihiliselt püüdleb, mis teda enda poole kisub. Proletariaadi ideoloogia tekkimise *tingimuseks* oli töölisklassi stiihilise liikumise arenemine, töölisklassi esinemine oma nõudmistega, milledes avaldus juba klassiteadvuse välgatusi. Niikaua, kui tegemist on ainult klassiteadvuse välgatustega, eelaimdustega, mitte aga selge teadlikkusega, põhjaliku arusaamisega liikumise eesmärkidest, niikaua, kui tegemist on peamiselt *psühholoogiaga*, on töölisklass ideeliselt veel suurel määral kodanliku ideoloogia kütkes. Ajalugu näitab, et niikaua, kui töölisklassil ei olnud oma ideoloogiat, mille töötasid välja Marx ja Engels, kui tal ei olnud oma parteid, kes kannab sotsialistlikku ideoloogiat tema ridadesse, — et niikaua oli töölisklass kõigis maades kodanluse ideelise ja poliitilise mõju all. Marksistliku partei tekkimisega, teadusliku sotsialismi levimisega saab töölisklass üha teadlikumaks oma klassihuvidest ja vabaneb kodanlike ideede võimu alt. Tööliste, eriti nende eesrindliku osa psühholoogia omandab sotsialistliku ideoloogia mõjul suurema küpsuse ja teadlikkuse jooni. Tööliste stiihiline, „instinktiivne"

[1] Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения, т. II, 1956, стр. 248.

tung sotsialismi poole tõuseb sotsialistliku teadlikkuse tasemele. Kuid selleks, et töölisklassi kodanliku psühholoogia ja ideoloogia mõju alt täielikult vabastada, on muidugi vajalik revolutsiooniline võitlus, on vaja töölisklassi elutingimusi põhjalikult muuta.

Alles pärast kapitali võimu kukutamist, alles töölisklassi sotsialistliku diktatuuri alusel on võimalik tööliste psühholoogia vanadest harjumustest ja traditsioonidest täielikult ja lõplikult vabastada. Veelgi rohkem on see maksev töötajate mitteproletaarsete kihtide kohta, kes on vana, kodanliku ühiskonna eelarvamustest palju rohkem nakatatud. Ühiskonna mitteproletaarsete kihtide suhtes täidavad töölisklass ja tema kommunistlik partei organiseerija, kasvataja osa. Alles pärast sotsialistlikku revolutsiooni on täiel määral „teostatav töörahva ja ekspluateeritavate kõige laiemate hulkade teadlikkuse tõstmine, kasvatamine, nende organiseerimine proletariaadi ümber, tema mõju ja juhtimise all, nende vabanemine egoismist, killustatusest, pahedest, nõrkusest, mida tekitab eraomandus, nende ümberkujundamine vabade töötajate vabaks liiduks"[1].

Marksistlik partei, juhtides töölisklassi ja töörahva laiade hulkade võitlust, peab arvesse võtma eri klasside ja sotsiaalsete rühmade psühholoogia erinevust, samuti ka neid muutusi, mis ühiskondliku olemise muutumise mõjul, suurte ajalooliste sündmuste mõjul psühholoogias toimuvad. Lenin märkis korduvalt tööliste ja väikeomanike psühholoogia erinevust, rääkis väikekodanliku psühholoogia mõjust töölistele ja rõhutas selle mõju suurt ohtlikkust. Väike-kaubatootjad, kirjutas Lenin 1920. aastal, „ümbritsevad proletariaati igast küljest väikekodanliku stiihiaga, immutavad teda sellega, demoraliseerivad teda sellega, kutsuvad proletariaadi hulgas alatasa esile väikekodanliku selgrootuse, killustatuse ja individualismi retsidiive, üleminekuid vaimustusest masendusse"[2].

Isegi pärast seda, kui talumajanduse sotsialistlikuks majanduseks ümberkujundamise ülesanne on lahendatud, jäävad väikekodanliku psühholoogia igandid ikka veel püsima. Selle põhjuseks on asjaolu, et inimeste teadvus jääb maha nende olemisest. „*Artellis ei lõpe, vaid alles algab* uue ühiskondliku distsipliini loomine, sotsialistliku ülesehitustöö õpetamine talupoegadele," rõhutas ÜK(b)P XVI kongress. „Väikeomaniku psühholoogiast, eramajanduslikust kogumisihast, mille talupojad on pärinud väikeeraomanike põlvkondadelt, vabanevad nad kolhoosides lõplikult alles aastaid kestva visa töö tulemusel, mida tehakse selleks, et luua kolhoosidele mehhaniseeritud suurmajanduse baas, visa töö tulemusel, mida tehakse selleks, et kasvatada kaader kolhoosnikute hulgast ja tõsta kogu kolhoosnikute massi kultuuritaset."

Selles keerukas tervete klasside psühholoogia ja ideoloogia

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 160.
[2] Sealsamas, lk. 26.

ümberkujundamise protsessis annavad end tunda ka — kuivõrd jutt on üksikutest nendesse klassidesse kuuluvatest inimestest — nende individuaalse teadvuse iseärasused. Missugune on siis *ühiskondliku* ja *individuaalse* teadvuse vahekord?

On selge, et individuaalset teadvust (isiksuse teadvust) ja ühiskondlikku teadvust ei saa teineteisest vägivaldselt lahutada, nagu seda teevad kodanlikud sotsioloogid. Ühiskondlik teadvus ei eksisteeri väljaspool üksikindiviide, vaid nende peades. Individuaalne teadvus on ühiskonnas elava ja teatud kindla klassiga seotud indiviidi teadvus, ja sellepärast on ta oma olemuselt, oma ideeliselt sisult ühiskondliku teadvuse, klassiteadvuse väljendus.

Igas klassis on olemas mitmesugused kihid, ja igal niisugusel kihil on ühiste joonte kõrval ka oma erilised teadvuse jooned, mida ei oleks õige taandada „individuaalsele" teadvusele. See aga ei tähenda, et mingisse klassi või teatavasse sotsiaalsesse rühma kuuluvate inimeste teadvuses ei ole individuaalseid iseärasusi, mis tulenevad iga inimese konkreetsetest elutingimustest, kasvatusest, mitmesugustest poliitilistest ja ideoloogilistest mõjudest, mida antud inimene tunneb endal kogu oma elu jooksul teiste inimestega läbi käies, raamatuid lugedes jne. Teatavasti ei ela ühte ja samasse klassi kuuluvad inimesed sotsiaalset tegelikkust kõigis üksikasjades, detailides läbi ühtemoodi, ei reageeri ajaloolistele sündmustele ühesuguselt. Nagu individuaalset teadvust ei saa tuletada ainuüksi teatud isiku elutingimustest (ignoreerides peamist — klassi ühiskondlikku olemist, klasside võitlust jne.), nii ei ole ka võimalik ignoreerida individuaalse teadvuse iseärasusi, kuigi neil ei ole otsustavat tähtsust. Vastasel korral ei saaks näiteks paljutki seletada ühe või teise isiku mõtteviisis või tegudes, kui ta astub oma klassiga konflikti.

Gorki näitas Fomaa Gordejevi kujus inimest, kellel oli oma klassi raamides „kitsas" ja kes ütles kaupmeestele näkku tõesõnu sellest nurjatust elust, mida nad elavad. Selle kohta, kuidas temas niisugune protest tekkis, võis Fomaa üsna vähe öelda: „Elasin... Vaatasin kõike... Süda hakkas valutama. Täna siis purskas välja..." Otsustavat osa etendas siin muidugi ühiskondliku olemise, ühiskonna vastuolude mõju. Kuidas need aga peegeldusid Fomaa Gordejevi teadvuses, mispärast just tema julges esineda protestiga — kõik see on seotud tema individuaalse olemise ja teadvuse iseärasustega, mida näitab Gorki oma romaanis.

Sotsiaalsete vastuolude teravnemise ajal lööb teatav osa valitseva klassi liikmeid, tema intelligentsi parem osa, sellest klassist lahku ja asub revolutsioonilise klassi seisukohale. Sel nähtusel on omad sotsiaalsed põhjused, ta peegeldab vana korra lähenevat hukkumist. Kuid sellise ülemineku otsesed põhjused võivad eri inimeste juures olla väga mitmesugused, võivad olla seotud just nende individuaalse olemise ja teadvuse iseärasustega.

Marksistlik partei peab kapitalistlikus ühiskonnas oma suhtumises intelligentsisse neid iseärasusi arvestama. Tõmmates intelligentsi töölisklassi poole, peab marksistlik partei silmas neid väga

mitmekesiseid teid, mille kaudu üksikud teadlased, insenerid, kunstitegelased jne. sotsialismini jõuavad. Mõned nendest jõuavad sotsialismini, võttes otseselt osa töölisklassi võitlusest; teised jõuavad sinna oma teaduse andmete kaudu, milledest arusaamiseks on vaja õiget maailmavaadet; kolmandad, kasutades Majakovski sõnu, hüppavad kommunismi „luuletaevast", sest kommunism annab nende humaansetele tunnetele vaba väljendumise võimaluse; mõned on sattunud varases lapsepõlves silm silma vastu sotsiaalse ebaõigluse nähtustega jne. Arvesse võttes neid mitmesuguseid tingimusi (nad on sageli väga mitmekesised ja individuaalsed), mis toovad kodanliku intelligentsi esindajaid lähemale töölisklassi sotsialistlikule liikumisele, tõmbab marksistlik partei neid oma lipu alla.

Sotsialistliku ühiskonna inimeste teadvuses esinevate kapitalismi igandite vastu võitlemisel on samuti vaja silmas pidada ühe või teise inimese individuaalse teadvuse iseärasusi. Nende igandite olemasolu, nende visa hing on seletatav rea põhjustega, milledest me räägime edaspidi. Mispärast aga üks või teine igand esineb just sellel ja mitte teisel isikul, olgugi et nad kuuluvad ühte ja sellessesamasse sotsiaalsesse rühma või kihti, et neil on ühesugune elukutse jne., — seda saab seletada ainult siis, kui arvestatakse nende individuaalse olemise ja teadvuse iseärasusi. Sellepärast on vaja diferentseerida töötajate kommunistlikku kasvatamist niihästi eri rühmade iseärasuste järgi kui ka üksikisikute iseärasuste, nende individuaalse teadvuse ja käitumise iseärasuste järgi.

Teoreetilises töös ühiskonnateaduste alal ja poliitilises tegevuses tuleb teadvuse individuaalseid iseärasusi samuti arvestada. Kui sotsioloogilistes üldistustes (klasside ideoloogia iseloomustamisel jne.) võib need iseärasused kõrvale jätta, siis ajalooteaduses ühe või teise ajaloolise tegelase osa selgitamisel tuleb tingimata arvestada selle tegelase teadvuse, tema iseloomu individuaalseid iseärasusi, sest need iseärasused vajutavad ajaloosündmuste käigule oma pitseri. Neid iseärasusi tuleb arvestada ka kaadri valikul ja praktilisele tööle paigutamisel.

Ühiskondliku ja individuaalse teadvuse probleem seisab alati kunstniku ees, sest kõik see, mis on tüüpiline, avatakse kunstiteostes individualiseeritud kujude kaudu, mis võivad olla vahetu tajumise objektiks.

4. Ühiskondlike ideede arenemise suhteline iseseisvus

Sellest, et ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse, ei järeldu sugugi, et ühiskondlik teadvus ei saa üldse iseseisvalt areneda. Ei, lugu on märksa keerulisem. Juba see asjaolu, et teadvus on olemise peegeldus ja muutub *pärast* ühiskondliku olemise muutumist, näitab, et teadvus võib olemisest maha jääda, et ta

järelikult võib teatud aja jooksul mitte vastata inimeste muutunud olemisele.

Vanad ühiskondlikud ideed ja teooriad, kujutlused ja tunded on visa vastupanuvõimega ning jäävad püsima kauaks ajaks pärast seda, kui neid sünnitanud materiaalsed tingimused on põhjalikult muutunud. Peale harjumuse jõu on nende vastupanuvõime seletatav ka sellega, et teatud ühiskondlikud jõud on nende säilimisest huvitatud.

Kuid teadvus võib ühiskondlikust olemisest mitte ainult maha jääda. Ta võib inimeste praktilisest tegevusest ka ette jõuda ja sellega ühiskondliku olemise muutumisele kaasa aidata. See saab võimalikuks siis, kui väljapaistvad teadlased ja kunstitegelased avavad tendentse, mis olid seni veel nähtuste pealispinna varjus, näevad ühiskonna arenemise suunda või vähemalt saavad oma aja vajadustest enam-vähem selgesti aru. Siis avaneb neil võimalus seada ühiskonna ette, eesrindliku klassi ette ühiskonnaelu küpsekssaanud küsimusi, ette arvata, ette näha tulevikku. Väljapaistvate kodanluse ideoloogide ühiskonnateooriates (näiteks Rousseau „Ühiskondlikus lepingus") ennetati, nagu ütles Marx, omapärasel kujul kodanlikku ühiskonda. Pildid tulevasest sotsialistlikust ühiskonnast, nagu neid lõid XIX sajandi suured utopistid, tekkisid „esimesest proletariaadi eelaimusest täidetud püüdlusest ühiskonna üldise ümberkujundamise poole". Marksism avastas ühiskonna arenemise seadused ja andis sellega ühiskonnateaduste alal teadusliku ettenägemise võimaluse. Tuginedes nende seaduste tunnetamisele, tõestasid marksismileninismi klassikud teaduslikult, et kapitalismilt sotsialismile üleminek on vajalik ja paratamatu, et selle ülemineku vormid on mitmekesised. Ühiskonna arenemise ajalugu, eriti just viimase 50 aasta jooksul, on veenvalt näidanud Marxi, Engelsi, Lenini, kommunistliku partei teadusliku ettenägelikkuse suurt elulisust.

Ühiskondlike ideede arenemise suhteline iseseisvus seisab veel selles, et iga uue ajaloojärgu ühiskondlikel ideedel on järjekestev seos eelmiste ajajärkude ideedega. Teatud klassi haritud esindajad ei alusta selle klassi ideoloogia loomist „tühjalt kohalt", vaid tuginevad oma eelkäijate poolt loodud ideelisele materjalile, kusjuures ühed ideed heidetakse kõrvale, teised aga võetakse omaks ja töötatakse ümber.

Niisuguse ajaloolise järjekestvuse tõttu ei saa antud ajastu ideoloogia sisu selle täies ulatuses seletada ainuüksi antud majanduslike suhete alusel. Ristiusu väljakujunemisele avaldasid peale orjandusliku Rooma impeeriumi sotsiaalmajanduslike suhete mõju ka teised usundid, eriti aga idarahvaste usulised müüdid kannatavaist, surma minevaist ja ülestõusvaist jumalatest: egiptuse jumalast Osirisest, pärsia jumalast Mithrast, budha usu imetegudest, samuti neoplatonismi ja stoitsismi filosoofilised õpetused. Tänapäeva ristiusk on ürgajast päritud sisu siiamaani säilitanud.

Mõttetu oleks otsida tänapäeva ühiskonna tingimustest majanduslikku põhjendust usulistele müütidele, mis räägivad Kristuse sündimisest, tema imetegudest, tema ülestõusmisest. Need müüdid on traditsiooni jõul üle läinud ühest ajastust teise.

Järjekestvuse sidemel on igas ideoloogia vormis oma iseärasused. Usus kui kõige konservatiivsemas ideoloogia vormis väljendub järjekestvus traditsiooniliste, kivinenud dogmade säilimise kujul (uutele tingimustele kohandatult); filosoofias ja teaduses — eelnevate ajastute ideelise pärandi ratsionaalse sisu teadliku ärakasutamise või enam-vähem radikaalse kriitilise ümbertöötamise ja edasiarendamise kujul jne. Eri klasside ideoloogide suhtumine sellesse pärandisse on eri ajaloojärkudel erinev.

Mis nimelt kogutud ideelisest materjalist kõrvale heidetakse ja mis üle võetakse, see sõltub antud ühiskonna ajaloolise arenemise astmest, antud klassi majanduslikust seisundist ja huvidest. Sellest oleneb ka, mis suunas ja kui põhjalikult muudetakse pärandiks saadud ideelist materjali. Näiteks XVIII sajandi prantsuse materialistide filosoofia, nagu II peatükis juba öeldi, tugines filosoofiale, mille olid välja arendanud nende eelkäijad XVII sajandi Prantsusmaal (Descartes), samuti XVII sajandi inglise mõtteteadlased (Locke), kusjuures XVIII sajandi prantsuse materialistid muutsid seda vastavalt oma aja tingimustele ja tolleaegse kodanluse klassi vajadustele. Marxi ja Engelsi teaduslik sotsialism kui kvalitatiivselt uus aste filosoofilise ja ühiskondliku mõtte arenemises, kui proletariaadi ideoloogia, tekkis XIX sajandi alguse suurte filosoofiliste, ajalooliste, majandusteaduslike ja sotsialistlike õpetuste kriitilise omaksvõtmise ja põhjaliku ümbertöötamise, nende puuduste kõrvaldamise alusel.

Marksistlik partei, pidades silmas seda järjekestvust ideede arenemises, õpetab mineviku ideelisse pärandisse tähelepanelikult suhtuma, õpetab vana kultuuri väärtuslikke saavutusi kriitiliselt omaks võtma ja neid edasi arendama, heites sealjuures kõrvale kõik selle, mis on reaktsiooniline ja oma aja ära elanud.

Eri ajastute realistlikus kunstis näeme arenemise järjekestvust. Realistlik kunst sisaldab püsivaid väärtusi, milledel on tunnetuslik tähtsus ja mis võivad sajandite jooksul avaldada inimestele suurt ideelist ja esteetilist mõju, teenida ka meie aja eesrindlikke ühiskondlikke jõudusid nende võitluses helge tuleviku eest. „Me peame tundma õppima mineviku kogu suurepärast kirjanduslikku ja kunstipärandit, peame kriitiliselt võtma temast kõik selle, mis on kasulik, ja tuginema sellele teoste loomisel, mis on rajatud meie ajastu, meie rahva elust võetud materjalidele,"[1] ütles Mao Tse-dung oma maa kirjanduse ja kunsti alal töötajate poole pöördudes.

Tänapäeva inimkonna eesrindlik moraal — kommunistlik mo-

[1] Мао Цзэ-дун, Избранные произведения, т. 4, М. 1953, стр. 142.

raal — võtab samuti möödunud ajastute moraali positiivse sisu kriitiliselt omaks ja arendab seda edasi.

Kõik see tähendab, et mineviku eesrindlikes filosoofilistes ja sotsioloogilistes teooriates, kunstis ja moraalis, mis teenisid teatud kindlaid klasse ja kandsid klassipäritolu pitserit, oli ka üldinimlik sisu. Muidugi võis üldinimlik sisu olla ainult eesrindlike klasside ideoloogias, kes väljendasid ühel või teisel määral rahvahulkade huvisid.

Proletariaadi sotsialistlikus ideoloogias on tema *klassi*sisu oma olemuselt ühtaegu ka *üldinimlik*, sest proletariaadi näol astub ajaloos esmakordselt välja klass, kes on järjekindlalt ja lõpuni revolutsiooniline, kes on vaba klassipiiratusest ja kelle ajalooline missioon seisab klassideta ühiskonna loomises.

Järjekestvus ühiskondlike ideede arenemises võimaldab mõista seda ideelist mõju, mida avaldavad ühed maad teistele, sealhulgas ka majanduslikult mahajäänud maad rohkemarenenud maadele. Engels märkis, et XVIII sajandil majanduslikult mahajäänud Prantsusmaa võis filosoofias mängida „esimest viiulit" näiteks Inglismaa suhtes. Majanduslikult mahajäänud Saksamaal oli XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandil filosoofia alal juhtiv koht Prantsusmaa ja Inglismaa suhtes. XX sajandil hakkas filosoofias, marksistliku teooria edasiarendamises juhtivat osa etendama Venemaa kui leninismi sünnimaa.

Selleks et ühe maa ideeline mõju teisele oleks viljakas, on vaja, et sellel teisel maal oleks niisugune sotsiaalmajanduslik pind, millel väljastpoolt toodud ideede seemned võiksid idanema hakata. XVIII sajandi Prantsusmaa võis XVII sajandi eesrindliku inglise filosoofia ideed omaks võtta ja neid edasi arendada, sest seda nõudsid feodaalkorra ja selle ideoloogia vastu võitlemise huvid. Marksism ei hakanud Venemaal levima enne, kui Venemaal oli välja kujunenud proletariaat. XIX sajandi lõpul hakkas kapitalism Venemaal eriti kiiresti arenema ja rea ajalooliste tingimuste tõttu hakkas rahvusvahelise töölisliikumise keskpunkt kanduma Venemaale. Selle tagajärjel levis marksism Venemaal eriti kiiresti ja arenes edasi.

Kuid marksism ei kandunud lihtsalt Läänest Venemaale, niipea kui Venemaal olid välja kujunenud selleks vajalikud tingimused. Marksismi levimiseks valmistas ette pinda Venemaal toimunud ideeline arenemine. Lenin märkis, et ligikaudu poole sajandi kestel, XIX sajandi 40. aastatest 90. aastateni, otsis Venemaa eesrindlik mõte tsarismi ennenägematult metsiku surve tingimustes kirglikult õiget revolutsioonilist teooriat, uurides hoolikalt teiste maade eesrindlikku revolutsioonilist mõtet. „Marksismi kui ainuõige revolutsioonilise teooria on Venemaa *omandanud* sõna tõsises mõttes *kannatustega* ennekuulmatute piinade ja ohvrite, ennenägematu revolutsioonilise sangarlikkuse, uskumatult energiliste ja ennastsalgavate otsingute, õppimise, praktilise katsetamise, pettumuste, kontrollimise, Euroopa kogemuste võrdlemise poole

sajandi pikkuse ajaloo kestel. Tsarismi poolt pealesunnitud emigratsiooni tõttu omas revolutsiooniline Venemaa XIX sajandi teisel poolel niivõrd rikkalikke rahvusvahelisi sidemeid, oli nii suurepäraselt informeeritud maailma revolutsioonilise liikumise vormidest ja teooriatest, et temaga ei saanud võistelda ükski teine maa maailmas."[1]

Marksismi ideede edasiarendamine sai teoks leninismis, mis on uue ajastu marksism, imperialismi ja sotsialistlike revolutsioonide ajastu marksism. Marksistlik-leninlikud ideed said töölisklassile ja kõigi maailma maade töötajatele teenäitajaks nende võitluses sotsialismi eest.

Ideoloogia arenemise suhteline iseseisvus väljendub ka selles, et ideoloogia vormid on nii üksteisega kui ka poliitilise ja juriidilise pealisehitusega vastastikuses toimes. Kõiki ideoloogia vorme mõjutab tugevasti klasside poliitiline võitlus (mis ise on majanduslikust arenemisest tingitud) ja need ideoloogia vormid avaldavad omakorda mõju poliitilisele ja juriidilisele pealisehitusele. Lenin kirjutas, et parteide võitlus filosoofias „väljendab lõppkokkuvõttes kaasaegse ühiskonna vaenulike klasside tendentse ja ideoloogiat".

Parteilisuse vaimust, klassisisust on läbi imbunud ka teised ühiskondliku teadvuse vormid.

Iga ühiskondliku teadvuse vorm avaldab teistele vormidele niivõi teistsugust mõju ja need teised vormid mõjutavad omakorda teda. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse prantsuse kunstis jääb paljugi arusaamatuks, kui ei peeta silmas seda mõju, mida valgustajate filosoofia kunstile avaldas. Ei ole võimalik mõista keskaja filosoofiat, kui ei tunta usu osatähtsust tol ajastul. Uuema aja teaduslik materialistlik filosoofia kujunes välja võitluses usu vastu ja tihedas seoses teaduse arenemisega, eriti aga loodusteaduste saavutustega. Marksistlik filosoofia tõusis XX sajandil uuele arenemisastmele, tuginedes ühiskondliku praktika arengule ja loodusteaduste ning ühiskonnateaduste saavutustele. Ise avaldab ta omakorda suurt mõju kõigile kaasaegse teaduse aladele.

Katsed tuletada mingi ühiskondliku teooria või kunstiteoste sisu kõiki elemente otseselt majanduslikust baasist, arvestamata vahendavaid lülisid, on — nagu ütlesime juba XIV peatükis — ajaloolise materialismi vulgariseerimine[2].

Samasugune ajaloolise materialismi moonutamine on katse tuletada ideoloogia *arenemist* otseselt materiaalsest tootmisest, tehnikast, tootlike jõudude tasemest. Kui näiteks kunsti arenemine täpselt vastaks materiaalse tootmise tasemele, siis peaks keskaegne kunst olema antiiksest kunstist kõrgemal.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 9.

[2] Toome veel ühe näite. Mahhist A. Bogdanovi järelkäija Šuljatikov tuletas filosoofilised kategooriad „mateeria" ja „liikumine" otseselt kapitalismi põhiklasside vahekordadest (mateeria — proletariaat, liikumine — kodanlus). Lenin iseloomustas neid targutusi kui „karikatuüri materialismist *ajaloos*".

Kuid lugu on keerulisem. Antiikaja kunst, mis loodi tingimustes, kus tootlike jõudude arenemise tase oli suhteliselt madal, andis sellest hoolimata suure kunstiväärtusega meisterlikke teoseid (vana-kreeka eepos, lüürika, draama, raidkunst, arhitektuur jt.). Vana-kreeka kunsti õitsengu toitepinnaks oli orjandusliku demokraatia arenemine ja patriootlik entusiasm võitluses oma maa sõltumatuse eest. Kreeka kunstile avaldas suurt mõju mütoloogia, milles tegelikkus oli rahva fantaasia poolt ebateadlikult kunstilises vormis ümber töötatud. Marxi sõnade järgi „kreeka mütoloogia oli mitte ainult kreeka kunsti arsenaliks, vaid ka tema pinnaks".

Feodaalühiskonna tingimused ei olnud kunsti hoogsaks arenguks soodsad, sest valitsev positsioon kuulus kirikule ja usulisele ideoloogiale, mis jutlustas asketismi, maistest rõõmudest lahtiütlemist jne. Sellest hoolimata loodi ka sel ajastul suurepäraseid teoseid suulise rahvaloomingu, käsitöö, ehituskunsti jne. alal, mis tähendasid edusammu kunsti arenemises. Feodalismi langus Euroopas ja uute majanduslike suhete kasv, kusjuures need majanduslikud suhted eeldasid isiku vabastamist pärisorjuse kammitsaist ja kiriku vaimsest diktatuurist, kutsusid esile määratu suure huvi klassikalise muinasaja suurteoste vastu. „. . . Rooma varemetest väljakaevatud antiikkujudes tõusis hämmastatud Lääne ette uus maailm — kreeka muinasaeg; selle helgete kujude ees kadusid keskaja viirastused . . ." kirjutas Engels.

Feodalismivastaste ühiskondlike liikumiste tõusuga, mitte aga otseselt tehnika arenguga on seotud kunsti õitseng XIV—XVI sajandil Itaalias, Hispaanias, Prantsusmaal, Inglismaal, Saksamaal ja teistes Euroopa maades, on seotud niisugused geniaalsed tööd, mida lõid Dante, Cervantes, Rabelais, Shakespeare ja teised suured sõnameistrid, kes kehastasid endas eriti täiuslikult oma rahvaste kõrgeimat rahvuslikku loominguvõimet.

Samuti ei ole ka võimalik kirjanduse ja kunsti hiilgavat õitsengut XIX sajandi Venemaal otseselt tuletada Venemaa tehnilisest ja majanduslikust arengutasemest. Seda õitsengut saab mõista seoses sellega, et Venemaal kasvas pärisorjusevastane vabadusliikumine, et kasvas vene rahva rahvuslik teadlikkus, kusjuures tuleb arvesse võtta ajaloolist järjekestvust kirjanduse ja kunsti arenemises, teiste maade ideelist mõju jne.

Kapitalism oma kaasaegses staadiumis on küll loonud kõrge tehnika, kuid ta pole loonud soodsaid tingimusi kunsti arenguks; veel rohkem, ta avaldab kunstile laostavat mõju. Kapitalism on muutnud inimeste võimed ja vaimuanded „vahetusväärtuseks", teinud kunsti ostu-müügi objektiks ja seadnud ta sõltuvusse kapitalist, s. o. kodanliku seltskonna maitsest ja nõudmistest. XIX sajandi suurte Lääne-Euroopa kirjanike Stendhali, Balzaci, Hugo, Dickensi ja teiste teosed võisid kapitalismi pinnal üles kasvada ainult selle tõttu, et nad väljendasid otsest või kaudset protesti kapitalistliku ühiskonna tingimuste vastu, mis võtavad inimestelt

nende isikupärasuse, selle ühiskonna hundimoraali vastu, tema inimvaenulike kuritegude vastu.

Kõik see räägib sellest, et kunsti ei ole võimalik otseselt ja vahetult tuletada tehnika või majanduse arenemise tasemest. Materiaalse tootmise ja majanduse areng määrab ära kõigi ideoloogia vormide arenemise ainult lõppkokkuvõttes. Majandus (majanduslike suhete muutumine, ühiskonna majandusliku arenemise vajadused) määrab ära ühiskondliku teadvuse arenemise ja kogutud ideelise materjali muutumise suuna. Selles seisab majanduse määrav osa ideoloogia arenemise suhtes.

Sellest järeldub, et kui suur ka oleks järjekestvuse, traditsioonide jne. tähtsus ükskõik missuguse ideoloogiavormi arenemises, ei ole ikkagi võimalik mõista ideoloogia arenemist, kui lõppkokkuvõttes ei uurita ühiskonna majanduslikku arenemist, rahvahulkade elu ja tööd, klasside võitlust oma majanduslike huvide eest.

Samuti on selge, et kui suur ka oleks mõtteteadlase või kunstniku isikliku geniaalsuse tähtsus ideoloogia väljatöötamises või kunstiloomingus, ei saa ühtki ideoloogia ala kuulutada isiku geniaalsuse produktiks. Kui mõned tänapäeva kodanlikud teoreetikud esteetika alal väidavad, et kunst ei olene millestki muust kui ainult kunstniku tahtest, et maalikunst ei peegelda tegelikku maailma, vaid loob selle maailma, et suur kunstnik on müüritud oma „fantaasia muuseumi", siis kordavad nad vanu idealistlikke teooriaid, mis on ammu juba kriitika poolt paljastatud. Eitades kunsti sidet ühiskonna eluga, propageerides ideelagedat kunsti, tahavad nad saavutada, et kunst tõmbaks rahvahulgad eemale nende võitlusest oma eluliste huvide eest.

Ühiskondliku teadvuse, ühiskondlike ideede arenemise suhteline iseseisvus väljendub eriti kujukalt selles tagasimõjus, mida kõik ideoloogia vormid omalt poolt ühiskonna majanduslikule alusele, kogu ühiskondliku elu arenemisele avaldavad.

5. Ideede osa ühiskonna arenemises

Marksismi vastaste hulgas on levinud ekslik väide, nagu eitaks marksism ideede osatähtsust ühiskonna elus ja taandaks kogu ajaloo ainuüksi majanduse toimele. Tegelikult aga on ideede osatähtsuse eitamine omane vulgaarmaterialismile, mitte aga dialektilisele materialismile.

Vulgaarmaterialism ehk „majanduslik" materialism piirdub tõepoolest sellega, et konstateerib ideede sõltuvust majanduslikest tingimustest, kusjuures, nagu ülalpool juba nägime, ka seda sõltuvust käsitab ta äärmiselt lihtsustatult, tuletades ideed kas otseselt majandusest, mõnikord isegi tehnikast või siis sellest, missugust toitu inimesed saavad.

Vulgaarmaterialisti jaoks on küllalt, kui ta konstateerib, et töö-

line mõtleb teisiti kui kodanlane ja et selle põhjuseks on nende materiaalsete, majanduslike elutingimuste erinevus; sellega tema analüüs lõpebki. Vulgaarmaterialismi arvates sünnitab majandus automaatselt ise filosoofilised ja muud ideed. Vulgaarmaterialist ei suuda mõista, mispärast ja kuidas on võimalikud niisugused nähtused, kus tööline mõtleb kodanlase moodi või kus üksikud valitsevasse klassi kuuluvad inimesed löövad sellest klassist ideeliselt lahku. Mispärast näiteks L. N. Tolstoi, kes oli oma päritolult ja positsioonilt seotud aadliga, lõi teoseid, milledes ta tõusis märksa kõrgemale oma klassi huvidest, peegeldas patriarhaalse talurahva olukorda ja vaateid, protesteeris rõhumise ja ekspluateerimise vastu? Niisugustele küsimustele vastata ei ole võimalik, kui ei uurita vastava perioodi sotsiaalse võitluse ja sealhulgas ka ideede võitluse keerukat pilti, kui ei tunnistata ideede aktiivset osa ühiskonna elus, nende mõju üksikisikutele ja mitmesugustele elanikkonna kihtidele.

Vulgaarmaterialistid, suutmata seda laadi küsimustele vastata, võimaldavad idealistidel spekuleerida „igaveste, elust sõltumatute ideedega", mis määravat ära kõigisse klassidesse kuuluvate inimeste tegevuse. Idealism saab ühiskondlike nähtuste seletamisel revanši seal, kus materialism asub ühiskondlike nähtuste ühekülgse, lihtsustatud, primitiivse analüüsimise teele.

Vulgaarmaterialismi poolt tekitatav praktiline kahju seisab aga selles, et ta sunnib inimesi passiivseks jääma. Kui majandusseadused teevad kõik ise, automaatselt, inimesed ja nende teadvus aga ei etenda mingisugust osa, siis pole vaja ka majandusseadusi tunnetada. Kui näiteks sotsialism peab paratamatult kapitalismi asemele tulema, siis pole vulgaarmaterialistide arvates (seda väidavad ka nürimeelsed marksismi arvustajad kodanluse leerist, kes on marksismiga ainult kuulu järgi tuttavad) mingit mõtet arendada tööliste sotsialistlikku teadvust, püüda ideoloogilise võitluse kaudu mõjutada objektiivset protsessi — ühiskonna arenemist sotsialismi suunas. Kui kaasaegse kapitalismi majandusseadused tekitavad sõdu, siis on vulgaarmaterialismi seisukohalt sõda möödapääsmatu ja sõja vastu võitlemine kasutu. Ühe sõnaga, sellest vulgaarsest, marksismile võõrast seisukohast võttes on inimkond vältimatu, fataalse ajalookäigu ees jõuetu ega saa seda kuidagi mõjutada. Inimesed võivad ainult seda käiku passiivselt jälgida.

Vulgaarmaterialismi põhiline teoreetiline viga ühiskonnateadustes seisab ajalooprotsessi dialektika mittemõistmises. Vulgaarmaterialistid ei saa aru esiteks sellest, et ajalooline paratamatus, seadused ei toimi ühiskonnas iseenesest, vaid ainult inimeste tegevuse kaudu. Ühiskonna arenemise seadused, nagu ülalpool juba märgiti, on inimeste tegevuse seadused. Niikaua kui need seadused ei ole veel tunnetatud, on inimesed nende ees jõuetud. Nende seaduste tunnetamisega saavad inimesed enda käsutusse võimsa relva selleks, et tegelikkust vastavalt ühiskonna arenemise küp-

sekssaanud vajadustele teadlikult ümber kujundada. Inimesed võivad objektiivseid seadusi ühiskonna huvides ära kasutada, võivad mõningate teiste seaduste ebasoodsat toimet vältida. Nad võivad järelikult vana ühiskonna ümberkujunemist uueks ühiskonnaks kiirendada, võivad teadlikult võidelda imperialistliku sõja vastu ja sõda ära hoida jne. Teiseks, vulgaarmaterialistid käsitlevad ühiskonna majanduslikku baasi ja tema pealisehitust metafüüsiliselt, mehhanistlikult mõistetud põhjuslikkuse seisukohalt: põhjust ja tagajärge käsitlevad nad kahe muutumatu vastaspoolusena ja jätavad silmapaari vahele nende dialektilise *vastastikuse mõju*. „Need härrased," kirjutas Engels seda laadi vulgariseerijate kohta, „unustavad sageli sihilikult, et niipea kui ajalooline nähtus on teiste, lõppkokkuvõttes majanduslike põhjuste poolt ellu kutsutud, siis mõjutab ka tema ümbritsevat keskkonda ja võib isegi teda sünnitanud põhjustele tagasimõju avaldada."[1]

Ajalooline materialism õpetab, et majandusliku arenemise poolt tekitatud ühiskondlikud ideed võivad samuti majanduslikku arenemist, poliitilist võitlust, kogu ühiskonna elu tõsiselt mõjutada. „... Poliitika, õiguse, filosoofia, usu, kirjanduse, kunsti jne. arenemine," kirjutas Engels, „rajaneb majanduse arenemisel. Kuid kõik nad avaldavad üksteisele ja majanduslikule alusele samuti mõju."[2]

Ühiskondlikud ideed saavad aktiivset osa etendada just sellepärast, et ideede enda juured peituvad materiaalses tegelikkuses. Idealism, lahutades ideed tegelikkusest, teeb nende osa müstiliseks, mõistusele kättesaamatuks. Kuidas võivad ideed reaalset elu mõjutada, kui nad ei ole temaga seotud ja kui neil ei ole temaga midagi ühist? Ajalooline materialism, tuletades ideed materiaalsest allikast, võimaldab õigesti mõista ideede osa selles maailmas, millest nad on tekkinud.

Kodanluse ideoloogid laimavad sihilikult marksismi, kui nad väidavad, et marksism eitab ideede osa.

Kuidas võib marksism eitada ideede osa, kui marksismi rajajate elu oli tervenisti pühendatud revolutsioonilise teooria väljatöötamisele ja selle levitamisele rahvahulkades? Teatavasti ei unustanud Lenin ja teised Marxi ja Engelsi õpilased kunagi marksistliku teooria edasiarendamise vajadust, ei unustanud seda isegi kõige ägedamate klassilahingute päevil. Ajal, millal toimus visa võitlus imperialistliku sõja vastu (1916. aastal), kirjutas Lenin oma teoreetilise töö imperialismist kui kapitalismi kõrgeimast staadiumist, pööras suurt tähelepanu filosoofia küsimustele, nagu seda tunnistavad tema „Filosoofilised vihikud". 1917. aastal, Oktoobrirevolutsiooni otsese ettevalmistamise ajal, kirjutas Lenin raamatu „Riik ja revolutsioon", valgustades sotsialistliku revolutsiooni suhtumist kodanlikku riiki ja sotsialistliku riigi olemust. Need faktid näitavad, kui kõrgelt hindavad marksistid ideede aktiivset osa.

Marksism õpetab, et on mitmesuguseid ühiskondlikke ideid. On olemas eesrindlikud ideed ja on olemas reaktsioonilised ideed. Nii ühed kui teised etendavad ühiskonna elus aktiivset osa.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1953, стр. 463—464.
[2] Sealsamas, lk. 470.

Kuid see osa on täielikult erinev. Eesrindlikud ideed, väljendades eesrindlike ühiskonnaklasside huvisid ja ühiskonna arenemise vajadusi, teenivad progressi, aitavad ühiskonnal lahendada päevakorrale tõusnud ajaloolisi ülesandeid. Eesrindlikud ideed, kui nad on vallutanud miljonite inimeste mõistuse, kiirendavad ühiskonna arenemist.

Reaktsioonilised ideed teenivad nende jõudude huvisid, kes püüavad vana ühiskonnakorda säilitada; nad pidurdavad ühiskonna arenemist. Varem või hiljem lahenevad vastuolud rahva elu reaalsete vajaduste ja oma aja ära elanud ideede vahel rahva kasuks, eesrindlike ideede kasuks. Enne seda aga võivad reaktsioonilised ideed tekitada ja tegelikult tekitavadki rahvastele küllaltki palju kahju. Sellepärast ei tohi jääda lootma uute ideede fataalsele võidule vanade ideede üle. On tarvis võidelda uute ideede eest, uute ideaalide eest, selle eest, et need ideed ja ideaalid rahvahulkades leviksid.

Uued ühiskondlikud ideed tekivad siis, kui majanduslik arenemine on seadnud ühiskonna ette uued ülesanded. Nad tekivadki sellepärast, et ilma nendeta pole võimalik neid ülesandeid lahendada. Kuid need uued ideed iseenesest ei vii veel ega saagi viia inimesi välja vana ühiskonna raamidest. Alles pärast seda, kui nad on tunginud rahvahulkadesse, kui nad on vallutanud rahvahulkade teadvuse, muutuvad nad suureks liikumapanevaks jõuks. Marksism õpetab, et teooria muutub materiaalseks jõuks, kui ta vallutab rahvahulgad. Tänu eesrindlikele ideedele saavad rõhutud massid teadlikuks oma olukorrast, oma põhilistest huvidest ja astuvad eesrindlike klasside ja nende poliitiliste parteide juhtimisel teadliku ajaloolise loomingu areenile, nende stiihiline võitlus tõuseb teadlikkuse astmele. Revolutsioonide ajajärgud paistavad silma rahvahulkade teadlikkuse kõrgeima taseme poolest, nendel ajajärkudel ilmneb ideede osa eriti jõuliselt. Uued ühiskondlikud ideed, saanud rahvahulkade ühisvaraks, organiseerivad ja mobiliseerivad rahvahulki võitlusse ja hõlbustavad neil ühiskonna arenemist pidurdavate reaktsiooniliste jõudude kukutamist.

Uute ideede ajalooline osa pole alati ühesugune. Nende osa sõltub: 1) nende ühiskondlike suhete iseloomust, millede alusel tekivad uued ideed, 2) ajaloolisest osast, mida etendab klass, kes astub välja uute ideede lipu all, 3) sellest, kuivõrd õigesti ja täpselt peegeldavad ideed ühiskonna arenemise küpsekssaanud vajadusi, 4) sellest, mil määral nad rahvahulkades levivad ja rahvahulkadele mõju avaldavad.

Esimestel sajanditel meie ajaarvamise järgi, orjandusliku ühiskonna lagunemise ajal, vallutasid uued ideed, mis esinesid usu vormis (ristiusk), Rooma keisririigi orjade ja rõhutud masside teadvuse. Uus usk, mis tuli muistsete uskude asemele, sisaldas protesti orjuse ja vägivalla vastu, võimukandjate rikkuse ja toreduse vastu. Kuid ristiusk, nagu iga teinegi usk, ei suutnud rahva-

hulkadele näidata teed orjusest vabanemiseks. Ta lohutas ahastusse viidud rahvahulki, jutlustades, et maistest kannatustest vabanemine saabub fantastilises hauataguses maailmas, väljamõeldud taevariigis.

XVIII sajandi valgustusideed, mis olid suunatud keskaegsete ristiusu ideede vastu, etendasid seevastu sügavalt revolutsioonilist osa. Nad said rahvahulkade lipukirjaks, rahvahulki vana korra kukutamisele mobiliseerivaks jõuks. Feodaalkorra, tema asutuste ja ideoloogia ideeline kriitika valmistas ette selle korra kritiseerimist relvade abil, valmistas ette Bastille' ründamist. Kõiki väljapaistvaid Prantsuse revolutsiooni sündmusi tähistas suur ideeline tõus. Uued ideed avaldusid mitte ainult teaduslikes (filosoofilistes, poliitilistes, eetilistes jne.) traktaatides, vaid ka maalikunstis, kirjanduses, muusikas. Nad mõjutasid rahvahulkade mõistust ja südant, äratasid viha reaktsiooni jõudude vastu, sisendasid inimestele veendumust võidusse.

Kuigi uued ühiskondlikud ideed etendavad mitmesugustel ajaloojärkudel väga mitmesugust osa, on nende tekkimine ja nende võitlus vanade ideede vastu alati väljendanud neid sügavaid sotsiaalseid murranguid, mis on ühiskonnas küpseks saanud või temas juba toimunud. „Kui vana maailm seisis hukkumise äärel, siis võideti vanad usundid ristiusu poolt. Kui kristlikud ideed jäid XVIII sajandil alla valgustusaja ideedele, siis pidas feodaalne ühiskond oma surmavõitlust tol ajal revolutsioonilise kodanlusega."[1]

Ühe ja sellesama klassi ideoloogia võib läbi teha olulisi muutusi vastavalt sellele, kuidas muutub selle klassi positsioon ühiskonnas. Niikaua kui kodanlus pidas võitlust feodalismi vastu ja kapitalistliku tootmisviisi vastuolud ei olnud veel välja arenenud, suutsid kodanluse ideoloogid ühiskondlikke nähtusi võrdlemisi objektiivselt uurida. Kodanluse võimuletulekuga, sotsiaalsete vastuolude kasvuga kodanliku ideoloogia osa muutus. „Omakasupüüdmatu uurimise asemele astub maksuline sulesõda, erapooletute teaduslike otsingute asemele võlts ja lömitav apologeetika."[2] Need Marxi sõnad, mis iseloomustavad seda olukorda, mis kujunes välja poliitilise ökonoomia alal pärast kodanluse poliitilise võimu kehtestamist, käivad ka teiste kodanliku ühiskonnateaduse alade kohta. Kapitalismi üleminekuga imperialismi staadiumi omandab kodanlik ideoloogia eriti reaktsioonilise iseloomu. Tema peamiseks ülesandeks saab teadusliku sotsialismi, proletariaadi revolutsioonilise ideoloogia „hävitamine". Kodanlik ideoloogia püüab jäädvustada imperialismi, allutada töörahva hulki kodanlusele, halvata nende võitlust enda vabastamise eest. Niiviisi on kodanlik ideoloogia sattunud lepitamatusse vastuollu ühiskonna arenemise vajadustega ja muutunud ühiskonna arenemist pidurdavaks jõuks.

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 34.
[2] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 11.

Kui eesrindliku kodanluse ideoloogide iseloomulikuks jooneks oli usk sotsiaalsesse progressi ja inimese loovatesse jõududesse, tema mõistusse, teaduse võidusse usuliste ja teiste eelarvamuste üle, vabaduse ja võrdsuse, rahvusliku sõltumatuse ja rahvastevahelise rahu võidukäiku, siis tänapäeva kodanlik ideoloogia on need jooned suurel määral kaotanud. Kõige reaktsioonilisemate kodanluse ringkondade ideoloogid jutlustavad võrdsuse asemel „tugevate kasti" (kõrgema rassi, „eliidi") võimu, rahvusliku sõltumatuse asemel rahvaste orjastamist kapitalistlike monopolide poolt „maailmariigis", rahu asemel sõda. Usu inimmõistusse on nad asendanud irratsionalismi ja agnostitsismi jutlustamisega, progressi idee asemele on tulnud „stabiilsuse" idee, vabaduse idee asemele — „korra" idee, inimväärikuse idee asemele — inimese sünnipärase pahelisuse idee jne. Filosoofia, ühiskonnateadused, kunst, moraal on nendest ideedest läbi imbunud ja manduvad sellepärast üha rohkem.

Kapitalismi arenemine sünnitab mitte ainult reaktsioonilisi ideesid, mis väljendavad kodanluse huve, vaid ka revolutsioonilisi ideesid, mis väljendavad proletariaadi ja teiste progressiivsete jõudude, kapitalismi kaotamist taotlevate jõudude huve.

Sotsialistlik ideoloogia erineb mineviku eesrindlikest ühiskondlikest teooriatest selle poolest, et ta avab kõik kapitalistliku ühiskonna vastuolud, tõestab kapitalistliku ühiskonna mööduvat iseloomu ja tema paratamatut asendumist sotsialistliku ühiskonnaga. Sotsialistlik ideoloogia teenib proletariaati *„selleks, et ta võimalikult kiiresti ja võimalikult hõlpsasti teeks lõpu igasugusele ekspluateerimisele" (Lenin).*

Sotsialistliku ideoloogia lahutamatuks jooneks, mis tuleneb töölisklassi võitluse põhilistest tingimustest, on, nagu ülalpool juba öeldi, tema internatsionalism, mis eeldab kõigi maade tööliste ühtsust ja solidaarsust nende vabadusvõitluses, eeldab iga maa töölisklassi rahvuslike huvide ühendamist ülemaailmse töölisliikumise ülesannetega.

Kui mineviku eesrindlike klasside ideoloogia, vaatamata teadusliku materialistliku ajalookäsituse puudumisele, võis avaldada ühiskonna elule määratu suurt ümberkujundavat mõju, kui ta aitas kaasa vana ühiskonna likvideerimisele ja uue ühiskonna loomisele, siis seda suuremat mõju, kvalitatiivselt uut mõju avaldab kaasaja eesrindliku klassi — töölisklassi — teaduslik ideoloogia, mis on vaba igasugustest illusioonidest ja igasugusest utopismist ja mis annab töölisklassile selge ettekujutuse tema võitluse tingimustest ja perspektiividest. See ideoloogia avaldab ühiskonna elule palju võimsamat mõju kui kõik varasemad eesrindlikud ideoloogiad. Selle mõju määrab ära: (1) sotsialistliku ideoloogia teaduslik iseloom, tema tõesus, õigsus, (2) see, et ta väljendab kõige revolutsioonilisema klassi huvisid, selle klassi huvisid, kes enda vabastamisega vabastab ka kogu ühiskonna kõigist ekspluateerimise vormidest. „Võitmatu külgetõmbejõud, mis tõmbab selle teooria poole kõigi maade sotsialiste, selles seisabki, et ta ühendab range ja kõrge teaduslikkuse (olles ühiskonnateaduse viimane sõna) revolutsioonilisusega, ja ühendab mitte juhuslikult, mitte ainult sellepärast, et doktriini rajaja ühendas endas isiklikult õpet-

lase ja revolutsionääri omadused, vaid ühendab teoorias endas sisemiselt ja lahutamatult. Tõepoolest, teooria ülesandeks, teaduse eesmärgiks seatakse siin otseselt kaasa aidata rõhutute klassile tema tõeliselt toimuvas majanduslikus võitluses."[1]

Marksistlik teooria annab uue ühiskonna eest võitlejaile järjekindlalt teadusliku maailmavaate, mis ei ole ühendatav mingisuguse reaktsiooniga, mingisuguste eelarvamustega. See maailmavaade on tegelikkuse tunnetamise ja ümberkujundamise meetodiks, on teaduslikuks aluseks marksistliku partei poliitikale, tema strateegiale ja taktikale, on ideeliseks vundamendiks uuele moraalile, sotsialistlikule kunstile. Aidates tööliisklassil ja laiadel töörahva hulkadel oma huvidest teadlikuks saada, organiseerides ja koondades neid võitlusse kapitali vastu, tõstab marksistlik partei selle võitluse käigus töötajate ideelist ja moraalset teadlikkust, kasvatab kindlaid ja mehiseid kommunismi eest võitlejaid. Marksistlik partei peab võitlust imperialismi reaktsioonilise ideoloogia vastu, paljastab valet ja laimu, mida kodanlik propaganda sotsialismi ja kommunistliku liikumise kohta levitab.

Nõudes marksismi-leninismi üldise tõe ühendamist sotsialistliku revolutsiooni ning sotsialismi ülesehitamise konkreetse praktikaga, s. o. marksismi-leninismi loovat rakendamist, võitlevad kõigi maade marksistlikud parteid igasuguste nende enda ridades esinevate revisionismi ja dogmatismi avaldumisvormide vastu.

6. Sotsialistliku ideoloogia osa võitluses kommunismi võidu eest

Sotsialismi tingimustes kasvab eesrindlike ideede osatähtsus, nende mõju kõigile ühiskonna elu külgedele rohkem kui kunagi varem. See on seletatav kõigepealt sotsialismi majandusliku korraga, tema arenemise seaduspärasuste iseloomuga. Sotsialismi tingimustes saavad inimesed esmakordselt objektiivse võimaluse — ja mida rohkem edasi, seda suuremal määral — suunata ühiskonna arenemist teadlikult, teaduse alusel.

Vanas, tootmisvahendite eraomandusele rajatud ühiskonnas kulges ühiskonna arenemine stiihiliselt, s. o. inimesed ei saanud seda arenemist kontrollida. Sellest annavad tunnistust näiteks ületootmiskriisid, mida inimesed kapitalismi tingimustes ei suuda ära hoida, samuti nagu nad ei suuda ära hoida päikesevarjutusi. Vana ühiskond oli pimeda paratamatuse riik, kus ühiskonna arenemise stiihilised jõud valitsesid inimeste üle ja näisid sellepärast müstilistena, salapärastena. Kõik see soodustas religiooni ja üldse ebausu, fatalismi, saatusesse uskumise jne. levimist.

Sotsialism areneb uute majandusseaduste alusel. Need seadused võimaldavad sotsiaalmajandusliku arenemise teadlikku, plaani-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 295.

pärast juhtimist ja ühtlasi ka nõuavad seda. Sotsialism teeb inimeste omavahelised suhted ja nende suhted loodusega lihtsateks ja selgeteks, vabastab nad müstilisest udust. Sotsialism loob objektiivsed tingimused selleks, et vabastada inimeste teadvus moonutatud, fantastilistest ettekujutustest tegelikkuse kohta, kodanlikule teadvusele omasest fetišismist. Inimeste teadvus muutub võimeliseks sotsiaalset tegelikkust kõige õigemini peegeldama. See suurendab tohutult teadvuse mõjujõudu. Marksismi-leninismi loojad nimetasid sotsialismi vabaduse riigiks, kus inimesed on seaduspärasust, paratamatust tunnetanud ja kus nad selle tulemusel valitsevad paratamatuse üle ja rajavad teadlikult oma ühiskondlikke suhteid.

Muidugi, ka sotsialismi tingimustes ei saa ühiskondlik teadvus kõiki ühiskondlikus olemises toimunud muutusi, kõiki tema külgi otsekohe peegeldada. See on õige mitte ainult siis, kui me räägime tavalisest, massilisest, eesrindliku teooriaga relvastamata teadvusest, vaid ka siis, kui jutt on teoreetilisest mõtlemisest.

Kui selged ja mõistusepärased sotsialismi tootmissuhted ka on, ei asu nende arenemise seadused siiski mitte nähtuste pealispinnal, ja tavaline teadvus, mis majanduslike suhete mõjul stiihiliselt välja kujuneb, ei suuda neid seadusi avastada. Neid saab avastada ainult teoreetiline mõtlemine, mis tugineb kommunistliku ülesehitustöö praktikale. Marksistlik-leninlik teooria annab ainsa teadusliku tunnetusmeetodi. Tänu ühiskonna arenemise seaduste avastamisele võimaldab marksistlik-leninlik teooria ühiskonnaelu nähtusi teaduslikult ette näha.

Marksistlik partei, Keskkomitee kui tema juhtiv tuumik, uurib marksistlikule teooriale tuginedes ühiskonna majanduses toimuvaid protsesse, avastab nendes protsessides uusi tendentse ja seaduspärasusi, toob päevavalgele majanduslikus arenemises tekkivad vastuolud, seab üles rahvamajanduse ülesandeid ja määrab kindlaks nende lahendamise teed.

Kommunistliku partei jõud on seisnud ja seisab ka praegu selles, et ta oskab marksistlik-leninlikust teooriast juhindudes igal uuel arenemisetapil leida selle *pealüli*, millest kinni haarates on võimalik edukalt lahendada kõiki neid ülesandeid, mis kerkivad päevakorrale meie maa edasiliikumisel kommunismi poole. Ideed, üleskutsed ja ülesanded, mida partei esitab, väljendavad õigesti ühiskonna arenemise küpsekssaanud vajadusi ja võivad sellepärast avaldada ning avaldavadki ühiskonna arenemisele suurt mõju. Meie ajastu iseärasuseks on see, et marksistlik-leninlikku teooriat rakendatakse nüüd ellu, et seda teooriat rikastavad kümnete ja sadade miljonite sotsialismi ja kommunismi ehitajate loomingu kogemused.

Marksistlik partei püüab kogu aeg eesrindliku teooria suurt mõjujõudu täielikult ära kasutada, hoolitseb teooria puhtuse eest, selle eest, et teda seoses areneva praktikaga loovalt edasi arendada, võitleb igasuguste dogmatismi ja revisionismi avaldumise

vormide vastu. Dogmatismi puhul suhtutakse teooriasse kui kõigiks elujuhtumeiks kõlblike dogmade summasse. Dogmatism ei lase teooriat praktika alusel edasi arendada, ta ei tunnista ka rahvahulkade praktiliste kogemuste üldistamist. On selge, et dogmatismi pinnal asudes ei saa anda õigeid vastuseid nendele uutele küsimustele, mida elu, rahvahulkade praktika üles seab. Revisionism seevastu reedab ajaloo kogemustega kontrollitud marksistliku teooria juhtivad teesid, põhiseisukohad, ja asub seega töölisklassi ürituse reetmise teele. Sellepärast võitlevadki marksistid eriti leppimatult revisionismi vastu, oma teooria põhimõtete, põhiteeside moonutamise vastu. Sealjuures muutub viga teoorias seda ohtlikumaks, mida vahetumalt seda teooriat (tema ühtesid või teisi põhimõtteid) praktikas rakendatakse. Marksistliku taastootmisteooria revideerimisega õõnestatakse näiteks partei peajoont, mis peab silmas tootmisvahendite tootmise eelisarendamist, ilma niisuguse eelisarendamiseta aga ei ole võimalik taastootmist pidevalt laiendada, järelikult ka kommunismi materiaalset tehnilist baasi luua. Sellega on seletatav karm kriitika, mida partei selliste marksistlikust teooriast kõrvalekaldumiste kohta teeb.

Kui on vaja mobiliseerida rahvahulki ühtede või teiste praktiliste ülesannete lahendamisele, siis ei piisa sellest, et ideed peegeldavad sotsiaalset tegelikkust õigesti ja väljendavad rahvahulkade põhihuvisid. On vaja, et need ideed oleksid töörahva hulkades laialdaselt levinud, et rahvahulgad nendest aru saaksid ja oleksid omaenda kogemuste najal veendunud nende õigsuses. Sotsialistlik kord loob kõik tingimused marksistlik-leninlike ideede propageerimiseks rahvahulkades. See on saanud võimalikuks sellepärast, et kõik propagandavahendid on rahva käes. Sotsialistlike maade marksistlikud parteid aitavad igal uue ühiskonna ülesehitamise etapil rahvahulki aru saada omaenda töö ja tegevuse ajaloolisest tähtsusest, tõstavad rahvahulkade teadlikkust, aitavad edasi arendada nende loovat initsiatiivi ja isetegevust. Iga uus samm sotsiaalsete ümberkujunduste teel astutakse tingimustes, kus rahvahulkade loov initsiatiiv, nende isetegevus pidevalt kasvab.

Kommunistliku partei jõu allikas seisab tema sidemes laiade töörahva hulkadega, selles, et ta äratab, päästab valla rahva loova initsiatiivi ja aktiivsuse.

XIX sajandi keskpaiku muutus sotsialism tuleviku-unistusest, utoopiast teaduseks. XX sajandil on ta muutunud ja muutub rea Euroopa ja Aasia maade sadade miljonite inimeste tegelikuks eluks. Sotsialism tõestab iga päevaga oma üleolekut kapitalismist. Sellepärast vallutavad sotsialismi ideed kõigis maades miljonite inimeste teadvust üha rohkem ning avaldavad maailma ajaloole võimsat mõju.

Sotsialismi ja järkjärgulise sotsialismilt kommunismile ülemineku tingimustes on hakanud etendama määratu suurt osa töötajate kommunistlik kasvatamine. Kodanlik kasvatus sisendab ini-

mestele eraomaniku individualistlikku psühholoogiat ja moraali, usulist idealistlikku maailmavaadet, juurutab rassistlikke ja natsionalistlikke eelarvamusi. Kommunistlik kasvatus seevastu peab aitama välja kujundada eesrindlikke inimesi, kes on vabad eraomaniku psühholoogiast, natsionalistlikest, usulistest ja muudest eelarvamustest. Kommunistliku kasvatuse eesmärgiks on kasvatada teadlikke, aktiivseid ja ustavaid kommunismi ehitajaid.

Töötajate kommunistlik kasvatamine on tänapäeva tingimustes kõigepealt *poliitiline* kasvatus. Kommunistlik kasvatus aitab tugevdada sotsialistliku riigi võimsust, arendada sotsialistlikku demokraatiat ja tõmmata kaasa järjest suuremaid rahvahulki riigi valitsemisele, tugevdada sotsialistliku ühiskonna moraalset ja poliitilist ühtsust ning rahvaste sõprust. Kommunistlik kasvatus suurendab töötajate poliitilist teadlikkust, võimaldab neil õigesti orienteeruda kaasaegses rahvusvahelises ja siseolukorras.

Kommunistlik kasvatus eeldab ka töötajate, noorsoo relvastamist teaduse alustega ja teadusliku, marksistlik-leninliku maailmavaatega. Selle maailmavaate omandamine ei tähenda sugugi marksistliku teaduse järelduste lihtsat päheõppimist. Lenin rääkis, et „ilma tööta, ilma võitluseta ei ole ... raamatulikel teadmistel kommunismist mitte mingit väärtust" ja et ei saa omandada marksistlikku, kommunistlikku teadust, „omandamata seda teadmiste summat, mille tulemuseks on kommunism ise". Marksistlik-leninlik maailmavaade annab kõigi teadusharude spetsialistidele tunnetusmeetodi, on kõigi teaduste teoreetiliseks aluseks ja võimsaks vahendiks usuliste eelarvamuste vastu võitlemisel.

Kommunistlik kasvatus on ka *kommunistliku moraali* kasvatamine. Oma kõnes kommunistliku noorsooühingu III kongressil 1920. aastal rõhutas V. I. Lenin kommunistliku kõlbluse küsimuse seost noorsoo hariduse, teaduste aluste omandamise küsimusega, samuti ka noorsoo hariduse ja kasvatuse seost tööliste ning talupoegade tootliku tööga[1], nende võitlusega uue ühiskonna eest. „Kommunistliku kõlbluse aluseks on võitlus kommunismi kindlustamise ja lõpuleviimise eest. See on ka kommunistliku kasvatuse, hariduse ja õppimise alus."[2] Nendele Lenini juhenditele tugineb ka praegu kogu meie noorsoo ja kõigi töötajate kasvatamine kommunistliku kõlbluse vaimus.

Kommunistlik kasvatus on ka *esteetiline* kasvatus, mille ülesandeks on aidata arendada esteetilisi tundeid, esteetilist maitset ja hindamisvõimet, äratada ja arendada töötajate võimeid kunstiloomingu alal. Tähtis koht noorsoo kommunistlikus kasvatuses on ka kehalisel kasvatusel (eriti spordil), mis lisaks tervise kind-

---

[1] Üldhariduslikes koolides teostatava kommunistliku kasvatuse koostisosaks on noorsoole polütehnilise hariduse andmine, mis „tutvustab kõigi tootmisprotsesside põhiprintsiipe ning annab ühtlasi lapsele või alaealisele igasuguste lihtsamate tootmisriistade käsitsemise oskuse" (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. I, стр. 199).

[2] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 263.

lustamisele aitab kaasa niisuguste omaduste kujunemisele nagu võidutahe, julgus, enesevalitsus. Kokku võttes peab kommunistlik kasvatus silmas inimese isiksuse igakülgset arendamist, mis on uue ühiskonnakorra tähtsaimaks ülesandeks.

Sotsialistlik kord lõi uued inimesed, kellel on uus moraalne ja kultuuriline pale, uued vaimsed huvid ja vajadused. Ekspluateerimise ja iga liiki rõhumise vihkamine, optimism ja usk rahva loovatesse jõududesse, isamaa-armastus ja teiste rahvaste õiguste austamine, ustavus rahu ja rahvaste koostöö üritusele, ühiskondlike huvide teenimine, mis avaldub pidevalt töös, hoolitsus inimese eest ja inimese austamine, kõrge teadlikkus, valmisolek ületada kõiki raskusi võitluses kommunismi eest — need uute inimeste vaimse palge jooned on võrsunud ja kindlustunud sotsialistlike ümberkujunduste pinnal sotsialistliku ideoloogia viljastava mõju tulemusel.

Sotsialism kaotas tootmisvahendite eraomanduse ja ühe inimese ekspluateerimise teise inimese poolt ja võttis sellega pinna eraomanduslikult psühholoogialt, kodanlik-natsionalistlikelt vaadetelt, usulistelt eelarvamustelt jne. Kuid mineviku igandid on inimeste teadvuses ja käitumises ikka veel säilinud, ehkki neil ei ole tuge sotsialistlikus tootmisviisis. Veel rohkem, need igandid on uute majandussuhetega ja sotsialistliku ideoloogiaga vastuolus ning takistavad seetõttu tõsiselt kommunistlikku ülesehitustööd.

Kapitalismi igandid sotsialistliku ühiskonna inimeste teadvuses on seletatavad teadvuse mahajäämisega ühiskondlikust olemisest, samuti ka neid igandeid säilitada püüdva kapitalistliku maailma mõjuga. Kuid ka inimeste olemises endas, nende majanduslikes suhetes säilivad veel pikka aega mõned vana ühiskonna jäljed. Marx kirjutas, et sotsialistlik ühiskond, tekkides pärast pikki sünnitusvalusid kapitalistlikust ühiskonnast, „kannab endal igas suhtes, nii majanduslikus, kõlbelises kui ka vaimses suhtes, veel selle vana ühiskonna sünnimärke, mille rüpest ta põlvneb"[1].

Sotsialism kaotab vanale ühiskonnale omased antagonistlikud vastuolud isiklike ja ühiskondlike huvide vahel, kuid ta ei suuda esialgu veel teha täiesti võimatuks eraomanduslike, individualistlike igandite avaldumist. Sotsialistliku ühiskonna arenemises esinevate ühtede või teiste raskuste ning vastuolude tingimustes need igandid elustuvad ja võivad hakata tunduvalt levima. Eraomanduslike igandite säilimist võib soodustada töö eest tasu maksmise sotsialistliku printsiibi ja isikliku materiaalse huvi loomise printsiibi rikkumine. Leninliku rahvuspoliitika, rahvaste üheõigusluse ja sõpruse poliitika rikkumine võib elustada natsionalistlikke igandeid. Altpoolt tuleva bolševistliku kriitika nõrgenemine soodustab bürokratismi kasvu ja põhjustab sotsialistliku demokraatia põhimõtete rikkumist. Ideelise kasvatustöö puudu-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения, т. II, 1955, стр. 13.

sed soodustavad samuti kõigi nende vana ühiskonna igandite säilimist.

Rahva kommunistlik kasvatamine võib olla edukas ainult siis, kui sotsialistliku ideoloogia propageerimine ja ideeline pealetung inimeste teadvuses esinevaile kapitalismi iganditele on orgaaniliselt seotud kommunismi ülesehitamiseks, töötajate ainelise ja kultuurilise elutaseme edasiseks tõstmiseks tehtava praktilise tööga. NLKP XX kongress, analüüsides praktilises, ideoloogilises ja propagandatöös esinevaid puudusi, rõhutas, et „propaganda ülesanne ei piirdu ainult sellega, et selgitada marksismi-leninismi teooriat, vaid ta peab kaasa aitama selle teooria praktilisele elluviimisele".

Määratu suurt osa töötajate kommunistlikus kasvatamises etendavad kirjandus ja kunst. Sotsialistlik kunst peegeldab kunstiliste kujude abil rahva elu kogu tema mitmekülgsuses, väljendab miljonite inimeste paremaid mõtteid ja tundeid ning kannab neid rahvahulkadesse. Kõige selle tõttu võtab sotsialistlik kunst aktiivselt osa uue psühholoogia, uue moraali, uute iseloomujoonte, arenenud kunstimaitse väljakujundamisest, aitab jagu saada inimeste teadvuses esinevaist mineviku iganditest ja eelarvamustest, mis takistavad kommunismi ülesehitamist.

Kirjanduse ja kunsti arenemise peajoon, ütles N. S. Hruštšov, „seisab selles, et kirjandus ja kunst oleksid alati lahutamatult seotud rahva eluga, kajastaksid tõetruult meie sotsialistliku tegelikkuse sisurikkust ja mitmekülgsust, näitaksid eredalt ja veenvalt nõukogude rahva suurt ümberkujundavat tegevust, tema taotluste ja eesmärkide üllust ning kõrgeid moraalseid omadusi. Kirjanduse ja kunsti kõrgeimaks ühiskondlikuks missiooniks on innustada rahvast võitlusse uute edusammude eest kommunismi ehitamisel"[1].

Sotsialismilt kommunismile üleminekuks on vajalik tootlike jõudude kõrge areng, tööviljakuse tõus ja niisugune kõrge inimeste teadlikkus, kus nad vabatahtlikult hakkavad töötama oma võimete järgi, kus ühiskonna kasuks töötamine ja inimeste ühiselu reeglitest kinnipidamine saavad harjumuseks.

---

[1] N. S. Hruštšov, Kirjandus ja kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga, Tallinn, 1957, lk. 19—20.

XVIII PEATÜKK

RAHVAHULKADE JA ISIKU OSA AJALOOS

Eespool, XI—XVII peatükis, me käsitlesime ühiskonna arenemise põhilisi seaduspärasusi ja liikumapanevaid jõudusid, selgitasime tootlike jõudude ja tootmissuhete, baasi ja pealisehituse arenemise seaduspärasusi, ideede osa ühiskonna arenemises, klassivõitluse ja revolutsiooni seadusi. Kuid on veel üks probleem, mille käsitlemiseta ei ole võimalik ajaloolisi sündmusi ja ühiskonna arenemise käiku õigesti mõista. See on rahvahulkade, klasside, parteide ja juhtide vahekorra probleem, rahvahulkade ja isiku poolt ajaloos etendatava osa küsimus. Eelmistes peatükkides lähenesime juba mitmes aspektis sellele probleemile ja isegi valgustasime teda osaliselt. Nüüd aga on vaja käsitleda seda küsimust spetsiaalselt, tervikuna.

Subjektivistliku ja psühholoogilise koolkonna idealistlikud sotsioloogid on arvamisel, et ajaloo peamiseks liikumapanevaks jõuks on väljapaistvad isikud, juhid, väepealikud, kuningad. Nende sotsioloogide seisukohalt on rahvas passiivne ja inertne jõud. Rahva osa ajaloos on subjektivistide arvates tühine ja oleneb täielikult sellest osast, mida etendavad väljapaistvad isikud või äravalitud „eliit" — vaimuaristokraadid.

Ajalooline materialism peab ajaloo peajõuks rahvast, eesrindlikke klasse, töörahva hulki. Mitte isik ei ole see, kes määrab rahva osa, vaid rahvas määrab isiku osa. Rahvahulkade ja isiku osa ajaloos on kujunenud eriti tähtsaks probleemiks kaasajal, kus sajad miljonid inimesed on astunud maailma ajaloo areenile aktiivse jõuna võitluses sotsialismi eest ja rahvuslikus vabadusliikumises.

1. Rahvahulgad kui ühiskonna arenemise otsustav jõud ja ajaloo looja

Inimesed teevad ajalugu. Kuid nad ei tee seda meelevaldselt, nii nagu kellelegi pähe tuleb, vaid objektiivsete seaduste järgi, teatud kindlates ajaloolistes olukordades, millest oleneb rahvahulkade, klasside, parteide ja üksikisikute tahe ning kogu nende ajalooline tegevus. Aluseks, mis inimeste ajaloolise tegevuse lõppkokkuvõttes ära määrab, on materiaalse elu tootmise tingimused. Materiaalse tootmise arenemine, tootmisviisi muutumine ongi see peajõud, mis määrab ühiskondliku korra iseloomu ja ühe ühiskondliku formatsiooni asendumise teisega. Materiaalse tootmise peajõuks ja liikumapanijaks on aga *töörahva hulgad.* Ühiskonna ajalugu on sellepärast kõigepealt töötavate hulkade ajalugu, rahvaste ajalugu, mitte aga kuningate, keisrite, vallutajate ja seadusandjate ajalugu.

Rahvas on tõeline ajaloo looja. Ekspluataatorlike klasside ideoloogid on arvamisel, et rahvahulgad on midagi amorfset, ilmetut, et nad pole võimelised arenemiseks ega iseseisvaks ajalooliseks loominguks. Kuid see on rahvahulkade laimamine, sest isegi halastamatu rõhumise ja ekspluateerimise tingimustes olid peamiseks ajaloo liikumapanevaks jõuks lõppkokkuvõttes just rahvahulgad.

Materiaalse tootmise protsessis toodavad ja taastoodavad töötajad ühiskonna materiaalset elu, täiustavad tootmisriistu, omandavad tootmiskogemusi ja loovad sellega teaduse, tehnika ja kunsti arenemise *baasi.* Isegi antagonistlikes formatsioonides, kus töötajate osaks on kurnav füüsiline orjatöö, kus teadus, tehnika ja kultuur kujutavad endast ekspluataatorlike klasside monopoli, on tootmise tehnoloogia parandamise ning tööriistade täiustamise allikaks tootmise alal töötajate töökogemused. Marxi sõnade järgi kõik täiustused ja leiutused „tulenevad ainuüksi nendest ühiskondlikest kogemustest ja tähelepanekutest, mida lubab ning võimaldab suures mastaabis kombineeritud kogutöölise tootmistöö"[1].

Isegi aeglase, evolutsioonilise arenemise perioodidel, sealhulgas ka poliitilise stagnatsiooni ja reaktsiooni perioodidel, kui rahvahulgad poliitilises mõttes magavad, s. o. kui nad ei võta poliitilisest elust kuigivõrd märgatavalt ja aktiivselt osa, kui nad lasevad ennast „rahulikult" ekspluateerida, viib rahvahulkade töö ühiskonna arenemist edasi, määrab ära ajaloo käigu, kogu tsivilisatsiooni progressi.

Klassiühiskonna ajaloo liikumapanevaks jõuks on klasside võitlus ja kõigepealt töörahva hulkade võitlus progressiivsema ühiskonnakorra eest.

---

[1] К. Маркс, Капитал, т. III, 1955, стр. 84.

Sotsiaalsete revolutsioonide ajal astuvad rahvahulgad teadlikku ja aktiivsesse ajaloolisse tegevusse, murravad oma aja ära elanud ühiskonnakorra jäädvustamist taotlevate reaktsiooniliste klasside vastupanu. Oma võitlusega lahendavad rahvahulgad ühiskonna arenemise põhivastuolud, rajavad teed uuele, progressiivsemale ühiskonnakorrale, kaitsevad teda mehiselt kõigi reaktsiooniliste jõudude eest.

Rahvas ei ole midagi ühetaolist, muutumatut, ta ei ole abstraktne „mass", nagu teda ekspluataatorlike klasside ideoloogid kujutavad. Klassiühiskonnas koosneb rahvas mitmesugustest klassidest ja sotsiaalsetest rühmadest, kellel on erinevad huvid. Rahva hulgas on olemas eesrindlikud ja mahajäänud elemendid, avangard ja mass, on olemas vastuolud ja isegi võitlus mitmesuguste klasside, rühmade ja kihtide vahel. Seoses majanduslike tingimuste muutumisega muutub ka rahvahulkade klassikoosseis.

Rahvahulkade põhituumikuks on kõigil ajastutel olnud töötajate hulgad: orjad ja plebeid orjanduslikus ühiskonnas, pärisorjad ja käsitöölised feodalismi ajal, töölised ja talupojad kapitalismi tingimustes. Antagonistlikes formatsioonides on töörahva hulgad vastasrinnas valitsevate ekspluataatorlike klasside ja nende riigiga kui vaenulike jõududega. Sotsialistlikus ühiskonnas moodustavad rahva kõik ühiskonnakihid ja ühiskonna liikmed: töölised, talupojad, haritlased, keda liidavad sotsialistlike tootmissuhete ühtsus ja nendest tootmissuhetest tulenevad ühised põhihuvid.

Sedamööda, kuidas ühiskond areneb madalamatelt astmetelt kõrgematele, kasvab klassivõitluse käigus rahvahulkade teadlikkus ning organiseeritus, koos sellega aga ka nende osa ühiskonna arenemises.

Orjad õõnestasid oma võitluse ja ülestõusudega orjanduslikku korda, viisid ta hukkumisele ja valmistasid ette feodalismile ülemineku tingimusi. Pärisorjade ülestõusud koos kodanluse võitlusega, kes tol ajal oli rõhutud klass, tõid kaasa feodaalkorra langemise. Kuid ei orjad ega ka pärisorjad ei suutnud luua niisugust ühiskonnakorda, kus töötajad oleksid igasugusest ekspluateerimisest ja rõhumisest täielikult vabad. Selleks ei olnud tol ajal veel materiaalseid tingimusi; need tingimused lõi kapitalism. Proletariaat on niisugune rõhutud ja ekspluateeritav klass, kes oma ühiskondlikult seisundilt suudab olla kõigi töötajate juhiks ja organiseerijaks nende võitluses igasugusest rõhumisest ja ekspluateerimisest vabanemise eest, kes suudab üles ehitada klassideta kommunistliku ühiskonna. See võime ei ole talle antud looduse poolt, vaid see kujuneb ajaloo käigus, tekib nendest materiaalsetest tingimustest, milles toimub kapitalistlik suurtootmine, millega töölisklass on seotud. Ja töölisklass on juba tõestanud, et ta suudab olla kõigi töötajate juhiks. Tema juhtimisel, eesotsas ta revolutsioonilise avangardiga, kommunistliku parteiga, heitsid NSV Liidu ja rahvademokraatiamaade töörahva hulgad endalt mõisnike ja kapitalistide ikke, seadsid suurel

osal maakerast sisse oma võimu ja ehitavad edukalt sotsialismi ja kommunismi.

„Koos ajaloolise tegevuse põhjalikkusega kasvab järelikult ka nende masside ulatus, kelle tegevus see on,"[1] kirjutas Karl Marx „Pühas perekonnas". See tähendab, et mida sügavam on ühiskonna revolutsiooniline ümberkujundamine, seda suuremad rahvahulgad võtavad sellest teadlikult ja aktiivselt osa. Lenin nimetas seda teesi üheks kõige sügavamaks marksismi ajaloofilosoofiliseks seisukohaks[2] ja näitas ka selle seaduse teist külge: „Mida sügavam on ümberkujundus, mida me tahame teostada, seda rohkem on vaja äratada tema vastu huvi ja temasse teadlikku suhtumist, veenda selle tarvilikkuses üha uusi miljoneid ja kümneid miljoneid"[3].

Sotsialistliku revolutsiooni kui ühiskonna ajaloo kõige sügavama pöörde praktika näitab kujukalt, et sedamööda, kuidas revolutsioonilised ümberkujundused süvenevad, võtavad nendest ümberkujundustest osa üha suuremad massid.

Kodanlikes revolutsioonides seisis töörahva peamine ülesanne vana korra purustamises, lammutamises. Sotsialistlikus revolutsioonis täidavad töötajate rõhutud hulgad eesotsas proletariaadi ja tema parteiga niihästi oma aja ära elanud vana korra lammutamise ülesannet kui ka uue ühiskonnakorra loomise ülesannet.

Kõigis antagonistlikes formatsioonides on töörahva hulgad ekspluateerimise ikke all. Nende saatust määravad ekspluataatorlikud klassid. Välja arvatud revolutsioonilised ajalooperioodid, seisab töörahvas otsekui „väljaspool poliitikat", tal „pole aega poliitikat teha", sest ta on ainelisest puudusest maha surutud[4]. Rahvahulkade loovad jõud saavad täielikult välja areneda alles sotsialismi ajastul. „Sotsialismi võib üles ehitada ainult siis," ütles Lenin, „kui endisega võrreldes 10 ja 100 korda laiemad rahvahulgad hakkavad ise ehitama riiki ja ehitama uut majanduselu."[5] Sotsialismi ehitab töölisklassi ja tema partei juhtimisel kogu töörahva mass, kogu rahvas tema enda huvides.

Sotsialistlik revolutsioon innustab aktiivsele ja teadlikule ajaloolisele tegevusele „kõige alamad ühiskonna kihid", kõige laiemad töörahva hulgad, äratab rõhutud massid kogu maailmas.

„Ülemaailmse arengu niisuguse tohutu kiirenemise peapõhjuseks on see," kirjutas Lenin, „et sellesse arengusse on tõmmatud uued sajad ja sajad miljonid inimesed."[6] Kui suurem osa rõhutud

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, 1955, стр. 90.
[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 470.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 461.
[4] See ei tähenda aga, et rahvahulgad ei võta ajaloolisest liikumisest, klasside võitlusest üldse osa. Jutt on siin sellest, et neid ei lasta otsustava tähtsusega poliitiliste küsimuste lahendamisest ja riigi valitsemisest aktiivselt osa võtta.
[5] V. I. Lenin, Teosed, 28. kd., lk. 374.
[6] V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 314—315.

ja ekspluateeritavast töötavast inimkonnast on ärganud ning liikvele läinud, siis ei suuda kõige võimsamadki imperialistlikud suurriigid seda liikumist peatada, rõhutas Lenin.

Millega on seletatav ajaloos seninägematu „masside ulatuse" laienemine, kes võtavad aktiivselt ja teadlikult osa sotsialistlikust revolutsioonist, sotsialismi ehitamisest? Kõigepealt sellega, et sotsialism vabastab töörahva jäädavalt igasugusest sotsiaalsest rõhumisest ja ekspluateerimisest.

Antagonistlikes ühiskondades lõid töötajad materiaalseid hüvesid, viisid edasi tootlike jõudude arengut. Kuid nad olid ekspluateeritav, rõhutud jõud. Sotsialistlikus ühiskonnas on tootmise eesmärgiks kogu ühiskonna materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste maksimaalne rahuldamine, mis on täielikult kooskõlas materiaalsete hüvede otseste tootjate huvidega. Inimesed töötavad siin iseendale, mitte aga ekspluateerijaile. Töö omandab otseselt ühiskondliku iseloomu, muutub vapruse, au ja kangelaslikkuse asjaks.

Koos rahvahulkade teadmiste, kogemuste ja kultuuri kasvuga rikastub ka rahvahulkade ajaloolise loomingu *sisu*. Sotsialism avas võimaluse rahvahulkade ainelise heaolu ja kultuuritaseme pidevaks tõusuks. Siit tuleneb töötajate ammendamatu aktiivsus ja loov initsiatiiv niihästi tootmise alal kui ka kõigil teistel ühiskonnaelu aladel.

Sotsialistlik kord on loonud võimaluse majanduse ja kultuuri ennenägematult kiireks arenguks. Selleks et majanduslikult kõige rohkem arenenud Euroopa ja Ameerika maades feodaalkorda võita, kulus kapitalismil sadu aastaid. Ja kuigi kapitalism oli XIX sajandi lõpuks jõudnud oma kõrgeimasse staadiumi ning kujunenud maailmamajanduse süsteemiks, ei suutnud ta feodalismi ja teiste kapitalismieelsete tootmisviiside jäänustest suuremas osas Aasias ja Aafrikas jagu saada. Sotsialistlikul Nõukogude Liidul aga kulus vähem kui kaks aastakümmet selleks, et luua esmaklassiline sotsialistlik tööstus, mehhaniseeritud sotsialistlik suurpõllumajandus, et teostada kultuurirevolutsioon. Ja kõik see saavutati raskes olukorras, vaenuliku kapitalistliku ümbruse tingimustes. Nõukogude korra 40 aasta jooksul, millest 18 aastat kulus riigi kaitsmiseks ja sõdade tagajärjel rahvamajandusele tekitatud purustuste parandamiseks, suurenes NSV Liidu rahvamajanduse toodang 33 korda, 1929. aastast kuni 1955. aastani aga rohkem kui 20 korda; peamiste kapitalistlike maade toodang aga ei suurenenud ajavahemikus 1929. aastast 1955. aastani isegi mitte kahekordseks. Samasuguses kiires tempos areneb ka teiste sotsialismi maailmasüsteemi maade majandus ja kultuur nende maade vastastikuse vennaliku koostöö alusel.

Sotsialistliku majanduse kiire arenemistempo on tingitud sotsialistliku korra eelistest. Üks niisuguseid eeliseid on see, et sotsialism annab laialdased võimalused rahvahulkade initsiatiivi kasvuks materiaalse tootmise arendamises. See on seletatav asjaoluga, et töötajad ei tööta sotsialismi ajal mitte ekspluataatoritele,

vaid endale, oma ühiskonnale, ja et nad on sellepärast tootmise arendamisest eluliselt huvitatud. Tootmisvahendite ühiskondlik omandus ei lahuta inimesi, vaid ühendab neid, loob aluse majanduse plaanipäraseks arendamiseks, sadade miljonite inimeste tahte ning jõupingutuste ühendamiseks ja ühe eesmärgi poole suunamiseks. Sotsialismi tingimustes saavad rahvahulgad esmakordselt ajaloos teadlikeks ühiskonna loojaiks.

Sotsialistlik kord tõmbab teadlikule ajaloolisele loomingule järk-järgult kaasa kogu elanikkonna, kõik ühiskonna kihid. Mitte kõik töötajate kihid ei ole võimelised sotsialismi ehitamisest otsekohe ühesugusel määral osa võtma. Kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgu algusest peale omas seda võimet kõige suuremal määral töölisklass. Ta astub välja kogu töörahva juhina, organiseerijana, järk-järgult koondades, organiseerides ja tõmmates sotsialismi ehitamisele kaasa linna ja maa kehvikuid, käsitöölisi, kesktalurahvast, intelligentsi, kodanlikke spetsialiste jne. Naised, kes moodustavad poole inimkonnast, on antagonistlikes formatsioonides kahekordse ikke all. Sotsialism vabastab nad, annab neile meestega võrdsed õigused ja tõmbab neid üha laiemalt kaasa kõigile ülesehitustöö aladele.

Imperialism rõhub rahvaid, lisab klassiikkele veel rahvusliku ja koloniaalse ikke. Sotsialism vabastab kõik rahvad klassirõhumisest ja rahvuslikust rõhumisest, teeb nad võrdõiguslikeks. See aga tähendab, et sotsialismi ajal astub ajaloo näitelavale määratu suur hulk varem rõhutud ja õigusetus olukorras olnud hõimusid ja rahvaid, kes võtavad oma saatuse juhtimise enda kätte ja kellest sotsialismi tingimustes saavad aktiivsed ajaloo loojad.

Ekspluataatorlik riik on rahvahulkadele vaenulik, ta surub maha nende poliitilise aktiivsuse ja initsiatiivi. Sotsialistlik riik seevastu päästab maksimaalselt valla rahvahulkade revolutsioonilise energia, initsiatiivi ja loovad võimed nii poliitika alal kui ka kõigil teistel ühiskondliku elu aladel. Sotsialistliku riigi loovad tööliste ja talupoegade hulgad ise kommunistliku partei juhtimisel. „Nõukogude võim," ütles Lenin, „on tee sotsialismile, mille on avastanud töörahva hulgad, ja sellepärast — õige ja sellepärast — võitmatu."[1]

Kommunistliku partei juhtimine on üks otsustava tähtsusega tingimusi töörahva hulkade täielikuks vabastamiseks igasugusest klassirõhumisest ja rahvuslikust ning koloniaalsest rõhumisest. Oma ideede kaudu kannab kommunistlik partei töörahva hulkadesse sotsialistlikku teadlikkust ning organiseeritust võitluseks täieliku vabanemise eest, kõigi rahvaste kultuuri õitsengu eest.

Lisaks majanduslikule ja poliitilisele rõhumisele määrab antagonistlik klassiühiskond töörahva hulkade osaks ka *vaimse rõhumise*, kirjaoskamatuse ja kultuuripuuduse. Kuid sellele vaatamata on töörahvas ka ekspluataatorite ikke all loonud mitte ainult

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 225.

materiaalseid, vaid ka suuri vaimseid väärtusi. Sotsialistliku realismi kirjanduse rajaja A. M. Gorki kirjutas:

„Rahvas on jõud, mis loob kõik materiaalsed väärtused; veel rohkem, ta on ka ainus ja ammendamatu vaimsete väärtuste allikas, oma loomingu aja, ilu ja geniaalsuse poolest esimene filosoof ja poeet, kes on loonud kõik suured poeemid, kõik tragöödiad maailmas ja kõige suurema nendest — maailmakultuuri ajaloo"[1]. Oma muinasjuttudes, lauludes ja poeemides on rahvas loonud suurepärased kunstilised kujud, nagu Prometheus, Herakles, Antaios, vene bõliinade vägilased, Orestes ja Pylades, Farhad ja Širin, Don Quijote, Faust ja Mefisto, „Bharata" ja „Ramajana", „Kalevala" jt. kangelased. Paljud suured kunstnikud kõigil aegadel ja kõigis maades on võtnud oma teoste ideed ja kujud rahva kollektiivse kunstiloomingu varasalvest. Paljud suurepärased kunstiteosed, mida säilitatakse muuseumides, lossides, templites ja varakatele klassidele kuuluvates majades, on loodud rahva hulgast pärit geniaalsete meistrite kuldsete kätega.

Kultuuri ajalugu näitab, et suured tõusud vaimukultuuri arenemises on seotud masside ajalooliste liikumistega, rahvaste vabadusvõitlusega. Vene ühiskondliku mõtte, kirjanduse ja kunsti õitseng XIX sajandil oli tingitud, nagu XVII peatükis juba märgiti, rahvahulkade võitlusest tsarismi ja pärisorjuse vastu. Marksismi-leninismi kui kogu maailmakultuuri kõrgeima saavutuse tekkimine ja arenemine on lahutamatult seotud töölisklassi ja tema revolutsioonilise liikumise tekkimise ja arenemisega.

Miljonite mõistus, ütles Lenin, loob midagi võrratult suuremat kui kõige geniaalsemagi inimese ettenägelikkus, ja sealjuures kõigil ühiskonna materiaalse elu ja vaimuelu aladel. Klassiühiskonnas aga on rahvad alalisest puudusest rõhutud, neilt on võetud materiaalse ja vaimse kultuuri hüved, mida nad ise loovad. Ekspluateerimise ja rõhumise kord lämmatab, tallab jalge alla ja hukutab miljoneid rahva hulgas leiduvaid talente, mürgitab rahva teadvust usuoopiumiga jne. Rahvahulkade mahasurumise kõrval petavad ekspluataatorlikud klassid ka rahvahulki oma ideoloogiaga, kasutavad nende energiat, entusiasmi ja patriootlikke tundeid ära oma egoistlikes ja reaktsioonilistes klassihuvides. Kõik see kitsendab rahvahulkade ajaloolist loomingut. Sellepärast on arusaadav, missugune põhjalik murrang toimub rahvahulkade olukorras, nende ajaloolise loomingu ulatuses ja nende osatähtsuses sotsialismi ajal.

Sotsialism on töötajaile avanud piiritud loomingulised võimalused ja perspektiivid kõigil ühiskondliku elu aladel, kogu kultuuri arendamises. Selle tõenduseks on kultuurirevolutsioon NSV Liidus ja rahvademokraatiamaades, kogu rahva kultuuritaseme ennenägematult kiire tõus.

Esmakordselt ajaloos lõid töötajad oma rohkearvulise, tõeliselt

---

[1] М. Горький, Собрание сочинений, т. 24, 1953, стр. 26.

rahvaliku sotsialistliku intelligentsi, kes koos kogu rahvaga loob uut, kõrgemat, sotsialistlikku kultuuri, viib edasi teadust, tehnikat, kunsti. Ei ole juhuslik, et sellised teaduse ja tehnika saavutused nagu esimese aatomienergial töötava elektrijaama käikulaskmine, võimsate kontinentidevaheliste ballistiliste rakettide loomine, esimeste Maa kunstlike kaaslaste väljalaskmine kuuluvad sotsialismimaale — Nõukogude Liidule.

NSV Liidu ja teiste sotsialistlike maade tootmisnovaatorite kogemused rikastavad loodusteadust ja tehnilisi teadusi, aitavad looduse saladusi tunnetada. Miljonite sotsialismi ehitajate kogemused aitavad marksistlik-leninlikku ühiskonnateadust rikastada, seda edasi arendada. Lenin märkis, et marksistid ei pretendeeri sotsialismi ehitamise teede tundmisele kõigis nende üksikasjades. Marksistid teavad peamist, põhilist suunda; nad teavad, missugused klassijõud viivad sotsialismile ja et see tee läheb läbi sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri. Kuidas see aga toimub praktiliselt, konkreetselt, missugustes tingimustes ja vormides, seda ei võinud nad enne revolutsiooni teada, seda saavad neile näidata ainult miljonite kogemused, kui need miljonid võtavad asja käsile[1]. Kümnete miljonite sotsialismi ehitajate kogemused NSV Liidus on andnud ajaloolist eeskuju, millele võivad tugineda kõik sotsialismi teele asunud maad. Ühtlasi näitab sotsialismi ehitamine rahvademokraatiamaades, et rööbiti selle peamise, põhilisega, mis on kõigile sotsialismimaadele omane, mis on neile ühine, sisaldab sotsialismi ehitamine eri maades ja erinevas ajaloolises olukorras ka uusi, omapäraseid jooni. Ekspluataatorite ekspropriieerimise ja nende mahasurumise, ettevõtete natsionaliseerimise või osalise väljaostmise · konkreetsed vormid, kodanlike spetsialistide ja rahvusliku kodanluse ärakasutamise vormid, põllumajandusliku tootmise ühiskonnastamise vormid, sotsialistliku võistluse vormid ja tootmise juhtimisest tööliste osavõtmise vormid — kõike seda on teooriale näidanud rahvahulkade praktilised kogemused ja kõike seda kontrollitakse, uuritakse nende kogemuste najal. Sotsialistlike majandusvormide, sotsialistliku riigiaparaadi, kultuuriasutuste täiustamine — kõike seda ammutab teooria praktikast, rahvahulkade elukogemustest.

Rahvahulkade edusammud sotsialistlikes maades avaldavad määratu suurt mõju teiste maade rahvahulkade revolutsioonilise teadlikkuse, organiseerituse ja ajaloolise initsiatiivi kasvule.

Pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni ja pärast revolutsiooni võitu Hiinas ning teistes rahvademokraatiamaades on asumaades ja sõltuvates riikides märgata kolonialismivastase rahvusliku vabadusliikumise võimsat tõusu. On arenenud ennenägematu massiline rahupooldajate liikumine, kasvavad tööliste, talupoegade, noorsoo, naiste ja intelligentsi demokraatlikud organisatsioonid, suureneb töölisklassi, marksistlike töölisparteide

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 375.

mõju nendes organisatsioonides. Need demokraatlikud liikumised, mis on esile kutsutud kapitalismi üldkriisi poolt ja sotsialismi jõudude kasvu poolt, etendavad väga suurt osa tänapäeva inimkonna saatuses, muuhulgas ka võitluses uue maailmasõja vältimise eest.

2. Isiku osa ajaloos

Rahvahulkade tunnistamine ajaloolise arenemise otsustavaks jõuks ei tähenda isiku poolt ajaloos etendatava osa eitamist või vähendamist. Mida aktiivsemalt rahvahulgad ajaloolistest sündmustest ja liikumistest osa võtavad, seda teravamalt tõuseb üles nende liikumiste juhtimise küsimus, juhtide, poliitiliste parteide poolt etendatava osa küsimus.

Marksismi vastased (alates narodniklikest sotsioloogidest Lavrovist ja Mihhailovskist, neokantiaanidest Windelbandist, Rickertist, Stammlerist ja lõpetades kaasaegsete marksismi „arvustajatega") väidavad, et kuivõrd marksism tunnustab ühiskonna arenemise objektiivset seaduspärasust, siis sellega eitab ta isiku osa ajaloos, muudab inimesed ajaloolise paratamatuse marionettideks ja jõuab välja fatalismini. Tegelikult aga ei ole objektiivse seaduspärasuse tunnustamine ja isiku poolt ajaloos etendatava osa tunnustamine omavahel vastuolus. Vastupidi, just objektiivse seaduspärasuse eitamine ja mittetundmine muudab inimesed marionettideks, tunnetamata paratamatuse ja igasuguste juhuslikkuste orjadeks. Üksnes ajaloo objektiivsete seaduste tunnetamise alusel saavad inimesed tegutseda *teadlikult, vabalt,* asjatundlikult. Üksnes ühiskonna arenemise seadusi tundes võivad inimesed ajaloo käiku *ette näha.*

Kui inimesed ei taha objektiivseid seadusi ja olukordi arvestada, siis saavad neile osaks äpardused, nad satuvad tuuleveskitega võitleva Don Quijote haledasse olukorda. Narodnikud näiteks tahtsid objektiivsete ajaloo seaduste kiuste peatada kapitalismi arenemist, takistada töölisklassi kasvu ja marksismi levimist Venemaal. Kuid ajaloo käik, kapitalismi arenemine ja töölisliikumise tõus lükkasid narodnikute teooria ümber ja tõid kaasa marksismi võidu.

Marksism ei eita isiku osa, vaid lahendab teaduslikult küsimused: *mispärast* talitavad ühed või teised isikud teataval ajastul nii, aga mitte teisiti? Mispärast põrkavad inimeste püüdlused omavahel kokku ja mis on selle tulemuseks? Mis tingimustel on isiku tegevus edukas ja ei upu vastassuunaliste tegevuste merre? Nendele küsimustele vastamiseks on vaja uurida, missugustes ühiskondlikes tingimustes elavad ja tegutsevad teatud konkreetsed isikud, missugusesse klassi nad kuuluvad, missugused on rahvahulkade, klasside, parteide ja üksikisikute tegevuse objektiivsed tingimused antud ajastul. Vastuse kõigile nendele küsi-

mustele annab ajaloolisest materialismist juhinduv ühiskonnateadus.

Ajaloo käiku ei määra väljapaistvate isikute ideed ja soovid, vaid materiaalsete hüvede tootmise viiside arenemine, klasside, rahvahulkade võitlus.

Ajaloo objektiivne käik on tugevam üksikisikute tahtest ja soovidest; veel rohkem, ta on tugevam ka tervete parteide või klasside tahtest, missugune võim neil ka ei oleks. Klassid, parteid ja isikud, kes püüavad ajaloo käiku peatada või seda pidurdada, saavad lõppude lõpuks lüüa.

Milles siis seisab isiku osa ajaloos? Vastavalt liikumise tingimustest ja ülesannetest arusaamise astmele võib isik, kes sellest liikumisest osa võtab, oma tegevusega liikumist kiirendada või aeglustada, liikumise eesmärkide saavutamist kergendada või raskendada. Isik, kes liikumise eesotsas seisab, võib aidata liigseid ohvreid vältida, oma vigadega aga võib ta liikumisele kahju tekitada, võib põhjustada tarbetuid ohvreid, ajutisi äpardumisi ja lüüasaamisi või siis kiirendada lüüasaamist, kui see oli ajalooliselt paratamatu.

Järelikult võib isik etendada nii *progressiivset, positiivset osa* kui ka *reaktsioonilist, negatiivset osa*. Ajalugu tunneb ka niisuguseid tegelasi, kelle osa oli üsna vastuoluline: nad etendasid ühes suhtes progressiivset ja teises suhtes reaktsioonilist osa. Napoleon etendas näiteks kodanliku Prantsusmaa ajaloos progressiivset osa, kui ta kaitses kodanliku revolutsiooni saavutusi ja andis purustavaid hoope Euroopa feodaalsetele monarhidele; lõppkokkuvõttes aga tõi tema vallutuspoliitika kaasa Prantsusmaa lüüasaamise, rahvusliku alanduse, Bourbonide restaureerimise, reaktsiooni võidu.

Väljapaistvate isikute tegevus allub objektiivsetele seadustele, ühtlasi aga toob see tegevus sündmuste käiku ka juhuslikkuse elemendi. Näidates ajalooprotsessi seaduspärast iseloomu, ei eita ajalooline materialism juhuslikkuste osatähtsust. Juhuslikkustel on oma põhjused ja nad on ajaloolise paratamatuse täienduseks ning selle paratamatuse avaldumise eriliseks vormiks. „Ajalool oleks väga müstiline iseloom, kui „juhuslikkused" ei etendaks mingisugust osa," kirjutas Marx. „Need juhuslikkused ise kuuluvad muidugi üldise arenemiskäigu koosseisu ja teised juhuslikkused kompenseerivad jälle neid. Kuid kiirenemine või aeglustumine sõltub väga suurel määral niisugustest „juhuslikkustest", millede hulgas figureerib ka selline „juhuslikkus" nagu nende inimeste iseloom, kes on esialgu liikumise eesotsas."[1] Esineb juhtumeid, kus liikumise etteotsa, kui see liikumine ei ole veel kindlustunud, võivad pääseda juhuslikud inimesed, kes on sellele liikumisele võõrad või väljendavad ainult selle nõrkust

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1953, стр. 264.

ja mahajäämust, näiteks Gapon 1905. aasta 9. jaanuaril tööliste eesotsas.

Et kodanlik-feodaalse Vene riigi eesotsas 1917. aastal oli piiratud mõistusega tsaar Nikolai II, kodanliku Ajutise Valitsuse eesotsas aga hoopleja ja edev poseerija Kerenski — see on ajalooline juhuslikkus, mis kergendas revolutsiooni võitu. Venemaa ekspluataatorlike klasside eesotsas oleksid võinud muidugi olla ka taibukamad ja avarama silmaringiga tegelased, kes oleksid raskendanud revolutsiooni võidulepääsu. Kuid otsustavat osa ajaloos ei etenda juhuslikkused, ei etenda üksikisikud, vaid kõigepealt klasside, rahvahulkade võitlus.

Iseloomustades isiku osa ajaloos, lähtub marksism juhuslikkuse ja paratamatuse ühtsuse dialektilismaterialistlikust käsitusest, juhuslikkuse ja paratamatuse seosest ja vastastikusest mõjust ajaloo käigus. Kirjas Starkenburgile kirjutas Engels: „See asjaolu, et just see suurmees ilmub antud maal, teataval ajal, on muidugi puhas juhus. Kui me aga selle inimese kõrvaldame, siis tekib nõudmine tema asendamiseks, ja niisugune asendaja leidub, — hästi või halvasti, kuid aja jooksul leidub. Et Napoleon, just see korsiklane, oli selleks sõjaliseks diktaatoriks, kes sai hädavajalikuks sõjast kurnatud Prantsuse vabariigile, — see oli juhus. Aga kui Napoleoni poleks olnud, siis oleks tema osa täitnud keegi teine. Seda tõestab see, et alati, kui niisugust inimest vaja oli, siis ta leidus: Caesar, Augustus, Cromwell jne. Kui materialistliku ajalookäsituse avastas Marx, siis Thierry, Mignet, Guizot, kõik inglise ajaloolased kuni 1850. aastani on selle tõestuseks, et selle poole püüdsid paljud, sellesama käsituse avastamine Morgani poolt aga näitab, et aeg oli selleks küpseks saanud ja et see avastus *pidi* tehtama"[1].

Üheaegselt Marxiga tegi selle avastuse ka Engels. Marxi ja Engelsi geniaalsus seisiski kõigepealt selles, et nad andsid vastuse nendele suurtele küsimustele, mida inimkonna, inimmõtte, teaduse areng oli üles seadnud.

Subjektiivsed idealistid, eriti aga voluntaristid, väidavad, et kui antud ajal üks või teine suurmees ei oleks ilmale kerkinud, siis oleks ajalugu läinud hoopis teist teed. Säärase vaate aluseks on väär arvamus, et väljapaistvate ajalooliste isikute esilekerkimine ei ole ühiskonna arenemise vajadustest tingitud. Subjektiivsete idealistide seisukohalt lähtudes tuleb nii välja, et kui poleks olnud Pythagorast ja kui ta ei oleks avastanud täisnurkse kolmnurga külgede suhte teoreemi, siis oleks see inimkonnal praegugi veel tundmata. Kui Kolumbust poleks sündinud, siis oleks Ameerika veel siiamaani eurooplaste poolt avastamata. Kui poleks olnud Newtonit, siis ei tunneks inimkond praegugi ülemaailmse gravitatsiooni seadust. Ja kui Polzunov, Watt, Stephenson ja Fulton poleks leiutanud aurumasinat, vedurit ja aurikut, siis kasu-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1953, стр. 470—471.

taks inimkond praegugi veel liikumiseks ainult vankreid ja purjelaevu. Tuleb välja, et ühiskonna ajalugu ja teaduse arenemine sõltub tervenisti juhusest — ühe või teise inimese sünnist või surmast. Need absurdsed teadusevastased seisukohad püsivad aga siiski veel, kusjuures selle põhjuseks on osalt see „silmapete", mis tekib uurijail, kui nad käsitlevad suurmeeste esilekerkimist ja nende osa ajaloos abstraktselt, lahus klasside ja rahvahulkade võitluse konkreetsetest ajaloolistest tingimustest, teaduse ja tehnika arengust jne.

Seda viga näitas hästi Plehhanov, tuues näitena sellesama Napoleoni. Esinedes „tubli mõõga" osas, s. o. sõjalise diktaatorina, kes päästis kodanliku Prantsuse vabariigi ta vaenlaste käest (ühelt poolt Bourbonide ja teiselt poolt revolutsiooniliste rahvahulkade — „sansculotte'ide" — käest), „kõrvaldas Napoleon seega sellest osast kõik teised kindralid, kelledest mõned teised oleksid võib-olla etendanud seda osa niisama hästi või peaaegu niisama hästi kui tema... Seetõttu tekibki see optiline silmapete, millest on jutt. Napoleoni i s i k l i k jõud esineb meile äärmiselt liialdatud kujul, kuna me kirjutame selle arvele kogu tolle ü h i s k o n d l i k u jõu, mis selle esile tõstis ja seda toetas. See isiklik jõud paistab meile olevat midagi täiesti erakordset, sest teised sellesarnased jõud ei muutunud v õ i m a l i k e s t t e g e l i k e k s. Ja kui meile öeldakse: aga mis oleks juhtunud siis, kui ei oleks olnud Napoleoni, siis takerdub meie k u j u t l u s v õ i m e ja meile paistab, et ilma temata ei oleks saanud üldse toimudagi kogu see ühiskondlik liikumine, millel põhinesid tema jõud ja mõjuvõim"[1].

Kui ühiskonna arenemine tõstab esile ülesandeid ühel või teisel alal, siis köidavad need paljude suurvaimude tähelepanu niikaua, kuni see ülesanne vajab lahendamist. Kui see on lahendatud, siis koondatakse tähelepanu teistele ülesannetele. Kui üks talentidest oma ülesannet lahendamata sureks, siis lahendaksid selle teised.

Diletandid on arvamisel, et suuri teaduslikke avastusi tehakse juhuslike põhjuste või geniaalse „vaimusähvatuse", salapärase intuitsiooni mõjul. Tegelikult aga on need avastused niihästi väljapaistvate võimete ja annete tulemus kui ka visa töö tagajärg, suure uurimistöö vili. Geniaalsus pole ainult loov andekus, vaid ka määratu suur tööarmastus, visadus ja järjekindlus ülesseatud eesmärgi saavutamises. Diletantide arvates avastas Newton ülemaailmse gravitatsiooni seaduse juhusliku tähelepaneku tõttu, jälgides õunapuult õuna langemist, Watt aga avastas aurumasina siis, kui ta jälgis keeva teekannu kaant. Kõik näib olevat nii hõlpus ja lihtne! Tegelikult aga nii need kui ka teised epohhiloovad suured teaduslikud avastused on suure hulga inimeste praktika arenemise, eelnevate uurimuste ja tähelepanekute, nende üldistamise ja sünteesi tulemus. Mõistagi, et selliseid üldistusi ei saa teha igaüks, vaid ainult väljapaistev teadlane, kellel on loov mõistus, kuid kes peab tingimata tuttav olema kõigi oma ajastu vajalike teadmistega. Oma uurimistöös tugineb teadlane oma eelkäijate töödele, jätkab neid ja viib nad lõpule, kontrollib kriiti-

[1] G. P l e h h a n o v, Isiku osa küsimusest ajaloos, Tallinn, 1946, lk. 34—35.

liselt nende teooriaid, hüpoteese, oletusi. Tänapäeval töötavad ühesuguste probleemide kallal paljud teadlased ja paljud teadusliku uurimise instituudid ning laboratooriumid, mis on varustatud keeruka tehnikaga. Järelikult on ka teaduse alal lugu nii, et teadust viivad edasi mitte ainult suured, väljapaistvad teadlased, vaid ka tavaliste teadlaste mass.

Ka kunsti alal ei piisa ainuüksi looduse poolt antud talendist ja annetest: nende arenguks on vaja ka ühiskondlikke tingimusi. Kui kunstnik tahab, et ta looming vastaks oma ajastu nõudmiste tasemele, siis peab ta omandama kogu meisterlikkuse, mis on enne teda saavutatud, peab tundma kõiki neid kunstiväärtusi, mida inimkond enne teda on loonud. Kõik väljapaistvad kunstnikud saavad innustust rahvaloomingu tohutust varasalvest, väljendavad rahva tundeid, mõtteid ja ootusi. Ainult sellepärast loovadki nad suurteoseid, milledel on ka tulevaste põlvkondade jaoks püsiv tunnetuslik, kunstiline, kasvatuslik tähtsus.

Marksism ei ole sugugi seisukohal, et kommunismi ajal peavad kõik inimesed üksteisega igas suhtes võrdsed olema, võrdselt tarbima, et neil peavad olema ühesugused võimed, talendid ja anded. Lenin kirjutas: „Võrdsuse mõiste pärast püüdsid kodanlikud professorid meid süüdistada selles, nagu tahaksime me üht inimest teisega võrdseks teha. Selles mõttetuses, mille nad ise välja mõtlesid, püüdsid nad süüdistada sotsialiste. Kuid oma võhikluse tõttu nad ei teadnud, et sotsialistid — ja nimelt kaasaegse teadusliku sotsialismi rajajad Marx ja Engels — ütlesid: võrdsus on tühi fraas, kui võrdsuse all ei mõisteta klasside kaotamist"[1].

Klasside kaotamine tähendab majandusliku ebavõrdsuse kaotamist, kõigile võrdset vabanemist igasugusest ekspluateerimisest, varakate klasside monopoli likvideerimist hariduse alal, igale inimesele kõigi tema loovate võimete igakülgseks ja vabaks arenguks võrdsete tingimuste loomist. Antagonistlikes ühiskonnaformatsioonides on ainult privilegeeritud klasside hulka kuuluvatel inimestel soodsad tingimused oma isiksuse arendamiseks. Kommunism kujutab endast niisugust ühiskonda, kus „igaühe vaba arenemine on kõikide vaba arenemise tingimus".

Igal ühiskondlikul formatsioonil on oma süsteem, mille alusel toimub inimeste õpetamine, kasvatamine ja juhtivatele kohtadele edutamine; kõik see muidugi ei eita ka juhuslikke kõrvalekaldumisi ja taganemisi sellest süsteemist. Kapitalistlikus ühiskonnas toimivad ka sel alal konkurentsi seadused, kusjuures kodanlus paneb juhtivatele ametikohtadele ainult niisuguseid inimesi, kes teenivad tema huvisid. Sotsialistlik ühiskond õpetab ja kasvatab rahvale vajalike omadustega kaadrit ja seab töötajaid niisugustele ametikohtadele, kus nad oma võimete ja ettevalmistuse poolest võivad tuua ühiskonnale maksimaalset kasu. Siin kehtib sotsialistliku demokraatia ja talentide sotsialistliku võistluse põhimõte.

Kuidas on aga lugu ajalooliste isikute esilekerkimisega? Võib-olla jääb siin jõusse puhas juhuslikkus? Kuid juba ammu on tähele pandud, et suurmehed,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 329.

väljapaistvad isikud kerkivad esile peamiselt murrangulistel ajaloojärkudel, järskude pöörakute ja sotsiaalsete konfliktide, rahvaliikumiste ja revolutsioonide ajastutel. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajastu tõstis esile niisugused tegelased, nagu Danton, Robespierre, Saint-Just, Marat ja teised, selle revolutsiooni eelõhtul aga kerkis esile terve plejaad suuri valgustajaid, materialiste ja ateiste, kes valmistasid prantslaste teadvust ette revolutsiooniks, võitluseks feodalismi ja absolutismi vastu. Venemaal toimunud võitlus pärisorjuse ja isevalitsuse vastu tõstis esile niisuguseid suuri mõtlejaid ja revolutsionääre, nagu Radištšev, dekabristid, Herzen, Belinski, Tšernõševski, Dobroljubov, väljapaistvaid teadlasi, kirjanikke, kunstnikke, helilloojaid. Revolutsioonilise proletariaadi astumine ajaloo näitelavale sünnitas niisugused revolutsioonilise mõtte hiiglased, nagu Marx, Engels, Lenin ja nende võitluskaaslased, õpilased ja järelkäijad mitmesugustes maades.

Igal rahval, igal rahvusel ja igal rassil on olemas talente, tarvis on ainult luua tingimused nende arenemiseks. Need tingimused aga olenevad ühiskonnakorra iseloomust. Kui feodalism oleks Prantsusmaal püsinud veel aastat 20—30, siis vaevalt küll oleksime me teadnud, et prantsuse rahvuse hulgas peitusid niisugused talendid, nagu Danton, Robespierre, Marat, Saint-Just, Napoleon ja teised, kes kerkisid esile käsitööliste, trükiladujate, näitlejate ja juuksurite, ohvitseride ja allohvitseride hulgast. Võimalused nende esilekerkimiseks lõi revolutsioon.

Muidugi ei olene isiku esilekerkimine mitte ainult ühiskonna vajadustest, vaid ka nende inimeste võimetest, annetest, isiklikest omadustest, keda ühiskond või klass küpsekssaanud ajalooliste ülesannete lahendamiseks antud hetkel vajab. Väljapaistvad ajaloolised isikud on need, kes teistest varemini, selgemini ja põhjalikumalt on aru saanud uuest ajaloolisest olukorrast, ühiskonna arenemise vajadustest ning kes on asunud rahvahulkade liikumise etteotsa.

Suurmees, kirjutas Plehhanov, on „pealehakkaja, sest ta näeb kaugemale kui teised ja tahab tugevamini kui teised. Ta lahendab teaduslikud ülesanded, mis ühiskonna vaimse arenemise eelnev käik on päevakorda seadnud; ta näitab kätte uued ühiskondlikud vajadused, mis ühiskondlike suhete eelnev arenemine on tekitanud; ta võtab enda peale algatuse neid vajadusi rahuldada. Ta on kangelane. Mitte selles mõttes kangelane, nagu võiks ta sündmuste loomulikku käiku seisma panna või muuta, vaid selles mõttes, et tema tegevus on selle paratamatu ja ebateadliku käigu teadlikuks ja vabaks väljenduseks. Selles on kogu tema tähtsus, selles on kogu tema jõud. Kuid see on kolossaalne tähtsus ja hirmus suur jõud"[1]. See ei ole üksikisiku *isiklik* jõud, vaid ajaloo *objektiivse* loogika jõud, ühiskondliku liikumise jõud.

Ajalooliste tegelaste tüüp peegeldab üldiselt selle ühiskonna ja selle klassi loomust, keda nad teenivad, selle ühiskonna ja klassi ajaloolist arenemisastet, olukorda, milles neil tuleb tegutseda. Kapitalismi võiduks feodalismi üle oli tarvis talupoegade ülestõuse feodaalide vastu ja kodanlikke revolutsioone, kodusõdasid ja rahvaste lahinguid. Need liikumised sünnitasid silmapaistvaid mõtlejaid, filosoofe, poliitikategelasi, kes seadsid üles eesrind-

[1] G. Plehhanov, Isiku osa küsimusest ajaloos, Tallinn, 1946, lk. 42.

likke ideid — vabaduse, võrdsuse ja vendluse ideid, innustasid rahvast võitlusse feodaalkorra, keskaja ja despotismi vastu. Niipea aga, kui kodanlik ühiskond oli feodalismi üle võidu saavutanud ja kodanlus võimule pääsenud, tulid revolutsiooniliste tegelaste asemele niisugused kodanlikud tegelased, kes näitavad revolutsiooni ja rahvahulkade vastu üles üha suuremat vaenulikkust. Kapitalismi roiskumine ja kriis suurendavad kodanlike tegelaste vaenulikku suhtumist rahvasse veelgi. Tänapäeva kodanlus on näiteks esile tõstnud niisugused reaktsioonilised tegelased, nagu Mussolini, Hitler, MacCarthy, Tšiang Kai-ši, Li Sõn Man. Nad on kaasaegse kapitalismi ja kodanluse seaduspärased sünnitised, tänapäeva kapitalismi ja kodanluse kehastus.

Tänapäeva kodanluse ja tema ideoloogide vaenulik suhtumine töörahva hulkadesse avaldub ka idealistliku „kangelaste ja massi" teooria, „tehnokraatia" ideede, rassismi, „eliidi" jne. ideede levikus. Juba XIX sajandil kerkis ekspluataatorlike klasside vihavaen rahvahulkade vastu küüniliselt esile Nietzsche reaktsioonilises filosoofias. Nietzsche ülistas „üliinimest", inimest-kiskjat, kes tallab teiste õigused jalge alla ning sammub võimule ja rikkusele vägivalla ja mõrvade kaudu. Nietzsche suhtus põlastavalt rahvasse, nähes temas kõlbmatu materjali riismete massi, mille pinnal sünnib „üliinimene". Ei tule imestada, et fašism Itaalias ja Saksamaal võttis selle reaktsioonilise ideoloogia oma ideeliseks relvaks ja kasutas seda mõrvarite jõukude üleskasvatamiseks. Samasugust inimvihkavat rassistlikku ideoloogiat kasutavad ära Ku-Klux-Klani fašistlikud organisatsioonid Ameerika Ühendriikides.

Gobineau, Lapouge'i ja Houston Chamberlaini rassiteooriad, mida kasutasid hitlerlased, kujutavad töötajaid alama rassina, ühiskonna ekspluataatorlikku ladvikut aga „eliidina", väljavalitud, puhta ja kõrgema isandate rassina. Sotsiaaldarvinistid näevad töötajais „hädavareste jõuku", kes pole bioloogiliselt täisväärtuslikud ja on saanud sellepärast olelusvõitluses lüüa. Ameerika bisnessi ees pugevad ajaloolased (Allan Nevins jt.) näevad rahvahulkades ballasti, kes teeb palju muret „heategijaile" — Rockefelleritele, Morganitele, Fordidele ja teistele monopolistliku kapitali magnaatidele, keda need ajaloolased oma kirjutistes kujutavad Ameerika Ühendriikide progressi kangelastena. Rohkearvulised raamatute ja artiklite autorid korrutavad teadusevastaseid ideid, et ühiskonna ajalugu on mitut tüüpi „eliidi" (s. o. ekspluatatorliku vähemuse) vahetumise ajalugu, et tsivilisatsioon on edasi liikunud ainult siis, kui rahvahulgad „eliidile" allusid, mitte aga siis, kui nad „eliidi" vastu üles tõusid.

Niisugune on näiteks itaalia sotsioloogi Vilfredo Pareto teooria. Pareto väidab, et uue „eliidi" tulek vana asemele, tema tõus ja langus on „ajaloo ringkäigu seadus", mis andvatki võimaluse suurte sotsiaalsete liikumiste mõistmiseks. Tegelikult aga ei näe see teooria, mida kodanlikud sotsioloogid üsna laialt levitavad, ajaloos mitte rahvaid, vaid ainult kitsast valitsevate klasside

ladvikut; suurte sündmuste ja tormide asemel näeb ta vaid virvendust ja vahtu nende sündmuste ja tormilainete pealispinnal, mätsib kinni klasside võitlust. Seda laadi teooriatel on üks eesmärk: õigustada ja jäädvustada ekspluataatorlike klasside võimu, nende valitseva ladviku („eliidi") võimu töörahva hulkade üle.

Analoogilisi ideid levitavad personalistid (Brightman, Flewelling), pragmatistid, „tehnokraatia" ideoloogid, psühholoogilise koolkonna sotsioloogid, kes tegelevad „liidriksolemise probleemiga", jne.

Sotsialistlikku demokraatiasse, töörahva enamuse võimusse suhtuvad reaktsioonilise kodanluse ideoloogid halvustavalt, nähes selles „kvantiteedi demokraatiat"; monopolistliku kapitali diktatuuri, finantsoligarhiat, käputäie miljardäride võimu kujutavad nad aga „kvaliteedi demokraatiana". Kõigi nende teooriate klassitähendus seisab selles, et nad püüavad igati põhjendada ja õigustada rahvahulkade mahasurumist, nende eemaldamist poliitilisest elust, võimu säilimist ekspluataatorlike klasside, nende ladviku käes.

Sotsialistlikud revolutsioonid on kõik need teooriad ümber lükanud. Praktika on vääramatult tõestanud, et töörahva hulgad, keda juhib revolutsiooniline marksistlik partei, suudavad ekspluataatorite võimu mitte ainult murda, vaid ka üles ehitada uue, sotsialistliku ühiskonna, valitseda riiki ja juhtida rahvamajandust, ehitada uut kultuuri ilma ekspluataatorlike klassideta. Parimad tegelased kodanliku intelligentsi hulgast, olles ajaloolise praktika, kogemuste põhjal aru saanud, et kapitalistlik kord peab paratamatult hukkuma, tulevad üle rahu, demokraatia ja sotsialismi eest võitlevate rahvahulkade poole.

3. Töölisklassi juhtide osa revolutsioonilises liikumises

Imperialismi ja kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajastu seadis töölisliikumise ette sotsialistliku revolutsiooni teostamise praktilise ülesande. Seoses sellega tõusis täie teravusega üles proletariaadi partei ja proletariaadi juhtide poolt revolutsioonilises liikumises täidetava osa ja ülesannete küsimus. Proletariaadi revolutsioonilise partei rajaja ja juhtija, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu organiseerija V. I. Lenin töötas revolutsioonilise liikumise kogemuste üldistamise alusel üksikasjaliselt läbi juhtide, partei, klassi ja masside vahekorra küsimuse.

Töölisklassi juhid ei ole üksikkangelased, vaid töölisklassi partei juhtijad, selle partei juhtijad, kes kujutab endast töörahva hulkade kollektiivset juhti ja organisaatorit. Töölisklassi, töörahva masside võit vabadusvõitluses oleneb suuresti sellest, missugune partei nende võitlust juhib. Üksnes julge ja kogenud revolutsioonilise võitluspartei juhtimisel, marksistliku teooriaga relvastatud partei juhtimisel võib töölisklass sotsialismi eest peetavas võitluses võita.

Lenin õpetas, et ükski klass ajaloos ei ole pääsenud võimule, tõstmata esile oma eesrindlikke esindajaid, kes suudavad oma klassi võitlust organiseerida ja seda klassi juhtida. See käib ka töölisklassi kohta. Ilma ettenägelike, tarkade ja vilunud juhtideta, keda partei esile tõstab ja üles kasvatab, ei suuda töölisklass vabadust kätte võita.

Töölisklassi kogenud juhid kasvavad üles ja karastuvad rahvahulkade revolutsioonilises võitluses. Marksistlik partei ja tema juhid, üldistades kogu töölisliikumise, masside klassivõitluse kogemusi, annavad töötajaile selge eesmärgi ja selged perspektiivid nende võitluses, näitavad kätte tee lõppeesmärgi poole liikumiseks, töötavad välja võitluse strateegia ja taktika. Partei ja tema juhid hoiavad rahvahulki vigade eest, mis tooksid kaasa lüüasaamise või ülearuseid ohvreid. Konkreetse olukorra kaine analüüsimise, teadusliku marksistliku analüüsimise alusel määravad nad kindlaks otsustava väljaastumise momendi, töötavad välja kõige efektiivsemad võitluse meetodid ja vormid. Töölisklassi suurteks juhtideks on Marx, Engels ja Lenin.

Lenin kritiseeris „pahempoolseid kommuniste", kes II Internatsionaali juhtide reetlikkuse arvustamise sildi all jõudsid niikaugele, et hakkasid masse ja juhte, parteid ja juhte anarhistlikult üksteisele vastu seadma. Selgitades juhtide, partei, klasside ja masside vahekorra marksistlikku käsitust, kirjutas Lenin raamatus „„Pahempoolsuse" lastehaigus kommunismis": „Igaüks teab, et massid jagunevad klassideks; — et masse ja klasse võib vastamisi seada ainult selles mõttes, et me seame vastamisi määratu suure enamuse üldse, liigendamata teda seisundi järgi tootmise ühiskondlikus korras, ja kategooriad, kes asuvad eriseisundis tootmise ühiskondlikus korras; — et klasse juhivad tavaliselt ja enamasti, vähemalt kaasaegseis tsiviliseeritud maades, poliitilised parteid; — et poliitilisi parteisid juhivad tavaliselt enam-vähem stabiilsed grupid kõige autoriteetsemaist, mõjukamaist, kogenumaist ja kõige vastutusrikkamaile ametikohtadele valitavaist isikuist, keda nimetatakse juhtideks"[1].

Proletariaadi juhid juhivad masse, kuid nad õpivad ka ise massidelt, teenivad neid, võitlevad nende huvide eest ja võtavad tähelepanelikult kuulda nende kriitikat. Töölisklassi juhtide jõud peitub nende sidemes massidega, masside liikumise jõus. Kui juhid hakkavad massidest irduma, upsakaks minema või bürokratismi langema, siis partei ja massid parandavad neid. Kui aga juhid peaksid masse reetma, siis partei ja massid ei toeta neid enam, võtavad nad maha ametikohtadelt, kuhu nad olid pandud, ja asendavad nad rahvale ustavate juhtidega.

Oma sajandipikkuse ajaloo jooksul on rahvusvaheline töölisliikumine peale Marxi, Engelsi ja Lenini esile tõstnud veel palju andekaid, väljapaistvaid juhte ning organisaatoreid. Nõukogude

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 24.

Liidu, Hiina, Prantsuse, Itaalia, Tšehhoslovakkia, Poola, Bulgaaria ja teiste maade kommunistlikud parteid on oma ridadest esile tõstnud juhte, kes teooriat oskuslikult ühendavad revolutsioonilise praktikaga, rakendavad marksismi-leninismi põhimõtteid vastavalt oma maa ühiskondliku arenemise konkreetsetele tingimustele, viivad edasi marksismi-leninismi teooriat ja praktikat.

Proletariaadi revolutsioonilise partei juhtidelt nõutakse ajaloo seaduste tundmist, antud ajaloolises olukorras toimuva võitluse ülesannete põhjalikku mõistmist, teravat tähelepanuvõimet ja ettenägelikkust, vankumatut usku rahvahulkade loovatesse jõududesse, revolutsioonilist julgust, mehisust ja kartmatust võitluses proletariaadi vaenlaste vastu, kõigutamatut meelekindlust ja ustavust kommunismile, töörahva vabastamisele.

Eriti suur ja vastutusrikas on partei ja tema juhtide osa sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri ajajärgul, sotsialismi ja kommunismi ülesehitamise ajajärgul. Kommunistliku partei ja tema juhtiva kaadri õlgadel lasuvad sel ajajärgul hiiglasuured organisatsioonilised ülesanded rahvahulkade juhtimise, terava klassivõitluse olukorras toimuva miljonite inimeste töö ja elu sotsialistliku ümberkujundamise juhtimise alal. Partei juhib rahvahulki kõigil sotsialismi ülesehitamise aladel ja lööb tagasi kukutatud ekspluataatorlike klasside ja kogu rahvusvahelise reaktsiooni ägedaid kallaletunge. Koos ülesannete määratu suure laienemisega kasvavad ka need jõud, kellele partei tugineb, sest sotsialistliku ülesehitustöö käigus kasvab enneolematult masside teadlikkus ja kultuuritase, nad koonduvad ja organiseeruvad, nende keskelt kerkib esile kümneid ja sadu tuhandeid organisaatoreid.

Sotsialistlik ühiskond areneb plaanipäraselt. See suurendab partei ja riigi osa, juhtide osa uue ühiskonna ülesehitamises ja arendamises. Koos sellega suurendab see ka nende vastutust rahva ees. Õigest juhtimisest oleneb miljonite inimeste tegevuse edu, juhtimise vead võivad aga miljonite inimeste elus kaasa tuua tõsiseid tagajärgi. Sellepärast on partei kollektiivsel juhtimisel eriline tähtsus. Üksnes kollektiivne juhtimine võimaldab vältida vigu, ühekülgseid ja ennatlikke otsuseid. Õige juhtimise tagamiseks on vajalik ka kriitika ja enesekriitika, eriti aga kriitika altpoolt, mida teevad massid, on vaja arendada rahvahulkade initsiatiivi ja aktiivsust sotsialismi ja kommunismi ehitamises.

Ajalooline materialism, rõhutades juhtide kui partei ja rahvahulkade suunajate suurt tähtsust, lükkab tagasi anarhistliku seisukoha, igasuguse autoriteedi eitamise. Partei juhid, tema juhtiv kaader, selle kaadri kogemused, teadmised ja autoriteet on tekkinud palju aastaid kestnud revolutsioonilise võitluse tulemusena ja on partei ja töölisklassi väärtuslikuks saavutuseks võitluses kommunismi eest. Sellepärast hindab kommunistlik partei oma juhtijaid kõrgelt. Ühtlasi aga peab marksism otsustavalt võitlust isikukultuse idealistliku teooria vastu, autoriteetide ebausk-

liku, pimeda kummardamise vastu. Lenin võttis hävitava kriitika alla isikukultuse teooria, mida Venemaal propageerisid narodnikud ja esseerid. Lenin viis järjekindlalt ellu partei ja revolutsioonilise liikumise kollektiivse juhtimise põhimõtteid. Ta rõhutas seda tähtsust, mis on partei kongressidel ja partei Keskkomiteel kui kollektiivse juhtimise organitel. NLKP Keskkomiteesse kuuluvad kõige suuremate kogemustega, kõige ettenägelikumad, rahvale ustavad ja praktilises töös järeleproovitud isikud, kes juhivad mitmesuguseid partei, riikliku, majandusliku ja ideoloogilise töö harusid. Demokraatlik tsentralism partei organiseerimises ja sotsialistliku majanduse juhtimises tagab õiged vastastikused suhted rahvahulkade, partei ja juhtide vahel.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei likvideeris isikukultuse, mis tekkis ja arenes Stalini tegevuse viimasel perioodil. J. V. Stalinile kuulus pikema aja jooksul pärast Lenini surma juhtiv positsioon NLKP Keskkomitees; koos teiste partei juhtivate tegelastega võitles ta aktiivselt Lenini õpetuse elluviimise eest. Suur edu, mis võitluses klassivaenlaste vastu NSV Liidus sotsialismi ülesehitamisel saavutati, on kätte võidetud partei ja tema Keskkomitee juhtimisel, kusjuures partei Keskkomitees etendas juhtivat osa Stalin. Partei ja rahvas hindavad Stalinit kui suurt marksismi teoreetikut ja organisaatorit, kes oli ustav kommunismile ja juhtis koos teiste Lenini õpilastega partei ja rahva võitlust sotsialismi eest, trotskistide, zinovjevlaste, buhhaarinlaste, kodanlike natsionalistide vastu. Kuid partei mõistab Stalini otsustavalt hukka nende jämedate vigade ja moonutuste pärast, mida ta tegi oma viimastel eluaastatel ja mis tekitasid parteile ja rahvale tõsist kahju. Selles seisab Stalini tragöödia, sest subjektiivselt oli ta ustav leninismile, töölisklassile, rahvale.

Stalini isiku kultus tekkis nende eriliste ajalooliste tingimuste mõjul, milles toimus sotsialismi ehitamine NSV Liidus (vaenulik kapitalistlik ümbrus ja sellest tulenev vajadus juhtimise tsentraliseerimise ja demokraatia ajutise piiramise järele jne.), samuti Stalini mõnede negatiivsete isiklike omaduste mõjul, milledele Lenin juba 1922. aastal tähelepanu juhtis (jämedus, mittelojaalne suhtumine töökaaslastesse, liigne administreerimine jne.). Isikukultus on marksismile-leninismile ja sotsialistlikule korrale täiesti võõras, sest ta vähendab rahvahulkade, partei, tema kollektiivse juhtimise osa, kasvatab rahvahulkades passiivset ootust, et juhid nende eest kõik ära teevad, juhtide hulgas aga sünnitab isikukultus ülbust, upsakust, sallimatust kriitika vastu ja rahvahulkade, nende initsiatiivi ja kogemuste ignoreerimist. Isikukultus toob kaasa juhtide, partei ja rahvahulkade õigete vahekordade rikkumise.

Stalini isiku kultuse tagajärjeks oli kollektiivse juhtimise põhimõtte rikkumine ja seoses sellega mõned tõsised vead (näiteks põllumajanduse juhtimises jne.).

Sotsialismi vaenlased püüavad laimavalt väita, et Stalini isiku kultus ei olevat tekkinud nendest ajutistest ajaloolistest tingimustest, mis on juba minevikku läinud, vaid nõukogude sotsialistliku korra olemusest. Niisuguste väidetega tahavad nad mustata sotsialistlikku korda, mis tegelikult on igast kõige demokraatlikumastki kodanlikust korrast võrratult demokraatlikum.

Stalini vead tekitasid Nõukogude riigi üksikute elualade arenemisele tõsist kahju, kuid nad ei saanud muuta nõukogude korra sotsialistlikku loomust,

sotsialistliku riigi loomust. „Arvata, nagu oleks üksik isik, isegi nii väljapaistev nagu Stalin, võinud muuta meie ühiskondlik-poliitilist korda, tähendaks sattuda sügavasse vastuollu faktidega, marksismiga, tõega, langeda idealismi. See tähendaks üksikule isikule niisuguse mõõtmatu ja üleloomuliku jõu omistamist, nagu võime muuta ühiskonnakorda, pealegi veel niisugust ühiskondlikku korda, kus otsustavaks jõuks on paljumiljonilised töörahva hulgad."[1]

Nõukogude sotsialistliku korra jõud seisab selles, et vaatamata Stalini vigadele ja kõigile sotsialismi ehitamise raskustele, mis esinesid vaenlastest piiratud maal, äratas ja äratab nõukogude sotsialistlik kord rahvahulkade võimsa initsiatiivi, mis viib meie ühiskonda edukalt edasi, kommunismi poole. Selles väljendub nõukogude korra tõeline demokratism.

Edu, mis sotsialismi ehitamisel NSV Liidus on saavutatud, ei ole tulnud isevoolu korras. See edu on saavutatud määratu suure organisatoorse tööga, mida on teinud meie partei, kes kasvatab oma kaadrit ja rahvahulki ustavuses kommunismile. Kommunistliku partei, nõukogude ühiskonna ja riigi tugevus rajaneb rahvahulkade teadlikkusel. Kommunistliku partei tegevuse eesmärgiks on igakülgselt arendada kõigil ühiskonnaelu aladel rahvahulkade initsiatiivi, aktiivsust ja isetegevust kui sotsiaalse progressi peamist tingimust.

Kommunistliku partei juhtiv tegevus on peamine ja otsustav tingimus, mis on vajalik töölisklassi, töörahva hulkade teadlikkuse ja organiseerituse kasvuks, mis tagab töölisklassile, töörahva hulkadele võidu nende võitluses rahu, demokraatia ja sotsialismi eest. Sellepärast igaüks, kes ühel või teisel viisil püüab kommunistliku partei suunavat ja organiseerivat osa, tema poolt rahvahulkadele avaldatavat mõju, tema monoliitset ühtsust vähendada, nõrgendada või õõnestada, aitab teadlikult või ebateadlikult töölisklassi vaenlasi, töörahva hulkade vaenlasi, sotsialismi vaenlasi.

Katsed nõrgendada või õõnestada seda osa, mida etendab kommunistlik partei kui proletariaadi diktatuuri, sotsialistliku demokraatia süsteemi juhtiv jõud, tähendavad tegelikult töölisklassi kui organiseeritud poliitilise jõu juhtiva osa õõnestamist, töölisklassi ja talurahva liidu õõnestamist. Ei ole sellepärast juhuslik, et kõik kommunismi vaenlased, alates kõige paadunumatest imperialistidest ja lõpetades tänapäeva revisionistidega, võitlevad kommunistlikule parteile sotsialistliku riigi süsteemis kuuluva juhtiva osa vastu. Kuid just sellepärast peab töölisklass, peavad töörahva hulgad tihedalt koonduma oma kommunistliku partei kui järeleproovitud ja kindla juhtija ning organiseerija ümber, kaitsma teda igasuguste vaenlaste kallaletungide eest, tugevdama tema ridu, tema mõju ja autoriteeti, sest üksnes kommunistlik partei tagab oma juhtimisega töötajaile edu nende võitluses rahu, demokraatia ja sotsialismi eest.

[1] Isikukultusest ja selle tagajärgedest ülesaamise kohta. NLKP Keskkomitee otsus, Tallinn, 1956, lk. 15.

XIX PEATÜKK

TÄNAPÄEVA KODANLIKU FILOSOOFIA JA SOTSIOLOOGIA PÕHISUUNAD

Marksistliku filosoofia põhiprobleeme käsitlevates peatükkides kritiseeriti ka kaasaegseid kodanlikke voole filosoofias ja sotsioloogias. Lõpuks on vaja anda üldine iseloomustus kaasaegse kodanliku filosoofia ja sotsioloogia põhisuundadele, millede vastu marksism-leninism peab ideelist võitlust.

1. Tänapäeva kodanliku filosoofia ja sotsioloogia iseloomulikud jooned

Aastasadade jooksul on klassiühiskonna vaimuelu iseloomustanud filosoofilise materialismi kui kasvava ja areneva teadusliku maailmavaate võitlus mitmesuguste fideismi vormide ja religiooniga seotud idealistlike teooriate vastu, maailma tunnetamise võimalust eitavate õpetuste vastu.

Pärast revolutsioonilist pööret filosoofias, mille teostasid Marx ja Engels, muutus endisest ühekülgsusest ja ebajärjekindlusest vabastatud filosoofiline materialism hiiglaslikuks jõuks töölisklassi võitluses sotsialismi eest, muutus kommunistliku ühiskonna ülesehitamise relvaks. Mis puutub aga idealismi, siis XIX sajandi teisest poolest alates on ta pidevalt mandunud, on täielikult kaotanud igasuguse positiivse sisu, mida esines veel idealismi klassikalistes süsteemides.

Meie ajastut iseloomustavad hiiglaslikud edusammud tootlike jõudude arendamisel, üha suuremas ulatuses toimuv stiihiliste loodusjõudude alistamine, loodusteaduse ülisuured avastused. Need avastused annavad üha uusi hoope usulis-idealistlikule maailmavaatele ja agnostitsismile; nad näitavad, et sajandite jooksul inimeste mõtlemisse juurdunud kujutlused, mis on seotud metafüüsika ning idealismiga, on täiesti paikapidamatud. Nad kinnitavad ikka ja jälle dialektilise materialismi tõesust.

Ent oleks ebaõige teha sellest järeldus, et tänapäeva teaduse saavutused kõrvaldavad iseenesest idealismi ning muudavad sellega ülearuseks idealismi argumenteeritud kritiseerimise ja idealismi vastu võitlemise. Tegelikult ei ole asi kaugeltki nii. Idealistid püüavad leida teaduse uuemates saavutustes uusi tõendeid oma iganenud vaadete kaitsmiseks. Tänapäeva loodusteaduse kiire arengutempo, asjaolu, et ühed loodusteaduslikud teooriad asenduvad lakkamatult teistega, et järjest lammutatakse vanu mõisteid ja luuakse uusi teaduslikke mõisteid, mis vastavad üha sügavamale mikromaailma tungimisele ja üha laiahaardelisemale makromaailma tundmaõppimisele, — kõik see on muutnud kapitalistlike maade teadlaste hulgas eriti populaarseks vaated, millede järgi teadmised on ainult suhtelised, teaduslikud terminid ainult tinglikud jne.

Nii omab matemaatikute, loodusteadlaste ja idealistlike filosoofide hulgas juba enam kui poole sajandi kestel populaarsust konventsionalismi teooria, mille püstitas juba XX sajandi algul prantsuse matemaatik Henri Poincaré. Selle teooria järgi, mis absolutiseerib tõe suhtelisuse ja hülgab tõe objektiivsuse, on kõik teaduse põhiprintsiibid teadlaste omavahelise konventsiooni (kokkuleppe) tulemus ja neil ei ole objektiivset sisu. Nimetatud idealistliku teooria levik loodusteadlaste hulgas on suurel määral seletatav ka sellega, et ta gnoseoloogilised juured peituvad tänapäeva loodusteaduse arenemise iseärasustes. Asjaolu, et paljud loodusteadlased ei tunne dialektikat, põhjustab suhtelisuse momendi absolutiseerimist teaduses, absoluutset relativismi.

Teiseks tänapäeva teadusliku mõtte iseloomulikuks iseärasuseks on üha suurem matemaatika ja matemaatilise füüsika progress, matemaatilise loogika arenemine. Idealism kasutab seda kõike, püüab tõestada, et tõene on puhas mõte, millel puudub objektiivne sisu. Niisugused on tänapäeva idealismi gnoseoloogilised juured. Kuid tänapäeva idealismi gnoseoloogiliste juurte taga tuleb näha ta sotsiaalseid juuri, klassijuuri. Mõned teadlased, kes ei saa aru idealismi gnoseoloogilistest juurtest, võivad tänapäeva loodusteaduse andmetest idealistlikke järeldusi tehes puhtsüdamlikult eksida, kuid kaasaegsel idealistlikul filosoofial tervikuna, religiooni kaksikvennal ja erikujul, on religiooniga ühised juured ja need peituvad kapitalismi antagonistlikus loomuses, stiihiliste ühiskondlike jõudude valitsemises inimeste üle. Kõikide idealistliku filosoofia koolkondade ja koolkonnakeste objektiivseks ülesandeks, vaatamata sellele, mida mõtlevad nende eesmärkidest ühed või teised idealismi pooldajad ise, on võitlus dialektilismaterialistliku maailmavaate vastu, usulise maailmavaate ja selle korra kaitsmine, mille vaimseks aroomiks on filosoofiline idealism ning religioon. Tänapäeva idealismi tähtsaks iseärasuseks on mõistuse osatähtsuse alandamine, anti-intellektualism, instinkti, intuitsiooni ja niinimetatud irratsionaalse tahte vastandamine mõistusele.

Kodanluse ideoloogid leiutavad üha uusi filosoofilisi teooriaid, mis sisuliselt on vaid vanade ideede uued kombinatsioonid. Nii ilmuvad päevavalgele Berkeley ja Hume'i subjektiivse idealismi süsteemide uued kordusvariandid — katsed ühendada subjektiivset ja objektiivset idealismi, äratada ellu Platoni idealismi või keskaegset müstikat, muuta irratsionalism kapitalistliku maailma vaimuelu lipukirjaks.

Kõik see tõestab kaasaegse kapitalistliku ühiskonna vaimset mandumist, kodanliku ideoloogia reaktsioonilisust ning vaenulikku suhtumist teaduslikku maailmavaatesse ja ühiskondlikku progressi.

Idealistlik filosoofia on õppeaineks kapitalistlike maade kõrgemates õppeasutustes. Idealistlikud teooriad on selleks vaimseks atmosfääriks, milles kasvatatakse poliitika-, ühiskonna- ja riigitegelasi. Filosoofia levib kapitalistlikes maades peamiselt suhteliselt kitsas inimeste ringkonnas, kes seisavad kas kaugel eemal rahva vajadustest ja lootustest või on rahva huvidele avalikult vaenulikud. Paljud kodanlikud filosoofid ei varja, et nende tööd on ette nähtud vaid „äravalitutele", kes on omandanud spetsiaalse, maagilise „filosoofilise keele", mitmesugused tinglikud terminid ja mõisted, mida kasutab vaid üksnes antud koolkonnake ja mis on tavalisele lugejale arusaamatud. „Filosoofi" üleolev vastandamine „lihtsale inimesele" on tänapäeva idealismis tavaline nähtus.

Et hoida intelligentsi laiu ringkondi kodanliku maailmavaate kammitsais, tehakse kapitalistlikus maailmas visalt katseid levitada mitmesuguseid idealistlikke teooriaid. Sel eesmärgil võtavad kodanluse ideoloogid kui „inimhingede püüdjad" kasutusele kõikvõimalikke kavalusi ja spekulatsioone.

Kui ühed tänapäeva kodanliku filosoofia esindajad (kristlikud spiritualistid, eksistentsialistid) nimetavad halvustavalt teadust pealiskaudseks maailmakäsituseks, siis teised idealistid (nende hulka kuuluvad ka Vatikani ametlikud filosoofid — neotomistid) kinnitavad, et nad olevat teaduse poolt, nende filosoofia aga isegi „aitavat" teadust „õiges" suunas areneda. See „abi" aga seisab selles, et idealistlikud filosoofid, õõnestades teaduse põhialuseid (põhjuslikkuse, seaduspärasuse jne. mõisteid), väidavad, et nad vabastavat maailmavaate kujutlustest, mis ei ole kooskõlas tänapäeva teaduse arenemisega. Teised soovitavad teaduse ja ainuüksi teaduse nimel filosoofiat tegelikult likvideerida, loobuda teadusliku maailmavaate loomise püüdest, mitte üles seada ega lahendada teadvuse ja mateeria vahekorra küsimust. Mõned nendest väidavad, et tänapäeva teaduse seisukohalt ei olevat materiaalse ja psüühilise mõistel mingit mõtet ja seetõttu olevat mõtteteaduse kahe põhisuuna — materialismi ja idealismi — vaidlus ajast ja arust läinud. Tegelikult aga kõik need filosoofid, kes väidavad, et nad tõusevad nii materialismist kui idealismist kõrgemale, võitlevad materialismi vastu ning ainult materialismi vastu.

Kõik need kodanlikud filosoofid, kes hooplevad, et nende vaated vastavad teadusele, on tegelikult parasiitideks teaduse kehal, kasutavad idealismi huvides neid raskusi, mis esinevad tänapäeva teaduse arenemises (näiteks füüsikaline idealism).

Selleks, et juurde meelitada poolehoidjaid intelligentsi hulgast, püüavad paljud tänapäeva idealistid kujutada asja nii, nagu hoolitseksid nad inimese eest, nagu oleks „inimese probleem" nende filosoofia põhiprobleemiks. Gnoseoloogia küsimuste kõrval tõstetakse esiplaanile moraali küsimused, niinimetatud sotsiaalse eetika küsimused. Osa subjektiivseid idealiste ülistab eluprobleemide analüüsimise sildi all oma õpetustes, mis on adresseeritud tänapäeva kodanlikule intelligentsile, kõige jõhkramat hundi-individualismi, ühiskonnast lahku löönud indiviidi kultust. Nad suunavad oma lugejaid moraalse ja intellektuaalse metsistumise teele, sest ühiskonnast lahti kistud inimene, indiviid, kes vastandatakse kõigele eksisteerivale, ei ole enam inimene. Kuidas aga ka ei meelitaks kodanlikud filosoofid individualisti, erakut, ei suuda nad oma kangelasele pakkuda mitte midagi lootustäratavat, optimistlikku. Nad korrutavad talle igavesest „olemise tragöödiast", sisendavad hirmu olemise ja tunnetamise ees, vihkamist „massiks" nimetatava rahva vastu. Inimene, kes on suletud kunstlikult oma „mina" läbitungimatusse kesta, jääb seisma „olemise lahendamatute mõistatuste" ees, talt võetakse ära tunnetamise rõõmud, viljaka inimtegevuse rõõmud. Ta peab „vaevlema" ja ta olemine ise muutub „traagiliseks mõttetuseks". Selle propaganda seemned langevad tänapäeva imperialismi poolt kobestatud mulda. „Olemise tragöödia", „vaevlemine" ei ole tühjad sõnad Lääne haritlase jaoks, kes on üle elanud fašismi õudused, kes teab, mida tähendab tööpuuduse oht, kes tunneb hirmu kriisi ees; need sõnad sisendavad ja kindlustavad tavaliseks muutunud psühholoogilist olekut, mille on esile kutsunud kapitalismi pimedad jõud.

Teine osa subjektiivseid idealiste astub välja passiivse ellusuhtumise vastu, kutsub üles oma pooldajaid tegutsema, isegi ülistab tegevust ja aktiivsust, kuid inimese loova tegevuse, loovad püüdlused samastavad nad lihtsa kordaminekuga, õnnestumisega, panevad ette käsitada kõike kui isikliku edu saavutamise vahendit, instrumenti, ideaaliks aga kuulutavad haljale oksale jõudnud ärimehe, tegelinski.

Kui kodanlik haritlane, kes end selle masendava erakukultuse, amoralismi ja nihilismi eest päästes põgeneb eemale subjektiivse idealismi koolkondadest, hakkab mõtlema universumi probleemide üle, siis varitseb teda teine püünis: objektiivne idealism, mis on tihedasti seotud religiooniga. Esile astuvad fideistlikud filosoofid, kes tõendavad, et varjupaiga võib leida ainult usus absoluudisse, jumalasse. Endale filosoofide rüü selga tõmmanud teoloogid kuulutavad, et nad võitlevad subjektiivse idealismi suundadele omase nihilismi ja moraalse relativismi vastu, et nad kaitsevad

igavesi tõdesid ja moraalinorme, mida avab „jumalik ilmutus". Tegelikult ülistavad need koolkonnad kõige halvemat vaimse orjuse liiki — „kõigekõrgema üleloomuliku jõu" ees lömitamist.

Mitmesugused subjektiivse idealismi koolkonnad, kes propageerivad kodanlikku individualismi, seavad oma eesmärgiks intelligentsi eemalekiskumise rahvast, „äravalitute" kihi, intellektuaalse „eliidi" kasvatamise, imperialismi rahvavastase poliitika veendunud elluviijate kasvatamise. Üleskutsed tegutseda kasusaamise ja karjääri nimel on filosoofiliseks aluseks avantürismi poliitikale, jõupoliitikale, mis kuulutab, et vägivalla ja omavoli abil olevat võimalik oma tahtmise järgi muuta maailma kaarti, muuta mitmesuguste maade ja rahvaste ühiskonnakorda, sulgeda inimkonna ees sotsialismile viiv tee. Objektiivse idealismi koolkonnad, mis on teoloogia tänapäeva variandiks, varustavad filosoofiliste argumentidega neid, kes pooldavad „ristisõdade" organiseerimist kommunismi, vabameelsuse, sotsiaalse ja kultuurilise progressi vastu.

Tänapäeva imperialistliku kodanluse ideoloogid ülistavad eraomanduslikke suhteid kui inimsuhete igavest normi, löövad kaasa propagandakampaaniates, millede eesmärgiks on reklameerida kapitalistlikku korda „vaba maailmana", „vaba ettevõtlikkuse" maailmana jne. Nad püüavad kramplikult leida teoreetilist baasi kodanliku propaganda kulunud väidetele, nagu oleks kapitalism „sotsiaalse integratsiooni", üleüldise üksmeele kujunemise kord, kannavad reaalsed sotsiaalsed konfliktid üle teadvuse valdkonda, otsides konfliktide juuri sellest, et inimesed saavad ühtedest ja samadest sõnadest erinevalt aru.

Isegi neil juhtudel, kus kodanlikud filosoofid räägivad teistsuguse, mittekapitalistliku ühiskonnavormi võimalikkusest, peavad nad tegelikult silmas sedasama kapitalismi, kuid idealiseeritud, ilustatud kujul.

Muidugi ei tule arvata, nagu oleksid Läänes kõik idealismi poolehoidjad otseselt seotud tänapäeva imperialismi poliitilise filosoofia propageerimisega. Mõned neist, hinnates kainelt uue maailmasõja hädaohtu, püüavad selga pöörata agressioonide ja „külma sõja" poliitikale, asuda rahu ja rahuliku kooseksisteerimise eest võitlejate ridadesse. Lääne kodanliku intelligentsi selle grupi teadvusele on iseloomulik teatud vastuolu maailmavaate filosoofiliste aluste ja nende poliitiliste järelduste vahel, mida neist alustest lähtudes tehakse.

Imperialismi ideoloogid kardavad kõige rohkem seda, et haritlaskond kaotab usu poolfilosoofiliste, poolteoloogiliste teooriate „absoluutidesse", rebib end välja subjektiivse idealismi koolkondade lämmatavast atmosfäärist ja leiab tee dialektilise materialismi — sotsialismi suure ja võitmatu maailmavaate juurde. Just sellepärast kritiseerivad kõik tänapäeva idealismi voolud üksteise võidu marksismi ja tegelevad tema „ümberlükkamisega". Sealjuures aga esitatakse sagedasti marksismi, tänapäeva filo-

soofilise materialismi pähe mingi mõttetu soperdis, millel pole Marxi, Engelsi, Lenini õpetusega midagi ühist. Marksismi uusimad kritiseerijad ründavad tegelikult vana, mehhanistlikku materialismi, määrides marksistlikule filosoofiale külge vana materialismi puudusi. Kui nad aga tunnustavadki dialektilise materialismi erinevust eelnenud materialistlikust filosoofiast, siis eitavad nad tavaliselt marksistliku dialektika materialistlikku iseloomu, kujutavad marksismi filosoofiat heegelluse erikujuna. Moonutades niimoodi tundmatuseni dialektilise materialismi seisukohti, saavutavad nad „võite" selle väljamõeldud „marksismi" üle. Mõnevõrragi tõsist ja sügavat poleemikat dialektilise materialismi vastu tänapäeva idealismis ei esine ega saagi esineda. Niisugune marksismi kritiseerimine on ilmekaks tõendiks kodanluse filosoofia mannetusest[1].

Meie ajastu tähtsaks iseärasuseks on see, et üsna suured kodanliku ja väikekodanliku intelligentsi grupid loobuvad idealistlikest skeemidest, pöörduvad marksistliku filosoofia poole, asuvad ta kuulsusrikka lipu alla. Paljud teaduse alal töötajad Prantsusmaal, Itaalias, Inglismaal on ühinenud marksistlike väljaannete ümber (näiteks ajakiri „La Pensée" Prantsusmaal), astuvad aktiivsesse võitlusse selle laostava mõju vastu, mida avaldab idealism teadusele, paljastavad idealistlikke teoreetilisi lähteseisukohti, mis on reaktsiooni poliitilise kursi aluseks. Kapitalistlike maade kommunistlikud parteid astuvad välja Lääne mõtteteaduse progressiivsete traditsioonide kaitseks, peavad järjekindlat võitlust amoralismi ja nihilismi filosoofilise õigustamise vastu, irratsionalismi ja müstika vastu.

Kodanlik ideoloogia, millele dialektiline materialism — kõige eesrindlikum maailmavaade — on andnud purustavaid hoope, püüab tänapäeval võidelda dialektilise materialismi vastu mitte üksnes oma iseseisvatest seisukohtadest lähtudes, vaid ka ennast marksismi, sotsialismi taoliseks maskeerides, revisionismi näol esinedes. Pool sajandit tagasi, iseloomustades marksismi edu väikekodanliku ideoloogia vastu peetavas võitluses, kirjutas Lenin: „Marksismieelne sotsialism on purustatud. Ta ei jätka enam võitlust oma iseseisval pinnal, vaid marksismi üldisel pinnal, revisionismi näol"[2]. Revisionismi ohtlikkus seisab selles, et revisionism, maskeerides ennast pseudomarksistliku fraseoloogiaga, püüab salaja levitada kodanlikke vaateid, mürgitada inimkonna parema tuleviku eest võitlejaid roiskuva kapitalismi ideoloogiaga.

Eriti visalt püüavad imperialismi ideoloogid levitada kodanlikku, idealistlikku ajalookäsitust, seades endale eesmärgiks mitte lasta töölisklassil ja kogu töörahval õigesti orientee-

[1] Et kõvendada idealistlike kodanlike filosoofide ridu, keda tabab üks kaotus teise järel, on nüüd rünnakule dialektilise materialismi vastu asunud mitte üksnes Rooma paavst, vaid ka kodanliku ühiskonna kõrgemad riigimehed: presidendid, peaministrid ja lihtsalt ministrid, diplomaadid ja kindralid.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 19.

ruda tänapäeva majandusliku, poliitilise ja ideelise võitluse tingimustes. Kodanlike sotsioloogiliste teooriate propageerimiseks kulutatakse suuri summasid ja palju jõudu.

Tänapäeva kodanlik sotsioloogia, samuti nagu filosoofiagi, erineb oluliselt endistest ühiskonnaõpetustest, mis loodi ajal, kus kodanlus oli veel ülesmäge minev klass ja kus ta ideoloogid püüdsid avastada ühiskonna arenemise objektiivseid seadusi. Sellest ajast, kus kodanlus muutus reaktsiooniliseks klassiks, ei julge ta ideoloogid isegi üles tõsta ühiskonna seaduste probleemi.

XX sajandil on kodanlikus sotsioloogias eriti moodi läinud mitmesugused subjektiivse idealismi koolkonnakesed ja voolud, mis eitavad igasuguseid ühiskonna arenemise seaduspärasusi ja ei pea vajalikuks isegi idealistlikus käsituses seaduspärasuste probleemi üles seada. Voluntarism ja subjektivism peavad filosoofiliselt õigustama imperialismi avantüristlikku poliitikat. Sellega seletubki reaktsioonilise kodanluse eitav suhtumine vanadesse sotsioloogilistesse süsteemidesse, isegi sellistesse nagu A. Comte'i ja H. Spenceri süsteemid.

Kogu tänapäeva kodanlikule sotsioloogiale on iseloomulik püüe kõrvale hoiduda sellest peamisest, olulisest, millel on sotsiaalse arenemise seisukohalt suurim tähtsus, loobuda ühiskondliku olemise põhiprobleemide analüüsimisest ja koondada tähelepanu vaid inimeste ühiskondliku elu teisejärgulistele momentidele. Üks osa kodanlikke sotsiolooge absolutiseerib üht või teist ajalooprotsessi külge, teised kujutavad ühiskonda mitmesuguste ühesuguse tähtsusega joonte või üksteist vastastikku mõjutavate tegurite kogusummana, kuid nii ühed kui teised keelduvad tunnustamast majanduse, tootmisviisi määravat osa ühiskondlikus elus. Enamik kodanlikke sotsiolooge omistab selle määrava osa teadvusele, ideedele, indiviidide psüühilistele suhetele. Kujukaks näiteks selle kohta, et kodanlikud sotsioloogid ei suuda eraldada peamist ebaolulisest, on niinimetatud gruppide sotsioloogia, mis vastukaaluks ühiskonna klassistruktuuri uurimisele kuulutab ühiskonnateaduse tähtsaimaks ülesandeks elanikkonna üksikute gruppide uurimise (tegevusala, perekonnaseisu jne. järgi).

Kõik kodanliku sotsioloogia suunad püüavad visalt eitada ühiskondlike formatsioonide olemasolu. Nad on valmis asendama ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste tsivilisatsiooni, kultuuri mõistega, et vaid esitada ühiskondlikku protsessi idealistlikus valguses. Kaasaegse kodanliku sotsioloogia jaoks ei eksisteeri selliseid ühiskonnateaduse põhimõisteid nagu tootmisviis, tootlikud jõud, tootmissuhted. Selle tõttu on sotsioloogid aga kaotanud ühiskonnaelu nähtuste käsitlemisel objektiivse kriteeriumi. Nii või teisiti valitseb kodanlikus sotsioloogias kurikuulus subjektiivne meetod.

Materialismi ja idealismi vahel ühiskonnakäsituses toimuv võitlus väljendub nüüd eelkõige selles, et materialism kaitseb ühiskonna arenemise objektiivset seaduspärasust ja selle teadus-

liku tunnetamise võimalikkust; seevastu idealism — kodanliku sotsioloogia valitsev suund — ei tunnusta ajalooprotsessi objektiivseid seaduspärasusi, propageerib ühiskonnaelu nähtuste käsitamisel ühel või teisel kujul subjektivismi, samuti ka avalikku või maskeeritud irratsionalismi.

Kaasaegse kodanluse filosoofia mannetus väljendub ka selles, et ajaloofilosoofilistele kontseptsioonidele pööratakse üha vähem tähelepanu, nende kontseptsioonide sisu aga muutub üha enam negatiivseks, seisab peamiselt selles, et eitatakse ajaloolist progressi, inimkonna tõusujoones minevat arenemist, ajalooprotsessi ühtsust ja üksteisele järgnevaid astmeid inimühiskonna kujunemises.

Kodanlik sotsioloogia ei tunnusta ühiskondliku protsessi terviklikkust igal selle konkreetsel astmel. See protsess killustatakse kunstlikult üksikuteks üksteisest eraldatud ühiskondliku elu sfääride ks, jagatakse üksikuiks isoleeritud pisiprotsessideks või siis nähakse ühiskonna ühtsust inimeste psüühikas, mis määravat kõik inimeste tegevuse küljed, kogu ühiskondliku elu.

Püüe ajaloolise arenemise üldistele objektiivsetele seaduspärasustele selga pöörata viib paljud sotsioloogid niinimetatud empirismi, mille taga peitub abstraktne metafüüsiline lähenemine ühiskonnaelu nähtustele.

Tänapäeva kodanliku sotsioloogia teooriad ja suunad on kantud kodanluse poliitilistest ideedest ja nende eesmärgiks on neid ideesid teoreetiliselt kinnitada.

Pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni, eriti aga pärast sotsialistliku maailmasüsteemi kujunemist, hakkas kodanlikus kirjanduses esinema kaebusi, et kapitalistlikus maailmas on tekkinud „suurte ideede alal vaakuum". Kui Teise maailmasõja lahingutes oli purustatud fašistlik poliitiline ideoloogia ja kommunism saavutas uusi maailma-ajaloolisi võite, saabus kodanlikule maailmavaatele raskete katsumuste aeg.

Kodanlusel ei ole kommunismi, marksismi-leninismi suurtele ideedele midagi vastu seada. Kodanluse ideoloogid on hakanud rääkima sellest, et kapitalistliku maailma jaoks on vaja koostada mingi „uus" ideoloogiline platvorm või, nagu ütles üks ameerika sotsioloog, „vanad ideed uue sõnastiku abil ümber tõlkida".

Marksistlik-leninliku ideoloogia triumf kõigil teaduse aladel, materialistliku ühiskonnakäsituse hiiglaslik edu ja teadusliku kommunismi ideede ulatuslik levik seadsid kodanluse ette vajaduse leida endale uusi ideelisi relvi, mida oleks võimalik enneolematu ulatuse võtnud ideoloogilises võitluses kasutada.

Sõjajärgsel perioodil on kodanluse teoreetikud hakanud tegema katseid täita kodanluse maailmavaates tekkinud „ideelist vaakuumi", luua tänapäeva kapitalismi poliitilist ja sotsiaalset filosoofiat, süstematiseerida kodanlikke sotsioloogilisi vaateid. Sellega seoses on nende huvi sotsioloogia vastu tunduvalt elavnenud ja kapitalistlikus maailmas on selle distsipliini erikaal

kasvanud. On hakatud intensiivsemalt läbi töötama idealistlikul alusel kaasaegsete ühiskonnaelu nähtuste ja ühiskonna ajaloo kohta käivaid andmeid, mis pidavat ümber lükkama (kui mitmendat korda juba!) marksismi.

Sotsioloogiale osutatava tähelepanu suurenemisest kõnelevad näiteks järgmised faktid: Ameerika Ühendriikides õpetatakse sotsioloogiat peaaegu kõigis ülikoolides; paljudele isikutele omistatakse teaduslikke kraade sotsioloogia ja ühiskonnateaduste alal; antakse välja rohkearvulisi sotsioloogia-alaseid ajakirju; töötavad sotsioloogide assotsiatsioonid. Tihedas seoses ideoloogilise ekspansiooniga, mida teostavad Ameerika Ühendriigid, pretendeerides sõjajärgse kapitalistliku maailma juhtija osale, on tugevnenud ameerika sotsioloogide teooriate sissetungimine teistesse kapitalistlikesse maadesse ja kasvanud nende mõju kogu kodanlikule sotsioloogiale.

Kaasaegse kodanluse keskseks ülesandeks on kapitalismi kaitsmine. Et säilitada seda väljasurevat korda, mis toob rahvahulkadele halastamatut ekspluateerimist, rõhumist, tööpuudust ja purustavaid sõdu, ründab kodanlus marksistlik-leninlikku ideoloogiat, ülistab kapitalismi, nimetades seda „vabaks maailmaks", „vaba ettevõtlikkuse" maailmaks, propageerib kodanlikku individualismi, vastandades seda töölisklassi kollektivismile, laimab kommunismi.

Tänapäeva kodanluse poliitiline filosoofia on suunatud peamiselt kommunismi, marksismi vastu. Kodanlus ülistab eraomanduslikke suhteid, kujutab neid inimkonna seisukohalt „parima" ühiskonnakorrana. Kodanluse kaasaegne poliitiline filosoofia kujutab endast seega eredate värvidega võõbatud reklaamsilti, mis peab varjama tänapäeva kapitalismi armetust, vastuolusid ja mädapaiseid. Analoogilised ülesanded on seatud ka kodanlikule sotsioloogiale.

Kapitalism ei seisa paigal, ta on viimase 50—60 aasta jooksul muutunud. Vana tööstuskapitalism on muutunud monopolistlikuks kapitalismiks, imperialismiks. Kodanlik sotsioloogia ja väikekodanlik reformistlik sotsioloogia püüavad seda kapitalismi muutust kujutada kui kapitalismi olemuse põhjalikku muutumist. Ühtlasi aga keelduvad kodanlikud ja reformistlikud sotsioloogid tunnistamast neid tõelisi sügavaid muutusi, mis inimeste ühiskondlikus elus on toimunud sotsialistliku revolutsiooni ja sotsialistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni tekkimise tagajärjel.

Kodanlus püüab näidata, nagu poleks idealistlikud kujutlused kapitalismi kohta mitte välja mõeldud, vaid teadlaste töö, sotsioloogide täpsete uurimuste tulemusel loodud. Tegelikult ei ole see nii. Tänapäeva kodanluse poliitilise filosoofia kategooriad ei ole teaduslike uurimuste abil välja töötatud. Vastupidi, need kodanluse sotsiaalse mõtlemise surnultsündinud kategooriad hoiavad vangis hiiglaslikku õpetlaste armeed, sealhulgas ka ausaid uurijaid, tõukavad neid väärale teele, aheldavad nende mõistust ja

muudavad nende uurimistöö viljatuks. Kodanluse poliitilise filosoofia dogmad moonutavad sotsioloogilisi uurimusi, suunavad teadlaste tähelepanu niisuguste kategooriate ja mõistete väljatöötamisele, mis peavad näitama tegelikke ühiskondlikke nähtusi kõverpeeglis. Kui kodanlikud sotsioloogid räägivadki kaasaegse kapitalismi paisetest, siis panevad nad need paised abstraktse „inimloomuse", inimese psühholoogia, „kultuuripärandi" jne. arvele. Koos sellega on saanud üldiseks nähtuseks, et kaasaegsest kodanlikust sotsioloogiast kaob järk-järgult igasugune kapitalistliku korra kriitika.

Kaasaegses kodanlikus sotsioloogias toimub sellega seoses pikemat aega vaidlus: kas ongi üldse tarvis sotsiaalseid nähtusi nii või teisiti hinnata, rääkida sellest, mis „peaks olema", või siis tuleb ainult kirjeldada, kuidas asi on. Üha rohkem kodanlikke sotsiolooge loeb vajalikuks „objektiivsuse" ja „teaduslikkuse" sildi all kõrvale hoiduda igasugusest ühiskonnaelu nähtuste kritiseerimisest. Faktide valik ja nende tõlgendamine piirdub üha enam selliste sotsioloogiliste mõistete ja kategooriate põhjendamisega, mis ette ära määravad sotsioloogi otsese või maskeeritud apologeetilise suhtumise kaasaegsesse kapitalismi.

Need tänapäeva kodanlikule filosoofiale ja sotsioloogiale omased üldised jooned ei tähenda aga, nagu ei esineks tänapäeva idealismis looduse ja ühiskonnaelu nähtuste käsitlemisel mitmekesiseid varjundeid, suundi ja voolusid.

2. Tänapäeva subjektiivne ja objektiivne idealism

Kes siis on tänapäeva kodanluse mõttemaailma valitsejad, millised filosoofilised ja sotsioloogilised koolkonnad väljendavad praeguse kapitalistliku maailma valitseva klassi maailmavaadet ja meeleolusid? Vastates niisugusele küsimusele, loetlevad kodanlikud ideoloogid ise esmajärjekorras neid koolkondi, mille pooldajad küll ei pea end subjektiivse idealismi järelkäijateks, kuid mis tegelikult äratavad ellu just subjektiivset idealismi, tehes seda aga uute nimetuste varjul, et lugejaid desorienteerida. Niisugused tänapäeva kodanliku filosoofia voolud on eeskätt pragmatism, neopositivism ja eksistentsialism.

Paljastades tänapäeva subjektiivsete idealistide üht lemmikvõtet, kirjutas V. I. Lenin niisuguste koolkondade pooldajate poole pöördudes: „Sõnades kõrvaldate te vastandlikkuse füüsilise ja psüühilise vahel, vastandlikkuse materialismi (mis peab primaarseks loodust, mateeriat) ja idealismi (mis peab primaarseks vaimu, teadvust, aistingut) vahel, — tegudes aga taastate selle vastandlikkuse kohe jälle, taastate ta salaja, taganedes oma põhieeldusest!"[1]

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 41.

Kõik mitmekesised kaasaegse subjektiivse idealismi koolkonnad kasutavad seda võtet: sõnades kõrvaldavad nad füüsilise ja psüühilise vastandlikkuse, tegelikult aga kuulutavad nad primaarseks teadvuse, äratavad ellu kõige jämedamaid idealismi vorme. Nii talitavad eelkõige filosoofid, kes esindavad mitmesuguseid *pragmatismi* suundi. Viimasel ajal oli selle voolu liidriks ameerika filosoof John Dewey (1859—1952), kes nimetas oma teooriat instrumentalismiks. Ta nõudis, et tuleb teha lõpp psüühilise ja füüsilise lahutamisele, ülistas „teadust" ja „teaduslikkust" filosoofia käsitlemisel. Ühtlasi aga väitis ta, et ideedel, teooriatel pole mingisugust objektiivset sisu ja nad on vaid instrumendid, millede abil indiviid teeb seda, mis talle kasulik on. Tunnetusteoorias lähtus Dewey kogemusest, kuid tõlgendas kogemust subjektiividealistlikult. Instrumentalism ei tunnusta mitte mingisuguseid objektiivseid seaduspärasusi, objektiivset tõde, isegi mitte objektiivse reaalsuse olemasolu. Mitte asjata ei otsi mõned tänapäeva idealistid piiskop Berkeley töödest „argumente instrumentalismi kasuks"[1].

Instrumentalismi filosoofia seisab arutlustes, kuidas kõige otstarbekohasemalt kasutada vahendeid, „instrumente" selleks, et neid vahendeid eesmärkidele „maksimaalselt kohandada". Dewey ja ta järelkäijad kuulutavad, et vahend on „tõene", kui ta viib soovitud tulemustele, tagab edu, kavatsetu teostamise. Dewey ei tunnustanud üldse mingit ontoloogiat (olemisõpetust) ning pidas ise oma teeneks „katset üle kanda vanad hästituntud küsimused ontoloogia pinnalt uurimistöö pinnale"[2]. Kogu „uurimistöö", kogu tunnetus aga seisab instrumentalistide arvates tinglike „tõdede", tinglike terminite kombinatsioonides. Kuidas siis niisuguse seisukoha järgi eraldada teadmisi, teadust kahjulikust vassingust, illusioonidest? Instrumentalism kustutab kvalitatiivse erinevuse tõe ja eksimuse vahelt. Üks Dewey õpilasi[3], analüüsides vaimude, jumalate, mittemateriaalsete hingede olemasolu tunnustamise küsimust, kirjutab, et nende olemasolu tunnustamist ei tule pidada ebaõigeks väiteks, vaid ainult väiteks, millel pole mõtet või mis on vasturääkiv. Niisiis, kuivõrd ei ole olemas objektiivset tõde, siis pole olemas ka ebaõigeid väiteid, mis oleksid leppimatult vaenulikud tõele, teadusele. Paremal juhul tunnustavad pragmatistid, et on olemas otsustused, milledel „pole mõtet" või mis on „vasturääkivad". Mõistagi on see kõik otsene ja avalik järeleandmine fideismile. Oma viimastel eluaastatel hakkas Dewey pooldama mõningat kompromissi instrumentalismi ja subjektiivse idealismi teise suuna, semantilise filosoofia vahel; viimane on üks neopositivismi („uue positivismi") variante.

---

[1] Contemporary British Philosophy, London, New York, 1956, p. 373.

[2] John Dewey and Arthur Bentley, Knowing and the Known, Boston, 1949, p. 328.

[3] Sidney Hook kogumikus „American Philosophers at Work", New York, 1956, p. 239.

Neopositivismi pooldajad olid esialgu ühinenud Viini ringi, mis organiseeriti 1922. a. austria füüsiku ja filosoofi Schlicki juhtimisel. Hiljem levis neopositivism paljude maade, eriti Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa filosoofide ja loodusteadlaste hulgas.

Neopositivistid pretendeerivad sellele, et nad muutvat „filosoofia teaduslikuks", puhastades ta igasugusest „metafüüsikast". Kuid samasuguste pretensioonidega on esinenud ka teised idealistlikud filosoofid — mahhistid ja positivistid, kelle vaated on suguluses neopositivistide omadega. Neopositivismi iseärasuseks on mõte rakendada „loogilist analüüsi" keele suhtes. Ent ka selle mõtte on nad laenanud subjektiivselt idealistilt Wittgensteinilt, raamatu „Loogilis-filosoofiline traktaat" (1921) autorilt. Neopositivistide arvates on „teaduse filosoofia" ülesandeks kõrvaldada „pseudofilosoofilised küsimused", millede hulka nad arvavad filosoofia põhiküsimuse, objektiivse tõe küsimuse, looduse ja ühiskonna objektiivsete seaduspärasuste küsimuse, nähtuste põhjuslike seoste küsimuse jne.

Nende tähtsate teaduslike probleemide asemel, millede lahendamise kallal on aastasadade jooksul vaeva näinud terved põlvkonnad väljapaistvaid mõtlejaid, soovitavad neopositivistid piirduda keele „loogilise analüüsiga", mis on nende seisukohalt „teaduse filosoofia" ainsaks ülesandeks. Neopositivist Schlick väitis näiteks, et traditsiooniliste filosoofiliste probleemide mõtet avades peab „teaduse filosoofia" heitma kõrvale mõttetud küsimused, need aga, mis osutuvad tõelisteks probleemideks, tuleb anda lahendamiseks üle konkreetsete teaduste esindajatele. „Niisiis," väitis Schlick, „on kõikide filosoofiliste probleemide saatus selline: mõned neist kaovad, kui näidatakse ära meie keelega seoses olevad vead ja eksimused, teised aga osutuvad tavalisteks teaduslikeks küsimusteks ... Ma arvan, et need märkused määravad kindlaks kogu filosoofia tuleviku."[1]

Astudes välja „teaduse filosoofia" eest võitlejatena, püüavad neopositivistid tegelikult filosoofiat likvideerida. Tüüpiliseks likvidaatorluse näiteks filosoofia alal on inglise neopositivisti A. Ayeri arutlused, kelle arvates spetsiaalsed teadused — füüsika, keemia, bioloogia ja teised — annavad meile kõik teadmised, ning sellepärast ei ole filosoofiat vaja või siis filosoofi osatähtsus on igatahes väga väike. „Ainus, mida ta muidugi võib teha, — on tegutseda omamoodi intellektuaalse politseinikuna, valvates selle järele, et keegi ei rikuks piire, ei läheks üle metafüüsika valdkonda"[2]. „Metafüüsika" valdkonda, mille piiridesse ei ole lubatud tungida, kuuluvad aga mõtlemise ja olemise vahekorra, maailma tunnetatavuse, põhjuslikkuse jne. küsimused. Just nende küsimuste kohta kirjutas subjektiivne idealist Wittgenstein, keda neopositivistid nii kõrgelt hindavad: „Enamik ette-

[1] Vt. L. Beck, Philosophical Inquiry, N. Y., 1956, p. 244.
[2] The Revolution in Philosophy, London, 1957, p. 78—79.

panekuid ja küsimusi, mis on esitatud filosoofiliste probleemide kohta, ei ole valed, vaid mõttetud... Ning sellepärast ei tule imestada, et sügavad probleemid *ei* ole tegelikult üldse probleemid" [1].

Filosoofiliste probleemide kõrvaldamine, teadusliku maailmavaate likvideerimine võib tähendada ainult tagasipöördumist religiooni juurde, inimeste vaimuelu teaduse-eelse seisundi juurde. Sõnades astuvad neopositivistid välja „metafüüsika" vastu, kaitsevad teadust, tegelikult aga võitlevad nad teadusliku maailmavaate vastu, õõnestavad teadusliku mõtlemise põhialuseid ja teevad järelikult tõsist kahju just teaduse arenemisele, võttes teaduselt õiguse ja võimaluse objektiivset tõde tunnetada. Neopositivismi uusimaks, kõige „moodsamaks" suunaks on *semantiline filosoofia*[2]. Kõrvaldades mõistetest igasuguse objektiivse sisu, läheb semantiline filosoofia formalismi ja mõistete skolastilise käsitlemise osas veel kaugemale kui teised subjektiivse idealismi suunad. Tänapäeval eksisteerivad mitmed semantilise filosoofia koolkonnad ja koolkonnakesed, sealhulgas „akadeemiline koolkond" (Carnap, Tarski), „üldise semantika" koolkond (Korzybski, Hayakawa), Richardsi ja Ogdeni koolkond. Nende koolkondade esindajad toovad semantilisse filosoofiasse mitmesuguseid varjundeid ja erinevad üksteisest oma poliitiliste vaadete poolest. Kuid kõikide nende semantilise filosoofia variatsioonide ideoloogiline olemus on üks ja seesama.

Semantilise filosoofia kõige tähtsamaks esindajaks on Rudolf Carnap, kes varem kuulus neopositivistide Viini ringi, nüüd aga on üks Ameerika Ühendriikide juhtivaid kodanlikke filosoofe. Oma „mõistete konstrueerimise teoorias" väidab Carnap, et kõik see, millega vaatleja, teadlane tegeleb, on loodud subjekti tunnetustegevuse abil, kes töötab välja mõisted ja sellega ka tunnetuse objektid. Filosoofia ülesanne piirdub mõistete analüüsimisega, neist „metafüüsilise" tähenduse kõrvaldamisega, s. o. mõistete sisu niisuguse formuleerimisega, mis ei viitaks välismaailma olemasolule. Välismaailma tunnustamist nimetatakse „metafüüsikaks".

Seda laadi analüüsi nõudeks on, et pööratakse tähelepanu mitte mõistete tegelikule tähendusele, vaid ainult nende sõnades väljendamise ja ühendamise formaalsetele reeglitele. „Keele loogiline süntaks" — niisuguse pealkirja pani Carnap ühele oma töödest, milles ta formaalse meetodi abil uurib teaduses kasutatavaid termineid ja nende kombinatsioone. Oma raamatus „Sissejuhatus semantikasse" (1946) kirjutab R. Carnap: „Filosoofia probleemid ei käsitle mitte olemise lõplikku loomust, vaid teaduse keele semantilist struktuuri, kaasa arvatud igapäevase keele teoreeti-

[1] L. Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus, London, 1949, p. 63.

[2] Semantilist filosoofiat ei tule ära segada semantikaga kui matemaatilise loogika koostisosaga ega ka semantikaga (semasioloogiaga) kui lingvistilise distsipliiniga, mis uurib keele tähenduslikku külge.

line osa"[1]. Seejuures asuvad semantilise filosoofia esindajad konventsionalismi positsioonidel; seesama Carnap väidab kategooriliselt: „Olla reaalne teaduslikus mõttes tähendab olla süsteemi elemendiks"[2].

Semantilise filosoofia järgi näitavat tänapäeva teaduse saavutused, et „„objektideks" või „objektiivseks" nimetatav ei ole midagi muud kui lihtsalt närvikonstruktsioonid meie koljus"[3]. Järelikult loob inimese peaaju kogu lõpmatu maailma!

Selline suund kutsus esile vastuväiteid isegi mõningate idealismi pooldajate seas, sest semantilise filosoofia seisukohalt ei saa eraldada tõelisi teadmisi tühjadest või koguni kahjulikest väljamõeldistest, kimääridest. On arusaadav, et inimkond oleks juba ammu ära eksinud vaimupimedusse, kui ta oleks juhindunud niisugusest filosoofiast, mille seisukohalt füüsika seadused ei erine sisuliselt mitte millegagi kaardimängu reeglitest. Just seda aga väidavadki subjektiivse idealismi pooldajad, kes teaduse objektiivse sisu eitamisega teadust alandavad, kes kujutavad, et teaduse seadused on lihtsalt loogilised järeldused, mis tuletatakse teadlaste omavahelise kokkuleppe järgi võetud tinglikest eeldustest. Austria neopositivisti Schlicki sõnade järgi on universaalne seadus või teooria „reegel või instruktsioonide kogum, mis lubab tuletada teatavatest otsustustest teatavaid teisi otsustusi"[4]. Inimese mõistust, mis lahendab üha uusi looduse saladusi, mis avastab ühiskonnaelu põhialused, mis analüüsib mõtlemist ennast, kujutavad need filosoofid, kui kasutada Puškini väljendust, vaid „tühja tööd tegevana".

Teadusliku maailmavaate tekkimise perioodil olid eesrindlikud mõtlejad valmis minema tuleriidale ja taluma hirmsaid piinamisi, kuid ei taganenud tõest. Tol ajal oli kodanluse ülesmäge minev klass. Tänapäeva imperialistlikku kodanlust aga tõe küsimus ei huvita. Teda ei huvita ka teadusliku uurimistöö suund, sest, nagu ütles pragmatismi rajaja James, tõde on kõik see, mis on kasulik. Kodanluse reaktsioonilistele ringkondadele on aga näiteks kasulik, et teadus muutuks loovast jõust purustavaks jõuks, mis hävitab elu maakeral. Kuid inimkonna eesrindlik osa tahab, et teadust innustaksid sotsialistliku humanismi suured ja õilsad ideed, et teadus oleks rahva ja progressi teenistuses. Ka hitlerlased korraldasid Majdaneki laagrites teaduslikke katseid, mis täielikult vastasid loogika reeglitele ja väljatöötatud instruktsioonidele. Ent see oli suurim kuritegu. Sellepärast ei võigi progressiivne inimkond lubada, et teadus oleks „vabastatud" teda innustavast maailmavaatest ning muudetud reeglite ja instruktsioonide koguks, mis näitavad, kuidas tuleb korraldada eksperimente, kuidas tuleb teha neist loogilisi järeldusi.

[1] R. Carnap, Introduction to Semantics, USA, 1946, p. 250.
[2] Vt. „Semantics and the Philosophy of Language", USA, 1952, p. 210.
[3] A. Korzybski, Science and Sanity, USA, 1945, p. XX.
[4] Contemporary British Philosophy, London, New York, 1956, p. 373.

Marksism astub välja niisuguse teaduse kaitseks, mis avastab tõe, niisuguse teaduse kaitseks, mille teed tähistavad rahva teenimise eesmärgil sooritatud kangelasteod. Koos kõikide progressiivsete inimestega astuvad marksistid välja nende vastu, kes tahavad muuta teadust kas kuritegude tööriistaks või siis millekski niisuguseks nagu sport, ristsõnamõistatuste lahendamine jne. Teiste sõnadega, kõik progressiivsed jõud astuvad välja teadusliku maailmavaate kaitseks, mis valgustab inimkonnale edasiliikumise teed.

Tänapäeva subjektiivne idealism tahab viia inimkonda mitte edasi, vaid tagasi. Subjektiivne idealism pöörab täielikult selja kõikidele progressiivse mõtte saavutustele, isegi idealismi klassikaliste süsteemide endistele, omal ajal suhteliselt progressiivse väärtusega seisukohtadele, ja arendab, süvendab piiritult kõike seda reaktsioonilist, mida idealistlik filosoofia üldse kunagi on sisaldanud. Kujukaks näiteks tänapäeva kodanliku filosoofia niisuguse ideelise mandumise kohta on kaasaegne irratsionalism, mille kõige tuntumaks variatsiooniks on praegu eksistentsialism.

Eksistentsialismi filosoofia lähtepunktiks on eksisteerimise mõiste, kusjuures eksisteerimist käsitatakse üksnes kui „inimlik-konkreetset eksisteerimist". Teiste sõnadega, eksistentsialistide arvates ei ole eksisteerimine võimalik ilma eksisteerimist tajumata, läbi elamata. Järelikult on see teatava üksiksubjekti eksisteerimine: rääkida eksisteerimisest väljaspool subjekti olevat absurdne. „Kui ma nimetan mitte-mina maailmaks," kirjutab saksa eksistentsialist Jaspers, „siis saan ma käsitada seda mitte-mina ainult koos endaga."[1] Selles seisukohas ei ole mitte kübetki uut võrreldes sellega, mida kirjutas kunagi piiskop Berkeley. „Uus" on eksistentsialistlikus subjektiivses idealismis vahest see, et eksistentsialistid käsitavad subjekti mitte kui tunnetuse subjekti, vaid kui kannatavat, surevat olendit, keda alalõpmata vaevavad mured, hirm jne. Juba vanasti öeldi, et filosoofia „väljendab mõtlemises oma ajastut", ja eksistentsialismi filosoofia mõtteviis väljendabki roiskuva kapitalismi ajastut.

Eksistentsialismi pooldajate arvates eelneb „eksisteerimine" inimese „olemusele". Kivi saab juba oma eksisteerimisega kiviks ega lakka olemast kivi, kuni ta eksisteerib, inimene aga, kes alustab oma „eksistentsi", ei ole veel see, kes ta võib olla, ta „valib" alles hiljem oma „olemuse". Kuid inimene, kellelt eksistentsialistid on võtnud tema eksistentsi, kes nende arvates ei ole ühiskondlik olend, kelle teed ei valgusta objektiivsete teadmiste kirgas valgus, kes peab igavesti ekslema pimeduses, selline inimene, hoolimata oma õigusest „olemust valida", elab üle alatist „olemise tragöödiat", „vaevleb". Ta konstrueerib maailma oma soovi kohaselt, kuid kogu aeg on tal tegemist „salakirjaga"; meeleline kaemus, teaduslikud mõisted ja usulised kujutlused — kõik see on

[1] K. Jaspers, Philosophie, B. I, Berlin, 1932, S. 62.

ühesugune „salakiri", mis ütleb talle, et on olemas midagi „transtsendentset", millele ta võib läheneda vaid intuitiivselt. Mõned eksistentsialistid (G. Marcel) vürtsitavad oma filosoofiat ohtralt ristiusu teoloogiaga, religiooniga, mis pidavatki inimese välja viima „vaevlemise" seisundist. Teised (Heidegger, Sartre) jäävad „pessimistliku ateismi" positsioonidele, kuid ka nemad juhatavad oma õpetusega teed mitte teaduse, vaid fideismi ja müstika poole.

Kui mitmesuguste subjektiividealistlikku laadi koolkondade ja suundade ulatuslik levik on tänapäeva idealismi mandumise esimeseks tunnuseks, siis sellesama protsessi teiseks, niisama iseloomulikuks tunnuseks on objektiivse idealismi ühtesulamine teoloogiaga. Kõige rohkem tuntud objektiivse idealismi suundadeks on tänapäeval personalism ja neotomism.

Personalismi, mis on levinud Ameerika Ühendriikides (Flewelling, Hocking, Brightman), Prantsusmaal (Mounier) ja mitmetes teistes kapitalistlikes maades, reklameerivad ta pooldajad kui „isiksuse filosoofiat" (ladinakeelsest sõnast „persona", sellest ka koolkonna nimetus). Personalismi seisukohalt kujutab maailm endast isiksuste hierarhiat: isiksusteks on kõik looduses olevad kehad, elusolendid, inimene ja lõpuks absoluutne isiksus — jumal. Muutes individuaalsuse printsiibi kosmiliseks printsiibiks, deklareerivad personalistid, et „olemise nurgakiviks on inimese õigused, inimisiksuse maksmapääsmine ja vabadus"[1]. Kuid kõik need deklaratsioonid on vaid reklaamsilt, mille taga on varjul diametraalselt vastupidine sisu. Tegelikult propageerivad ja ülistavad personalistid orjust, inimese isiksuse alandamist, sest indiviididest kõrgemale asetavad nad „jumala tahte", „jumala isiksuse", kelle nõrgaks vastuhelgiks ongi nende õpetuse järgi reaalne isiksus. Nad propageerivad „jumala tahtele" alistumist, alandlikku meelt, aheldades sellega inimese tahet ja mõistust.

Personalistide filosoofia propageerib, et tuleb ennast täiustada ja oma hinge uuendada, mitte aga uue, inimväärse elu eest võidelda. „Võidelda ei tule mitte uue maailma, vaid uue hinge eest," kirjutab täiesti avameelselt Flewelling[2]. Tõlkides need mõtted poliitika keelde, väidab Flewelling: „Hädaoht ei tulene tänapäeval mitte niivõrd pommide olemasolust, kuivõrd inimeste pahelisusest"[3]. Järelikult pole mõtet võidelda tuumarelva vastu, selle asemel tuleb alandlikkuse ja „jumala tahtele" alistumise kasvatamise abil ümber kujundada patust inimloomust.

Analoogilisi retsepte annavad personalistid ka nende sotsiaalsete pahede arstimiseks, mida sünnitab kapitalism. Nad räägivad „isiksuste võrdsusest", kuid see on vaid „vaimsete olemuste" võrdsus, võrdsus „jumalas", „vaimu järgi", hoopiski aga mitte

---

[1] Vt. ajakiri „Personalist", Summer 1956, p. 233.
[2] Flewellingi artikkel ajakirjas „Personalist", Winter 1956, p. 11.
[3] „Personalist", Summer 1956, p. 234.

reaalsete inimeste reaalne võrdsus. Ent niisugusest „võrdsusest" kõnelesid Seneca ja kirikuisad juba orjandusliku Rooma aegadel, tunnustades orja ja orjapidaja „vaimuvõrdsust". Tänapäeva idealistid ei ole kapitalistliku orjuse pühitsemiseks ja jäädvustamiseks midagi uut välja mõelnud.

Ka teine tänapäeva objektiivse idealismi levinud vool — *neotomism* — ei ole midagi muud kui filosoofilise ja pseudoteadusliku terminoloogia uhkesse toogasse ehitud teoloogia. Neotomism äratab ellu katoliku teoloogi Aquino Thomase (1225—1274) õpetuse. Selle keskaegse skolastiku nime järgi, kelle katoliku kirik on pühakuks kuulutanud, ongi see uus suund oma nimetuse saanud.

Töös, mis kannab iseloomulikku nimetust „Jumal kui funktsioon tänapäeva filosoofilistes süsteemides"[1], väidab üks neotomismi silmapaistvaid esindajaid Collins (Ameerika Ühendriigid), et „püha Thomas rajas tee selle erinevuse juurde, mis valitseb jumalasõna tarkuse ja filosoofilise tarkuse ehk inimliku filosoofia vahel," ning selgitab oma mõtet järgmiselt: „jumalasõna tarkus algab jumala vaatlemisest ja suundub selle juurest loodud asjade uurimisele, kuivõrd need on jumalaga seotud ja jumaliku sarnased", teiselt poolt „filosoofilises tarkuses ehk inimlikus filosoofias alustatakse jumala loodud meeleliste asjade eneste uurimisest, neid uuritakse vastavalt nende endi põhjustele ja alles lõpuks jõutakse jumala tunnetamiseni". Nagu näeme, on vahe väike: teoloogia algab jumalast, filosoofia aga lõpetab jumalaga. Selles kogu nende erinevus ongi.

Neotomistliku filosoofia üheks peaideeks on uskumise ja teadmise, s. o. religiooni ja teaduse „kooskõla" idee. Neotomistid väidavad, et neil on õnnestunud teaduse ja religiooni vastuolu kõrvaldada, neid teineteisega lepitada, määrates kindlaks nende kompetentsi piirid. Tegelikult aga allutab neotomistlik usu ja teaduse harmoonia printsiip teaduse usule, sest neotomistid peavad usudogmasid mõistusest kõrgemal seisvateks tõdedeks.

Samuti nagu personalistid, nii väidavad ka neotomistid, et nende filosoofia keskpunktis on inimene, nad arutavad pikaltlaialt „isiksuse väärtusest", väites, et nad teavad teed, kuidas hoiduda mõlemast „hädaohtlikust äärmusest" — individualismist ja kollektivismist. Tegelikult osutub see individualismist ja kollektivismist kõrgemale tõusmise pretensioon „jumala tahtele" alistumise propageerimiseks, usulise moraali propageerimiseks. Neotomistid jagavad inimese, nagu teoloogid kunagi, surelikuks kehaks ja surematuks hingeks, kuid leiutavad selle religioosse jaotuse jaoks uued terminid ja mõisted. Nad väidavad, et inimene on ühelt poolt indiviid, kelle olemine allub füüsilistele ja ajaloolistele seadustele, kuid teiselt poolt on inimene isiksus, kes püüdleb jumala poole ja tunnetab teda. Collinsil on järelikult

[1] Kogumikus „American Philosophers at Work", New York, 1956, p. 197.

teatud mõttes õigus, sest neotomism alustab tõesti filosoofiast ja lõpetab kõige tavalisema usuõpetusega.

Seesama meetod on aluseks ka neotomistide arutlustele looduse kohta. Prantsuse neotomist J. Maritain kirjutas spetsiaalse raamatu „looduse filosoofiast", püüdes kokku sobitada tänapäeva teaduse andmeid Aquino Thomase skolastiliste skeemidega ja luua niiviisi tänapäeva loodusteaduse metafüüsikat, samuti nagu seda tegid skolastikud. Neotomistid väidavad, et nad tegelevad „meelelise ja muutuva olemise olemusega", järele vaadates aga selgub, et see „olemus" on muutumatu, tunnetamatu ja osutub mingisuguseks vaimseks substraadiks, mis ühendab loodust ja selle „loojat".

Käsitledes mõtlemise küsimusi, maskeerivad neotomistid samuti vanu usudogmasid moodsa fraseoloogiaga, mis on üle võetud psühholoogiast. Nad ülistavad „enesevaatlust", tõlgendades seejuures psühholoogilisi protsesse kui „seesmist nägemust" ja püüavad niiviisi lõppkokkuvõttes psühholoogia abil „põhjendada" teoloogilist „jumaliku ilmutuse" õpetust.

Neotomism on eelkõige katoliikliku reaktsiooni filosoofia. Neotomismi teoreetilisteks keskusteks on Lääne-Euroopas ja Ameerikas asuvad katoliiklikud instituudid ja ülikoolid; neotomistide tegevust suunab Vatikan. Neotomismi laiaulatusliku propageerimise soliidseks materiaalseks baasiks on imperialistide helde toetus ja katoliku kiriku enda käsutuses olevad küllaltki suured ressursid. Selle propaganda ulatuse iseloomustamiseks on küllaldane öelda, et praegusel ajal ilmub üle paarikümne neotomistliku ajakirja ja neotomistid avaldavad iga aasta sadu töid. Neotomism on tihedalt seotud mitte üksnes kirikuga, vaid ka Prantsusmaal, Itaalias, Lääne-Saksamaal peale sõda moodustatud katoliiklike parteide tegevusega. Selles mõttes võib rääkida ka neotomismi poliitilisest programmist, mille eesmärgiks on töötajaid klassivõitlusest kõrvale juhtida, nende teadvust „klassirahu" ideedega mürgitada, kusjuures selleks propageeritakse, et ühiskond tuleb organiseerida „kristlikel" alustel, kehtestada mingisugune feodaalse hierarhia taoline „kutsealane-seisuslik kord". Prantsusmaa ja Itaalia kommunistlikud parteid kritiseerivad põhjalikult katoliiklikke teoreetikuid, paljastavad nende laimavaid väljaastumisi marksismi vastu, näitavad, et oma klassiolemuselt on katoliiklikud teooriad imperialistliku reaktsiooni tööriistaks.

3. Tänapäeva kodanluse ajaloofilosoofia

„XIX sajandi lõpp," kirjutab filosoofia ajaloolane prantslane Bréhier, „oli ajaloofilosoofia languse tunnistajaks. Selle filosoofia eesmärgiks oli näidata inimkonna kaasaegset seisukorda kui teatava arengu faasi ja seletada niiviisi inimest talle endale. XX sa-

jandi algul muutus ajalugu kui teadmine mineviku kohta ise rünnakute objektiks . . ."[1]

Kõikide nende rünnakute sisuks, mida ette võtsid kodanluse ideoloogid, oli ühiskonna arenemise seaduspärasuste eitamine, ajalooprotsessi kujutamine juhuslikkuste kogumina, mida saab kirjeldada, kuid mida ei saa tundma õppida ega ette näha.

Sõjakäiku ajaloo kui teaduse vastu alustasid uuskantiaanid (Rickert, Windelband), kes väitsid, et ajalooline olevat alati üksik, individuaalne, ei sisaldavat korduvat ega võimaldavat seepärast üldistusi teha. Saksa filosoof Dilthey läks veel kaugemale ja kuulutas ajalooteaduse vaid ajaloolase subjektiivsete elamuste tulemuseks, kes talle teadaolevaid minevikumõtteid omamoodi tõlgendab. Selle seisukoha järgi on ajalugu vaid loetelu sündmustest, millele iga ajaloolane annab omamoodi hinnangu. Reaktsiooniline prantsuse publitsist R. Aron, kes ühtlasi tegeleb ka sotsioloogia ajaloo küsimustega, kuulutab Dilthey vaateid propageerides: „Iga epohh, iga kollektiiv loob endale uuesti mineviku".[2]

Seda seisukohta jagavad paljud tänapäeva kodanlikud ajaloolased. Nende vaadetes avaldub seega subjektiivse idealismi voolude mõju, mis domineerivad kodanlikus maailmavaates XX sajandi algusest alates. Niisugune ajaloofilosoofia toob tegelikult kaasa ajalooteaduse likvideerimise, sest kui teadus eitab objektiivseid seaduspärasusi, propageerib absoluutset relativismi ja ei tunnusta objektiivset tõde, siis ta lakkab olemast teadus.

Ajalooline materialism tunnistab, et ajaloolase ühiskondlikud ja filosoofilised vaated olenevad ajaloolistest tingimustest, tema klassipositsioonist, kuid väidab samal ajal, et on võimalik objektiivne, tõetruu ajalooteadus, mis saab üle igasuguste eelarvamuste, ka klassipositsioonist tulenevate eelarvamuste mõjust. Niisuguse ühiskonnateaduse loovad selle eesrindliku klassi ideoloogid, kes vabastab ühiskonna ekspluateerimise kammitsaist. Niisugune teadus on marksism-leninism. Just sellepärast suudab marksism-leninism kodanlikku historiograafiat analüüsides eraldada tõelistest teadusliku mõtte saavutustest kõik selle, mis on tingitud kodanliku ajaloolase silmaringi klassipiiratusest. Restauratsiooniaja prantsuse ajaloolaste ideed klasside ja klassivõitluse kohta olid kogu nende ajaloolisest ja klassipiiratusest hoolimata väljapaistvaks teedrajavaks teaduslikuks saavutuseks.

Kuid kodanlikud sotsioloogid ja filosoofid, lähtudes subjektiivse idealismi seisukohtadest, kinnitavad igaviisi, et ajalooprotsessi objektiivset tõde ei olevat võimalik tunnetada. Itaalia filosoof Croce väitis, et igasugune otsustus ajaloo kohta tugineb oma aja praktilistele vajadustele, mis kirjutavad uurijale ette ajalooliste

---

[1] Émile Bréhier, Transformation de la philosophie française, Paris, 1950, p. 149.

[2] R. Aron, La philosophie de l'histoire. Kogumik „L'activité philosophique contemporaine en France et aux Etats Unis", Paris, 1950, vol. II, p. 327.

faktide valiku ja selle, kuidas neid valgustada. Sellest teeb ta järelduse, et igasugune ajalugu on „kaasaegne ajalugu". Umbes samuti arutas ameerika filosoof Dewey. Rõhutades seda tähtsust, mis on ajaloolise materjali valiku printsiibil ja selle materjali „korrastamisel" teadlase poolt, väitis ta, et ajalugu osutub „oleviku ajalooks", „selle ajalooks, mida peetakse tähtsaks oleviku jaoks". Niisugust seisukohta hakati nimetama presentismiks (ladinakeelsest sõnast „praesens" — olevik) ja tal on Lääne, eriti Ameerika Ühendriikide ajaloolaste hulgas palju pooldajaid.

Muidugi ei seisa ajalooteadus paigal, ta areneb. Meie teadmised mineviku kohta muutuvad sügavamaks ja täpsemaks. Nii nagu inimesel, kes on tõusnud kõrgele mäele, on ka ajaloolasel meie ajastul võimalik näha kaugemale ja sügavamale minevikku kui XVIII või XIX sajandi ajaloolasel. Samuti pole kahtlust, et mõnede tänapäeva ajaloolaste klassipositsioon ei aita neil ajalooprotsessi tõelisi piirjooni leida, vaid vastupidi, sunnib neid minevikku moonutama, sunnib neid näiteks silmi sulgema rahvahulkade osa suhtes, kunstlikult esiplaanile tõstma kangelaste tegevust, nägema ajaloos vaimu või „jumaluse tahte" avaldust jne. Ent sellest asjaolust, et mõned kodanlikud ajaloolased omakasupüüdlike klassihuvide nimel tõest loobuvad, ei saa kuidagi teha filosoofilist järeldust, nagu poleks üldse olemas ega saakski olemas olla mingisugust ajaloolist tõde.

Kaasaegne kodanlik ajaloofilosoofia ei lähe XVIII—XIX sajandi mõtteteaduse saavutuste juurest edasi, vaid läheb tagasi. Ta äratab ellu vanu, oma aja ära elanud idealistlikke vaateid ühiskondliku protsessi küsimuses. Inglise teadlase Arnold Toynbee vaated, kes oma peateoses käsitleb ajaloofilosoofia üldisi probleeme[1], on näiteks selle kohta, kuidas on muutunud ja muutuvad kodanluse endised ajaloofilosoofia kontseptsioonid.

Toynbee ei tunnista ajalooprotsessi ühtsust. Vana ajaloofilosoofiat vihaselt rünnates kasutab ta järgmist võrdlust: katsuda konstrueerida ühtset ühiskonna ajaloolise arenemise protsessi on niisama hea kui liita bambuskeppe üksteise otsa; sellise operatsiooni tulemusel saadakse küll pikk kepp, kuid ikkagi ei usu keegi, et bambus oleks niimoodi kasvanud. Toynbee arvab, et just nii toimitakse sel juhul, kui Kreeka ajalugu, Rooma ajalugu või teiste üksikute tsivilisatsioonide ajalugu liidetakse ühtseks ajalooprotsessiks. Toynbee arvates jaguneb maailma ajalugu üksikuteks tsivilisatsioonideks, millest igaühel on oma ajalugu, oma sünd ja surm. Inglise ajaloolane Stanley Casson, kes on võtnud omaks Toynbee teooria, soovitas nimetada maailma ajalugu „eksperimentaalsete tsivilisatsioonide laboratooriumiks"[2].

Toynbee omistab ringkäigu, tsüklilisuse teooria abil ajalooprotsessile vaid näiliku ühtsuse. See teooria levis laialt XX sa-

[1] A. Toynbee, A Study of History.
[2] S. Casson, Progress and Catastrophe, London, 1937, p. 114.

jandi 20. aastatel, pärast seda, kui ilmus reaktsioonilise saksa filosoofi Spengleri raamat, milles kuulutati ette „Lääne kultuuri loojangut". Toynbee teooria järgi peab iga tsivilisatsioon, kui ta on saavutanud õitsengu, minema vastu langusele, surema; tema asemele tuleb teine tsivilisatsioon, mis alustab sedasama teed; järelikult kulgeb ajalooprotsess ringjoones. Tsivilisatsioon hukkub „sotsiaalse terviku" lõhenemise tulemusel, teravate sotsiaalsete konfliktide suurenemise tulemusel. Kuid lõppkokkuvõttes sõltub tsivilisatsiooni arenemine Toynbee arvates teadvuse, ideede arenemisest. Juhtivat osa etendavad seejuures religioossed ideed. Toynbee ei ole vähimalgi määral originaalne ja kordab vaid idealismi igivanu ja ammugi ümber lükatud aabitsatõdesid.

Toynbee teooriast tulenev põhijäreldus seisab selles, et kui variseb kokku kapitalistlik kord, siis ajalugu ei lähe edasi, vaid tagasi. Kas ongi siis tarvis taotleda kapitalistliku ekspluateerimiskorra hävitamist?

Nii paljastavad need teooriad, mis eitavad ajaloolist progressi, oma tõelise klassipalge. Nende reaktsiooniliste teooriate ülesanne ja eesmärk on juhtida kõrvale inimkonna pilgud helgelt tulevikult, jätta inimeste ühiskondlik tegevus ilma suurejoonelistest perspektiividest — uue ühiskonna ehitamise perspektiividest. Inimkond piirdugu vaid sellega, et ta paikab ja parandab kapitalismi hoonet, mille katuse all tulevat tal igavesti elada.

Oma ajaloofilosoofia konstruktsioonidega Toynbee ei ole üksik. Kaasaegne kodanlik filosoofia on üldse loobunud sotsiaalse progressi mõistest, on alustanud sõjakäiku ühiskonna elus toimuvate progressiivsete muutuste idee enese vastu.

Ajaloolaste ja sotsioloogide raamatutes võib sageli kohata arutlusi, nagu oleksid vana ajaloofilosoofia illusioonid tegelikkuse leekides tuhaks põlenud, nagu ei kõlbaks kuhugi mitte üksnes XVIII sajandi prantsuse valgustajate vanad skeemid, kes rääkisid, et lõppkokkuvõttes jääb võit mõistusele, vaid ka Hegeli ajaloofilosoofia skeem, sest selles räägitakse arenemisest.

Silmapaistvam ameerika sotsioloog Ogburn deklareeris käesoleva sajandi 20. aastatel, et terminitest „progress", „evolutsioon", „arenemine" tuleb loobuda, sest need mõisted põhinevad selle tunnustamisel, et ühiskonna arenemise staadiumid järgnevad paratamatult üksteisele. Ogburn, kes nõudis nende mõistete väljaheitmist kaasaegsest sotsioloogiast, soovitas kinni pidada „rangelt teaduslikust" terminist „sotsiaalsed muutused"[1]. Ühiskonnas toimuvad muutused, kuid milline on nende suund, seda me ei teadvat ega võivatki teada, niisugust küsimust ei maksvat esitadagi. Kodanlik sotsioloogia võttis selle teooria vaimustusega vastu.

Sotsiaalse muutuse mõiste tarvituselevõtmine kaasaegses kodanlikus sotsioloogias ja ajaloofilosoofias andis vabad käed aja-

[1] W. Ogburn, Social Change, 1922, vt. ka tema artikkel „Social Change" väljaandes „Encyclopaedia of the Social Sciences" (vol. 3, p. 330—334).

looprotsessi idealistlikuks tõlgendamiseks. Lääne-Saksamaa sotsioloog von Borch kirjutab, et teadlased muudavad selle mõistega opereerides kogu ajalooprotsessi „pidevaks „sotsiaalsete muutuste" vooluks, kusjuures need muutused koosnevad omakorda lõputust hulgast „lõputult väikestest" üksikprotsessidest"[1]. See märkus on õige: sotsiaalsete muutuste mõiste abil killustatakse ajalooprotsess pisitillukesteks üksikprotsessideks, likvideeritakse ajalooprotsessi ühtsus, kistakse ta tükkideks. Sotsiaalse protsessi joon laguneb üksikuteks punktideks, mis on ruumis laiali paisatud. Prantsuse filosoof Bréhier rääkis sel puhul, et kaasaegne ajaloofilosoofia õpetab mitte käsitlema ajaloolist momenti punktina mingil sirgjoonel. Lisame: mitte üksnes sirgjoonel, vaid ka mitte kõverjoonel, näiteks spiraalil. Küsimus ei ole siin ühiskonna sirgjoonelise arenemise eitamises, vaid üldse progressiivse arenemise teooria eitamises. „Aegade ahel on koost lagunenud", nagu ütles Shakespeare'i kangelane Hamlet. Kuid koost on lagunenud mitte üksnes aegade ahel; ühiskonnaelu nähtuste seos on koost lagunenud mitte üksnes vertikaali, vaid ka horisontaali pidi, ka ühiskonna ajaloo antud etapi raamides. Kodanliku sotsioloogi arusaamise järgi on ühiskonnaelu igal ajaloo arenemise astmel killunenud paljudeks lõputult väikesteks iseseisvateks üksikprotsessideks. Selline arusaamine tähendab, et on loobutud ühiskondliku arenemise teaduslikust tunnetamisest.

Huvitav on jälgida, kuidas selline kodanlik-subjektivistlik ühiskonna arenemise käsitus on omapäraselt peegeldunud tänapäeva revisionistide teoreetilistes arutlustes, kes samuti ei tunnista kapitalismilt sotsialismile ülemineku ühtseid üldisi seaduspärasusi; revisionistid käsitavad seda üleminekut kui üksikute „teede" kogumit, kusjuures inimkond peab nende arvates liikuma sotsialismi poole hajutatult, üksteisest lahus.

4. Sotsiaalsete „faktorite" ja „sfääride" teooriad

Juba XIX sajandi lõpul pooldas üsna suur grupp sotsiolooge teooriat, mille järgi ühiskonna elus on määravaks arvukad faktorid, tegurid. Selle koolkonna sotsioloogid ei tunnistanud, et ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse arenemise, et tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemine määrab ühiskonna struktuuri ja ühiskonna arenemise käigu. Need sotsioloogid olid nõus tunnistama marksismi teeneks seda, et marksism töötas läbi majandusliku faktori tähtsuse küsimuse, kuid nad pidasid marksismi „ühekülgseks" ja astusid välja ajaloolise materialismi monismi vastu, pooldades „faktorite paljusust".

1956. a. toimunud III rahvusvahelisel sotsioloogide kongressil,

[1] H. von Borch, Grundlagen der Geschichtssoziologie. A. Weber, Einführung in die Soziologie, München, 1955, S. 201.

kus arutati „sotsiaalsete muutuste" probleemi, nimetati seda suunda isegi kaasaegse sotsioloogia „juhtivaks" suunaks. Lääne-Saksamaa sotsioloog von Wiese kuulutas oma ettekandes, et endise, XIX sajandi keskpaigale iseloomuliku „ühepõhjusliku ajalookäsituse" asemele on nüüd astunud ühiskonnanähtuste „mitmeliiniline interpretatsioon"[1]. Antud juhul pole muidugi tegemist selle idee kaitsmisega, et ajalooprotsess on keeruline ja mitmekesine, vaid tegemist on katsega killustada ajalooprotsessi reaks üksikuteks protsessideks, mis on omavahel nõrgalt seotud või siis ei ole üksteisega üldse seotud. „Faktorite paljususe" teooriat põhjendas kongressil spetsiaalses ettekandes tuntud inglise sotsioloog M. Ginsberg, kes väitis, et ühtesid faktoreid ei tohi teistest tähtsamaks pidada. „Sotsiaalsed muutused", väitis ta, „on sageli tingitud selliste elementide liitumisest või ühtelangemisest, mis on tekkinud erinevatest allikatest, kuid ristuvad ühes punktis."[2]

Seda laadi ühiskonnakäsituse pooldajate vaadetes avaldub kujukalt eklektitsism. Nende vaated on täiesti metafüüsilised, sest nad keelduvad nägemast ajaloonähtuste põhialust, taandades need mitut liiki põhjuste mehhaaniliseks summaks. Seda laadi teooriad vaid varjavad kaasaegsete sotsioloogide idealistlikku ühiskonnakäsitust.

Käesoleval ajal asendub ettekujutus ühtse ühiskondliku protsessi mitmesugustest faktoritest üha enam ettekujutusega ühiskonnaelu üksikutest, üksteisest isoleeritud sfääridest või protsessidest.

Nii töötasid Lääne-Saksamaal sotsioloog Alfred Weber[3] ja teised välja mitme erineva ühiskonnaelu sfääri ehk süsteemi teooria. Weber väidab, et oma struktuurilt koosneb ühiskond „sotsiaalsest, tehnoloogilis-tsivilisatoorsest ja kultuurilisest" sfäärist ehk süsteemist, kusjuures need tiirlevad igaüks omaette nagu kreeka astronoomi Ptolemaiose sfäärid. Sotsioloogi ülesandeks olevat uurida nende süsteemide kokkusattumise, „konstellatsiooni" punkte. „Nähtavasti liigutakse õiget teed mööda, kui evolutsioon, mille tegi kindlaks Marx, jaotatakse üksikuteks sotsioloogilisteks olemise sfäärideks,"[4] kirjutab A. Weber, väites, et pärast seda, kui on loobutud üldise sotsiaalse evolutsiooni, arenemise mõistest, tuleb tundma õppida üksikuid sfääre ja nende vastastikust paiknemist üksteise suhtes.

Niisiis, keeldunud tunnistamast ühiskonnaelu nähtuste marksistlikku jagamist baasilist ja pealisehituslikku laadi nähtusteks, likvideerinud nende nähtuste vastuolulise ühtsuse, loovad tänapäeva kodanlikud sotsioloogid kõige segasemaid skeeme ini-

---

[1] Transactions of the Third World Congress of Sociology, vol. I, p. 5.
[2] Sealsamas, lk. 17.
[3] Vt. A. Weber, Einführung in die Soziologie, München, 1955.
[4] A. Weber, Das Weltbild unserer Zeit, Nürnberg, 1954, S. 125.

meste ühiskondliku elu mitmesuguste sfääride vahekorra kohta. Seejuures tükeldatakse ühiskonnaelu meelevaldselt üksikprotsessideks või üksikuteks sfäärideks, nende sfääride liikumine aga allutatakse lõppkokkuvõttes teadvusele.

Mõned sotsioloogid, killustades ajalooprotsessi üksikuteks protsessideks või sfäärideks ja esitades endale nende sfääride vastastikuste suhete küsimuse, tõstavad eriti esile tehnika arenemise ja osatähtsuse probleemi. Nad viitavad mitmesuguste tehniliste täiustuste ja uuenduste määratu suurele tähtsusele inimeste ühiskondlikus elus. Ogburn näeb sotsiaalsete muutuste peapõhjust just leiutustes ja kirjutab: „Mehhaanilised leiutused annavad impulsse sotsiaalsetele leiutustele (uuendustele), sotsiaalsed leiutused aga stimuleerivad mehhaanilisi leiutusi"[1]. Järelikult tunnistab ta teatavat vastastikust sõltuvust sotsiaalsete nähtuste sfääri ja tehnika sfääri vahel. Kuid mis määrab tehnika arenemise, millist osa etendavad selles arenemises sotsiaalsed suhted? Sellele küsimusele Ogburn ja ta mõttekaaslased vastust ei anna. Korrates idealismi ammutuntud seisukohti, seletavad nad tehnika arenemist lõppkokkuvõttes inimese vaimsete võimete arenemisega.

Ogburni arvates on ühiskonnaelu omapäraseks seaduseks see, et vaimne kultuur jääb maha temast ette jõudvast tehnika arengust. See Ogburni seisukoht on nüüd paljudes sotsioloogilistes teooriates omaks võetud. Analoogilist mõtet arendab näiteks ameerika sotsioloog Lewis Mumford, kes kõneleb sellest, et tehnika ülemäärane arenemine on „ohtlik", et ennast tehnilisest progressist kaasa kiskuda lasta on „hukatuslik".

Nimetatud sotsioloogilise suuna põhiviga on selles, et ta pooldajad käsitlevad tehnikat väljaspool ühiskondlikke suhteid, väljaspool omandussuhteid. Sellepärast taandavadki nad tehnika arenemise lõppkokkuvõttes vaimu arenemisele. Tegelikult aga mingit tehnika arenemist väljaspool sotsiaalseid suhteid olemas ei ole.

Selle teooria pooldajad, mille järgi primaat ühiskonna elus kuulub tehnilisele tegurile, tehnilistele leiutustele, ei suuda kindlaks teha, miks ja kuidas on tehnikas toimuvad muutused seotud sotsiaalsete muutustega, milles seisab sotsiaalsete muutuste endi olemus. Kodanlikud sotsioloogid ei suuda seletada seda fakti, et imperialismi ajal käib tehnilise progressiga sageli kaasas regress muudel aladel, eriti inimeste vaimuelu alal, mida kapitalism halastamatult moonutab. Ogburn ja ta mõttekaaslased ei näe või ei taha näha, et kapitalistlikud tootmissuhted on oma aja ära elanud ja et nimelt see on põhjus, miks kaasaegses kapitalistlikus maailmas „kultuur jääb maha tehnikast". Näitavad ju sotsialistlike maade kogemused, et siin ei ole tootmissuhted ühiskonna arenemise pidurdajaks, ning sellepärast muudatused tehnika valdkon-

[1] Vt. Elmer, Contemporary Social Thought, Pittsburgh, 1956, p. 183.

nas ei põhjusta ega saagi põhjustada mingit vaimse kultuuri „traagilist mahajäämist".

Imperialistid ei kasuta aatomienergiat inimkonna huvides, vaid inimeste massilise tapmise vahendite valmistamiseks. Nimetatud sotsioloogid kalduvad süüdistama selles teadust, tehnikat, mitte aga kapitalismi, mis annab tehnika arenemisele moonutatud, ühiskonna huvidele vastukäiva suuna.

Seisukoht, et tehnika on eriline sfäär, mille muutused jõuavad ette teistes ühiskonnaelu sfäärides toimuvatest muutustest, on aluseks niinimetatud *industriaalsotsioloogiale*. See sotsioloogiline suund rõhutab, et inimene peab „kohanema" „mehhaanilise ja tehnilise keskkonnaga", ning sotsioloogid mõtlevad välja mitmesuguseid abinõusid, et „inimene" (peetakse silmas tööstustöölist) „kohaneks" paremini ja kiiremini kaasaegse kapitalistliku ettevõtte tingimustega ega mõtleks ekspluataatorlike ühiskondlike suhete põhjalikust muutmisest. Nende sotsioloogide arvates on sotsiaalsete konfliktide põhjuseks see, et inimesed „kohanevad" halvasti, ning industriaalsotsioloogia püüabki seda „kohanemist" kiirendada. Üks selle suuna rajajaid on ameerika sotsioloog Elton Mayo, kes kirjutas teose „industriaalse tsivilisatsiooni" ja selle „probleemide" kohta. Tähendatud suuna esindajad töötavad mitmesugustes firmades, on kapitalistlike kompaniide konsultantideks, uurivad töö organiseerimist tehastes, selgitavad välja konfliktide põhjusi ja nende lahendamise viise, annavad ettevõtjatele nõu, kuidas „reguleerida" vahekordi töölistega.

Ühes selle suuna programmilises artiklis, mis ilmus 1950. a. novembris „Õpetamise küsimuste sotsioloogia ajakirjas", öeldakse: „Selleks et sotsioloogilistel uurimustel tööstuse alal oleks praktiline väärtus, peavad need uurimused avastama kohanemise ja konflikti aluseks olevad põhiprintsiibid". Jutt on siin sellest, et võidule peab pääsema inimeste „kohanemine" kujunenud olukorraga, kusjuures sellega olekski konfliktid likvideeritud. Artikli autor tunnistab, et teatud ringkonnad ootavad sellelt sotsioloogia harult „arstimit plahvatuste, konfliktide ja klassiantagonismide vastu".

Sotsioloogid, kes tegelevad töö intensiivsemaks muutmise küsimustega, ei unusta ka töölisliikumist. 1955. a. detsembris esines seesama ajakiri artikliga, milles ta hoiatas oma lugejaid, et „töölised hakkavad aru saama, et on vaja kõige laialdasemalt osa võtta ühiskondlikust arenemisest". Sellepärast tuleks ajakirja arvates suunata ametiühingutesse konsultante-sotsiolooge, kes valgustaksid ametiühingute liidreid ja aitaksid neil „luua tööliste rühmade ja peremeeste vahel koostöö suhteid".

Ühe sotsioloogi väljenduse järgi loodavad industriaalsotsioloogia esindajad oma teooria abil, mille järgi tuleb likvideerida „kultuuri sfääri mahajäämine tehnika sfäärist", „tundma õppida nende tingimuste võrku, millesse võib takerduda tänapäeva inimene". Õigem oleks olnud öelda, et kodanlus loodab „indust-

riaalsotsioloogia" abil kõvemaks muuta seda sotsiaalsete suhete võrku, millesse on mässitud tänapäeva tööline kapitalistlikus maailmas.

„Industriaalsotsioloogia" kõrval eksisteerivad niisugused suunad nagu „linnasotsioloogia" ja „maasotsioloogia", mis samuti põhinevad eeldusel, et on olemas suletud, üksteisest isoleeritud ühiskonnaelu sfäärid. Esimene neist uurib linnaelanike koosseisu, linnaehituse küsimusi jne. Teine õpib tundma farmerite meeleolusid, nende töö organiseerimise küsimusi jne. Mõlemat tüüpi suuna töödes uuritakse antud ühiskonnaosa (teatava rajooni elanikkonna) vahekorda neid ümbritseva geograafilise ja sotsiaalse keskkonnaga. Vastava bioloogilise distsipliini eeskujul, mis uurib organismi ja teda ümbritseva keskkonna vastastikust mõju, nimetatakse seda sotsioloogia suunda sageli ka *sotsiaalseks ökoloogiaks*. Uurijad võtavad arvesse teatud rajooni geograafilist keskkonda (kliima, pinnas jne.) ja osaliselt ka majandust, poliitilisi institutsioone, elanikkonna kultuuritraditsioone jne. Muidugi võivad sellised komplekssed uurimused sisaldada huvitavat faktilist materjali. Ent nendes töödes annab end negatiivselt tunda subjektiivne meetod andmete ja materjalide valikul, objektiivse kriteeriumi puudumine; tehtavad järeldused ei tulene sageli mitte uurimistöö teaduslikest andmetest, vaid uurija eelarvamuslikust sotsiaalpoliitilisest filosoofiast.

On täiesti ilmne, et kapitalistliku ühiskonna mitmesuguseid elusfääre ei saa uurida, kui ei võeta arvesse antagonistlikke klassivastuolusid, mis läbivad kõiki ekspluataatorliku ühiskonna elu külgi, kui ei võeta arvesse tootmissuhete ja tootlike jõudude ühtsust ja vastandlikkust, mis loobki ühiskonnaelu ühtsuse, ajalooprotsessi terviklikkuse antud etapil ning ta seose eelneva ja järgneva epohhiga. Inimeste ühiskondlikus elus ei ole ega saagi olla selliseid üksikuid seaduspärasusi, mis ei oleks seotud antud ühiskondlik-majandusliku formatsiooni arenemise põhiliste, üldiste seadustega; ei ole olemas mingisuguseid ühiskonnaelu nurgakesi, kus need üldised seadused ühes või teises konkreetses vormis ei avalduks, ei ole olemas mingisuguseid omaette toimivaid isoleeritud tegureid, milles ei avalduks sellele formatsioonile omased seaduspärasused.

Paljud sotsioloogid, kes tegelevad „industriaal-", „maa-" või „linnasotsioloogiaga", pööravad üha enam selja üldiste seaduspärasuste küsimusele. Nad väidavad, et nad vaatlevad vaid üksiknähtusi ja sellepärast üldised probleemid neisse ei puutu. See on niinimetatud kogemuslik ehk empiiriline suund kaasaegses sotsioloogias. Sellest suunast tuleb jutt edaspidi. Teine osa „industriaalsotsioloogia", „linna-" ja „maasotsioloogia" positsioonidel seisvaid sotsiolooge on moodustanud koolkonna, mis uurib „inimeste vastastikuseid suhteid tööstuse alal", ning on liitunud kaasaegse sotsioloogia psühholoogilise suunaga, mida samuti allpool käsitletakse.

5. Kogemuslik ehk empiiriline sotsioloogia

Usna paljud sotsioloogid, kes tegelevad üksikute ühiskonnaelu sfääridega, arvavad, et sotsioloogia tuleb rajada vaid kogemuse ja isegi eksperimendi andmetele. Sel põhjusel eitavad nad ühiskonna arenemise „abstraktseid" seaduspärasusi ja vastandavad neile üksikud, niinimetatud empiirilised „seadused", mis on tuletatud meelevaldselt väljavalitud statistiliste andmete abil. Seejuures samastavad nad kogemuse, empiirilised andmed, indiviidi „psüühilise kogemusega", heites kõrvale objektiivsed protsessid ja nähtused. Sellepärast käsitlevadki tänapäeva sotsioloogid ka statistikat omamoodi.

Statistikal on muidugi ühiskonnateaduste seisukohalt suur tähtsus, kuid kaasaegsed kodanlikud sotsioloogid käsitlevad statistikat meelevaldselt, subjektiivselt. See avaldub nii statistiliste näitajate valikus kui ka andmete kokkuvõtmise ja üldistamise süsteemis.

Niisugusesse suunda kuuluvad sotsioloogid on filosoofias kõige sagedamini neopositivismi ja pragmatismi — end teaduslikkuse sildiga maskeerivate ja sõnakesega „kogemus" eputavate subjektiivse idealismi liikide — positsioonidel.

Seda, kuidas kodanlikud neopositivistlikud ja pragmatistlikud sotsioloogid kogemust, eksperimenti käsitavad, näitavad nende rohkearvulised tööd, milles määratakse kindlaks elanikkonna küsitlemise süsteem, töötatakse välja ankeetide küsimused ja saadud vastuste kokkuvõtmise meetodid. Võtame näiteks ameerika sotsioloog R. Ellise töö, mis avaldati 1957. a. oktoobris ajakirjas „Ameerika Sotsioloogiline Ringvaade". Nimetatud töö on sellele suunale tüüpiline. Autor käsitleb Jamaika saarel teostatud uurimise andmete alusel sotsiaalset kihinemist ja märgib vaid möödaminnes, et uuritava elanikkonna seas leidusid mõned inimesed, kelle aastane sissetulek oli 18 000 dollarit, samal ajal kui teised said vaid 100 dollarit. Näib, et nende faktide analüüsimine, mis näitavad mitmesuguste elanikkonna gruppide suhet tootmisvahenditega, omanduse vormide ja ekspluateerimise vormide analüüsimine peaks uurijat huvitama. Kuid neopositivistlik sotsioloogia kujutab kaasaegses kapitalistlikus maailmas valitseva sotsiaalse ebavõrdsuse uurimist endale ette hoopis teisiti. Ellis koostas ankeedi, kus päritakse, kas küsitletava arvates on Jamaikal olemas sotsiaalsed kihid ja kui palju neid on, samuti ka, kuidas küsitletav endale sõpru valib. Niiviisi võib paremal juhul saada mõningaid andmeid mitmesuguste elanikkonna kihtide klassiteadvuse taseme kohta, kuid pole alust loota, et niiviisi saadakse mingeid objektiivseid andmeid klassikihistumise kohta. Autor näitab tõsise ilmega, et üks seitsmekümneaastane vanamees eitas sotsiaalsete kihtide olemasolu, teised lugesid üles kolm sellist kihti, kolmandad aga rääkisid otseselt klasside olemasolust. Edasi, kasutades statistiliste kokkuvõtete tegemisel mitme-

suguseid „koefitsiente", jõuab autor järeldusele, et Jamaikal on neli klassi: kõrgem klass, kõrge keskklass, keskklass ja madalam keskklass, et seal on „sotsiaalse ebavõrdsuse süsteem, mis on sarnane Ameerikas valitseva süsteemiga, kus positsiooni määrab prestiiž". Ellis unustab aga ütlemata, mis on siis ühiskondlik prestiiž? Prestiiži mõiste ise on subjektiivne. Kes, kuidas ja millega prestiiži mõõdab — kas kümnetesse tuhandetesse dollaritesse ulatuva aastasissetulekuga või siis võitlusega oma maa vabaduse ja sõltumatuse eest, töötajate demokraatlike õiguste eest? Ellis ei räägi ka sellest, kuhu on Jamaikal kadunud töölisklass. Seda laadi empiirilised uurimused, mille aluseks on eelarvamuslikud seisukohad, on kaugel teadusest ega saa teenida tõese tunnetuse huve.

Pragmatistliku sotsioloogia meetodile on iseloomulik ameerika sotsioloog John Cuberi väide, kes kirjutab: „See, mida mõni uurija võib nimetada „müüdiks ja eelarvamuseks", kuid mis on reaalne isikule, kes vaatleb seda kui „tõde", on objektiivselt reaalne". Nii soovitab Cuber „kultuurinähtuste" käsitlemisel kõrvale jätta objektiivse tõe küsimuse. Kuid ta ajab segi erinevad asjad. Eelarvamused ja eksimused on täiesti reaalsed, neid tuleb uurimistöös ja ideoloogilises võitluses arvesse võtta, kuid selle tõttu ei muutu nad hoopiski tõeks.

Pragmatistlik relativism ei abista teadlast, vaid võtab talt võimaluse ideoloogia ja kultuuri nähtustes orienteeruda. Samuti nagu neopositivismgi opereerib ta subjektiivsete andmetega, üksikute indiviidide arvamuste ja vaadetega; need andmed töötatakse omakorda uurija poolt läbi jällegi subjektivismi seisukohalt. „Sotsiaalsed nähtused," kirjutab silmapaistev ameerika sotsioloog Elmer, „on väga mitmesugused, ja see, milliseks peetakse üksikute situatsioonide vahekorda printsiipidega, on nii individuaalne, et vaatekohti võib olla niisama palju, kui palju on vaatlejaid."[1]

Subjektiivne meetod sotsioloogias, meetod, mida hävitavalt kritiseeris Lenin, elustub uuesti neopositivistide ja pragmatistide töödes. Empiirilise suuna sotsioloogid, kasutades subjektiivset meetodit, ei saa anda tõele vastavaid teaduslikke töid, ometi aga on tõesus kõige tähtsam teadusliku uurimistöö väärtus.

6. Psühholoogiline suund sotsioloogias

Psühholoogiline suund on kogu kaasaegses kodanlikus sotsioloogias põhiliseks suunaks. Ühiskonna uurimise aluseks võetakse kas individuaalne või kollektiivne psüühika. Vastavalt sellele jaguneb psühholoogiline suund üksikuteks koolkondadeks või õpetusteks.

Psühholoogilise sotsioloogia pooldajad hoiduvad tavaliselt esi-

[1] Elmer, Contemporary Social Thought, Pittsburgh, 1956, p. 157.

tamast oma filosoofilist „usutunnistust", rõhutades, et nad ei hooli oma tööde filosoofilisest sisust, vaid neile on tähtis üksnes nende „teaduslik sisu". Siiski paistavad kõikidest nende süsteemidest läbi idealistlikud lähtepunktid. „Teoreetilised alused," kirjutab Lääne-Saksamaa sotsioloog Arndt, „tulevad tänapäeval vaid harva avalikult nähtavale, kuid ikkagi määravad nad ära mõistete skeemi, meetodi ja terminoloogia."[1]

Rõhuvale enamusele psühholoogilise suuna koolkondadest on filosoofiliseks aluseks subjektiivne idealism. Mõned sotsioloogid, kes asuvad äärmuslikel subjektiividealistlikel positsioonidel, võtavad aluseks indiviidi psüühika ning jõuavad väiteni, et reaalselt eksisteerivad vaid sotsiaalsed situatsioonid, mida elab läbi üksik subjekt. Ühiskondlikud suhted asendatakse järelikult üksikute isikute elamustega. Sel juhtumil on põhilisteks sotsioloogilisteks mõisteteks „mina" ja „mulle" (või „mind"), s. o. inimpsüühika „iseeneses" ja seesama psüühika „väljapoole pööratuna". Selle suuna esindajad ei lähe täieliku solipsismini: midagi on ka „väljaspool" indiviidi teadvust olemas, kuid nende arvates ei ole see ühiskonna elus peamine.

Niisuguse suuna seisukohalt on sotsiaalseks situatsiooniks esmajoones see, et isik võtab vastu selle „rolli", mille sotsiaalne ümbrus talle ette kirjutab. Niisugusel arvamisel on ameerika sotsioloog Mead ja lääne-euroopa sotsioloogid, kes on eksistentsialismi filosoofia mõju all. „Sotsiaalse rolli", „sotsiaalse osa" mõistet kasutavad ka teised psühholoogilist suunda pooldavad sotsioloogid.

Ühiskondlike nähtuste objektiivset põhjuslikkust niisuguste sotsioloogide arvates olemas ei ole; põhjuslikkuse nad samastavad subjekti tegevuse psühholoogiliste motiividega.

Teised psühholoogilise suuna sotsioloogid ei lähe nii kaugele. Nad tunnustavad teatavat ühiskondlike nähtuste ja ühiskondlike seoste reaalsust. Sellised on näiteks *analüütilise sotsioloogia* pooldajad — ameerika sotsioloogid Talcott Parsons ja Florian Znaniecki.

Näiteks kirjutab Parsons, keda peetakse üheks kõige silmapaistvamaks Ameerika Ühendriikide sotsioloogiks, et kasusaamise motiiv, mis etendab niivõrd valitsevat osa, ei ole üldse psühholoogiline kategooria. Edasi väidab ta, et raha- ja turumajanduses valitsev vaba ettevõtlikkuse süsteem loob niisuguse situatsiooni, kus kõigil, kes teevad äri, peab olema eesmärgiks kasu, selleks et eksisteerida ja oma edusamme mõõta. Parsons töötas välja „sotsiaalse aktsiooni" teooria, kusjuures ta koondab tähelepanu mitte niivõrd inimese tegevuse psühholoogilistele motiividele, kuivõrd sotsiaalsetele nähtustele, mis avaldavad inimeste tegevusele mõju ja lõppkokkuvõttes määravad nende sotsiaalse osa

[1] H. Arndt, Die Soziologie in den Vereinigten Staaten. Vt. A. Weber, Einführung in die Soziologie, München, 1955, S. 426.

ühiskondlikus elus. Sotsiaalsed nähtused aga, mis inimese tegevust mõjutavad, samastab ta lõppkokkuvõttes teadvuse nähtustega, kujutlustega, mis valitsevad ühiskonnas ja mille alusel kujunevad välja teatud ühiskonnaelu normid.

Znaniecki kinnitab samuti, et kaasaegne sotsioloogia põhineb inimeste vastastikuse sotsiaalse mõju uurimisel. Kuid sellest vastastikusest mõjust, nagu ta väidab, tuleb kõrvaldada kõik suhted teiste objektidega peale inimese. Niisiis tuleb välja, et tootmisvahenditel ja inimeste suhetel tootmisvahenditega ei ole inimeste vastastikuses sotsiaalses mõjus mingit tähtsust. Tootmine on sotsioloogi vaateväljalt kõrvaldatud, sotsiaalsed suhted on „puhastatud" neid koormavast mateeriast, nende tegelikust sisust. Milles siis seisab niisugusel juhul selle suuna pooldajate arvates ühiskondlike suhete olemus?

Vastates sellele küsimusele, ütleb ameerika sotsioloog Eubank, et termini „sotsiaalne" all tuleb mõista „niisugust nähtuste rida, kus individuaalne teadvus, tänu vastastikustele suhetele teiste mõtlemisega, muutub interindividuaalseks teadvuseks"[1]. Niiviisi kuulutatakse ühiskondlike seoste ja suhete aluseks „eikellegi teadvus".

Silmapaistev ameerika sotsioloog L. Bernard, kes samuti on psühholoogilise suuna pooldaja, väidab, et kaasaegne sotsioloogia püüab leida ühiskonna „psühholoogilist baasi". Seda Bernardi märkust tuleb mõista nii, et enamus kaasaegseid kodanliku sotsioloogia koolkondi arvab, nagu oleksid ühiskondlike seoste aluseks psüühilised vahekorrad.

Iga sotsiaalset osa, kirjutab Znaniecki, täidetakse teatud sotsiaalses inimeste ringkonnas, sest need inimesed võtavad üksiku indiviidi vastu kui isiku, kes on antud osa täitmiseks kõige sobivam. Sotsiaalse osa valiku, mis on „tähtsaim akt grupisisestes suhetes", määravad psüühilised vahekorrad, mis kujunevad isiku ja grupi vahel; teiste indiviidide muljed, kes loovad antud indiviidi kohta nii- või teistsuguse kollektiivse arvamuse, määravad viimase sotsiaalse prestiiži.

Ei ole raske näha selle teooria paikapidamatust. Kui asuda sellele seisukohale, siis tuleb ju välja, et inimesed on tunnistanud Rockefellerid kõige sobivamateks täitma seda osa, mida nad Ameerika Ühendriikide ühiskondlikus elus etendavad, ning sellepärast ongi see võimas monopolistlik klikk tekkinud. Oma olemuselt äratab prestiiži idee uuesti ellu vana idealistliku teooria, mille järgi „arvamused valitsevad maailma". Kuid mis siis valitseb arvamusi? Sellele küsimusele idealism vastata ei suuda.

Mis puutub sotsiaalsete nähtuste põhjuslikkusse, siis samastavad selle suuna sotsioloogid põhjuslikkuse lõppkokkuvõttes psüühilise impulsiga, mis saadakse „välikeskkonnast" ja paneb inimest tegutsema. Vähe muudab asja see, et mõned sotsioloogid

[1] Vt. Elmer, Contemporary Social Thought, Pittsburgh, 1956, p. 158.

võtavad need psüühilised impulsid kokku, nimetades neid tervikuna „ühiskondlikuks energiaks".

Psühholoogiline suund avaldab tugevat mõju ka niinimetatud empiirilise sotsioloogia koolkondadele, mida me eespool mainisime.

7. Tänapäeva kapitalismi „sotsiaalse stratifikatsiooni" teooriad

Üks peamisi ühiskonnaelu probleeme, millega tegelevad mitmesugustesse suundadesse kuuluvad kodanlikud sotsioloogid, on kaasaegse ühiskonna „stratifikatsioon", ühiskonna sotsiaalsete kihtide (stratum — kiht; termin, mis on üle võetud geoloogiast) või gruppide kindlaksmääramine. Kaasaegse kodanliku sotsioloogia sõnavarasse on kindlalt juurdunud termin „sotsiaalne grupp". Sotsiaalsete gruppide teooria sai alguse ameerika sotsioloogia patriarhilt Edward Ross'ilt, kes hiljuti suri. Ross võttis selle mõiste tarvitusele meie sajandi algul. Rossi arvates on ühiskond sotsiaalsete gruppide kogum. Indiviidi ühiskondlik elu on tema elu teatud grupis ja osavõtt gruppidevahelistest suhetest. Kuid ei oleks õige arvata, et kodanlikud sotsioloogid räägivad klassiühiskonna põhilistest sotsiaalsetest gruppidest — ühiskonnaklassidest.

Kaasaegne kapitalistlik ühiskond jaotatakse subjektiivse meetodi järgi osadeks täiesti meelevaldselt: grupid võetakse territooriumi järgi, elukutse järgi, ühesuguste tegevusalade järgi jne. Niisuguse klassifikatsiooni puhul satuvad näiteks terasevalajate hulka nii terasekuningad kui ka töölised. Florian Znaniecki, kes rea aastate vältel oli Ameerika sotsioloogide assotsiatsiooni presidendiks, kirjutab Ameerika ühiskonna sotsiaalsest koosseisust näiteks nii, et vaikib maha klasside olemasolu, kuid märgib umbes kahtesada mitmesugust usulist rühmitust (igaühele omase spetsiaalse alajaotusega); umbes 50 emigrantide ja nende järeltulijate etnilist rühmitust oma erinevate kultuuridega; palju klubisid, kutsealaseid ja ärilisi rühmitusi; mõningane arv valitsusrühmitusi; teadlaste, kirjanike ja näitlejate assotsiatsioone.

Ameerika kõrgematele koolidele soovitati niisugust ühiskonna jaotamist sotsiaalseteks gruppideks: „Kogukonnad ja nende grupid; perekondlikud grupid; puhkeaja veetmiseks loodud grupid; grupid usu ja moraali järgi; grupid kasvatuse järgi; grupid oma liikmete tegevusalade järgi; kultuurilised ja rassilised grupid; kodanike grupid ja poliitilised organisatsioonid". Niisuguse rühmitamise varjatud eesmärgiks on sisendada väärideed, nagu valitseks kapitalistlikus ühiskonnas ühtsus, harmoonia, ja kinni mätsida selle ühiskonna klassivastuolusid.

Pariisi ülikooli professor G. Gurvitch väidab, et lõppkokkuvõttes koosneb ühiskond „mikrokosmostest", mille hulka kuuluvad perekondlikud, vanuselised, kutse-, tootmis- ja tarbimisalased

rühmitused, sõprade ühendused, usulised, poliitilised assotsiatsioonid, spordiühingud jne. Ta paneb ette uurida nendes gruppides toimuvaid protsesse ja väidab, et selline *mikrosotsioloogia* selgitavat tänapäeva ühiskonna sotsiaalset struktuuri.

Marksistid ei eita, et kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas on olemas mitmesugused sotsiaalsed grupid, kihid ja vahekihid, samuti ka mitmesugused poliitilised, majanduslikud ja kultuuriorganisatsioonid. Kuid nende tõelist sotsiaalset tähendust ja tähtsust on võimalik avastada vaid niivõrd, kuivõrd tehakse kindlaks nende gruppide koht ühiskonna klassistruktuuris ja nende osa klassivõitluses. Ükskõik milliste reaalselt eksisteerivate sotsiaalsete gruppide uurimine ei tee tarbetuks ühiskonna klassikoosseisu analüüsimist, vaid eeldab seda.

„Grupisiseste" ja „gruppidevaheliste" suhete käsitlemisel omab tänapäeva kodanlike sotsioloogide töödes tähtsat kohta laialivalguv mõiste „sotsiaalne kontroll"[1]. Nii nagu kooperee-ruvate „sotsiaalsete gruppide" mõiste peab varjama tegelikke klassiantagonisme ja viima mõttele, et kapitalistliku ühiskonna elu põhisuunaks on „integratsioon", ühtsuse ja monoliitsuse kujunemine, nii peab ka „sotsiaalse kontrolli" mõiste asendama teaduslikke kujutlusi ekspluateerimisest ja poliitilisest vägivallast, mis valitsevad kapitalistliku korra tingimustes, kus varakas vähemus rõhub elanikkonna enamust, ja ühtlasi varjama mitmesuguseid ideoloogilise mõjutamise vorme, mida valitsevad klassid rahvahulkade suhtes kasutavad.

„Sotsiaalseks kontrolliks" olevat need „reguleerivad normid", mida sisse seab „grupp" selleks, et oma kaasliikmete vahekordi „reguleerida". Niisuguse „kontrolli" mõistesse lülitatakse kombed, tavad, ühiskondliku arvamuse mõju, ja tavaliselt alles viimasel kohal osutatakse neile vahendeile, mida kasutatakse kui avalikku või varjatud vägivalda. „Kontrolli" mõiste peab hõlmama nii ürgkogukondliku korra vanemate nõukogu kui ka ... ameerikavastase tegevuse uurimise komisjoni Ameerika Ühendriikides. Sel viisil tehakse katset asendada ettekujutus õiguse, poliitika ja moraali valdkonnas valitsevatest reaalsetest klassivahekordadest sisutu abstraktsiooniga.

Ross, Bernard ja paljud teised sotsioloogid on püüdnud „sotsiaalse kontrolli" mõistet põhjendada mahukais töödes. Rääkides nende tööde tähtsusest, väidab üks kaasaegseid ameerika sotsioloog: „Sotsiaalne kontroll on sotsioloogia ja kõikide sotsiaalsete teaduste põhiprobleem ning nende loogiline lõpp". Nende vaadete kohaselt olevat etendanud „sotsiaalse kontrolli" kehtestamisel alguses määratu suurt osa religioon ja muud eelarvamused; nad olid „sotsiaalse käitumise sanktsiooniks" ja suunasid inimeste sotsiaalset tegevust; nüüd aga olevat kõik see asendatud teadusega ja avaliku arvamusega. Mõned sotsioloogid

[1] Vt. E. Ross, Social Control, 1901.

viitavad seejuures sellele väga suurele osale, mida etendab ühiskondliku arvamuse kujundamine — inimeste sotsiaalset tegevust mõjutav kodanlik propaganda. „Sotsiaalse kontrolli" vormide hulka arvatakse samuti kasvatus, mis annab suuna inimese tegevusele.

„Sotsiaalse kontrolli" ideed kasutavad kodanlikud sotsioloogid ka siis, kui nad räägivad sellest, et kapitalistlikus ühiskonnas olevat võimalik tootmist „planeerida".

Lõppkokkuvõttes lähtub „sotsiaalse kontrolli" idee idealistlikust kujutlusest, nagu oleks olemas mingisugune „grupiline" või „gruppidevaheline teadvus", „gruppidevaheline tahe", mis on sotsiaalsetes vahekordades „reguleerivaks" jõuks. Ta loob koos kaasaegse kodanliku sotsioloogia teiste analoogiliste kujutlustega ebaõige, moonutatud pildi kapitalistlikust ühiskonnast kui klassideta ühiskonnast, kui ühiskonnast, milles klassiantagonism on asendatud indiviidide harmoonilise kooskõlaga. Heitnud sotsiaalsete suhete süsteemist välja klassid ja klassivõitluse, propageerib kodanlik sotsioloogia „sotsiaalset kontrolli", maskeerides niiviisi valitseva klassi võimu ja mõju tegelikku mehhanismi kaasaegses kapitalistlikus maailmas.

Väita, et ekspluateerimine ja vägivald on kapitalistlikus ühiskonnas „välja surnud", mitte märgata, et politsei, kohtu, sõjaväe osa imperialistlikus riigis kasvab, mitte aga ei vähene, — tähendab tegelda kaasaegse kapitalismi ülistamise ja õigustamisega.

Selle tõestamiseks, et kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas olevat klassiantagonismid „kadunud", leiutatakse ka teisi „sotsiaalse kontrolli" taolisi ja ühiskonna elu niisama moonutatult peegeldavaid sotsioloogilisi kategooriaid.

Paljud kodanlikud sotsioloogid, eitamata mõistet „ühiskonnaklass", püüavad seda mõistet nii moonutada, et ta ei oleks tunnetamise vahendiks, vaid teaduse võltsimise ja kapitalistliku tegelikkuse vastuolude varjamise vahendiks. Mõned teoreetikud väidavad, et kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas toimub mitmesuguste ühiskonnakihtide järkjärgulise ühtesulamise protsess, et neist kujuneb „ühtne keskklass", mis neelab endasse kõik klassid. Erinevus töölisklassi ja väikekodanluse, samuti ka keskkodanluse vahel olevat täielikult kustunud.

Eriti meelsasti propageerivad niisugust vaadet reformismi põhjendamise eesmärgil sotsiaaldemokraatlikud teoreetikud. Nagu juba XV peatükis märgiti, moonutavad reformistid tundmatuseni marksistlik-leninlikku teooriat, väites, et marksismi järgi olevat keskklass pidanud juba ammugi kaduma. Täiesti selge on, et antud juhul võitlevad kodanlikud sotsioloogid mitte marksismi vastu, vaid nende eneste väljamõeldise vastu. Tegelikult väidavad marksistid, et kapitalistliku tootmise arenemine viib iseseisvate väikekaubatootjate väljatõrjumisele ja kapitalistlike suuromanduse vormide domineerimisele. Väikekodanlust tõrju-

takse välja, kuid samaaegselt tekib ta ka uuesti. On teada, et mõningaid tootmisfunktsioone pole monopolistlikul kapitalil kasulik enda peale võtta. Monopolid jätavad need funktsioonid väiketootja, väike-ettevõtja tegevussfääri. Siia kuuluvad näiteks mõned remonttööd, abitööd jms.

Lisaks sellele kasvab teatavasti imperialismi ajal eriti suureks teenindav personal, kelle kodanlikud sotsioloogid arvavad tavaliselt keskklasside kategooriasse. Selle kategooria hulka arvavad nad ka insener-tehnilise intelligentsi ja administratiivkaadri. Kui võtta arvesse seda, kuivõrd erinevaid sotsiaalseid kihte kodanlikud sotsioloogid „keskklassi" mõiste alla ühendavad, siis saab ilmseks selliste väidete täielik absurdsus, nagu neelaks „keskklass" kõik teised klassid.

Asjaolu, et ühiskonnas on olemas keskkihid, ei kaota ega leevenda antagonistlike klasside vastandlikkust. Ja ka need keskkihid ise on allutatud monopolide survele. Suurkapitali haamer annab hoope mitte üksnes töölisklassi, vaid ka keskkihtide pihta. Selle tõttu on töölisklassil ja keskkihtidel nii sise- kui ka välispoliitika alal rida ühiseid huvisid. Maurice Thorèz kõneles õigesti, et kui poleks olnud neid 150 prantsuse kommunisti, keda Prantsusmaa rahvas saatis parlamenti, siis oleksid juba ammu vastu võetud seadused, mille tagajärjel käsitööliste ja väikekaupmeeste arv Prantsusmaal oleks tõenäoliselt vähenenud umbes poole võrra. Töölisklass, kommunistid kaitsevad neid keskkihte — väikekäsitöölisi, väikekaupmehi — ahnete ja kiskjalike monopolide kallaletungide eest.

Käesoleval ajal kujunevad objektiivsed eeldused selleks, et ühendada töölisklassi ja ta revolutsioonilise partei juhtimisel kõige laiemaid rahvakihte võitlusse rahu eest, rahvusliku sõltumatuse ja demokraatlike vabaduste kaitseks, võitlusse selle eest, et parandada töötajate elutingimusi, et likvideerida rahvuslikke huve reetvate monopolide kõikvõim.

Kaasaegse imperialismi ideoloogid ja reformistide liidrid kardavad seda kui tuld. Nende teooriatest järeldub, et töölisklass ei saa kuidagi juhtida laiu elanikkonna kihte võitluses monopolide kõikvõimu vastu, sest proletariaat ise olevat väike- ja keskkodanluse hulka „lahustunud". Sellest aga tulevat ilmselt teha järeldus, et kapitalistlike maade elanikkonna enamuse põhihuve ei väljenda mitte töölisklassi revolutsiooniline partei, vaid kodanlikud või sotsiaalreformistlikud grupid ja parteid. Viimased kaitsvat müütilise „ühtse keskklassi" huve ja pidavat seetõttu astuma poliitilises elus esiplaanile.

Sellepärast püütaksegi kodanlikus sotsioloogias nii suure hoolega tõendada, et klassipiirid olevat kustunud. Sealjuures esitavad kodanlikud sotsioloogid fakte, mis näitavad, et mõnikord elab väikekodanlane peaaegu samuti kui tööline (sissetulekute mõttes jne.). Muidugi aga ei muutu selle tõttu veel väikekodanluse klassiolemus.

Võltsmetodoloogiat kasutades väidab katoliiklik literaat Bertrand-Serret, marksistliku klassidekäsituse vastu suunatud poleemilise teose autor[1], et järk-järgult toimuvat ka kodanluse enese kadumise protsess. Ta arutleb, et kodanluseks võib pidada vaid niisuguseid inimeste gruppe, kellele on omane teatav elulaad, kuid samasugune elulaad on Ameerikas iseloomulik ka paljudele töölistele.

Niisugusel imperialistlikul maal nagu Ameerika Ühendriikides, kus kapitalistlikku kasumit pumbatakse välja kogu maailmast ja kus töölisklassi ladvikut süstemaatiliselt turgutatakse, toimub muidugi töölisklassi ladviku kodanlustumine. Kuid ainult sofist võib teha sellest järelduse, nagu muutuks seeläbi töölisklassi olemus, nagu kaoks kodanluse klass.

Kaasaegsed kodanlikud sotsioloogid spekuleerivad ka niisuguse faktiga nagu aktsiate ja obligatsioonide levitamine mõningate kapitalistlike ettevõtete tööliste seas. Nad väidavad, et töölised muutuvat selle tulemusel ettevõtte „kaasomanikeks". Katsed niiviisi põhjendada „keskklassi" teooriat on puhtakujuline müstifikatsioon. XV peatükis oli juba juttu sellest, et kui töölisel on mõned aktsiad, siis ei tee see teda veel ettevõtte omanikuks, sest tal ei ole vähimatki võimalust avaldada mõju ettevõtte tegevusele ja tal ei ole ka võimalik kasumitest tegelikult osa saada. Ameerika Ühendriikides, muide, nagu näitab ameerika sotsioloog Mills, ei oma 98,6 protsenti töötleva tööstuse töölistest aktsiaid[2].

Teine moonutus, miilega saavad hakkama kodanlikud sotsioloogid, kui nad opereerivad klassi ja klassisuhete mõistega, seisab selles, et klassisuhted taandatakse niinimetatud sotsiaalsele mobiilsusele, üksikisikute sotsiaalsele liikuvusele. Väidetakse, et kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas on avanenud piiramatu võimalus inimeste üleminekuks ühest klassist teise, on tekkinud niinimetatud „lahtised klassid", „lahtine ühiskond", et tööliste ekspluateerimisele rajatud vana kapitalism on välja surnud, et on tekkinud täiesti „uus" kapitalism.

„Sotsiaalse mobiilsuse" võltskategooriaga opereerivad kodanluse ideoloogid räägivad tavaliselt, et tänapäeval on kapitalistlikus ühiskonnas klassid muutunud „lahtisteks", kuna varem klassid olid „suletud", „kinnised".

Muidugi, kapitalismile on omane suurem liikuvus kui rohkearvuliste seisuslike vaheseintega feodalismile. Kuid kapitalismi ajal ei kao klasside vaheseinad, vaid klassivastandlikkused suurenevad. Kui kapitalismi arenemise varastel etappidel jõudis valitseva klassi hulka nii aadli esindajaid kui ka külakulakuid jms., siis pole nüüd Ameerika Ühendriikide monopolistide hulka jõuda sugugi kergem kui absolutismi ajal väikekodanlasel aadliseisusse pääseda.

---

[1] R. Bertrand-Serret, Le Mythe marxiste des „classes", Paris, 1955.
[2] C. Wright Mills, The Power Elite, New York, 1956.

Paljud kodanlikud sotsioloogid väidavad, et nüüdsed klassid on inimeste grupid, kes erinevad üksteisest vaid oma „sotsiaalsete funktsioonide" poolest. Kapitalism ise olevat purustanud endise klassistruktuuri ja selle tulemusel olevat nüüd tekkinud ühiskond, mida tuleb nimetada kas „rahvakapitalismiks" või siis „üldise heaolu riigiks". Tegelikult aga pole kapitalistlik ekspluateerimine kapitalistlikus maailmas kadunud, ta on kadunud vaid kodanlike sotsioloogide kirjatöödes.

Kapitalismi ideoloogid teevad kõige hämmastamapanevamaid näomoonutusi, et sulgeda silmi ja mitte näha ekspluateerimist, ekspluataatorliku ladviku olemasolu kaasaegses kodanlikus ühiskonnas. Kui nad isegi tunnistavad, et kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas on olemas ebavõrdsus, siis teevad nad kohe reservatsiooni, et see ebavõrdsus puudutab peaasjalikult inimeste vaimujõudu, mõistuse jõudu. Selles mõttes ei ole inimesed juba sündimise poolest ühesugused, ning sellel psühholoogilisel baasil, inimeste erineva andekuse baasil, võrsuvatki ühiskonna ladvakiht, niinimetatud „eliit", kerkivat esile „valitute" kiht. Kuivõrd kõikide ühiskondlike suhete aluseks kuulutatakse psüühilised suhted, siis avaneb sotsioloogil võimalus väita, et psüühiliste suhete valdkond ise nagu tõukaks esile üksikuid indiviide, kes oma andekusega teataval määral välja paistavad.

„Eliidi" teooria ajaloolised juured peituvad vanas, marksismi poolt juba ammugi purustatud „kangelase ja massi" teoorias, mida propageerisid juba Carlyle'i tüüpi subjektiivsed sotsioloogid ja mida pärast Pariisi Kommuuni purustamist propageeris reaktsiooniline prantsuse sotsioloog Gabriel Tarde. Ühtlasi on „eliidi" teooria „isandatekihi" teooria moodsaks teisenduseks, kusjuures bioloogilis-rassistliku „põhjenduse" asemele, mida kasutas hitlerlik fašism, antakse sellele teooriale nüüd „psühholoogiline baas".

Mõned sotsioloogid püüavad tõestada, et kaasaegse kapitalismi „eliidiks" on direktorite, juhatajate, inseneride ja tehnikute kiht. Selle teooria — *tehnokraatia teooria* — pooldajad väidavad, et marksistid olevat maha jäänud ega olevat märganud üht kõige olulisemat arenemisprotsessi kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas, kus võim koonduvat inseneride, tehnikute, direktorite, juhatajate jne. kätte.

Nagu oli juttu juba XV peatükis, on seda teooriat laialt reklameerinud ameerika publitsist J. Burnham — üks kõige agaramaid imperialistliku reaktsiooni agente —, samuti ka paljud ameerika teoreetikud.

Seda teooriat toetavad ka kaasaegsed reformistid, kes püüavad leida talle mingisugust majanduslikku „põhjendust". Üks inglise tööerakondlaste tegelasi Crossman kirjutab, et kapitalistlikus ühiskonnas olevat juhtimine ja majanduslik kontroll üle läinud uue klassi kätte — juhatajate klassi kätte, kellel endal omandust ei ole, omanike klass aga olevat kaotanud oma traditsioonilise kapitalistliku funktsiooni.

Tänapäeval propageerib niisugust teooriat Columbia ülikooli (Ameerika Ühendriigid) professor W. Friedmann, kes väidab, et „kaasaegses industriaalses ühiskonnas valitseb üha enam mitte omanik, vaid ettevõtte juhataja"[1].

Tööline näeb muidugi kaasaegses ettevõttes insenere, juhatajaid, tehnikuid, nendega ajab ta asju. Tehnilise intelligentsi osatähtsus kasvab pidevalt. Kuid juhataja ja juhataja vahel on suur vahe. Inseneride ja direktorite hulgas on suurkapitaliste, kellel on suur hulk aktsiaid ning kes saavad tantjeeme ja dividende, kuid on ka insenere, kes oma sotsiaalse seisundi poolest on teenistujad. Sotsiaalreformistid püüavad panna töölisi uskuma, et need viimased olevatki ettevõtete peremehed. Nad „unustavad" ütlemata, et tõelised peremehed on need, kes on sulgunud kaasaegsete pankade ligipääsmatutesse paleedesse, lihtinimese silma eest varjatud kabinettidesse. Need kapitalistliku ühiskonna tuusad, kes on tootmisprotsessist kõrvale tõmbunud, on tõelised parasiidid ning nende tasku läheb lõviosa tootmisest saadavatest tuludest.

Tundes, et kapitalistlik süsteem on end diskrediteerinud, sotsialismi suurte ideede külgetõmbav jõud aga tohutult kasvanud ja kasvab veelgi, teevad kodanlikud teoreetikud katset veenda rahvast, nagu oleks kapitalism „muutunud", püüavad võõbata kapitalismi sotsialismi taoliseks. Mõned niisugused teoreetikud väidavad, et olevat leitud mingi „kesktee" sotsialismi ja kapitalismi vahel. Niisugust teooriat arendavad neotomistid, niinimetatud „kristlikud sotsialistid", rida sotsiaaldemokraatlikke teoreetikuid, seda teooriat toetavad ka mõned revisionistid. Olematu „kesktee" leiutamisega tahaksid kodanluse ideoloogid varjata seda ümberlükkamatut fakti, et seaduspärane ajalooprotsess viib ekspluataatorliku korra hukkumisele ja sotsialistlike ühiskondlike suhete võidule.

8. Mõningaid rahvusvaheliste suhete probleeme kodanliku sotsioloogia käsitluses

Peale nende probleemide, mis on seotud kapitalistliku ühiskonna seesmise struktuuriga, puudutavad kaasaegsed kodanlikud sotsioloogid ka rahvusvaheliste ja riikidevaheliste suhete küsimusi. Valitsevaks ideeks enamikus nende töödest on „rahvusest kõrgemal seisva ühtekuuluvuse" või „rahvusest kõrgemal seisva kooperatsiooni" loomise idee. Nende loosungite taga peitub kapitalistlikus maailmas teostatav sõjaliste blokkide kokkuklopsimise poliitika.

Agressiivse Atlandi bloki (NATO) põhjendamiseks on kirjutatud hulk raamatuid, mille autorid faktidest hoolimata, vastupidi-

[1] Vt. Transactions of the Third World Congress of Sociology, vol. II, p. 177.

selt ajaloole, püüavad tõestada, et juba XVIII või XIX sajandil olevat tekkinud „Atlandi tsivilisatsioon", „Atlandi vaimne ühtekuuluvus". Prantsuse ajaloolane Pirenne võttis selle võltsidee oma „ülemaailmse ajaloo" aluseks. Seejuures väidetakse, et tsivilisatsiooni keskus on ümber paiknenud Ameerika Ühendriikidesse, mille tõttu Lääne-Euroopa maade majanduslik, poliitiline ja vaimne sõltuvus ameerika kapitalismist olevat möödapääsmatu.

Reas sotsioloogilistes töödes propageeritakse Ameerika Ühendriikide ekspansiooni Lääne-Euroopas ja rõhutatakse, et „uus", ameerika kapitalism, milles puuduvat klassikonfliktid, toob „tervenemise ja pääsmise" „vanale", euroopa kapitalismile. Viimane peab minema Wall Streeti magnaatide juurde õppima. Seda laadi ideid kultiveerib ameerika sotsioloog Strausz-Hupé oma raamatus „Indiferentsuse tsoon". Inglise ajaloolane Ehrenberg kirjutas varsti peale sõda uuest „renessansist", mis saabuvat lahingutest laastatud Euroopa mandrile seekord mitte Leonardo da Vinci ja Raffaeli Itaaliast, vaid Morgani ja Rockefelleri New Yorgist.

Nende sotsioloogide kirjutused, kes on seadnud oma eesmärgiks imperialistliku ekspansiooni propageerimise, on ühel või teisel määral seotud kosmopolitismi jutlustamisega, rahvusliku suveräänsuse ja patriotismi eitamisega. Moonutades ajalooprotsessi tõelist käiku, väidavad niisuguseid vaateid pooldavad sotsioloogid ja ajaloolased, et sõdade ja ülemaailmsete konfliktide allikaks olevat mitte imperialistlike suurriikide agressiivne poliitika, vaid suveräänsete riikide olemasolu. Kodanluse ideoloogid võtavad kasutusele sofistika, väites, et kui jääb alles kapitalism, siis toob suveräänsete riikide hävitamine kaasa „rahunemise", „ameerika rahu" („pax Americana") kehtestamise, niisamuti nagu Rooma impeeriumi ajal ta leegionid kõikjal, kuhu nad ilmusid, kehtestasid „rooma rahu" („pax Romana").

Väärideed, nagu oleks rahvuslik suveräänsus vananenud ja arhailine, on samuti aluseks mõnede sotsioloogide väljaastumistele kolonialismi kaitseks. Niisugused on ameerika sotsioloogi H. Kohni tööd[1]. Rahvuslik vabadusliikumine kuulutatakse seda laadi teooriate seisukohalt ajalooprotsessi „läbikäidud etapiks", kolonisaatorite ja asumaade rahvaste „vastastikust sõltuvust" aga kujutatakse ajaloolise saatuse käsuna. Sõltuvust imperialistlikest riikidest ülistatakse kui asumaade „euroopastamise" või „ameerikastamise" progressiivset teed, mille kaudu asumaadele saavat osaks kõik „sotsiaalse mobiilsuse", „ühiskondliku harmoonia" ja „rahvakapitalismi" hüved. Säärane kodanlike sotsioloogiliste teooriate propaganda Idamaades peab selle propaganda organiseerijate plaanide järgi olema vastukaaluks neile kapitalismivastastele meeleoludele, mis kõvenevad koloniaalorjusest aru saanud rahvaste seas.

[1] H. Kohn, Nationalism. Its Meaning and History, New York, 1955.

Mitut viisi, avalikult, sageli aga ka maskeeritult, propageeritakse teesi, et kapitalism on ühiskonnaelu ainuõige sotsioloogiline norm, kapitalistlikust süsteemist väljalangemine aga on ebanormaalne, patoloogiline nähtus. „Sotsiaalse psühholoogia", freudismi ja teiste seda laadi voolude abil sepitsetakse purureaktsioonilisi ideid „massipsühhooside" kohta ja muid laimavaid väljamõeldisi, mis on suunatud töörahva hulkade revolutsioonilise liikumise vastu, selle võitluse vastu, mida töörahva hulgad peavad helge tuleviku eest, inimeste ekspluateerimise hävitamiseks. Et põhjendada reaktsiooniliste klasside arveteõiendamist revolutsioonilise liikumisega, õigustada sotsialismimaade või poliitilise iseseisvuse saavutanud Idamaade vastu ette valmistatavat interventsiooni, tuuakse välja „sotsiaalse teraapia" idee. „Külma sõja" lõkkelepuhumise eesmärgil on laialt kasutatud ja kasutatakse tänapäevani psühhorassismi, uusmaltuslust, geopoliitikat ja mõningaid teisi reaktsioonilisi sotsioloogilisi teooriaid.

Mitmesuguseid kodanlikke sotsioloogilisi teooriaid kasutatakse „jõupositsioonilt lähtuva" imperialistliku poliitika õigustamiseks. Selle rahvavastase poliitika filosoofilist põhjendust otsitakse ja leitakse kaasaegses voluntarismis ja subjektiivses idealismis, mis väidab, et ajalooratast olevat võimalik tagasi pöörata.

Selle vaate pooldajad näevad sõjas ainsat vahendit maailmaprobleemide lahendamiseks ja kapitalismi päästmiseks.

Kuid ikkagi võtab kahe süsteemi — kapitalismi ja sotsialismi — rahuliku kooseksisteerimise progressiivne idee maad ka kodanlike filosoofide ja sotsioloogide hulgas. Kõige kaugelenägelikumad nende hulgast rebivad end lahti imperialismi poliitilise filosoofia dogmade kammitsast ja jõuavad arusaamisele, et on tarvis võidelda uue sõja vastu, sest see on suurimaks hädaohuks inimkonnale.

* * *

Nagu esitatud näidetest on näha, etendavad idealistlikud ettekujutused ühiskonna kohta tänapäeval kahjulikumat osa kui kunagi varem.

Levitades ebaõigeid ideid ühiskonna arenemise protsessi suuna ja olemuse kohta, püüab reaktsiooniline kodanlus mürgitada töörahva teadvust, võtta töölisklassilt veendumust, et tal on võimalik vabastada inimkond igasugusest sotsiaalsest ja vaimsest rõhumisest. Idealistlike kontseptsioonide mõjul lähevad vale teed paljud kapitalistlike maade haritlased, nende hulgas paljud ausad teadlased, kes uurivad ühiskonnaelu küsimusi. Kodanlikud ettekujutused ühiskondlike nähtuste olemuse ja iseloomu kohta avaldavad mõju ka mõnedele ebakindlatele inimestele kommunistlikes ja töölisparteides, nakatavad mõistust revisionismi laostavate ideedega.

Marksistide-leninlaste ülesanne seisab selles, et julgelt astuda võitlusse tegelikkust moonutavate kodanlike teooriatega, uurida andmeid kaasaegse kodanliku ühiskonna klassivahekordade kohta ning konkreetsete andmete alusel paljastada kodanlikus ühiskonnas seni veel valitsevad idealistlikud dogmad, milledega püütakse teoreetiliselt põhjendada kapitali poliitilist, majanduslikku ja vaimset ülevõimu.

Marksism-leninism on kõikevõitev õpetus just sellepärast, et ta peegeldab sügavalt ja õigesti elu ning annab võimaluse pidada edukat võitlust kõige väljasureva ja tardunu vastu, mis pidurdab ühiskondlikku arenemist, et ta aitab töölisklassil ja kõigil töötajatel vabaneda klassirõhumisest ja jõuda kommunismi ürituse võiduni, kõige õiglasema ühiskonnakorra ja kindla rahu kehtestamiseni.

KOKKUVÕTE

Me käsitlesime marksistliku filosoofia põhiküsimusi. Teeme nüüd mõned üldised järeldused.

1. Marksistlik filosoofia, nagu näidati III peatükis, ei tekkinud eemal filosoofia arenemise peateest. Ta oli eesrindliku filosoofilise ja teadusliku mõtte poolt läbitehtud eelneva arenemise seaduspäraseks tulemuseks. Marksistlik filosoofia võttis kriitiliselt ümbertöötatud kujul omaks kõik väärtusliku, teadusliku, eesrindliku, mis oli saavutatud filosoofia enam kui kahe tuhande aasta pikkuse arenemise tulemusel. Ühtlasi tähendas dialektilise ja ajaloolise materialismi tekkimine kvalitatiivset hüpet, sügavaimat revolutsiooni filosoofia valdkonnas. Marksistlik filosoofia tekkis kui tänapäeva kõige eesrindlikuma klassi — töölisklassi — maailmavaade. Ta on alati olnud ja jääb täielikku vastavusse loodus- ja ühiskonnateadustega, on vaenulik kõigi idealismi, müstika, papimeelsuse vormide suhtes. Marksistlik filosoofia on kõrgeimaks astmeks mõtteteaduse arengus.

Dialektiline ja ajalooline materialism, mille lõid Marx ja Engels ning mida teaduse uute andmete ja uute ajalooliste kogemuste alusel edasi arendasid Lenin ja tema õpilased, on oma olemasolu saja aasta vältel veenvalt tõestanud oma põhimõtete õigsust, on laialt levinud ja omandanud maailma-ajaloolise tähtsuse.

Dialektiline materialism kui nähtuste tõlgendamise järjekindel materialistlik teooria ja võimas teaduslik uurimismeetod võidab endale üha kindlamad positsioonid loodusteaduses. 1908. aastal kirjutas V. I. Lenin kuulsa raamatu „Materialism ja empiriokrititsism". Selles teoses analüüsis ta geniaalselt teaduse uusi avastusi, mis tähistasid suurt revolutsiooni loodusteaduses. Sellest ajast peale on loodusteaduste arenemine meie teadmisi erakordselt rikastanud, on näidanud inimmõistuse piiritut võimet universumi saladuste avastamisel. Ühtlasi kinnitab teaduse arenemine igal sammul materialistliku dialektika printsiipide õigsust, dialektilismaterialistliku käsitlusviisi õigsust, selle käsitlusviisi õigsust, mis on sügavalt ja igakülgselt läbi töötatud Lenini raamatus.

Kui komplitseeritud ja keeruline ka oleks tunnetuse tee, ei ole tänapäeval kahtlust, et õigeks ja usaldusväärseks kompassiks

inimtunnetuse lakkamatu edasiliikumise teel on üksnes kaasaja tõeliselt teaduslik filosoofia — dialektiline materialism, mitte aga idealism ja selle erikuju — positivism, samuti ka mitte metafüüsika. Dialektiline materialism hoiab teadust ekslemiste ja vassingute eest nähtuste seletamisel, aitab leida neile õiget teoreetilist tõlgendust. Ta ei püstita mingeid piire inimtunnetusele, ei absolutiseeri ühtesid või teisi teaduse saavutusi, vaid nõuab lakkamatut edasiliikumist, üha uute külgede avastamist meid ümbritseva maailma protsessides ja ühiskondlikes suhetes, seades eesmärgiks suurendada inimese võimu looduse üle, teenida inimkonna progressi. Teoreetiliselt mõtlevad õpetlased, loodusteadlased, kes näevad vanade teaduslike mõistete purunemist, leiavad marksistlikus filosoofias ja ta rakendamises üksikute teaduse alade suhtes õige tee nende küsimuste lahendamiseks, mida teadusliku tunnetuse progressiivne edasiliikumine üles seab.

2. Marksistlik-leninlik filosoofia on järele proovitud mitte üksnes kaasaegse loodusteaduse tormilise arenemise käigus, vaid ka meie suure ajastu maailma-ajaloolises praktikas. Ajaloolise materialismi teooria, mida Lenin nimetas teadusliku mõtlemise suurimaks võiduks, avastas esmakordselt kõige üldisemad ühiskonna arenemise seadused ja tegi lõpu kaosele ning meelevaldsusele, mis enne seda olid ajalookäsituses valitsenud. Tänu ajaloolise materialismi loomisele viidi ühiskonna ajalugu, ühiskonna üldiste arenemisseaduste uurimine, mitmesuguste ühiskondlike suhete, erinevate ühiskondliku teadvuse vormide uurimine, nende ajaloolise arenemise uurimine esmakordselt teaduslikule alusele. Möödunud saja aasta jooksul tekkisid paljud kodanlikud sotsioloogilised teooriad ja kadusid jäljetult, suutmata vastu panna aja ja maailma-ajaloolise praktika katsumustele. Ainult dialektiline ja ajalooline materialism on need katsumused auga läbi teinud; maailma-ajalooline praktika on täielikult kinnitanud marksistliku filosoofia õigsust, tõesust.

Sotsialism, mis XIX sajandi keskel muutus utoopilisest tulevikuunistusest teaduslikuks teooriaks, on nüüd muutunud sadadele miljonitele inimestele reaalseks tegelikkuse faktiks. Venemaal toimunud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga algas maailma ajaloos uus ajastu, mille põhisisuks on üleminek kapitalismilt sotsialismile. Sotsialistlike revolutsioonide võit, algul Venemaal, seejärel reas teistes Euroopa ja Aasia maades, rahvusliku vabadusliikumise edusammud, mis viivad imperialismi koloniaalsüsteemi täielikule lagunemisele — kõik see kinnitab vääramatult marksismi-leninismi tõesust, õigsust ja võitmatut jõudu, selle õpetuse jõudu, mis juba terve sajand tagasi ennustas kapitalismi paratamatut kokkuvarisemist ja sotsialismi võitu.

3. Marksistlik filosoofia on marksistlike parteide strateegia ja taktika teoreetiline alus. V. I. Lenin kirjutas töölisklassi taktika seosest dialektilismaterialistliku maailmavaatega: „Proletariaadi taktika põhiülesande määras Marx kindlaks ranges vastavuses

oma materialistlik-dialektilise maailmavaate kõigi põhiteesidega. Ainult antud ühiskonna eranditult kõigi klasside vastastikuste suhete kogusumma objektiivne arvestamine, aga järelikult ka selle ühiskonna objektiivse arenemisastme arvestamine, samuti selle ning teiste ühiskondade vaheliste vastastikuste suhete arvestamine võib olla eesrindliku klassi õige taktika aluseks. Seejuures vaadeldakse kõiki klasse ja kõiki maid mitte staatilisel, vaid dünaamilisel kujul, s. o. mitte liikumatus olukorras, vaid liikumises (mille seadused tulenevad iga klassi eksistentsi majanduslikest tingimustest). Liikumist omakorda vaadeldakse mitte ainult mineviku seisukohalt, vaid ka tuleviku seisukohalt ja seejuures mitte niisuguse labase arusaamise järgi, mis on omane „evolutsionistidele", kes näevad ainult aeglasi muutusi, vaid dialektiliselt... Igal arenemisastmel, igal momendil peab proletariaadi taktika arvestama seda inimajaloo objektiivselt paratamatut dialektikat"[1].

Juhtides võitlust uue ühiskonna eest ja uue ühiskonna ülesehitamist, arvestab marksistlik partei, töölisklassi ja kogu töörahva eelvägi, seda ajaloo dialektikat. Ta näeb ühiskonna ajaloos mitte ainult aeglasi muutusi, vaid ka kvalitatiivseid hüppeid, vastuolude võitlust, vana eitamist ja uue võitu. Ta õpetab toetama uut, arenevat — seda, millele kuulub tulevik, õpetab suunama elus ja poliitikas pilku ettepoole, mitte aga tagasi, õpetab mitte kapitalismiga kohandumise reformistlikku taktikat, vaid revolutsioonilist kapitalismi kukutamise taktikat, kapitalismi kukutamist proletariaadi klassivõitluse arendamise, sotsialistliku revolutsiooni abil. Oportunistid näevad ajaloos vaid aeglaste järkjärguliste muutuste protsessi, ei tunnista vastuolusid ja propageerivad sellepärast klassivõitluse asemel klassirahu, revolutsioonilise taktika asemel reformistlikku taktikat, öeldes täielikult lahti sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri ideest. Marksistlik partei võitleb nii oportunismi kui ka „revolutsioonilise" avantürismi vastu, mis ignoreerib võitluse objektiivseid, konkreetseid ajaloolisi tingimusi ja tõukab proletariaadi parteid avantüüridele, mis võivad põhjustada vaid lüüasaamisi.

Juhindudes nõudest, et tuleb rangelt arvestada konkreetseid ajaloolisi tingimusi (klassijõudude vahekordi rahvuslikus ja rahvusvahelises ulatuses, revolutsiooniliste liikumiste kogemusi jne.), ei salli marksistlik partei poliitikas mitte mingisugust doktrinäärsust, ei seo ennast ainult mingi ühe või teise võitlusvormiga, vaid kasutab kõiki vorme, mis on antud konkreetsetes ajaloolistes tingimustes otstarbekohased.

Sotsialismi tingimustes, kus miljonilised massid teadlikult loovad ajalugu, kus masside initsiatiiv ja isetegevus avaldub täie jõuga, omandab oskus uut näha ja toetada eriti suure tähtsuse. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei jõud seisab selles, et ta,

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 56—57.

tuginedes kommunistliku ülesehitustöö seaduspärasuste sügavale tundmisele, hoolikalt tundma õppides rahvahulkade elu ja loomingut, oskab õigeaegselt valida iga ajaloolise etapi jaoks kõige painduvamad ja efektiivsemad majanduselu, poliitilise elu ja kultuurielu juhtimise vormid, heites otsustavalt kõrvale konservatismi ja rutiini, loiduse ja endaga rahulolu.

Marksistlikele parteidele omane novaatorluse vaim väljendab revolutsioonilist dialektikat, mis on marksistliku õpetuse hingeks.

4. Marksistlik-leninlik filosoofia on elav õpetus, mis ei tunnusta kivinenud dogmasid, õpetus, mida kontrollitakse ja mis täieneb, rikastub ja areneb edasi rahvahulkade liikumise kogemuste alusel. Marksistliku teooria loov rakendamine elus, praktikas on tema jõu ja arenemise allikaks. Kõikides maades võitlevad marksistlikud parteid dogmatismi ja tähenärimise vastu, sest dogmatism ja tähenärimine pidurdavad marksistlik-leninliku teooria arenemist, ei lase teooriat vastavalt konkreetsetele tingimustele loovalt rakendada.

Kui kodanlikud ideoloogid väidavad, et marksism on oma olemuselt dogmaatiline õpetus, siis laimavad nad sihilikult marksismi. „Ei saa dogmatismi olla seal, kus doktriini kõrgeimaks ja ainsaks kriteeriumiks võetakse tema vastavus ühiskondlik-majandusliku arenemise tõelisele protsessile"[1]. Marksism on oma olemuselt vaenulik dogmatismile, sest marksismi tähtsaimaks printsiibiks on teooria ja praktika seos, teoreetiliste seisukohtade kontrollimine praktika najal, teooria arendamine miljoniliste masside praktiliste kogemuste üldistamise alusel. Nimelt teooria seos masside praktiliste kogemustega teeb marksismi elavaks, loovaks õpetuseks ega lase teda muutuda tardunud dogmaatiliste seisukohtade kogumiks, mida on vaja vaid pähe õppida ja seletada. „Me ei vaata Marxi teooriale sugugi kui millelegi lõplikule ja puutumatule; just vastupidi, me oleme veendunud, et ta pani ainult nurgakivid sellele teadusele, mida sotsialistid *peavad* kõigis suundades edasi viima, kui nad ei taha elust maha jääda . . . See teooria annab ainult üldised *põhilised* seisukohad, mida *üksikasjus* rakendatakse Inglismaa suhtes teisiti kui Prantsusmaa suhtes, Prantsusmaa suhtes teisiti kui Saksamaa suhtes, Saksamaa suhtes teisiti kui Venemaa suhtes"[2].

Kooskõlas leninismi traditsioonidega ja kogu leninismi vaimuga on kommunistlikud parteid pidanud ja peavad poliitikas ja teoorias järjekindlat ja leppimatut võitlust kahel rindel: dogmatismi ja revisionismi vastu. Dogmatismi esindas Malenkovi, Molotovi, Kaganovitši ja nendega liitunud Šepilovi rühm, kes olid irdunud elust ja rahvast; see parteivastane rühm kiskus parteid tagasi, võitles partei leninliku poliitika vastu, püüdis õõnestada partei ühtsust, revideerida ta otsuseid. Teooria seisukohalt võttes

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 267.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 181—182.

reetis Malenkovi, Molotovi, Kaganovitši rühm dialektika, marksismi elava hinge, mis nõuab kõige selle uue arvestamist, mis tekib elus, nõuab konkreetset lähenemist küpsekssaanud küsimuste lahendamisele.

Taotledes marksismi oskuslikku rakendamist eri maade konkreetsete arenemistingimuste suhtes, õpetavad kommunistlikud parteid hoidma puhtana marksismi printsiipe, mis puudutavad sotsialistliku revolutsiooni ja sotsialistliku ülesehitustöö peamisi, kõigile maadele ühiseid seaduspärasusi. Nad võitlevad marksistlik-leninliku õpetuse revideerimise, ta põhialuste revideerimise vastu, ükskõik mis kujul seda revideerimist ka teostatakse.

Revisionism on alati olnud ja jääb ka tänapäeval kodanliku ideoloogia avalduseks töölis- ja kommunistlikus liikumises. Revisionism halvab töölisklassi revolutsioonilist energiat ja õõnestab usku sotsialismisse. Võitlust revisionismi vastu käsitlevad marksistlikud parteid kui oma kohust ja töölis- ning kommunistliku liikumise edusammude tähtsaimat tingimust. Marksistlik-leninliku filosoofia printsiibid ja seadused, marksistlik dialektiline meetod on kindlaks vahendiks mõtte tardumise vastu, ühekülgsuse ja subjektivismi vastu, mis on iseloomulikud revisionismile ja dogmatismile.

Poliitilistel vigadel, mitmesugustel õigest poliitilisest joonest kõrvalekaldumistel on mitte ainult klassijuured, vaid ka teoreetilised juured. Paljastades mitmesuguseid oportunistlikke kallakuid töölisliikumises, näitas Lenin nende kallakute klassijuurte kõrval ära ka nende teoreetilised juured, rõhutas, et oportunismi teoreetiline olemus seisab selles, et dialektika asendatakse eklektika või sofistikaga, loobutakse ühiskonna nähtuste dialektilis-materialistlikust analüüsist ja asendatakse see subjektivismi ning kodanliku objektivismiga.

Kommunistlike parteide ja töölisparteide üheks tähtsaks ülesandeks on dialektilise materialismi rakendamine praktilises töös, kaadritöötajate ja laiade rahvahulkade kasvatamine marksismi-leninismi vaimus.

Kõikide maade marksistlikud parteid nõuavad oma kaadrilt marksistlik-leninliku maailmavaate põhjalikku tundmaõppimist. Marksistlik-leninliku teooria omandamine ja ta orgaaniline ühendamine praktikaga aitavad edukamalt lahendada revolutsioonilise võitluse juhtimise ja uue ühiskonna ülesehitamise juhtimise küsimusi. Marksistlikud parteid lähtuvad Engelsi juhendist, kes kirjutas: „Sotsialism, sestsaadik kui ta on saanud teaduseks, nõuab, et teda ka võetaks kui teadust, s. t. et teda õpitaks tundma“[1].

Dialektiline ja ajalooline materialism kui teadusliku sotsialismi teoreetiline, filosoofiline alus annab võimaluse sügavamalt mõista sotsialismi ja kommunismi põhiprobleeme.

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 524.

5. Marksistlik filosoofia peab leppimatut võitlust kõigi reaktsioonilise filosoofia koolkondade ja suundade vastu, sest nad püüavad mürgitada töötajate teadvust müstika ja idealismiga, püüavad rahvahulki desorienteerida, selleks et neid kodanlusele allutada.

Kodanlik filosoofia ja sotsioloogia ei suuda anda õiget vastust kaasaja põhiküsimustele, mis erutavad kogu progressiivset inimkonda. Kodanluse teoreetiline mõte on takerdunud tema jaoks lahendamatutesse vastuoludesse.

Kaotada ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, kaotada sotsiaalne ja rahvuslik rõhumine, töörahva hulkadel lasuv tööpuudus, aineline kindlustamatus ja viletsus, militarismi koletu koorem, rahvusvaheline pinevus, uute imperialistlike sõdade oht, tagada kindel rahu ja vennalikud suhted kõigi rahvaste vahel — niisugused on kogu ajaloo arengukäigu poolt üles tõstetud põhiprobleemid.

Ainult ajalooline materialism ja marksism-leninism tervikuna annavad kaasaja põhiküsimustele teadusliku, õige vastuse. Selles on marksistlik-leninliku filosoofia üha kasvava mõju põhjus. Sellepärast on vaenlaste koori kriitika marksistliku filosoofia kohta olnud tagajärjetu ja jääb tagajärjetuks. Kriitikatules, võitluse käigus karastub marksistlik filosoofia veelgi enam, muutub täiuslikumaks, areneb edasi.

Marksistlik filosoofia jätkab võitleva materialismi traditsioone, on leppimatu vale ja eelarvamuste vastu, on veendunud selles, et tõde võidab vale, et mõistus võidab eelarvamused. Sellesse võitlusse tõmbab marksistlik filosoofia kaasa kõiki kapitalistlike maade eesrindlikke mõtlejaid, kes on tõsiselt mures ühiskonna saatuse, kultuuri saatuse pärast. Mittemarksistlikud mõtlejad võivad olla marksistidega ühes leeris seal, kus tuleb kindlaks määrata oma suhtumine imperialistlikku toore jõu ja sõja kultusesse, reaktsioonilisse „filosoofilisse" propagandasse, mis põlgab inimest ja inimmõistust, rõhumise propageerimisse ja rõhumise praktikasse kõigis selle vormides, olgu siis tegemist klassirõhumisega, rahvusliku ja rassilise rõhumisega või ühe sugupoole rõhumisega teise poolt.

Humanistlikud printsiibid on rahvaste hiiglaslike ajalooliste kogemuste ja inimkonna eesrindlike mõtlejate gigantse töö tulemuseks. Need printsiibid on kätte võidetud paljude sajandite pikkuse ajaloo vältel, kannatuste ja ohvrite hinnaga, mida on kandnud rahvad võitluses oma vabanemise eest, on saavutatud vaevarikaste otsingutega, mille eesmärgiks oli leida parimaid teoreetilisi lahendusi neile ülesannetele, mida rahvaste elu oli mõtteteadlaste ette seadnud.

Kommunism on humanismi kõrgeim kehastus. Ta päästab inimese igaveseks sellest isiksust moonutavast intellektuaalsest ja moraalsest survest, mis on ekspluateerimiskorrale lahutamatult omane. Sotsialistlikud maad arendavad tootlikke jõude inimese

igakülgse arenemise ja ta õnne nimel, püüdes kergendada inimese tööd, muuta ta täielikult looduse valitsejaks, rahuldada tema kasvavaid materiaalseid ja kultuurilisi vajadusi.

Sotsialistlikus ühiskonnas on inimese hüvangu teenistusse rakendatud kõik teaduse ja kultuuri saavutused. Kapitalismi ahelatest vabade inimeste üle ei valitse siin mingit muud võimu peale nende eneste ühinemise võimu. Kõik see toob kaasa inimese isiksuse, kõikide ühiskonnaliikmete enneolematu õitsengu, mida ei ole kunagi näinud ühiskonna eelnenud ajalugu. Marksistlik-leninlik filosoofia teenib töölisklassi, kogu inimkonna võitlust kõrgeima ühiskonnakorra — kommunismi eest.

SISUKORD

Eessõna 3

SISSEJUHATUS

I peatükk. Filosoofia aine 9

1. Filosoofia põhiküsimus. Materialism ja idealism kui filosoofia põhisuunad 10
2. Marksistliku filosoofia aine. Filosoofia vahekord teiste teadustega 20
3. Dialektiline ja ajalooline materialism — revolutsioonilise proletariaadi ideeline relv 29

II peatükk. Materialismi ja idealismi võitlus marksismieelse ajajärgu filosoofia ajaloos 37

1. Vana-aja naiivne materialism ja stiihiline dialektika . . . 37
2. XVII—XVIII sajandi materialism ja selle võitlus religiooni ja idealismi vastu. Metafüüsiline meetod 48
3. Hegeli idealistlik dialektika ja Feuerbachi materialism . . . 64
4. XIX sajandi revolutsiooniliste demokraatide materialism ja dialektika 75

III peatükk. Marksistliku filosoofia tekkimine ja arenemine 82

1. Marksistliku filosoofia tekkimise ajaloolised tingimused. Marx ja Engels — dialektilise ja ajaloolise materialismi suured loojad 82
2. Marksismi poolt filosoofias teostatud revolutsioonilise pöörde olemus 91
3. Marksistliku filosoofia loov iseloom ja marksistliku filosoofia edasiarendamine V. I. Lenini poolt 97

Esimene osa

DIALEKTILINE MATERIALISM

IV peatükk. Mateeria ja tema eksisteerimise vormid 107

1. Mateeria 107
2. Mateeria liikumine 118
3. Ruum ja aeg 127
4. Maailma ühtsus 139

V peatükk. Mateeria ja teadvus 146
1. Teadvus kui kõrgestiorganiseeritud mateeria omadus . . . 146
2. Teadvus kui materiaalse maailma peegeldus 153
3. „Sümbolite teooria" kriitika. Objektiivne tõde 165
4. Kõne ja mõtlemine 171

VI peatükk. Tegelikkuse nähtuste seaduspärane seos 177
1. Nähtuste vastastikune seos. Põhjus ja tagajärg 177
2. Seadus kui nähtuste seose vorm. Üksik, eriline ja üldine . . 185
3. Paratamatus ja juhuslikkus 195
4. Võimalikkus ja tegelikkus 201

VII peatükk. Põhilised dialektika seadused. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus 206
1. Dialektiline arenemisteooria 206
2. Kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed muutused ning nende üleminek teineteiseks 211
3. Arenemise evolutsioonilise ja revolutsioonilise vormi ühtsus. Hüpped 221
4. Vanalt kvaliteedilt uuele kvaliteedile ülemineku mitmekesised vormid 226

VIII peatükk. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus 231
1. Esemed, nähtused kui vastandite ühtsus. Vastandite võitlus — arenemise allikas 232
2. Sisevastuolud ja välised vastuolud 242
3. Mitmesuguste vastuolude iseärasused 246
4. Sisu ja vorm, nendevaheliste vastuolude tekkimine ja lahenemine 253

IX peatükk. Eituse eitamise seadus 259
1. Dialektilise eituse olemus ja selle osa arenemisprotsessis . . 260
2. Arenemise progressiivne iseloom ja vormid 265

X peatükk. Tunnetusprotsessi dialektika 274
1. Dialektika kui tunnetusteooria. Dialektiline ja formaalne loogika 274
2. Meelelise ja ratsionaalse vahekord tunnetuses. Olemus ja nähtus 279
3. Abstraktse ja konkreetse, loogilise ja ajaloolise dialektika . 289
4. Mõtlemise vormid ja nende osa tunnetuses 295
5. Praktika kui tunnetuse alus ja tõe kriteerium 301
6. Absoluutse ja suhtelise tõe dialektika 306

Teine osa

AJALOOLINE MATERIALISM

XI peatükk. Ajalooline materialism kui teadus ühiskonna arenemise seadustest 317
1. Ajaloolise materialismi aine 317
2. Ajaloolise materialismi tekkimine — revolutsioon ühiskonnateaduses 323
3. Ühiskondliku elu ja ühiskonna arenemise seaduspärasuste iseloom 330

4. Ajalooline seaduspärasus ja inimeste teadlik tegevus. Vabadus ja paratamatus 335
5. Ajaloolise materialismi parteilisus 339

XII peatükk. Materiaalne tootmine kui ühiskondliku elu alus . . . 347
1. Töö osa ühiskonna tekkimises ja ühiskonna elus 347
2. Geograafiline keskkond ja ühiskonna arenemine 350
3. Rahvaarvu ja rahvastiku tiheduse kasvu tähtsus ühiskonna arenemises 355
4. Materiaalsete hüvede tootmise viis. Tootlikud jõud ja tootmissuhted 362
5. Tootmisviisi määrav osa ühiskondliku elu vormide muutumises . 367

XIII peatükk. Tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektika 371
1. Tootmissuhete sõltuvus tootlike jõudude iseloomust . . . 371
2. Tootmissuhete mõju tootlike jõudude arenemisele 374
3. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vaheliste vastuolude arenemine kapitalismi ajal 381
4. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikune seos sotsialismi ajal 387

XIV peatükk. Ühiskonna baas ja pealisehitus 397
1. Ühiskonna baasi ja pealisehituse mõiste. Baasi määrav osa pealisehituse suhtes 397
2. Pööre ühiskonna baasis ja pealisehituses 406
3. Pealisehituse aktiivne osa 410

XV peatükk. Klassid, klassivõitlus, riik 414
1. Klasside definitsioon 414
2. Klasside tekkimine. Ühiskonna klassistruktuur ja selle sõltumine tootmisviisist 418
3. Klassihuvid ja klassivõitlus. Klassid ja parteid 425
4. Riik kui klasside lepitamatuse produkt ja klassivõimu organ . 429
5. Proletariaadi klassivõitluse ja klassiorganisatsiooni vormid . . 436
6. Marksistlik partei kui proletariaadi klassivõitluse juhtiv jõud 441
7. Klasside kaotamise paratamatus. Proletariaadi maailma-ajalooline missioon 447

XVI peatükk. Sotsiaalne revolutsioon kui ühiskondlik-majanduslike formatsioonide vahetumise seaduspärasus 454
1. Sotsiaalsed revolutsioonid, nende põhjused ja tähtsus ühiskonna ajaloos 454
2. Sotsialistliku revolutsiooni erinevus teistest revolutsioonidest. Sotsialistlik revolutsioon ja proletariaadi diktatuur . . . 461
3. Sotsialistliku revolutsiooni tingimused imperialismi ajastul . . 466
4. Demokraatlike ja sotsialistlike ümberkujunduste vahekord imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastul 471
5. Relvastatud võitluse ja rahulike võitlusvormide vahekord võitluses võimu eest. Proletariaadi diktatuuri vormide mitmekesisus 475
6. Kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärk 481
7. Klassid ja riik sotsialismi tingimustes 485
8. Kommunistlik partei kui juhtiv jõud töölisklassi diktatuuri süsteemis 492
9. Sotsialismi ja kapitalismi kooseksisteerimine ning sotsialismi ülemaailmse võidu paratamatu iseloom 496

XVII peatükk. Ühiskondlik teadvus ja tema osa ühiskonna elus . . . 506

1. Ühiskondlik teadvus kui ühiskondliku olemise peegeldus. Ideoloogia klassiiseloom 506
2. Ühiskondliku teadvuse vormid 513
3. Ühiskondlik psühholoogia ja ideoloogia. Ühiskondlik ja individuaalne teadvus 528
4. Ühiskondlike ideede arenemise suhteline iseseisvus 533
5. Ideede osa ühiskonna arenemises 539
6. Sotsialistliku ideoloogia osa võitluses kommunismi võidu eest 545

XVIII peatükk. Rahvahulkade ja isiku osa ajaloos 551

1. Rahvahulgad kui ühiskonna arenemise otsustav jõud ja ajaloo looja 552
2. Isiku osa ajaloos 559
3. Töölisklassi juhtide osa revolutsioonilises liikumises . . . 566

XIX peatükk. Tänapäeva kodanliku filosoofia ja sotsioloogia põhisuunad 571

1. Tänapäeva kodanliku filosoofia ja sotsioloogia iseloomulikud jooned 571
2. Tänapäeva subjektiivne ja objektiivne idealism 580
3. Tänapäeva kodanluse ajaloofilosoofia 588
4. Sotsiaalsete „faktorite" ja „sfääride" teooriad 592
5. Kogemuslik ehk empiiriline sotsioloogia 597
6. Psühholoogiline suund sotsioloogias 598
7. Tänapäeva kapitalismi „sotsiaalse stratifikatsiooni" teooriad . 601
8. Mõningaid rahvusvaheliste suhete probleeme kodanliku sotsioloogia käsitluses 607

Kokkuvõte 611

ОСНОВЫ МАРКСИСТСКОЙ ФИЛОСОФИИ

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja J. Rebane

Tehniline toimetaja A. Sepp

Korrektorid M. Amon ja S. Aron

Ladumisele antud 17. XII 1958. Trükkimisele antud 9. II 1959. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 39. Arvutuspoognaid 46,52. Trükiarv 10 000. Tellimise nr. 2166. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk tän. 54/58.

Rbl. 10.80

1—7

A-22450

